דב פרייברג

שריד מסוביבור

שריד מסוביבור

דב פרייברג

TO SURVIVE SOBIBOR

DOV FREIBERG

מהדורה ראשונה, יולי 1988
מהדורה שניה, ספטמבר 1988
מהדורה שלישית, ינואר 1993

הוצאה עצמית - דב פרייברג
העליה השניה 9, רמלה 236 72
טלפון: 221862–08

עריכה: יעקב שרת
עיצוב שער - כרמלה עזריאל
סדר־צילום ועימוד ממוחשב - יעקב שרת
(עם ״טוטל גרפיקס״, ת״א)

נדפס בישראל, 1988
לוחות והדפסה
בדפוס ״חדקל״ בע״מ, ת״א

תודת המחבר נתונה למנשה קדישמן

הספר מוקדש
לבני משפחתי שנספו בשואה
ולא אדע איך והיכן,
למאות אלפי יהודים שהושמדו
במחנה ההשמדה סוֹבִּיבּוֹר,
לחברי וידידי שנפלו
במהלך המרד במחנה ואחריו.

דברים על הספר

דחף נפשי רב־שנים להעלות בכתב את שעבר עלי בתקופה הרת אסון לעם היהודי וצוואת המומתים שנזעקה שוב ושוב באוזני ברגעיהם האחרונים, לקראת השמדתם, הם אבותיו־מולידיו של ספר זה.

אמרתי לספר את סיפורי שלי, כפי שנחרת בזכרוני מאותם ימים, סיפורו של אחד ששרד מן המיליונים שהושמדו – והרי הם כולם היו המוני בני־אדם יחידים, יחודיים, ולכל אחד שירת חיים משלו – ואף על פי כן מאמין אני, כי סיפור זה של יחיד יעלה תרומה ללימוד תולדותיו של עם שלם.

הדברים נכתבו ארבעים שנה לאחר מעשה, אך זכרונם לא קהה. השתדלתי לשחזר את הפרטים ולדייק ככל יכולתי. אכן, דומה כי ככל שסיפרתי והלכתי כן נתחדדו לפני תמונות אותם ימים כאילו היו אך אתמול. רצוני לקוות, כי ככל שנשתרבבו בתיאורי אי־דיוקים, אין הם אלא פחותי ערך ושוליים.

בכוונה תחילה הקדמתי לסיפור חיי בשנות השואה את סיפור ילדותי וחיי משפחתי לפני כן, והוספתי וסיפרתי על קורותי כשריד שואה בפולין ובגרמניה שלאחר המלחמה עד עלותי ארצה כמעפיל "אקסודוס". סבור אני, שראוי לתאר את החיים היהודיים בפולין שלפני החורבן כאת החיים של שריד הנאבק על שפיותו, מתלבט ומחפש דרך חדשה ומִפלט ממוראות עבר, שכן גם באלה יש ללמד על תולדות עמנו בתקופה גורלית.

דב פרייברג

1988

תוכן

לוֹדְז׳

קיץ 1939 – חורף 1939

1939 היתה השנה הטובה ביותר בחיי משפחתנו.

אבי משה פרייברג, בן העיירה טורוֹבּין שבפלך לובלין, גויס לצבא הפולני במהלך מלחמת־העולם הראשונה, לחם בחזית והוצב לבסוף במצודת ורשה. בוורשה הכיר את אמי, רבקה הורביץ, ואחרי שחרורו מן הצבא התחתן עמה והחל לעבוד שם בבית־חרושת לסוודרים. לעיירת הולדתו לא חזר.

הוא עבד קשה והשתכר מעט, חסך פרוטה לפרוטה וכעבור זמן־מה קנה מכונת סריגה משומשת ונעשה קבלן־מִשנה. המכונה הוצבה בחדר המגורים הקטן והיחיד של הזוג הצעיר, שם עבד אבי בתנאים קשים, מבוקר הרחק אל תוך הלילה, ואמי לימינו – סוללת ותופרת שעות על גבי שעות במכונת הסלילה הפרימיטיבית ובמכונת התפירה הישנה, שהוסיף אבי בחדרם כדי לממש את שאיפתו העקשנית להיות בעל עסק עצמאי, המייצר סוודרים ומוכרם לחנויות. משנעשו החיים באותו חדר מגורים ומלאכה גם יחד בלתי־נסבלים, שכר אבי ״מאורה״ ברחוב מִילַה 4, שם הקים את בית־המלאכה שלו, הוסיף במרוצת הזמן מכונות נוספות, העסיק פועלים, מסר עבודה לקבלני־משנה, ובתוך כך המשיכו הוא ואמי לעבוד משחר עד חצות.

העסק גדל והתבסס. עקרנו לדירה מרווחת יותר. הכל הלך למישרין. ואז בא המשבר הכלכלי הגדול של 1929 ומוטט באחת עסקים רבים. אבי איבד אז כל שצבר בעמל כפיו במרוצת שנים. רק הודות לשמו הטוב ניתן לו להתחיל מבראשית, אם גם צעד צעד, באטיות ובקנה־מידה קטן יותר. ב־1935 עקרנו ללוֹדְז׳, שם פתח אבי

בית־חרושת בשותפות עם בעל הון. העסק שׂיגשׂג, אבל השותפות עלתה על שׂרטון ולבסוף נפרדו השנַים לאחר פסק בוררות, שלפיו היה על אבי לשלם לשותפו היוצא את חלקו. אבי שקע בשל כך בחובות גדולים ונחלץ מהם הודות לעסק שפרח והתרחב תוך שהוא ואמי נאלצים לעבוד קשה שבעתיים. לימים החל אבי להפציר באמי שתפסיק לעבוד, באמרו כי שוב לא חסר לו כסף והגיעה שעתה לנוח, ועם זאת לא התנגד התנגדות של ממש להמשך עבודתה, שכן היה זקוק לעזרתה והורגל בה.

בהגיע שנת 1939, היינו משפחה מבוססת, קוצרת עמל כפיים שקדניות. העתיד נראה בטוח ומבטיח.

ארבעה ילדים היינו. הבכירה היתה אחותי דבורה, שמחוץ לבית נקראה דוֹרְקָה. בשנת 1939 היתה בת שש־עשרה. היא למדה בבית־ספר למסחר בוורשה, וככל שזכרתיה היתה תמיד מרדנית, לוחמת על כל דבר שנראה צודק בעיניה. תלמידה מצטיינת היתה, אך כשהיתה אמי חוזרת מאסיפת הורים ומספרת, קורנת מאושר, את השבחים ששמעה עליה מפי מורים, היה אבי נאנח ואומר: "מי יודע מה יצא מהתכשיט שלך? היא מתרחקת מיהדות, ובמקום לעזור בבית שקועה כל הזמן בספרים שלה..."

אבל כשאושפזה אמי לשבוע בבית־חולים, התמסרה דבורה לניהול משק הבית במלוא המרץ. אבי, שמעולם אף לא מזג לעצמו כוס תה, היה חסר־אונים באין אמי בבית, אך אחותי הסירה ממנו כל דאגה. באותו שבוע רווי פחדים ומחשבות נוראות על גורל אמי, שאת פשר מחלתה לא ידעתי, שמתי לב כי היחסים בין אבי ואחותי השתנו. היו אלו ימי הבנה הדדית ביניהם, ימי "הפסקת אש", שכמוהם לא חוויתי עד אז ואחר־כך. דומה, שבמהלך אותו שבוע יחיד זה בחייהם למדו שניהם להכיר ולהעריך זה את זה אף שכל אחד מהם נשאר דבק בהשקפותיו – אבי באדיקותו בדת ובמושגיו החברתיים השמרניים, הקפיטליסטיים, אחותי באנטי־דתיותה ובשמאלנותה. נראה, שאבי לא ידע כי דבורה חברה פעילה בתנועת "השומר הצעיר", ואולי ידע, אך לא ראה טעם להילחם בכך.

אחי מוטל, בן ארבע־עשרה, אז תלמיד ישיבה מוכשר, היה נער גבה־קומה ורחב־כתפיים. למרות שהיה קשיש ממני בשנתיים בלבד, נראה ההבדל בינינו גדול הרבה יותר. הוא היה נער רציני, שקדן, מסוגר ונוטה להתבודד, וכבעל "ידי זהב" השכיל לעשות דברים

שהפליאו עיני כל. אני, שידי לא צלחו לעשות דבר, קינאתי בו בשל כך. היחסים בין מוטל ואבינו לא היו טובים ביותר. הם הִרבו להתווכח, עד שלעתים דימיתי כי אבי אינו אוהבו. אבי, שחשש שמא יישאר מוטל בחור ישיבה, קירבו לעבודה ואף הציבו ליד מכונת סריגה. אמי היתה מוכיחה אותו על כך. "הוא עוד ילד – היתה אומרת לאבי – ואתה כבר מעביד אותו כמו פועל!"

גם דבורה ומוטל הִרבו להתווכח זה עם זה, ולרוב היה נגמר ריב השפתיים ב"ברוגז". במקרים אלו הייתי נעשה המקשר ביניהם.

אני הייתי הילד השלישי. בן שתים־עשרה ב־1939, נמוך קומה, רזה וחולני. רביעי היה יענקל'ה בן השבע, ילד יפה ומפונק, שהכל אהבוהו וסבלו ממנו גם יחד, שכן פעם בפעם היה נטפל לאחד מבני המשפחה ולא מניח לו עד אם מילא את משאלותיו.

·

בקיץ 1939 שכר אבי למשפחתנו בית־קיץ של פנסיון, שנבנה לא מכבר בעיבורי הכפר צֶסַרְקַה־טימינקַה. כדי להגיע לכפר זה, שמנה כמה מאות נפש בסך הכל, היה צריך לנסוע מלודז' לגְלוֹבְנוֹ באוטובוס ולהמשיך משם בכרכרה כשמונה קילומטרים. הפנסיון עצמו עמד בראש גבעה, שנשקפה אל שדות ויערות. פה ושם ראית את ביקתות האיכרים הפזורות ואת בתי־הקיץ של הפנסיון, שעמדו להשׂכרה. בית־הקיץ ששכר אבי עמד בודד בסמוך ליער, לא הרחק מבקתת איכרים. כפרי הנופש הסמוכים ללודז' היו מלאים וגדושים אלפי נופשים, ובתיהם עמדו צפופים עד שההמולה לא פסקה שם לרגע כל ימות הקיץ. אנו זכינו בשלווה מלאה, שכן בכפרנו היו הביקתות ובתי־הנופש רחוקים זה מזה ומוסתרים בין חורשי היער.

בשבוע הנופש הראשון שהתה אמנו עמנו, כדי להרגילנו למקום החדש וללמדנו כיצד לנהוג, שכן היתה זו פעם ראשונה שאנו, הילדים, נשלחנו יחד לפנסיון על מנת לעשות את הקיץ בלעדיה. הימים הראשונים היו קשים עלי. לפני כל ארוחה בפנסיון היה עלי להתרחץ ולהתלבש יפה, לארוחות היה צריך לדייק, וכשנכנסת לחדר האכילה היו עשרות עיניים ננעצות בך. אך עד מהרה התרגלתי למצב החדש והתאהבתי במקום. בבוקר התעוררתי לשירת ציפורים ולקרני שמש שחדרו פנימה בעד התריסים והייתי יוצא החוצה, מביט בנוף הכפרי השלֵו, גומע את היופי שכה חסר לי בלודז', עיר התעשיה, בין כותלי ביתנו ומחוצה להם.

החופש והפרטיות החדשים קסמו לי. יכולתי לעשות כל שעלה בדעתי. הייתי משוטט באין מפריע בשדות, ביער, מבקר תכופות בביקתת האיכרים הסמוכה, מתבונן בעבודות המשק. התיידדתי עם בני משפחת האיכרים וביחוד עם אחד מבניה, בן גילי. הייתי מספר לו על החיים בלודז׳ ובוורשה, על רבי־הקומות, על החשמליות והרכבות הנוסעות במהירות עצומה, על המכוניות והשוטרים המכוונים את התעבורה, על סרטי הקולנוע ומצעדי הצבא הפולני בימי עצמאות והוא היה בולע כל מלה ומבקש שאספר עוד ועוד. אך אני קינאתי בו ובעצמאותו – שכן כבר היה בקי בכל עבודות המשק, טיפל בסוס ובפרות, שנשמעו לו כלגדול, ושלט שליטה מלאה בתרנגולות ובאפרוחים שכמו ידע את שפתם. אחי מוטל היה גוער בי ואומר, כי לא טוב אני עושה בהתחברי עם ״גויים״, והזהירני לבל אוכל, חלילה, מפיתם, אפילו לא לחם יבש, שכן ״הכל טריפה״. בבית האיכרים אכן הוזמנתי לא אחת לאכול על שולחן המשפחה, או לטעום מן המאפה שהיתה עקרת הבית אופה אחת בשבוע, אך לאכול ממזונם חזרתי וסירבתי עד שיום אחד הסביר ראש המשפחה לכולם, תוך שאני מסמיק והולך, ש״ליהודים אסור לאכול אצל הפולנים.״

התרועעתי גם עם ילדי הנופשים. מייד אחרי ארוחת הבוקר היינו רצים לשחק ולהתחרות במיני ספורט. כנער זריז הצטיינתי בתחומים רבים, אך מאחר שהייתי חלוש נעניתי לבקשת אמי והבטחתי לה שאנוח מדי יום אחר הצהריים. זאת הייתי עושה בשכיבה בערסל שהיה תלוי בין שני עצים בחורש הקרוב לבית. שָׁכוב בערסל, אהבתי להתבונן בצמרות העצים, במשחק קרני השמש בין הענפים, אהבתי להאזין לרחש הרוח שהיתה מנשבת גלים גלים, תחילה בשקט ואחר־כך בעוצמה גוברת, חולפת מעל ראשי ושוב נחלשת ונרגעת. הכל היה שקט כל כך, ואף שפה ושם הידהדו קולות אדם, הייתי כמו בעולם אחר. אלפי מחשבות היו משתלטות עלי, ואני הייתי מסגיר את עצמי בידי דמיוני, הוזה בהקיץ הזיות מתוקות ומכאיבות לסירוגין ולבסוף היתה נופלת עלי תרדמה כה עמוקה עד שבהתעוררי הייתי מתקשה להשתחרר מקורי חלומותיה.

אהבתי את החירות הגדולה שנפלה בחלקי, אך לקראת יום ששי הייתי נמלא ציפיה לבוא הורי. כבר בשעות הבוקר החלו להגיע ראשוני האורחים בכרכרות, במכוניות, ואף שידעתי כי הורי אינם מן המקדימים, הקפיצני כל רעש כרכרה ממקומי. בשעות אחר־הצהריים,

משגבר זרם הבאים והכפר הקטן נמלא אדם, היינו אני ואחי הקטן יענקל׳ה יושבים בראש גבעה הנשקפת אל הדרך, ומחכים להורינו בקוצר רוח. ככל שחלף הזמן היתה חרדתי להם גוברת. משום־מה פחדתי פן יאונה משהו לאבי. זה מקרוב חלמתי, שאבי שרוע מת במיטה, בחדר האורחים היו שלושה בורות עגולים ונרות דולקים, וכל בני המשפחה עמדו סביב המיטה בשקט. ככל שביקשתי לדחוק חלום זה ממחשבתי לא הִרפה ממני, וכמובן לא יכולתי לספרו. כמנהגו, היה אבי מגיע מן העיר עם אחרוני האורחים, ואני, נושם לרווחה, הייתי קופץ ועולה על כרכרתו.

בבית החלה אז חיש מהר פעילות קדחתנית. הכל לבשו בגדי שבת. אמי בדקה את מראנו מכף רגל עד ראש, כרכה מטפחת על ראשה, בירכה על נרות השבת, בירכה אותנו ב״שבת שלום״ ובהסירה את המטפחת מעל ראשה היה חיוך של אושר מציף את פניה.

אבי, שני אחי ואני היינו הולכים אחר־כך לבית הכנסת, בית עץ קטן שעמד בתוך החורשה הסמוכה לפנסיון, חלונותיו הגדולים פתוחים, ספסליו עומדים בחצר. היה זה בית־כנסת שונה מזה שהכרתי בלודז׳, שם היה ממוקם בדירה שכורה, חשוכה ומחניקה ומדיפת ריח נרות וספרים ישנים.

אחרי התפילה היינו הולכים לחדר האכילה – מרפסת גדולה, סגורה בחלונות גדולים, גבוהים עד התקרה ובה שולחנות ארוכים ונרות דולקים על כל אחד מהם. משפחות משפחות של נופשים, כולם בבגדי שבת, התכנסו שם. בשבתנו אל השולחן הסתכלתי בהורי מלא גאווה. כמה הם יפים! הירהרתי. אפשר שאז, פעם ראשונה, הכרתי באמי שהיא אשה יפה עד כי חשתי רצון להגיד לה: ״אמא, את כל כך יפה!״ גם אבי היה נועץ בה פעם בפעם מבט קורן הנאה. אבי היה מוזג לכולנו יין ועושה ״קידוש״, המלצרים הגישו את המנות, אבי היה מתבדח ואמי משגיחה שהכל יתנהל כשורה. כשמילאו זמירות שבת את חלל האולם, התביישתי לשיר, אבל לאחר הפצרות אבי הצטרפתי לשרים בקול דק וצלול – אהבתי לשיר מקטנותי. בחזרנו לדירה היינו מסבים כולנו במרפסת, מיטיבים לבנו בממתקים, שותים תה, משוחחים על דא ועל הא, צוחקים עד שהיתה העייפות גוברת עלי, עיני היו נעצמות חרף מאמצי להמשיך לשבת עם כולם, לבל אחמיץ את הרגעים הנפלאים. נים ולא נים הייתי מרגיש לפתע כי אבי נושאני למיטתי ואמי מפשיטה בגדי, משכיבה ומכסה אותי בשמיכה.

יום אחד אחר הצהריים הרתיחה אחותי מים על כירת הספירט, וכשהוסיפה ספירט למכל ראיתיה פתאום אפופת להבות. היא זרקה בו־ברגע את המכל מידה – והאש פשטה בחדר. קפצתי על אחותי ובגופי ובידי כיביתי את האש שמעליה, בלי שים לב לדליקה שנפלה בתוך החדר. אשה שעברה במקרה בקרבת הבית פרצה בצעקות ״הצילו, הצילו, שריפה!״ אנשים ששמעו גם הם צעקו, מיהרו להביא דליי מים, הציפו את הבית במים וכיבו את האש בתוך כמה דקות. רבים נקהלו סביב הבית והאזינו לסיפורי עדי ראיה. האשה שצעקה ״הצילו!״ תיארה בפרטי פרטים את האירוע ובספרה איך אני, הילד, הצלתי את אחותי, שאלה אותי בעוד כל הקהל מפנה אלי עיניים: ״מדוע לא צעקת? אילמלא הייתי מזדמנת למקום, היה כל הבית עולה באש!״

אחותי ואני ישבנו המומים. עדיין לא עיכלנו את שקרה. ואז אמר מישהו: ״הילדה נפגעה. צריך לקחת אותה מהר לרופא.״

אחותי נכוותה בפניה ובידיה. חלק משערותיה ומריסיה נשרפו, חולצתה נראתה כסמרטוט קרוע. מישהו הזעיק כרכרה, ואחותי, מלווה באחת השכנות ובאחי הגדול, הוסעה לרופא. הקהל התפזר. האנשים ליטפוני על ראשי והפטירו כמה מילים. יענקל׳ה, אחי הקטן, ישב על ידי והסתכל עלי בעיניו הגדולות. כעבור כשעתיים חזרה אחותי מן הטיפול, חבושה בידיה ובפניה ומרוחה פה ושם על פני גופה במשחה לבנה. מצב רוחה היה טוב. היא חיבקה אותי ונשקה לי, וכשניגשה לראי פרצה בצחוק. כולנו הצטרפנו לפרץ הצחוק, אך כעבור זמן קצר החלה אחותי לבכות. ״איך אני נראית? כמו דחלילי!״ אמרה.

אחי מוטל היה רציני אך רגוע. לדבריו אמר הרופא, שהכוויות אינן חמורות; כעבור שבוע־שבועיים לא יישאר מהן זכר. כשהגיעה שעת האכילה סירבה אחותי ללכת לחדר האכילה ״עם פרצוף כזה,״ וטענה שאינה רעבה כלל. גם אני לא רציתי ללכת לחדר האכילה. ידעתי, שאנשים יירו בי שאלות ויחוו דעתם על הפרשה, אני אסמיק והכל יצחקו... בתוך כך הופיע בעל הפנסיון, אמר שבא לראות מה שלומנו וסיפר שכבר הודיע להורינו על המאורע; הם יבואו עוד הערב. ״ועוד מעט יגישו ארוחת ערב – הוסיף – אל תאחרו.״

דוממים הבטנו זה על זה עד שלבסוף נעתרה אחותי וכולנו הלכנו לאכול. כשישבנו אל שולחננו נעצו בנו הכל עיניהם, קמו וניגשו אל שולחננו, בירכוני ושיבחוני על התנהגותי. כרגיל, הסמקתי. בהגיע הורינו המבוהלים בשעת ערב נרגעו רק לאחר שנוכחו לדעת ששלום

לנו, ובשבת, בבית־הכנסת, עליתי עם אבי לתורה ובירכתי "הגומל".

איני זוכר מתי התחלתי לקרוא עיתונים, אך מאורעות 1936 בארץ־ישראל הם שדחפוני לכך. עד אז שמעתי לא אחת ילדי גויים צועקים: "יהודים לפלסטינה!" והרי אנו התפללנו יום יום לשוב לציון, אלא שדבר זה לא היה אפשר עד שיבוא המשיח. לפני שהתחלתי להתעניין בנעשה בארץ־ישראל ידעתי רק על הכותל המערבי, קבר רחל, מערת המכפלה, ושיירות גמלים במדבר. המקורות למידע זה היו לימוד התורה וגלויות ברכה לשנה החדשה, שנהגתי לאסוף. והנה נגלה לי, כי בצד ארץ־ישראל של העבר הרחוק, הארץ שבה חיו אברהם, יצחק, יעקב ומשה רבנו, יש ארץ־ישראל של ימינו־אנו, שבה חיים יהודים. הייתי הולך לבית דודי פייבל, שהיה קורא עיתונים ציוניים, ומרבה לקרוא בהם ולהסתכל בתמונות חלוצים עובדים בשדה, קיבוצים ומושבות בגליל ובעמק, תל־אביב, פתח־תקווה, שלטים בעברית, שוטרים יהודים מכוונים את התנועה, תהלוכות ברחובות תל־אביב... היה קצת משונה לראות אנשים מבוגרים במכנסיים קצרים, אך התרשמתי שכולם שמחים וגאים. חלמתי להיות ביניהם. לא הייתי בקי במתרחש בארץ. הכנופיות הערביות, הצבא האנגלי, הצהרת בלפור, "הספר הלבן" – כל אלה היו מושגים מעורפלים בתודעתי.

מה, בדיוק, קורה שם בארץ־ישראל? הבינותי רק שיהודים באים לארץ זאת כדי לבנות מדינה בשביל עצמם. בוקר בוקר בדרכי לבית־הספר הייתי רץ אל מוכר העיתונים וקורא את הכותרות על הקרבות שהתנהלו בארץ בין יהודים לערבים, כמה יהודים נהרגו וכמה ערבים... לפי חישובי היתה יד היהודים על העליונה, שכן בדרך כלל היה מספר ההרוגים הערביים גדול פי כמה מזה של ההרוגים היהודים. אך לא היה לי עם מי להתחלק במחשבותי. הוויכוחים שהתנהלו בבית לימדוני כי אבי שולל את הציונים. כששאלתיו יום אחד מדוע אנחנו יושבים כאן, בין הגויים, ולא נוסעים לארץ־ישראל, הסתכל עלי מופתע כשואל מניין לילד שאלה שכזו. אחר־כך חייך ואמר: "אתה עוד קטן, אינך מבין הרבה דברים." וכעבור רגע הוסיף: "כשיבוא המשיח כולנו נחיה בארץ־ישראל."

תשובת אבי לא סיפקה אותי, אך ידעתי כי גם הוא אינו מרוצה, שכן המשיך להביט בי. יותר לא דיברתי אתו על נושא ארץ־ישראל, וכשלעצמי המשכתי לעקוב אחרי הנעשה בארץ ולחלום עליה.

הרבה מן המתרחש בעולם באותם ימי ילדות ונעורים נקלט במוחי: מלחמת האחים בספרד ונצחון הגנרל פרנקו; כיבוש אתיופיה על־ידי האיטלקים שבראשם מוסוליני; עליית היטלר לשלטון בגרמניה והדיבורים על איש זה שהוא מטורף, ובוודאי לא יחזיק מעמד אפילו זמן קצר בארץ תרבותית שכזאת; רדיפות היהודים שגברו והלכו בגרמניה; סיפוח אוסטריה ל"רייך השלישי", המאבק על השליטה בחבל הסוּדֶטים ולבסוף מכירת כל צ'כוסלובקיה על־ידי צ'מברלין תמורת שלום מדומה לחודשים ספורים; חוזה מולוטוב–ריבנטרופ לאי־התקפה בין גרמניה הנאצית ובין רוסיה הבולשביקית, ולבסוף – תביעת גרמניה לחלקים של פולין, שהבהירה לבסוף את היות מלחמת עולם בלתי־נמנעת.

בשבתות האחרונות של תקופת הנופש נעכרה שלוות הקייטנים. שׂרועים בכסאות־נוח התווכחו אנשים על המצב, אך רובם סברו כי מלחמה לא תפרוץ, שכן היטלר "גיבור גדול" כל עוד מניחים לו לעשות כרצונו; עתה, משהובהר לו כי לא יקבל יותר, לא יסתכן ביציאה למלחמה נגד כל אירופה, ואולי גם נגד אמריקה. אף על פי כן כירסמה חרדה לבבות. מלחמת התעמולה שהתנהלה בין גרמניה לפולין החריפה מיום ליום. פה ושם אירעו תקריות גבול. גנרל רידְז' שְׁמיגְלי, מפקד הכוחות המזוינים של פולין, הכריז בנאום לאומה כי "לא ניתן לאיש אפילו כפתור אחד, ואם יפתחו הגרמנים במלחמה, נילחם בהם עד הנצחון."

האיכרים סיפרו לנו, כי מצאו סימנים בדוקים לפרוץ מלחמה – על עלי עצי הפרי הופיעו סימני זחלים... כמה משפחות החלו לחזור לבתיהן שבעיר. אבי, שתכניתו היתה לבלות את עונת החגים בכפר, לא מיהר לקחתנו הביתה, בקווֹתו שהכל ייגמר בכי טוב. כך אפוא נשארנו בכפר בין האחרונים. רק יומיים לפני פרוץ המלחמה, לאחר שהוכרז גיוס כללי והבהלה רבתה, התרוצץ אבי במאמציו לשכור רכב כלשהו ובקושי רב השיג עגלה, ובה בא לקחתנו העירה. ההרגשה שהכל נטשו, שנשארנו לבדנו כמעט, עוררה בנו פחדים שמא תפרוץ המלחמה שהכל כבר דיברו בה, אנו ניוותר בפינה נידחת ואבינו לא יוכל להגיע אלינו לקחתנו. אני גם חששתי, כי אם אשאר בכפר אחמיץ את החוויה הגדולה הקרויה מלחמה. לכן לא התקשיתי לעזוב את המקום שכה אהבתי, שדומה כי בו ביליתי את הקיץ היפה בחיי.

הדרך הביתה היתה קשה ואטית. הכביש היה עמוס רכב, עגלות

ומכוניות צבאיות. עגלתנו נגררה בעצלתיים. אבי היה מתוח וחסר מנוחה, כעוס על שלא השיג רכב מהיר יותר. כולנו ישבנו מתוחים. היום היה חם ומחניק. שדות השלף שלאחר הקציר היו צהובים. ככל שקרבנו ללודז׳ נראו סביב כוחות צבא רבים יותר. בשולי הדרך צעדו כיתות חיילים מזוינים, נוטפי זיעה. הללו לא היו אותם חיילים מצוחצחים שהכרתי ממגרשי המצעדים. אבי, ששירת בצבא במלחמת־העולם הראשונה, הסביר לנו את טיב כלי הנשק השונים. הרכבים הצבאיים היו מעוטרים בענפים, ולשאלתי מדוע כך, הסביר אבי שזו הסוואה להגנה מפני מטוסי האויב. הרעיון נראה לי מחוכם, אלא שלא הבנתי איך אפשר שהמטוסים לא יראו עצים נוסעים בכביש... הכל פרצו בצחוק, ואבי הסביר כי בזמן התקפה מן האויר ירדו כל המכוניות לצדי הדרך וייעצרו.

ברחובות העיר שררה אוירה מוזרה. חבורות אנשים עמדו וקראו מודעות שהתנוססו על קירות הבתים, אחרים עמדו ודיברו ביניהם, מוכרי העיתונים צעקו ״הוצאה מיוחדת! הוצאה מיוחדת!״ ואנשים חטפו מידיהם עיתונים וקראו בהם בפנים דאוגות.

היה טוב לחזור הביתה אחרי המתח שחווינו בימים האחרונים. כולנו חשנו מין עליצות, כאילו ביתנו־אנו מבצר מוגן מכל רע. שכנות קיבלו אותנו בשמחה, בדקונו מכל צד והכריזו ששמנתי ואני נראה מצוין. אמי היתה מאושרת. בערב הלכנו לבקר את סבא וסבתא, הורי אבי. בהיכנסנו לביתם ראיתי את סבי יושב אל השולחן, ראשו נתון בין שתי כפותיו ובעיניו עצב עמוק. מולו ישבה סבתי ובכתה. דודי הצעיר פייבל, לבוש מדי חייל, התהלך בחדר ודיבר. את דודי פייבל הכרתי כמה שנים לפני כן, כשסבי וסבתי עדיין ישבו בעיירה טורובין ואנו התארחנו אצלם בקיץ. דודי ואני התיידדנו חיש מהר. הוא לקחני לטיולים בכפרי הסביבה, קנה לי ממתקים, סיפר לי סיפורים. יום אחד בא לקחתני ליער והוא לבוש מדים ולראשו כובע עם סמל מגן־דוד. בדרך סיפר לי על תנועת בית״ר ועל המנהיג הגדול זאב ז׳בוטינסקי, המארגן אלפי בחורים, שבבוא היום ייסעו לארץ־ישראל ויכבשוה למען העם היהודי. ביער היו עשרות בחורים, כולם לבושים מדים. דודי הושיבני בצד. הבחורים נעמדו בשורות ולקול מפקדם התאמנו בתרגולת סדר. אחר־כך ישבו כולם במעגל. דודי החווה לי לבוא ולשבת על ידו, ואז שרו הכל שירים ביידיש ובעברית, סעדו ליבם בכריכים ושוב שרו. התרשמתי עמוקות.

סבי לא אהב את דודי. האב ובנו הִרבו להתווכח וסבי היה מתרתח וצועק על בנו: "פושע, עוכר ישראל!" עכשיו עמד דודי לפני הוריו במדי צבא פולין – הוא התגייס ביום הקודם לפי צו הגיוס הכללי וקיבל שעתיים חופשה להיפרד מעל בני משפחתו. חטיבתו היתה אמורה לנוע למחרת אל קו הגבול. דודי שמח לקראתנו וכדי להפיג את המתח שאלנו איך היה בכפר ומתי חזרנו "הסבר להם שזה לא סוף העולם – אמר בפנותו לאבי – הרי אתה כבר השתתפת במלחמה..."

לבסוף נפרדנו מעל דודי. סבתי התייפחה בקול. גם סבי הזיל דמעות. דודי נהיה עצוב, ניסה לחייך ללא הצלחה ויצא במהירות את הבית. כל אותו ערב חשבתי עליו. תמיד דימיתי שסבי וסבתי שונאים אותו; אפילו אבי לא חיבב אותו והיה אדיש כלפיו. רק אמי האירה לו פנים. והנה, הערב הכל היה שונה כל כך. הכל השפיעו עליו חיבה יתרה. חשתי הקלה על שלא רק אני אוהבו. במחשבתי ראיתיו דוהר על סוס, לוחם, הורג גרמנים, פעם הצטייר לי בדמיוני פצוע בראשו, חבוש תחבושת מוכתמת בדם, ופעם – פצוע בידו הנתונה בתוך מיתלֶה והוא ממשיך ללחום בידו האחרת... ראיתיו בדמיוני גם הרוג, ותמונה זאת דחקתי מתוכי מהר, אך היא חזרה מדי פעם, ושוב ראיתיו חוזר הביתה כגיבור עטור אותות כבוד על חזהו ושנינו הולכים יד ביד ברחוב פְּיוֹטְרקוֹבְּסְקַה והכל מסתכלים עלינו.

למחרת הבוקר ראיתי מבעד לחלון את אבי וכמה שכנים חופרים בחצר שוחות. ירדתי לחצר. אבי הזיע ונשם בכבדות, אך צחק והיה במצב־רוח טוב. "שמעתי – אמרתי לאבי – שעל יד הבנקים יש תורים של אנשים המבקשים להוציא את כספם. הבנקים נותנים רק סכום מסוים. אני הולך להוציא את כספי מהבנק."

"כמה כסף יש לך בבנק, ילדי?" שאלני מישהו.

"שלושים וששה זלוטי," עניתי. כולם פרצו בצחוק.

רצתי הביתה, לקחתי את פנקס החסכון שלי ומיהרתי לבנק. תור הממתינים היה ארוך. לאחר המתנה במשך שעתיים נכנסתי פנימה וקיבלתי את כל כספי. אחי מוטל, שהיו לו בבנק כמה מאות זלוטי, ניגש לבנק בשעה מאוחרת יותר וכבר לא קיבל פרוטה. במשך היום הביא אבי מבית־החרושת חבילות סוודרים וחדר הילדים נהפך למחסן. אמי סיפרה, שמצרכי המזון נעלמו מן החנויות.

כשהתעוררתי למחרת ראיתי את פני אבי ואמי קודרות מתמיד. "בֶּרַלֶה, קום התלבש – פנה אלי אבי – יש מלחמה!" אמי היתה חיוורת

כסיד. הצצתי החוצה בעד החלון. היה יום רגיל, שטוף שמש וכחול שמים, כמו לא נשתנה דבר. אבל ברדיו אמרו שהגרמנים חצו את הגבול ופתחו בהתקפה. צבאנו האמיץ נכנס לקרב להדיפת הפולש. העם נקרא לעמוד איתן נגד האויב...

פתאום נשמעו התפוצצויות ורעם מנועי מטוסים. אבי ציוה עלינו לרדת למרתף, שבביתנו שימש כמחסן להחסנת ירקות ומוצרי חלב לדיירים. ריח טחב, ירקות רקובים וגבינה חמוצה עמדו שם בחלל האויר. דיירי הבית הצטופפו שם משפחות משפחות. אני נצמדתי לאבי, אך הוא לא היה אדם שיכול להמתין בשלווה עד שיבוא מי ויאמר שההתקפה חלפה. כעבור זמן מה קם ואמר לאמי שהוא יוצא לבדוק את המצב בחוץ ומייד יחזור. אמי ציוותה עליו להישאר במרתף אך הוא לא נשמע לה ויצא. כעבור כמה דקות חזר ואמר שברחוב אין נפש חיה. רק לפעמים חולף בו רכב צבאי. אחר־כך, שוב חרף הפצרותיה של אמי, חזר ויצא החוצה אל הרחוב. כשאיש לא השגיח בי חמקתי ויצאתי אחריו. ראיתי את אבי צופה השמימה, וכשראני הצביע בידו מעלה לעבר מטוס שנראה בגודל ציפור. פתאום כמו התעורר, תפסני בידו והחזירני מטה למרתף. איש מאתנו לא סיפר על ההרפתקה לאמי.

בינתיים התרגלו האנשים לצפיפות שבמרתף וכמו נעשו קרובים זה לזה. הריגוש והחרדה והגורל המשותף הפכו את כולם למעין משפחה אחת גדולה. בהישמע אות הארגעה יצאנו לאויר העולם.

אחרי השהיה במרתף הקר היתה השמש נעימה, חמימה, ומה גם שאחר השהיה במקום סגור, מאונס, נהנו הכל מעמידה בחוץ, במקום פתוח תחת כיפת השמים. איש לא מיהר לשוב לביתו.

המלחמה פרצה אך לפני שעות ספורות והקרבות התנהלו במרחק מאות קילומטר מלודז׳, ואף על פי כן כבר השתנו סדרי בראשית. גברים לא הלכו לעסקיהם, ילדים לא הלכו לבית־הספר אף שביום זה, אחד בספטמבר. נפתחה עונת הלימודים. המשפחות בילו כולן יחד, כביום חג. דיירי הבית, שבמשך שנים לא היה מגע ביניהם, שאף לא הכירו זה את זה, נהגו פתאום כקרובים. במהלך היום ירדנו כולנו פעמים אחדות למרתף, והאוירה שם נעשתה נינוחה יותר. כל דייר הסתדר במקומו, אנשים קשרו שיחה זה עם זה והזמן חלף מהר יותר.

בין האזעקות הדבקנו רצועות נייר על שמשות החלונות. אחותי תפסה פיקוד על עבודה זו והקפידה על ביצוע אסתטי. אחי הגדול הקפיד על ההיבט הדתי – שלא ייווצרו צורות צלב בחלונות. חוץ

מוויכוחים פעוטים על שיטות הביצוע, התנהלה העבודה בשקט ובהתמדה. בתוך כמה שעות היו כל הזגוגיות משבצות־משבצות נייר מסביב ושני אלכסונים צלובים מפינה לפינה. אמי היתה עסוקה כל הזמן בבישול ובאפיית עוגיות העשויות להשתמר זמן רב. כשנכנסה לחדר עמדה והסתכלה בהנאה בילדיה העובדים יחד בשקט וברצינות. היום עבר במהירות.

הערב קרב ובא. היה זה ערב שונה מכל שקדמו לו. היבטתי בעד החלון. בחוץ שררה חשיכה מוחלטת. הבית ממול היה נראה כקיר אטום, מדי פעם נדלק אור באחת הדירות, ומייד נשמעה צעקה מהחצר: "לכבות את האור!" – והאור כבה בו־ברגע. למרות שפחדתי מהחושך יצאתי את הבית לראות את העיר באפלה. ירדתי במדרגות במהירות ורצתי דרך החצר לרחוב בנשימה אחת, לבי פועם בחוזקה, נשימתי כבדה עלי. נעמדתי לפני השער, שם עמדו כמה מן השכנים, ושמחתי שאינני בודד. הבטחון חזר אלי. בתחילה נראָה שהרחוב נעלם ועמו הבתים, המדרכות והכביש – רק ביתנו שלנו קיים, ומסביב חלל. מכוניות שחלפו על פני, פנסיהן צבועים בכחול, נראות כספינות שטות בנהר. כשהתרגלתי לחשיכה התחלתי לראות את הבתים הסמוכים כגושים שחורים, מזדקרים השמימה. האנשים שלידי עמדו בשקט, לעתים רחוקות החליפו ביניהם מלים בלחש.

פתאום נשמע רעש. הפנינו ראשינו למקורו. גוש שחור התקדם לעברנו – שתי מחלקות חיילים על נשקם קרבו ובאו ובראשי חלף הרהור: אולי דודי פייבל ביניהם? לבי החל לפעום בחוזקה. קרבתי לשפת המדרכה. הסתכלתי בפני החיילים. כולם דמו זה לזה. רציתי לצעוק "דוד פייבל!" אך התביישתי. פתאום חשתי מועקה ופחד כאילו הייתי לבדי ביער. רצתי הביתה במהירות. כשנכנסתי פנימה התנפל עלי אחי מוטל ב"איפה היית?" אחותי הצטרפה אליו: "אתה לא יודע שיש מלחמה? מה אתה מחפש בחוץ בחושך?" אחי ואחותי, שמעולם לא הסכימו זה עם זה, שתמיד התפלמסו וטענו זה להיפוכו של דברי זה, היו עתה, לפתע, תמימי דעים, ואבי ואמי, שנכנסו לחדר ולא נמצא להם דבר להוסיף, נעצו עיניהם בי ופניהם אמרו הזדהות עם הגוערים בי. לבסוף אמר אבי בפנים מרצינות: "ברל'ה, אתה לא יוצא עוד את הבית בלי רשותי. שמעת?"

הנהנתי לו בראשי.

אוירת אי־נוחות שררה בבית. איש לא יודע מה יעשה. כל אחד שקע

במחשבותיו בלא לגלותן לזולתו, ולכן היו הכל דוממים, והשקט המוזר הציק. רק יענקל׳ה הקטן התרוצץ אנה ואנה וביקש לשוא שישחקו אתו. לאיש לא היתה סבלנות להיפנות אליו והוא פרץ בבכי. בארוחת הערב ניסה אבא להתבדח כדי להפיג את המתיחות שלנו, ואולי גם את זו שלו. לשווא.

המלחמה פרצה. איש לא ידע לומר כמה זמן תימשך, מה יביא המחר, מה יהא עלינו, מה עלינו לעשות.

היינו נתונים לחסדי גורל שאינו בר־חיזוי. דבר אחד היה ברור. אותו בוקר, בהחל המלחמה, תמה תקופה. השתנו סדרי חיים. נהפכו אורחות ההתנהגות. הקיץ הקץ על מחשבות, ציפיות, חלומות. ולגבינו, הילדים, אנו שחיינו עד אז בגן־עדן של ילדות, היה השינוי חריף במיוחד.

בלילה הוערנו ונצטווינו לרדת למרתף. בחוץ נשמעה אזעקת הצופרים כיללה נוראה. במרתף, למרות שאמנו הלבישה אותנו בגדים חמים, רעדתי מקור. הצטופפנו כדי להתחמם זה בחומו של זה. יענקל׳ה המשיך לישון, אפילו לא הרגיש כשהורידוהו מטה למרתף וכשהחזירוהו לבסוף הביתה. למחרת הבוקר הודיע הרדיו על קרבות כבדים בחזית; כוחותינו השמידו חמישים טנקים של האויב והודפים אותו; הציבור נדרש להיזהר ממרגלים וממפיצי שמועות כזב לדכדוך רוח העם. כשירדתי עם אבא לרחוב קידמה אותנו השוערת בפנים שמחות: ״שמעת, אדון פרייברג, את החדשות? השמדנו להם חמישים טנקים! אנחנו נראה להם, ל׳שְׁוָבִים׳ הארורים, מה זאת אומרת להתחיל איתנו...״ ובקול שקט יותר סיפרה לאבי, שהשכן, שהוא ״פוֹלְקְס־דוֹיטְשֶׁה״ – פולני ממוצא גרמני – לא חזר אתמול הביתה ואשתו וילדיהם אינם יוצאים את פתח הבית. ״הוא בטח מרגל. אם יתפסו אותו צריך להרוג אותו במקום!!!״

משפחות השוער וה״פולקס־דויטשה״, המשפחות הנוצריות היחידות שבביתנו, היו מיודדות. לכן הופתעתי לשמע דברי השוערת. על יד שער הבית עמדו שכנים והתווכחו בקול רם. הידיעה על השמדת הטנקים הגרמניים ועל הכרזת המלחמה על־ידי האנגלים רוממה את הרוח אחרי יום של חוסר ידיעות. אך עם הידיעות הטובות פשטו גם שמועות שונות ומשונות. סיפרו, שהמוני מרגלים משוטטים בעיר ומסמנים במראות למטוסי האויב; אחדים מהם כבר נתפסו. עוד סיפרו, שצנחנים גרמניים נראו במקומות שונים, ואני התחלתי לחשוד בכל

עובר ושב ברחובנו. במשך היום גברו השמועות והלכו. הן היו רעות. סיפרו, שבהפצצות נהרסו בתים בני ארבע קומות, שקרסו ונמעכו כקופסאות גפרורים; אנשים בקרבת מקום הועפו לגובה עשרים מטר בהדף האויר; מפי חיילים שחזרו מקו החזית סיפרו שהגרמנים תוקפים בלי הרף וכבר מוטטו לגמרי את קו ההגנה הפולני; הצבא הפולני מובס ונסוג באנדרלמוסיה ואינו מספיק לבנות קו הגנה חדש; אלפים נהרגו; הצבא הפולני נופץ לרסיסים; החיילים שנותרו בלי מפקדים שודדים בגדים מאזרחים, פושטים את מדיהם וזורקים את נשקם...

הידיעות הטובות שהשמיע הרדיו והקריאה שלא ללכת שולל אחר מפיצי שמועות, בד בבד עם היצר הטבעי להאמין בטוב, השפיעו על אנשים שלא לתת אמון בשמועות הרעות, אך ככל שביקשו לדחקן לא יכלו להתעלם מהן והן העיבו על שמחת הבוקר כליל.

כשחזרתי הביתה פגשתי את יַדְזִיָה, עוזרתם של דיירי הקומה התחתונה. ידזיה היתה נערה כפרית בת שמונה־עשרה, קומתה לא גבוהה ולא נמוכה, גופה מלא אך לא שמן, פניה תמימות, חלקות למשעי, שערותיה בלונדיות, ארוכות, בדרך כלל קלועות לצמה עבותה, עיניה תכולות, מחייכות כמעט תמיד, חזהּ שופע, בגדיה, שתמיד היו קטנים ממידתה – אפשר שנותרו לה מזמן שהיתה רזה יותר – הבליטו כל אבר מאבריה.

לא הייתי אדיש לנערה הזאת. לא אחת הייתי פוגשה בגרם המדרגות, בלכתי עם בוקר לבית־הספר, כמו ארבה לי מאחורי הדלת כדי לאלצני לומר לה "בוקר טוב". על ברכתי זו היתה משיבה תמיד ב"בוקר טוב ילדי האהוב/מותק שלי/לבי שלי/ וכיוצא באלה חיבובים, מעכבת אותי בחברתה במיני שאלות, לפעמים אף מלטפת אותי. ככל שיכולתי חמקתי מפניה, ועם זאת חיבבתיה. כל אימת שעברתי בחצר הייתי צופה אל חלון המטבח, שמא אראנה. אהבתיה כתמונה יפה, אך לא רציתי לדבר אתה ובוודאי לא רציתי שתיגע בי – לטיפותיה נעמו לי, אך גם עוררו בי תחושות בושה וחטא. עכשיו עמדה מולי, מזוודה ישנה בידה, מטפחת לראשה, עיניה אדומות מבכי. רחמי נכמרו עליה כשסיפרה כי החליטה לחזור אל כפרה ומשפחתה, שהרי פרצה מלחמה ומי יודע מה ילד יום, אך הפרידה ממשפחת מעסיקיה קשה עליה; היא התרגלה אליהם ואוהבת אותם. בבכי אמרה לי: "מי יודע אם עוד נתראה?" ולפתע כרעה על ברכיה, לפתה אותי בחוזקה, בהדיקת גוף אל גוף, נשקה לראשי, ללחיי, ואחר הצמידה נשיקה עסיסית, מתמשכת, אל פי.

לא התנגדתי. הנחתי לה לעשות כעולה על רוחה. ראשי הדוק אל שדיה, ידיה כרוכות סביבי, גאה בי רטט של עינוג שכמוהו לא ידעתי מעודי בעת נשיקתה החמה, המתוקה. כשהִרפתה ממני וקמה על רגליה עמדתי לפניה כמהופנט. לא יכולתי להוציא הגה. בקושי רב אמרתי לה "להתראות" אף שרציתי להגיד לה עוד דברים היוצאים מן הלב. היא השיבה לי "להתראות, ילדי האהוב," וכל אחד מאתנו פנה לעברו. זמן רב לא יכולתי להשתחרר מחווית רגעי הפרידה מידזיה. בלילות הייתי משחזר כל פרט שחוויתי בקרבתה.

שמתי לב, שאבי נעשה קודר ומסוגר יותר ויותר, פוסע חמור־סבר בחדרי הדירה הלוך ושוב כמנהגו בימי משבר בעסקיו – בפרוץ שביתה בבית־החרושת או בריבו עם שותפו; אך אז היה גם מדבר, צועק, מקלל, ואילו הפעם שתק, התלחש פעם בפעם עם אמי ושוב התעטף בשתיקה. אמי ניסתה לעודדו. שמעתיה אומרת לו כמה פעמים: "ברוך השם, שאתה אתנו ולא בצבא." אך ככל שֶחלפו הימים נהיה מצב־רוחו של אבי גרוע יותר. יום אחד, בחזרו הביתה, נראה לי כאדם אובד־עצות, העומד לפנֵי החלטה גורלית. לפנות ערב נראתה גם אמי מודאגת מאוד. מראה פניה העיד כי בכתה. נמלאתי חרדה סתומה, אך לא העזתי לשאול איש מהם דבר.

רוב אותו לילה ישבנו במרתף. מדי פעם נשמעו התפוצצויות עמומות, שבהן כבר הורגלנו. לבסוף, כשחזרנו לדירתנו רועדים מקור ומחוסר שינה, ישבנו אל השולחן. אמי הגישה תה ועוגיות ואבי, שנראה רגוע יותר ואף העלה חיוך על פניו, פנה אלינו בעת שתיית התה ואמר: "אני רוצה שכולכם תשמעו. המצב בחזית לא טוב. לפי הידיעות שקלטתי, מתקדמים הגרמנים במהירות וכנראה אינם רחוקים מלודז'. החלטתי, שאני לא אפול בידי הגרמנים. אינני רוצה לסבול את מעשי ההשפלה שלהם, שעשו ליהודי אוסטריה וצ'כוסלובקיה. אם הגרמנים יתקרבו ללודז' אקח את מוטל, שהוא כבר בחור גדול, ואברח אתו לוורשה. לנשים ולילדים לא נשקפת סכנה. במשך הזמן אכין שם מקום ואביא את כולכם לוורשה. אם הגרמנים יתקרבו לוורשה נברח לביאליסטוק, שם יש לי ידידים טובים, ואם יתקרבו לביאליסטוק ננסה לברוח לרוסיה. אני – חזר ואמר בפסקנות – לא אישאר בידי הגרמנים."

כשהבחין אבי כי אנו כולנו מוכי תדהמה, הוסיף: "אל תהיו נרגשים כל כך. המלחמה אינה ענין לימים אחדים. לא כל כך מהר יכבשו את פולין.

הגרמנים עדיין לא עומדים בשערי לודז׳ ואני עוד לא בורח. ועכשיו לכו לישון.״

איש מאתנו לא שאל שאלה, לא פצה פה.

שכוב במיטתי ניסיתי לעכל את ששמעתי. תמונות שונות הצטיירו במוחי בעירבוביה אך לא הצטרפו למשהו נהיר. התפללתי לאלוהים שנהיה כולנו ביחד. כשהתעוררתי בבוקר נראתה לי שיחת אמש כחלום, אך כשלא ראיתי את אחי במיטתו החל לבי לפעום בחוזקה. חפזתי לחדר השני וכשלא ראיתי איש רצתי למטבח, שם ישבו כולם חוץ מאבי ואכלו ארוחת בוקר.

״איפה אבא?״ שאלתי.

״אבא הלך לסדר עניינים,״ ענתה לי אמי בחיוך, וכשחייכו גם אחותי סרה חרדתי ממני. לא, אבי לא נטשנו.

במשך היום היינו עדים לתנועות צבא רבות. התפוצצויות עזות נשמעו בסביבה. שעות רבות ישבנו במרתף. אבי סיפר, שביקר אצל סבא וסבתא; סבתא בוכה כל הזמן וסבא מתפלל לשלום הדוד פייבל. הערב והלילה היו שקטים – לא היו אזעקות וכולנו ישנו היטב.

לפתע העירונו דפיקות חזקות בדלת, וכשזו נפתחה עמדה בפתח אחת השכנות ואמרה נסערת: ״מה אתם ישנים? אתם לא יודעים שום דבר? כל העיר ערה. הרדיו הודיע לכל הגברים לברוח מהעיר מזרחה. כולם בורחים. הרחובות מלאים אנשים וצבא.״

כולנו התלבשנו מייד ובתוך כך הורה אבי לאחי ללבוש בגדים חמים וארז בחפזון מזוודה וחבילה. הכל נעשה בשקט. כולנו עמדנו והבטנו בנעשה כבדבר מובן מאליו. אבי ביקש שלא נלווה אותו ואת מוטל ונפרד מכל אחד מאתנו בנשיקות. כשנפרד מאמי על סף הדירה פרץ לפתע בבכי – ויצא את הבית עם אחי. הכל התרחש כה מהר עד שלא היה זמן להגיב. מימי לא ראיתי את אבי ואמי מתנשקים, אבי גם לא נישק אותנו, הילדים; בפעם אחרונה שנשק לי היה זה לפני זמן רב, כששכבתי חולה... והנה נשק עתה לכולנו, אפילו לאחותי הגדולה, ולבסוף, התמונה האחרונה: אבי ואמי מחבקים זה את זה במהודק, מתנשקים, ואבי פורץ בהתייפחות כילד קטן. חשתי זעזוע עמוק.

אנו, הנשארים, בבית, ישבנו צמודים איש לאחיו ובכינו. אמי, שהחזיקה את יענקל׳ה הקטן על ברכיה, ביקשה מאתנו שנשכב לישון. שוכב במיטתי ציירתי לי בדמיוני את אבי ואחי רצים בלילה בדרכים

בין המוני אדם, אוחזים זה ביד זה, ואת הגרמנים הרודפים אחריהם. התקנאתי באחי, שאבי בחר בו לברוח אתו. מדוע אני קטן? אילו הייתי גבוה יותר, ודאי היה לוקח גם אותי. דימיינתי את חזרת שניהם אלינו, את אחי המספר את הרפתקותיהם שמחוץ לבית ונעשה מוקד להערצה כללית. למחרת הבוקר נצמדתי לאמי מתוך הרגשה שעלי להיות על ידה. גם אחותי לא יצאה את הבית. אמי נראתה לי רגועה יותר, מסודרת, לבושה נאה, שערותיה סרוקות לאחור בקפידה, רק עיניה היו עייפות ואדומות. שלוותה הרגיעה אותי והפיגה את המתח שבו הייתי שרוי, ובכל זאת לא יכולתי להשלים עם עזיבת אבי ואחי את הבית דווקא בעת שכה נזקקתי להם. לכל קול צעדים שהגיע מן החצר או מחדר המדרגות היינו משתתקים ומקשיבים. כל דפיקה בדלת הקפיצה את כולנו ממקומנו. איפה הם יכולים להיות? איך ברחו – ברגל או ברכב? ידעתי שאין תשובות לשאלותי, אך הרגשתי צורך לומר בקול מה אני חושב.

"אתה שואל שאלות טפשיות. מי יכול לדעת?" ענתה אחותי ברוגז קל מהול בצחוק, ואמי אמרה: "שימעו, ילדים. אבא שלכם כבר היה לא פעם במצבים קשים. הוא יודע להסתדר. טוב שהם שניים. תמיד יוכל אחד לעזור לאחר. וברגע שיוכל ישלח לנו ידיעה. אינכם צריכים לדאוג." אמי ביקשה מאחותי שתלך לסבא ולסבתא, תספר להם שאבי ואחי ברחו בלילה ותברר מה שלומם. ועוד ביקשה מאחותי שלא תשתהה בשום מקום ותחזור מהר הביתה. אחותי, שכנראה חשבה – כמוני – שאבי ואחי עשויים לחזור מדי רגע, לא חפצה לעזוב את הבית וניסתה לדחות את שעת צאתה בנימוקים שונים.

"אני אלך," אמרתי. "אני אעשה זאת אחת־ושתיים."

אמי שקלה רגע, ארזה חבילה עם אוכל, נתנה אותה בידי וביקשה ממני שאזהר.

משונה היה לראות את רחוב יֶדְנַסְטֶגוֹ–לִיסְטוֹפָּדָה, מרחובותיה הראשיים של לודז', ריק מאדם כמעט – לא חשמליות, לא מכוניות, לא שוטר ולא חייל. חציתי את הרחוב בריצה. בפְּלַץ־ווֹלְנוֹשְצִ'י (כיכר החרות) ראיתי דגל לבן מתנוסס מעל בית העיריה. פניתי לרחוב פִּיוֹטְרְקוֹבְסְקָה, הרחוב הראשי, גם הוא דומם וריק. נכנסתי לדירת סבי וסבתי נושם בכבדות, וכשתמהו לבואי לבדי – סבתי שאלה אם לא פחדתי לבוא ביחידות – אמרתי שאמא שלחה אותי, שאבא ומוטל ברחו הלילה מהעיר לוורשה.

״אנחנו יודעים – ענה סבי – הם היו פה בלילה ונפרדו מאתנו. אבל יפה שבאת להודיע.״

״האם הגיעה ידיעה מדוד פייבל?״ שאלתי.

״לא, ילדי,״ השיב סבא, וסבתא התחילה לבכות. הצטערתי על ששאלתי.

רצתי בחזרה הביתה בלי שים לב לדבר. בקרבת הבית שמעתי נהמת מנועים ולפתע הופיעו לפני ארבע תלת־אופנועים ובהם חיילים גרמנים. על כל תלת־אופנוע ישבו שלושה חיילים מזוינים, לבושים מעילי גשם אפורים, נעולים מגפיים וחבושים קסדות. עקבתי אחריהם עד שנעלמו ופרצתי הביתה בקריאה: ״ראיתי גרמנים!״ תיארתי להם את מראיהם. אמי ואחותי שתקו. פני אמי החווירו. מראה הגרמנים הממני כל כך עד ששכחתי לספר על ביקורי אצל סבא וסבתא.

״איש מכם לא יצא מעכשיו את הבית,״ ציוותה אמי ואני ידעתי מדוע. זכרתי את הסיפורים ששמעתי על מלחמת־העולם הראשונה – כשעברו יחידות הקוזקים ביישובים יהודים ביצעו פוגרומים, ובבוא הצבא הפולני פרעו גם חייליו ביהודים.

החל משעות אחר־הצהריים התחזק והלך שאון כלי הרכב והטנקים הגרמניים, ששעטו ברחובות. גלי הקול האימתניים הרטיטו לא אחת את השמשות. הייתי סקרן לראות את הצבא הגרמני העובר ברחוב, אך לא העזתי לבקש מאמי רשות לעשות זאת. מרוב ריגוש שכחתי שהיום היה יום שישי. לא כן אמי. לפנות ערב ציוותה עלינו להתרחץ וללבוש בגדי שבת, וכבכל ערב שבת פרשה מפה לבנה על השולחן, הניחה עליה בקבוק יין, חלות מכוסות במפיות וארבע פמוטי כסף עם נרות ואחר־כך כיסתה ראשה במטפחת, הדליקה את הנרות והתפללה בבכי חרישי. כשסיימה מחתה דמעותיה ואמרה: ״גוט שבת, שנשמע בשורות טובות!״ ענינו אחריה אמן.

משנראו כוכבים בשמים לקחתי לידי סידור והתפללתי. מימי עד אותו ערב לא שמתי לבי למשמעות מִלוֹת התפילה. תמיד התפללתי מתוך שגרה, פסחתי על מלים וקטעים, לא נתתי דעתי למה שאני קורא. הפעם לא החמצתי מלה, ואף שלא הבינותי הכל, ביטאתי בכל פעם את המלה ״אלוהים״ בהטעמה רבה. בשקט העמוק ששרר בביתנו יכולתי לחוש כי עמי יחד מתפללות גם אמי ואחותי. אפילו יענקל׳ה הקטון היה שקט ולא הפריע כמעט. אחרי התפילה חשנו מבוכה. השולחן ערוך כהלכה – ואנו נערוך קבלת שבת בלי אבא? איך? אך גם לשבת ולאכול כך סתם לא היה

אפשר. לבסוף החליטה אמי מה שהחליטה והורתה לנו לשבת אל השולחן. כל אחד מאתנו ישב במקומו הקבוע. הכיסא שבראש השולחן והכיסא שלשמאלו עמדו פנויים. ואז פנתה אלי אמי בקול מבקש: ״ברל׳ה תעשה קידוש... אתה עכשיו ראש המשפחה עד ששוב נהיה כולנו יחד...״

נמלאתי גאווה ופחד כאחד. קמתי, לקחתי את בקבוק היין, מזגתי לכולם, הרמתי את הגביע ואמרתי ״קידוש״. קולי רעד, ואני הרמתיו כדי לכסות על הרעד, ואף על פי כן דימיתי כי שומעי הבחינו בריגושי, אף ראו היטב את ידי הרועדת. בירכתי על החלות, העברתי את הסכין מעל החלות, פרסתי פרוסות וחילקתי לכל אחד, טבלתי את הפרוסה במלח, דבר דבר כמו שלמדתי ממראה עיני משחר ילדותי. התייראתי לשאת עיני מעלה, שכן הרגשתי כי עיני אמי ואחותי נעוצות בי. לא הייתי רעב, אבל אכלתי כל מה שהגישה אמי ובלבד שלא אנהג עוד כילד מפונק.

ידעתי שעלי לשיר זמירות, אך לא הייתי מסוגל לשיר וגם איש לא ביקש ממני לעשות זאת. הסתפקתי באמירת ברכת המזון בתום הסעודה. ואז ניגשה אלי אמי ונשקה לי, ואני הרגשתי שבבת־אחת חדלתי מהיות ילד.

בשבת בבוקר הופיע חייל גרמני בחצר וצעק: ״כל היהודים לרדת לחצר!״ התאספנו בחצר, גברים, נשים וילדים, כולנו מפוחדים. יהודי כבן חמישים אמר לנו: ״אל תפחדו. אני מכיר את הגרמנים עוד ממלחמת־העולם הראשונה. אני יודע להסתדר אתם.״ אחר־כך ניגש אל הגרמני ואמר לו כמה מלים בגרמנית. הגרמני הביט עליו בפליאה – ולפתע סטר על פניו וצעק: ״חזיר יהודי!״

האיש הוכה הלם ואילו הגרמני פנה אלינו ואמר: ״אני לא צריך נשים וילדים. אני צריך גברים לעבודה!״ – ולקח את הגברים אתו. כמה טוב שאבי ואחי ברחו, חשבתי אז בלִבי. אילו היו בבית היו לוקחים גם אותם...

בחוץ, לפני הבית, עמדה משאית עמוסת גברים יהודים שנלקחו לעבודה. ברחוב נעו עוד ועוד טורי צבא גרמני. הרחוב נמלא אנשים, בעיקר פולנים וגרמנים במדים שונים בגוונים שונים, כולם מצוחצחים, תפורים לפי מידה, כולם נעולי מגפיים מבריקים, מותאמים לרגל, כולם מזוינים באקדחים וחגורים חגורת עור משוכה באלכסון לאורך כל החזה

ולראשיהם כובעים נוקשים, עטורים פסי כסף או זהב. פניהם השחצניות הטילי אימה. בין העוברים ושבים נראו אזרחים עונדי סרטי צלב־קרס על זרועותיהם – הללו היו "פולקס־דויטשה", שכמו צצו כפטריות אחר גשם – ומעט יהודים שחפזו איש ליעדו.

כל אותה שבת ישבנו בבית. הרהורינו היו נתונים לאבי ולאחי שבדרכים. מה עלה בגורלם? ההאיר להם מזלם והגיעו לוורשה?

חדשות הרדיו הפולני לא הבהירו עד אנה חדרו הגרמנים, אך לתושבי ורשה הורה הרדיו להקים בריקדות וללחום בגרמנים עד טיפת הדם האחרונה. עוד הודיע הרדיו, שמטוסי האויב הפציצו את ורשה ויש הרוגים ופצועים, וקרא לתושבים לתרום דם. כן נאמר ברדיו כי זרם גדול של פליטים מגיע לוורשה והתושבים נקראים לקבלם את בסבר פנים יפות ולהתחלק אתם בכל.

ביום ראשון בבוקר, כשיצאתי לקידמת הבית, ראיתי אנשים וככרות לחם לבנים בידיהם. הלכתי בכיוון הפוך למסלול נושאי הככרות עד שהגעתי למאפיה באחד הרחובות הצדדיים, שם עמדו אנשים בתור. חייל גרמני שמר שם על הסדר. ריח הלחם החם עלה באפי. רצתי הביתה וביקשתי כסף לקנות לחם, חזרתי למאפיה ונעמדתי בתור. לאחר כמה דקות ניגשה אלי נערה פולנית שעמדה אחרי ואמרה לי בתקיפות: "יהודי, לך מכאן, לא תקבל לחם!" התעלמתי ממנה ולא זזתי מהמקום, גם לא עניתי לה דבר.

העומדים סביבי התעלמו מהתקרית כמו היו עוורים וחרשים, אך כעבור דקה חזרה הנערה ובקרבה אלי אמרה: "אני אומרת לך, שלא תקבל לחם! אני אגיד לחייל הגרמני!"

הבטתי סביבי. לא ראיתי שום פנים יהודיות. התחלתי לפחד וככל שקרבתי אל חזית המאפיה כן פחדתי יותר, אך המשכתי לעמוד במקומי. משהו בתוך־תוכי לא הניח לי להיכנע לנערה. כשקרבתי אל המאפיה ואל החייל הגרמני פנתה הנערה לחייל ואמרה:

יוּדֶה, יוּדֶה! והחוותה עלי באצבעה. הגרמני צעק לעברי: "יוּדֶה, הסתלק מכאן!"

ברחתי משם מבויש עד דמעות.

כעבור זמן־מה באה אלינו שוערת הבית והציעה לנו ככר לחם לבן במחיר כפול. אמי קנתה.

כבר למחרת ליל הבריחה החלו רבים מן הבורחים לחזור לבתיהם. היו אלה אנשים שנסחפו בזרם האדם שנס על נפשו בלי שנתנו דעתם על

משמע הדבר, או מי שכבר בראשית המסע מזרחה לא יכלו לעמוד בתלאות הדרך. גם כעבור ימים לא מעטים נמצאו אנשים שחזרו אחורה למרות שכבר הספיקו לעשות כיברת דרך ארוכה – ואף הם נפלו בידי הגרמנים. השמועה על החוזרים פשטה חיש מהר, ואמי החלה להתרוצץ פה ושם בנסותה להציל מפי חוזרים ידיעה כלשהי על אבי ואחי. היא לא היתה יחידה. בתי החוזרים מלאו אנשים כמוה, שביקשו אות חיים מקרוביהם. החוזרים סיפרו בהתרגשות על תלאותיהם – איך גדשו המוני הפליטים את כביש לודז׳–ורשה, ועמם יחידות הצבא הנמלט; איך צללו מטוסי הגרמנים ישר אל ראשיהם באין מפריע, הטילו פצצות על ציבורי אדם והמטירו עליהם אש מקלעים; איך חיפשו האנשים את קרוביהם בין ההרוגים בתוך מהומת זעקות הפצועים שנותרו בלא טיפול; איך התנפלו הצועדים על כל באר בדרך וכמעט הרגו איש את רעהו במלחמתם על מעט מים לשתות; איך, בתחילה, קידמו האיכרים את הבורחים ברצון וחילקו להם מזון ומשקה ואיך שינו טעמם כעבור זמן־מה ולא הניחו לאיש לִקְרוֹב לבתיהם; איך זרקו החיילים הפולנים את נשקם ובחפשם אחר לבוש אזרחי אף הפשיטו חללים ולבשו את בגדיהם; איך השיגום יחידות חלוץ מיוחדות של הצבא הגרמני המתקדם, סרקו את האנשים ולקחו בשבי חיילים פולנים וכן גם אזרחים, לאחר שקטלו בירי כמה מהם בו־במקום...

אמי שאלה כל חוזר שפגשה אם נתקל באבי ובאחי, הראתה את תצלומיהם, תיארה את מראם – ואמנם היו נשאלים שדימו כי ראו אותם וסיפרו עליהם סיפורים שונים ומשונים, חלקם מרגיעים, חלקם מצמררים, אך לאחר תחקור עקשני היה מתחוור לאמי שאין אלה אלא סיפורים דמיוניים. אחד החוזרים אף טען בבטחון, כי במו עיניו ראה את אבי ואחי בריאים ושלמים בדרכם חזרה ללודז׳ ותמה על שטרם הופיעו בבית... כשבאה אמי הביתה ובפיה בשורה זו נמלא הבית שמחה. ציפינו כי מדי רגע תיפתח הדלת ואבי ואחי יתייצבו בפתח. ימים תמימים עמדתי מבוקר עד לילה בחזית הבית, כדי לקדם את פניהם.

לשווא.

אמי לא אמרה נואש. יום יום המשיכה לתור אחר חוזרים חדשים ואף ותיקים ולחקרם שנית, ערב ערב היתה חוזרת עייפה ורצוצה, מספרת מסיפוריהם או נאלמת ומתכנסת אל תוך עצמה. כל פולין כמעט כבר נכבשה בידי הגרמנים ובידי הרוסים. רק ורשה המכותרת עדיין נלחמה. רדיו ורשה שידר מדי יום דרישות שלום מהפליטים, ואנחנו היינו

יושבים ליד המקלט ושומעים אלפי שמות. אך לא את השמות שלנו. יאוש ודכאון ירדו על הבית, איש לא חייך, הכל דיברו בלחש, הסתגרו איש בפינתו. אחותי קראה ספרים ימים תמימים. אני לא הייתי מסוגל לעשות דבר. אך בראשי הסתחררו מחשבות. לא איבדתי לרגע תקווה, שאבי ואחי יחזרו אלינו בשלום. חרדתי למחשבה שמא אונה להם רע, אך לא יכולתי שלא להיזכר בילדים יתומים שהכרתי, שריחמתי עליהם, שלא הבנתי כיצד היו מסוגלים לשחק ולצחוק. ילדים אלה נהגו לא אחת בגסות ובחוצפה והמבוגרים היו אומרים כי אין פלא בדבר, שהרי הם גדלים בלי אב.

נאבקתי במחשבותי הקודרות, אך הן לא הרפו ממני. שוב ושוב נזכרתי בחלומי על שלושת הקברים בביתנו, וכששאלתי את עצמי מה פשר המספר, נזכרתי לפתע בדוד פייבל. כעסתי על עצמי: איך אני מסוגל לחשוב, שאבי, מוטל והדוד פייבל במתים? לא יכולתי לסלוח לעצמי. התפללתי לאלוהים וביקשתי שימחל לי על הרהורי הרעים. אמי, שהיתה מודעת את מצבי הנפשי, ניסתה לעודדני בשיח על דא והא. יום אחד שמעתיה אומרת לשכנתנו: "הילד הזה מדאיג אותי. אני מפחדת שלא יקרה לו משהו. הוא מתבודד, יושב כל הזמן וחושב לו מחשבות. אני לא יודעת מה לעשות..."

אני לא הבנתי מה צורך יש לדאוג לי, אך גם לא ידעתי מה עלי לעשות כדי להסיר דאגה מלב אמי.

הימים חלפו. רוב הבורחים חזרו לבתיהם וממרבית הנותרים קיבלו בני משפחותיהם ידיעות על מוצאותיהם. שכנתנו, דיירת הקומה התחתונה שבביתנו, קיבלה דרישת־שלום מבעלה ברדיו. בשידור נאמר שהוא נמצא בוורשה ושלום לו. רק אנחנו חיכינו יום אחר יום לאות חיים מיקירינו, לשמץ ידיעה על שלומם, אך לשווא.

העדר מידע כלשהו על אבי ואחי, והרצון העז לעמוד אִתם במגע גרמו לנו למצוא פורקן לתסכולינו בחלומות. השכם בבוקר היינו מתאספים במיטה של אמא ושואלים זה את זה למי נחלמו הנעדרים בשנתו. החולמים היו מתארים את שחלמו על אבי ואחי, והמאזינים כמו קיבלו באופן זה דרישת־שלום רעננה. פירשנו כל חלום לטובה. סיפרנו רק את החלומות הטובים. איש מאתנו לא העז לגלות את חלומותיו הרעים ולהעכיר את רוח זולתו. לילה אחד חלמתי שאני הולך ברחוב קַמְיֶנְנַה ורואה את אבי מרחוק, הולך לקראתי בבגדים מרופשים, שתי חבילות גדולות בידיו. אני מסתכל בפניו והנה הן מביעות כאב וצער,

וגופו כמו עומד לקרוס תחת המשא הכבד. הוא מביט בי ובוכה. אני רץ לקראתו כדי ליפול בזרועותיו ולחבקו, אך הוא, במקום להתקרב, מתרחק ממני... אני רץ בעקבותיו בכל כוחי, אך דמותו מתרחקת ממני ונעלמת ברחוב קילינְסְקְגוֹ. אני פותח פי כדי לצעוק "אבא!" אך איני יכול להוציא קול. גרוני כואב מרוב מאמץ לצעוק עד שלבסוף מתמלט מתוכו קול מוזר ואני מתעורר שטוף זיעה, לבי פועם בחוזקה.

שוב ושוב שיחזרתי כל פרט בחלומי זה. דאבתי. ראיתי את אבי, אך מדוע זה נראה כל כך רע? מדוע היה לבושו מרושל כל כך? מדוע בכה? ומדוע חמק ממני ונעלם? מעודי לא ראיתיו במצב שכזה. החלטתי שלא אספר חלום רע זה לאיש, ומכיוון שפחדתי פן יסגירו פני את סוד החלום הרע, עצמתי עיני והעמדתי פני ישן, ואז שמעתי את אמי אומרת לאחותי שלא להעירני ויוצאת את הבית. קמתי. תמונות החלום לא סרו מנגד עיני. פתאום, חרף רצוני, מצאתי את עצמי מספר לאחותי את החלום לפרטי פרטיו.

עיני אחותי מלאו דמעות. שנינו החלטנו שלא לספר דבר לאמנו.

כעבור ימים אחדים חלמתי, שאנו נמצאים בבית־הכנסת הגדול של לודז'. ביקרתי שם רק פעם אחת, בראש השנה, הודות לדודי פייבל, שכן לרגל החג הורשו החיילים היהודים שבגדודו להתפלל במקום זה. ביתנו עמד לא הרחק מן הקסרקטין. אני המתנתי ליד השער שעה לפני המועד עד שלבסוף ראיתי את דודי וחבריו, כחמישים איש, צועדים בשלשות במדי חג מצוחצחים, בפיקודו של סמל; ליוויתים על פני רחובות לודז' עד בית־הכנסת, שם ערך להם הסמל מסדר לעיניהם הסקרניות של יהודים. כששוחררו רצתי אל דודי, ושנינו נכנסנו יד ביד פנימה. ממדי האולם רחב הידיים והגבוה, נברשות הבדולח, האור העז, דוכן קריאת התורה, קיר ה"מזרח" ובמרכזו ארון קודש גדול עם פרוכת קטיפה עבה, שזורת חוטי כסף, החזן והמקהלה הגדולה והקהל הרב טבעו בי אז רושם עמוק.

עתה ראיתי בחלומי את אולם בית־הכנסת הגדול והוא יפהפה מכדי תיאור. בוהק האור סינוור את העיניים. המקום היה מלא מפה לפה באנשים נכבדים, יפי תואר, לבושים חגיגית. אני וכל משפחתי, לרבות אחי מוטל, עמדנו בלב האולם בשורה, זה בצד זה. פתאום קרא יהודי זקן, בעל זקן לבן ארוך, בשם אבי – משה בן אריה לייביש – לעלות לתורה, והנה אבי מתייצב על הבמה, לבוש בגדי חג, כולו יפה להפליא, פניו זוהרות, עיניו נוצצות, מביעות סיפוק וגאווה, וכל האנשים מביטים

בו בהערצה... אני מרגיש שהמאורע הוא חגיגי ומכובד מאוד, שאבי גיבור המאורע, ולבי עולה על גדותיו מרוב גאוה.

כשהתעוררתי מיהרתי אל אמי וסיפרתי לה את חלומי בשטף ובשמחה, בחפשי בעיניה אותות סיפוק ושמחה. אך פניה רק הקדירו יותר. בסיימי את סיפור החלום פרצה בבכי, אימצה אותי אל לבה ונשקה לי. הייתי מבולבל ומתוסכל. מה רע היה בחלום עד שגרם לה לפרוץ בבכי? שקעתי בהרהורים והתאמצתי לפרש את החלום, ולבסוף הצטיירה במוחי תמונה שכזאת: אבי מת. נשמתו עלתה השמימה. בחלומי הראשון לא התקבל אבי לגן־עדן בגלל חטאים שחטא – מראהו העלוב, הבכי, החבילות הכבדות שנשא, הצביעו על סבלותיו. אין ספק, נשמתו תועה ואינה יודעת מנוח... לא אחת שמעתי סיפורים על נשמות תועות שאין מניחים להן להיכנס למלכות שמים. בלילות אפשר לשמוע את הנהי שלהן... אך החלום השני לימד, כי אבי טוהר ונתקבל לגן־עדן ברוב כבוד, ולכן – הרהרתי – פרצה אמי בבכי.

רק כעבור זמן נודעה לי סיבת בכיה האמיתית. בין החוזרים שפקדה אמי נמצא אחד, שלפי כל הסימנים היה בחבורה אחת עם אבי ואחי, אלא שתוך כדי פירוט הפרטים השתתק פתאום והחל לספר פתאום פרטים שהיה ברי כי אין להם שחר. כשפקדה אותו אמי שנית וחקרה אותו שוב, חשה כי הוא מסתיר משהו מפניה, ותפשה כי בפגישתם הראשונה לא התבלבל אלא ביקש לחמוק מסיפור עובדות מכאיבות. לאחר צאת אמי מביתו סיפר אותו איש את האמת לאשתו, וזו השפיעה עליו שלא לספר דברים כהווייתם, שמא יתברר שיש טעות בזיהוי. בביקורה השני של אמי אצלו, נעתר לתחנוניה וסיפר את שהיה ידוע לו: בראשונה פגש את אבי ואחי בדרך, באסם איכר שבו לנו. מאז הלכו יחד. בהגיעם לסביבת העיירה פְּרוּשְׁקוֹב, במרחק כעשרים קילומטר מוורשה, השיגום היחידות הגרמניות שחיפשו אחר חיילי הצבא הפולני. הם נהגו לעבור בין האנשים ולקחת אתם כל מי שנראה להם כאיש צבא. אבי ואחי היו בין הנלקחים. אחר־כך באו אנשים וסיפרו, שאבי נורה למוות יחד עם קבוצת אנשים, ואחי ושבויים אחרים הוסעו משם במשאיות.

הדברים נשמעו אמינים, אך העובדה שהמספר עצמו לא היה עד לירי הותירה זיק תקוה בלב אמי, כי אבי לא נהרג. לכן לא סיפרה לנו את שנודע לה, בבקשה למנוע מאתנו צער מיותר. כעבור זמן־מה קיבלנו מכתב מאחי, מגרמניה. נתברר, כי למרות שטרם מלאו לו חמש־עשרה, נשלח עם חיילים פולנים למחנה שבויים. הוא כתב שהוא בריא וכצעיר

עצורי המחנה הכל מטפלים בו. גם כשחלה ושכב בבית־חולים נהגו בו יפה והוא מקווה שבקרוב יינתן לו שוב הביתה, על אבי כתב, שכאשר נשבה נפרד ממנו ומאז לא ראה אותו ולא שמע עליו דבר; בקשתו, כי נכתוב לו מה ידוע לנו עליו.

שמחה ועצב מילאו לבותינו בערבוביה. מקץ שבועות של אפס ידיעה – מכתב מאחי, כתוב במו ידיו, המעיד כי שלום לו. אבל מה נפל בגורל אבי?

השמועה פשטה במהירות. שכנים התגודדו בביתנו וכל אחד מהם קרא את המכתב והוסיף הערותיו. לבסוף אמרה אמי: "עוד היום אכתוב למוטל שקיבלנו ידיעה מאבא, שהוא נמצא בוורשה. מי יודע איזה סבל עבר על הילד הזה, וכמה הוא סובל עכשיו..."

האמת המרה היתה, שמכתב אחי אישר את עדות החוזר וסתם כל פתח תקוה להיות אבי בחיים. באותם ימים נכנעה ורשה לפני הצבא הגרמנִי, ושוב הגיע ללודז' זרם חוזרים. מפי אלה קיבלנו דרישת שלום מבני־משפחתנו שבוורשה וכך נתחוור, שאבי לא הגיע שמה. אט אט הרמיזה לנו אמי, שאבינו איננו עוד, ולימים סיפרה לנו את סיפור קיצו במלואו...

אשר יגורתי בא. אני יתום. אין לי יותר אב. ידעתי, שבמלחמות נהרגים אנשים, אך מעולם לא עלה בדעתי שהדבר עלול לקרות לאבי שלי – ולמה זה קרה הדבר דווקא לנו? כל מכרינו חיים, איש מהם לא נהרג, אפילו לא נפצע. למה הרגו הגרמנים דווקא אותו, כך סתם, ללא סיבה? הרי הוא לא היה חייל ולא לחם נגדם? ומה עלי לעשות? כיצד לנהוג עכשיו? הכל אמרו לי, שאני "צריך להיות חזק", אבל אני לא ידעתי איך להיות חזק. לא יכולתי להפסיק לחשוב על אבי וכל הזמן הרגשתי מחנק בגרוני. מאז יצאו אבי ואחי את הבית כמעט שלא חשבתי על אחי מוטל, גם לא על דודי האהוב פייבל. רק אחרי הגעת המכתב ממחנה השבויים התחלתי לחשוב על חיי מוטל במחנה, על ציפייתו לשוב הביתה.

עם אי היות אבי בחיים מיאנתי להשלים. לא נואשתי מתקוה לחזרתו. שמעתי סיפורים על אנשים מפי מי שסיפרו כי במו עיניהם ראו איך נהרגו, האבלים ישבו "שבעה" – ולפתע הופיעו ה"מתים" בריאים ושלמים... חיכיתי לנס שכזה. הרביתי לשבת ליד החלון הנשקף אל הרחוב, שמא אראה פתאום את אבי צועד הביתה. יום יום המתנתי לדוור, שמא יביא מכתב מאבי, שכן אולי נשלח למחנה שבויים אחר?

ואמי? היא החליטה שעליה למצוא את שרידי אבי ולהביאם לקבר ישראל. אי־אפשר שאבי יהיה בחזקת נעדר, שלא נדע את מקום קבורתו, שלא נשב "שבעה", שלא נאמר "קדיש" לעילוי נשמתו. היא ראתה בכך חובה בעלת חשיבות עליונה, שעליה למלאה בכל מחיר – זה גם הדבר היחיד שיכלה לעשות למען אבינו. לשוא טענו לפניה ידידים, שסכנה אורבת בדרכים, שלעת כזאת אסור לעזוב בית וילדים, שהסיכויים למצוא את אבי אפסיים. מאחר שהרכבות שימשו רובן לצורכי הצבא הגרמני, ובמעטות שנועדו לאזרחים היה על הנוסעים להציג רשיון, ומאחר שאוטובוסים לא פעלו כלל, חיפשה אמי ומצאה, שעגלונים יהודים מסיעים אנשים מלודז' לוורשה ובחזרה – ויצאה לדרך אחר שנפרדה מעלינו בהבטיחה לנו לחזור מהר...

רק לפני כחודש עזבו אבי ואחי את הבית. עכשיו – גם אמי. פחד ודאגה השתלטו עלי – איך אמי נוסעת בדרכים, אשה לבדה בין פולנים וגרמנים, איך היא מחפשת את אבי בין אלפי מתים – האם המתים פזורים בשולי דרכים, כמו שסיפרו, או שמא הם קבורים, ואז איך תוכל למצאו? ואם תמצא אותו, היובא הביתה? חשתי רצון לראות את אבי עוד פעם אחת. אך עד כה לא ראיתי איש מת, ואני פחדתי לחשוב איך נראות פני אבי כשהוא מת. בוודאי תבוא עגלה רתומה לשני סוסים שחורים, מכוסים בד שחור, ויכניסו את אבי לתוך ארון מתים, ואני אלך ליד אמי ואחותי... ויענקל'ה הקטן, שעוד לא מבין דבר, הילך גם הוא? היהיו רבים בלוויה? הלוויה תעשה דרכה ברחובות לודז', כמו שכבר ראיתי פעמים אחדות – ואיך נכמרו אז רחמי על הילדים ההולכים אחרי ארון המתים. לא עלה בדעתי, שגם לי זה יכול לקרות. ובבית־הקברות יכניסו את אבי לבור, ואני אולי אצטרך לומר "קדיש" ליד הקבר הפתוח. אמנם טרם מלאו לי שלוש־עשרה שנה, אבל אחי הגדול ממני איננו. רק אני אוכל להגיד "קדיש". חשבתי מחשבות אלו ובתוך כך נחנקתי מדמעות. איך אוכל לעשות זאת ליד הקבר?

לא הרהבתי לספר לאיש את מחשבותי. אפילו לאחותי לא סיפרתי. התחמקתי מחברי. הם נראו זרים כל כך. לא רציתי לראותם. כשפגשתי אחד מהם חשתי אי־נוחות. הם לא היו שייכים לעולמי. התפללתי וביקשתי שאחי מוטל יחזור במהרה מהשבי, שלא אהיה בודד, הרי הוא תמיד עמד לימיני כשנזקקתי לעזרה. היה טוב להרגיש, שיש לך אח גדול, למרות שלא אהבתי כאשר היה גוער בי פה ושם או אומר לי מה לעשות ואיך לנהוג. במקרים שכאלה הייתי מתנגד לו אוטומטית אף

שלא אחת ידעתי, שהצדק אתו. עכשיו התגעגעתי על אחי, הייתי זקוק לו, לקרבתו. רציתי לראות איך ינהג במצב המיוחד שבו נמצאנו. רציתי שיראה לי כיצד לחיות לאחר מה שקרה לנו, שיסיר מעלי את עול האחריות שהעיק עלי. נדמָה לי, שכאשר יבוא אספר לו כל שבלבי. יחד אתו ייקל עלי.

אך רוב מחשבותי היו נתונות לאמי, שהלכה לחפש אחר אבי המת. בדמיוני הצטיירו אלפי תמונות, ככל שיכול הדמיון לצייר. פחדתי מאוד, דאגתי לשלומה עד כדי כך שחשבתי פחות ופחות על אבי. ספרתי את השעות שעברו מאז יצאה אמי את הבית וכמה זמן נשאר עד יום שישי – אמי הבטיחה לנו לחזור עד שבת. הזמן לא זז.

כדי לבלות את הזמן הלכתי יום יום אל סבי וסבתי, אך בהיכנסי לביתם רציתי לברוח מיד. לא הייתי מסוגל להביט בפניהם, לא ידעתי מה עלי לומר להם, ואילו הם החליפו איתי אך מלים ספורות. ידעתי, שאין ִשום ידיעה מדודי פייבל. חשתי בסבלם של שני הזקנים. סבי ישב אל השולחן, ספר פתוח לפניו ופניו כה עצובות. כשנתקלתי במבטו עבר רעד בכל גופי. סבתי ישבה בפינת החדר, מכורבלת ומאובנת כמו קפאה מקור. איש איש היה מסוגר בסבלו, ונדמָה שאין ביניהם שמץ תקשורת, כמו היו זרים זה לזה. לא ידעתי אפילו אם ביקורי בביתם רצויים. נדמָה לי, שאני מפריע להם, שהקשר שהיה בינינו ניתק. נפרדתי מעליהם בתירוצים שונים. את דרכי הביתה עשיתי על פני הרחובות הראשיים. בפּלַץ ווֹלְנוֹשְׁצ׳י היה ואיננו פסלו הענקי של קוֹשְׁצ׳וּשְׁקוֹ – הגרמנים פוצצוהו בלילה, ובבוקר לא נותר ממנו אות וזכר. הכיכר עמדה עירום ועריה בלי הפסל. את אחת החנויות הגדולות הפכו הגרמנים למפקדה צבאית. על המדרכה העמידו מקלע כבד, טעון שרשרת כדורים, ושני חיילים ישבו לידו. ליד בנייני ציבור עמדו חיילים גרמנים מזוינים. דגלי צלב קרס התנוססו בכל מקום. חלקן של החנויות היו סגורות, חלקן החליפו בעלים יהודים בפולנים. שלטים בגרמנית צצו ושלטים ביידיש נעלמו. הרחוב המה אדם – פולנים, חיילים גרמנים, גרמנים בבגדים אזרחיים המדברים גרמנית בקול רם. כלי רכב של הצבא הגרמני חלפו בלי הרף לכל עבר. החשמליות חלפו מלאות נוסעים והשמיעו צלצולים.

החיים חזרו למסלולם, אך לא ליהודים. יהודים שוב לא נראו מטיילים או עומדים ברחוב – לא בפתחי בתים, לא בחזיתות של חנויות. עתה רק חצו את הרחוב במהירות ונעלמו חיש מהר מן העין.

בצאת אמי את הבית, פנתה לאחת החצרות שם התמקמו העגלונים ועגלותיהם. תחילה נסעה לגְלוֹבְנוֹ, שם שהתה עד הערב והמשיכה דרכה בעגלה מלאת אנשים כל הלילה. בדרך עברו מחסומי פיקוח של משמרות גרמניים, ולפנות בוקר הגיעו לפרושקוב. כשסיפרה אמי ליהודי המקום לצורך מה באה, יעצו לה לפנות לרב העיירה. הרב ואשתו קיבלו פניה בלבביות, העמידו לרשותה חדר ואמרו כי תהיה אורחתם ככל שיידרש. הרב שמע את סיפורה ושאל לפרטים, ואחר־כך אמר שיעשה כל שלאל ידו לעזור לה במילוי שליחותה הקדושה. הרב זימן אליו יהודים שעמדו בקשרים עם כפריי הסביבה, ושאלם אם ידוע להם על קבוצת יהודים שנורו בידי גרמנים. הוא ביקש מהם לחקור בעניין זה את האיכרים וכן סיפר כל זאת למתפללים בבית־הכנסת, בבקשו מכל איש לראות במציאת גוויתו של אבי שליחות של מצווה. הידיעה על בוא אמי פשטה במהירות בין יהודי העיירה. רבים מהם באו וסיפרו, כי שמעו על מקרי ירי של גרמנים ביהודים והוסיפו כי ידועים להם קברי־אחים שנכרו ברחבי הסביבה. אך איש לא ידע עובדה מוצקה אחת שהיה בה לעזור למציאת גווית אבי.

אמי שכרה עגלה ויצאה בה אל כפרי הסביבה. היא הלכה מבית לבית, שאלה וחקרה, אך בדרך כלל נתקלה באדישות ובתשובות קצרצרות נוסח "לא יודעים", "לא שמענו", ולא אחת התייחסו אליה בעוינות גלויה ואף היו שגירשוה מבתיהם באיומים. אך היו גם כפריים שקידמו פניה בהבנה ובלבביות, אירחוה ועזרו לה בחיפושיה. היא ביקרה בכנסיות ודיברה עם הכמרים, נתנה בידיהם סכומי כסף וביקשה מהם שיודיעו לקהל המתפללים הבאים לכנסיה ביום ראשון את מטרת בואה, בהבטיחה לגמול יפה לאיש שיביא ידיעה שתוליך למציאת מבוקשה. עם ערב היתה חוזרת לבית הרב, שם הוגשה לה ארוחה חמה מידי הרב והרבנית, שהשתדלו לעודד את רוחה. כך המשיכה אמי יום אחרי יום משחר עד חשכה – ללא הצלחה, אך באמונה כי לבסוף תשיג את מטרתה.

ביום חמישי בבוקר חזרה אמי הביתה. שמחנו לקראתה שמחה ללא מעצורים. לרגע נשכחו כל הצרות. אמא אתנו! משחלף ריגוש הפגישה יכולנו לראות על פני אמי את שעבר עליה בימים האחרונים, לרבות העייפות שלאחר מסע בעגלה לילה תמים, במזג אויר סוער של הסתיו הפולני. מעילה היה רטוב ומקומט, נעליה מרופשות בבוץ. כשהסירה את המטפחת מראשה נראו שערותיה דבוקות לראשה בצורה משונה.

פניה, שהיו אדומות כשנכנסה הביתה, צהבו. מִצחה נחרש קמטים שלא הכרתים קודם. עיניה קטנו ובקושי פקחה אותן. ישבנו מולה דוממים. לא העזנו לשאול את השאלה הכאובה. אך היא ראתה את פנינו השואלות ואמרה: ״עד עכשיו לא הצלחתי למצוא את אבא. ביום ראשון אסע שוב ואמשיך בחיפושים. עכשיו אני מוכרחה לשכב קצת לישון.״

אמי ישנה שינה עמוקה שעות רבות. בינתים הכינה אחותי ארוחת צהריים ואנו המתנו רעבים. כשהתעוררה אמי, כעסה על שהאריכה לישון ואחרי שרחצה והתלבשה שוב נראתה יפה ואף חיוך הסתמן על פניה. בזמן האכילה אמרה לנו, שעליה להסדיר דברים רבים, היא זקוקה לכסף ואינה יודעת איך תשיגו במהירות – רצונה להיפגש שוב עם האיש שסיפר על מות אבי – אפשר שתוכל לברר אצלו את מקום הירי ביתר דיוק. בדעתה לחדש את מסע החיפושים ביום ראשון בבוקר, ולכן עליה לקנות מצרכים ולבשל אוכל לשבוע הבא. דיבורה היה נמרץ ושופעַ בטחון עצמי. היא לא הטילה ספק ביכולתה לעמוד בכל שלפניה, אכלה במהירות ויצאה לענייניה. בערב סיפרה לנו שעה ארוכה על הדרך הקשה לפרושקוב, על משפחת הרב הנפלאה, על ביקוריה בכפרים ועל פגישותיה עם אנשים שונים ומשונים, ועוד תיארה לפנינו את חיפושיה אחר קברי־אחים בשדות, את רגעי התקוה, הפחד והיאוש שחוותה. הרגשת נעימות שרתה בביתנו אותה שבת. היה טוב להתעורר בבוקר ולראות את אמנו בבית, לשבת אל השולחן בחברתה, לשמוע את שסיפרה לאנשים שבאו לבקרנו. ספגתי כל מלה בשקיקה, מתפעל מאומץ לבה.

מאז חזרה הביתה ממסע חיפושיה התחולל באמי שינוי ניכר. היא נראתה בוטחת בעצמה, היתה מלאת מרץ, שפעה אמונה ביכולתה לממש את חפצה. בימים עברו ניהלה את משק הבית ועזרה ליד אבי בעסק, אך רק אבי החליט והכריע בענייני עסק כבענייני משפחה; אמי מעולם לא עשתה דבר בלי אישורו והסכמתו – בלעדיו לא קנתה דבר חוץ ממצרכי מזון, ואף שאבי היה עסוק מאוד דרך קבע, תמיד הלך אתנו יחד לקנות בגדים. כשגמר אבי אומר לבצע עיסקה חשובה, היה מסביר את חשיבותה לאמי שעה ארוכה עד שהיה משכנע אותה. לא אחת, כשהיה אבי מסתכסך עם אנשים, היתה אמי חולקת על גישתו הנוקשה ומנסה להתערב ולפשר, ובמקרים שכאלה היה אבי יוצא מכליו, פוסע בבית הלוך ושוב, מדבר, צועק, אפילו מתחנן לפני אמי שתסכים לדעתו, וכאשר חרף זאת היתה היא עומדת על דעתה, היה נתקף עצב ומשתתק

לשעות רבות. אמי נהנתה כמונו ממצב זה של נשיאת אבי בכל אחריות. עתה, בהיעדרו, נשתנו דברים כליל.

כשהחליטה אמי לחפש את שרידי גוויתו של אבי, לא חשבה על דבר, לא ידעה מה לפניה. היא ראתה רק את המטרה שהציבה לעצמה, ובתוך כך נתחוור לה כי היא לבדה, באין לידה איש שידאג לה, יעשה ויחליט למענה, יכולה לתכנן, להחליט ולעשות דברים שמימיה לא העלתה בדעתה שבכוחה לעשותם. הגילוי הזה ניכר עתה היטב בהתנהגותה.

חושיה של אמי אמרו לה כי היא קרובה למציאת אבי, וכבר תיכננה שכירת פועלים שייפתחו את קבר האחים שבו נטמן ויביאו את המתים לקבר ישראל. היא התלבטה היכן ראוי לקבור את אבי – היה סביר לקבור את שרידיו בפרושקוב, ובמקרה זה יהיה עליה לבוא ולקחת את אחותי ואותי ללוויה; את יענקל׳ה הקטן לא יהיה אפשר להניח אצל סבא וסבתא, שכן במצבם הנוכחי לא יכלו לטפל בו, ולכן הסכימה עם השכנה להשאירו אצלה בהגיע המועד. הייתי עד שמיעה לשיחת אמי עם השכנה בנושא זה, ונתקפתי מועקה. הפעם לא פחדתי שמא יאונה רע לאמי; פחדתי מהפגישה עם המוות, חששתי שלא אוכל לעמוד פנים אל פנים מול אבי המת. בסתר לבי התפללתי, שאמי לא תמצא את שרידיו.

ההצלחה לא האירה פניה לאמי. במסע חיפושיה השני ירדו גשמי עוז באזור, דרכי העפר נתבצבצו, שדות כוסו מים, עקבות נטשטשו. כל מאמצי אמי להמשיך לחפש אחרי אבי עלו בתוהו. מיואשת ואובדת עצות שמעה בעצת אחד הכמרים, שאמר לה להמתין עד חלוף החורף – באביב, כשיחלו האיכרים לחרוש את השדות, ייתקלו בקברים, יוציאו את הגופות ויעבירום לבתי־הקברות, או־אז יהיה אפשר לזהות את גווית אבי לפי סימנים.

אמי נסעה אפוא שוב לכל הכפרים שבסביבות פרושקוב, נפגשה עם כמרים וראשי כפרים, מסרה להם תיאורים של אבי, השאירה בידיהם כספים ואת מעננו ומען הרב בפרושקוב. היא חזרה הביתה מאוכזבת, ועם זאת מרוצה מעצמה על שעשתה כל שניתן לעשות, ומלאת תקוה כי סוף מאמציה להבשיל פרי.

הימים היו ימי סתיו אחרונים, ימי גשמים ורוחות. הכל היה אפור ומדכא, הימים קצרים והלילות ארוכים. ישבנו כולנו בבית וחיכינו בלי דעת למה אנו מחכים. בערבים היתה השכנה מהקומה התחתונה פוקדת אותנו ואמי היתה מספרת לה על ימים עברו דברים שלא שמעתי מימי. משולהבת, לוהטת, עיניה נוצצות, דמעות חונקות פעם בפעם את שטף

דיבורה, סיפרה איך הופיע אבי פעם ראשונה בביתה – חייל צעיר, גבוה ורזה, הציג את עצמו כקרוב משפחה רחוק וסיפר כי הוא משרת בוורשה במצודה, שעמדה לא הרחק מבית משפחת אמי, וכי הוריו נתנו לו את המען כדי שיוכל לשהות בבית יהודי.

אבי – סיפרה אמי – התנהג בביישנות והתגמגם מחוסר בטחון, שלא כבחורי הוורשאים חלקלקי־הלשון שהכירה. "אבל כבר באותו ערב שבה החייל הצעיר את לבי, ובאותו לילה לא עצמתי עין," אמרה. בכליון עיניים המתינה לבואו שנית, מוכת חרדה שמא לא יבוא. אחרי שהתחיל לבקר בביתם לעתים תכופות יותר, השתחרר מביישנותו ואמי היתה שותה בצמא את סיפורי הרפתקותיו בצבא ובמלחמה, שהיו מתובלים בהומור. כשהזמינה אבי פעם ראשונה לטייל נעתרה ללא היסוס, למרות שלא היה מקובל שבחורה תצא עם חייל – מעשה שכזה היה עלול לעלות לה בשמה הטוב. השניים טיילו ברחובות בלי להרבות בשיחה, ובמהלך הטיול הזמין אבי את בת־לוויתו לקונדיטוריה, לאכול עוגות.

אמי היתה מאושרת עד בלי די. אך היה אבי עובר את סף שער הבית ידעה היא לפי צעדיו הבוטחים כי הוא הבא והיתה אצה אל החלון, והנערות שבבית היו מסתכלות ועיניהן כלות מקנאה. לבל יגזלו הללו את אהוב לבה ממנה, ניתקה אמי את קשריה עם כל חברותיה.

לדברי אמי, היה אבי חומק מהמחנה בלי רשות כדי לבלות בחברתה, ואילו היא היתה חרדה שמא יתפסוהו ויענישוהו במאסר, ועם זאת גאה על שהסתכן למענה. יום אחד, לאחר שלא בא לבקר בביתם זמן רב, לא החזיקה מעמד ויצאה לחפש אחריו. בחורה יהודיה משוטטת לבדה ליד שער המצודה היה חזיון נדיר. חיילים התאספו סביבה, אחדים ניסו לחזר אחריה, יחידים השתדלו לעזור לה במציאת אבי. "לא הייתי הולכת לשם בעד שום הון שבעולם," אמרה אמי, "אינני יודעת מה נתן לי כוח ללכת לשם." לבסוף בא חייל ואמר לה, שאבי מתאמן עם יחידתו בשדה, מהלך כשלושה קילומטרים מהמצודה. החייל הבהיר לה, שאסור לאזרחים ללכת לאותו מקום, שכן מדובר בשטח צבאי, אך אמי לא שעתה לו. "בלי כוונה, בלי להרגיש, מצאתי את עצמי הולכת בכיוון שהחייל הראה לי עד שצעקת 'עמוד!' הלמה בי פתאום. חייל ציווה עלי לחזור בשביל שבו פסעתי ולגשת אליו. הרובה שלו היה מכוון אלי. כשהייתי על ידו התחיל לצעוק: 'מה את עושה בשטח צבאי? את יודעת שהלכת בשדה מוקשים? יכולת להיהרג!' כשהחייל נרגע קצת התחיל

לחקור אותי מה עשיתי בשטח צבאי. לא ידעתי מה לענות. לא יכולתי להגיד לו שאני מחפשת את משה שלי," סיפרה אמי וחייכה מהורהרת. "אמרתי לחייל שאני סתם מטיילת. החייל הסתכל בעיני ואמר: 'את משקרת. טוב, תצטרכי לחכות פה עד שיבוא חייל להחליף אותי, ואת תלכי אתי למפקדה. שם יש קצינים שיודעים איך לחלץ ממך את כל האמת. אולי את מרגלת?' פחדתי נורא. חשבתי שיאסרו אותי ויושיבו בבית־סוהר, יעמידו אותי למשפט צבאי וידונו אותי לתליה בעוון ריגול," המשיכה אמי לספר. היא פרצה בצחוק, אך אני בלמתי דמעות התרגשות בחובי.

השלטון הגרמני, שהתבסס מיום ליום, הוציא שפע גזירות נגד היהודים. יהודים פוטרו ממשרות ממשלתיות ועירוניות; נאסר עליהם לעסוק במקצועות חופשיים – לא עוד מורים, עורכי־דין ועתונאים, יהודים בפולין, לא עוד רופאים יהודים בבתי־חולים. לא היה סוף לצווים האנטי־יהודים הללו, שלא אחת סתרו אחד את קודמו. יום אחד הוצא צו שהורה לפתוח את החנויות ובתי העסק, במשנהו הופיע צו שקבע כי כל הרוצה לפתוח עסק חייב לקבל רשיון – וכשיהודים באו להגיש בקשה לרשיון נענו בסירוב ואף לא ניתן להם להיכנס למשרד הרישוי. הגרמנים פתחו במעשי ביזה וגזל. שוב ושוב היו משאיות גרמניות עוצרות ליד חנות, בית־עסק או מחסן של יהודים וחייליהן היו מרוקנים את כל התכולה ולא אחת גם עוצרים את הבעלים. לגרמנים נמצאו חיש מהר עוזרים בדמות מלשינים פולנים ויהודים. הללו צצו מכל עבר, וכשנראו נוסעים במכוניות הגרמנים היו הכל נתקפים פחד וחרדה.

באין לאיש מושג מה, בעצם, מתרחש ומה מגמת פני הדברים – חוסר הידיעה היה מוחלט – שיגשגה חרושת שמועות מהירות כבזק. בכל בית יהודי התנהלו ויכוחים סוערים סביב השאלה "מה לעשות?" שמועה רדפה שמועה: הגרמנים עשו הסכם עם הרוסים – הם יפנו בקרוב את לודז' ובמקומם יבואו הרוסים (כשראיתי שיירת מכוניות גרמנית נוסעת מערבה, סיפרתי שהגרמנים כבר עוזבים את העיר); הגרמנים החליטו לספח את כל מערב פולין, לרבות לודז', לרייך השלישי, ובשאר חלקי פולין יקימו ממשל פולני בחסות גרמנית; יהודים הבורחים לרוסיה מתקבלים שם בסבר פנים יפות – אנשים חזרו משם כדי לקחת לשם את משפחותיהם, ומשפחות שלמות עוזבות בשקט את העיר בהשאירן מאחוריהן את כל רכושן; חוזרים מרוסיה מספרים, שהמצב שם גרוע

מאשר בפולין – רבים מבין החוצים את גבול ברית־המועצות מפולין נעצרים ומשולחים לסיביר, ומי שאינם נאסרים מתגלגלים בחוצות ללא קורת גג ופירור לחם; אלפים שחצו את גבול פולין–ברית־המועצות גורשו חזרה בידי הרוסים והגרמנים פתחו עליהם באש...

את ביתנו עזבו שתי משפחות. לדירה בקומה שמעלינו נכנסה לגור משפחת גרמנים. כשיצאה אמי בבוקר מהבית, נפגשה בחדר המדרגות עם הדיירת הגרמניה, שהציגה את עצמה לפניה ושוחחה עמה בידידות. אמי דיברה איתה חצי־גרמנית וחצי־יידיש והם הבינו זו את זו. בצאתי לחדר המדרגות הופתעתי בראותי את השתיים משוחחות. הגרמניה היתה כבת ארבעים, רזה, גבוהה, נאת מראה. היא לבשה חלוק בית פרחוני ארוך. לא ידעתי מה עלי לעשות וביקשתי לחזור לדירתנו, אך האשה קראה לי בגרמנית ושאלה לשמי. נבוך, הפטרתי את שמי בקול רפה והיא צחקה וליטפה אותי. אחר־כך סיפרה לאמי כי בעלה קיבל מישרה בלודז׳, והיא צופה ליחסי שכנות טובים בינינו. היא שאלה אם אמי תוכל להשאיל לה כמה כלי בית לניקוי הדירה, עד שתקנה את הדרוש לה ונכנסה עמה לביתנו, התבוננה סביב, קיבלה מה שביקשה והודתה. משיצאה ישבה אמי ושקעה בהרהורים.

הגרמניה ביקרה אותנו מדי בוקר אחר צאת בעלה לעבודה. תמיד ביקשה סליחה, מצאה סיבה כלשהי לביקורה – ביקשה או החזירה חפץ כלשהו או שאלה דבר־מה בעומדה על הסף. לפעמים, מתוך נימוס, היתה אמי מזמינה אותה פנימה, אך היא תמיד סירבה באמרה שאין לה פנאי, שיש לה הרבה עבודה בבית. לא אחת הציעה לאמי עזרה בקניית מצרכים שהיה קשה להשיגם; אמי הודתה לה אך סירבה להיעזר. יום אחד אמרה הגרמניה לאמי, כי בגלל המלחמה הופיעו אנשים שפלים, המנצלים את המצב ועושים צרות ליהודים; אם יהיו לנו בעיות כלשהן, אל נא תהסס לפנות אליה – בעלה איש חשוב ויוכל לעשות הרבה למעננו...

בוקר אחד סיפרה לנו אמי, כי אבי נראה לה בחלום ואמר לה שעליה להפעיל את בית החרושת, והיא החליטה לעשות את מבוקשו. הדבר היה קשה ומסוכן לאנשים בעלי נסיון, ולא כל שכן לאשה שהכירה את העסק רק מתוך שעזרה לבעלה בתחום הייצור. מטרתה הראשונה של אמי היתה לנצל את חומר הגלם שהיה ברשותנו ולייצר ממנו מוצרים מוגמרים על למנת למכרם; בפדיון נוכל להשתמש אם נחליט לעזוב את לודז׳. היא הסתערה על המשימה במלוא מרצה, התרוצצה מבוקר עד

ערב בחיפושיה אחרי פועלים, נשאה־ונתנה עם סוחרים, וכמובן נתקלה בקשיים על כל צעד ושעל. בערב היתה חוזרת מותשת ומדברת כל הזמן על העסק, מחשבת חישובים, רושמת רשימות, וכשהיו אנשים באים לביתנו היתה מראה להם את הסחורה, מסבירה ומתמקחת על המחיר. האוירה בבית נשתנתה. הבית כאילו קם לתחיה – אך כל זאת רק בשעות היום. בבוא הערב חזר הדכאון ושרה על ביתנו.

לבסוף השיגה אמי שני פועלים ותופרת ושלושתם החלו לעבוד בייצור. ואז נתעוררה בעיית העברת הסחורה ממקום למקום – הדבר היה אסור בלי רשיון, ומשמרות גרמנים שפיטרלו ברחובות עצרו אנשים שנשאו חבילות. אמרתי לאמי, כי אם אעטוף את עצמי ביריעות בד ואלבש מעליהן את מעילי הרחב, לא יבחין איש בדבר. הצעתי ישרה בעיניה ומבצעי ההברחה עלו יפה. יום אחד חלפתי עטוף יריעות בד על פני בנין של גרמנים. ידעתי שבשער הבניין עומד זקיף ולכן, משקרבתי אליו, עברתי לצד האחר של הרחוב. אבל כשהייתי מול הזקיף הפניתי אליו מבט – ואז קרא לי לגשת אליו. נתקפתי פחד נורא. הייתי בטוח שהגרמני גילה מה יש ברשותי; לרגע חשבתי לברוח, אך כבר הייתי קרוב מדי אליו. רועד כולי ניצבתי לפניו, ואז הוציא שטר כסף מכיסו והורה לי לקנות בשבילו חפיסת סיגריות. כשהבאתי לו את הסיגריות ואת העודף הודה לי...

הפגישה הישירה עם החייל הגרמני נסכה בי בטחון. המשכתי ללכת לבית התופרת, רוחי טובה עלי, אולם כשחזרתי הביתה שאלה אמי מיד: ״ברל׳ה מה קרה?״ נראה, שהייתי נרגש למדי. סיפרתי את קורותי והיא אמרה: ״לא אתן לך יותר להעביר שום דבר.״

מחיתי, טענתי כי דווקא מעכשיו איני מפחד יותר, אבל היא, שחושיה אמרו לה מה עז היה הזעזוע שחוויתי, נשארה בשלה.

למחרת, השכם בבוקר, נשמעו דפיקות חזקות בדלת וחיש מהר פרצה חוליה של חמישה גרמנים פנימה – הישר לחדר האורחים. אחד, לבוש מדים חומים, החזיק בידו אקדח וכיוונו לעברנו. שניים היו חיילים חגורי אקדחים, ושניים היו לבושים אזרחית. אחד מהם הצטווח ״הייל־היטלר!״ עמדנו מפוחדים. הגרמני שבמדים החומים צעק: ״למה אתם לא עונים?״ כולנו השבנו ב״הייל היטלר!״ והם חיפשו בכל החדרים והוציאו החוצה את כל החבילות הארוזות של הסחורה, שהביא אבי הביתה ערב המלחמה. אחד מהם פתח את המזנון והוציא משם את

כלי הכסף שהיו סדורים על מדפים – גביעים ל״קידוש״, ארבעה פמוטים ומעט כלים אחרים, רובם מתנות משנים עברו. עמדנו מקובצים, מאובנים. הגרמני שבמדים החומים שמר עלינו באקדחו השלוף. אמי, למרבה תדהמתי, התחילה לדבר עם הגרמני. היא ביקשה ממנו שישאיר לנו כמה סוודרים. פחדתי שהגרמני יירה בה, אך הוא הסתכל עלינו, היהר רגע ובחייכו קרא אליו חייל שנשא חבילה, שלף מתוכה ארבעה סוודרים וזרקם אלינו בהביטו בנו כמצפה לתודה על טוב לבו. אמי אמרה לו ״תודה רבה״. כשגמרו להוציא את כל הסחורה הסתלקו הגרמנים במהירות רבה, שעוררה חשד כי לא היו שלוחי השלטונות אלא שודדים־על־דעת־עצמם. בצאתם פרצה אמי בבכי. עוד אנו יושבים המומים נכנסה לדירתנו השכנה הגרמניה. כשסיפרה לה אמי מה אירע אך זה עתה, פרצה בצעקה: ״בשם אלוהים, למה לא קראתם לי? אני לא הייתי מרשה לעשות לכם את זה!״ היא חקרה את אמי ושאלה מי היו הגרמנים הללו, ההציגו צו מטעם השלטונות, הנתנו לה קבלה – פסקה שהיו שודדים ויעצה לנו לפנות לגסטפו. היא תדבר על כך עם בעלה – אמרה – ואפשר שהשודדים ייתפסו ורכושנו יוחזר לנו. כשסיפרה אמי לידידים על העצה שקיבלנו – לפנות לגסטפו – שמעה מפיהם סיפורים מסמרי שיער על אנשים שפנו בקובלנות לגסטפו, הוכו תחת להיעזר והיו מהם שנעלמו ללא חזור.

מאז ואילך חדלה השכנה הגרמניה לבקרנו והשתדלה שלא להיתקל בנו.

אמי נוכחה לדעת, כי לא תוכל להתגבר על הקשיים הכרוכים בתפעול המפעל, ולפיכך מכרה את חומר הגלם במחיר נמוך, המירה את הכסף בזהב, ושוב ישבנו בבית באפס מעשה. ״כשמוטל יחזור מהשבי – אמרה – ואולי גם הזמנים ישתנו לטובה, נוכל להתחיל מחדש.״ אך בינתיים חסרה לנו חוויית העשייה, שאין תרופה טובה ממנה להתגברות על אסון כשלנו. ואמנם בתקופה הקצרה של הפעילות העסקית שררה בביתנו אוירה רגועה ונעימה יותר. לא שכחנו את אבינו, אך היו עוד דברים שהעסיקו את מחשבותינו והיה טוב לראות את אמי עסוקה ומרוצה מעצמה.

אהבתי לאמי העמיקה מאוד באותם ימים. לבי נכמר עליה. חשתי שאין בעולם אדם אומלל ממנה, מה גם שעתה, שנדונה לאפס מעשה, שוב נעשתה קודרת. אבל ודכאון חזרו והשתלטו על הבית. רוחו של אבי לא הרפתה מאתנו.

יום אחד, כשחזרה אמי הביתה, אמרה שהדוד פייבל נהרג. שני חיילים ששירתו עמו חזרו מהשבי וסיפרו שביום השני למלחמה, כשהגיע גדודם לחזית, תקפום הגרמנים עוד לפני שהספיקו להתארגן, הרגו את חלקם ושבו את היתר. מאז פרוץ המלחמה לא הגיענו שום אות חיים מפייבל. ידענו, כמובן, שהצבא הפולני הובס ונשבר לרסיסים, אך חרף ההרגשה הכבדה טיפחנו תקווה שפייבל נפל בשבי, ואולי נמלט מזרחה, לרוסיה. עכשו נמוגו כל התקוות. גם דודי האהוב מת. לא אראנו עוד.

הלכנו כולנו לבית סבא וסבתא, לשהות במחיצתם עד אחרי ה״שבעה״. השהייה אצלם היתה קשה מאוד בתחילה. ימים תמימים היינו כולנו יחד בחדר אחד, אפופי קדרות. חשתי כמו רוחו של הדוד פייבל מרחפת באויר. אהבתי לבקר בבית הזקנים וביחוד אהבתי להשקיף בעד החלון הפונה אל רחוב פיוטרקובסקה, רחובה הראשי לודז׳. בימי חג הייתי צופה משם במצעדי צבא ותהלוכות, בימים אחרים – בהפגנות ולוויות של אישים רמי מעלה, וסתם במתרחש בלי הרף ברחוב הסואן. עכשיו, בימי ה״שבעה״, לא העזתי אפילו להתקרב אל החלון עם שידעתי כי הצפיה אל הרחוב תקל על מועקתי ותחלצני מהאווירה הכבדה. ככלות הכל, באתי אל בית סבי וסבתי כדי להתאבל וחלילה לי לחלל את האבל. סבי התפלל ואמר פרקי תהילים כל היום. סבתי ישבה ללא ניע. חסר מנוחה, לא ידעתי מה אעשה. סבי נתן בידי ספר תהילים והורה לי לקרוא. ישבתי, הספר פתוח לפני, אך לא עלה בידי לקרוא משפט אחד. בבוקר ובערב הצטרפו אנשים לתפילה וסבי אמר ״קדיש״.

גם אני אצטרך לומר ״קדיש״ שנה תמימה, שלוש פעמים ביום?

בבוקר ניגשתי לבסוף אל החלון. ברחוב הורגשה תכונה מיוחדת. ראיתי גרמנים רבים במדים שונים, ויהודים ספורים שצעדו בחופזה ונעלמו חיש מהר בחצרות הבתים. מכונות כיבוי־אש זקרו סולמותיהן הארוכים ואנשיהן טיפסו אל ראשם ותלו דגלים גדולים, אדומים, שצלבי קרס במרכזם, בחזיתות הבתים ועל עמודי חשמל כדרך שהיו מקשטים את הרחוב לפני חגים לאומיים פולנים, אלא שהפעם היו הדגלים אחרים. המחזה המרנין בשעתו הפך עתה למקור תסכול. התרחקתי מן החלון בהחלטה שלא אתקרב אליו שנית.

במהלך היום נודע לנו, שהגרמנים סיפחו את לודז׳ לרייך השלישי וקראו לה שם חדש: לידסמנשטט. רחוב פיוטרקובסקה אף הוא החליף שם. מעתה ייקרא ״היטלר־שְׁטְרַסֶה״. עוד סיפרו שמועות, כי היטלר

בכבודו ובעצמו יבוא אלינו ללודז׳ ויסַקֵר בכיכר העיר מצעד של הצבא הגרמני.

השמועות והתקוות לעזיבת הגרמנים את העיר נתבדו.

בחדרונו של דודי פייבל מצאתי אוצר בלום של ספרים, חוברות ושבועונים ישנים, רובם של ארגונים ציוניים. העיון בהם הטילני לעולם אחר, יפה, מלא תקוה וחלום. שקעתי בקריאה ולא הרגשתי בחלוף הזמן. כשנכנסה אמי לראות מה מעשי, התעוררתי בבת־אחת כמחלום והסמקתי כמי שנתפס בקלקלתו. ציפיתי שאמי תגער בי על שאני קורא ספרות של אפיקורסים, אך היא חייכה ואמרה: ״המשך לקרוא, ברל׳ה.״ בצאתה שמעתיה אומרת: ״ברל׳ה יושב וקורא.״ סבי הגיב ב״לא טוב שהילד קורא את הזבל,״ אך דעת אמי היתה אחרת. ״לא יקרה לו דבר – אמרה – מוטב שיקרא משישב וישקע כל היום במחשבות. אני מפחדת שמרוב מחשבות הילד, חס וחלילה, יצא מדעתו.״

שם, בחדרון הקטן של דודי, גיליתי את הספרות. בששת ימי ה״שבעה״ הנותרים קראתי מבוקר עד לילה והימים חלפו במהירות. בחזרנו לבסוף הביתה, נראתה דירתנו גדולה ומרווחת, ולכולנו הוקל. יענקל׳ה, שהיה שקט ועצור בבית סבתא, החל להתרוצץ ולהשתולל כאילו שוחרר מכלוב. ואני, אך נכנסתי הביתה, חזרו המחשבות על אבי והשתלטו עלי כליל.

אשה שמימי לא ראיתיה, נאה, כבת שלושים, באה יום אחד אל אמי, ואני הבחנתי איך אמי מחוירה ומסמיקה חליפות למראהָ. אחר היסוס קל, שלא נעלם מעיני, הזמינה אמי את האורחת להיכנס פנימה ואני תהיתי מהו שמשווה לאורחת חזות מיוחדת – הלבוש, התסרוקת או שמא פניה העצובות – והתקשיתי לקבוע אם היא יהודיה. רגע ישבו אמי והאשה דוממות זו מול זו, ואז שאלה האשה: ״את יודעת מי אני?״

״כן, אני יודעת,״ השיבה אמי ושוב נשתררה דממה. אחר־כך אמרה האשה, כי שמעה על האסון שאירע לנו. אמי הציגה אותנו לפניה אך נוכח מבוכת האורחת הורתה לנו לצאת את החדר. סקרנותי נתעוררה. מיהי אשה זו? נצמדתי אל הדלת וצותתי. האשה אמרה לאמי: ״באתי אליך מפני שהרגשתי שאני מוכרחה לדבר עם מישהו מהמשפחה. לבי אמר לי שאת לא תנעלי בפני את הדלת, שתקשיבי לי.״

עתה ידעתי במי מדובר. מכבר גונבו אלי דברים על קרובת משפחה של אבי שהתנצרה, נִשאה לפולני ועובדת כפקידה רמת־דרג בעירית לודז'. הצער והבושה על מעשה זה היו כה גדולים עד שאיש במשפחתנו לא העז להעלות את שם המשומדת על דל שפתיו. אדרבה, הכל השתדלו להשכיחה מלב כמו לא היתה, והוריה אף ישבו אחריה "שבעה", ניתקו כל מגע עמה ומרוב חרפה ודכאון התבודדו והתרחקו מחברת אנשים. האדם היחיד שהכרתי מאותו פלג של משפחת אבי היה אחי המשומדת, שנהג לבקרנו תכופות, וכמי שהיה אנטי־דתי קיצוני התנצח פעם בפעם עם אבי, תחילה בממותן, לבסוף תמיד בלהט ובצעקות, למרבה חרדתי. אמי היתה מנסה להסות את שני המתווכחים, בדרך כלל ללא הצלחה, ועם זאת התרשמתי שהיא נהנית מהוויכוחים עצמם. בעל הפלוגתא של אבי היה טוען, שחזותם הייחודית של החרדים – הזקנים והפאות, הלבוש – ואורח־ההתנהגות השונה מזה של כל זולתם הם המחוללים את האנטישמיות וממיטים אסון על כל היהודים. אבי היה משיב לו כמידתו: "ראה מה קרה בגרמניה! שם היהודים התבוללו עד שהם עצמם שכחו את היותם יהודים. זה עזר להם?"

השניים עקצו איש את רעהו בכל פגישה, ולא אחת התרשמתי שהם שונאים ממש זה את זה, אלא ששוב ושוב היו מקדמים איש את רעהו בלבביות ובשמחה. מעולם לא שמעתי מפי האיש דבר על אחותו. דומה, כי במשפחה נהגו לפי הסכם לא כתוב, שלא לגעת בנקודה המכאיבה. היות משומדת במשפחתנו נתפש בעיני כמשהו מחריד ומסתורי גם יחד. לא שאלתי דבר את אמי ואבי. חשתי שהנושא אסור. כשנה לפני פרוץ המלחמה מתה אם האשה – מרוב צער, כפי שסופר – וכשחזרו הורי מהלוויה שמעתים מתווכחים. "מניין לקחה את החוצפה לבוא ללוויה? – אמר אבי – הרי היא שהרגה אותה!" ואילו אמי לימדה עליה סניגוריה: "אתה חושב, שהיה לה קל לבוא ולהרגיש את השנאה שכולם רוחשים כלפיה? לא ראית איך היא עומדת בצד, בודדה ובוכה? משה, אגיד לך את האמת. היה לי רצון לגשת אליה ולנחם אותה."

אבי הגיב בצחוק קצר. "כן – אמר – עליך אני יכול להאמין. אפילו היה השטן בכבודו ובעצמו מעמיד פנים עצובות, היית ניגשת אליו ומנחמת אותו..."

עכשיו ישבה אותה אשה, המשומדת בל־תיזכר, בביתנו, וגוללה לפני אמי את קורות חייה. היא דיברה בשטף. סיפרה שנישואיה לא עלו יפה. אמנם בעלה היה אדם טוב, והיא אהבה אותו, אבל בני משפחתו

האנטישמים, שראו בה יהודיה חרף התנצרותה, הציקו לה ונהגו בה כבפולשת זרה ולא רצויה, ועל רקע זה קמו מריבות בינה ובעלה. לבסוף היתה יד בני המשפחה על העליונה. "הם ניצחו – אמרה – התגרשנו. לפני שבועיים פוטרתי מעבודתי בעיריה בגלל יהדותי. בעיני הגויים נשארתי יהודיה. בעיני היהודים אני גויה. אין לי מקום בעולם הזה..."

שוב נשתררה דממה. אך כעבור רגע הזמינה אמי את האשה לאכול אתנו ארוחת צהריים. היא סירבה ונפרדה מעלינו בחיוך מאולץ. על הסף אמרה לה אמי, כי ביתנו פתוח לפניה בכל עת וביקשה ממנה לחזור ולבקר. האשה ענתה בנענוע ראש.

אמי נדאגה, האשימה את עצמה באוזנינו על שלא נמצאו לה מלות עידוד לאשה המדוכאת. "אני מפחדת – אמרה – שהיא עלולה לעשות מעשה שטות ולאבד את עצמה לדעת..."

אתְ האשה שוב לא ראינו עוד. בדמיוני ראיתיה קופצת מגג בנין.

הצו שפירסמו הגרמנים על חובת היהודים לענוד טלאי צהוב המם אותנו. בכל התקופות ידעו יהודי פולין רדיפות, גזירות, פוגרומים, אך למדו להשלים אִתם כעם פגעי טבע הבאים מידי שמים, כעם אסונות בלתי נמנעים ובלתי נשלטים. וככל שיזמו השלטונות ועודדו פרעות ביהודים, מעולם לא עשו לכוונותיהם פומבי – די היה להם בכך שהעם עשה את המלאכה. היטלר, לעומת זאת, יצא בגלוי נגד העם היהודי, הקים מנגנון מיוחד לטפל בהם. מיום השתלטותם של הגרמנים על עירנו החילונו לטעום טעם השפלה ונגישות. הגזירות שגזרו עלינו מיררו את חיינו בכל התחומים ושמטו את יסודות פרנסתנו. מדי גזירה חדשה דימינו, כי אי־אפשר שתהיה גרועה ממנה. לא חלף זמן רב והגרוע יותר בא – וחוזר חלילה עד בלי די. יקשה לתאר את גודל העלבון, את ההרגשה האיומה פרי היותך מסומן, נבדל מכל זולתך, מזוהה כלפי חוץ כנחות, נטול זכויות שמהן נהנה כל לא־יהודי.

הצו פירט: כל יהודי מפעוט ועד זקן, ללא יוצא מן הכלל, חייב לשאת על חזהו ועל גבו, בכל שעה ובכל מקום, טלאי צהוב בצורת מגן־דוד, בגודל שפורט, מרגע צאתו את ביתו. הדבר נראה משונה בעיני. התקשיתי להבין את פשר הטלאי – דווקא את המגן־דוד, הסמל המקשט את בתי הכנסת, את ספרי התורה, את דגלנו, סמל שהוא מקור גאוה ותקוה, הפכו הגרמנים לסמל השפלה! אמי תפרה על כל מעילינו טלאי

צהוב והשתדלה לדייק במלאכתה –למען האסתטיקה – ואנחנו ישבנו סביבה ועקבנו בדומיה אחרי מעשה ידיה. אחותי בכתה, אמרה שלא תצא את הבית – היא לא תשמש מוצג ראווה לגויים.

בצאתי פעם ראשונה אל הרחוב, טלאי צהוב תפור על מעילי מפנים ומאחור, עצרתי בשער הבית והסתכלתי סביבי. בקהל העוברים ושבים בלטו המעילים המוטלאים בסמל המגן־דוד, אך לא היה זה המגן־דוד שקישט את היקר לנו; היה זה טלאי מכוער ובולט. הגרמנים והפולנים התבוננו בנושאי הטלאי כמו היו יצורים מוזרים, התחייכו ולא אחת אף פרצו בצחוק והשמיעו גידופים. המסומנים, פניהם רציניות וחיוורות, צעדו בחפזון, הילכו בקרבת קירות הבתים שלא להתבלט. יצאתי לרחוב. הרגשתי שהכל נועצים בי עיניהם. לפתע הייתי לזר גם בעיני מי שהכירוני. מעיני מכרים השתדלתי לחמוק.

סביבת מגורינו היתה מעורבת. שכנו בה פולנים ויהודים. ככל שקרבתי לסביבה יהודית יותר כן רבו מעילי הטלאי הצהוב – והרגשתי השתפרה והלכה. עד מהרה התברר, כי עם הגזירה שהיכתה אותנו הלם, שלא יכולנו להעלות בדעתנו כיצד נוכל לעמוד בה, אפשר לנו להמשיך לחיות. התרגלנו. לודז׳, עיר שמחצית אוכלוסייתה יהודים, נחצתה לשני מחנות – מחנה נושאי הטלאי הצהוב ומחנה הפטורים ממנו – וכה עז כוחו של הרגל עד שבמהרה היה אפשר לדמות, שכך היה מאז ומעולם.

הגרמנים, שלא ידעו להבדיל בין יהודים ופולנים, נעזרו לפעמים בפולנים בזיהוי יהודים לצורך לכידתם לעבודות כפיה. הקורבנות הראשונים למבצעי לכידה אלה היו היהודים בעלי הזקנים והפיאות, שלבשו לבוש יהודי מסורתי. יהודים רבים, בעיקר צעירים, גילחו זקן ופיאות והחליפו קפוטה במעיל קצר וכובע מצחיה ״יהודי״ במגבעת או בכובע מצחיה רגיל, שלא להיות טרף קל לגרמנים ומטרה לחיצי אכזריותם. שוב ושוב הופתעתי למראה יהודים שהכרתי, ששינו צורתם ונראו כגויים לכל דבר – בעיני כמו ניטל מהם צלם אלוהים. באה גזירת הטלאי וחשפה את הזהות היהודית לעיני כל – שינוי לבוש וצורה שוב לא העלו או הורידו, אף לא היותו של אדם מתבולל או מושרש בתרבות הפולנית מימים ימימה. אנשים שרחקו מיהדות עד כדי ששכחו שיהודים הם, שלא ידעו את שפת אבותיהם ומנהגיהם, נראו עתה צועדים ברחוב בטלאי צהוב, זרים בעיני גויים ויהודים גם יחד.

מאז שינו הגרמנים את שם רחוב פיוטרקובסקה להיטלרשטרסה נאסר

על יהודים ללכת בו. יום יום החרימו הגרמנים דירות מידי יהודים, שנצטוו לפנותן תוך שהותר להם לקחת בצאתם רק מיטלטלים. נפוצה שמועה, שבקרוב יצטוו כל היהודים תושבי הרחוב להתפנות. סבי וסבתי, תושבי הרחוב, לא יצאו מפתח ביתם. אנו שקדנו על מילוי צורכיהם המעטים ולרוב הייתי אני איש־הקשר לצורך זה. כדי להגיע לביתם היה עלי לעשות כמאה מטר בשטח אסור – בהגיעי לפינת הרחוב הייתי סורק את השטח, ומשוידאתי שאין בו גרמנים הייתי רץ ובתוך שניות ספורות מגיע אל חצר בית סבי. בפעמים הראשונות שעשיתי זאת נתקפתי פחד עמוק עד שחשתי צורך לשבת זמן־מה במבואת בית סבי וסבתי, כדי להירגע בטרם אתדפק על דלתם. במרוצת הזמן סר הפחד כמעט כליל והיציאה אל היעד דמתה לשליחויות לקנות סיגריות, שהייתי עושה בפקודת אבי. בשעות הערב, כשחדר המדרגות היה חשוך, הייתי רץ שם במהירות ולפעמים הייתי נתקל באדם או בחתול מבוהל ונשמתי היתה פורחת מרוב בהלה. הביתה תמיד חזרתי מתנשם בכבדות. עתה, מזוהה לעין כל עקב הטלאי הצהוב שעל מעילי, חזר הפחד וגדל, ביחוד מפני כנופיות הילדים הגרמנים המקומיים – ה״פולקסדויצ׳ה״ – שחבריהן מצוחצחי הלבוש וענודי סרט צלב הקרס על שרווליהם ארבו לילדים יהודים בפינות רחוב היטלרשטרסה, וכשנפל אחד מאתנו לידיהם היו מכים אותו בלי רחמים.

בקרבי לרחוב הייתי מסתתר בפתחי בתים, מציץ ומוודא שאין כנופיות בסביבה, ובהבחיני בהן הייתי ממתין זמן רב עד לאחר שהסתלקו, שכן כבר אירע לא אחת, שכאשר דילגתי על פני המרחק הקצר שלאורך הרחוב הראשי עד בית סבי הבחינו בי ילדי הכנופיות שצצו אי משם, ורדפו אחרי. למזלי הייתי מהיר מהם. היתה לי הרגשה, שהם גמרו אומר לתפסני ופעם אחת, בצאתי את בית סבי לאחר שבדקתי ומצאתי שאין איש בדרך שלפני, קפץ לפני אחד מהם, תפסני בשולי מעילי וצעק: ״יודה! יודה!״ היה זה נער נמוך ממני אך שמן יותר. הוא הזעיק את חבריו הגדולים, אך איש מהם לא בא. במבוכתו לא ידע מה לעשות בי, ולי נדמָה שהוא עומד לפרוץ בבכי. ״עזוב אותי,״ אמרתי לו, אך הוא המשיך להחזיק בי ולמלמל ״יודה! יודה!״ דחפתיו ממני והלאה כדי להשתחרר מאחיזתו והוא נפל על המדרכה. אחרי שגימאתי במרוצה כיברת־דרך עצרתי והסתכלתי אחורה. כנופיית נערים גרמנים רדפה אחרי ממרחק. לא ידעתי אם הם ראוני או שהם מחפשים אחרי. לא התכוונתי להפיל את הנער – רציתי רק להשתחרר

מידיו, אך נוצרה עובדה: אני הפלתי ילד גרמני.

המשכתי לרוץ עד אפיסת כוחות כמעט. רגלי כשלו. נתקפתי צמרמורת בכל אברי. מה יהיה אם הם ירוצו ויעקבו אחרי עד ביתנו? באופן זה אני עלול להמיט אסון על כל המשפחה! נכנסתי בשער אחד הבתים, לא הרחק מביתנו, שם גרו ידידי הורי, עליתי בחדר המדרגות אך לא העזתי לדפוק על דלתם והמשכתי לעלות עד לעליית הגג. הדלת היתה נעולה. ישבתי על הרצפה, בפינה, וחיכיתי. מדי פעם חרדתי לשמע צעדים עולים במדרגות, אך לא אירע דבר. לבסוף, כעבור שעה ארוכה, יצאתי משם ורצתי הביתה. לא סיפרתי לאיש את קורותי. לא רציתי לגרום לאמי עגמת נפש. אך בתוך־תוכי המשכתי לפחד גם בבית, ולמשמע צעדים בחצר הייתי ממהר אל החלון, לברר אם מדובר בנערים הגרמנים. למוטל אחי, אילו רק היה בבית, הייתי מספר כל זאת. הוא חסר לי מאוד. יום ולילה טרדה אותי המחשבה על כנופיית הנערים הגרמנים המתנכלים לי. חיפשתי דרך להגעה אל בית סבי בלי לעבור בקטע הרחוב המסוכן, וכששלחה אותי אמי שוב אל הזקנים עשיתי דרכי ברחובות צדדיים עד שהגעתי לנקודה בהיטלרשטרסה, שהיתה מול בית סבי. כך היה עלי רק לחצות את הרחוב האסור, והסיכון פחת. דרך זו שהתוויתי שימשה מאז ואילך את כל בני המשפחה.

אחרי תקופה של מטרות עוז ורוחות סוערות ירד שלג לילה תמים וצבע את העיר כולה בלבן. הרוח פסקה. פתיתי שלג גדולים המשיכו לרדת מהשמים האפורים. מדי שנה בשנה נהגה אמי להעירנו עם בוקר לאחר רדת שלג ראשון, למען נחזה במעטה הלובן שלבש העולם. אני הייתי קופץ מהמיטה ונעמד ליד החלון דקות ארוכות, מהופנט מהמראה הקסום, חווה מדי שנה את המחזה היפהפה כמו ראיתיו פעם ראשונה. עם השלג ירדה גם דממה על הארץ והחיים נראו כסרט אילם – אנשים כמו הילכו על בהונותיהם, בצעדים ללא קול, העגלות והמרכבות נסעו באטיות ובשקט, ורק פה ושם נשמעו צהלות הסוסים. עד מהרה הגיע תור המזחלות, שהחליקו על המרבד הלבן ומילאו את חלל האויר בצליל חדגוני של הפעמונים הקשורים לצווארי הסוסים, שנועד להזהיר הולכי רגל. תחת לחזור הביתה בגמר הלימודים אהבתי לשוטט ברחובות, לספוג את האוירה המיוחדת של שלג ראשון, עד שהקור היה חודר לעצמותי ומבריחני הביתה, אל התנור, ואמי היתה מסתכלת עלי ואומרת: ״הילד קפוא כמו גוש קרח.״ לילדים היו אלו ימי שמחה ושעשועים למיניהם. היינו מקימים בובות שלג בחצרות, נלחמים

בכדורי שלג, מחליקים במזחלות, גולשים במגלשיים, על חתיכת קרש או על צדי הנעליים בידיעה שממתין לנו בית מוסק היטב. אך לא בכל ימי החורף ירד השלג בשקט. היו גם ימים של סופות סוערות, שהטיחו בפנים פתיתי שלג כבדים, רטובים, כבצליפות שוט. המדרכות נעשו חלקות כזכוכית וההליכה היתה קשה ומסוכנת. רבים החליקו ונפלו אף שהילכו בזהירות, בצמוד לקירות הבתים, מתגוננים מפני משבי הרוח. הכל מיהרו לבתיהם, שהיו למקלט משרה חמימות ובטחון.

בערבי החורף הארוכים, מוכי הכפור בחוץ, הרבתה המשפחה להיות יחדיו בבית החם, "שאפשר להתהלך בו עירום," כמאמר הבריות. כל אורח נתקבל במצהלות שמחה וכולנו היינו סועדים לבנו במאכלות שהיה אבי מביא – יותר מכל אהבתי את הכעכים החמימים ואת מיני הנקניק, הבשר המעושן והחלבה המשובחת שטרח לקנות למעננו. שגרת ארוחת הערב וכלליה היו מופרים. חסל סדר אכילה ליד שולחן מכוסה מפה. הכל היו חוטפים מיני מזון מכל הבא ליד ושותים תה חם. במזג אויר שכזה היה זה פשע להוציא כלב החוצה.

השנה ירד השלג כבשנים עברו. הכל נתכסה לובן כבכל חורף ואני שוב נעמדתי ליד החלון, צופה בחזיון הנהדר שחולל הטבע בן־לילה. אך הלב נמלא כאב. מדוע לא יכול חורף זה להיות כקודמיו? מדוע אין השלג הטרי מבשר שמחה והנאה? ביקשתי להאמין, שכל מה שקרה בחודשים האחרונים לא היה אלא חלום מבעית, שהכל יחזור לתיקנו, לקדמותו; הרהרתי כי כשאתעורר מהחלום הזה לא אספרו לאיש, והמשכתי להסתכל בפתיתי השלג הנופלים... אך היקיצה לא באה. חלום הבלהות נמשך, מבשר רעות עד בלי גבול.

הגיע מכתב ממוטל. אחי כתב לנו, כי שוחרר מהשבי אך בדרכו הביתה חלה ואושפז בבית חולים בקרקוב. עכשיו הוא שוהה בבית משפחה יהודית, שלקחה אותו תחת חסותה, ובקרוב יגיע הביתה. ביתנו נמלא שמחה קולנית, לא מרוסנת. לרגע כמו נשכחו כל הצרות. מוטל חוזר מהשבי! אבל בלב פנימה כירסם משהו מרגיז, מכאיב. אני אפילו פחדתי מפני רגע כניסתו של אחי הביתה – יחיד, בלי אבי. אמי נתקפה מבוכה, התרוצצה בבית ולפתע היתה נעמדת מהורהרת, מדברת עם עצמה, אינה יודעת מה עליה לעשות – האם ראוי לה לנסוע לקרקוב ולהביא משם את אחי? מי יודע, אולי אין הוא מסוגל לנסוע לבדו, אולי אינו בריא ושלם? אך מה אם כבר יצא לדרך הביתה ועשוי להתדפק על הדלת

מדי רגע? הרי אין לדעת כמה זמן עשה המכתב דרכו אלינו.

הבעיה נפתרה עוד באותו יום, כשקיבלנו מברק שבישר על בוא אחי למחרת. אמי התאוששה וחזרה לפעילות, חפזה וקנתה כל מאכל טוב שניתן להשיג והמטבח קם לתחיה כבערב חג, ניחוחותיו פושטים בכל הבית. אמי לא חדלה לדבר על סבלו הרב של מוטל. "כשיבוא הביתה – אמרה – ייהנה קצת מהחיים, לפחות. צריך לפנק אותו. מי יודע מה מצב בריאותו, הרי בסך הכל הוא ילד..." היא שקדה על הכנת המאכלים האהובים על אחי ובתוך כך דיברה עם עצמה בקול רם. חם ונעים היה במטבח. כולנו ישבנו שם ואמי פנתה אלינו ואמרה: "אינני יודעת מה לעשות. לפי המכתבים ששלח לנו מוטל הוא איננו יודע מה קרה לאבא. עכשיו הוא חוזר הביתה מגיהנום. איך נוכל לבשר לו, שאבא אינו בחיים? צריך להניח לו להתאושש ממה שעבר עליו. בינתיים נספר לו שקיבלנו דרישת שלום מאבא, שאבא נמצא עכשיו ברוסיה. ואחר־כך נראה..." אמי הסתכלה בעינינו, מבקשת אישור לרעיון שהגתה. אחותי ואני שתקנו. לא היה לנו מה להגיד.

בלילה ניסיתי לתאר לעצמי את הפגישה עם אחי. רק כארבעה חודשים עברו מאז יצא את הבית עם אבי, אך כמה רחוק נראה כל זה – כה רבים הדברים שהתרחשו בינתיים. האם חוזר אותו מוטל שעזב את הבית? האם זה אותו אח גדול, שעמו בילינו כל הקיץ בכפר, האח שישב אתי ביער וגילף בשבילי מקל מענף ליבנה, יפה מכל המקלות שגילפו האחרים? חששתי לפגישה. לא ידעתי כיצד עלי לנהוג. אמי אמרה, שעלינו להשתדל לשמח את מוטל, אבל איך?

השכם בבוקר יצאתי לרחוב ונעמדתי בפתח הבית. היה יום חורף לא קר. הכפור נשבר. השלג האפרפר, שהחל להפשיר, הפך את הרחוב והמדרכות לשלוליות בוץ. טיפות מים גדולות וגלידי קרח נפלו מאדני החלונות והתנפצו אל המדרכה או על ראשי אנשים. עיני עקבו אחרי כל אדם שקרב לעברי, אחרי כל חשמלית שעצרה להורדת נוסעים. הכפור חלף, ובכל זאת חדר הקור הרטוב בעד הנעלים אל כפות הרגלים, פשט בכל אברי הגוף וצבט בלב. דילגתי מרגל לרגל אך ללא הועיל. מדי פעם רצתי הביתה להתחמם ושוב חזרתי לרחוב. פתאום ראיתי את אחי בחשמלית שקרבה לתחנה. ראיתי את ראשו בין שאר ראשים, את עיניו המחפשות. מבטינו הצטלבו. הוא עמד ליד מדרגות הקרונית וצעד קדימה לפני שעצרה – פשוט שכח לרגע איפה הוא נמצא, וכשראני מיהר לקראתי. לשבריר רגע נראה כמהלך באויר. אחר־כך נפל משתטח

על המדרכה הבוצית. רצתי אליו כדי לעזור לו לקום. אנשים עצרו לרגע והביטו בנו. מישהו גער באחי בקול רם על שירד מהחשמלית לא בזהירות. אחי קם, לקח את מזוודתו ושנינו נעלמנו בחצר הבית.

לאחר רגע של התרגשות, נשיקות ובכי נשתררו דממה ומבוכה. לא ידענו כיצד ובמה נפתח בשיח. אמי ערכה את השולחן, עורמת עליו מכל טוב. עיני מדדו את אחי. נדמָה לי, שגבה ורזה. ראשו היה מגולח, מראהו מוזר. משום מה נראה כזר בתוכנו. עיניו בחנו כל פינה כמו לא הכיר את ביתו. היחזור ויהיה לי לאח ולחבר כבעבר? האוכל להסיח לו כל שבלבי? אמי שאלה למצב בריאותו ובשל מה אושפז. מוטל סיפר, שעוד בהיותו במחנה השבויים לקה בזיהום ונתקף חום גבוה, ונלקח לבית־חולים בעיירה קטנה בגרמניה. הוא תיאר לפנינו את בית־החולים הקטן והיפה לפרטיו, את הסדר, הנקיון והשקט ששלטו בו, את הטיפול הטוב של הרופאים והאחיות. את הללו ציין בשמותיהם, שצלילם הגרמני נשמע מוזר בפיו.

מוטל סיפר סיפורו תוך שהפסיק פעם בפעם והתרכז באכילה. הוא הִרבה לאכול ואמי, שנדאגה שמא הוא אוכל יותר מדי, יעצה לו להפסיק מדי פעם ולא לאכול הרבה בבת אחת. מוטל נענה לה, ואף על פי כן לקח עוד לחמניה, מרח עליה חמאה ואמר בחיוך: "זה כל כך טוב..." בהיותו בבית־החולים הגרמני – המשיך לספר – נתקבלה הוראה להחזירו למחנה, שכן עמדו לשחרר את השבויים ולהחזירם לפולין. הרופא המטפל במוטל מחה וטען שמצב רגלו אינו טוב; עליו להישאר בבית־החולים עד שיבריא לגמרי. הנהלת המחנה עמדה על שלה ומוטל נלקח למחנה בעודו חולה ונשלח ברכבת לפולין. בדרך החמיר מצבו ובהגיעו לקרקוב אושפז בבית־חולים יהודי. היתה סכנה שיצטרכו לכרות את רגלו השמאלית. למזלו הצליחו הרופאים למנוע זאת. עוד סיפר מוטל, שאשה אלמונית בקרקוב היתה באה לבקרו מדי יום, דאגה לצרכיו וטיפלה בו במסירות. כשהבריא לקחה אותו לביתה ולא הניחה לו לנסוע הביתה בטרם התאושש דיו.

ישבנו ושמענו את סיפוריו המרתקים של מוטל, ובתוך־תוכי קינאתי בו על שהספיק להיות במקומות כה רבים ולחוות מצבים שונים ומשונים, להפך ממני. לפתע, מקץ שעה ארוכה של סיפורים, שאל אחי: "יש איזו ידיעה מאבא?"

דומיה מתוחה נשתררה בחדר עד שדימיתי כי אפשר לי לשמוע את פעימות לבי.

״כן – אמרה אמי – קיבלנו דרישת שלום מאדם שראה אותו בצד הרוסי של פולין, ומאז לא הגיעה ממנו שום ידיעה. אומרים, שהרבה פליטים נשלחו על־ידי הרוסים לסיביר, ומשם קשה מאוד לקבל ידיעות...״

לא יכולתי להביט בעיני אחי. אחותי השפילה מבטה לרצפה ובעיניה נקוו דמעות. אחי הניד ראשו, עיניו נעוצות בצלחת שלפניו, אך לא אמר דבר. ציפיתי שישאל שאלות על אבי, יספר על מוצאותיהם בדרכם לוורשה ועל נסיבות פרידתם זה מזה. מוטל שתק כאילו חשב על משהו אחר, ולאחר רגע של שתיקה שאל איך אנחנו מסתדרים. אך אתמול חרדתי לרגע שנתחיל לדבר על אבי. הייתי בטוח, שלא נחזיק מעמד ודבר מותו ייוודע לאחי חיש מהר. אך כמה קל היה הכל! אחי שאל, אמי שיקרה – והוא קיבל את הדברים כמות־שהם, בלי לשאול שאלה נוספת, כמו היה מדובר בעניין פעוט ערך. במוחי עבר הרהור, שמשהו אינו כשורה בנפשו של אחי; שמעתי, שאנשים שחוו חוויות קשות משתנים ומתנהגים בצורה מוזרה. נמלאתי פחד.

״מוטל עייף מהדרך. הוא צריך לנוח,״ אמרה אמי והציעה לו לשכב לישון. אחי קם, הניח את ידו על כתפי, חנן אותי במבט לבבי והלך לחדרו.

מוטל נרדם. אנו המשכנו לשבת במטבח.

״ברוך השם, מוטל לא שאל יותר מדי שאלות,״ אמרה אמי.

״הוא בכלל לא שאל על אבא. הוא פשוט התעלם ממנו,״ הגיבה אחותי בנימת רוגז.

״ראו, ילדים – פנתה אמי אל שנינו – מוטל חזר הביתה אחרי חודשים של סבל, שאנחנו עוד לא שמענו מפיו דבר עליהם. ראיתם כמה רָזָה? ואיך טרף את האוכל? כנראה שרעֵב ללחם זמן רב. אנחנו צריכים להניח לו להתרגל לחיים בבית. זמן רב לא נוכל לשמור את הסוד. ואולי הוא אינו רוצה להעמיס עלינו שאלות ולהקשות עלינו?״

בזכות אחי זכינו בארוחת ערב חגיגית שכמוה לא ידענו מכבר. האוירה בבית נהייתה חופשית יותר. על שאלותינו הסתמיות על גרמניה ועל החיים במחנות השבויים ענה מוטל כלאחר יד, לא אחת בבדיחות־דעת שעוררה פרצי צחוק. רק כעבור זמן־מה, כשבאו לבקרנו שכנינו מן הקומה התחתונה וכולנו שתינו תה בצוותא, החל מוטל לספר את סיפורו בלי שנתבקש.

אני כבר שמעתי עד אז כמה וכמה סיפורים על הבריחה ההמונית

לוורשה וזוועותיה, אך לא בצורה כה מדוייקת וציורית כפי שסיפרה מוטל עתה. בהקשיבי לו הצטיירו לפני ההמונים הנעים לאורך כביש ורשה, הצבא הפולני הנסוג באי סדר, צלילות המטוסים הגרמנים מעל הראשים, האנשים הנסים על נפשם בבקשם מחסה, נלכדים בירי ממרום ונופלים כזבובים. בגאווה סיפר מוטל על אבי, שכבעל נסיון צבאי היה מושכו לשולי הכביש ונשכב אתו שם כשרק שמע שאון מטוסים קרבים ובאים. מעטים היו האנשים ששמעו בקולו, כשצעק להם לעשות כמוהו. אבי אמר למוטל, שבזמן הפצצה אל להם להיות קרובים זה לזה; אם, חלילה, ייפגע מי מהם, לפחות ייוותר האחר בחיים. אבי אמר לו יום אחד, כי ייתכן ששגה בעזבו את הבית; אסור היה לו להשאיר את אמי ואותנו לבדנו.

ככל שקרב מוטל בסיפור קורותיו אל היום הגורלי, שבו לכדום הגרמנים, גבר המתח בתוכנו. אחי עצר את שטף דיבורו וישב שותק, מכונס בעצמו. לרגע נדמָה כי לא יפתח את פיו שנית, אך לפתע המשיך. אותו לילה רעדה האדמה מרעמי התפוצצויות ונשמעו מטחי ירי מכלי נשק שונים. אבי ידע להבדיל בין קולות הנפץ. ״זה תותחים, זה מרגמות, וזה – מקלעים כבדים,״ היה אומר. לדבריו, היה קו החזית קרוב מאוד, אבל גם ורשה היתה קרובה מאוד; עוד מאמץ אחד ויגיעו. ״לוורשה הגרמנים לא ייכנסו כל כך מהר...״

ושוב השתתק מוטל וחזר לספר סיפורו רק כעבור זמן־מה, בהביטו בנו ובאמרו על ספף בכי: ״אני אשם! אבא רצה להמשיך לרוץ כל הלילה. אילו עשינו כרצונו היינו מגיעים לוורשה. אבל שתי רגלי היו פצועות. על כל צעד הרגשתי שאני עומד להתעלף מכאב. גם רגליו של אבא היו פצועות, אבל הוא רצה להמשיך. אני לא נתתי לו. לא יכולתי יותר. כך שכבנו לנוח ונרדמנו. עם שחר התעוררנו לצעקות: ׳גרמנים! גרמנים!׳ היתה בהלה נוראה. גרמנים הופיעו מכל עבר. שיירה ארוכה של הצבא הגרמני נעה בכביש. יריות נשמעו מכל צד. אנשים רצו ודרסו זה את זה כעדר מבוהל. לבסוף עצרו וישבו בשולי הדרך, אובדי עצות. אחר־כך באו גרמנים, עברו בין האנשים וריכזו לובשי מדים וסתם אנשים צעירים במקומות איסוף. משום־מה, אינני יודע מדוע, צעק אלינו גרמני, שעמד במרחק של כחמישים מטר מאתנו: ׳דו! דו!׳ כשאבא שאל: ׳אני?׳ אמר הגרמני: ׳כן, אותך אני רוצה!׳ אבא קם, ואני קמתי אתו, אבל הוא אמר לי: ׳אתה תישאר, אל תקום. אותך לא ביקשו.׳ ישבתי, אבל הגרמני צעק: ׳גם אתה בוא!׳

"הוליכו אותנו עם עוד אנשים למקום איסוף שבויים, שנשמר בידי חיילים גרמנים. הגרמני שבחר אותנו הורה לאבא לבוא אתו. אותי השאיר עם שאר השבויים. יותר לא ראיתי את אבא."

כל שסיפר אחי תאם את המידע שהצטבר בידינו ואימת את דברי האיש שסיפר על מותו. כל הנוכחים בחדר – חוץ מאחי – ידעו מה עלה בגורלו של אבי. נבוכים, העמדנו פנים כאילו אבא חי. סודנו הנורא יצר מחיצה בינינו ובין אחי. כדי להפיג את המתח אמרה אמי: "נקווה לשמוע בשורות טובות בקרוב," ואני התפעלתי מן הפשטות שבה השמיעה את השקר ותמהתי על אחי המקבל את דבריה בלי ספקות. אמי ביקשה מאחי שימשיך לספר את קורותיו. הוא נענה לה, אך עשה זאת באי־רצון ובלי סדר, ופעם בפעם היה צורך לדרבנו. הוא סיפר על מחנות השבויים שבהם עשה, על הסבל, הרעב והעונשים השונים, לרבות הוצאה להורג, שהטילו עליהם הגרמנים. על עצמו סיפר, שיחסית היה לו טוב. כצעיר נחשב לילד והכל עזרו לו. גם החיילים הגרמנים נהגו בו טוב יותר.

ככל שהוסיף אחי לספר נעשו דבריו כלליים ותמציתיים. פניו לבשו ארשת קפואה. מחשבותיו כמו הרחיקו למחוזות רחוקים, לא נודעים לאיש מאתנו.

החיים בביתנו – סדר היום, הארוחות, התנהגות כל אחד מבני המשפחה – השתנו כליל. עתה היה גבר בבית. היה על מי לסמוך. ומעלי כמו הוסר עול כבד, שכן עם בוא אחי הותר לי כביכול לחזור ולהיות נער. אחי ואמי דנו שעות רבות במצבנו הכספי. לאמי נמצא עתה עם מי לחלוק באחריות. רק דבר אחד לא חזר – הקשר החברי ששרר בעבר ביני ובין אחי.

מוטל השתנה, נעשה באחת אדם מבוגר, לפעמים אף נראה זר בעיני. החלום שטיפחתי לשפוך את לבי לפני אחי הגדול כאשר יחזור, למצוא נחמה בקשר ההדוק בינינו, נגוז. הפער שנוצר בינינו לא ניתן לגישור. מכאן ואילך חמקתי מלהיות עם אחי ביחידות, לבל אצטרך לשוחח אתו. כל שביקשתי לספר לו נדמָה לי פחות ערך בהשוואה למה שעבר עליו. הסוד על מות אבינו אף הוא חצץ בינינו, ואני התקשיתי לשאתו. לא אחת נוקש מי מבינינו בלשונו. בוקר אחד הפטירה אחותי: "אילו אבא היה חי..." ולרגע נשתררו מתח ותדהמה, אך אחותי תיקנה דבריה עצמה באמרה: "אילו אבא היה חי איתנו פה, עכשיו..." אירעו

תקריות־כשל נוספות ממין זה, אך נגמרו בטוב, ואף על פי כן, משעה לשעה גבר הקושי לחיות עם השקר, עם העמדת הפנים. אני גם לא הבינותי כיצד אין אחי משיג, כי אנו מוליכים אותו שולל, ומצד אחר מדוע, כאשר סחים באבי, הוא עצמו מתחמק מנושא זה ועובר לאחר.

ערב אחד, בלי סיבה מיוחדת, התפרצה אחותי דבורה וגילתה את האמת. במפתיע, בשעת ארוחת הערב הצטעקה: "די כבר לשחק. אבא מת! כל הסיפור על 'דרישת שלום' שקיבלנו מרוסיה הוא שקר... הגרמנים ירו בו למוות אחרי שלקחו אותו ממך, מוטל..." סיימה ופרצה בבכי. כולנו בכינו אתה. מוטל, שעד כה נהג בקשיחות והפגין קור מזג יותר מכל זולתו במשפחה, נחשף בחולשתו ככולנו. הוא בכה והתייפח וזרם דמעות שטף את פניו. אחר־כך נשא ראשו, הביט בנו ואמר: "ידעתי כל הזמן. גם אני שיקרתי לכם כשסיפרתי לכם שגרמני לקח אתו את אבא ומאז לא שמעתי עליו דבר. זו לא היתה אמת!

"אחרי שאבא נלקח ממני הייתי אומלל. חיפשתי אחריו בלי הרף. קיוויתי שיחזור אלי. שאלתי כל מי שראיתי אם ידוע לו משהו עליו. בינתיים אספו הגרמנים עוד ועוד שבויים. המחנה גדל, הגרמנים סבבו בין השבויים, נטלו מתוכם אנשים והוליכום לאי־שם. יריות נשמעו מכל עבר. פחד נורא שלט במחנה. בקרבתי ישבו שני חיילים יהודים, שעד מהרה לקחו אותי תחת חסותם, דאגו לי ועודדו אותי. כשראיתי שאבא לא חוזר גבר פחדי שמא לא אראנו עוד. לא יכולתי להשלים עם הישארותי לבדי, בלי אבא, בתוך אלפי חיילים פולנים שנהפכו לעדר חסר צורה, שמור בידי חיילים גרמנים. לא רציתי לאכול או לשתות. לא היה לי איכפת מה קורה לי. ישבתי ובכיתי. החיילים היהודים התלחשו ביניהם בלי הרף. חושי אמרו לי שהם מסתירים מפני משהו. עם רדת הלילה קרבו אלי כדי נגיעת גוף בגוף. פניהם הרצינו. אחד מהם פנה אלי ואמר: 'אתה כבר בחור גדול. אני צריך לספר לך בשורה רעה, ואתה צריך להיות חזק. אבא שלך נורה למוות בידי הגרמני שלקח אותו ממך. הוא הרג עוד כמה אנשים יחד אתו. אנחנו ראינו הכל בעינינו. אנחנו מצטערים, אבל אנחנו חייבים לספר לך זאת, כדי שתדע מה קרה לאביך.'"

הסתכלתי באחי. פניו קדרו ופעם בפעם התעוו בשעת הדיבור. היה ברור, שהוא חווה מחדש כל שאירע. התקשיתי לראותו בסבלו. הוא סיפר, כי לפי מכתבינו הסיק שגורל אבינו אינו ידוע לנו, שאנו ניזונים משמועות שקריות שהוא חי ברוסיה. "עד הימים האחרונים שלפני

מסעי הביתה הייתי בטוח, שבבואי אספר לכם את האמת. הרי אי־אפשר וגם אסור להסתיר מה שקרה. אבל אחרי שיצאתי מבית־החולים שבקרקוב וסיפרתי הכל למשפחה שנתנה לי קורת־גג, יעצו לי שלא אספר על מות אבא מייד, כדי שלא אהפוך את יומי הראשון במחיצתכם ליום אבל. מניין היה לי לדעת, שאתם יודעים הכל?״

כשהתפרצה אחותי במהלך הארוחה והפרה את ברית הסוד, חשבתי שהרעה לעשות. עתה התחוור לי כי טוב שעשתה מה שעשתה, וכי לא היה מנוס מצעד שכזה. מיום ליום רב הקושי לחיות בבית בנוי על שקר. חשתי כי עכשיו, משוחררים מכל סוד, ייקל עלינו לחיות יחד. אדרבה, נעשינו מלוכדים וחזקים יותר.

מאז סופחה עירנו לרייך השלישי הוחל בה תהליך ״גרמניזציה״ – הכתובות בשפה הגרמנית רבו מיום ליום והכתובות בפולנית נתמעטו והלכו. כל השמועות על עזיבת הגרמנים וכניסת הרוסים במקומם נתבדו. החיים חזרו למסלולם. בתי־חרושת הופעלו; החנויות נפתחו, אם גם לאחר שרבות מהן החליפו את בעליהן היהודים בפולנים ובחזיתן התנוססו שלטי ״הכניסה ליהודים וכלבים אסורה״. הפולנים השלימו עם הכיבוש הגרמני והשתדלו לחיות עם השלטון החדש בשלום. חלקם אף עשו עסקים טובים מאי־פעם, בנצלם את המצב המיוחד שאליו נקלעו היהודים – הם קנו מידי יהודים סחורות בזיל הזול, רכשו מידיהם חנויות ובתי־מלאכה בשווה פרוטה או נכנסו עמם לשותפויות בלי להשקיע מאומה תמורת מתן שמם לשלט של העסק, ונהנו מרווחים טובים. בתי הקפה מלאו אנשי צבא גרמנים, שבילו זמנם בחברת נערות פולניות.

והיהודים? היהודים חיפשו דרכים להתמודד בגזרות שהטילו עליהם הגרמנים, בבטחם כי מדובר במצב זמני אם גם קשה, שרק צריך להחזיק מעמד עד שיחלוף. היו יהודים שקיוו כי עד מהרה יובסו הגרמנים והכל יחזור לתִקנו בשלום, והיו שקיוו כי בתום הקרבות והכיבושים שלהם יירגעו הגרמנים ויניחו את היהודים לנפשם. אך בינתיים לא תמה המלחמה ולא נרגעו הגרמנים – הם החרימו רכוש יהודי, הטילו על היהודים הגבלות חדשות לבקרים. לפי שסופר היה המצב בחבלי פולין שהועמדו בחסות גרמניה טוב יותר, ואכן יהודים רבים עקרו לשם, וחלקם המשיכו דרכם לעבר הגבול הרוסי ואף הצליחו לחצותו מזרחה.

ימים ולילות ישבנו אמי, אחי ואחותי ודנו במצבנו. מה עלינו לעשות?

אמי נועצה במכרים אך התקשתה להכריע. בלודז׳ לא היה לנו ממה להתפרנס – התקיימנו על המזומנים שהיו בידינו; כל בני משפחת אמי ישבו בוורשה; הפרבר שבו גרנו נמלא והלך בגרמנים ובפולקסדויטצ׳ה ואנו הרגשנו את עצמנו יוצאי־דופן יותר ויותר. באחת השבתות הופיעו בביתנו שני קצינים גרמנים, סקרו את הדירה ואמרו: ״יש לכם דירה יפה!״ שררה הרגשה, שלא יינתן לנו להישאר בדירתנו זמן רב. באותה שעה, היה לנו בלודז׳ רכוש – בית־חרושת מסודר ובו מכונות בעלות ערך רב, מכשירים וכלים, שהיה אפשר להפעילו בנקל ולהפכו למקור פרנסה למשפחה, דירה נאה שלא חסר בה דבר... ידענו כי אם נעזוב את העיר לא נוכל לקחת אתנו דבר, לא מבית־החרושת ולא מהבית. פירוש הדבר שבבת־אחת ניעשה מחוסרי כל, פליטים־עקורים לכל דבר. אמנם, אם נלך לוורשה לפחות לא נהיה מחוסרי בית, שהרי שם נגור בבית סבא וסבתא.

הגרמנים הם שעזרו לנו להחליט מה לעשות. בוקר אחד הוציאו צו, שהורה לכל היהודים לפנות את בתיהם ולעקור לאזור שיועד רק ליהודים – לגטו. כמיתחם הגטו נקבע פרבר שהיה מאוכלס בצפיפות יהודים שרובם מדלת העם. היה קשה לתאר כיצד יתמקמו שלוש מאות אלף יהודי לודז׳ במיתחם ששטחו כה קטן. אף שזה כמה שבועות הילכו שמועות על כוונת הגרמנים לרכז את כל יהודי העיר ברובע אחד, היכה הצו המפורש את יהודי העיר בתדהמה, ורבים התקשו להאמין באמיתותו. ככלות הכל, לנטוש בית שבו נולדת וישבת כל ימי חייך, משמע לנטוש גם כמעט את כל תכולתו שנרכשה במהלך מאות בשנים על־ידי דורות המשפחה, משמע גם לאבד משרות ולקוחות, להינתק ממקורות הפרנסה, מן החנויות, המחסנים, המפעלים, בתי המלאכה; משמע גם להיפרד מבתי־הכנסת, בתי־הספר, הספריות, מוסדות הקהילה; לאבד את הקשר עם שאר חלקי האוכלוסיה, ומעל הכל, פירוש הדבר לעקור מאורח־חיים מוגדר, שגור, לעולם לא נודע, לא מובן, לא נתפש.

כך אפוא, ביום שהכריזו הגרמנים על הקמת הגטו, החליטה אמי כי עלינו לעקור מלודז׳ לוורשה. חסל סדר ספקות. תם כל ויכוח. הברירה לא היתה בין הישארות במקום ובין מעבר למקום אחר, אלא בין עקירה מן הבית לשם מעבר לוורשה ובין מעבר לגטו.

בלי לדעת בדיוק מדוע ולמה, ששתי לעזיבת לודז׳ ולהליכה לוורשה. ידעתי רק שפה, בלודז׳ לא טוב לי, שאני נתון בהרגשת מחנק שאינה

מרפה. והייתי מלא תקוה שלא יכולתי לבססה, כי בוורשה ישתנה משהו לטובה – אולי נמשכתי לעיר הולדתי, שבה חייתי את שנותי הראשונות. כך או כך, מרגע שהוחלט כי אנו עוקרים לוורשה המתנתי בקוצר רוח לצאתנו את העיר. אחי לקחני לבית־המלאכה, לשם בא גם אדם ששכרה אמי לפירוק המכונות. האיש ואחי פירקו מכונה אחר מכונה. בלי דיבורים יתרים ניקו כל חלק ומשחוהו בשמן "גריז", עטפו קשרו וארזו הכל בשקים ובתוך כך התרוקן בית־המלאכה לעיני והפך לאולם סתם, שעל רצפתו ערימת חלקי מכונות, מכשירים, כלים וסמרטוטים. השניים עבדו בלי הפסק ולשמחתי ביקשו פעם בפעם את עזרתי. בגמר המלאכה העברנו את כל חלקי המכונות למרתף ואחר־כך סתם האיש את פתחו בלבנים וטייח על פניהן טיח.

חזרתי הביתה בהרגשה שהשתתפתי במבצע סודי חשוב. הייתי אסיר תודה לאחי, שאיפשר לי להיות שותף לעשייה זו. אמי היתה מרוצה. "אנחנו את שלנו עשינו," אמרה. "מי יודע, אולי פעם נחזור ונוציא את המכונות מהמרתף?"

החיים בביתנו השתנו כליל. תחת לשבת באפס מעשה, בלי לדעת למה לצפות, נקלענו לפעילות קדחתנית שנדרשה כדי לסדר את ענייננו בחופזה ולהסתלק מן העיר. אמי ניסתה למכור רהיטים וחפצים אחרים שלא היה אפשר לקחתם אתנו, אך לא נמצא לנו קונה של ממש, והמעוניינים הציעו מחירים מגוחכים. הפולנים ידעו, שהיהודים לא יוכלו לקחת עמם את כל רכושם לגטו, ועד מהרה יוכלו לזכות בחפצים היפים בפרוטות ואולי אפילו באפס כסף. בבת־אחת איבד הבית את חשיבותו בעינינו. נעשינו אדישים לחלוטין גם למתחולל סביבנו. גם כשהשתכנה באותם ימים משפחת פולקסדויצ'ה באחת מדירות ביתנו לא היה הדבר איכפת לנו כלל. ברחובות חזרו ונראו עגלות עמוסות חפצים נוסעות למיתחם הגטו. אני צפיתי בהן כמשקיף מן הצד, שאין העניין נוגע לו. שהרי אנו עומדים לעזוב את העיר, ולו רק יבוא כבר רגע היציאה לדרך. הידיעה כי נניח בידי הגרמנים את הרהיטים, את כלי הבית ושאר חפצים, עוררה בנו רגשות זלזול ושנאה כלפיהם ושיחררה מתוך־תוכנו יצר ההרס. אף שתחילה לא שבר איש מאתנו דבר בכוונה, נשברו יותר ויותר כלים, וכשנשבר משהו פרצו הכל בצחוק. אל תוך הכאב שחשנו על ביתנו הנהרס לעינינו, חדרה מין הנאה משונה ששאבנו מהשמדת חפצינו, ובלבד שלא ייהנו מהם הדיירים הבאים.

באותו זמן כבר היה קשה מאוד להשיג פחם להסקה והבית לא חומם דיו. אחי שם עינו בכיסא, הכריז שהוא ״מתנדנד ולא כדאי לתקנו״ והתחיל לפרקו כדי להפכו לחומר הסקה. הכיסא היה במצב טוב ויכול לשמש לתכליתו עוד עשרות ואף מאות שנים, ככל רהיטיו של סבי, ואמנם מיאן להיכנע לאחי, שנאבק בו שעה ארוכה עד שגבר עליו ופירק את קרבנו לחתיכות. חלקי העץ היבש התלקחו במהירות בתוך התנור ומאותו רגע הסתערנו כולנו על הבית במיתקפת פירוק – תנור ההסקה חמד כל חפץ דליק ואנו הגשנו לו בימים הבאים ממיטב חומר הבעירה. חרף הלא־איכפתיות נצבט הלב שוב ושוב למראה פריטים אהובים, חפצים שנקשרנו אליהם מילדות, עולים בלהבות. חיש מהר איבד הבית את יופיו וחמימותו ונהיה דוחה וזר. הרצון העז לברוח ממקום זה גבר שבעתיים.

אמי התרוצצה כל שעות היום במאמציה לברר איזוהי הדרך הטובה ביותר להגיע בה לוורשה ולהעביר בה את מירב החפצים החיונים לחיינו שם. מאז חזר אחי מן השבי חזרו הכל לנהוג בי כבילד. את כל העניינים סידרה אמי עם אחי, ומדי בוקר, בקומי, כבר ישבו שניהם שקועים בשיחה ובקרבי אליהם חשתי את עצמי מיותר. אמנם היה בכך כדי להסיר נטל כבד מעל כתפי, אך בד בבד עם החופש מאחריות חשתי כאב וקנאה באחי.

ערב אחד, כשחזרה אמי הביתה, סיפרה כי נפוצה שמועה שבקרוב ייסגר הגבול שבין הרייך השלישי ושטח החסות הגרמני ואיש לא יוכל לצאת את העיר, ומשום כך החליטה כי עוד מחר נצא לדרך; היא כבר שכרה עגלה למחר בצהריים.

שקט ומתח השתררו בבית. היינו כאחוזי שיתוק. רגע ארוך ישבנו כולנו בלי להוציא הגה.

ואז אמרה אמי: ״יש לפנינו ערב גדול. יהיה לנו זמן מספיק לארוז. הרבה לא נוכל לקחת. לכן צריך לבחור היטב מה ניקח ומה נשאיר.

מימי לא ידעתי, שיש לנו כל כך הרבה דברים. על רצפת כל חדר נערמו כלי מיטה, בגדים, נעליים, כלי חרסינה, קופסאות, חבילות וצרורות ארוזים למיניהם. אהבתי ביחוד את חבילת כלי האכילה של פסח – כלים שעיצובם שונה מרגיל, כולם מעוטרים ציורי פרחים עזי גונים, שמדי פסח הייתי עוקב אחר אמי בעת ששלפה אותם מאריזתם, מחתה מעליהם את האבק במגבת והעמידה אותם במקום כלי החול הרגילים. את כל אלה נצטרך להשאיר. אמי, מרוכזת, בחרה אי־אלה

מבין החפצים, ואף שלא אחת התקשתה להחליט הלקחת חפץ כלשהו או להשאירו, לא ארכה המלאכה זמן רב. מקץ כמה שעות עבודה היה הכל מסודר – מזוודותינו וחבילותינו עמדו ארוזות. את כל שהותרנו דחקה אמי אל תוך הארונות עד שהבית נראה כמו רק עכשיו נכנסנו לדור בו. לבסוף ישבנו לאכול ארוחת ערב אחרונה בביתנו. המעמד דמה לסעודת חמץ בערב פסח. אחרי הארוחה הוריד אחי מהארון שבחדר השינה שני מכלי זכוכית גדולים, מלאי יין דובדבנים. הללו הוצבו שם ללא מגע עם דבר, סגולה לכשרותם לפסח. עתה העמידה אמי קערה גדולה ואחי רוקן מכל יין אחד לתוכה. ריח נפלא של דובדבנים, חריף ומתוק, מילא את חלל הבית. כולנו טעמנו מהיין. הוא היה טעים אך מתוק וסמיך מדי, אך הדובדבנים היה מצוינים – חמצמצים, ספוגי עסיס מתוק – ואנו התנפלנו עליהם וזללנום בתאווה. אמי לא הרשתה לנו לאכול מהם יותר מדי, לבל נשתכר או נקלקל את הקיבה. כעבור זמן מה לא יכולנו עוד יותר להסתכל על הדובדבנים ודינם נגזר להישפך לכיור. הבית היה חם כהלכה, שכן הלעטנו את התנור בכל דבר דליק שבא ליד. היין נתן אותותיו בכולנו. ראשי היה סחרחר עלי, ועד מהרה נרדמתי כבמין חלום מוזר.

שעה ארוכה המתנו עד שהגיעה העגלה ונכנסה לחצרנו. הורדנו במהירות את החבילות והעמסנו אותן בעגלה. מאחורי הווילונות הציצו שוכני הבית החדשים, גרמנים ופולנים. רק משפחה יהודית אחת טרם עזבה. השוערת ניגשה אלינו ואמי אמרה לה שאנחנו עוברים לאזור היהודי של לודז׳ ומסרה לידיה את מפתחות דירתנו. התפללתי בלבי כי נתרחק מן המקום מהר ככל שרק אפשר. כל דקה דמתה בעיני כשעה. חשתי את עצמי נתון במצב בלתי־נסבל. נתקפתי בושה כמי שביצע פשע ועתה הוא נענש – אך מה היה פשענו? לא הייתי מסוגל להביט בפני אנשים שהכרתי וכל עוד לא יצאנו את הפרבר כבשתי עיני בקרקעית העגלה.

ארבע שנים לפני כן, אחרי משבר כלכלי שפקד ארצות רבות ופגע גם במשפחתנו, משפחת פרייברג, באו הורי ללודז׳ עם מטען של ידע ונסיון, שניהם חדורי רצון עז לעשייה, שניהם נכונים לעבודה קשה. כעבור זמן עלה בידיהם להקים עסק מבוסס, שהיה להם למקור אמונה בעתיד בטוח לעולם ועד. עכשיו עזבנו את לודז׳ בלי ראש המשפחה, מחוסרי כל כמעט, ואיזה עתיד מחכה לנו?

אך לאיש מאתנו לא היה פנאי לחשוב על אסוננו. דאגות אחרות העסיקו את מחשבתנו: הנגיע בשלום לוורשה? היישאר רכושנו המעט בידינו או שמא ישדדונו הגרמנים בדרך?

העגלה נסעה ברחובנו ונכנסה לאזור היהודי. הרחוב המה אדם. כמעט הכל היו מסומנים במגן־דוד צהוב. אנשים הציעו סחורות למכירה בלי שהיה דבר בידם, או הצביעו על דוגמאות שהחזיקו בתוך שולי מעיליהם. המקום רחש ככוורת. העגלה נכנסה לאחת החצרות, והעגלון ואחי לקחו כמה צרורות של ספרי קודש ונעלמו אתם באחד מחדרי המדרגות. את הספרים לא היה אפשר להשאיר בבית, שכן הפולנים היו משמידים אותם.

המשכנו לנסוע ברחובות צרים, חסרי מדרכות, בין בתים ישנים, מתפוררים, על פני המוני יהודים שגדשו את הרחובות, לבושים בלואים, נעליהם מרופשות. ופתאום, בבת־אחת, תמו הרחובות המצופפים ביהודים. עגלתנו עברה בין בתים קטנים, מוקפים גדרות עץ וגינות ירק. המרחבים שבין בית לבית גדלו והלכו. הדרך היתה ריקה כמעט מאדם, ואיש מבין אלה שנראו לא ענד מגן־דוד צהוב. הגענו לדרך לודז׳–ורשה.

היתה זו פעם שלישית בשנה זו, שנסענו בדרך ורשה. בראשונה היה היעד כפר הקיט והעונה היתה תחילת הקיץ. השדות היו ירוקים, פרחי בר צמחו בשולי הדרך, ואנו אז משפחה מאושרת היוצאת לנופש נעים. בשניה חזרנו העירה ערב פרוץ המלחמה. בשדות כבר הצהיב השלף. הלבבות רחשו חרדה לבאות. עתה, בשלישית, שלט בשדות צבע אפרפר־בוצי. עצי הפרי עמדו עירומים בשלכת, כאילו מתו. רק היערות הפגינו צבע ירוק כהה־חום. השמים המעוננים שמעלינו השרו גם הם אפרוריות על הכל.

נסענו בשולי הכביש. כלי רכב של הצבא הגרמני חלפו על פנינו בלי הרף, התיזו עלינו רסיסי בוץ והפיצו לעברנו ריח דלק שרוף. במסעותי אהבתי להתבונן בנוף המשתנה במהלך הנסיעה. עיני לא ידעו שובעה וכשהייתי נרדם הייתי מצטער אחר־כך צער רב על שהחמצתי קטעי נוף. גם עכשיו, בשבתי בין אחי מוטל, שפניו חתומות, ובין אמי שהחזיקה על ברכיה את אחי הקטן יענקל׳ה, שהסתכל בי בשתי עיניו הגדולות והתחייך, התבוננתי כמנהגי בנוף הכפרי השקט והרגוע, ובראשי מתרוצצות מחשבות שונות ומשונות ושאלות רבות שעליהן לא נמצא לי מענה. בלי שום סיבה מיוחדת החלו דמעות חונקות את גרוני.

לפנות ערב הגענו לפרבר העיירה גְלוֹבְנוֹ, עיירה שממנה היינו נוסעים בכרכרה או אפילו הולכים ברגל לכפר הקיט שלנו. העגלה נכנסה לחצר אחורית של בית ישן, שעמד בסמוך לכביש, ושימש שנים רבות פונדק לעוברי דרך. עתה, בנוסף, היה גם נקודת הבריחה של אדם וסחורה. בעלי הפונדק, שקשרו להבטחת פעילותם זו קשרים מסוימים עם כמה גרמנים ששמרו בנקודת הגבול הסמוכה שבין הרייך ושטח ה״גוברנמנט״, היו מכוונים את בוא העגלות לשעה שהגרמנים ״שלהם״ עמדו על המשמר. בתוך הפונדק שלט ריח חריף, מעורב, של מאכלים למיניהם, תבואה, עורות, בשמים ועוד כהנה. אף שבחוץ עדיין היה אור, היה הבית חשוך וכבר דלקו בו כמה מנורות נפט. כשהתרגלו עיני לחשכה ראיתי חדר גדל ממדים, אנשים יושבים אל שולחן ארוך, ובקצה האחר של החדר תנור אפיה וכיריים, ועליהם תבשילים. בעלת הפונדק אצה לקראתנו, חיבקה את אמי וקידמה פנינו בשמחה – היא הכירה את אמי מנסיעות קודמות, ועתה הגישה לנו תה ועוגיות. אחר־כך קיבל כל אחד מאתנו קערת מרק חם ופרוסת לחם כפרי גדולה. כולנו אכלנו בהנאה עד הפירור האחרון. לא ידענו מתי נמשיך במסע. נאמר לנו שיהיה עלינו להמתין לשעה כשרה – עד חילופי המשמרות. האוירה הרגועה ובדיחות־הדעת שאיפיינה את שיח האנשים השפיעו עלינו לטובה. חיכינו אפוא בסבלנות ובינתיים עקבנו אחר המתרחש. פעם בפעם היה נכנס אדם ומדווח על הנעשה בנקודת הגבול. לבסוף הגיעה בשורה: ״אפשר לזוז!״

יצאנו אל תוך לילה חשוך וקר. בתוך דקות ספורות הגענו לנקודת הגבול. חייל גרמני סימן לנו בפנס לעצור. נעמדנו אחרי עגלה אחרת, שהגרמנים ערכו בה בדיקה. חיכינו בפחד. מדי פעם האיר עלינו גרמני בפנסו בהעבירו את אלומת האור מאיש לאיש. כשהגיע תור עגלתנו להיבדק, הציג העגלון מסמכים לפני הגרמני והוסיף כמה דברים על־פה. חיש מהר ניתן לנו להמשיך בדרכנו. נשמנו לרווחה. הלשונות החלו להתגלגל. יכולנו לצחוק. עתה הסתדרנו בנוחות לקראת מסע לילי ארוך. היה קר, השמים מעוננים ומסביב חושך מוחלט, רק אורות מהבהבים, יחידים, ונביחת כלבים העידו על מציאות ישובים כפריים בסביבה.

תרדמה עמוקה נפלה עלי. כשהקיצותי כעבור שעות אחדות כבר עלה היום. הסתכלתי סביבי. היינו בלב ורשה, ברחוב בוניפְרַטֶרְסְקַה – בסמוך מאוד לביתו של סבי! ושוב נתקפתי צער על שישנתי והחמצתי

את הכניסה העירה, כאילו נפלתי משמים לתוך העיר הגדולה. את הרחוב זיהיתי מייד למרות שינויים שחלו בו. במקום כמה בתים עמדו תלי חרבות; בתים נהפכו לשלדים שקירותיהם החיצוניים ששרדו עמדו כקופסאות מנוקבות. הבתים שנשארו שלמים לא השתנו – הנה אותם שערים, אותן חנויות שזכרתי, הנה בית־החולים לחולי נפש שאף הוא לא נפגע בהפצצות.

פנינו לרחוב מורַנוֹבְסְקַה ושוב היה הכל מוכר לי, כמו חזרתי הביתה ממסע ארוך. מבית מספר חמש, שם למדתי ב״חדר״ בהיותי בן ארבע, נותרו רק שלד וערימת גרוטאות. מה עלה בגורלם של המלמד הזקן ואשתו – הרהרתי – הנשארו בחיים? והנה שער בית סבי! השוער, המכיר את אמי מילדותה, קידם פנינו בברכה, החליף עם אמי כמה מלים ופתח לנו את שער הברזל הכבד. העגלה נכנסה לחצר הבית שבו נולדתי וגדלתי, בית מספר אחת ברחוב פְּשֶׁבִּיֶג.

ורשה

אביב 1940 – סתיו 1941

ברחוב פשביג, רחוב קטנטן הדחוק בקרן רחובות מוּרַנוֹבְסְקַה ובּוֹניפְרַטֶרְסְקַה, עמדו ארבעה בתים בסך הכל, שניים מכל צד. רחוב שקט הוא, שאינו יודע טעם חשמליות ומכוניות ומעטים אף העוברים ושבים בו – הללו, לרוב, אנשים אוהבי קיצור־דרך, החוצים אותו בשמשו להם מעין שער צדדי של העיר: מזה הוא נפתח אל רובע מגורים יהודי הכולל את הרחובות מורנובסקה, מִילַה, נַלֶבְקִי, בוניפרטרסקה, פְּרַנְצִיסְקַנְסְקַה ואחרים, ההומים אדם, חשמליות ושאר כלי רכב, ומזה שטח פתוח של גנים, מגרשי כדורגל, המצודה, הדרך לנהר הוויסְלַה ולגשריו המוליכים לפרבר פְּרַגַה שמעבר לנהר, הדרך לשכונה החדשה ז׳וֹליבּוֹז׳. בית מספר אחת ברחוב פשביג היה בנוי שני ריבועים זהים, כל אחד בן חמש קומות. חזיתו היתה יפה – צבועה צבע שמן חום בהיר ומעוטרת פיתוחים סביב החלונות ובין הקומות. בחזית הבית עמדה חנות אחת, המכולת של רב נחמן, ולידה מחסן פחם. מעברו האחר של השער היה בית־מלאכה מיכני לחלקי נחושת. בכל קומה היו ארבע דירות מרווחות, שלהן חלונות הנשקפים אל הרחוב ואל פנים החצר. הדיירים היו מן אמידים. הם עצמם לא פקדו את החצר וילדיהם לא שיחקו בחצר. החלונות הפונים לחצר היו מוגפים דרך קבע ואטומים מבפנים בוילונות כבדים. רק בנדיר היה אפשר לראות את יושבי הדירות הללו מציצים לעבר החצר; לדיירים האמידים לא היה שום קשר עם שאר דיירי הבית.

באמצע החצר הפנימית עמד ארגז גדול לאשפה, דלת גדולה בצדו

וּפתח קטן להכנסת האשפה, מכוסה במכסה, בראשו. גרם מדרגות צמוד לארגז איפשר לאנשים לעלות ולִקְרוֹב אל הפתח. וראו זה פלא: אשפה הורקה אל הארגז משחר ועד שעה מאוחרת, אך הוא מעולם לא נתמלא. מדי חצות, כשהכל ישנו שנתם, היו הזבָּלים מרוקנים אותו. ליד הארגז עמד מיתקן לניקוי שטיחים ושמיכות, שאת הילדים שימש כשער במשחק כדורגל. בשלוש פינות החצר היו חדרי מדרגות, שהוליכו אל קומות הבית ולפרוזדוריהן הארוכים שאליהם נפתחו דלתות הדירות. המדרגות שבפינה הרביעית של החצר הוליכו למרתף, שם הפעילו שתי פולניות בריאות בשר מעגילה. עבודה קשה היתה זו לכרוך את הכבסים סביב הגליל התחתון של המעגילה, ואחר־כך לסַבֵּב את הגלגלים שמשני צידי הגליל העליון שלה, שבנועו לחץ על הכבסים וגיהצם. נהגתי לצפות בשתיים אלו עושות במלאכתן במיומנות, אך פניהן הסמוקות, המיוזעות, העידו על המאמץ הגופני הגדול שנדרש מהן. בזמנן הפנוי היו הַשתיים יושבות בחצר ליד פתח המרתף, מדברות וצוחקות בקול רם.

אוכלוסיית הבית היתה מגוונת מאוד – מבעלי עסקים שישבו בדירות הגדולות ועד פשוטי עם, פקידים, פועלים, זבני שוק, ועוד רבים שהיה קשה לדעת ממה הם מתקיימים. הללו הסתפקו בדירות הקטנות, ששימשו להם לא אחת גם כבתי־מלאכה. על טיבם של בתי־מלאכה אלה היה אפשר לעמוד לפי החבילות שנשאו הנכנסים והיוצאים בהן. הדיירים לא התעניינו בנעשה אצל שכניהם. איש איש חי את חייו בדירתו־הוא. רק בהתרחש דבר יוצא דופן, כשבקעו קולות שמחה, שירה ומוסיקה מחלונות דירה כלשהי ואורחים בלבוש חגיגי זרמו שמה, היו הכל שואלים מיהו בעל השמחה ומתעדכנים במידע לגביו, וכך גם במקרי מוות, אז גם היו מבררים אם האבלים זקוקים לעזרה ובמקרה שכזה היתה מתארגנת מאליה חבורת נשים צדקניות, וסבתי ביניהן, כדי לערוך בין יושבי הבית מגבית למען הנזקקים.

החצר השניה של הבית היתה שונה בתכלית מן הראשונה. מִשטח האספלט שלה היה פגום, מלא מהמורות וזרוע אשפה וגרוטאות. הקירות שמסביב היו קלופי צבע וטיח. תערובת של מיני ריחות, מזה ריח נעים של דברי מאפה טריים או של סוכר מבושל ושל שוקולד וופלים, ומזה ריח מעורר בחילה של בשר מרקיב ועורות לא מעובדים, תקפה והממה כל נכנס. כל המרתפים וכל יחידות קומת הקרקע של חלק זה של הבית שימשו בתי־מלאכה, רובם ככולם לדברי מאכל: בתווך עמדה המאפיה

של קאופמן, מאפיה גדולה ומפורסמת בלחמה השחור, שנחשב כטוב שבוורשה.

מאות בני־אדם, אולי אלפים, דרו בחדרים הקטנים שבחמש קומות הבית של החצר השניה. אני לא הכרתי איש מהם וביקרתי שם רק לעתים רחוקות. לא היה כמעט שום קשר בין שתי החצרות־העולמות של הבית, אף שדיירי החצר האחרת עברו בחצרנו בדרכם אל הרחוב.

למרות שכבר היה בחוץ אור מלא, עדיין שררה אפלולית בחצר. הבוקר תמיד איחר לפקוד אותה, ואילו הערב הקדים לבוא. היא גם נשארה כשהיתה, דבר לא נשתנה בה מאז עזבתיה. הסתכלתי סביב. אנשים הציצו עלינו בעד החלונות. חלקם ודאי הכירונו. חדר המדרגות היה חשוך כרגיל. מנורת חשמל קטנה האירה אלי מפינה. הגענו לפרוזדור הארוך, החשוך לגמרי, של הקומה השנייה. הדלת הראשונה מימין נפתחה – ואנו בבית!

מרגע שדרכו רגלי על אדמת ורשה הוצפתי הנאה מיוחדת, שגברה והלכה מרגע לרגע. לא ידעתי את נפשי – מה אעשה קודם? רצתי מחדר לחדר, הסתכלתי בעד כל חלון לחצר, הכל היה כה מוכר, כמו רק אתמול עזבתי את המקום הזה. חשתי רצון עז לצאת החוצה, לטייל ברחובות הרובע המוכרים לי משחר ילדותי. נדמָה לי שאיש אינו מכירני, אך אני מכיר את כולם ומכוח תחושה זו הייתי חופשי ופטור מכל מבוכה. אך לא זמן רב ניתן לי ליהנות ביני לביני. הגיע תור הפגישות עם בני המשפחה שבאו לראותנו קבוצות קבוצות, כל פגישה מלווה פרצי בכי ואנחה ודיון באסוננו. המועקה גברה והיתה ללא נשוא. שוב נשביתי בעולם של סבל ודכאון ללא מוצא. באחרונה כמו שכחתי פעם בפעם את היותי יתום; רוחי היתה טובה עלי וזוטות למיניהן הסבו לי הנאה, אך כשהייתי נזכר באבי בושתי והוכחתי את עצמי על התנהגותי הקלוקלת.

כשבא דודי הרשל לבקרנו, התנפל עלינו בנשיקות ומירר בבכי. היה משהו מגוחך במראהו, מראה ילד מגודל בוכה. פתאום הפסיק לבכות וקילל את הגרמנים במשך כמה דקות, פניו סמוקות מכעס, אחר־כך הבטיח חגיגית בהניחו כף ימינו על חזהו, שלא ייתן לנו ליפול וישקוד שלא יחסר לנו דבר. הוא ישב עמנו עוד כמה דקות, הציץ בלי הרף בשעונו, התנצל שהוא מוכרח לרוץ והלך לו.

הדודה שרה, אחות אמי, באה עם בעלה וילדתם – ופתחה מחזור

השתפכות חדש. בילדותי היתה דודה זו משחקת אתי ומספרת לי סיפורים. קשרי הבנה ואמון נרקמו אז בינינו ואני אהבתיה מאוד. עתה הייתי דרוך לקראת פגישה מרגשת בינינו, אך זו לא באה. דודתי לא הקדישה לי שימת־לב מיוחדת; התרשמתי כי שימת־לבה נתונה כולה לילדתה. אותי שכחה, ככל הנראה.

כולנו היינו מרוצים מעזיבתנו את לודז׳ וממעברנו לוורשה. אמי היתה מרוצה מעצם הצלחת המסע וההגעה בשלום לוורשה עם מעט מן הרכוש. היה טוב להימצא בין קרובים לאחר תקופה של בדידות בלודז׳, אחרי האסון. לי היתה ורשה כגן־עדן לעומת לודז׳, אולי מפני שהפרבר שבו התיישבנו היה כולו יהודי. התרשמתי גם שהחיים בוורשה מתנהלים כמלפני המלחמה. הרביתי לטייל ברחובות העיר ונדמָה לי שדבר לא השתנה – נתקלתי רק בגרמנים מעטים ועד מהרה התרגלתי למראה שלדי הקירות ועיי הלבנים שעמדו במקום הבתים שנהרסו בהפצָצות – התרשמתי כי הכל כבר הורגלו בכך.

מהר למדי נתחוור לנו, שהמצב בוורשה אינו טוב מזה שבלודז׳, שכן גם פה הטילו הגרמנים גזירות על גבי גזירות, ושדדו וגזלו רכוש. אלפי משפחות איבדו את מטה לחמן וציבור הנזקקים לעזרה גדל והלך בהתמדה. הקהילה היהודית פתחה בתי תמחוי וחלוקת מצרכים, ויותר ויותר אנשים מכובדים נראו עומדים בתורים שהשתרכו שם, כדי לקבל מנה זעומה של מרק דליל. כמובן, בכסף מלא היה אפשר להשיג בוורשה כל דבר, ולנו נדמָה כי יש לנו די על מנת להחזיק מעמד תקופה ממושכת, ועם זאת היה ברור כי נצטרך למצוא מקור פרנסה כלשהו.

דודי הרשל, כפי שהבחנתי, נהג לבקרנו תכופות, בדרך כלל בזמן הארוחות. תחילה סירב לאכול אתנו והצטרף אֵלינו אל השולחן רק אחרי שהפצירה בו אמי, אך לא עבר זמן רב והיה בא ויושב מיד אל השולחן לאכול אתנו כדבר מובן מאליו. אחותי דבורה התכעסה ואמרה שאין הוא נוהג כראוי, שהוא פשוט מנצל אותנו. לפעמים היה דודי בא בלווית בתו הצעירה פֶלַה, ילדה יפהפיה, שאהבתיה מאוד והייתי נכון לעשות למענה כל דבר.

למרות המלחמה ומצבנו המיוחד התכוננו לשני אירועים – חג הפסח והגיעי למצוות.

בין אם רצינו לחוג הפעם את הפסח ובין אם לא, חייבים היינו להכין מאכלים כשרים לקראת החג. את הללו היה קשה מאוד להשיג ומחירם

האמיר כמובן מיום ליום. אמי יצאה מדי בוקר לציד וששה לכל כמות תפוחי־אדמה וביצים שעלה בידיה למצוא. עם זאת חזרה ואמרה שעלינו לנהוג בצנעה ולא לנקר עיני אנשים, שכן ידם של רבים אינה משגת לקנות מצרכים חיוניים לחג. כשהתארגן בביתנו ועד לעזרת הנזקקים, ביקשו חברי הוועד לצרף את אמי אליהם. היא סירבה באדיבות, אך תרמה לקרן העזרה בעין יפה.

את היותי בר־מצווה לא היה לאיש מאיתנו רצון וכוונה לחגוג, אולם לא היה מנוס מכך. לי עצמי היה הדבר מטרד בלתי־נמנע. כבר לפני שנה דיבר אבי על חגיגת הבר־מצוה שלי ברוב פאר והדבר השרה עלי חרדה; התרשמתי שהוא מצפה ממני ליותר מדי ואני עלול לאכזבו כשלא אוכל לעמוד בכל הכרוך באירוע, מה גם שהייתי נער ביישן וחששתי מאירוע שאצטרך לעמוד במרכזו.

עתה ידעתי כי חגיגת הבר־מצווה שלי תהיה צנועה מאוד, אלא שגם זה נראה בעיני כדבר שלמעלה מכוחי. אף על פי כן לא היה מנוס מכמה וכמה דברים: היה צריך לקנות טלית ותפילין וללמוד להניחם, היה צריך ללכת לבית־הכנסת ולעלות לתורה, ולקראת אירוע זה היה עלי ללמוד את ההפטרה בניגון המקובל. אמי הבינה ללבי כאשר לא רציתי עד מאוד ללמוד את ההפטרה אצל רב, ולבסוף הוסכם שסבי יכין אותי לעליה לתורה. היה זה תענוג ללמוד מפיו. הוא לא האיץ בי וכל הישג שלי היה טוב בעיניו. אכן, למדתי מה שלמדתי רק כדי להסב לו הנאה.

יום אחד התייצב בביתנו שליח מיוחד מטעם הרב מפרושקוב ובפיו בשורה: גופת אבי נמצאה בקבר אחים יחד עם גוויות שני יהודים ושלושה פולנים. איכרים שחרשו שדה לקראת זריעה הם שחשפו את הגוויות. מאמצי אמי נשאו אפוא פרי.

השליח סיפר, שהגוויות נמצאו במצב של רקבון אבל הזיהוי ודאי. בכיס מעילו של אבי נמצא ארנק ובו מסמכים שכמה מהם היו קריאים, לרבות שמו של אבי. השליח אמר, כי רצוי שנבוא עוד באותו יום לפרושקוב, שם נלון בבית הרב, ולמחרת נוכל להביא את אבי ואת שני היהודים האחרים לקבר ישראל. הגוויות מונחות עתה בבית הקברות היהודי של העיירה, ואי־אפשר שלא לקברן לאלתר. השליח מפרושקוב, שהיה בקי בסדרי הנסיעה לעיירה, הציע לנו לנסוע ב״קולייקה״, רכבת זוטא שמסילתה צרה יותר, ששימשה לתקשורת עם העיירות הקרובות לעיר. זו עמדה לצאת בתוך שעות אחדות מתחנת הרכבת, שעמדה לא הרחק מביתנו.

הפתאומיות שבדבר היכתה אותנו בהלם. דקות אחדות ישבנו המומים למשמע דברי השליח, פני אמי לבנים כסיד, פני סבי כה מיוסרות עד שלא יכולתי להסתכל בעיניו, אך לא היה פנאי לעכל את הידיעה. אמי הגישה לנו צהריים ואנו אכלנו בחפזון בלי להוציא הגה, בלי לשאת עינינו מלוח השולחן. אמי פקדה עלינו להתרחץ, ללבוש חולצות נקיות ובגדי חג, ועד מהרה עמדנו הכן לנסיעה. יענקל׳ה, שהרגיש בחוש כי אנו עומדים לצאת את הבית והוא יישאר, בכה בכי תמרורים. סבי גם הוא ביקש לנסוע ולהיות עמנו בשעה הקשה, אך אמי הסבירה לו שאי־אפשר. סבתי ישבה דוממת בפינתה, כמשקיפה על הדברים מן הצד. היה קשה לדעת מה מתחולל בנפשה. אני התפללתי לזמן שיעבור מהר, שכן ההמתנה למועד הנסיעה באפס מעשה היתה ללא נשוא. אך הזמן עמד מלכת כמו להכעיס... ועוד התפללתי בלבי, כי איש לא יבוא אלינו לספר כיצד נמצא אבי וכי לא יתחילו שוב לדבר על הלוויתו. העדפתי שאיש מלבדנו לא יסע לפרושקוב. ביקשתי שנהיה שם רק אנו. גם אמי אמרה, שלרגל המצב לא רצוי שאנשים נוספים יסעו ללוויה.

לבסוף יצאנו אל הרחוב. אחי מוטל יצא להביא כרכרת דְרוֹשְקַה וכשנסענו בה לתחנת הרכבת דימיתי שהכל מביטים בנו ומרחמים עלינו, שהכל יודעים כי אנו נוסעים לקבור את אבי וכי מדובר במשהו מוזר ולא נורמלי, שהרי אבי נהרג לפני חודשים אחדים, אך רק עכשיו עומדים לקברו. ביקשתי את נפשי שלא לראות איש ולא להיראות.

זה מכבר לא נסעתי בדרושקה. בדרך כלל היינו נוסעים בחשמלית; בדרושקה היינו נוסעים רק בהזדמנויות מיוחדות, חגיגיות, ואני אהבתי מאוד את הנסיעות הללו והצטערתי בהסתיימן במקום היעד. והנה שוב אני נוסע בדרושקה, אחי מוטל לידי ומולי אחותי ואמי. הסתכלתי לצידי הדרך, כמנהגי, אך הפעם לא ראיתי מאומה. הכֹּל היה מעורפל כבחלום. בית הקברות הצטייר בדמיוני. ניסיתי לדמות את תהליך הקבורה, את גופת אבי, אך לא הייתי מסוגל לצייר תמונה שלמה – רק קטעי תמונות הבזיקו לעיני מדי פעם.

שלא כתחנת הרכבת המרכזית של ורשה, שהמתה אדם יומם ולילה, נראתה תחנת רכבת זו קטנה ושקטה והתנועה בה היתה קלושה. רק אנשים מעטים היו שם בבואנו, ומשמר גרמני סייר במקום. הצטנענו באחת הפינות, שלא להתבלט. ה״קוליקה״ כבר עמדה במקומה ואנו עלינו בה אחרי שאחותי קנתה כרטיסים.

ישבנו שותקים זה ליד זה, באין לאיש מה לומר לרעהו. חשתי כי אמי

מתבוננת בי מדי פעם תוך שידה מלטפת אותי קלות. רציתי להחזיר לה מבט, אך פחדתי.

המסע לפרושקוב ארך פחות מחצי שעה. הזמן חלף עתה במהירות. יכולתי להשקיף בעד החלון על הנוף המשתנה כבסרט נע, עיני שאינן יודעות שובעה קולטות כל תו. עד צאתנו את פרברי הבירה ניכרו בכל מקום סימני המלחמה – בתים הרוסים, שרופים, יחידות צבא גרמני – אך בתום האזור הבנוי, כשלנגד עינינו נגלה נוף כפרי, נוכחתי כי שם לא השתנה דבר – השדות, החורשות, האגמים, הכפרים הפזורים, האיכרים העובדים בשדות, שנפנו לרגע מעבודתם כדי להסתכל על הרכבת העוברת – הכל אמר שלווה עד שחשתי רצון להמשיך לנסוע כך עד אין סוף. שריקת הקטר והאטת הרכבת בעיבורי העיירה החזירוני למציאות. אך ירדנו מהקרון וכבר ניגש אלינו עגלון ואמר ביידיש, כי נשלח על־ידי הרב לקחתנו. השמש עמדה לשקוע. קרניה האחרונות, העזות, הבליטו את לובן בתי פרושקוב. הכרכרה עצרה ליד בית דו־קומתי יפה, מסויד בלבן, שעמד ברחוב הראשי. ברחוב זה היו גם כל מוסדות השלטון המקומי, ולא הרחק ראיתי דגל גרמני מתנוסס מעל אחד הבתים וחייל גרמני עומד בשעריו.

הרב ואשתו הקבילו פנינו והכניסונו מהר לביתם. פני הרב ואשתו אמרו ידידות וקירבה. אמי נהגה כבת בית והתחבקה עם הרבנית, והרב אמר לאמי באוזנינו: "אשת חיִל את. יפה הדבר שעשית, יברכך אלוהים..." הרבנית אמרה שקרוב זמן ארוחת הערב, ובינתיים נשתה תה. השולחן כבר היה ערוך. הבית עצמו היה יפה ומבריק בנקיונו. הרבנית הכניסה אותנו לחדר גדול, שחלונותיו נשקפו אל הרחוב הראשי. בזמן שתיית התה החליפו הרב ואמי כמה מלים ללא משמעות, וכשביקשה אמי לדון בנושא שלשמו באנו אמר הרב שעל כך ידובר אחרי ארוחת הערב.

אחי ואני עברנו עם הרב לחדר אחר, שם כבר המתינו כמה יהודים. התפללנו מנחה ומעריב. היהודים הסתלקו ואנו ישבנו לאכול. האווירה בזמן הארוחה היתה כבדה. ישבנו דוממים. התקשינו לאכול. נבוכים, לא ידענו מה עלינו לעשות. הרבנית הפצירה בנו לאכול ואמי הצטרפה אליה בהפצרות. אכלתי בלי להרגיש מה אני אוכל, ובלבד שלא אצער את אמי ואמלא את רצון הרבנית. הארוחה נגמרה מהר. אמי והרב התלחשו ביניהם, וכעבור רגע פנתה היא אלי וביקשה שאעלה לחדרנו ואשכב לישון, שכן לא רצתה שאשמע את שעמד הרב לספר. אני

השתוקקתי לדעת כל פרט על אבי, ולכן אמרתי שאיני עייף; אני רוצה להישאר וללכת לישון יחד עם כולם. להפתעתי נעתרה לי באמרה: ״אם אתה רוצה, הישאר,״ ואותתה לרב בעיניה, שהוא יכול להתחיל בסיפורו. את הפרטים העיקריים כבר שמענו מפי השליח, ובכל זאת היינו דרוכים לשמוע את הפרשה לפרטיה. הרב הוציא מהארון צרור והניחו לפניו. אחר־כך סיפר, שמאז הפשרת השלגים, כשהחלו האיכרים לחרוש את השדות, נחשפו באזור כמה קברי אחים. כפי שסוכם עימם בשעתם, דיווחו האיכרים לכומר והלה יִדע את הרב. צוותים יצאו לזהות את הגוויות, שכמה מהן כבר נרקבו ונשחתו ללא הכר.

״ליד אחד הכפרים – סיפר הרב – נמצאו שש גוויות שלא ניתנו לזיהוי. כשהדבר נודע לי החלטתי לצאת לשם מייד עם עוד שני יהודים. חששתי, שאם הגוויות לא יזוהו, ייקברו כולן בבית־הקברות המקומי, אך אולי, חס וחלילה, יש ביניהן גוויות יהודים? בהגיענו לכפר ראינו את הגוויות מונחות זו ליד זו. כולן כבר התפוררו. חיפשנו אחר סימני זיהוי בשרידי הלבוש. והנה מה מצאנו.״

הרב פיתח את הצרור שהיה מונח על השולחן. בחדר פשטה צחנה. הרב גלל בזהירות את העטיפה ולעינינו התגלה ארנק העור של אבי וכמה מסמכים, חלקם רקובים. במרכז הארנק היה חור שנקב הקליע שפגע בלב אבי. בארנקו של אבי נמצאו גם העט הנובע שלו, שעוקם על־ידי הכדור, ובין המסמכים נמצא דרכונו. זיהוי הגוויה לא היה מוטל בספק.

הרב חדל ממלאכתו והביט בנו. אנו ישבנו המומים. ואז אמר הרב: ״ילדים, רק הודות לאמכם יובא אביכם מחר לקבר ישראל, ואתם תדעו את מקום קבורתו...״

הייתי גא באמי, שהודות למאמציה ולנחישותה נמצא אבי ויובא לקבר ישראל. הדבר היה חשוב בעיני מאוד מאוד. לפי ששמעתי, כל עוד אין המת נקבר כהלכה, מתייסרת נשמתו ואינה יודעת מנוחה. נשמת אבי שוב לא תתייסר עוד. מועקה כבדה הוסרה מלבי, אך פתאום נחרדתי: הרי מחר אצטרך ללכת לבית הקברות ולהשתתף בקבורת אבי, ואני מימי לא הייתי בבית קברות, לא ראיתי מת. איך נראים פניו של מת? איך קוברים את המת? האם רואים את הפנים? ומה יהיה עלי לעשות בבית הקברות?

לפי שמועות וסיפורים שקלטתי פה ושם דמיינתי דברים מפחידים. הרב אמר, שגוויית אבי נמצאה ״במצב של התפוררות״. מה זאת

אומרת? איך ייראה לי אבי מחר? צחנת ארנקו של אבי דבקה באפי ולא נתנה לי מנוח. לא ייתכן, שהריח בא מאבי... שבוי במחשבות ובשאלות ללא תשובה נרדמתי וחלמתי חלום: אני נמצא ברחוב בלודז׳, ברחוב פיוטרקובסקה. ילדים גרמנים בחולצות חומות, סרטי צלב קרס על שרווליהם, רודפים אחרי ואני רץ ובורח בכל כוחי. פתאום הרחוב נגמר ואני רץ בשדות, ובמקום ילדים רצים אחרי כלבים והם קרבים אלי במהירות. לפתע נפערת לפני תהום ואני נופל, נופל, מנסה להיאחז במשהו ולא מצליח. אני רוצה לצעוק אך קולי אינו נשמע לי. התעוררתי שטוף זיעה, לבי פועם בחוזקה...

פחדתי להירדם שוב. פקחתי עיני והתבוננתי סביבי. אחי ישן על ידי. בצדו האחר של החדר ישנו אמי ואחותי. שקט. מה טוב שנפטרתי מהחלום הנורא. ואולי בכלל לא התעוררתי, והחלום נמשך ואני לא נמצא כלל לא בחדר הזה ובעיירה הזו, ואנו לא באנו כלל הנה, לקבור את אבי, ואני ישן עכשיו בביתנו שבלודז׳ ומחר בבוקר יעירני אבי, שכן עת ללכת לבית־הספר?

איזה חלום רע עובר עלי – הירהרתי – כל סיפורו של הרב על אבי, לפרטי פרטיו, האינו חלום כְּזה שחלמתי לפני שנה על מות אבי? הרי יכול להיות, שגם עכשיו אין זה אלא חלום, ואני נכנע לאשליה המתוקה ורוצה להמשיך בה, אלא שצעדים קצובים נשמעים מהרחוב, והם קרבים והולכים – צעדים שאי אפשר לטעות בהם, צעדים של מגפיים מסומרות של חיילים גרמנים. נדרכתי כולי. חרדה השתלטה עלי ככל שקרבו הצעדים וחזקו, אך החיילים המשיכו לצעוד והתרחקו. כעברו דקות ספורות שוב שמעתי אותם צעדים מתחזקים והולכים. ירדתי מהמיטה וניגשתי לחלון. שני חיילים גרמנים, רוביהם מכודנים, צעדו הלוך ושוב ברחוב הריק, השקט.

איני יודע כמה זמן עמדתי כך ליד החלון, מביט אל הרחוב החשוך, שפעם בפעם חלפו בו שני החיילים. לפתע שמעתי רחש מאחורי. אמי ירדה ממיטתה וניגשה אלי.

״אתה לא יכול לישון, ברל׳ה?״ אמרה.

שנינו הקשבנו לצעדי החיילים ״אלה הם חיילים גרמנים, הצועדים הלוך ושוב כל הלילה,״ אמרתי לאמי כדי להרגיעה.

״אתה עומד פה כבר הרבה זמן,״ אמרה אמי. ״לך למיטה ותשתדל להירדם. מחר מחכה לנו יום קשה. נצטרך להשכים.״

חזרתי למיטה אבל לא נרדמתי עד שחדר אור השחר לחדר. למחרת

היה יום אביב יפה וצח, יום שבדרך כלל מרנין לב אדם. יום שכזה ודאי לא הלם את האירוע שנכון לנו; אפשר שרק הבליט את האכזרי שבחיים. הטבע כמו לעג לנו בזדון.

הלכנו עם הרב ואשתו לבית הקברות. יהודי העיירה שראונו בדרך ניענעו ראש ונאנחו וכמה מהם הצטרפו אלינו. כשקרבנו לבית הקברות אחזה אמי בידי בעדינות. לא התנגדתי. הלכנו בשביל בין קברים ומצבות. לא חוויתי רגש מיוחד, הסתכלתי סביבי בשוויון נפש. פתאום שוב עלתה באפי הצחנה המוכרת מאמש, וחזקה והלכה ככל שהמשכנו לעשות דרכנו אל קצה של שורת קברים, שם המתינו לנו כמה יהודים. לבסוף עצרנו. בנשוב הרוח פגה הצחנה, אך כשפסקה נעשתה עזה לבלי נשוא. לפנינו נפערו בקרקע שלושה בורות מקבילים, ולפני כל אחד מהם היתה מונחת גוויה מכורכת בבד שחור. עכשיו לא היה מקום לספק. הריח הרע בא מהגוויות.

אחד היהודים פתח באמירת פרקי תהילים. אנו עמדנו והבטנו בשלוש הגוויות המונחות לפנינו. שם, בעמדי מול גווית אבי, בפגישתי הראשונה עם המוות, קהו פתאום חושי והפכוני למאובן. המשכתי לשמוע את התפילות ולראות בבהירות את הנעשה סביבי, אך הייתי מחוסן, מסוגל לראות הכל – דבר לא יכול עוד לזעזע אותי, למוטטני. נדמָה לי שהתחלתי לחיות בשלום עם המוות, שהפסקתי להתיירא מפניו. אדרבה, הרגשתי שייכות למוות.

שני אנשים ניגשו והרימו את גוויית אבי, ובאותו רגע איבדה זו צורתה ונהפכה לערימה – היה אפשר להבין, שחלקי הגוף והשלד נתפרקו. עוד שני אנשים מיהרו ותמכו במרכז הגוויה וכך הורדה לקבר. אחר־כך הורדו שתי הגוויות האחרות כל אחת למקומה, שוב נאמרו תפילות והאנשים סתמו את הקברים.

אמי ואחותי בכו בשקט. משכוסו הקברים נעמדנו אחי ואני לפני הקבר, שני יהודים נעמדו לפני הקברים האחרים וכולנו אמרנו "קדיש". הרב ניגש אלינו, שלף מכיסו אולר וקרע קרע בדש מעילי.

הרגשתי כאילו חתך בבשרי.

חזרתי מבית הקברות לא אותו נער שהייתי לפני הגיעי לשם. כל פחד ותחושת מסתורין שחשתי לגבי בתי קברות ומתים פרחו מתוכי ואינם. הכל נראה טבעי כל כך. נתוספו עוד שלושה קברים למאות ואלפים המתוספים מדור דור. הייתי מרוצה מעצמי על שלא נשברתי, לא

התעלפתי, לא פרצתי בבכי. אך תמונת שלוש הגופות כבשה לה מקום קבע בתודעתי לבלי זוז ממנה, והצחנה קנתה שביתה באפי ללא חלוף.

אמי נדאגה מאוד בגללי. היא שוחחה עם הרב, אמרה לו שהיא חוששת מאוד בשל התנהגותי בבית הקברות. "ברל'ה הוא ילד חלש ועדין נפש," אמרה, "ובבית הקברות עמד מאובן בלי תגובה. אפילו לא הזיל דמעה, רק הביט כל הזמן בגוויית אביו. הלוואי שהיה בוכה וצועק. זה היה מקל עליו. עכשיו יישאר כל סבלו אצלו בפנים..."

הרב הרגיע את אמי ואמר, שבמקרים שכאלה מגיבים אנשים שונים תגובות שונות, ואל לה להתיירא. "ילדים מתגברים מהר – אמר – וגם ברל'ה יתגבר מהר, אחרי שאביו הובא לקבורה. הזמן יעשה את שלו."

בבית של הרב הוספתי לאמי סיבה לדאגתה לי. הרבנית הכינה ארוחה ולא הניחה לנו לצאת לדרכנו חזרה בטרם נסעד לבנו. אני לא הייתי מסוגל לאכול דבר בשום פנים ואופן חרף כל הפצרותיה של אמי. הרגשתי, כי אם אשים משהו בפי אקיאו בו־במקום.

בדרכנו חזרה, שוב ברכבת צרת המסילה, חדר אויר צח לקרוננו ונתערבב בצחנת הגוויות המרקיבות שלא הרפתה מאפי, ושוב נתגלו לעיני שדות רחבי ידים, יערות ואגמים שחוללו בנפשי ערבוביה של רגשות, הולידו רצון עז שהרכבת תמשיך לנסוע בלי הפסק, עד אין סוף.

חזרנו לוורשה ולפי הדין ישבנו "שבעה". פעמיים ביום היו שכנים באים אלינו ומתפללים, ואחי ואני היינו אומרים "קדיש". בני משפחה קרובים ורחוקים, שלא אחד מהם לא הכרתי כלל, ביקרונו כל שעות היום והעתירו שבחים על אמי, שלא נחה ולא שקטה עד שהובא אבי לקבר ישראל. הדוד הרשל ביקר אצלנו מדי יום. יום אחד בא עם אשתו ושתי בנותיו, מירה הבכירה ופלה, ידידתי לשעבר. כולם היו לבושים בקפידה, וארשת פניהם והתנהגותם העידו כי הודרכו לפני כן על־ידי הדודה. הדודה ושתי בנותיה עברו על פנינו, לחצו ידיים ונשקו לכל אחד מאתנו על לחייו. גם פלה נשקה לי ואף חיבקתני, ובגופי עבר רעד. במשך שהותם אצלנו לא החלפתי מלה עם פלה, והדבר הרגיזני. לא אחת הירהרתי, שאילו רק נזדמן הייתי מספר לפלה כל שבלבי, אולם משום־מה לא הייתי מסוגל לשוחח אתה כשהיתה סוף סוף במחיצתי.

בימי ה"שבעה" הראשונים נהגו השכנים לבוא להתפלל ובסיימם תפקיד זה היו ממהרים להסתלק. משהעמיקה ההיכרות עמם היו מאריכים שבת בערבים, בגמר התפילה, ומספרים את החדשות שליקטו

במשך היום. מקורות המידע היו מעטים – לרוב היו אלה העיתון הפולני שהוציאו הגרמנים והרדיו הגרמני, שהיה אפשר לשמעו ברמקול שהורכב בכיכר מוּרַנוֹבְסְקָה, אך היו גם מי שהאזינו בסתר לרדיו לונדון ולתחנות חופשיות אחרות, שלא לדבר על חרושת השמועות העצמית שעבדה בלי הרף. החדשות המקומיות היו מחרידות וחזרו על עצמן – הן סיפרו על מעשי שוד יומיומיים שאין להם סוף, על השפלות ומכות, על אנשים שהוצאו מבתיהם בלילות ואיש אינו יודע מה עלה בגורלם, על רעב ועוני הפושטים והולכים, על פליטים מחוסרי כל, המגיעים יום יום לוורשה מעיירות שמהן גורשו – והכל היו שומעים, נאנחים ומרימים ידיהם השמימה ושואלים: "מה יהיה? מתי זה ייפסק?"

החדשות הרשמיות, הגרמניות היו מדכאות. באביב פתחו הגרמנים מיתקפה בחזית רחבה, כבשו את הולנד ואת בלגיה, את נורווגיה ואת דנמרק. בעצב שמענו איך הגרמנים מנצחים וכובשים מדינה אחר מדינה במלחמת בזק, אך תמיד נמצא גם מי שפירש את מהלך הדברים לטובה, שכן אילו הסתפקו הגרמנים בכיבוש פולין, אפשר שהעולם היה עומד מנגד ולא נוקף אצבע, אך מאחר שהם גמרו אומר לכבוש את כל אירופה, "העולם לא יתן להם" – הנה, אמריקה עומדת להכריז מלחמה על גרמניה ותבוסתה של זו קרובה משאנו משערים.

את אנגליה החשיבו הכל כמעצמה גדולה וחזקה. כל מלה ששמענו בשידורי לונדון היתה דבר קודש בעינינו. הדוד הרשל סיפר מפי אחד ששמע בעצמו ברדיו לונדון, כי מעכשיו יסירו האנגלים מידיהם את הכפפות הלבנות וילמדו את הגרמנים לקח. על פני האנשים עלה חיוך של שביעות־רצון, ואני ביקשתי להבין את ההבדל שבין לחימה בכפפות לבנות ובין לחימה בלי כפפות לבנות. השיחות על המצב היו מסתיימות בדרך כלל בהרגשה טובה, אופטימית, בתקוה לעתיד טוב. עלינו רק להחזיק מעמד עד אז.

הימים היו ימי אביב חמימים. רוב דיירי הבית פתחו עם בוקר את החלונות ואת דלתות המרפסות, שעמדו מוגפים כל ימות החורף. ראשים הציצו פעם בפעם בעד החלונות כשביקשו האנשים ליהנות מהאוויר האביבי הצלול. אצלנו, בדירתנו, נשאר הכל סגור, כנראה כדי להיות מופרדים מהעולם החיצון, וכשלא יכולתי עוד לעמוד באוירה הכבדה והמעיקה הייתי חומק למרפסת באין מפריע ומתכנס בפינתה שלא להבליט את עצמי. לפני שעקרנו מוורשה ללודז', בהיותי ילד חלוש וחולני, הייתי רתוק לבית לתקופות ארוכות, וזמן רב הייתי מבלה ליד

החלון או במרפסת, משקיף על הנעשה בחצר הפנימית ולא משתעמם. החצר לא השתנתה מאז במאומה, לכאורה. הכל עמד במקומו כבעבר, לפני צאתנו את ורשה. גם רוב הדיירים לא השתנו; רק הילדים גדלו ונראו עתה מוזרים כלשהו בעיני.

אבל האוירה השתנתה ללא הכר. הכל נעשה שקט יותר, איטי יותר. בתערובת רעשי החצר המוכרת חסרו עתה צלילים עליזים, צלילי חיים תוססים. אפילו הילדים לא שיחקו עוד באותה התלהבות ונהיו מרוסנים יותר. זכרונות מימי ילדותי החלו לצוף ולעלות אי־משם בתוכי. פה, בחצר זאת, ספגתי את הטוב ואת הרע, את היפה והמכוער. פה למדתי יותר מבכל מקום אחר. הורי לא הרשו לי לשחק בחצר עם ילדי הרחוב, לבל אלמד מהם "דברים רעים", אבל לא אסרו עלי להשקיף מהמרפסת. הבטתי ישר מולי. מצד שמאל, בקומת הקרקע, גרה משפחה מרובת בנות מבוגרות. בשעות היום היתה דירתן נהפכת למתפרה ואני הייתי רואה את הנערות יושבות אל מכונות התפירה ושומע את שאון המכונות, מעורב בשירתן.

בערבים היתה אותה דירה מרובת־בנות חוזרת להיות דירת מגורים רגילה, וחוזר חלילה שנה שנה בלי שינוי. בוקר אחד עוררוני צעקות מחרידות שבקעו מאותה דירה. עד מהרה נתברר, שאם הבנות מתה. בשעת הלוויה מלאה החצר אדם, הבנות התייפחו והצטווחו וכל בני הבית שצפו במתרחש בעד החלונות בכו עימן יחד עד שהעגלה הרתומה לסוסים שחורים, שכוסו יריעות שחורות שהשתלשלו מעבריהם עד לקרקע, החלה לנוע ויצאה את החצר.

עכשיו, כשצפיתי על הדירה, נוכחתי לדעת כי אין איש עובד בה, ולאוזני גם לא הגיע שאון מכונות תפירה.

מעל אותה דירה גרה משפחת פרינצנטל, זוג מבוגר ועשיר, שהיו בעלי מפעל נודע לסכו"ם. עוזרת בית צעירה היתה להם, שגרה עמם יחד. את בעלי הדירה ראיתי אך בנדיר, אך בעוזרת צפיתי דרך קבע מבוקר עד לילה וראיתיה טורחת בניקוי כל חדר ומבשלת במטבח. לפעמים, בשבת ובחג, היו ילדיהם באים אליהם לסעודה ומכרים היו באים אחרי התפילה ל"קידוש", ואז היו נשמעים משם קולות שירה והמולה. תצפיתי המחודשת לא העלתה שינוי בדירה זו, אך הנערה העוזרת, שבילדותי לא משכה את שימת־לבי, כבשה לה מקום בהרהורי. ערב אחד, כשצפיתי לעבר דירת פרינצנטל, עמדה הנערה במטבח וכיבתה את האור, אך עדיין יכולתי לראותה היטב, שכן אלומת

אור החדר הסמוך נפלה עליה. היא התחילה להתפשט, ואני לא יכולתי לגרוע עיני ממנה. ראיתי כיצד היא מסירה מעליה את שמלתה ומשוטטת בחזיה ובתחתונים במטבח. המשכתי לעקוב אחרי כל צעד שעשתה עד שהסירה חזייתה וראיתי את שדיה במעורפל. לפתע השגיחה בי והגיפה חיש מהר את דלת החדר המואר, ומדמותה הקסומה לא נשאר אלא כתם שחור. תחושה מוזרה, שטרם חוויתי כמוה, פשטה בכל גופי. המשכתי לעמוד ליד החלון למרות שידעתי כי שוב לא תתגלה לעיני. נערה זו פתחה לי פתח של הנאה וסבל מסתוריים, שהחלו לתפוס מקום בחיי.

מעל הפרינצנטלים, בקומה השלישית, גרה משפחה שילדיה היו זכורים לי. הם תמיד שיחקו בחצר, ואמם תמיד היתה צועקת אליהם מבעד לחלון לבוא הביתה, אך לשווא.

באחד מימי הראשונים בוורשה נפתעתי למראה קצין אסא״ס גרמני שנכנַס לחצר, שרק שריקה וצעק: ״מקס!״ מייד נפתח חלון באותה דירה שבקומה השלישית, ובחור צעיר שהציץ מתוכו – הוא אחד הילדים המשחקים – השיב לקריאה בגרמנית: ״אני תיכף בא!״ כעבור דקות ספורות הופיע הבחור בחצר ויצא לרחוב בחברת הגרמני, שניהם צוחקים. אחר־כך נודע לי, שהבחור הוא אחד המלשינים המסוכנים בפרברנו והכל יראים מפניו.

עוד בלודז׳ שמעתי סיפורים על מלשינים יהודים העובדים בשירות הגרמנים, אך עתה, כשראיתי במו עיני בחור יהודי משתף פעולה עם גרמני – לפי שסופר עזר לגרמנים במעשי השוד שלהם – הייתי מזועזע. נשגב מבינתי כיצד זה מניחים לו בני משפחתו לעשות זאת. כל אימת שראיתיו מאז ואילך הייתי מתפלל שיהרגו אותו. שמעתי עליו גם כי אמר לאחד מיושבי הבית: ״פה אין לכם מה לפחד. הנה אני לא אביא את הגרמנים...״ אך יושבי הבית לא נרגעו. הם אמרו, שכאשר לא יהיה לו על מי להלשין במקום אחר, יביא את הגרמנים לביתנו.

את המבקרים הקבועים בחצר סיווגתי לכמה קבוצות: ראשונה היתה קבוצת הזמרים, הנגנים, עושי הלהטים וחברי להקות בידור שונות ומשונות; שנייה היתה זו של הקבצנים לסוגיהם; שלישית היתה קבוצת הרוכלים שמכרו כל דבר שרק איווה הלב; במקום הרביעי עמדו בעלי המלאכה שהיו באים על כליהם והופכים לא אחת את חצרנו לבית־מלאכה. יותר מכל חיבבתי את הזמרים ואנשי הלהקות השונות

וכן גם את בעלי המלאכה. בין הזמרים היה יהודי מבוגר, קיטע שתי רגליו, שהיה נע ממקום למקום בעגלת עץ תוצרת בית, בסבבו בכפותיו את שני אופניה. הזמר הקיטע ניגן באקורדיון ושר בקול מתכתי חזק רפרטואר קבוע, שמעולם לא שונה. אחד משיריו נסב על אסון ״טיטניק״, אחר – על ברוך שולמן, הבחור שהתנקש בפטלורה שונא ישראל והוצא להורג, וזה לשונו:

ברוך שולמן ברחוב פסע,
ובידו פצצה.
אל בכי אחי, אחותי אל בכי,
כי הטוב בכולם –
הוא יפול, חוק עולם...

אף ששמענו את שיריו עשרות פעמים, היו נשות הבית נרגשות כל פעם מחדש לשמעם, ותמיד הצטרפו לזמרתו. גם אמי היתה שרה לפעמים יחד עם אותו זמר שיר כלשהו מתחילתו ועד סופו. גרושות עטופות נייר היו נזרקות בעד החלונות במהלך הזמרה, וילדי החצר היו מלקטים את המטבעות ומניחים אותן בידי הזמר. אהבתי מאוד את הזמר הקיטע ואת שיריו העצובים וגם ריחמתי עליו. ברגע שהופיע הייתי אץ אל אמי ומבקש כמה גרושות לזריקה.

היו זמרי רחוב אהודים, שקיבלו מתת נדיבה, והיו ששרו, ניגנו, נשאו עיניהם מעלה אל החלונות ונענו בפרוטות ספורות. לפעמים היתה להקת זמרים ונגנים גדולה פולשת לחצר, ואנשיה היו מתמקמים באמצעיתה ומשמיעים להיטים וקטעי אופרטות. החצר היתה הופכת לבמה, הבניין הרבוע מסביב – לאולם תיאטרון רב יציעים, המרפסות מלאו אנשים, החלונות נגדשו ראשים, ולמטה, בחצר, היה מתהווה מעגל גדול של קהל מזדמן, לרבות אנשים שנטשו לרגע את מלאכתם ונשים שהפסיקו מעבודת הבית – כולם התפנו ליהנות, כולם חדורי ציפיה לחוויה בידורית, ואמנם בתום כל שיר נשמע מטח מחיאות כפיים, מלווה במטר מטבעות.

הלהטוטרים ואנשי הקרקס שפקדו את חצרנו היו מביאים בעקבותיהם שובל של המון ילדים. הללו עשו נפלאות – אכלו סכיני גילוח, ירקו אש, הילכו על כפות ידים, שיעשעו את הכל בלהטוטיהם המשונים, אך לעולם זוכו רק בפרוטות מעטות, שגרמו לי לרחם עליהם.

קבצנים היו באים בימים ובשעות קבועות, איש איש וקריאתו, איש איש וניגונו. היו שביקשו נדבת כסף, היו שביקשו אוכל או בגדים ישנים. קבצנית גבהת קומה ורזה, שק תלוי לה על גבה, היתה שרה: ״לחם ישן! חלה ישנה! לחמניות ישנות! זירקו למטה!״

כבר משעות הבוקר היו באים רוכלי מזונות ומציגים את מרכולתם המגוונת – ירקות ופירות, דברי מאפה טריים שאך זה הוצאו מן התנור, כעכים. כפריות היו מביאות מוצרי חלב מעשה ידיהן. הללו היו מורידות את מטעניהן הכבדים מן הגב ומוכרות שמנת בכדי חרס, חמאה וגבינה בעטיפת ארג כפרי גס או עלי כרוב, ביצים בסלסילות מרופדות קש.

אצל רוכלי הסדקית, שהיו פותחים לפנינו את מזוודותיהם הגדושות כל טוב, יכולת לקנות משרוך נעל ועד שמלה. אחרים היו מוכרים מציאות שונות בזיל הזול, כולן סחורות סוג גימ״ל ועודפי סוף העונה. הללו היו שוטחים לרגליהם סוודרים, חולצות, ושאר פריטים ומכריזים בקולי קולות על ״הזדמנות חד־פעמית״, והנשים היו יורדות ומפשפשות בערימות.

בעלי המלאכה, המתקנים למיניהם, שהיו באים מצוידים בכלים שונים ומשונים, היו נוטלים לידיהם כלים מקולקלים, שבורים, וכמו במגע מטה קסם היו הופכים אותם לחדשים. הם היו עובדים בשלווה, בסבלנות, לפעמים השלימו מלאכתם בתוך דקות ספורות, לפעמים בתוך כמה שעות או אף בתום יום תמים, כמו הרפד שהחליף ריפוד של ספה וכסאות.

עיני הסקרניות הרבו לראות דברים מדי יום ביומו, שלא לדבר על הנאתי מצפייה במשחקי הילדים, ביחוד משעות בין הערביים עד שעות הערב המאוחרות. לא אחת הייתי נכון לתת כל אשר לי ובלבד שאוכל להשתתף במשחקים.

צדק הרב מפרושקוב באמרו כי מרגע שקוברים את המת מתחיל תהליך של שיכחה. מיום שהבאנו את אבי לקבורה החל לרחוק ממחשבותי אף שמראה שלוש הגוויות המונחות בבית הקברות, למרגלות בורות הקבורה, חזר והצטייר לפני תכופות ואף שריחן המצחין לא סר מנחירי. מחשבות אחרות קנו עתה שביתה במוחי, והעיקריות שבהן, שלא נתנו לי מנוח, נסבו על התמורות שחלו בגופי ועל המשיכה שחשתי אל נשים. המסתורין של דרך גבר בעלמה, שלא ידעתי עליו דבר כמעט חוץ ממידע שקלטתי מסיפוריהם של ילדים,

שנשמעו גסים ומזוהמים ועוררו בי רגשי בושה. ידעתי, שעבירה גדולה אני עובר בהרהורי, אך כמין שד נכנס בי ולא הרפה – לשוא ניסיתי להתמודד בו, לשוא התאמצתי להתעלם מנשים כליל. שוב ושוב נמשכתי אליהן כאל מגנט, רציתי לפתור את החידה שאשה שמה, אף שלא היה לי מושג ברור מה, בדיוק, אני מחפש ולאן אני חותר. הרגשתי רק שאילו רק יכולתי לדבוק בגוף אשה, היה הדבר משחררני ממטען עצום של מתח. ובתוך כך גם חרדתי פן ייגלה סודי זה לאיש, שהרי אז אהיה אבוד, אז לא אוכל להמשיך לחיות.

למזלי לא שם איש לבו אלי. אפילו אמי הניחה אותי כליל לנפשי, שכן היתה עסוקה למעלה ראש בחיפוש אחר מקורות פרנסה, ומי יודע, אפשר גם כי בכוונה הרשתה לי לעשות כעולה רוחי. כציפור דרור הייתי משוטט ברחובות ורשה, נסחף בנחיל האנושי שמילא את חוצות הבירה בימי האביב החמימים, נועץ עיני בנשים ובשמלותיהן הקיציות, משתוקק לבוא אתן במגע..

אותו זמן התמקדו מחשבותי בנערה שדרה בקומה השלישית ממול, בימין החצר. תחילה רק ראיתי את ראשה בחלון, כחלק מהתמונה הכללית של החצר, ולא הקדשתי לה שימת־לב מיוחדת. אך בלי לדעת מדוע ואיך, בלי שום סיבה מיוחדת, התחלתי יום אחד לחפש את דמותה בחלון. בקומי מדי בוקר הייתי יוצא קודם כל למרפסת ונושא עיני אל חלונה. כשראיתיה שם הייתי מודה לה בתוך לבי, כאילו הופיעה שם במיוחד למעני, וכשלא נראתה הייתי מתעצב, ולפעמים מחכה לה שעה ארוכה. ממרפסתי לא יכולתי לראות את פניה בבירור, אך לא היה ספק בעיני שהיא הילדה הכי יפה שראיתי מעודי. פעם בפעם ראיתיה חוצה את החצר בצעדים מהירים ואז, מקרוב יותר, נוכחתי לדעת שהיא נערה כבת שלוש־עשרה – ארבע־עשרה, רזה, דקת רגלים כחסידה, פניה ארוכות, מצחה גבוה, תסרוקתה עשויה עם שביל באמצע ובעורפה צמה ארוכה מאוד. לא אחת ראיתיה בחלונה, פניה מציצות מתוך רעמת שער, אך מעולם לא ידעתי באיזו צורה אהבתיה יותר – בצמה או בשער פזור. מיום ליום כמהתי יותר ויותר אל הנערה מהקומה השלישית, שאת שמה לא ידעתי ועמה לא החלפתי מלה. לפעמים, כשהייתי מביט בה ממרפסתי, נדמָה לי שהיא מחזירה לי מבט ומחייכת אלי, ואני הייתי מאושר. שעות על גבי שעות הייתי פוסע ליד הבית כדי לראותה מקרוב. פעם אחת אף צעדנו זה מול זה, ואז כמו חלף זרם חשמל בגופי

והייתי כולי המום ומאושר. בלילות ראיתיה קרובה אלי, מסתכלת בי בעיניים מחייכות, ואני מלטף את ראשה ומהדק את גופה אל גופי.

ההיו כל ההרהורים החדשים הללו שחוויתי פרי חיי הבטלה שלי? מכל מקום, הם הפיחו טעם בחיי, גרמו לי לפתח הזיות יפות להפליא, כיד הדמיון הטובה עלי, לאחר תקופה של אי מציאת טעם כלשהו בחיים, כאשר נראָה לי שלא אוכל להמשיך לחיות בלי אבי. אמי היתה חוזרת ואומרת, כי יש לפתור את בעיית המשך לימודי. נאמר לנו, כי במצב שנוצר בוורשה נוהגים מורים ללמד קבוצות ילדים בבתיהם, ודודי הבטיח למצוא מורה שכזה בשבילי. אמי טענה, כי את הלימודים שאני מחמיץ אתקשה להדביק, אך משום־מה לא התממשה תכנית זאת מעולם. השיעורים הפרטיים היחידים שקיבלתי היו שיעורי ההכנה לעליה לתורה לקראת הבר־מצווה שלי, שנתן לי סבי. שלא כסבי בלודז׳, שלמרות שאהבתיו, כיבדתיו ואפילו פחדתי מפניו, היה סבי הוורשאי נוח ונינוח ואני יכולתי להטות את לבו כאוות נפשי. כך יכולתי להתחיל ללמוד ולסיים את שיעורי אצלו לפי חשקי, אלא שכה סלחני היה עד שלא הייתי מסוגל להפריז בניצול טוב לבו, ולמענו הייתי יושב ולומד. על יחסו הרתוי כלפי הייתי אסיר תודה לו.

נושא אחר שהעסיק את מחשבתי היה המצב הכללי שבו חיינו. הייתי אחוז דיבוק לדעת מה מתרחש, חיפשתי אחר מקורות מידע וביקשתי לאבחן סימנים למפלת הגרמנים בקרוב. בתוך כך נוכחתי לדעת, שהאנשים צמאים כל כך למידע עד שכל ידיעה נחטפת אפילו היא באה מפי ילד כמוני. יום אחד, כשסיפרתי בזמן התפילה דבר ששמעתי, הקשיבו לי כל המתפללים ברצינות תהומית עד שהסמקתי נבוך. עד מהרה הושפע סדר יומי על־ידי חיפושי אחר ידיעות. בעשר בבוקר הייתי מוכרח להיות בכיכר מורנובסקי, ליד הרמקול ששידר את החדשות הרשמיות, אך תמיד הייתי מתייצב לפני המועד ומקשיב תחילה למנגינות הלכת הגרמניות. משדר החדשות הגרמני כלל חדשות מהחזית – הללו סיפרו תמיד על סדרת נצחונות שאין להם סוף: כיבוש ערים, חבלים וארצות, הטבעת אוניות, הפלת מטוסים – שעירערו כל תקוה למפלה קרובה של הגרמנים. אחרי החדשות השמיע הרמקול הודעות וצווים, ופעם בפעם הייתי ראשון שהביא את אלה לידיעת בני הבית.

מכיכר מורנובסקי הייתי הולך לדודתי שרה, שגרה ברחוב

בוניפרטרסקה. שם הייתי מעיין בעיתון הפולני. את העיתונים הגרמניים שהייתי מוצא בבית דודתי התקשיתי לקרוא, את השפה לא ידעתי ומלותיה הארוכות היו לי כחידות, אך הרצון העז לדעת מה כותבים הגרמנים דירבן אותי למאמץ למידה, ועד מהרה הגעתי לכלל יכולת להבין את משמעות הכותרות של הכתבות על חדשות החזית, ואף לקרוא כתבות קצרות. הייתי נובר בערימת העיתונים, ולא מוצא דבר שישמח את לבי חוץ מרשימות לזכר חללי מלחמה גרמנים, שהשתרעו על פני עמודים שלמים. על אלה הייתי שוקד זמן רב. גיליתי שרובן נכתבו על קצינים ועל בעלי עיטור "צלב הברזל".

מבית דודתי הייתי ממשיך דרכי לרחוב נַלֶבְקִי. ברחוב זה אהבתי לטייל בשל חנויותיו וההמון הרבגוני שמילאו. זמן־מה הייתי משוטט ברחוב ללא מטרה, ואחר־כך הייתי נכנס לחנותו של דודי, שם הייתי שומע לפעמים חדשות שנמסרו מפה לאוזן לאחר האזנת סתר לתחנות רדיו זרות וביחוד לביביס"י הבריטי. וכן הייתי קולט שם שמועות שאיש לא ידע את מקורן ואף על פי כן היו צצות בשפע כפטריות אחרי גשם ופושטות במהירות בזק. חלקן היו מעוררות תקוות שוא, כגון השמועה שחזרה ונשמעה בדבר עזיבת הגרמנים את העיר, הממשמשת ובאה, וכניסת הרוסים במקומם.

עמוס מטען חדשות הייתי חוזר הביתה ומתחיל למנותן. תחילה היו הכל שוחקים לי ומפטירים: "ברל'ה והחדשות שלו." לימים החלו להאזין במלוא הרצינות לכל מלה שיצאה מפי ואך הייתי חוזר מן ה"ציד" היו פונים אלי ב"נו, מה נשמע?"

נהניתי לשמש מקור מידע לאנשים.

פסח הוא היפה שבחגי ישראל, וההכנות לקראתו היו יסודיות וארוכות. כחג שחל באביב חצץ בין החורף המזרח־אירופי הקשה ובין הקיץ. שנה שנה נפתחו לקראת החג חלונות ודלתות המרפסות אפילו היה מזג האויר קר עדיין, והכל רעדו בבית מקור. הגיע עת לאוורר את הבית אחר חודשי החורף, לתקן ולשפץ כל שהמתין לתיקון, לנקות ביסודיות, לצבוע. בהיכנסי הביתה בתקופה זו הייתי נתקף ריח אויר רענן, מהול בניחוחות צבע וחומרי ניקוי.

שבועות אחדים לפני החג היתה חצר בית מספר אחת ברחוב פְּשֶׁבְיֶג כמרקחה. מבוקר עד ערב הידהדו חבטות ניקוי שטיחים ומצעים. צַבָּעִים מזוינים בסולמות באו ויצאו. בכל דירה התנהלו מבצעי ניקוי וארגז

האשפה שבחצר היה קטן מהכיל את כל הפסולת שזרמה אליו מכל עבר. יום יום היה הארגז מתמלא כליל ומצמיח לידו ערימות ערימות של פסולת, ובלילה היו הזבלים מפנים הכל – וחוזר חלילה עד בוא החג. לבסוף הבריקה החצר בנקיותה, והדירות שבעתיים.

לקראת החג היו כל בני המשפחה זוכים בביגוד חדש מכף רגל ועד ראש. כשהיינו הולכים לבית־הכנסת בחג, לבושים בגדים חדשים, הייתי נמלא גאוה. בימי פסח לא השתמשו בכלי האוכל הרגילים, אלא בכלים מיוחדים, שהצטיינו ביופים ובשלל צבעיהם. האוכל היה מיוחד ושונה מבכל השנה. זה היה היקר שבחגים והמרשים שבהם. אפשר היה לראותו, לחוש בו על כל צעד, למששו ולהריחו. היה זה גם חג משפחתי. אנו לא אירחנו אורחים לסדר, אף לא התארחנו בבית איש. שמונת ימי חג היו שמונת ימי אושר משפחתי, שופעים הנאות שאובות מהמוני פרטים שנחרתו בזכרוני, זכרון ילד.

לא עכשיו. עכשיו נהפך החג למטרד מיותר, לאירוע שאינו הולם למצבנו, שמשלימים עמו בלית־ברירה כעם גזירה משמים. כל משפחה התכוננה לחג כמידת יכולתה, אולם החצר לא פשטה צורה כדי ללבוש חדשה. התכונה המוכרת של ערב חג לא הורגשה כמעט. הכל נעשה בצנעה ובשקט, שלא לנקר עיניהם של מי שאין להם וגם מפחד מפני המחר הלא־נודע.

דירתנו הוכשרה לקראת החג והכל עמד הכן לקראת הסדר, אך כמו דבר לא הורגש. הכל התנהל באוירה כבדה, כאילו ביקשנו להסתיר את החג. כשירד ערב ליל הסדר על החצר שרר בה שקט מוחלט. איש לא נראה שם, אף לא ילד. לבית־הכנסת לא הלכנו. התפילות נערכו בבתים פרטיים, במקוצר, והכל חזרו במהירות איש למגוריו. בכל הדירות דלקו נרות, אך בשנים עברו הוצפה החצר כבאור יום מרוב קרני האור שבקעו בעד החלונות. הפעם עמדה החצר בחשכה. איש לא הדליק בביתו את כל המנורות, כמקובל. מפחד. מחשש להתבלט. אדרבה, הכל השתדלו להצניע את החג ככל שאפשר.

ליל הסדר שבו חוויתי מדי שנה בשנה שיא של התרוממות רוח, חגיגיות ויופי, לא היה עוד, ולא יכול להיות בלי אבי. אדישים הסבנו אל השולחן הערוך, והעצב קינן בלב. סבי ערך את הסדר וקרא את ההגדה בפנים כאובות, בקול שבור. התפללתי בעדו שלא ייכשל, שכן נדמה לי כי הוא על סף בכי – ידעתי כי אם אכן יבכה גם אני לא אחזיק מעמד. אך קול סבי התחזק מדי שורה שקרא, ואנו התחזקנו יחד אתו.

יענקל'ה שאל את הקושיות: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?" וכולנו שאלנו בלבנו: מה נשתנה הסדר הזה מכל הסדרים שידענו?

"עבדים היינו לפרעה במצרים – המשיך־השיב סבי – ויוציאנו אדוני אלוהינו ביד חזקה ובזרוע נטויה..."

ומה לגבינו? האין מצבנו גרוע ממצב אבותינו במצרים? ומה מחכה לנו?

אנו ממשיכים לקרוא בהגדה: "והיא שעמדה לאבותינו ולנו, שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותנו. אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו – והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם..."

מלים חודרות לב. עלינו להאמין באמיתותן. כמו שהצילנו אלוהים בעבר כן יצילנו עכשיו.

לא דילגנו על שום קטע בהגדה, ודבר לא נעדר מן הסעודה, ובכל זאת עבר הסדר במהירות יתרה. איש מאתנו לא שם לב איך נעשה הכל בקצב מהיר, מתוך דחף פנימי לסיים מהר ככל שאפשר. אחר־כך המשכנו לשבת סביב השולחן, שתינו תה, ופתאום שמענו את הקולות המוכרים של המגפיים המסומרים, מגפי החיילים הגרמנים.

קפאנו איש על מושבו. שמענו איך הגרמנים עולים במדרגות. אחר־כך נשמעו דפיקות חזקות בדלת אחת הדירות, וכעבור שניות ספורות שוב נשמעו צעדי הגרמנים, הפעם בהתרחקם מן החצר. יהודי נאסר בליל הסדר.

מצב היהודים הורע כל כך עד שנדמָה כי גרוע ממנו לא יוכל להיות. יהודים ידעו רדיפות בפולין של ימים עברו, אך לפחות יכלו להרים קול צעקה ולהזעיק עזרה. אחרי פוגרום היו יהודים ברחבי עולם נערכים ומושיטים סעד לנפגעים. עכשיו נעשו חיי יהודים הפקר מוחלט. כל גרמני יכול להשפיל יהודי, להתאכזר אליו, להכותו מכות רצח, להרגו – ולקרבן היה אסור אפילו לצעוק, להתלונן.

קשה אף מזה היה המצב הכלכלי, שהורע מיום ליום. רוב מקורות הפרנסה נשללו מיהודים, הכסף אזל והלך ורבים יותר ויותר החלו למכור דברי ערך, חפצי בית, אפילו בגדים. הוולובקה – שוק החפצים המשומשים – התמלא אדם והתרחב מיום ליום. בני כל המעמדות, אנשים שמעולם לא דרכה שם רגלם, כולם באו למכור פריטי רכוש – מערכות כלי אכילה יקרות ערך, מערכות כלי כסף, בגדים, כלי מיטה, וכן גם חפצים פשוטים – הכל הוצע למכירה. הפולנים קנו, קנו גם

סוחרים יהודים בזול מידי מי שבלחץ המחסור רצו למכור חיש מהר, ומכרו לפולנים ברווח. כשהיה בא פלוני לשוק בציפיה למכור דבר יקר לו כערכו, והיה נוקב במחיר של ממש, היו הקונים שוחקים לו. מקץ שעת עמידה בשוק, שדמתה כשנה, הפחית המוכר עוד ועוד מן המחיר, שהרי אם בא למכור משמע שהוא זקוק לכסף בדחיפות, לאלתר.

יהודים רבים, שישבו בפרברים מעורבים, עקרו מדירותיהם – חלקם גורשו על־ידי הגרמנים, חלקם הסתלקו מפחד – ועברו כולם לאזור היהודי. הגטו קם כמו מאליו, בלי צו, והצפיפות בו, שרבתה בבוא פליטי החבל שסופח לרייך השלישי, היתה ללא נשוא. הרחובות הגדושים, ההומים אדם, כמו חישבו להתפוצץ. נשגב מבינתי היכן נמצאה קורת גג לכל ההמון הזה. ואמנם תנאי התברואה התדרדרו, מחלות פשטו, טיפוס ודיזנטריה הפילו חללים. מחלקת התברואה של הקהילה היהודית עשתה כל שביכולתה בסילוק לכלוך ופסולת ובמניעת מחלות זיהומיות. חוליות תברואנים – סניטרים – ריססו, פינו חולים לבתי חולים ובלמו באורח ניכר את תהליך ההידרדרות. אך לא לזמן רב.

בהגיענו מלודז׳ היה בידי אמי סכום כסף נכבד, שנראָה כי נוכל להתקיים ממנו לאורך ימים. אך בהעדר הכנסות ונוכח ההוצאות הגדולות מהמשוער נתדלדלו המשאבים ונתמעטו. אמי המודאגת חיפשה דרכים להרוויח כסף. תחילה ניסתה לסחור בסוודרים, בנצלה את קשריו הישנים של אבי מלפני עזיבתנו את ורשה. לפי שסיפרה קיבלוה הכל בסבר פנים יפות, אבל לא הושיטו יד לעזרה. מצבם של סוחרי ורשה המנוסים כבר היה בכי רע, ולאמי, כזרה שמקרוב באה, לא היה שמץ סיכוי בתחום זה ועד מהרה אמרה נואש.

בחיפושיו אחר פרנסה נעשה אחי מוטל פועל בבית־מלאכה לסוודרים, שהיה ממוקם בחדר מחניק בביתנו שבפשביג מספר אחת. זה מכבר קלטו אוזניו של מוטל רעש מכונות סריגה, ומשגילה את מקורו צץ במוחו רעיון להתקבל שם לעבודה. בעל בית־המלאכה הטיל תחילה ספק בכישוריו של מוטל ואמר לו, שכדי לדעת להפעיל מכונת סריגה לא די להיות בן של בעל מפעל לסוודרים, אך אחי הוכיח לו שהוא בקי במלאכה. מוטל, שהיה חוזר וטוען: ״נמאס לי להסתובב בלי לעשות דבר, אני לא מסוגל ללמוד, אני לא מסוגל להתרכז,״ נראה מרוצה לאחר שהחל לעבוד, אך אמי ואחותי נעצבו. ״האם אי אפשר להסתדר

בלי שמוטל יצטרך להיות פועל אצל מישהו?" רטנה אחותי. עבודת כפיים ביישה את משפחתנו; היה זה אות מובהק לירידתנו במעמד. הכל הסתכלו על אחי כעל אומלל הראוי לרחמים. אך אני התקנאתי בו – הנה הוא עומד שוב במוקד פעולה והתעניינות, עושה משהו למען כולנו, שעה שאני איני מסוגל לעשות דבר.

מאז התחיל לעבוד נהנה מוטל מיחס מיוחד בבית. אמי הגישה לו אוכל נוסף, לחזקו, ואני הייתי עוקב אחריו מדי בואו לאכול צהריים ובחזרו מיום העבודה הייתי מתנפל עליו בשאלות "איך היה?" כעבור זמן־מה הורגלנו במצב החדש ומוטל חדל להיות מוקד התעניינות, אך בתוך כך חל בו שינוי – הוא מיעט לדבר, התכנס בתוך עצמו ונראה מדוכא. רק בשלב מאוחר יותר נודעה לי סיבת התנהגותו. שני בחורים שעבדו אתו בבית־המלאכה היו גסי רוח, וכשנוכחו לדעת כי אינו אחד משלהם, ירדו לחייו. הם ניבלו פיהם בלי הרף גם בנוכחות הפועלת, שעבדה שם בסלילת צמר, אלא שלה לא היה איכפת – היא אפילו צחקה למשמע דברים – שעה שאחי סבל סבל נפשי. הוא עבד שם במשך כל חודשי הקיץ.

חרושת השמועות לא שבתה לרגע. השמועות באו גלים גלים שסחפו את הכל, התנחשלו והגיעו לשיא, ושככו ונעלמו בפנותן מקום לשמועות חדשות. איש לא ידע מניין הן באות וכיצד הן מתחדשות. כבר בלודז' הוצפנו שמועות על בוא הרוסים במקום הגרמנים – ובתוך כך סיפחו הגרמנים את העיר לרייך השלישי ואת היהודים הטילו לגטו. גם ורשה רחשה דיבורים שכאלה על בוא הרוסים, והללו התחזקו מכוח שמועה חדשה על הסדר שהושג לצורך זה בין הגרמנים והרוסים. רוב היהודים לא אהדו את ה"בולשביקים"; הם לא רצו במשטרם הדיקטטורי, בשלטון הפרולטריון, ופחדו מפני מלחמת החורמה הקומוניסטית בדת. בימים כתיקנם אכן היה משמעו של שלטון הקומוניזם אסון לאומי לעם היהודי, אך במצב שנוצר עם פרוץ מלחמת־העולם השניה היה בוא הרוסים במקום הגרמנים עשוי להיות פתח הצלה לעם היהודי. לכן היתה הקרקע פוריה להשתרשות שמועות על כניסת הרוסים ואף לא חסרו ראיות לאמיתותן; היה די שבית כלשהו יפונה על־ידי הגרמנים וכבר התפרש הדבר כי הנה החלה עזיבתם את העיר.

אך היו גם שמועות אחרות, כגון אלה שאמרו כי בקרוב יוקם בוורשה גטו. שמועה זו אף היא היתה מחזורית, אלא שפה ושם נראו אותות

שהעידו על מימושה הקרב ובא. יום יום הטילו הגרמנים הגבלות מגורים חדשות. בכמה רחובות נאסרה השכרת דירות ליהודים, מכמה רחובות הם גורשו. יהודים רבים יותר ויותר התרכזו באזור היהודי המסורתי של העיר, והשמועה אמרה שאזור זה ייסגר כולו, אין יוצא ואין בא.

הידיעות מהחזית שברו את רוחנו. מי פילל שצרפת, שנחשבה מעצמה עולמית – זו שהקימה את "קו מז'ינו" הבלתי־נכבש, שביצוריו היו מלאים וגדושים נשק מעולה – תתמוטט בתוך ימים ספורים חרף עזרת האנגלים. ללבבות התגנב חשש, שהצבא הגרמני בלתי מנוצח, שהגרמנים אכן יכבשו את העולם כולו... זמן רב נדרש ליהודים עד שהרהיבו לחזור ולטפח מחדש תקווה למפלת הגרמנים.

הקהילה היהודית הוציאה צו: כל הגברים חייבים לעבוד מספר ימי עבודה בחודש. חלקם של המתייצבים לעבודה, בעיקר צעירים, נלקחו על־ידי הגרמנים ושולחו למחנות עבודה. איש לא ידע מה עלה בגורלם. איש לא ידע היכן הם. סיפורים שונים הילכו על הנעשה במחנות אלה. היו שאמרו שהתנאים שם טובים, והעצורים יחזרו כעבור חודש־חודשיים, היו שסיפרו עליהם סיפורי זוועה – עובדי הכפייה מועסקים בייבוש ביצות מעלות השחר עד חשכה; העבודה מפרכת וכל שאינו מחזיק מעמד נורה בו־במקום.

פחד גדול נפל על הכל. העשירים שילמו כופר עבודה או שכרו פועלים שיעבדו במקומם. משנודע על השילוח למחנות נתמעטו המתייצבים לעבודה – ואז הגיבו הגרמנים במחטפי אדם בחוצות העיר, שם לכדו כל גבר צעיר בלי הבדל אם עבד או שילם כופר. היהודים למדו להתגונן בפני מחטפים אלו. לא אחת, בשוטטי ברחוב הומה, היה כולו מתרוקן פתע פתאום, בתוך שניות ספורות, והגרמנים הנבוכים והמתוחים לא לכדו איש, למרבה הלעג.

לפני המלחמה היתה ורשה מתרוקנת בחודשי הקיץ, שכן רבים היו יוצאים לנפוש במקומות קיט. אמי נהגה לומר: "לצאת לכפר לקיץ זה ענין של בריאות הילדים. על זה אין מה להתווכח." עכשיו לא העז איש להעלות בדעתו יציאה לכפר. הכל נדחסו בין הכתלים הפולטים חום או נמלטו מן המחנק שבבית אל הרחובות הדחוסים, אל הגנים הקטנים ואל הכיכרות שבמיתחם היהודי, שכן רב הפחד לצאת ולהתרווח בגנים אחרים או באזורים הפתוחים שעל הדרך לנהר הוויסלה.

וחרף כל אלה התרגלו היהודים חיש מהר למצב המשתנה. מדי יום נפתחו מסעדות חדשות, מעדניות ובתי קפה, והללו מלאו אדם. הנוער מצא דרך לבלות את הזמן. כל תנועות הנוער פעלו – במחתרת, כמובן – וקיימו פגישות חברתיות, ערבי ריקודים, ערבי שירה ומַחזות. אחותי דבורה, חברת ״השומר הצעיר״, היתה הולכת יום יום לפעולות ב״תנועה״.

בביתנו שוב נשתרר פחד, הפעם פן יילקח אחי מוטל וישולח למחנה. מוטל היה בחור גבוה וחסון ונראה מבוגר משנותיו. אמי חרדה שמא יפול בידי הגרמנים ויישלח לאן שיישלח בלי שיישאל לגילו. מוטל אמנם לא שוטט ברחובות כרבים אחרים מגילאיו. הוא כמעט לא יצא את פתח הבית, ואף על פי כן היתה אמי מודאגת. ״מי יודע מה ילד יום?״ נהגה לומר. ״אני לא רוצה לאבד את בני עוד פעם.״ דאגתה למוטל רבתה גם מפני שבאחרונה רזה והחוויר, ונטה להתפרצויות זעם עד שחששנו לדבר אתו.

מוטל לא הרבה בדיבור והיה קשה לדעת מה מתחולל בנפשו. חוץ מאמי, שאותה כיבד, הייתי יחיד בבית שנהג בו חיבה, אך לא אחת התכעסתי עליו, שכן נראה לי שהוא מתנשא ומשרה מתיחות. שנאתי ולא יכולתי לשׂאת את המריבות בינו ובין אחותי – אני ראיתי בו את ראש המשפחה אף שהיה צעיר מאחותי, וככזה ציפיתי כי ישכין שלום בבית.

אמי שלחה מכתבים לאחיותיו של אבי, שישבו בעיירה טוּרוֹבִּין, וביקשה לדעת מה המצב שם. מהתשובוֹת שקיבלה עלה, שהמצב שם טוב בהרבה מבוורשה. האחיות כתבו, שאם המצב בוורשה קשה, יהיו נכונות לשכננו בבתיהן אם נחליט לעקור ממקומנו. אמי הציעה אפוא שאחי מוטל יסע לטורובין, אך הוא סירב בתוקף לעזוב את הבית, באמרו כי מקומו במשפחה ועליו לדאוג לנו. אחי צדק, לדעתי. הרי הוא כבר התנסה בבריחה עם אבי בתחילת המלחמה.

בתצפיותי ממרפסתנו על הנעשה בחצר היה לי שותף חדש. אחי יענקל׳ה, שהפך במרוצת השנה מילד מפונק, צרחן ולפעמים בלתי נסבל, לילד שקט וקשוב, למד לאהוב את המרפסת, שם היה יושב לידי, שואל שאלות ומספר לי סיפורים. באחרונה התחלתי להקדיש לו שימת לב רבה יותר ואפילו הייתי לוקחו לטייל ברחובות העיר, בלי שאמי ביקשה זאת ממני. האמנם מסוגל בן שבע להבין, כי לא זה הזמן

לתפנוקים, או שמא תפס בחוש מה מתרחש סביבנו והתאים את עצמו למצב?

החצר, כקן נמלים, המתה אנשים באים ויוצאים, עוצרים, מחליפים מלים וממשיכים בדרכם. פנים חדשות רבות נראו בה, שכן לא אחד מצא מקלט בביתנו הגדול. גם בין הרוכלים ומקבצי הנדבות נראו פנים חדשות רבות. זמרי רחוב, נגנים ולהקות חדשות למיניהן אף הם צצו כפטריות אחרי גשם. אני אהבתי את הבדרנים הוותיקים ואת שיריהם הישנים, אף שהללו נראו בנדיר יותר. בחלונות שמסביב לא השתנה הרבה. אותם ראשים הציצו בעדם. רק הנערה העוזרת שבדירת פרינצנטל נעלמה ואיננה, ואני, שידעתי כי עשיתי דבר שלא יעשה בהציצי בה כאשר התפשטה ובראותי אותה עירומה, הייתי מרוצה על ששוב לא הצטרכתי לעמוד במבחן היצר, ועם זאת חשתי בחסרונה, ולא אחת חזרתי לחפש אחר דמותה בחלון. חיפשתי גם אחר הנערה האהובה עלי, ·שאתה הייתי מפליג לים של הזיות נפלאות.

רוחות סתיו ראשונות החלו לנשב ברחוב פשביג והצטיינו בעוזן, שכן רחובנו פנה לשטח הפתוח שהתמשך לעבר הוויסלה. בילדותי היה סבי לוקח אותי לבית־הכנסת שברחוב בוניפרטרסקה, וכשהיינו קרבים לפינת הרחוב היה אומר לי: ״החזק בי חזק, שהרוח לא תעיף אותך!״ ואני, נפחד, הייתי נאחז בכף סבי במלוא כוחי. רוחות הסתיו בישרו את בוא החורף, שלא היינו מוכנים לקראתו. בימים כתיקנם היו בודקים ומכינים את הבית לקראת החורף, ממלאים את המרתף בפחם ועצים להסקה, מחדשים את מלאי בגדי החורף. הפעם לא הכינונו דבר, לא לבוש ולא פחם, רק התפללנו לחורף קל. ובתוך כך קרבו ובאו גם ראש השנה ויום כיפור, חגים שהטילו עלי אימה, שהרי בימים הנוראים המפרידים ביניהם נגזר שם, למעלה, גורל כל אדם ״מי לחיים ומי למוות, מי באש ומי במים... בראש השנה יכתבון וביום כיפור יחתמון...״

מי יודע אם לא כתוב וחתום שם שאני, ברל׳ה, אמות השנה? במשך השנה הזאת חטאתי חטאים. היסלח לי אלוהים או לא? ומה בדבר האנשים החוטאים שהכרתי, אוכלי טריפה, עובדים בשבת ולא הולכים לבית־כנסת אפילו בשבת ובמועד, שלהם, כמדומה, לא קורה דבר? לאלוהים פתרונים.

יום אחד בישרה לנו אמי בשמחה, שבקרוב נתחיל ללמוד בבית־ספר.

אני לא שמחתי. חשתי שעכשיו איני מסוגל לחבוש ספסל לימודים, שכבר איני כשיר לכך. אך היתה זו שמועת שוא. שום בית־ספר לא נפתח. באותה שעה נתחזקו השמועות על הגטו העומד לקום, אך באלה לא היה משום חידוש, והכל קיוו שגם הפעם יחלפו בלא כלום. ועם זאת, גזירה רדפה גזירה: יהודי הרואה גרמני צועד מולו חייב לרדת מהמדרכה לרחוב. מחזה מוזר היה זה לראות חייל גרמני, לעתים נער, ילד כמעט, צועד ברחוב הומה יהודים – וכולם, מנער ועד זקן, סרים מלפניו ויורדים מן המדרכה עד חלפו על פניהם. כעבור זמן קצר נעשתה ירידה זו מן המדרכה להיגב אוטומטי, וממרחק יכולת לראות את נהר האדם הזורם לאורך מדרכה מתעקל כנחש ברדתו לכביש בכל מקום שבו נמצא חייל גרמני.

אחר־כך נאסר על יהודים לנסוע באופן חופשי בחשמליות; ליהודים הוקצו קרונות מיוחדים, ובדרך כלל היה זה הקרון האחרון, אך לא לכל החשמליות נרתם קרון שכזה, ויהודים נאלצו להמתין לנסיעה שעה ארוכה. חשמליות ריקות כמעט היו חולפות על פניהם ובהגיע חשמלית עם קרון ליהודים היו שני הקרונות הראשונים נשארים חצי ריקים, והאחרון היה תמיד מלא וגדוש עד שלא נמצא בו מקום לכל.

מאז בוא הגרמנים נאסרה התפילה בבתי־כנסת, והיהודים התפללו איכשהו בבתים פרטיים. בראש השנה וביום כיפור החמירה הבעיה במיוחד, שכן הכל, ללא חריג כמעט, התייצבו לתפילה בימים אלה. כל דירה שניה נהפכה לבית תפילה, ובערב חג היה אפשר לראות יהודים נושאים ספרי תורה מבתי־כנסת לבתים פרטיים. גם התפילה בצוותא בבתים פרטיים נאסרה, אך להתפלל היינו חייבים, ולו גם מתוך סיכון. אנחנו התפללנו יחד עם סבי וסבתי ברחוב בוניפרטרסקה שלושים ואחת, בדירה שמעל בית־הכנסת של סבי. כמאה איש נדחסנו שם בחדר אחד, ובחדר הסמוך נדחסו הנשים ואמי בתוכן.

הנוכחים התפללו בקול בוכים וביקשו מאלוהים כי יציל את נפשם; הייתכן, שאלוהים לא ישעה לקולנו? בתום התפילה הרגשנו הקלה. שפכנו לבנו לפני אלוהים, שרק הוא יכול להצילנו, איחלנו שנה טובה זה לזה, ובחזרנו לביתנו חגגנו את החג כהלכתו וטבלנו חלה בדבש, סגולה לשנה מתוקה.

ביום כיפור התפללנו באותו מקום, אך המחנק גבר שבעתיים, שכן מספר האנשים שנדחסו שם רב עוד יותר. החדר נמלא גם נרות דולקים והחלונות הוגפו לבל יישמעו קולות התפילה בחוץ. תקוף מחנק יצאתי

מדי פעם לחדר המדרגות, לשאוף אויר. התקשיתי מאוד לצום. הרעב הציק לי בלי הרף. אך לא היתה ברירה – אם יכלו הכל להחזיק מעמד, חייב הייתי גם אני להוכיח זאת.

בשעות אחר הצהריים, בשעת תפילת מוסף, נכנס מישהו וסיפר שהרדיו הודיע על הקמת גטו בוורשה. הידיעה נפלה כרעם ביום בהיר ופשטה כאש בערימת קש. בן־רגע הפסיקו הכל מתפילתם, שאלו את מביא המידע לפרטים ותהו אם אמת הדבר. האיש אמר, ששמע את הידיעה באוזניו, ברמקול שברחוב, ולדבריו פירטה ההודעה וקבעה את הרחובות שייכללו במיתחם הגטו.

פני האנשים, החוורות בלאו הכי, החווירו עוד יותר. תחילה גרמה הידיעה לכולם לדבר בערבוביה, אך חיש מהר נשתתקו כמאובנים עד שהפטיר מישהו, שצריך להמשיך בתפילה. חזרנו להתפלל בבכי קורע לב.

פעם בפעם נדמה לנו שהמצב כה רע עד שגרוע ממנו לא יכול להיות, כמאמר הבריות: ״כבר כל כך חשוך עד שמוכרח לבוא קצת אור.״ אלא ששוב ושוב נוכחנו בטעותנו. המצב יכול גם יכול להיות גרוע יותר, חשוך יותר, בלי שייראה אות וזכר לאור. זה כמה חודשים הילכו בציבור שמועות על גטו העומד לקום בוורשה, ולנו היה ברי שהגרמנים מסוגלים לעשות זאת, שהרי לגטו שבלודז׳ כבר מלאה שנה כמעט. הגרמנים מסוגלים אף לגרוע מזה – בעיר־ואם כקרקוב ציוו יום בהיר אחד על כל היהודים לצאת את המקום לצמיתות. יהודי קרקוב מצאו את עצמם פתאום בחוסר כל – בלי קורת גג, בלי אמצעי מחיה – והתמקמו כפליטים בעיירות הסביבה. יהודי ורשה, חרף כל אלה, קיוו שלהם ״זה״ לא יקרה. וכש״זה״ קרה, הוכו כולם הלם.

למחרת יום כיפור הודבק אל קירות ואל לוחות מודעות צו, שחייב כל יהודי המתגורר מחוץ לאזור שהוגדר כיהודי לעזוב את מגוריו ואת עסקו ולעבור ל״אזור היהודי״ בתוך חודש ימים. כל הנוצרים היושבים באזור היהודי נצטוו בצו זה לעזוב את מגוריהם ועסקיהם ולעבור ל״אזור הארי״. הצו פירט את רחובות הגטו וגבולותיו.

כל אותו יום עמדו אנשים ולמדו את תכנית הגטו. חלקם הודו לאלוהים, שדירותיהם נמצאות בגטו; חלקם בכו על שמגוריהם מחוץ לגטו. לנו שיחק המזל. רחוב פשביג נמצא על גבול הגטו – בתוכו.

התעוררו שאלות. במיתחם הגטו היו מוסדות נוצריים רבים, לרבות כנסיה ומוסד לחולים כרוניים, שעמד ברחובנו. מה דינם? הכנסיה –

אמרו הגרמנים בגודל ליבם – נכללה בתחומי הגטו בכוונה תחילה למען היהודים הרבים שהתנצרו, אך צו המעבר לגטו חל גם עליהם; לשוא נטשו הללו את היהדות בדור האחרון (או נטשו אבותיהם לפני דורות). בעזרת עושי דברם הפולנים חיפשו הגרמנים ומצאו מי התנצר, מי נולד להורים יהודים ולמי היה סב יהודי; כל אלה נחשבו יהודים וחויבו בענידת מגן דוד, ועתה היה עליהם לעבור לגטו.

היה קשה להעלות בדעת כיצד יימצא לרבבות יהודים, אולי אף למאות אלפים, מקום בשטח שיועד לגטו, שכבר היה מלא וגדוש אוכלוסיה. מכל מקום, מחירי הדירות בשטח הגטו האמירו פי כמה. היהודים תושבי האזור מיהרו להיבנות מצרת זולתם.

כבר בימים הראשונים שלאחר פרסום הצו נראו עגלות עמוסות רהיטים ומיטלטלים נעות לתוך האזור היהודי. הללו נשכרו, בדרך כלל, על־ידי אמידים שביקשו להציל את רכושם כל עוד היה אפשר, שכן מי ידע מה ילד יום? ככל שחלף הזמן רבתה תעבורת העגלות העמוסות – הגיעה שעתם הגדולה של העגלונים והסבלים, שהודות לביקוש הרב אחריהם יכלו לדרוש תשלומים גבוהים תמורת מלאכתם. מובטלים רבים הרכיבו במו ידיהם עגלות פרימיטיביות והרוויחו לחמם בהעברת חפצים לגטו. לפני המלחמה, כשאירעו התפרצויות אנטישמיות וקבוצות אֶנְדֶקִי״ם השתוללו וניפצו חלונות ראווה של חנויות יהודים, התלוצצו יהודים ואמרו, שהאנדקי״ם עשו טובה לזגגים יהודים עניים... עכשיו נפלה ההזדמנות להתפרנס יפה בידי העגלונים והסבלים, שבגלל שיתוק המסחר נשבר מטה לחמם.

יהודים עניים, שקצרה ידם משכירת דירה, המתינו עד לימי הצו האחרונים, בתקווה שהקהילה היהודית תדאג לשכנם. ואמנם עובדי הקהילה עברו מבית לבית, רשמו את הדירות הריקות וכן את מספר הנפשות שבכל דירה, והשמועה אמרה שבדירות דלילות אדם ישוכנו משפחות שיהיו פטורות מתשלום לבעליהן. עתה ירדו מחירי הדירות באורח פתאומי, שהרי הכל היו מעוניינים להשכיר חדרים לדיירים מתאימים, ולזכות לפחות בתשלום כלשהו.

העקירה אל הגטו הגיעה לשיאה בימי הצו האחרונים. נהר אדם זרם אל הגטו בעגלות ובלעדיהן. משפחות שלמות נעו, צרורות למיניהם, חלקי ריהוט, כלי מטבח ושאר מיני פריטים על כתפי כל. עוני בל יתואר נחשף לעין. אנשים שלא היה להם לאן לפנות התמקמו ברחובות, בחצרות, בחדרי מדרגות – בכל מקום שאפשר. עובדי קהילה פתחו

לפניהם בתי־ספר ומוסדות ציבור. איש לא ידע היהיה הגטו סגור או פתוח ואף שהיה ידוע כי גטו לודז׳ סגור ומסוגר, מנותק מהעולם החיצון, בכל זאת קיוו בוורשה שהגטו יהיה פתוח ואנו לא ננותק מן החוץ.

אחי פוטר באין עוד עבודה בשבילו. הפחד מפני שילוחו למחנה עבודה לא סר מן הבית, ואמי שוב הציעה כי יצא את העיר בטרם יאחר את המועד. הבית נהפך לזירת ויכוח, שכן אחי מיאן לעזבנו. בינתיים הורע מצבנו הכספי יותר ויותר, ובראש ובראשונה השתקף הדבר באיכות הירודה של מזוננו. למרבה הלעג אמרה אמי, שהמלחמה הביאה בכנפיה דבר טוב אחד – אני קיבלתי תיאבון (לפני המלחמה מעולם לא רעבתי והמעטתי מאוד באכילה; כאשר ביקשתי לרַצות את אמי ואכלתי מעט יותר מהרגיל, הייתי מקיא הכל חיש מהר). עתה גבר תיאבוני עד שהייִתי מסוגל לאכול כמויות ניכרות. תפריטנו השתנה במהירות. חמאה, שמנת, ביצים ובשר נראו פחות ופחות על שולחננו עד שנשאר רק בזכרון ימים עברו. הביקוש לאוכל גבר והלך.

ועד הבית שהוקם זה מכבר על־ידי אנשים מכובדים אסף כסף ובגדים וחילקם לנזקקים. חברי הוועד ביקרו בדירתנו כמה פעמים ותמיד תרמה להם אמי ביד רחבה, אף נרקמה ידידות בין אמי לאנשי הוועד, שכמה מהם היו מוכרים לה זה זמן רב. עכשיו חרדה אמי מפני ביקור נוסף ממין זה, באמרה שאסור לה לגרוע מפת הילדים כדי לתרום לאחרים. אך היא גם לא רצתה כי ייוודע שמצבנו הורע כל כך. ערב אחד, כשבאו אנשי הוועד אל אמי, מזגה להם תה כמנהגה והם סיפרו לה על פעולות הסעד שלהם. אמי הניחה לפניהם סכום כסף לא גדול וביקשה סליחה על שאין ביכולתה לתת יותר. אנשי הוועד נפתעו. הם הורגלו לקבל מידיה כל פעם תרומה נדיבה יותר. אשה אחת אמרה: ״אם את לא יכולה, אולי מוטב שלא תתני לנו דבר...״

אמי עמדה על מתן תרומתה הצנועה, אך בצאת המתרימים את ביתנו פרצה בבכי.

בוקר אחד, בצאתי לרחוב, ראיתי שבקצהו, בקרן בוניפרטרסקה, בונים פועלים חומה. כל עובר אורח עצר לרגע והסתכל איך חוסמים בעדנו את הרחוב היוצא אל המרחב הגדול, המתמשך אל הגנים הגדולים, אל המצודה ונהר הוויסלה. מעתה ואילך לא רק לא נוכל לצאת לשם; גם לא נוכל להשקיף ולראות שטח לא בנוי, מרחב ירוק,

רחב ידיים. חיש מהר נתברר, שאין זו החומה יחידה – עשרות חומות שכאלה מוקמות לאטימת כל רחובות הגטו. בצומת הרחובות מורנובסקה–בוניפרטרסקה הקימו מחסום ובקרן הרחוב העמידו ביתן למשמר. אטימת הגטו תוכננה לפרטיה וביצועה היה מהיר. בתוך ימים ספורים מצאנו את עצמנו סגורים ומסוגרים בבית־סוהר אחד גדול, שמנה חצי מיליון אסירים.

זה חודשים רבים שמעתי את המלה "גטו" חוזרת ועולה על כל לשון, ולאור הדגם של לודז׳, ידעתי כי מדובר בשטח שבו כלואים כל היהודים. שמעתי גם על הגטאות שבהם ישבו יהודים בימי הביניים. ובכל זאת התקשיתי לתאר לעצמי איך מתנהלים החיים בתוך גטו. יצר הסקרנות שלי הריצני מדי יום מבוקר עד ערב בחוצות העיר, אל בין ההמונים, לעקוב אחרי המתרחש. שטח הגטו, כמו היה עשוי גומי, קלט יום יום אלפי אנשים נוספים על מיטלטליהם. הללו באו עוד ועוד ונבלעו בחצרות, ובדרך פלא כביכול נמצא לכולם מקום. אלא שלא היה בכך פלא כלל. ההמונים פשוט נדחסו ומילאו כל מקום פנוי בתנאים לא אנושיים.

בשיטוטי הייתי עד לתהליך התהוותה של ממלכת הגטו על כל מוסדותיה. יום אחד הופיעו אנשי משטרה יהודית, כובעים שחורים עגולים עם סמל מגן־דוד לראשיהם. הם דמו מאוד לאנשי המשטרה הפולנית. אמנם לא היו להם מדים, אך הם לבשו אותם מעילים כמעט, רובם נעלו מגפים ולכולם היו מקלות נתונים בחגורותיהם. קם גם אגף מיוחד של משטרה כלכלית, שאנשיו חבשו כובעים ירוקים. הללו כונו, משום־מה, "השלושה־עשר" והיו אמורים ללחום בספסרי השוק השחור, אך למעשה לא היה איש שלא התיירא מפניהם. במקום החשמליות, שליהודים נאסרה הנסיעה בהן, הופיעו ברחובות קרונות גרורי־סוסים, שמגן־דוד גדול התנוסס עליהם. מנגנון שלם של שלטון יהודי קרם עור וגידים בד בבד עם הקמת הגטו. כל המינהל האזרחי שבתחומי הגטו עבר לידי הקהילה היהודית. בחזיתות המוסדות נתלו שלטים כתובים ביידיש, וכך גם מעל החנויות.

בשיטוטי היומיומיים בגטו הגעתי בכל כיוון לחומה חוסמת רחוב או למחסום תיל ולידם משמר מורכב מחייל גרמני, שוטר פולני ושוטר יהודי. בלכתי לדודתי שברחוב בוניפרטרסקה התחוור לי כי צד אחד של רחוב זה שייך לגטו ומגודר בתיל, ואילו האחר, לרבות הכביש, אינו כלול בגטו. הכרתי רחוב יהודי זה עוד מילדותי, ועד לפני ימים

ספורים התהלכתי בצד שעכשיו כבר היה שייך לעולם אחר, העולם שמחוץ לגטו, שבו שוב לא יכולת לראות יהודי. כל יהודי שעבר לצד האחר של הרחוב התחייב בנפשו.

נראה, שאין גבול לאשר עשוי אדם להתרגל בו. עתה חיינו כולנו בתוך הגטו, מנותקים מכל העולם, נתונים במצב שזה חודשים דיברו עליו הכל בחרדה, ולמרות השינויים הקיצוניים שהתחוללו לנגד עינינו התנהלו החיים במסלולם החדש – הרחובות היו מלאים אנשים, כולם יהודים – "ארי" בל יימצא בתוך הגטו – ורק החשמליות החוצות את הגטו נסעו מהר בלא לעצור, ושוטר פולני הצמוד אליהן השגיח לבל יקפוץ איש מהחשמלית או יעלה עליה תוך כדי נסיעה.

המצב הכלכלי, שהיה רע מאוד עוד לפני הקמת הגטו, הורע שבעתיים. אחרי סגירת הגטו נסתם מקור הפרנסה האחרון, המסחר, וממה יתקיימו האנשים? מעכשיו נעשינו תלויים בגרמנים ובמה שיתירו להכניס לגטו – ובכל זאת התרגלו אנשים למצב החדש, השתדלו לבנות את החיים במסגרת המגבלות, השלימו עם המתרחש ואמרו שצריך להחזיק מעמד; עוד נחזה במפלת הגרמנים... היו אפילו מי שאמרו, שאולי בא כל זה לטובה – בתוך הגטו יונח לנו לחיות במנוחה.

עם אטימת הגטו אזלו מהחנויות רוב המצרכים. בשר, מוצרי חלב, ביצים ופירות נעלמו מן העין. לאוכלוסיית הגטו חולקו תלושי מזון, שלפיהם קיבל כל אדם קצובת מצרכים קטנה ודלת קלוריות, שעליה בלבד לא היה אפשר להתקיים. אך אט אט החל להופיע בשוק ובדלתות אחוריות של חנויות כל שביקשת לקנות, אם גם במחירים גבוהים מאוד, שרק מעטים יכלו לשלמם. באורח פלא קמה במהירות רשת הברחות עד שלא היה דבר שלא הוברח לתוך הגטו פנימה. אנשים סיפרו על מעברים תת־קרקעיים ומעברים דרך קירות משותפים לשני עברי הגטו. סיפרו, שבבית אחד זורם מצינור שבקיר חלב ללא הפסק... בעלי־חיים מתרנגולות ועד פרות הוברחו לתוך הגטו בדרכים לא נודעות. והיו גם הברחות שבוצעו לעיני כל. שעות על גבי שעות הייתי עומד ומסתכל במבצעי הברחה מתוך החשמליות שחצו את הגטו במהירות – פתאום, במקומות מסוימים, במיוחד בסיבובים חדים, לאחר שהקרונית שבה נמצא השוטר עברה את קרן הרחוב והוא לא יכול לראות מה נעשה מאחור, היו המבריחים זורקים במהירות מתוך קרון שקים כבדים מלאי קמח, תבואה, קטניות או ירקות... השקים היו נופלים באמצע הרחוב, כאילו היו הפקר, אך משהתרחקה החשמלית היו כמה אנשים מגיחים

במפתיע ממבוא אחד הבתים, עומסים את השקים ונעלמים כלעומת שבאו. כל פעולה שכזאת ארכה לא יותר משניות אחדות, וכאלו בוצעו כל שעות היום. לא תמיד הצליחו המבריחים לזרוק את הסחורה, שכן לפעמים השוטר הפריע, לפעמים עמד בחשמלית חייל גרמני ליד המבריח, והלה נאלץ לחזור עם הסחורה ולנסות מזלו שנית. ולפעמים נאלץ המבריח לקפוץ עם הסחורה, לבל ייתפס.

הברחות ממין אחר התנהלו ליד שערי הגטו. פועלים שעבדו מחוץ לגטו והיו חוזרים לפנות ערב מעבודתם, היו קונים בצד הארי מצרכים, בעיקר לחם, וירקות, בשביל משפחותיהם, בהוציאם על כך לא אחת את פרוטתם האחרונה. הללו היו מרפדים את גופם במצרכים המוברחים ועומדים ליד שערי הגטו לביקורת, מתפללים לקורטוב מזל. יש שקבוצה שלמה היתה עוברת בלי בדיקה, ואז יכולת לראות את האושר הנסוך על פני האנשים, שעד מהרה ייהנו יקיריהם ממעט אוכל, אך לרוב נבדקו האנשים אחד אחד, אולצו לפתח את קישורי התחתונים הארוכים, את החולצות והשרוולים, ומכל מקום שכזה נשרו ארצה תפוחי־אדמה, בצלים, גזרים, פה ושם כיכר לחם ולפעמים גם חבילת חמאה או מצרך נדיר אחר. היו פועלים שרק תפוחי־אדמה ספורים או חתיכת לחם נמצאו אצלם, אך גם את אלה היו חייבים להשאיר ולעתים קרובות גם ספגו מכות, ואז הייתי רואה אותם נכנסים לגטו בפנים לבנות כסיד, לא אחת גם שטופי דמעות.

הגשמים הכבדים והרוחות העזות גירשו את האנשים מהרחובות לבתים, אך הצינה חדרה גם לבתים ולעצמות שוכניהם. ועל הקור התוסף סבל חדש, שלא ידענוהו עד כה, סבל שרק שמענו עליו סיפורים מימי מלחמת־העולם הראשונה. הרעב. בביתנו עדיין אכלנו בצורה מסודרת שלוש פעמים ביום, אך האוכל, שנעדר שומנים, לא השביע. הרעב לא הרפה ממני מרגע שפקחתי עיני עד שנרדמתי, וכמוני כל האחרים. בקוצר רוח חיכינו לארוחות, עוקבים בדריכות אחר חלוקת האוכל. אמי, שהרגישה כי היא מפוקחת ומבוקרת, איבדה את בטחונה העצמי וטעתה לא אחת במלאכת החלוקה – דבר שחולל התפרצויות וריב בין אחותי דבורה ואחי מוטל, שהטילו האשמות זה בזה. המריבות בין השניים לא התחוללו דווקא סביב פריטי אוכל, אך אין ספק כי הרעב המציק, שגרם לכל אחד מהם לחשוד בחברו שהוא אוכל יותר ממנו, הכשיר את הקרקע לקראתן.

בתוך כך שמנו לב, שאמנו לא אוכלת דבר כמעט, חוץ מקצת מרק. כשאמרנו לה זאת, טענה שהיא אוכלת ככל שדרוש לה, ואין צורך לדאוג לה, אך אנו החלטנו כי לא נתחיל לאכול לפני שתחלק היא לעצמה מנה זהה למנותינו. בנושא זה התגלעו בינינו ובינה ויכוחים מדי ארוחה בארוחה, אך לבסוף לא נותרה לפניה ברירה והיא נאלצה לאכול כמונו.

מדי ערב החלו להתאסף בדירתנו חבורת אנשים, רובם שכנים שהאריכו שבת שעות רבות, שתו תה מומתק בסכרין, סיפרו מחוויותיהם, התווכחו, לפעמים שיחקו "טרניצקה" (בינגו), לפעמים היה מישהו מביא סוכריות, לפעמים עוגיות. מדוע דווקא בדירתנו? נראה, שאף כי בשני חדרינו דרו שבע נפשות, היתה דירתנו מרווחת ביותר, ואפשר שאמי היתה המארחת הטובה ביותר. רוב הערבים הללו עברו עלינו בנעימות. כתום יום קשה בגטו היו אנשים זקוקים לפורקן, לאפשְרות לשפוך דברים מן הלב, להשכיח את ההווה האיום, להתרפק על העבר הטוב, שנראה כה רחוק, או לטפח אשליות על עתיד שופע תקוות. השיחות פתחו בדרך כלל בחדשות. איש איש היה מספר את שראה ושמע במשך היום, וכשהיו החדשות רעות ומעציבות היתה נופלת בינינו דממה מעיקה לכמה דקות. לפעמים היה פורץ ויכוח על העתיד המחכה לנו עד שלבסוף היה מישהו קוטע אותו בספרו על העבר הלא רחוק, שעתה נראה רחוק מאוד – סיפורים ומעשיות על בתי נופש, טיולים, מסיבות ושאר מיני בילויים בנעימים. גל של געגועים היה מציף את הכל, וכל אחד מהנוכחים חש דחף לספר גם הוא משהו שכולו טוב.

בין הבאים לערבי פורקן אלה היה זוג יוצא דופן – הגבר היה בנו של אחד הדיירים הוותיקים, בן למשפחת חסידים, שבנעוריו "יצא לתרבות רעה", הצטרף לתנועה הציונית ועלה לארץ־ישראל, שם ישב שלוש שנים אך לא החזיק מעמד וחזר לפולין, התחתן, ועכשיו אכל את עצמו על שחזר. איש זה היה מספר לנו על הארץ סיפורים פשוטים ורומנטיים, על עבודה קשה בלהט השמש, על סבלות המלריה, אך גם על חוויות מרנינות – על בניית יישובים יהודים, קיבוצים ומושבות, על תל־אביב, חיפה וירושלים, על חיים שוקקים בארץ האבות שעה שאנו יושבים כלואים בגטו, נדונים לגווע מרעב, ואין בידינו לעשות דבר. כמהופנט הייתי בולע כל מלה על ארץ־ישראל. ששתי על כי יש יהודים שאינם נמצאים תחת עול הגרמנים, שחיים בארצם שלהם.

כמעט כל ערב שכזה נגמר בשיח על אוכל. אנשים אהבו לספר על מאכלים שאכלו בשבתות ובחגים, תיארו בפרטי פרטים מיני טעמים וריחות עד שיכולת לחוש את אלה בקצה לשונך ובנחיריך. פני הנוכחים לבשו חושניות, עיניהם נעשו חולמניות, אך הרעב המציק גירש לבסוף כל אחד לביתו.

למרות מזג האויר הסתווי, הגשמים שירדו לסירוגין והקור הרטוב שחדר לעצמות, היתה הצפיפות ברחוב רבה במשך כל שעות היום. רק פעם בפעם, בפתאומיות יתרה, היו הרחובות מתרוקנים כהרף עין בהופיע מכונית עם חיילים גרמניים, שכן הללו תמיד באו להציק. אך מרגע שהיו הללו מתרחקים נמלא הרחוב אדם במהירות. יום יום נפתחו מסעדות חדשות, בתי קפה ומגדניות, וברחובות ובחצרות הופיעו להקות אין ספור, זמרי קברטים, זמרי אופרה, להטוטנים ואקרובטים מעולים, שאיבדו את מקומות עבודתם וביקשו להרוויח את לחמם ברחוב, יחד עם הקבצנים. יום אחד ראיתי התקהלות בכיכר מורנובסקי וצלילי מוסיקה הגיעו לאוזני. קרבתי למקום. המוסיקה ששמעתי היתה שונה מזו שמשמיעים נגני רחוב. אנשים מבוגרים, בלבוש מכובד, עמדו בחצי גורן וניגנו בכינורות בפנים רציניות. יותר משהאזין לנגינה הסתכל הקהל בסקרנות בלהקה הרצינית הזו. לבסוף שמעתי מישהו אומר לעומדים בקרבתי: ״אתם יודעים מי מנגן פה? אלו הנגנים הטובים ביותר בפולין. הם חברי התזמורת הפילהרמונית של ורשה ויש ביניהם סולנים מפורסמים.״ האיש דיבר בהתרגשות והוסיף: ״אוי להם ולנו, שהגיעו למצב הזה!״ אנשים מעטים הטילו פרוטות לתוך צלחת שעמדה על הקרקע, ואני עמדתי שם שעה ארוכה והאזנתי לנגינתם, למוסיקה שכמוה שמעתי פעם ראשונה.

הרחוב היה מקום מסוכן, שכן בכל רגע היה עלול להופיע גרמני ולהתנפל עליך, להכותך מכות רצח, לאסור אותך ולשלח אותך למחנה עבודה, אפילו לירות בך למוות כך סתם, מתוך גחמה חולפת, ואף על פי כן דחק איזה כוח נעלם את האנשים מבתיהם החוצה. ככלות הכל, איך אפשר לשבת בבית עם האשה והילדים ולא לעשות דבר? מוטב לצאת לרחוב ולחפש את מזלך, שמא יזדמן משהו שתוכל להרוויח בו כמה זלוטי, שמא תפגוש מכר שיעזור לך למצוא משרה, ואולי, תוך כדי הליכה, יעלה במחשבתך רעיון לעשות משהו לפרנסתך. רבים צבאו על דלתות המוסדות של הקהילה היהודית, שמא יאיר להם מזלם שם. תורים ארוכים התמשכו ליד בתי התמחוי ובאתרי החלוקה לנתמכים,

ורבים שוטטו ברחובות בלי שום מטרה, שכן לא היה להם מה לעשות בבית.

מספר פושטי היד בגטו גדל והלך. חלקם נטפלו לכל עובר אורח, חלקם עמדו או ישבו על המדרכות, ליד קירות הבתים, וביקשו נדבה. בין אלה היו ילדים רבים שפעלו ביחידות או התגודדו, כבני אותה משפחה, בקבוצות. הקבצנים התרבו והנדבנים התמעטו. כמה זמן יחזיקו מעמד? התרבו גם המוכרים ברחוב, ואף ביניהם רבו ילדים. הללו תלו על צווארם קופסה עם סיגריות או סוכריות או העמידו שולחן על מדרכה ופרסו עליו את סחורתם. אך הראה אדם אות שרצונו לקנות משהו וכבר התנפלו עליו רוכלים מכל עבר והוא, עומד בתווך, לא ידע מרוב מבוכה ממי לקנות.

אני שוטטתי עוד ועוד בין ההמונים וספגתי אל תוכי את כל הנעשה ברחוב.

לחֲצרנו שוב לא באו עוד להקות גדולות, אך יום יום פקדונו זמרים וזמרות, מנגני אקורדיון, כינור וכלי נגינה אחרים, שרו שירים ישנים וחדשים, ומקבצי נדבות, רובם ילדים, שרו וביקשו נדבה בקולות דקיקים, בנשאם עיניהם מעלה אל חלונות הדירות. ילדים אלה היו נכונים לקבל כל דבר פסולת – במקום לזרוק לאשפה, אנא, תנו לנו, ולו גם לחם עבש או קליפות תפוחי־אדמה. יום יום באו לחצרנו שני ילדים כבני שש ואולי שבע או שמונה, אח ואחות ככל הנראה, ושרו אותו שיר:

אוי קנו קנו, קנו פפירוסים,
יבשים מגשם, לא רטובים,
אני מבקש רחמנות,
הצילו אותנו ממוות.

היה בשני ילדים אלה משהו ייחודי, שעורר חיבה כלפיהם, והם אמנם זכו בנדבות אוכל או בכמה פרוטות יותר מזולתם. עד שיום אחד חדלו מבוא, ואנו תהינו מה קרה להם. היה אפשר להניח כי מתו בחולי או ברעב.

דברים רבים השתנו בחצרנו, חצר פשביג אחת, אך דבר אחד לא השתנה – הילדים המשיכו לשחק וקולם נשמע כל היום, ורק המשחקים השתנו לפי רוח הזמן: את משחק ״שוטרים וגנבים״ המיר משחק

"הגסטפו והיהודים", ובמהלך משחק זה היו המשחקים מקללים בגרמנית ויורים ביהודים... אני המשכתי לשבת במרפסתנו ולהשקיף משם אל החצר, ומדי פעם נשאתי עיני לחלון שבקומה השלישית, ובצודי את ראשה של נערת חלומותי רוויתי אושר.

אחרי ויכוחים שהתנהלו בביתנו ערב החליטה אמי לשלוח את אחי מוטל מהגטו לטורוֹבּין, עיירת הולדתו של אבי. אחות אבי הבטיחה לדאוג לו כלבנה. היה קשה להבין ללבה של אמי, שהחליטה החלטה כה גורלית – להיפרד פעם שנייה מאחי מוטל, ומה גם ביוזמתה. היתה זו פרידה מי יודע לכמה זמן, ובלב כירסם חשש שמא לא נתראה עוד לעולם. נראה, שאמי לא רק פחדה מפני לכידת אחי ושילוחו למחנה עבודה – אנשים סיפרו כי מחנות שכאלה כבר הוקמו בסביבת לובלין; מצב התזונה בביתנו החמיר והלך בקצב מהיר ללא שמץ יסוד לתקווה להשתפרותו. מוטל גבה מאוד ורזה מאוד, היה עצבני ומחוסר מנוחה, ונזקק בעליל לאכילה לשובע ולקצת חופש. שם, בעיירה הצדדית, היה לו סיכוי ליהנות מזה ומזה. ואולי צפתה אמי את הגרוע ביותר, לא האמינה עוד כי נחזיק מעמד וביקשה להציל את מי שרק אפשר?

מבצע הוצאת אחי מן הגטו והסעתו ללובלין ומשם לעיירה טורובין לא היה פשוט, ואף נדרש לכך כסף רב, אך אמי פעלה במלוא מרצה, מכרה חפצים והשיגה כסף, התקשרה עם מבריחים, וערב אחד שוב עמדנו ונפרדנו בבכי, שאלה אחת מנקרת בלבבות: העוד נתראה?

הפעם לא קינאתי באחי כבפעם הקודמת, בצאתו את הבית עם אבי. הפעם ריחמתי עליו, שהרי נגזר עליו להרחיק מן הבית ולחיות בבית דודה שלא הכרנוה כמעט. הייתי מרוצה מהישארותי בבית, יחד עם משפחתי. הצטערתי על עזיבת אחי, דאגתי לו, התפללתי שיעשה דרכו בשלום, הוא גם חסר לי, ועם זאת הרגשתי יתר נוחות, יתר חופש באין אחי לידי, שכן בהימצאו בבית חששתי שאני נמצא כל הזמן תחת עינו הבוחנת, הביקורתית. הוא גם חצץ ביני ובין אמי, שאת קרבתה ביקשתי. עכשיו, שאחי איננו, קרבתי אליה, הלכתי אתה לסידורים, עמדתי אתה בשוק וולובקה למכור כלי בית, שוחחתי אתה יותר. היה טוב להיות בקרבתה, ונדמָה לי שגם היא נהנית מקרבתי.

החורף בא בבת אחת ובמלוא עוצמה. שלג לבן כיסה את הכל וקור עז

שלט ברחוב וחדר אט אט הביתה. החוצות התרוקנו. רק מי שהוכרח עבר את הרחוב במהירות. רוכלים עקשנים, בעלי רצון חזק, עמדו עתה ליד קירות הבתים, קופצים במקומם כדי להחם את רגליהם, ועמם מקבצי נדבות. בדאגה כבדה קידמו יהודי הגטו את החורף: איך יסיקו בתיהם באין פחם ועצים? לנו נותר מלאי קטן של פחם ועצים, אך גם שימוש חסכוני בהם היה מאפשר הסקת הדירה רק לתקופה קצרה – ומה הלאה? מה על חודשי החורף הארוכים? הוחלט להסיק רק חדר אחד וסבי, המנוסה בהסקת תנור זה עשרות בשנים הוא שטיפל בו.

"התנור הזה אוהב לאכול הרבה, אבל אחרי שהוא אוכל לשובע הוא מחמם הרבה זמן," אמר סבי. "אנחנו ננסה לרמות אותו. ניתן לו מנה קטנה יותר ונראה מה נקבל..." סבי ערך בתנור גזרי עצים דקים, הניח עליהם גזרים עבים יותר ומעליהם ערך גושי פחם, שקל בדעתו והוסיף עוד חתיכת פחם, ואחר־כך הצית אש והמתין שתתפשט עד ראש הפירמידה, ואז הגיף את המכסה הראשון, ושוב חיכה עד שהאש תתחזק והגיף גם את המכסה התחתון וכן את שתי דלתות המגן, המונעות מגע במכסים הלוהטים. סבי נראה מרוצה בסיימו את מלאכתו. הכל היה כשורה ועתה חיכינו להתחממות התנור והחדר. מדי כמה דקות ניגשתי והנחתי כפותי על אריחי התנור, להיווכח אם כבר התחממו, אך סבי צחק לי באמרו, כי יש להמתין לכך כמה שעות. למעשה, התחמם התנור מהר למדי. כעבור פחות משעה היה אפשר לחמם את הידיים באריחיו, אך הוא לא הגיע לידי פליטת חום של ממש. לשוא ציפינו שהחדר יתחמם עד שנוכל להלך בו בחולצות. כשהוסק התנור לפני המלחמה היה החדר חם עד שמדי פעם היה צורך לפתוח חלון; עכשיו המשכנו לשבת לבושים כביציאה לרחוב, ועדיין חשנו קור.

הנסיון שעשינו בתנור בישר לנו כי נרבה ·לסבול בחורף, ולאחר ניתוח המצב הגענו לכלל מסקנה שהתנור הגדול והיפה צורך מטבע ברייתו פחם רב, וכשאינו מוסק כהלכה נפלט חומו המעט רובו בעד הארובה ולבני השמוט אינן מספיקות לאגור חום ולהקרינו. לכן קנינו תנור ברזל פשוט, העמדנוהו באמצע החדר וחיברנו את ארובתו אל ארובת התנור הגדול. סידור זה לא היה יפה ולא היה נוח – הארובה לא היתה יציבה והיה צורך לקשרה בחוטי ברזל לצדדים – אך התנור עצמו התחמם במהירות והיה די להזינו בקצת נייר על מנת שארובתו תתלהט וחום יפשוט בכל החדר. תנור הברזל החדש גם שימש לבישול, והחדר התמלא אדים וריחות, אלא שהוא לא שימר חום – כשבער בתוכו חומר

כלשהו לא היה אפשר לקרוב אליו, אך ברגע שכלה חומר הבעירה לא נשאר זכר מהחום, והקור חזר והשתלט במלוא עוצמתו. יתר על כן, החום שפלט תנור הברזל הורגש רק בקרבתו – אך התרחקת מעט מהתנור וכבר עטף אותך קור, כאילו היה חום התנור אשליה רגעית. כדי לחמם את החדר היה צורך להסיק את התנור יומם ולילה, וזאת לא יכולנו להרשות לעצמנו. רוב היום קפאנו אפוא מקור. רק בשעות מסויימות התחממנו. ישנו או שכבנו במיטותינו מכוסים עד קצה החוטם עד שעת יום מאוחרת, ואז היתה אמי מסיקה את התנור וכולנו היינו קופצים מהמיטות ישר אל התנור, כל אחד מנסה לתפוס מקום טוב יותר לידו.

לי היה טוב – ישנתי בחדר האורחים וראיתי ראשון איך אמי מבעירה את התנור וכך יכולתי להגיע אליו ראשון. אך היתה עוד סיבה לכך שהשכמתי קום. בשעה עשר הייתי חייב לעמוד בכיכר מורנובסקי ולהקשיב להודעה ברמקול. בבית לעגו לי על שבקור עז של עשרים מעלות מתחת לאפס אני רץ להאזין לרדיו, ואמי התחננה לפני שלא אצא החוצה, אך אני הייתי מוכרח לשאוב מידע מכל מקור אפשרי; בתוך תוכי קיוויתי, כי יקרה משהו טוב שישנה את כל חיינו – ואני אביא את הבשורה הביתה.

לא הייתי יחיד במיני. שם, בכיכר, התאספו מדי בוקר עוד כמה גברים להאזין לחדשות שהביא הממשל הגרמני. אחרי שמיעת החדשות הייתי עושה סיבוב ברחובות הסביבה, ופונה פעם לרחוב מורנובסקה, פעם לרחוב מילה לכיוון רחוב זמנהוף, ולרוב לרחוב נלבקי, שתמיד אהבתי לטייל לאורכו. אנשים פסעו ברחובות בצעדים מהירים, פניהם מוסתרות בצווארוני מעיליהם עד שהיה קשה לזהותם. רוכלים וסתם אנשים עמדו בפתחי בתים וקיפצו מרגל אל רגל. קבצנים וביניהם ילדים לבושי סחבות ביקשו בקול רפה נדבה. מדי פעם נתקלת במישהו מוטל בתוך השלג. אנשים שעברו בקרבת מקום נעמדו לרגע, הסתכלו, נאנחו והמשיכו דרכם, מהרהרים אם האדם השוכב שם חי או מת.

לפני שובי הביתה נהגתי דרך קבע לעמוד זמן־מה ליד שער הגטו שבקרן הרחובות בוניפרטרסקה–מורנובסקה, ולהשקיף לעבר הצד האחר של הגטו. הזקיף הגרמני שעמד שם היה לבוש כדוב – על מגפיו נעל מגפי קש עבים, על המעיל העליון לבש מעיל פרווה גסה – אך השוטר הפולני והשוטר היהודי שעמדו לידו, שהיו לבושים לבוש קל, קיפצו מרגל אל רגל ושיפשפו יד ביד. הביתה הייתי חוזר כגליד קרח

ואמי היתה מתנפלת עלי: "ראו את הילד, הוא קפוא לגמרי!" ומתחילה לטפל בי, משפשפת ידי ורגלי ומחממת אותי, מוזגת לי כוס תה חם, ואני הייתי יוצא מרוצה: טוב לי שיצאתי את הבית וטוב שחזרתי.

החורף תמיד נראה לי כמשהו מאיים. סיפורים מפחידים רבים שמעתי על אנשים שקפאו למוות, או שקפאו ידיהם או רגליהם עד שהיה הכרח לקטען, או שאחזו באוזן קפואה וזו נִתקה ממקומה בלי הרגשת כאב ונותרה בכפם... לא אחת, כשהרגשתי באוזני כאב מחמת הקור, חרדתי שמא איוותר קטוף אוזן או חוטם, והייתי ממהר הביתה. כל האסונות קרו לבני־אדם בהיותם מחוץ לבית, חשופים לקרה בלי יכולת למצוא לעצמם קורת־גג. הבית היה מצודה מוגנת בפני החורף האכזר והחום הנעים ששרר בו היה פיצוי יחיד על כל מגבלות החורף. עכשיו שרר בבית קור כמו בחוץ כמעט, אולי אף יותר, שכן לקראת יציאה החוצה התלבשת מכף רגל ועד ראש, ובחוץ התנועעת בלי הרף, שעה שבבית לא היה אפשר להתכרבל בלבוש כמו בחוץ ולהימצא בתנועה בלתי־פוסקת. אמנם לא היה אפשר לקפוא למוות בביתנו, אך הקור לא נתן מנוח לרגע, ודומה כי היה גרוע מן הרעב – הרעב לא הציק לך דרך קבע, תחושתו באה והלכה, פעם חזקה ופעם חלשה, ואילו הקור לא הרפה ממך אף לרגע קל. דימיתי כי בהיותי שבע חשתי פחות בקרה, אבל האוכל שניתן לי השביעני לכמה דקות. אך גמרנו את מנתי, עוד בטני מלאה, כבר נתקפתי רעב כמקודם, כבר הייתי נכון לאכול כל דבר שבעולם, לא־חשוב־מה. אי־פעם לא ידעתי רעב מהו. אוכל היה דבר אחרון שהעסיקני; עכשיו נהיה הדבר החשוב ביותר בחיי, נושא שלא סר ממחשבתי.

הפחם אזל לגמרי ולא היה אפשר להשיגו אלא במחיר גבוה מאוד. גם עצי הסקה אזלו והלכו, ולפנינו היו חודשי חורף ארוכים. התחלתי לחפש אחר חומר הסקה. יום יום, אחר שמיעת החדשות ברמקול הכיכר, הייתי הולך לחורבות בתים שנהרסו בזמן ההפצצות, למגרשים ריקים, ומחפש כל דבר בר־בעירה. השלג שכיסה הכל הקשה עלי. אשתקד ידעה ורשה מחסור בחומרי הסקה, ואנשים כבר אספו ופירקו כל שניתן, ובכל זאת עלה בידי למצוא פה ושם פיסות קרש שאותן הייתי נוטל ומביא הביתה במרוצה, שכן אף שהקרשים שמצאתי לא היו שייכים לאיש, תמיד פחדתי שנערי רחוב או שוטרים יקחום מידי.

חשתי סיפוק מתרומתי להסקת הבית ועוד יותר מעצם עשייתי משהו למען המשפחה, אך כל שעשיתי היה כטיפה בים. בבית המשיך לשרור

קור בלתי נסבל, שגם מנע הקפדה על נקיון ותברואה. לבוש תחתון החלפנו לעתים רחוקות. לא היה אפשר לכבס מלבושים כהלכה כל ימי החורף, ואפילו להתרחץ כראוי לא יכולנו תכופות. וכך, יום אחד, התחלנו להתגרד.

תחילה נמצאה כינה אחת אצל מי מאִתנו, ואחר־כך עוד ועוד לרוב. בראשונה נבהלנו וגם בושנו: אצלנו כינים? אחותי פרצה בבכי ואיימה לעזוב את הבית אם לא נבער את הנגע. אמי ניסתה ללחום במכה, הפשיטה אותנו עירום, השכיבה וכיסתה אותנו היטב במיטותינו ופילתה כינים מבגדינו, אך הללו התרבו במהירות עצומה ומלחמת אמי בהן היתה ללא הועיל. ערב אחד עשתה אמי מאמץ עליון – היא הסיקה את התנור וחיממה את הבית וכולנו רחצנו במים חמים ולבשנו בגדים נקיים. לשעה נדמה, שלא נשארה בבית כינה לפליטה. אך ראה זה פלא, כעבור דקות ספורות חזרנו כולנו והתגרדנו אף יותר מכרגיל. אמי המשיכה ללחום והכינים המשיכו להכות. נתברר, שלא רק אצלנו אלא כל הבית שרץ כינים. ואולי כל הגטו?

בקיץ היתה השמש נראית עם בוקר על הקומה העליונה שמולנו, והכתם הזהוב שהטילה גדל וכבש עוד חלון ועוד חלון עד שלקראת צהריים היו חצי הבית שממול וחצי החצר שטופי שמש. אחרי הצהריים נטשו קרני השמש את החצר וכתם האור הזהוב היה קטן והולך עד שנעלם מעל הקומה הרביעית, מימין לדירתנו. עכשיו, באמצע החורף, אחרי תקופת שלגים, חזרה השמש והופיעה בחצר פשביג אחת, אך לא נגעה בקרקעיתה. היא הופיעה ממול, בזווית חדה, גולשת מהגג מטה לאיטה עד שבצהרי היום יצרו קרניה זווית גדולה שחודה הגיע עד הקומה השניה – ובמרכז הזווית הזאת נמצא חלון נערת חלומותי.

בימים בהירים הייתי שואב הנאה מכתם האוֹר שהיתה השמש מטילה מולי ולמראה הנערה המסתכלת בעד החלון. נדמה לי כי שם, בדירתה־היא, חם ונעים שעה שאני רועד מצינה ליד חלוננו־אנו. יום יום הייתי מודד את זווית קרני השמש. ידעתי כי השמש תעלה בשמים עוד ועוד עד שתאיר את רצפת האספלט שבחצר ביתנו – ואז יבוא הקיץ, סוף סוף, וישים קץ לסבלות החורף. אַך הזווית גדלה בעצלתיים, הקור נמשך ונמשך ונדמה כי יישאר עמנו לנצח.

חודשי החורף חלפו בעצלתיים. הימים הקצרים והלילות הארוכים נמשכו עד אין קץ, ואתם הסבל והכאב. מדוע דברים טובים עוברים במהירות – ודברים רעים נמשכים בלי סוף? אנשים אמרו, שחורף קשה

שכזה לא היה זה עשרות בשנים. האמנם כה חטאנו עד שאלוהים מענישנו כל כך?

סוף סוף תם החורף. ימי שמש נעימים באו, אנשים נהרו בהמוניהם לרחובות, הבתים עדיין היו קפואים אך ברחוב הַחמה השמש והעלתה חיוך על פניהם החיוורות של האנשים. מהגגות ומאדני החלונות נשרו גושי קרח נמסים, וטיפות גדולות של מים טיפטפו מכל עבר. מהשלג לא נותרו אלא שאריות מאפירות למרגלות הבתים. על כל מדרך רגל – שלוליות של בוץ. השמש מחממת את הגוף אך הרגליים קופאות.

ביום שכזה עמדתי שעה ארוכה בתור כדי להחליף את כרטיסי המזון שלנו. היה נעים לחוש את השמש המחממת את הפנים, אבל רגלי שעמדו בשלולית בוץ קפאו. לשווא קיפצתי במקומי. רציתי לבכות מרוב כאב, אך אלה היו כאבי חורף אחרונים. עתה חזר והגיע גם זמנם של הפוליטיקאים של הבית, שהחורף הבריחם מן החצר, להתאסף מחדש, לנתח את המצב ולהתווכח על עתידנו. זרם הידיעות, שקטן בחורף, חזר והתעורר בבוא האביב – הכל כמו התעורר מתרדמה, וידיעות זרמו ממקורות גרמניים וממקורות נסתרים, ויהודי הבית ליקטון, הפכו בהן והוסיפו פירושים. מרבית הידיעות היו רעות: הגרמנים ניצחו וכבשו עוד ועוד שטחים; האיטלקים ומוסוליני בראשם הצטרפו למלחמה לימין הגרמנים. אבל הפוליטיקאים של ביתנו טענו, שמצב הגרמנים בכי רע וחיזקו קביעה זו במצב הכלכלי הקשה ששרר גם בצד הארי של ורשה. ככל שהִרבו הגרמנים להחרים ולשדוד כן ראו בכך הפרשנים ראיה למצבם הקשה והולך. גם כשפרצה קבוצת גרמנים לגטו והרגה יהודים ברחוב, פורש הדבר כראיה למצב הקשה מאוד, שגורם להם להתנקם ביהודים; צריך רק להחזיק מעמד – הגאולה ממשמשת ובאה!

החורף הקשה אילץ אנשים לשבת בבית ושיתק את יכולתם לנסות לשפר את מצבם. בא האביב וכל אחד הרגיש שהגיעה עת לעשות, למצוא תעסוקה כלשהי, לקשור עיסקה, להרוויח כסף ולפרנס את המשפחה, אנשים התרוצצו וחיפשו, קפצו מעיסוק לעיסוק. דודתי שרה ובעלה, שהיתה להם חנות לבגדים ברחוב נלבקי, פתחו מסעדה ברחוב מורנובסקה, בקרבת ביתנו, בהשקיעם בה את כל הונם. ביקרתי שם מדי יום ונוכחתי כי מעטים האנשים שבאו לסעוד שם. תחילה היו דודי ודודתי מלאי מרץ ותקווה והקפידו מאוד על סדר ונקיון, אך אט אט

הוזנח המקום, דודי חדל מבוא למסעדה ודודתי סבבה בה מרוגזת ובוכיה.

אמי ציוותה עלי שלא אלך לאכול במסעדת דודתי בשום פנים ואופן, שכן זה עסק וכל מי שאוכל שם הוא לקוח, שצריך לשלם. נהגתי כמצוותה, אלא שבאחרונה החלה דודתי להציע לי לאכול מרק, שכן אין לה מה לעשות בו; בין כה וכה, אמרה, לא יבוא איש לאכול. ריחמתי על דודתי ועזרתי לה, והיא שפכה לפני את לבה. שוב היינו חברים כבימים עברו. כעבור חודשיים נאלצו היא ובעלה לסגור את המסעדה והפסידו את כל השקעתם.

סבי החל לייצר סיגריות. ככל שזכרתיו משנים עברו תמיד נהג לייצר לעצמו סיגריות. היה קונה כמה סוגי טבק, מערבבם ומפזר את הטבק על דף עיתון, ממלא פיו מים ומתיז רסיסי מים על הטבק והחדר היה נמלא ריח טוב. הוא היה קונה גם "גילזות" (תרמילים ריקים עם פיות), שאותן היה ממלא בתערובת הטבק בעזרת מכשיר מיוחד לדבר. אחרי תקופה ארוכה שהיה יוצא מהבית בבוקר וחוזר כעבור שעות אחדות ממורמר ועצוב, בלי שעשה דבר, חזר לפעילות: הביא כמות גדולה של טבק וקופסאות של גילזות, סידר את החומרים על השולחן הגדול שבחדר האורחים והחל במלאכת הייצור במלוא המרץ. ייצור הסיגריות היה טעון מיומנות, שכן טבק לח מדי לא היה נדחס היטב בגילזות והיה קורע אותן, וטבק יבש היה נהפך לאבק ונשפך החוצה. היה צריך למלא כראוי את מכשיר הדחיסה ולהפעילו בזהירות. סבי ישב אל השולחן, מילא סיגריות, חתך ויישר את קצוותיהן וארזן בקופסאות עד שנראו כמוצרי בית חרושת. אני הייתי יושב לידו, עוקב אחריו במלאכתו ועוזר לו ברצון.

מאז באנו מלודז' לא ראיתי את סבי מחייך. לעתים קרובות ראיתי דמעות בעיניו. הוא היה אדם ממורמר וחסר אונים. לא אחת היה יושב לפני ספר פתוח, אבל נראה שלא היה מסוגל להתרכז ולעסוק בתורה, ונראה כשקוע בהרהורים. לפתע היה קם ואומר: "צריך ללכת!" כאילו באמת היה צריך לסדר עניינים, אלא שלא היה לו בשביל מה ללכת, וכך היה יוצא וחוזר מבוייש על רמותו את כולם ואת עצמו. עכשיו השתנה סבא בבת־אחת. איני יודע כמה הרוויח בייצור הסיגריות, אך הוא עצמו נמלא מרץ, יצא מדי בוקר העירה עם חבילה למכירה וחזר עם חבילת חומר גלם, סידר חיש את שולחן העבודה וישב אל המלאכה. מצב רוחו השתפר והמרירות נעלמה מעל פניו, ובעבדו בנחת היה שוכח לפעמים

את עצמו ומפזם נעימה. אהבתי לראותו בכך.

בבית היו סיגריות כה רבות עד שנתקפתי חשק לעשן. בשעתי טעמתי טעם סיגריה בבית־הספר. קנינו יחד, כמה ילדים, סיגריה אחת, הצתנו אותה וכל אחד מאִתנו שאף כמה שאיפות. טעם מר עמד אז בפי, ועדיין היה זכור לי, ובכל זאת נמשכתי עתה לעישון. יום אחד לקחתי סיגריה ויצאתי לחדר המדרגות, שם הצתי אותה בידיים רועדות, שאפתי כמה שאיפות ארוכות, כיליתי את כׇל הסיגריה וחזרתי הביתה. לפתע התחלתי להרגיש לא טוב. כוחותי עזבוני ורגלי כשלו, לא היה בכוחי לעשות תנועה כלשהי והתקשיתי לזקוף את ראשי. זיעה קרה כיסתה את פני. נבהלתי ולא ידעתי מה עלי לעשות. הרגשה דומה, אך בעוצמה פחותה הרבה יותר, חוויתי כאשר נחתכה אצבע אחותי ודם קלח בעד החתך. פתאום חשתי לא בטוב ופני החווירו; בבית צחקו לי ואמרו, כי די לי לראות טיפת דם וכבר אני מתעלף. עכשיו היה מצבי חמור וממושך יותר. שכבתי במיטתי והרגשתי כאילו אני שוכב בתוך דיסה סמיכה וכל גופי דבוק אליה.

כשהבחינה אמי במצבי נחרדה. ״ברל׳ה, מה קרה לך? מה יש לך? ספר לי!״ אמרתי שלא קרה דבר, שאני מרגיש טוב... אמי רצה והביאה מגבת רטובה וניגבה את פני. ״ראו את הילד – אמרה – הפנים שלו חיוורות כסיד. מה כבר יכולה להיות סיבת ההתעלפות?״

לא גיליתי לה מה אירע, ולפי שהתרשמתי היתה מודאגת מאוד מהפרשה. התקף החולשה חלף עד במהרה ואף שאמי השגיחה עלי מרוב דאגה וחרף ההתנסות הקשה בעישון שוב חשקה נפשי בסיגריה, ומאחר שחששתי מן המהומה שתקום סביבי אם אתעלף יותר מאשר מעצם העלפון, נטלתי סיגריה ומצאתי לי מחבוא מאחורי קיר בית הרוס, שם ישבתי על ערימת לבנים והצתי סיגריה. עישנתי אותה לאט, בשלוות נפש, וחכיתי לראות מה יקרה, אחרי שגמרתי לעשן שוב הרגשתי לא טוב וזיעה קרה כיסתה את פני. ישבתי אפוא בשקט במקומי, ומשחלפה ההרגשה המשונה חזרתי הביתה. מאז ואילך נהגתי לעשן יום יום סיגריה או שתיים, ושוב לא נתקפתי חולשה.

שוב הגיע חג הפסח, החג האהוב על הכול, חג המסמל חרות, חג האביב ויפי הטבע. מה נשתנה החג הזה מכל קודמיו! אנחנו נעולים בגטו, החופש והחירות נלקחו מאתנו. אנחנו מחפשים את ניצני האביב ברחובות הגטו – אין לנו שום סיכוי לראות את השדות המוריקים, את

פרחי הבר הצצים בשולי דרכים, את פריחת עצי הפרי. לא נוכל לשאוף את ריח השדות, היערות, פריחת עצי הלילך. אנו כלואים ואיננו רואים שביב אור של תקוה. את החג השנה אין להשוות אפילו לחג שחגונו אשתקד למרות שכבר חיינו בשלטון הגרמני, כפופים לשפע מגבלות וגזירות. אשתקד עוד לא חיינו בגטו, יהודים השתדלו לחוג כהלכה ואוירת חג שרתה על הרחוב. השנה חג הפסח אינו במקומו. יהיה מגוחך לומר: "עבדים היינו לפרעה במצרים..." האין מצבנו עתה גרוע מעבדות? שמונת ימי החג, שצריכים היו להיות שמונת ימי שמחה, נהפכו לשמונה ימי סבל רוחני וגשמי כאחד. על הרעב הרגיל התוסף איסור אכילת חמץ שעה שלא ניתן להשיג מצרכים כשרים לפסח, ולפיכך לא נותר אלא לרעוב שבעתיים. אמנם, בשל מצב החירום התירה הרבנות אכילת קטניות, אך לא היה בכך כדי לשנות הרבה. והסדר היה קצר ועצוב.

בלא משים השתנה מצבנו במהירות מרע לרע יותר. בלא משים גם התרגלנו לכך במהירות. האביב, שהוציא את האנשים מבתיהם החוצה, גם חשף בתוך כך לעין כל את מצוקותיהם. מיום ליום רבו ברחוב אנשים שרעב מציץ מפניהם, לחייהם נפולות, ראשיהם מחודדים, גוום המוכה רזון נראה כמקל. החוצות מלאו מקבצי נדבות וביניהם המוני ילדים. מיום ליום נראו לוויות רבות יותר, ושלא כבעבר, שוב לא עצרו עוד אנשים ברחוב למראה לוויה ולא הצטרפו אל המלווים מהלך־מה, לכיבוד המת; עתה לא נתן איש לבו ללוויה עוברת. עגלות פשוטות, רתומות לאדם, ועליהן שניים־שלושה ארגזים, אספו את המתים בלי שום גינונים. בחצרנו לא עבר יום ללא הוצאת מת מאחת הדירות, ולא אחת הוצא יותר מאחד. הלוויות היו שקטות, ללא צעקה והתייפחות. האבלים ליוו מתיהם בשקט, כמעט בסתר, כמו בושו שדבר זה אירע להם, וכל האחרים השימו עצמם כלא רואים והתרחקו מהמלווים כמנגועי מגיפה. בין האנשים שנראו ברחוב או בחצר היה אפשר לראות רבים שפניהם העידו כי מותם קרב ובא, אך איש לא עשה דבר לעצור את המוות. אנשים מתו בהמוניהם בשקט.

רובינשטיין, המשוגע של הגטו, שוטט לו ברחובות הגטו ובכל מקום שנמצא התאספו סביבו אנשים, ואני ביניהם, להקשיב לאמרותיו. הוא עצר ליד עגלת מתים שעה ששני בחורים, ועימם שוטר, אספו מת שהיה מוטל ברחוב והכניסוהו לארגז שבעגלה, ואמר למת: "הי, חבר, שכב

על הצד! השאר מקום לאחר!" האנשים שעמדו סביב עגלת המתים פרצו בצחוק – והמשוגע של הגטו המשיך לשאת דברו: כל היהודים בגטו ימותו... יישארו בחיים רק שלושה אנשים – ראש ה'יודנרט' צ'רניאק, ראש ה'חברה קדישא' פינקס, ואני המשוגע של הגטו..." ושוב פרצו הכל בצחוק.

לא ייאמן. אך לפני זמן־מה יראתי אפילו לחשוב על המוות. פחדתי מכל דבר הקשור במוות. המוות נראה לי דבר כה רחוק מהחיים. עכשיו אני מהלך ברחוב ורואה עשרות מתים. תחילה נהגתי להסב ראש ולעבור מהר, שלא לראות את הגוויה. עכשיו אני מסתכל בגופות המונחות על המדרכה, יש מהם ששוטרים כיסום בגליונות נייר, אחרים גלויים, ואיני מגיב. ההתרגלתי לחיות עם מתים? אמנם, לא הייתי יחיד. האנשים שפסעו ברחוב חלפו אף הם באדישות גמורה על פני גוויות אדם ולא הפסיקו משיחם ומשחוקם ורק השתדלו שלא להיתקל בגופה כמו הִיתה איזה חפץ מושלך על המדרכה. הפער בין חיים ומוות הוצר כנראה מאוד מאוד, ועם זאת היה המאבק על ההישרדות עז ביותר – כל משפחה לחמה את מלחמת קיומה בכל כוח שעמד לרשותה. הסיסמה היתה: להחזיק מעמד, לבלות את הזמן הקשה; לא יתכן שיניחו לחצי מיליון היהודים שבגטו למות ברעב; משהו מוכרח לקרות, אי־משם תבוא עזרה. אלא שאיש לא יודע מהיכן ומתי.

ילדים מקבצי נדבות שרו את שירו של רובינשטיין המשוגע:

אוי די בונע,
איך וויל נישט אווקגעבען די בונע,
איך וויל נאך אפעס לעבען,
די בונע נישט אוועקגעבען.*

לא כל היהודים היו על סף מוות. היו שעבדו במוסדות הקהילה, במפעלים שייצרו בשביל הגרמנים, היו שהתקיימו ממסחר ומשוק שחור והיו בעלי משאבים כספיים שהספיקו לקיום ממושך. מי שהיה לו כסף יכול להשיג הכל ולא ידע רעב. סיפרו, שיש יהודים עשירים, המבלים את לילותיהם במסיבות פרועות.

---

* אוי תלוש המזון, איני רוצה להחזיר את תלוש המזון, אני רוצה לחיות עוד קצת, את התלוש לא להחזיר.

יום יום נהגתי לבלות שעות רבות בקירבת שער הגטו שבקרן הרחובות מורנובסקה־בוניפרטרסקה, לא הרחק מביתי. משם הייתי מביט בקנאה בעולם החופשי שבעברו השני של הגטו, משם הייתי עוקב אחר מבצעי הבריחה של נערים, רבים מהם בני גילי, כמה מהם צעירים ממני. המבריחים היו מתמקמים בשערי הבתים שבקירבת השער, צופים בנעשה בנקודת המשמר ומוכנים לזנוק בשעת כושר. כשהסביבה היתה שלווה וכשנראו החייל הגרמני והשוטרים עסוקים בשלהם בנקודת המשמר, היתה חבורת נערים מגיחה פתאום מכל עבר וכל אנשיה היו רצים במהירות אל פתח הרחוב ועוברים לצד האחר של הגטו, ובטרם הספיקו הגרמני והשוטרים לזוז כבר היו הם חומקים בסימטאות ונעלמים. לא תמיד עלה בידיהם לחמוק. לפעמים היו נתפסים בידי השוטרים, שהיו מחפשים בכליהם, לוקחים מהם כל כסף שנמצא ברשותם וחולקים להם מכות. הנערים שהצליחו לעבור לחלק ה״ארי״ של העיר היו צריכים להיזהר שלא להיתפס בידי המשטרה או המשמרות הגרמניים, או בידי ה״שְׁמַלְצוֹבְנִיקִים״ – הנערים הפולנים שארבו לנערים החומקים מהגטו, וכל אימת שלכדו אחד מהם היו סוחטים ממנו כסף במכות ובאיומי הסגרה לגסטפו. המבריחים הקטנים הצטרכו לקשור קשרים טובים עם סוחרים פולנים, כדי למכור את הסחורה שהבריחו מהגטו, ולקנות בכסף שקיבלו בתמורה מצרכים במחיר סביר. הייתי מסתכל בפנים הרצינויות של הנערים הללו, ויכולתי לחוש את כובד האחריות שרבצה עליהם. לרגע הזכיר לי המחזה את משחק הילדים הידוע ״שוטרים וגנבים״ שנהגנו לשחק בחצר – מי יכול להעלות בדעתו, שילדים יהפכו משחק זה למשהו כה ממשי; כמה אומץ לב ותושיה נדרשו לכך?

באחרונה נורו ונהרגו כמה נערים בנסותם לחמוק מן הגטו, אך הדבר לא הרתיע אחרים. זה מכבר נתאוויתי להצטרף אל הנערים הללו ולעסוק בהברחה. הרגשתי שהמצב בבית מחמיר יותר ויותר. אנו מוכרים כל שיש לנו, והרעב גובר והולך. מדוע לא אוכל אני לעשות כמעשה הנערים הללו? הדבר העסיק את מחשבתי כל הזמן. כשהייתי מצייר בדמיוני את צאתי למבצע הברחה, הייתי נתקף ריגוש, פעימות לבי היו מתחזקות ופחד היה משתלט עלי, ואף על פי כן המשכתי לחשוב על הרעיון. המעבר המהיר לצד האחר של הגטו נראה לי קל, יחסית, ולא מפחיד. הפחד היה מפני ההימצאות בעבר האחר, בין הגויים. כיצד אנהג שם? איך אקשור מגע עם הגויים? איפה אקנה את המצרכים? לא

היה לי שמץ מושג בכל אלה. ומה אם איתפס? היביאוני למטה הגסטפו ויהרגוני שם? איש לא ידע אז לאן נעלמתי פתאום...

כך הירהרתי ביני לביני, ולבסוף הסקתי שכל אלה אינם אלא תירוצים. אני פשוט פחדן! אחרי היסוסים רבים סיפרתי בבית על תוכניתי להבריח אוכל לגטו ואמרתי שאצטרך לכסף לקניית המצרכים. אמי הופתעה והחווירה עד שהרגשתי כאילו נתפסתי בפשע. ניסיתי להסביר, שנערים מבריחים מצרכים לגטו יום יום, אך אמי שיסעה דברי ואמרה שאינה רוצה לשמוע מלה אחת נוספת בנושא זה. ההברחה מסוכנת מאוד. יום יום נהרגים נערים מבריחים, ואחרים נעלמים. אל לי לדאוג. אנחנו נסתדר.

גם אחותי דבורה התנגדה לעיסוקי בהברחות. הייתי מאוכזב. אמי ואחותי אינן נותנות אמון ביכולתי לעשות משהו. רעיון ההברחה לא הִרפה ממני. המשכתי להתקנא בנערים שחצו את גבול הגטו הלוך ושוב, חוויתי כל תנועה שלהם, שׂשׂתי להצלחתם, כאבתי את כשלונם. פעם אמרתי לאחד מהם, שגם אני רוצה להבריח מצרכים לגטו. הנער פרץ בצחוק. ״אתה,״ אמר, ״אתה לא בשביל זה. אתה עדין מדי. קציצות הם יעשו ממך. עם הפנים היהודיות שלך יתפסו אותך מהר מאוד. שמע מה שאני אומר לך: תוציא לך את זה מהראש.״

לבסוף הרפיתי מהרעיון.

אמי, שהמשיכה לחפש אחר מקורות פרנסה, הביאה יום אחד מטחנה הביתה. המכשיר דמה למטחנת בשר ביתית, אך היה גדול יותר ובראשו היה מְכַל גדול לגרעינים. גם ידית הסיבוב היתה גדולה ופתח יציאת הקמח היה שונה, וכן נלוותה למכשיר תבנית גדולה ושטוחה לאיסוף הקמח הטחון. שמחתי על המטחנה הפרימיטיבית כעל דבר יקר ערך – סוף סוף יראה ביתנו פעילות כלשהי – והתפעלתי מתושייתה של אמי. המבצע לא היה קל. אחד מידידינו קישר את אמי עם בעל מאפיה, שהיה קשור עם מבריחים שהבריחו גרעינים לגטו. בעל המאפיה, שלא רצה לסכן בבת אחת כמות גדולה של חיטה, חילק את העבודה לכמה אנשים שרחש להם אמון, ואמי ביניהם. הדבר נשמר בסוד, לבל ילשין עלינו איש. החלק המסוכן שבעבודת הטחינה היה העברת הגרעינים מהמאפיה הביתה והחזרת הקמח מהבית למאפיה, וזאת היתה עושה אמי. בבית התחלקה העבודה בין שלושה: אמי, אחותי ואני.

אמי היתה מתחילה לטחון משעת בוקר מוקדמת – מעולם לא ידעתי

מתי התחילה – ובשעות הערב המאוחרות. אני הייתי תופס את מקומה אחרי ארוחת הבוקר ואז היתה היא הולכת לסידורים, ואחר־כך הייתי עובד עד אחר־הצהריים ומתחלף עם אמי. אחותי נהגה לעבוד בשעות הערב. העבודה נראתה קלה תחילה, אך זה רק בדקות הראשונות. תחילה עלה סיבוב הידית בקלות יתרה והקמח היה נשפך לתבנית המתמלאת, שאותה הייתי מזיז פעם בפעם לקליטה שווה של הקמח. כשעייפתי החלפתי יד, ונדמה לי שאוכל לעבוד כך כל שעות היום. אולם כעבור זמן־מה עייפו הזרועות וקטן מספר הסיבובים שיכלה יד אחת לסַבֵּב. וככל שרחקה שעת ארוחת הבוקר הציק הרעב יותר ויותר ומלאכת הסיבוב קשתה והלכה. הייתי סופר את הסיבובים שעשיתי בידי האחת ומשתדל להגיע למספר גבוה ככל האפשר. כשהרגשתי שהיד עומדת להתפוצץ מכאב, הייתי מחליף יד מדי כמה סיבובים. בדרך כלל היתה אמי מפסיקה אותי מעבודתי ומצילה אותי ברגע שאפסו כוחותי. אחר ארוחת הצהריים גבר כושרי ויכולתי להמשיך לעבוד עוד זמן־מה.

התקופה הקצרה של מלאכת הטחינה, שנמשכה כחודש, היתה טובה, יחסית. הרווחנו כדי מחיה והרגשנו בטחון בקיומנו. אמי הביאה יום יום לחם טרי הביתה, והארוחות היו משביעות. לפתע הקיץ הקץ על כל זה. יום אחד נעלם בעל הבית והמאפיה נסגרה. לפי גירסה אחת ברח לאי־שם, לפי אחרת "נלקח" על־ידי אנשי ה"צ׳ינְסְטְקַה" (קבוצת "השלושה־עשר") שכן לא שילם להם "מס". מקור פרנסתנו היחיד נסתם ושוב נאלצה אמי לחזור ולמכור מן החפצים שעדיין נותרו ברשותנו.

לחיינו בגטו מלאה שנה כמעט. המצב הורע מיום ליום. כל התקוות והשמועות הטובות נתבדו. ב־22 ביוני 1941 פלש הצבא הגרמני לברית־המועצות ושעט במהירות בזק הרחק אל תוך מרחביה, מנפץ בדרכו את הצבא הסובייטי לרסיסים, לוקח בשבי מאות אלפי חיילים.

עוד תקווה התנפצה. מהרוסים לא תבוא ישועה.

מראה רחובות הגטו היה מחריד. על המדרכות השתרעו אנשים, משפחות שלמות, עירומים למחצה, חלקם מוכי רזון, רגליהם וידיהם דמויי קיסמים, חלקם נפוחי־רעב כבלונים. לפעמים היה קשה להבחין מי מהם חי ומי מת. עגלות "חברה קדישא" אספו בלי הרף את המתים. וילדים – כה הרבה ילדים, לבדם בלי הורים, חבורות חבורות ויחידים –

מילאו את הרחובות, התחננו לאוכל בבכי שנשמע למרחוק, למרבה אדישותם של עוברים־ושבים.

ועם כל זה לא אבדה תקוה. אנשים האמינו בשינוי שיתחולל לטובה, נאבקו והתמודדו בעקשנות על הישרדותם בסיסמת "להחזיק מעמד" ו"לא להחזיר את ה'בּוֹנֶה'", את כרטיס המזון שפירושו חיים.

יום אחד חזרה אמי הביתה בוכיה ושבורה. שעות עמדה בשוק והצליחה לבסוף למכור חפץ כלשהו מחפצינו, ובתמורה קנתה לחם. בדרך הביתה, באמצע הרחוב ההומה, התנפל עליה בחור, חטף מידיה את הלחם – ולא ברח אלא עמד ואכל את הלחם בו־במקום. אמי נאבקה אִתו, אנשים התנפלו עליו, היכוהו, אך הוא המשיך לאכול את הלחם שבו החזיק בכל כוחו בלי שים לב למכות שספג. אך בקושי הצילה אמי מידיו כמה פרוסות. לשווא ביקשנו להרגיעה, כה סעורה ושבורה היתה. מאז ואילך נלוויתי אליה בצאתה לקניות.

תופעת ה"חַפְּרים" (חוטפים) כבר נתנה אותותיה זמן מה בחיי הגטו. רובם היו בחורים צעירים, ששוטטו רעבים ברחוב, עקבו אחרי נשים שקנו מצרכי מזון, ביחוד לחם, והיו חוטפים מידיהן את שהחזיקו ואוכלים את המלקוח בו־במקום, במהירות, עד שאיש לא הספיק לקחת מהם בחזרה את המצרך השדוד. לחוטפים לא היה אכפת מה יעלה בגורלם, ובלבד שיאכלו משהו. יום אחד, ברחוב מִילָה, ראיתי איך חטף "חַפֶּר" לחם מידי אשה והתחיל לאכלו. שוטר יהודי ועוד אנשים הרביצו לו בראשו ובידיו וניסו לחלץ את הכיכר מידיו, אך הוא החזיק בו בעקשנות עד שהתפורר ונפזר על הקרקע. הבחור נפל פצוע ארצה ובמצב זה המשיך ללקט את פירורי הלחם שהתפזרו ותחבם אל פיו אחד אחד.

החצר בפשביג אחת השתנתה. התנועה קטנה. האנשים שעברו על פני החצר לא עצרו עוד לשאול לשלומם של אחרים, כאילו השתוללה שם מגפה וראוי שלא לעמוד בקרבת איש. הייתי יושב במרפסת דירתנו ונזכר בזמנים הטובים, כשהחצר שקקה חיים. חלפו הימים שאהבתי לשבת ולהתבונן בנעשה בחצר ההומה. עכשיו היתה דוממת ומדכאת ורק קולות פושטי־יד ובכי ילדים עלו ממנה. "אני רעב! אני רעב!" – את הקריאות הללו יכולת לשמוע מבוקר עד שעת לילה מאוחרת. ארגז האשפה, שהיה בשעתו מוקד משיכה לחתולים עד שהייתי פוחד לשפוך לתוכו את האשפה פן יקפוץ מתוכו חתול לקראתי, נהפך למוקד משיכה

למבוגרים וילדים, שנברו שם בחפשם אחר פירור מזון. ומה כבר היה אפשר למצוא שם? לא הייתי מסוגל להסתכל על האנשים המחטטים בזבל, שצחנתו הגיעה עד נחירי, ממששים בידיהם, נותנים "מציאות" בפיהם, יורקים וממשיכים לחפש. השתדלתי שלא להסתכל, אבל עיני חזרו ושבו אל ארגז הזבל הנורא; ולפעמים ניטשטשה התמונה עד שלא ידעתי עוד אם אנשים הם הנוברים שם או חתולים.

נערת חלומותי נעלמה זה מכבר מחלונה שממול לבלי שוב. לבי אמר לי, שמשהו לא טוב קרה שם, בביתה. כמה פעמים, כשצדתי את דמותה, נראתה לי חולה. לשווא תרתי אחריה. דרך להיוודע מה עלה בגורלה לא היתה. אך יום אחד, כשעגלת "חברה קדישא" נכנסה לחצר, ומחדר המדרגות הימני, ממול, הוציאו גוויה, ידעתי כי היא המתה. באחרונה הוצאו מחצרנו גוויות מדי יום ומעולם לא שאלתי לזהות המתים. הפעם מיהרתי לחצר ושאלתי מישהו במי מדובר, ונענית שזו נערה מהקומה השלישית, שהיתה חולה זמן רב. נשארתי המום. גם חלומי היפה, הפרטי, שאיש לא ידע עליו דבר, נלקח ממני. כמה ימים הרגשתי ריקנות ואיבדתי עניין בכל; מאמצי להמשיך להזות הזיות משותפות עם הנערה עלו בתוהו. פעם ראשונה צץ במוחי הרהור, שכדאי שגם אני אמות.

הרעב גבר בביתנו. חפצי הערך שלנו נמכרו עד האחרון. מעתה שוב לא עלה בידי אמי לקנות לנו לחם. רעבנו כל הזמן. אמי רזתה עד שבגדיה היו תלויים עליה כשק. יענקל'ה העגלגל, שראשו היה עגול ככדור, כחש, פניו נתארכו ועיניו נעשו גדולות גדולות. אחותי דבורה, שתמיד היתה רזה, לא השתנתה הרבה. את עצמי לא ראיתי, אך דומה שנראיתי רע מאוד. ערב אחד שאלתני אמי כבדרך אגב מה דעתי על הצטרפות אל אחי בטורובין. לא האמנתי למשמע אזני. המחשבה על פרידה מאמי ומבני המשפחה לא קנתה אחיזה בראשי. לא עניתי ואמי לא הוסיפה ללחוץ עלי. אך מאז אותו ערב ניקר במוחי רעיון עזיבת הבית ובתוך־תוכי החלטתי להתנגד לו בכל תוקף. כעבור ימים מספר אמרה לי אמי, כי החליטה לשלוח אותי לטורובין, שם אשב עם אחי עד שהזמנים ישתנו. נתברר, שזה מכבר גמלה בלבה החלטה להוציאני מהגטו ולשלחני לטורובין. היא אף ביררה את דרכי הבריחה לשם וכבר הכינה כסף למטרה זו.

לא רציתי לעזוב את הבית, לחיות בבית אנשים לא מוכרים כמעט. לא רציתי לנטוש את אמי, את אחותי ואחי יענקל'ה, גם לא הבנתי מדוע

עלי לעזוב. רציתי להגיד לאמי שאיני רוצה לנסוע, שאני רוצה להישאר אִתה, עם אחותי ועם אחי, אך כשהסתכלתי עליה וראיתי את עיניה המתחננות לא יכולתי לסרב לה. היה באמי משהו שמאז ומתמיד לא הניח לי לסרב לה, כמו היפנטה אותי. נשמעתי למצוותה כלפקודה שאין להרהר אחריה.

יקשה לדעת מה עבר על אמי עד שהגיעה לכלל החלטה לשלוח אותי מהבית. אבי לא היה בחיים, מוטל עזב את הבית מכבר ואני הייתי נער חלוש, קשור לאמו ולבית, ואם אסע לא תוכל היא לטפל בי עוד, ומי יודע אם נתראה אי־פעם. שלא לדבר על כך, שהבריחה מהגטו והמסע לטורובין היו כרוכים בסכנת נפשות. אפשר מאוד, שאמי חשה באותם ימים כי היא עצמה לא תחזיק מעמד זמן רב, ומאחר שלא ראתה שום אפשרות לפרנסנו, ואחרי שקיבלנו ידיעות טובות מאחי, גמרה אומר לנסות להצילני חרף הסכנה שבדבר. ידעתי שההחלטה נפלה, שנותרו לי רק ימים ספורים במחיצת משפחתי, ובכל זאת קיוויתי שהתכנית כולה תתבטל. מחשבות נוראות ומפחידות הציפוני. אמי קירבה אותי אליה יותר מתמיד, כמו רצתה להעניק לי מנת אהבה לאורך ימים, ואני התפללתי לנס שישאירני בבית.

הרגע שקוויתי כי לא יגיע בא. עמדתי לבוש, מוכן לתזוזה. הכל נשקו לי ובכו. מרוב ריגוש אבד לי חוט המחשבה. עמדתי כגולם עד שהוליכה אותי אמי מן הבית ועמי צרור בגדים שהכינה לי. יצאנו את חצר פשביג אחת. מי יודע אם עוד אחזור הנה. חלפנו ברחובות הגטו, צועדים מהר בלי להסתכל לצדדים, לבל ניפגש עם אנשים שיעצרונו לשיחה. אמי הוליכתני באחזה בידי, ואני אפילו לא שמתי לב איפה אני. לבסוף נכנסנו לחצר ועלינו במדרגות. אמי דפקה על דלת. אשה פתחה לנו ושאלה לרצוננו. אמי אמרה לה משהו בלחש, ואנו הוכנסנו פנימה ונתבקשנו לשבת ולחכות. ישבנו בלי להוציא הגה. חששנו לדבר, פן נפרוץ בבכי ולא נוכל להיפרד. גבר צעיר נכנס לחדר ולחץ את יד אמי, בחן אותי במבטו מכף רגל עד ראש, חשב רגע כנמלך בדעתו, לקח כיסא, ישב על ידי ואמר: ״שמע בחור! שמע היטב מה שאני אגיד לך, ואם תעשה ככה הכל יעבור בשלום. אנחנו נחכה עוד כמה שעות, עד קרוב להתחלת העוצר של הפולנים [העוצר של היהודים התחיל בשעה שבע; של הפולנים בתשע]. יותר טוב שפחות פולנים יסתובבו ברחוב. אנחנו נוציא אותך לצד האחר. שם יחכה לך שוטר פולני ויצעד במרחק־מה לפניך ואתה תלך אחריו. אם הכל ילך בסדר, הוא יוליך

אותך עד תחנת הרכבת המרכזית. אל תיבהל אם השוטר יִגש אליך ויתפוס אותך במעיל ויוליך אותך כאסיר. ואם השוטר ייעלם פתאום, תצטרך להמשיך ללכת לבדך ולהתחמק ממשמרות הגרמנים.״

נראה, שפני הסגירו את פחדי. האיש אמר: ״אל תפחד. הכל יעבור בשלום. רק אל תפחד. ותזכור, שמרגע שיצאת מהגטו אין דרך חזרה.״

אחר־כך המשיך המבריח ואמר: ״כשתגיע לתחנת הרכבת, תיגש ישר לקופה מספר שתיים. שם יושב איש שלנו. תן לו את תעודת הזהות שלך [אמי נתנה לי את תעודת הזהות שלי ובתוכה שטר כסף] עם שטר הכסף שבתוכה. הוא יתן לך כרטיס בלי לשאול שאלות. הרכבת ללובלין צריכה לצאת לפי התכנית בשעה אחת־עשרה, אבל הרכבות עכשיו לא יוצאות בזמן. לכן תאזין לרמקול המודיע על מועד צאת הרכבות. שב בפינה וחכה עד שהרכבת שלך תגיע. כשהרכבת תגיע יתנפלו עליה המוני אנשים. עלה על הרכבת בכל מחיר. זכור, אם לא תצליח לעלות לרכבת – אתה אבוד! אבל זו לא תהיה בעיה בשבילך. אתה קטן ובוודאי גם זריז.״

האיש שאלני אם אני יודע את הדרך לתחנת הרכבת. הייתי שם כשהייתי ילד קטן ובזכרוני שרדה רק צורת הבנין, ולכן עניתי בשלילה. האיש לא היה מרוצה והסביר לי באיזה רחובות יהיה עלי ללכת במקרה שאישאר לבדי. אחר־כך אמר לאמי, שהיא יכולה ללכת הביתה, ״הכל יהיה בסדר.״ אמי לא רצתה ללכת וביקשה רשות להישאר אתי עד צאתי לדרך. האיש הסכים. המתח פג במקצת, ואמי דיברה אתי על נושאים צדדיים למיניהם, אך לא נגעה בנקודה המכאיבה – הפרידה.

פתאום בא האיש ואמר: ״בוא, ילדי!״ נשארתי נטוע במקומי. לא הייתי נכון להיפרד מאמי. האיש הרים קולו וצעק: ״בוא מהר!״ ואז נפרדתי מאמי בחפזון, בלי לומר לה מלה, ורצתי אחרי האיש.

ירדנו לחצר ומשם עברנו לחצר אחרת, שם ירדנו למרתף וצעדנו במנהרה חשוכה. לבסוף עצרנו. האיש אמר לי לחכות ולא לזוז עד שיחזור. איני יודע כמה זמן עמדתי שם רועד מקור ומפחד, אולי דקה ואולי שעה, עד שפתאום ראיתי אלומת אור חודרת בעד התקרה לתוך המנהרה. האיש תפסני בידו ומשכני עד החור שבתקרה, לפת את גופי בשתי ידיו ולחש לי: ״שיהיה בהצלחה!״ ובתוך כך הרימני והוציאני החוצה. הייתי מחוץ לגטו. המכסה נסגר – וחסל דרך חזרה. השוטר שעמד לידי נעץ בי מבט קצר ובלי לומר מלה התחיל ללכת. הלכתי בעקבותיו. הרחובות שבהם עברנו היו חשוכים וריקים. פסעתי בה

כעיוור, בלי לדעת לאן פני. פנינו לרחוב מרכזי ומואר יותר, אבל ריק ושקט, ופתאום נפתחה דלת ואור חזק הציף את הרחוב, ומן הבית נשפכו חבורת גרמנים עם נערות פולניות. הם דיברו בקול רם וצחקו, ואני לא הספקתי לחמוק מהם והלכתי הישר לקראתם. כולם דיברו יחד בהמולה, ולרגע נדמָה לי שאחד מהם פונה אלי וכולם צוחקים, אך לבסוף חלפו על פני ואני המשכתי דרכי והתרחקתי מהם. השוטר נעלם. נבהלתי. לא יודע איפה אני נמצא ואיך אגיע לתחנת הרכבת. כמה שמחתי כשראיתי את דמותו השמנה של השוטר הפולני מופיעה פתאום מרחוב צדדי! ושוב צעדנו זה בעקבות זה בדרך שאין לה סוף. אט אט התחלתי להיזכר ברחוב שבו הלכנו. מרחוק נראה אור חזק ונשמעו רעשים – תחנת הרכבת המרכזית של ורשה. השוטר נעמד בקרן הרחוב, הסתכל לעברי ונעלם באחד הרחובות.

הפעם לא היה אכפת לי שהסתלק. בצעדים מהירים קרבתי לתחנה. לא חשבתי על דבר, לא על אמי, לא על הבית. ראשי כמו התרוקן מכל. רק ההוראות של האיש מילאוני. נכנסתי לתחנה. החום, הרעש וההמון הממוני. פולנים, חיילים גרמנים במדים שונים ומשונים מילאו את אולם התחנה, ואני, ילד יהודי שברח מהגטו, ביניהם. צעדתי ישר לקופה מספר שתיים, מסרתי לקופאי את תעודת הזהות עם שטר הכסף בתוכה וביקשתי כרטיס ללובלין. הקופאי הביט בי, הוציא את השטר מהתעודה ותחבו לכיסו, קיבל ממני שטר אחר ונתן לי כרטיס. כששאלתיו מתי יוצאת הרכבת, ענה שלא תצא בזמן; עלי להאזין להודעות ברמקול.

לא ידעתי מה אעשה. מכל עבר ראיתי גרמנים. עד מהרה למדתי להבדיל בין גרמנים נוסעים, שדבר לא איכפת להם, ובין צמדי משמרות גרמניים שפסעו בקצב אחיד, לאט, ידיהם על נשקם, והביטו לכל עבר. חמקתי מפניהם אך לא ידעתי איפה אסתתר עד שראיתי אנשים יושבים ושוכבים על הרִצפה, בצִדי הקירות. ישבתי בפינה חשוכה בין ממתינים אחרים. הרמקולים השמיעו בלי הרף הודעות על רכבות נכנסות ויוצאות, על איחורים וזמני נסיעה משתנים. רוב ההודעות נאמרו בגרמנית ורק חלקן הקטן גם בפולנית. האזנתי לכל ההודעות בקשב רב, לבל אחמיץ את ההודעה על הרכבת ללובלין. שכבתי על רצפת תחנת הרכבת, ראשי על צרורי. נתקפתי עייפות ורציתי לישון, אך ידעתי שאסור לי להירדם. אם לא אשמע את ההודעה על הרכבת שלי, אוֹבָד. חשתי רצון עז להירדם ולא להתעורר, לא לעמוד עוד לפני סכנות. המשמרות הגרמניים צעדו על פני הלוך ושוב, לפעמים

בקרבתי, עוד מעט ודרכו עלי. העמדתי פני ישן. ואם יזהו אותי? מה אם ישאלו לתעודותי? ומה אם לא אצליח להכנס לרכבת או אחמיץ אותה, ואם יזהני מישהו ברכבת?

ידעתי, שאמי עשתה הכל למעני, אך לא הבינותי מדוע שילחה אותי מהבית אל מול כל הסכנות הללו. כה טוב יכול להיות לי אילו רק הייתי עכשיו בבית, ליד אמי והמשפחה. התמודדתי בשינה, נרדמתי והתעוררתי מדי שניה כנורה מהבהבת. קולו של הרמקול הוא שהעירני שוב ושוב ואני נדרכתי להקשיב. לרגע נתקפתי פחד שמא כבר חלפה הרכבת ללובלין – ואני נשארתי מאחור. פחדתי לשאול אנשים, ובוודאי שלא יכולתי לגשת לברר זאת במודיעין. אך המחשבה שהחמצתי את הרכבת היתה ללא נשוא עד שלבסוף אזרתי אומץ ופניתי בשאלה לאיש שישב בקרבתי. הוא הרגיעני ואמר: ״אל תפחד, ילד. הרכבת עוד לא הגיעה. גם אנחנו נוסעים ללובלין.״

נרגעתי והתעוררתי לגמרי. כשהודיע הרמקול על בוא הרכבת ללובלין קמה בהלה באולם בית הנתיבות. תחילה לא הבנתי מה מתרחש – בבת־אחת קמו המונים על רגליהם, אספו צרורותיהם ונדחקו בפתחי היציאה לרציף. כל האנשים שמילאו את האולם חיכו לרכבת ללובלין ואני לא ידעתי! קפצתי ממקומי ונדחקתי במהירות באחד הפתחים. כעבור דקה עמדתי על הרציף הקר, שהתמלא אדם במהירות. הדוחק והחושך העניקו לי מסתור טוב מעיני המשמרות הגרמניים. הרכבת הגיעה ברעש גדול ומילאה את הרציף בעשן ובאדים. ושוב מהומה רבתי. אנשים התנפלו על הדלתות, נדחקו, דחפו זה את זה ועלו זה על זה, ואני נדחקתי ביניהם ונסחפתי אל תוך קרון, שם רצתי עם נוסעים אחרים בפרוזדור ונדחפתי לאחד התאים, שהתמלא במהירות. עמדתי ליד החלון שבין שני הספסלים. כשנכנסתי יכולתי לתפוס מושב על ספסל, אבל הנחתי לאחרים לשבת ונשארתי עומד.

הוקל לי. ברוך השם, נמצאתי בתוך הרכבת! הרכבת זזה והעומדים כמעט נפלו על היושבים. גם אני הצלחתי להיאחז בקושי במשהו לבל אפול על אשה. האנשים סידרו את צרורותיהם, ישבו בכל מקום שיכלו על רצפת הקרון, ואני ישבתי בין זוגות רגליים וריח מצחין עלה באפי. העמדתי פני ישן לבל אצטרך לבוא במגע עם שכני לתא, אך הכל היו עייפים ונרדמו חיש מהר, ואני בתוכם. ישנתי חזק. כשבא מבקר הכרטיסים הוערתי ושכני צחקו כאשר לא ידעתי איפה אני נמצא. האשה שלידי פנתה אלי ואמרה: ״תן את הכרטיס לביקורת. אתה מבין?״

שלפתי את כרטיסי ומסרתיו למבקר ושוב נרדמתי. כשהתעוררתי כבר עלה השחר. הרכבת האטה מהלכה והאנשים התכוננו לרדת. גם אני קמתי והסתכלתי החוצה בעד החלון. נוף כפרי שמכבר לא ראיתיו, נתגלה לפני. הרכבת עצרה בבת אחת. הנוסעים יצאו את הקרונות במהירות. היתה שעת בוקר מוקדמת מאוד. לא ראיתי נפש חיה ברחוב ולא ידעתי לאן אפנה. התחלתי ללכת בבטחון לכיוון שנראה לי כמרכז העיר. בסכנות הגדולות כבר עמדתי. הבריחה מהגטו, תחנת הרכבת, המסע – הכל עבר בשלום, אילו רק יכולתי לקפוץ עכשיו הביתה ולספר מה עבר עלי...

לפתע הופיע לפני שוטר פולני, עצרני ושאל: "יהודי?" וספק בשאלה ספק בהוראה ביקש תעודות וחקר מהיכן אני בא ולאן אני הולך. גימגמתי ואמרתי, שבאתי להתארח אצל דודי בעיירה ליד לובלין. השוטר לא הקשיב בכלל לדברי, אמר שהוא יודע כי ברחתי מגטו ורשה, תפסני במעילי והוליכני לתחנת משטרה. נמלאתי רוגז. דווקא עכשיו, אחרי שעלה בידי להגיע בשלום ללובלין, וכבר חשבתי שאני נמצא במקום בטוח, נפלתי בידי המשטרה? האשמתי את עצמי באי־זהירות. אילו נזהרתי יותר, הייתי חומק מן השוטר בעוד מועד. בדרכנו למשטרה נתקל השוטר במכר ועצר לשוחח עִמו. האיש שאל: "מי הילד הזה?" והשוטר השיב לו שזה יהודי שברח מהגטו והגיע ברכבת ללובלין, שניהם צחקו. פתאום הרגשתי, שאני מיותר שם, בין שני הגויים. זינקתי ממקומי ופתחתי במרוצה בכל כוחי. שמעתי את השוטר צועק: " עמוד, יהודי מצורע, אני אהרוג אותך!" פניתי לרחוב אחר והמשכתי לרוץ עד שראיתי יהודי. עצרתי לידו. האיש נדהם כמו נפלתי משמים. סיפרתי לו מניין באתי וכי ברחתי משוטר פולני. הראיתי לו את הפתק שבו רשמה אמי מַעַן של קרוב משפחה בלובלין.

היהודי שאלני על הנעשה בגטו ורשה. כשסיפרתי לו במלים ספורות על המצב, נאנח והסביר לי איך אגיע לבית קרובי. כשקרבתי לבית ראיתי ברחוב רק יהודים והתעודדתי. ילדים יהודים הביאוני לבית קרוב המשפחה. כשפתחתי את הדלת הוצפתי ריח לחם טרי שאך זה הוצא מהתנור וראשי הסתחרר לשניה. בבית היתה אנדרלמוסיה. לא היתה זו שעה נאותה להיכנס לבית זר, שיושביו קמו זה עתה משנת הלילה, התלבשו והתרחצו. באתי במבוכה. הצגתי את עצמי לפני בעלת הבית והיא אצה לבשר לבעלה שהבן של משה, בן רב לֵיבּיש מטורובין, הגיע מוורשה.

מיום אתמול בצהריים לא בא דבר אל פי ובמשך כל הזמן הזה לא חשתי רעב חוץ מפעם אחת בתחנת הרכבת בוורשה, כשבני המשפחה שישבו בקרבתי סעדו את לבם וריח לחם ונקניק עלה באפי; אז הרגשתי איך מעי מתהפכים בקרבי. אמי הכינה לי, צידה לדרך, כמה פרוסות לחם מרוחות במשהו, אך הללו נצררו בחבילה ואני פחדתי לפתחה בתחנה. אחר־כך חלף רעבוני כליל. עכשיו שוב נתקפתי רעב עד שלא הייתי מסוגל לעשות דבר, אף לא להוציא הגה. הייתי מוכרח לאכול משהו. היו שם ילדים בני כל הגילים, הקטנים באו, הסתכלו עלי וברחו, הגדולים הציצו מרחוק, עברו לידי ובירכוני לשלום. בעל הבית, קרובנו, בירכני ב״ברוך הבא״, אמר שהוא יודע מה קרה לאבי ולאחיו פייבל ושאל אם רצוני ללכת אתו לבית־הכנסת להתפלל. כשלא מיהרתי לענות אמר: ״מוטב שתישאר בבית. אתה עייף מהדרך. נדבר בזמן ארוחת הבוקר.״ אחרי שהקרוב הלך הוצאתי את התפילין מצרורי והתפללתי. בינתיים ערכו את השולחן ואני לא יכולתי לגרוע עיני מהלחם, החמאה והגבינה ושאר מאכלים. מראה האוכל היה לי כמראה גן־עדן, ואילמלא התביישתי הייתי אומר לעקרת הבית: ״תני לי משהו לאכול מהר, אני רעב!״

כשישבנו לבסוף לארוחת בוקר הייתי שקוע באכילה עד שלא ראיתי ולא שמעתי דבר. פתאום הרגשתי שקט סביבי. הרמתי ראשי וראיתי שהכל מסתכלים בי. פני האדימו מבושה. הפסקתי לאכול ועמדתי בסירובי חרף כל הפצרות הקרוב ואשתו. אחרי האכילה סיפרתי להם על הנעשה בגטו ורשה ואיך הוברחתי משם, על הדרך ללובלין והבריחה מהשוטר. הם שיבחוני ועשוני גיבור, והרגשתי הייתה טובה. בעיר פשטה שמועה, שהגיעה נער מגטו ורשה ואנשים נכנסו בלי הרף ואני הייתי צריך לספר פעם אחר פעם אותו סיפור. אנשים שאלוני על קרוביהם בוורשה אך לא היה בידי לספק להם שמץ מידע.

הרגשתי בטוב בבית משפחת קרובי אלה, שיחסם הלבבי ורווי ההערכה הסב לי סיפוק. למחרת בבוקר נפרדתי מבני המשפחה בחמימות. קרובי הוליכני למקום חניית העגלות, נשא־ונתן עם אחד העגלונים ושילם לו עבור מסעי. מחיתי ואמרתי שיש לי כסף לשלם ורציתי להחזיר לו את כספו, אבל האיש לא רצה לשמוע. ״הרי קרובי משפחה אנחנו,״ אמר. ״אני הכרתי את אביך כששנינו היינו ילדים. שמור את הזְלוֹטי שיש לך. עוד תצטרך להם״.

נפרדנו. נשארתי לבדי. שעה ארוכה חלפה עד שנקבצו נוסעים

במספר מספיק. העגלה היתה מרופדת קש, שלושה קרשים שהיו מונחים לרוחבה שימשו כספסלים. אשה בריאת בשר וגסת־מראה, שהתקשיתי להעריך את גילה, ישבה ליד העגלון. בשורה השניה ישבו אשה צעירה עם בנה, כבן תשע, ובשורה השלישית ישבתי אני לבדי. כשהתחלנו לנסוע אמר העגלון: "אתם נוסעים כמו פריצים. הייתי יכול לקחת פי שניים. אנשים לא מרבים לנסוע בימים אלה." הסוסה גררה את העגלה בקושי ואני נזכרתי שבהיותי ילד בן שש או שבע נפשנו בקיץ בכפר קיט ליד ורשה, מחלין שמו. יום יום היתה מגיעה לשם עגלה ומביאה סחורה לחנות המכולת, ואנחנו הילדים היינו מבקשים מהעגלון שייקח אותנו לנסיעה קצרה. האיש, שהיה טוב לב ואוהב ילדים, היה מושיב אותנו בעגלתו ומסיע אותנו מרחק־מה. לפנות ערב אחד הביא העגלון סחורה לחנות המכולת, ואנחנו, קבוצת ילדים, הפצרנו בו שיסיענו מעט. רוחו היתה טובה עליו ובצאתו את החנות הזמין אותנו לעלות בעגלה ואמר: "הפעם יהיה לכם טיול ארוך, כי אני צריך לחזור הנה." עליזים ושמחים נסענו בדרך עפר בין בתי הכפר עד שיצאנו לשדות ופנינו לתוך היער. השעה כבר היתה מאוחרת. השמש שקעה מכבר והיער החל להפעיל את קסמיו. העגלון עצר, ירד מהעגלה ואמר לנו לחכות לו בעגלה; הוא הולך להתפלל "מנחה" אצל הרבי המתגורר בקרבת מקום ויחזור עד מהרה. דבריו לא נעמו לנו. טיילנו דיינו. התחלנו לפחוד. ישבנו בשקט וחיכינו. הלילה רד. הכל נהיה מטושטש, חשוך. בית הרבי כבר לא נראָה. נראה רק הבהוב אורות מבין העצים, שנדמו רחוקים מאוד. אחד הילדים פרץ בבכי, וסחף אחריו את כולנו זה אחר זה.

בינתיים נאספו אמהותינו שנמלאו דאגה. היינו מצווים לחזור איש לביתו עם רדת הערב, והנה בוששנו לבוא. האמהות קראו לנו בקול גדול אך אנו היינו רחוקים מכדי לשמוע. לבסוף הופיע העגלון והעמיד פנים תמהות בראותו את כולנו בוכים ומוכי חרדה. כדי להרגיענו התנצל לפנינו וחילק לנו סוכריות, ואחר החזירנו לבתינו. אמי המתינה לי בפתח ואני חששתי שמא תכה אותי, אף שלא עשתה זאת מעולם, אך היא רק אמרה: הוצאת לי את הנשמה... לך להתרחץ ושב לאכול."

האשה שישבה ליד העגלון דיברה בלי הרף על מחירי סחורות. נראה ששלחה ידיה במסחר ונהגה לנסוע הלוך ושוב. היא גם חקרה את כל הנוסעים למיהותם ולמעשיהם. לא רציתי לספר לה את סיפורי, ורק

אמרתי שאני בא מלובלין ונוסע לטורובין. היא לא נרגעה והמשיכה לשלח בי את שאלותיה, שעליהן עניתי קצרות.

נסענו בדרך עפר בין שדות שלף, חורשות ונחלים. בדרך פגשנו עגלות עמוסות חציר ואני שאפתי מלוא ריאותי את הריח האהוב עלי. חלפנו על פני כפרים רחוקים וקרובים. הסתכלתי באיכרים, בנשים ובילדים היחפנים. העגלון בירך את כולם לשלום, ופה ושם החליף דברים וחיוכים. האם הוא מכיר את כולם? פנינו לדרך צדדית. מרחוק ראיתי עיירה. על שאלתי אם זו טורובין, השיבו לי בני לווייתי כי זו זוֹלְקֶבְקַה, גם היא עיירה יהודית. לטורובין הגענו לפנות ערב.

טוּרוֹבִּין

סתיו 1941 – אביב 1942

טורובין דמתה לעשרות עיירות יהודיות כמוה, שהיו פזורות באזור לובלין. בעיירות אלו לא היה שום מוסד ממשלתי, לא דואר, לא תחנת משטרה, בית־חולים או מרפאה. שום כביש לא הוביל לעיירות הללו והרכבת לא עברה דרכן. אנשים שלא יצאו את תחומיהן לא ידעו חשמל וגז מַהם, לא ראו רכבת ולא מכונית, לא ידעו מה פירוש רדיו. יחידים במקומות יישוב אלה קיבלו עתון, ואף זאת באיחור של כמה ימים. כל העיירות היו שייכות, מינהלית, לעיירת המחוז קְרַסְנִיסְטַב. טורובין עמדה במישור שהשתרע בין כפרים. בלב העיירה היתה כיכר שוק גדולה מאוד, וסביבה בתי עץ חד־קומתיים. רק שני בתים היו דו־קומתיים. אחד מהם, בנוי עץ, ולו גזוזטרה גדולה, היו מרזח בקומה התחתונה ואכסניה בעליונה. הבית הדו־קומתי האחר היה בנוי לְבֵנים ושייך לגביר העיירה.

מכיכר השוק התמשכו לכל עבר רחובות ללא שם, שבתיהם הלא ממוספרים עמדו פזורים בלי סדר. בבתים לא היתה צנרת מים ולא צנרת ביוב, לא היו בתי־כיסא ואת צרכיהם היו התושבים עושים מאחורי בתיהם. מי שגרו בסמוך לבאר היו שואבים את מימיהם בכוחות עצמם ונושאים אותם בדליים לבתיהם. השאר היו קונים מים בפרוטות אצל מוביל המים, שהיה סובב בעיירה בעגלה עם חבית מים. את מי השופכין היו התושבים שופכים לרחוב. אורח־חיים זה התמיד מאות בשנים, שכן הקידמה לא הגיעה לפינות הנידחות הללו.

טורובין מנתה רק כמה מאות משפחות, כמעט כולן יהודיות. מחוץ

לבעל הפונדק ישבו כל הפולנים בפרברי העיירה. רוב היהודים היו חסידים, חלקם חסידי הרבי מפורסוב וחלקם חסידי רבי אחר; אחרים היו סתם יהודים יראי שמים. בין יהודי העיירה היו בעלי־מלאכה למיניהם, שסיפקו לא רק את צורכי העיירה אלא גם את צורכי כפרי הסביבה, אבל רובם עסקו במסחר. כמה מהם היו סוחרים גדולים ועשירים, אך רוב יהודי העיירה התפרנסו בדוחק. כל שינוי שחל במצב איכרי הסביבה, כגון עליה או ירידה בכמויות היבול או מחלה שפשתה בקרב הבהמות, השפיע ישירות על פרנסתם של תושבי העיירה.

משפחתי, משפחת פרייברג, היתה מסועפת ופזורה בכל אזור לובלין ומחוצה לו. רבים מבני משפחתנו נהגו להתאכסן בביתנו שבוורשה, ואחר־כך בלודז׳, כל אימת שהזדמנו לערים אלה ואני התרשמתי בילדותי, שאין בפולין עיר או עיירה שלא יושב בה אחד מבני משפחתנו. רק מעטים מהם הכרתי מקרוב. בטורובין ישבו בשעתם אבי סבי עם ילדיו ונכדיו – משפחה גדולה – אלא שבין מלחמת־עולם ראשונה ושניה יצאו כמה מבני המשפחה את העיירה. סבי ודודי פייבל עקרו ללודז׳. אבי נשאר בוורשה אחר שהשתחרר מהצבא. אחד מבני הדוד של אבי עלה לארץ־ישראל ואחד היגר לארגנטינה. שלוש בנות דוד של אבי טבעו בנהר בבת־אחת. המשפחה קְטַנה. בעיירה נותרו שתי דודותי רחל ושרה ודודי מיכאל. קיץ אחד בילדותי הרחוקה בילינו בטורובין כמה חודשים. היה זה ביקור ראשון שלנו מאז התחתן אבי. התאכסנו בבית סבי וסבתי, שאז עדיין ישבו בעיירה. זכרתי את העיירה לטוב ולרע. אהבתי את המרחבים שמסביב, את הנוף היפה, ואת דודי פייבל, שלקח אותי לטיולים לכפרים, להתכנסויות של תנועת בית״ר. אך הילדים בני גילי, אפילו ילדי המשפחה, הציקו לי. תחילה כיבדוני ושיתפוני במשחקיהם, ואני לימדתים משחקים חדשים. אחר־כך לעגו לצורת הדיבור שלי, ללבושי, אפילו קראו אחרי שמות גנאי.

שלושה אירועים שהתרחשו בטורובין במהלך אותו ביקור ראשון שלנו הרשימוני במיוחד. ראשון היה חתונת בת הגביר. שבועות מספר לפני מועד החתונה כבר עסקו תושבי העיירה באירוע זה – הסוחרים אגרו מצרכים ומשקאות מן המשובח, חייטים תפרו שמלות לנשים וקפוטות לגברים, והסנדלרים עבדו יומם ולילה להספיק לגמור את ההזמנות עד ליל הכלולות. רבים היו התושבים שביקשו לנצל אירוע החתונה לרווחתם ומה גם שלקראת החתונה ציפו לבוא אורחים רבים מן החוץ, שהרי החתן היה בן עיירה אחרת. שמועות ודברי רכילות

למיניהם נפוצו מדי יום ונקלטו בשקיקה: כמה אורחים יהיו בחתונה? איזה אורחים חשובים יבואו? כמה תרנגולות ואווזים יִשָחטו? מה תלבש הכלה? כמה נדוניה יתן הגביר?

ביום החתונה לבשה העיירה חג. אנשים השכימו קום, ניקו את חזיתות בתיהם, ציחצחו מגפיהם ולבשו את מיטב בגדיהם, והיו מוכנים לקבל את היום גדוש האירועים. הגביר שכר את כל העגלונים להסעת האורחים – סיפרו שהביא כליזמרים מלובלין, שפתחו בנגינה כל אימת שהגיעה לביתו עגלה עמוסת אורחים. עגלות האורחים החלו לבוא כבר מן הבוקר. היו אורחים ששוכנו בביתו הגדול של הגביר והיו שהתפזרו בבתי התושבים. עם ערב נתמלא היישוב הקטן אורחים רבים, שטיילו בכיכר ושוחחו עם בני המקום. שמחה וצחוק שררו בכל. בערב נהרו התושבים משפחות משפחות לבית הגביר. אמי לא חפצה ללכת, באמרה שמקומה לא יכירנה באירוע זה, אך דודותי, שמימי לא ראיתין יפות כל כך, הפצירו בה ושיכנעוה להילוות אליהן והיא לקחה אותי עִמה. כל משפחתנו התכנסה שם. מנורות נפט וקרביד ונרות לרוב האירו את המקום. הקהל הרב ישב אל שולחנות ערוכים, הכליזמרים ניגנו, דרשן נשא דרשה והטיף מוסר לחתן ולכלה ובתוך כך דיבר ושר בניגון עצוב, שעורר נשים להתייפח. טקס החופה התנהל ברצינות, וכששבר החתן את הכוס פרצו הכל בצעקות "מזל טוב!"

בזמן הסעודה עלה בדחן על אחד השולחנות והחל לשעשע את הקהל. הוא בירך את החתן והכלה, את המחותנים והאורחים החשובים, בתבלו את הברכות בבדיחות ובעקיצות קלות, שאין בהן להעליב איש. הוא פירק כל שם אדם שבירך לאותיותיו והרכיב מהן ברכות וסימנים לחיים טובים וארוכים, להנאת הקהל כולו ולמרבה התפעלותי. בתום הארוחה הציג הבדחן לעיני כל את המתנות וקרא בשמות נותניהן ובירכם, וזאת עשה בבדיחות דעת ובחן, והקהל שציפה ברוב מתח לדעת מה נתן פלוני ומה פלמוני פרץ פעם בפעם בקריאות התפעלות. שירה וריקודים נמשכו אחר־כך עד שעת לילה מאוחרת.

חזרתי משם מוקסם.

מאורע שני שחוויתי עמוקות בטורובין התרחש בפתאומיות, כרעם ביום בהיר. בוקר אחד, ביום קיץ יפה, ירדו שלוש בנות דוד של אבי, שתיים מהן אחיות, כולן בחורות צעירות, לרחוץ בנהר כהרגלן בימי הקיץ החמים. אמי, שבדרך כלל הצטרפה אליהן, החליטה אותו יום, משום־מה, שלא להילוות אליהן. שם. תוך כדי שחיה בנהר השקט

נסחפה אחת הרוחצות למערבולת, החלה לטבוע וקראה לעזרה. אחותה מיהרה אליה ותפסה אותה בידה, אך חיש מהר נסחפה גם היא למערבולת. בת הדוד השלישית, שמיהרה לעזרתן, טבעה אתן. חברה שצפתה בהן מהחוף הזעיקה עזרה. טובי השחיינים והצוללנים אצו לנהר, אך איחרו את המועד. כל שיכלו לעשות היה למשות את שלוש הגופות מהנהר. אבל כבד ירד על העיירה. בתוך דקות ספורות נסגרו כל החנויות והרוכלים נעלמו מהשוק. גם איכרי הסביבה, שהביאו תוצרתם למכירה, ארזו חפציהם ועזבו את העיירה. כיכר השוק התרוקנה מאדם. אנשי העיירה התאספו ליד ביתו של דוד אהרון, ששתי בנותיו טבעו בנהר. הגברים אמרו פרקי תהילים והנשים בכו בקול. מראה עיירה שלמה מתאבלת היה מחריד. הכל ליוו את השלוש לבית הקברות, ואני ושאר הילדים בני גילי נשארנו לבדנו בעיירה הריקה מאדם. פתאומיותו של האסון המשפחתי הגדול זיעזעה אותי. נערות שבבוקר ראיתין צוחקות, הובאו כעבור שעות ספורות לקבורה. ועוד יותר נחרדתי למחשבה, שאמי היתה עלולה להיות ביניהן, שכן רק במקרה לא הלכה אותו יום לרחוץ בנהר.

מאורע שלישי שהרשימני מאוד היה היריד השנתי, שהתקיים בתקופת שהותנו בעיירה. היריד היה מאורע כה מרכזי בחיי העיירה, עד שהיה אפשר לחלק את השנה לשתי תקופות – לפני היריד ואחריו. שבועות רבים לפני היריד כבר היו אנשי העיירה טרודים בהכנות לקראתו. בעלי מלאכה עבדו יום ולילה כדי להכין מלאי גדול של מוצרים; הסוחרים מילאו מחסניהם; בחנויות הוצגו פריטים שלא נראו כל ימות השנה. הכל התפללו ליריד מוצלח, כלומר לרווחים טובים.

הכיכר שינתה צורה. דוכנים רבים התוספו סביב, חלק מהכיכר גודר לבעלי־חיים וגם קרקס הגיע והתמקם שם. יום לפני היריד היתה תכונה גדולה בבית סבי, שכן קרובי משפחה מעיירות סמוכות, שבאו ליריד, התארחו אצלו. סבי וסבתי הכינו את הסחורות שאמרו להציג בדוכן שהיה להם בשוק. בערב נמלא הבית אנשים, ומחוסר מקום נשלחנו אנו, הילדים, לישון בעליית הגג. כשקמתי בבוקר שרר שקט בבית. רק אמי קיבלה פני ברדתי מן העליה. אך בצאתי את הבית נדהמתי למראה אנשים ועגלות כה רבים – מתי הגיעו? נראה שכל הלילה זרמו ומילאו את הכיכר, ועדיין המשיכו עגלות ואנשים לזרום מכל רחוב וסימטה.

אמי הזהירה אותי לבל ארחק מהבית, שכן אני עלול ללכת לאיבוד בתוך ההמון. כיכר השוק נראתה כבמה מקושטת בשלל צבעים. קולות

אפרוחים, תרנגולות, חזירים, פרות וסוסים התערבבו בקולות אנשים ומשרוקיות וצפצפות שונות ומשונות שנמכרו בפרוטות כדי להשביע רצונם של ילדים. יהודים ב"קפוטות", איכרים, נשים וילדים התערבבו בגוש אדם אחד גדול, כולם שמחים, מדברים, מתמקחים, ואני סבבתי בתווך כבחלום עשיר חוויות. יום תמים עשיתי בין הדוכנים ועגלות האיכרים, נהנה לצפות באפרוחים ובפרגיות שהציצו מתוך תיבות וסלים, לקרוב אל הסוסים והסייחים, לבחון מקרוב את ילדי האיכרים הקטנים שראשיהם עגלגלים ולחייהם אדומות כתפוחים, שערותיהם חלקות כפשתן ועיניהם התכולות־ירוקות מפוחדות במקצת, שהרי פעם ראשונה יצאו את הכפר ובאו לעיירה הגדולה.

ואני, ילד בן ורשה, הגדולה בערי המדינה, שראה דברים מעניינים לרוב, שהורגל בחשמליות וברכבות וברחובות סואנים, שחלונות הראווה שבחנויותיהם מציגים את אחרוני החידושים, שוטטתי בעיירה הקטנה מלא התפעלות מפשטות הדברים שנפרסו לפני.

תמונתו הססגונית של היריד בעיירה נחרתה בזכרוני לימים רבים.

...העגלה נכנסה לכיכר השוק, אותה כיכר שזכרתי מביקורי הראשון בטורובין. דבר לא נשתנה. היתה שעת אחר־צהריים. רק אנשים מעטים נראו בכיכר הגדולה. העגלון עצר לא הרחק מבית דודתי רחל, שם התאכסן אחי. התלבטתי מה אעשה. ידעתי ששתי דודותי, האחיות רחל ושרה, מסוכסכות זה שנים רבות. אולי לא חל מאז שינוי ביחסיהן? אמי אמרה לי ללכת קודם לדודה שרה, שם אני אמור להתאכסן, ורק אחר־כך להתראות עם אחי, אך הנה הייתי כה קרוב לאחי וכה רציתי לראותו! בית דודתי שרה היה רחוק יותר, בעבר האחר של הכיכר, ואף שידעתי כי לשם עלי ללכת, נשאוני רגלי אל הבית שבו ישב אחי.

דלתות החנות היו פתוחות. עמדתי בפתח, מהוסס לרגע, ונכנסתי פנימה. את דודתי רחל, שעמדה בתוך החנות, הכרתי מייד. אף נדמָה לי, שלבשה אותה שמלה ונעלה אותם מגפיים כבעת ביקורי הקודם. היא לא זיהתה אותי, רק הביטה בי בתמהון. "אני בא מוורשה..." אמרתי, ואז נשתנה מבע פניה בבת־אחת וצעקה נתמלטה מפיה: "ברל'ה! מוטל, בוא מהר, אחיך ברל'ה בא!"

אחי נכנס. נפלנו זה בזרועות זה. בקושי התאפקתי מפרוץ בבכי. היה זה רגש נפלא לראות את אחי אחרי שלא ראיתיו חודשים כה רבים. מוטל השמין ונראה רגוע כאחד מבני הבית. גם אני, בתוך דקות ספורות

להימצאי שם, הרגשתי בטוב. בחפץ לב הייתי נשאר שם עם אחי, אך חָזְקָה עלי מצוות אמי ולכן קמתי ממקומי ואמרתי שעלי ללכת לדודה שרה, כפי שהורתה לי אמי.

נפלה דומיה, כאילו אמרתי דבר אסור. ״אתה יכול להישאר פה, אצלנו,״ אמרה דודתי. ״יש, ברוך השם, מקום גם בשבילך. לא חסר דבר.״ הודיתי לה ואמרתי שוב, שאמי אמרה לי שאני צריך להיות אצל דודה שרה, ועלי לעשות מה שאמרה אמי.

״עשה כרצונך,״ אמרה דודה רחל, ״אבל אם תרגיש שם לא טוב דע, שתמיד יש לך פה מקום.״

כשיצאנו אני ואחי ופנינו לכיכר, עצרונו אנשים ושאלו את אחי מי אני ומניין באתי. הם לא דיברו אתי אלא עם אחי, והוא ענה להם קצרות. שמחתי על שלא הצטרכתי להשיב להם. הוא כבר היה אחד מהם. אני הייתי זר.

טוב היה ללכת עם אחי, טוב היה להרגיש שוב שיש לי אח, חבר ומגן, ויותר מכל טוב היה שלא להיות בדד. כמה זמן, בסך הכל, הייתי לבדי? רק יומיים. אך אלה נדמו כתקופה כה ארוכה! כאשר קרבנו לבית דודתי שרה אמר לי אחי, כי לא יִכנס אתי פנימה. ״מדוע?״ השתוממתי. אחי הסביר, שעקב הסכסוך המתמשך בין שתי המשפחות נגרר גם הוא, איכשהו, לפרשה. הדבר ציערני מאוד: הגם על שנינו נגזר להיות מנותקים זה מזה? אחי קרא את מחשבותי ואמר: ״אין דבר. מחר בבוקר ניפגש ונלך לטייל, ונדבר על הכל.״

דפקתי על דלת בית דודתי שרה בלב הולם. את הדלת פתח דודי, בחן אותי בעיניו וקרא לאשתו: ״שרה, בואי הנה. נדמה לי שיש לנו אורח,״ ותוך שדודתי קרבה ובאה שאלני: ״אתה בן של משה?״

״כן,״ עניתי, ודודי פרץ בצחוק משונה.

״את רואה? אמרתי לך שיבוא, והנה הוא כאן.״

״כן, אתה תמיד יודע הכל,״ אמרה דודתי, הסתערה עלי ונשקה לי, אחר־כך הסירה מעלי את מעילי, ישבה לידי ושאלה על המשפחה. שרה הפיגה מעט את המתח שחשתי בהיכנסי לביתה, אך כל אימת שהצטלב מבטי במבט דודי, וכששמעתי את קולו, גבר האי־שקט שבלבי.

בארוחת הערב חקרני דודי חקירה יסודית על הנעשה בוורשה ועל עצמי: מה אני יודע? מה למדתי? שאלות שונות ומשונות שאל, כרוצה לדעת הכל בבת־אחת. הרגשתי שדברי מתקבלים בחוסר אמון, ורגש זה הוציאני משיווי משקל. תשובותי נעשו קצרות יותר ויותר, אפילו

מקוטעות. דודתי ניסתה להצילני מידי בעלה וביקשה ממנו שיניח לי לאכול במנוחה, שכן מאחורי דרך קשה ומתישה, אך הוא מחה: "אני מפריע לו לאכול? אני רואה שהוא אוכל יפה מאוד!" אמר וצחק.

שני ילדי דודתי, אחד בן שבע, אחד בן חמש, הציקו לי כאילו עשו יד אחת עם אביהם. למזלי הלכו כולם לישון מיד אחר ארוחת הערב. לכך קדם ויכוח שהתנהל בין דודי ודודתי בחדר הסמוך; את תוכנו לא שמעתי, אך ידעתי שדובר בי, ולפי שהבנתי למחרת דנו השניים היכן אישן – דודתי רצתה להשכיבני על הספה שבחדר האורחים; דודי הביע דעתו, שאוכל לישון בעלית הגג. דודתי ניצחה אותו ערב ואני ישנתי על הספה, אך למחרת אולצה לסדר לי מקום לינה בעליית הגג.

לא הייתי מורגל לשכב לישון בשעה כה מוקדמת, "יחד עם התרנגולות", אך הפעם שמחתי לעלות על משכבי ולהיות לבדי. להירדם לא רציתי. פעם ראשונה מאז עזיבתי את ביתי התפניתי לברר לעצמִי את קורותי ביומיים האחרונים. התקשיתי לערוך את מחשבותי. קבלת הפנים שבה זוכיתי בבית דודי הוסיפה סיבה לדאגותי לעתיד לבוא. שיחזרתי פרט פרט את הפרידה מהבית, הישיבה עם אמי בחדר בעת החִכיון למבריח שיחלצני מהגטו, ההליכה בלילה ברחובות ורשה מחוץ לגטו, השעות הקשות בתחנת הרכבת המרכזית, המסע ללובלין ברכבת, המעצר בידי השוטר והבריחה ממנו... נדמָה לי, שלא לי קרו כל אלה, אני רק הייתי עד לכל זה... האמנם אני חוויתי זאת או שמא היה כל זה חלום? הייתי גא בעצמי. לו רק יכולתי לספר הכל לאמי! מחר אספר הכל לאחי; נראה מה יאמר הוא.

בבוקר התעוררתי בתוך חלום מעורפל שרדפני. מן החלום זכרתי, שנמצאתי בשדה, מסביב רק שדות ויערות, אני איני מבין מה אני עושה שם, ואני ממהר הביתה... התמונה מתחלפת ואני נמצא בעיר גדולה, לא מוכרת לי, גם אנשיה זרים ומוזרים, חשמליות נוסעות הלוך ושוב בלי הרף, אני קופץ על חשמלית תוך כדי נסיעה, אנחנו עוברים רחובות שונים, רחבים וצרים, שבהם החשמלית נוגעת כמעט בקירות הבתים, אני מחפש משהו מוכר ואיני יודע איפה עלי לרדת, החשמלית עוצרת וכל האנשים יורדים, באין ברירה יורד גם אני, פתאום אני רואה שאני נמצא בתחנה הסופית של מוסך החשמליות, קרוב לביתנו שבוורשה. אני רץ מהר הביתה, פותח את הדלת, אין איש בבית, אני נכנס למטבח, גם שם אין איש. באמצע החדר, על כיסא, עומדת קערה גדולה מלאה קציצות מטוגנות, והריח הטוב המגרה את התיאבון ממלא את החלל,

כאילו זה עכשיו הסירון מהמחבת, אני מרגיש רעב המעיק על לבי, אני אוכל קציצה, טעמה חריף, יש בה הרבה שום, כמו שאני אוהב, אני אוכל עוד אחת ועוד אחת, אוכל בלי סוף... ועוד דברים התרחשו בחלום, אך פרחו מזכרוני.

דודתי קידמה את פני בשמחה ואמרה לי שישנתי הרבה, מרוב עייפות, כנראה, והוסיפה כי דודי השכים ונסע לכפרים לעסקיו, כמו ביקשה להבהיר שאין לי ממה להתיירא; אני יכול להרגיש את עצמי חופשי. ובאמת נעמה לי חברת דודתי שרה. נהניתי לאכול ארוחת בוקר ולשוחח אתה, מלווה כל הזמן בזכרון חלום הקציצות...

למחרת, בצאתי החוצה עם בוקר, כבר המתין לי אחי. מיהרנו לצאת את העיירה, לבל ניתקל באנשים. צעדנו בשביל, בין שדות שלף, שמש נעימה עלתה ורוח קלילה נישבה. השקפתי על הנוף המישורי רחב הידיים, הזרוע פה ושם גבעות כגלים בים – עולם יפה כמאז ומתמיד, עולם ששנתיים לא ראיתיו וכמעט שכחתי את עצם קיומו. אני ואחי, רק אנו לבדנו, כאן במרחב הגדול, ובמוחי מבזיקות תמונות מגטו ורשה, ההמונים ברחובות, המתים השרועים על המדרכות, הילדים הנוברים בארגז האשפה שבחצרנו, הרעב, האווירה הקודרת בביתנו, הפנים הצפודות והמודאגות של אמי. מפה, ממישור השדות השלוו ורחב־הידיים, ראיתי את התמונות הללו בבהירות חדה להכאיב.

סיפרתי לאחי את חלום הקציצות שחלמתי הלילה. הוא פרץ בצחוק ואני הצטרפתי אליו. שנינו צחקנו צחוק ללא מעצורים, צחוק עד סף בכי. אחר־כך סיפרתי למוטל פרטי פרטים על הנעשה בגטו, על המצב בביתנו, והוא הקשיב לי בדריכות, בפנים חיוורות. אחר־כך, כשסיפרתי לו על מילוטי מהגטו ועל הרפתקאותי בדרך, שיבח אותי ואני הסמקתי. אחי שאל איך נתקבלתי בבית דודתי שרה ואיך אני מרגיש שם. "מצוין," אמרתי. "הדודה והדוד קיבלו אותי יפה מאוד!"

שיקרתי. לא רציתי להדאיגו. מאז חזר מהשבי רחקנו איש מאחיו ולא מצאנו דרך זה אל זה. עכשיו, פה בטורובין, הרגשתי שאנו קרובים מאי־פעם.

דודי חזר זועם מעסקיו בכפר, מקלל את האיכרים ואת הסוחרים היהודים גם יחד. מדי פעם הפנה מבטו אלי כמו הייתי אני אשם בצרותיו. הרגשתי את עצמי מיותר לגמרי בבית זה. עם רדת הלילה

אמרה לי דודתי כי הציעה לי משכב בעליית הגג. פניה וקולה העידו על רגש אשמה ועל אי יכולתה לשנות את הדבר. אני דווקא הייתי מרוצה להיות לבדי ולראות את דודי פחות. פעם בפעם הבהילוני משק כנפי ציפור שנכנסה לקנן בעליה או איוושת מכרסמים, אבל שמחתי לפקוח עיני עם בוקר ולראות את קרני השמש חודרות לעליה פנימה בעד החרכים, להריח את ריח הקש, ובעיקר, להיווכח שאני לבדי.

השתדלתי שלא להיות אוכל לחם חסד ולעזור בעבודות הבית למרות מגבלות חולשת גופי. בחטיבת עצים לא הצטיינתי. דודי לא יכול שאת את אופן חטיבתי. הוא היה נוטל את הגרזן מידי, מניפו מעלה ומנחיתו בכוח עצום על גזיר עץ, שהיה נסדק פרוסות פרוסות, ובתוך כך היה מפטיר: ״אני רואה, שבוורשה גדלים יצורים חלשים...״ לא היה דבר שעשיתי לשביעות רצונו. על כל צעד ושעל היה מתאנה לי ומקניטני, היה בוחן אותי בתורה בשאלו שאלות קשות, שלא ידעתי לענות עליהן, והיה אומר: ״חשבתי שבוורשה מלמדים יותר טוב...״ הוא אמר לי ללמד את ילדיו תורה, קרוא־וכתוב פולנית, וחשבון. התאמצתי ללמדם, אך הם סירבו ללמוד, היו ילדים קשי עורף שהיה צריך לנהוג בהם ביד חזקה, אך לכך לא הייתי מסוגל. רק כעבור זמן רכשתי את אמון בני דודי אלה והם התחילו ללמוד משהו, אלא שבינתיים פקעה סבלנותו של דודי – הוא חיכה לתוצאות מהירות והאשימני בחוסר מאמץ ללמדם.

אוירה לא טובה שררה בבית. דודי ודודתי הִרבו לריב ביניהם ובכך לא הורגלתי. רק לימים נודע לי, שלדודי זה יצא בעיירה שם של רע־לב וקמצן שאין כמוהו. ואכן, בביתו של דודי, שנחשב על עשירי העיירה, רעבתי כל שעות היום. בזמן הארוחות היה דודי פורס פרוסות לחם ומחלק לכל אחד, ובעשותו כן היה מסתכל עלי ומְחליט מה גודל הפרוסה היאה לי... במצב זה רק גברו געגועי הביתה מיום ליום. מחשבותי נדדו בלי הרף לוורשה, לאמי, לאחי הקטן, לאחותי, לסבי, אפילו לחצר שבפשביג אחת. התחלתי לטכס עצה כיצד אוכל לחזור הביתה, לגטו.

אחי עבד בעסק של דודי, אך למרות זאת נהגנו להיפגש מדי יום כמעט, ואלו היו שעותי הטובות. היינו מוצאים לנו מקום מחוץ לעיירה, שם היינו יושבים ומפטפטים ומעלים זכרונות מהבית שבטרם מלחמה. אחי איפיין לפני כל אחד מבני המשפחה, וסיפר על אורחותיהם של אנשי עיירה שונים, למרבה הצחוק של שנינו. זמן רב לא סיפרתי לו על סבלותי בבית דודתי; הייתי משקר ואומר שאצלי הכל כשורה, שכן לא רציתי להדאיגו, מה גם שנדמה לי כי בענין זה אנו נמצאים משני צידי

המתרס – בבתי שתי דודות מסוכסכות – ואסור לי לבגוד בדודה שרה ולטעון שלא טוב לי; הדבר גם עלול להגיע לאוזני דודה שרה ומצבי רק יחמיר.

אולם אחי תפס שמשהו אינו כשורה בחיי והשתדל לעזור לי. נראה שגם נודע לו – איני יודע כיצד – שאני מהלך רעב. בית דודה רחל, שם התאכסן אחי, היה בית שופע כל טוב, וכשהייתי מבקר שם היו מגישים לפני דברי מאפה טריים שאך זה הוצאו מהתנור. הריחות היו מגבירים את תיאבוני, אך הייתי בולע את רוקי ומסרב לאכול, וכאשר נעתרתי לקחת משהו אל פי הסתפקתי תמיד במועט, פן יחשבו שאני רעב. בכל זאת, כשהיינו נפגשים והולכים לטייל, היה אחי מביא עמו עוגות, פירות ומיני מתיקה, היה אוכל רק כדי להראות לי שגם הוא אוכל, אך למעשה הביא הכל למעני, בהשתדלו לשפר הרגשתי. לשוא. היה לי רע. געגועי הביתה גברו והלכו.

לכאורה חייתה העיירה חייה בשלווה כמנותקת מן העולם החיצון עד שהיה אפשר לחשוב שהיא ואחיותיה הנידחות נעלמו מעיני הגרמנים, אך לא כך היה. מפקדה גרמנית שישבה בעיר המחוז בקרסניסטב שלטה על כל העיירות והקימה בכל אחת מהן "יוּדֶנְרַט". הגרמנים הטילו על יהודי העיירות תשלומי סכומים גדולים בזהב והספקת סחורות בכמויות גדולות, וכדי להמחיש את כוחם ואיומיהם היו אוסרים יהודים מכובדים. יהודי העיירה היו רבים ביניהם סביב השאלה מי מהם ישלם כמה, אולם את הוראות הגרמנים מילאו בשלמותן. הגרמנים גם הטילו ביצוע עבודות אזוריות למיניהן על היהודים, וה"יודנרט" שבכל עיירה היה מחלקן בין תושביה. כל תושב יהודי נדרש למלא מכסתו בעבודה, אך עשירי העיירה לא יצאו לעבודה אלא שכרו יהודים עניים, שעבדו במקומם.

יום אחד אמר לי דודי, שעלי לצאת לעבודת לילה בבית־הכנסת של העיירה, שהגרמנים הפכוהו לאסם, שם ריכזו את התבואה שהיו מחרימים אצל איכרי הכפרים. הפעם היה צריך למלא שקים בחיטה ולהעמיסם על עגלות. העבודה התנהלה בשתי משמרות, יומית ולילית. דודתי, שבדרך כלל השלימה עם החלטות דודי בכניעה, התנגדה לו הפעם בתוקף, באמרה שלא תרשה שילד חלוש יצא לעבודת פרך. דודי יצא מכליו מזעם וצעק על דודתי: "את אל תתערבי. המצב קשה. מה את רוצה, שאני אלך לעבוד בעצמי בלילה?"

ברגע של הפוגה בריב אמרתי לשניהם, שאני רוצה ללכת לעבוד. שניהם נרגעו בבת אחת.

לפני צאתי לעבודה הגישה לי דודתי ארוחת ערב טובה. הפעם אכלתי לשובע.

לפי מראה בית־הכנסת החרימוהו הגרמנים מזמן. הבנין היה כחורבה עזובה, כל שמשותיו מנופצות, חלונותיו אטומים בלווחים. רק קיר המזרח ובו ארון הקודש העיד על מהות המקום. האולם היה מלא גרעינים. ליד קיר המזרח נערמה החיטה לגובה שני מטרים. הגעתי לעת חילוף המשמרות. אנשים הלכו ובאו ואני נעמדתי בצד. משגיח פולני ויהודי מאנשי ה״יודנרט״ היו אחראים לעבודה, והאנשים הצטופפו סביבם.

מישהו שאלני: ״ילד, מה אתה עושה כאן?״

״באתי לעבוד,״ עניתי.

״מי אתה?״ שאל האיש.

״באתי מטעם דודי מנדל.״

״זה שסוחר בעורות?״ שאל.

״כן,״ עניתי.

״אה, אתה זה שבא מוורשה...״ אמר האיש בוודאות. ״דודך יכול להרשות לעצמו לשכור מישהו שיעבוד בשבילו. הוא לא חולה לבוא לעבוד בעצמו, ולא לשלוח ילד לעבודה... תיגש להירשם אצל הגוי.״

היו שם כעשרים איש, רובם מבוגרים, כמה מהם צעירים בשנות העשרים. אני הייתי אז בן ארבע־עשרה וחצי, אך בהיותי נמוך־קומה ורזה מאוד נראיתי כבן אחת־עשרה – שתים־עשרה, ומשרכשתי את אהדתם של האנשים לא הניחו לי לעבוד קשה. בדרך כלל הייתי מחזיק שק, אחד היה ממלא אותו, ואחרים היו קושרִים אותו וגוררים אל הפתח, מוכן להעמסה על העגלות שיבואו עם בוקר. האנשים כיבדוני בתה, ובסך־הכל הרגשתי לא רע.

לפנות בוקר ראיתי אנשים קושרים בסתר את קצות תחתוניהם למטה, וממלאים אותם חיטה. מבחוץ לא נראה דבר. עשיתי כמוהם. קשרתי את תחתוני ומילאתים חיטה עד המותניים. כובד המשא הִקשה מאוד על הליכתי, ולאמיתו של דבר לא ידעתי מדוע עשיתי מה שעשיתי – שמא רק כדי להוכיח לעצמי, שאני יכול לעשות מה שעושים אחרים?

בלכתי הביתה עלה השחר. העיירה עדיין היתה אחוזה תנומה ובתיה נראו יפים יותר באור האפור־סגול של השחר. מארובות כמה בתים כבר

היתמר עשן שחור סמיך. קריאות תרנגול נשמעו מכל עבר. עייף מלילה ללא שינה ומעבודה גררתי רגלי בקושי, הגרעינים שבתחתוני מכבידים על כל צעד מצעדי וכולי פחד פן יישפכו בדרך. ועם זאת הייתי מרוצה מעצמי. עמדתי במשימה. אני מסוגל לעשות משהו ויכול להיות עצמאי.

דודי ודודתי כבר היו ערים בהיכנסי לביתם. הם מדדוני מכף רגל ועד ראש ואני אמרתי שאני צריך כלי לשפוך לתוכו את הגרעינים שבתחתוני. הם הסתכלו עלי בתמיהה. דודתי נתנה לי שק ואני פרסתיו על הרִצפה, פיתחתי את הקישורים ורוקנתי את תחתוני מגרעינים. שניהם פרצו בצחוק. ״בחור כארז,״ אמר דודי ואני שמעתי פעם ראשונה מלה חיובית יוצאת מפיו. ״נו, שרה, את רואה? עוד נעשה מברל׳ה בן־אדם,״ אמר כמנצח, כמי שהחלטתו לשלחני לעבודה היתה נכונה.

יום אחד עצרה עגלה ליד הבית, ואשה ושלושה ילדים ירדו מתוכה. האשה נכנסה הביתה ופרצה בבכי. היתה זו אחות דודי מנדל, אלמנה שישבה באחד מכפרי הסביבה, שם היה לה משק קטן. היא סיפרה, שזה מכבר איימו עליה איכרים להרגה אם לא תעזוב את הכפר. היא התעלמה מהאיומים, אך אמש העלו המאיימים את אסמה באש, והודיעו לה כי אם לא תעזוב את הבית יבואו מחר וישרפו אותו עליה ועל ילדיה. בבוקר לקחה את הילדים והמיטלטלים, נטשה כל אשר לה מאחור, והנה הם כאן.

האישה היתה שתלטנית ונוכחותה הורגשת בכל מקום. היא שלטה אפילו באחיה מנדל, שהיה חורק שיניים אך נשמע לה. האוירה בבית שנמלא ילדים נעשתה בלתי־נסבלת לגבי. גרוע מכל היה שהאשה וילדיה התמקמו אף הם בעליית הגג, יחד איתי. פינתי הפרטית, השקטה, אבדה לי. אך הנה הגיע סתיו, הקור כבר חדר לעליה בעד חרכי הגג – ומה יהיה בחורף? הן לא נוכל להישאר בעליה; כולנו ניאלץ לישון יחד בחדר האורחים...

באחד מביקורי בבית דודי מיכאל סיפרתי על המצב שנוצר בבית של מנדל ושרה. הדוד מיכאל הציע לי שאעבור לישון אצלם. ביתו היה קטן ודל, כולו חדר אחד לא גדול ובו מיטה רחבה שתפסה חצי חדר, שם ישנו דודי מיכאל, אשתו אסתר ובתם מירל׳ה. הריהוט בחדר זה היה אוסף פריטים שונים ומשונים, שנרכשו כל אחד לחוד, בזמנים שונים. כיסא אחד לא דמה למשנהו, והכסאות למיניהם לא תאמו את השולחן.

עוד היו בחדר שידה, ארגז "קופֶר" ותיבות שונות. נשגב מבינתי כיצד יימצא לי מקום לינה בבית זה. דודתי היתה אשה ידועת חולי וסבל, שפניה נתעוותו לא אחת מכאב. הבת מירל'ה, ילדה בגילי, היתה ביישנית ומסוגרת, ומאז בואי לעיירה כמעט שלא החלפתי אתה דברים. הדוד מיכאל, איש משונה ותמהוני, נודע כבן ה"לא־יוצלח" במשפחה, אך מאחר שלא יכולתי עוד ללון בבית דודתי שרה, שם פשוט לא נותר לי מקום, עברתי באי־רצון ובלית־ברירה ללון בבית הדוד מיכאל. דודתי הציעה לי משכב על ה"קופר", שעמד בסמוך למיטה – המשטח היה קצר וחרף היותי נמוך־קומה הוצרכתי לישון ברגליים מקופלות. ערב ערב הייתי בא ללון ועם בוקר הייתי חוזר אל בית דודתי שרה.

משהתרגלתי לבית דודתי שרה, לבעלה מנדל רע־הלב והקמצן, לילדים הקשים שכבר רכשתי אהדתם, היה עלי להכיר את משפחת דודי מיכאל ולהסתגל אליה. מיכאל התמהוני חי בבדידות וגזר בדידות גם על אשתו ובתו. איש לא בא לבקר בית זה ואנשי הבית עצמם לא יצאו את פתח ביתם. דודי מיכאל היה מסור מאוד לאשתו ולבתו והיה נכון להקריב נפשו למענן, אך הוא גם שלט בהן ביד חזקה וללא רחמים ואף שקידמני בסבר פנים יפות והיה נכון לעזור לי, פחדתי מפניו הצוחקות תמיד, מעיניו הנוצצות שבן־רגע, בשל ענין פעוט, רשפו זעם וירקו אש. מתח תמידי שרר בבית זה.

במרוצת הזמן נקשרה ידידות אמיצה בין הדודה אסתר והבת מירה'לה וביני. היה זה קשר שיכול להיווצר רק בין אנשים סובלים. בין הנשים וביני נתרקמה שותפות שלדודי לא היה בה חלק. כשנעדר דודי מן הבית שררה בין כתליו אוירה חופשית ונעימה ומרגע שחזר חזרו ובאו עמו המתח והדכאון. יותר ויותר הרגשתי את אהבת האשה והבת אלי – שתיהן כמו התחרו ביניהן בדאגתן לי: היו מכבסות ומתקנות את בגדי, מגישות לי כוס חלב עם עוגיות לפני השינה ולא אחת, בלילה, הייתי מרגיש איך האשה מכסה אותי. אהבתה אלי נגעה ללבי עד כאב, שכן העלתה בזכרוני את אמי והגבירה שבעתיים את געגועי הביתה.

בלי להרגיש, בלי דעת ממתי, נתהדק הקשר בין בת־דודתי מירל'ה וביני. פתאום גיליתי כי מבין הבגדים המכוערים והנעליים הגסות מציצה נערה יפה ועדינה, שעיניה מלאות רוך. התברר לי גם שלא תמיד היא שקטה וביישנית; היא יודעת גם להיות שמחה ואפילו לשיר. אהבתי להסתכל עליה בימי שישי, אחרי שחפפה את ראשה ואור מנורת הנפט ונרות השבת הבליטו את שערה הסרוק לאחור ואת פניה

הגדולות, החלקות והמבריקות כשיש. בערבים, לפני השינה, היינו יושבים בחוץ על גרם המדרגות שבחזית הבית הקטן ומשוחחים. בעצם, אני הייתי המדבר, והיא המקשיבה, הייתי מספר לה על עברי, חשפתי לפניה אפילו דברים שלא רציתי לספר לה, והיא היתה מאזינה לי ברוב קשב. רגישה היתה, לא אחת ראיתי דמעות בעיניה, אך היא עצמה מיעטה לדבר.

טוב היה לי לספר לה, ואילו היא היטיבה להאזין, לספוג כל מלה ולאגרה בתוך־תוכה. ידעתי, כי לא תגלה דבר מדברי לאיש. לפעמים היינו יושבים קרובים מאוד זה לזה, עד כדי מגע, או־אז חשתי אותה מבעד לבגדי, ויש שנגעה ידי בידה במקרה, ורעד היה חולף בגופי. נעם לי לשבת עם מירל׳ה אפילו בלי להוציא הגה. היא הסכימה לכל שאמרתי והצדיקה אותי בכל, ורק לדבר אחד התנגדה – לכוונתי לחזור הביתה, לוורשה.

אני לא השלמתי לרגע עם היותי בטורובין. מחשבותי היו נתונות לשיבתי הביתה. לא היה לי מושג איך אעשה זאת, אך בתוך־תוכי האמנתי שהדבר יעלה בידי. פעם אחת סיפרתי לאחי מוטל על כוונתי לחזור לוורשה. הוא נחרד ושעה ארוכה ניסה לשכנע אותי שהדבר בלתי אפשרי וכי ״עלי להוציא לי את זה מהראש.״ יותר לא דיברתי אתו בנושא זה, אך געגועי על הבית לא פחתו. אדרבה, במרוצת הזמן, הם התעצמו ולבשו צורת הזיה מתקתקה ומכאיבה גם יחד, שליוותני כל הזמן.

ערב אחד סיפרתי למירל׳ה על רצוני לחזור לוורשה וציפיתי כי תבין ללבי ותסכים אתי גם הפעם.

״הם יהרגו אותך בדרך,״ אמרה פסקנית ופרצה בבכי ואני נדהמתי מעוצמת תגובתה. ניסיתי להרגיעה, אך היא לא אבתה לשמוע לי והמשיכה לבכות.

אותו לילה לא יכולתי להירדם. מלותיה של מירל׳ה לבשו בתודעתי משמעות ממשית: הגרמנים עלולים להרוג אותי, לירות בי בדרך כבכלב תועה. אותו לילה גם הבנתי פעם ראשונה מה חשוב אני למירל׳ה. הבנתי שהיא אוהבת אותי.

העיירה הפרוזה מכל עבר, ללא חומות וללא משמרות גרמנים, היתה, חרף אלה, סגורה ומסוגרת להדהים. מעטים היו תושביה שנסעו ממקום למקום. כמין פחד טמיר לא הניח לאנשים לעזוב את ביתם. הידיעות

שהגיעו לעיירה היו מעטות. עתון ורדיו לא היו. מקור יחיד למידע על המתרחש היו שמועות שעשו אלינו דרכן מהעיירות השכנות, והללו אמרו שהגרמנים מתקדמים בתנופה אדירה אל לב רוסיה, וכבר עומדים בשערי מוסקווה ולנינגרד. ועוד שמועות הגיעו, שמועות על טבח המוני שטובחים הגרמנים ביהודים בכל מקום שאליו הם נכנסים. לא היה קשה להאמין באמיתות השמועות הללו, אלא שהכל הניחו שהן מוגזמות. מדי פעם הגיעו גם ידיעות על התנפלות גרמנים על אחת העיירות היהודיות, שם הרגו ביהודים. הללו הטילו פחד ואימה. בהשפעת שמועות אלו בנה מי שיכול מסתור תת־קרקעי, להחביא שם את בני משפחתו במקרה של התנפלות, עד יעבור זעם.

הידיעות על הנעשה בוורשה היו מעטות. במכתבים שהגיעונו מאמנו כתבה, שהכל כשורה בביתם והכל מרגישים בטוב, ואל לנו לדאוג להם; אלא שאני ידעתי באיזה מצב השארתים בעזבי אותם, והייתי מצייר לעצמי דברים נוראים המתחוללים שם עד שהיה מגיע אלינו מכתב חדש, ומרגיעני במקצת.

לימים הגעתי לכלל מסקנה, שאיש לא יעזור לי לחזור לוורשה, וכל עוד לא אצבור סכום כסף לא אוכל לצאת לדרך. יום אחד עברתי באקראי ליד פונדק הפולני. האיש פרק ארגזי משקה מעגלה ושאלני אם אני נכון לעזור לו. עזרתי לו לפרוק את העגלה ולהכניס את ארגזי הבקבוקים פנימה ואז הוציא מכיסו זלוטי אחד ונתן לי. הרגשתי טעם שכר עבודה, טעם כסף שהוא שלי, והדבר נטע בי תקווה כי ביכולתי להשתכר עוד. לו רק יכולתי למצוא עבודה מכניסה ולצבור כסף שיספיק לי להגעה לוורשה! פעם בפעם נתתי דרור להרהורים אופטימיים, ראיתי את עצמי משתכר כסף די צורכי, והנה אני חוזר לוורשה, מתגנב בקלות לתוך הגטו, מביא הביתה דברים טובים ונותן לאמי את הכסף שנותר.

כשהירהרתי בדבר נתחוור לי כי אין שום סיכוי שאמצא עבודה בטורובין, ומה גם שאם אשתכר כסף, איאלץ לתיתו לדודי. לכן צריכה מטרתי הראשונה להגיע ללובלין, שהיא עיר גדולה ובה יהודים רבים. שם, בלובלין, אוכל למצוא עבודה, ומשם גם אוכל להגיע לוורשה.

מצאתי לי חבר חדש, לייבל שמו. בן בן־דודו של אבי היה, ולהוריו ארבעה בנים פזורים ברחבי עולם – ירחמיאל בארץ־ישראל, לשם עלה כחלוץ, יקותיאל בארגנטינה (אותו ואת אשתו זכרתי מאז התאכסנו

בביתנו שבוורשה לקראת הגירתם אל מעבר לים,) ואברהם ברוסיה, לשם ברח בפרוץ המלחמה. שתי אחיותיו של לייבל הן שטבעו בנהר. בבית הגדול נשארו עכשיו רק ההורים וצעיר הבנים לייבל. אהבתי לבקר בבית זה, שהיה מלא חמימות, ואף שלייבל היה גדול ממני בשנתיים, הרבינו לבלות יחד וידידות נתרקמה בינינו. הוא והוריו הציעו לי כמה פעמים לעקור לביתם, ואין ספק שהיתה זו הצעה נבונה. בבית זה יכולתי לישון בחדרו של לייבל, במיטה משלי, לא על ״קופר״ ברגליים מקופלות, אלא שבינתיים נקשרתי למשפחת דודי מיכאל ולבי אמר לי כי מעשה לא הוגן אעשה אם אעזבם לאחר שנמצאה לי קורת־גג טובה יותר. היה לי גם טוב להימצא בקרבת מירל׳ה, לשבת עמה יחד בערבים לפני השינה, לשמוע את נשימתה מעם המיטה שלידי.

יום אחד, בשעות הצהריים, בעת ששוטטתי בכיכר השוק ללא מטרה, שמעתי לפתע יריות וצעקות וראיתי את כל האנשים רצים. גם אני פתחתי במרוצה – רצתי לבית דודתי שרה – ובתוך כך המשכתי לשמוע יריות. בדרכי ראיתי מכונית גרמנית פתוחה חונה ליד הבית שממול. איש לא היה בה. על סף בית דודתי שכבה אשה גדולה ושמנה, גבה מעלה, ראשה מוקף שלולית דם. דלת הבית היתה פרוצה. דילגתי מעל האשה ונכנסתי הביתה. איש לא היה שם. לא ידעתי מה אעשה. ידעתי, שבחדר השינה של דודי יש פתח המוליך למחבוא תת־קרקעי. נכנסתי לחדר השינה. היתה דממה. שמעתי רק את הולם לבי. לא העזתי לצעוק: ״פיתחו לי, תנו גם לי להכנס!״ ולכן מיהרתי ועליתי לעליית הגג, שם נשכבתי רועד כולי, לבי פועם בקצב מהיר. אחר־כך שמעתי אנשים מדברים גרמנית ליד הבית.זחלתי אל קצה הגג, משם נפתח לפני שדה ראייה קטן ליד ביתנו והבית שממול, וראיתי את הגרמנים מביאים כל פעם אנשים ומכניסים אותם לתוך הבית בצעקות ובמכות. אחרי שהגרמנים גמרו לאסוף אנשים, עמדו ליד המכונית ודיברו ביניהם. אחר־כך ניגש אחד מהם אל הבית, פתח את הדלת, הטיל פנימה רימון, הגיף את הדלת וחזר אל המכונית.

נשמעה התפוצצות, ואחריה בקעו צעקות מתוך הבית. הגרמני חזר וניגש אל הבית, שוב פתח את הדלת ושוב הטיל פנימה רימון. שוב התפוצצות ושוב צעקות ובכי. הגרמני החליף דברים עם חבריו, הם פרצו בצחוק והוא הכין לו צרור רימונים והטיל את כולם יחד לתוך הבית. כל הגרמנים התרחקו מהמקום בריצה. התפוצצות עזה זיעזעה את המקום. לרגע חשבתי, שגם ביתנו קורס. דלת הבית שממול נעקרה

ונפלה על צדה. אבק אפור, מדיף ריח אבק שריפה, פרץ מהבית. נשתררה דממה. הגרמנים דיברו ביניהם וצחקו, עלו למכונית ונסעו.

המשכתי לשכב שעה ארוכה בעליית הגג, צמוד לחרך שבעדו השקפתי על הנעשה. מסביב – דממת מות. כעבור זמן־מה החלו אנשים להתקבץ ליד הבית ובכיים התגבר והלך עד שנהפך ליללה איומה של תושבי העיירה כולה, שנמשכה עד שעת לילה מאוחרת. אנשים חיפשו את קרוביהם החסרים בערימת האברים המרוסקים, קראו בשמות הנעדרים, בתקוה שמי מהם נשאר בחיים.

היה נדמה לי, שקוראים בשמי: ״ברל׳ה, ברל׳ה,״ ואולי קראו ״פרל׳ה,״ או ״מירל׳ה?״ ירדתי מעליית הגג. כל בני המשפחה היו בבית. הם הסתכלו עלי וקראו פה אחד: ״ברל׳ה!״

״אתה היית פה כל הזמן?״ שאל דודי.

אחי פרץ הביתה – לפני שהחל הירי הייתי אצלו והוא היה מודאג מאוד לגורלי – ושנינו נפלנו איש על צוארי אחיו וכך, חבוקים, עמדנו שעה ארוכה. אחר־כך ליווני אחי אל בית דוד מיכאל. ריח אבק שריפה עדיין עמד באויר. בכי וצעקות ליוונו בדרך. איש מאתנו לא הוציא הגה בדרך, רק החזקנו זה ביד זה בחוזקה.

כשנכנסתי לבית דוד מיכאל התנפלה עלי מירל׳ה וחיבקה אותי עד מחנק עד שכמעט הדפתיה מעלי. היא נישקה אותי ואני הרגשתי את דמעותיה על לחיי. אותו רגע קרה לי משהו. דמעות פרצו מעיני כממעיין ואני לא יכולתי לעצור בעדן והן התערבבו בדמעותיה של מירל׳ה. שנינו עמדנו ובכינו ללא מעצור. אחר־כך ישבתי וסיפרתי למירל׳ה את שראו עיני בפרטי פרטים. תמונת הגרמני המטיל רימונים לתוך הבית, רעמי ההתפוצצויות וריח אבק השריפה חזרו ופקדו אותי כל הלילה עד עלות השחר. לפנות בוקר שקעתי בשינה עמוקה והתעוררתי מאוחר. ראיתי את מירל׳ה והדודה יושבות בפינה ובוכות. דודי פסע בחדר הלוך ושוב, כחיה במלכודת, פניו אדומות ועיניו נוצצות. יִחסתי זאת לאסון של אתמול.

ואז עצר דודי מיכאל, פנה אלי ואמר: ״ברל׳ה, אני רוצה שתעזוב את הבית שלנו ותמצא לך מקום אחר לישון.״

כשדודי היה מתרגש היה הדיבר משתבש בפיו, וגם עכשיו יצאו מפיו רק חצאי מלים. הייתי המום. לא הבינותי מדוע החליט מה שהחליט. הסתכלתי בפני מירל׳ה והדודה, אך הן לא החזירו לי מבט. עיניהן היו נעוצות ברצפה. דודי המשיך לדבר, ועתה נהיה הדבר ברור יותר. הוא

המציא כל מיני תירוצים – שהבית קטן, שאין בו מקום סתר להתחבא במקרה של התנפלות... יצאתי את הבית בלי לומר דבר, אך בחוץ כעסתי על עצמי על שלא השכלתי לומר משהו לאיש. אפילו לא אמרתי שלום.

בבוקר שלמחרת הטבח, כשהתכוננו אנשי העיירה לקבור את מתיהם, עברה מפה לאוזן הודעה, שאל לאיש ללכת לבית־הקברות חוץ מבני משפחה קרובים, לבל ייווצר ריכוז של יהודי העיירה וישמש מטרה קלה לגרמנים. אנשים לא יצאו מפתח ביתם אלא אם כן היה בכך צורך דוחק. איש איש כאב את האסון בנפרד. עגלות עמוסות גוויות יצאו את העיירה בדרך לבית הקברות.

בנוסף לכאב על הקורבנות, הוכו אנשי העיירה הלם. עד עכשיו רק שמעו על אכזריותם של הגרמנים. עכשיו חשו את ידם האכזרית על בשרם וכל זה בתוך הרגשה של חוסר אונים ואי ידיעה מה צופנים הימים הבאים. לא היה אל מי לפנות, לא היה לפני מי להתלונן. היה אפשר רק להתפלל לחסדי שמים.

שוטטתי לי בכיכר השוק בלי דעת לאן אפנה. הרגשתי את עצמי מושפל וגם אשם אף שלא ידעתי במה חטאתי. התביישתי לספר לאחי כי דודי מיכאל גירשני מביתו, ובכל זאת מצאתי את עצמי הולך אליו. אחי נדהם בשמעו כי דווקא ביום שכזה, אחרי אסון אתמול, ראה דודי לגרשני מביתו. אחר־כך הרגיעני באמרו כי לגבי תמהוני כמיכאל אפשר לצפות לכל מעשה מוזר, ובתוך כך החל לחקרני בדבר יחסי עם בני המשפחה וביחוד עם מירל׳ה. חקירה זו הביאתני במבוכה, ובתוך כך, לפתע, הבנתי מדוע גירשני דודי מביתו.

אחי ואני הלכנו יחד אל דוד אבי, אהרון, אביו של חברי לייבל. לא סיפרתי שם את הסיבה שבגללה הבעתי רצוני להתגורר אצלם; אמרתי רק שאני מבקש ללון בביתם שכן החורף קרב ובא ובבית דודי מיכאל אין תנאים למגורים בחורף. פנייתי נענתה ברצון, בלי שום שאלות, ואני עברתי ללון בחדר אחד עם לייבל, במיטה עם מזרן. מעתה יכולתי למתוח וליישר רגלי כרצוני.

רוחות חורף עזות באו, השתוללו כמחול שדים, העיפו כל דבר וניקו את העיירה מכל. אחר־כך ירדו גשמים בלי הרף והעיירה כולה שקעה בבוץ. אחר־כך באו הקרה והשלג שכיסה את העיירה במעטה לובן. הבתים הקטנים הנמיכו עוד יותר בתוך השלג והעיירה נותקה לחלוטין

מהעולם החיצון. רק בימים שנחלש הכפור נראו עגלות ומזחלות מעטות, שבהן הביאו איכרים תוצרת חקלאית מעטה למכירה. האיכרים מיהרו לקנות מצרכים שחסרו להם, ואצו לחזור כדי להספיק להגיע לכפריהם בעוד יום, שכן ימי החורף היו קצרים. הפעילות בעיירה נתמעטה עד מאוד, יותר מבשנים עברו. אנשים לא עסקו במסחר ולא במלאכה, ובמקום זאת הקדישו זמן רב יותר לתפילה וללימוד תורה, מי בבית ומי בבית המדרש – אולי ישמע אלוהים לקולם ויצילם מכל רע. כבשנים קודמות התכוננו אנשים לחורף. אוכל ומצרכים אחרים לא חסרו; חסר רק בטחון. אי־שקט עמוק קינן בלב כל מאז הטבח ברימונים שביצעו הגרמנים בעיירה. השמועות שהגיעונו על רציחות יהודים במזרח פולין, עם כיבוש השטחים מידי הרוסים, רק הגבירו את הדאגה.

החורף ניתק אותנו כליל. שום ידיעה על הנעשה בסביבה. שום ידיעה על הנעשה בוורשה. נפשי יצאה אל יקירי שם, אך תכניותי לחזור לוורשה נראו מציאותיות פחות ופחות, ויותר ויותר כהזיה שאין להגשימה. ואף על פי כן, לא הרפה ממני רצוני לחזור לוורשה. האמנתי בכל לבי, שעוד אחזור הביתה, אל הגטו.

בביקורי בטורובין, כשהייתי ילד, לא קיבלוני ילדי המקום לחברתם. גם עכשיו לא הצלחתי לקשור קשרי חברות עם נערי המקום. יכולתי אף להרגיש מין שנאה חסרת פשר כלפי, אולי בשל התקנאות ורגשי נחיתות שהרגישו נערי העיירה כלפי כל נער בן כרך, וזאת שעה שאני הרגשתי את עצמי נחות מהנערים המקומיים, שנחשבו בעיני בוגרים יותר, חזקים יותר בגוף ובידיעת החיים. אמת, לא אהבתי את גסותם וחספוסם. יוצא מכלל זה היה לייבל, שותפי לחדר, שכבר מתחילה נתרקמו בינינו הבנה ואמון הדדי. שנינו נעשינו חברים בלב ונפש. האוירה בביתו של לייבל אף היא היתה נעימה. הרגשתי את עצמי חופשי באותו בית, וערבי החורף הארוכים עברו עלי שם בנעימות שלא ידעתי כמוה מכבר. תמיד נמצא לנו על מה לדבר, ולייבל ידע להשרות קצת עליצות על חיינו, ושוב עלה צחוק על פני.

בחדרון שבו עמדו מיטותינו סיפרנו זה לזה כל פרט בחיינו, הירהרנו יחד בקול רם, שאלנו שאלות שלא ידענו להשיב עליהן. כשסיפרתי ללייבל על המצב בגטו ורשה, על האנשים המתים שם ברעב, על הילדים הגוססים ברחובות, שאל איך יכול להיות, שאלוהים רואה כל

זאת ואינו עושה דבר; או אולי אין בכלל אלוהים?
נדהמתי לשמע עצם הספק שהטיל לייבל בקיום אלוהים, אמנם במוחי כבר צצו מחשבות ממין זה, אך ידעתי שאסור להרהר בכך ודחיתין מעלי חיש מהר. שמיעת אותם ספקות מפי חברי, בקול רם, גרמה לי כאב ופחד, כאילו נגע לייבל ביסוד היסודות וערערו באופן שעלול למוטט את הבנין כולו.
לא המשכנו לדבר בנושא זה, אבל השאלה בדבר קיומו של אלוהים המשיכה להעסיקני חרף רצוני למחקה.
כל החורף הטרידה אותי המחשבה, שעשיתי עוול למירל׳ה ולדודתי וגרמתי להן עגמת נפש, למרות שלא ידעתי מה בדיוק היה חטאי. לכן חיפשתי דרך לדבר עם מירל׳ה ולהסביר לה, שאם פגעתי בה ובאמה היה זה שלא בכוונה, ולבקש ממנה סליחה. ואולי היה זה רק תירוץ, ובאמת רציתי לראות את מירל׳ה מקרוב, לחוש אותה, לגעת בה, להיות בחברתה? שוטטתי אפוא שוב ושוב בכיכר השוק וכבדרך־אגב הייתי עובר על פני ביתה של מיר׳לה ומתפלל בלבי שתופיע לקראתי.
אך כל שיטוטי היו לשווא. היא לא הופיעה. והנה, בוקר אחד, בצאתי את ביתו של לייבל, ראיתיה עומדת בקירבת הבית. הופתעתי למראה ושאלתיה: ״מה את עושה כאן?״
״אני מחכה לך,״ השיבה לי ונראתה כעומדת לפרוץ בבכי. אחזתי בידה והולכתיה הרחק מהבית. פחדתי שמא יראונו יחדיו. ידיה היו קרות כקרח, פניה אדומות מהכפור, אך עיניה הרכות, החמות, הציפו את כל גופי. חשתי רצון עז לחבקה ולנשקה, ואך בקושי התאפקתי מלעשות זאת. סיפרתי לה שאני מחפש אותה כל הזמן, כדי להגיד לה שאני מצטער על שגרמתי לה ולאמה עוגמת נפש, ואני מבקש את סליחתן.
מירל׳ה פרצה בצחוק. ״טיפש!״ אמרה. ״אתה מבקש סליחה? אם מישהו צריך לבקש סליחה ומחילה זה אנחנו. נהגנו בך באכזריות!״
אחר־כך הוסיפה: ״ביום האסון, אחרי שהגרמנים גמרו את מעשה הטבח, התברר לנו שהטבח בוצע בביתו של רבי וולוולה, שעמד מול בית הדודה שרה. פחד נורא תקף אותי, שחס וחלילה קרה לך משהו. אמרתי לאבי, שאני הולכת לברר מה שלומך. אבי אמר בתוקף, שלא אלך לשום מקום, ואני, טיפשה, אמרתי: ׳אני כן הולכת!׳ וניסיתי לצאת החוצה. אבי תפס אותי וסטר לי. הוא היה עצבני ויצא מהכלים, צעק שהוא לא רוצה לראות אותך יותר, שיגרש אותך מהבית. אמי ניסתה

להתערב לטובתך, אבל הוא צעק גם עליה. אני אשמה בכל," אמרה ופרצה בבכי.

חיבקתי אותה ונשקתי לה על מצחה ועיניה. אמרתי לה שהיא לא אשמה בדבר וסיפרתי לה שטוב לי כאן, בבית הדוד אהרון ובנו לייבל, שהוא ואני חברים טובים. נפרדנו זה מזה בהרגשה טובה.

החורף הגיע לקצו. השלג השחיר ונעלם באיטיות והעיירה שוב שקעה בבוץ. אחר־כך באו ימי שמש חמימים וייבשו את הבוץ. העיירה התעוררה לחיים. פצעי הטבח הגלידו במקצת – החיים חייבים להימשך! דודי מנדל קנה ומכר עורות, דודתי שרה עמדה על המיקח כשהביאו אליה כפריות חמאה וביצים למכירה. אחי נסע עם דודי לכפרים, שם קנו מה שניתן להשיג ומילאו את המחסן. ילדים שיחקו בחוץ. התנועה בעיירה גברה. עגלות באו ויצאו.

עִם התחדשות הקשר עם העולם החיצון החלו להגיע ידיעות, רובן ככולן לא טובות, על רדיפות יהודים, על גירוש יהודים מעיירות לגטאות, על מחנה הריכוז מיידנק, שהוקם ליד לובלין. במכתב שקיבלנו מוורשה כתבה אמי, שכולם בריאים ואל נדאג להם, אך המכתב היה קצר מן הרגיל וסגנונו עורר דאגה. מוטל ואני קראנוהו שוב ושוב בלי לומר דבר איש לאחיו.

אחרי שנתיים בגטו שכחתי אביב מהו. פה, בטורובין, חוויתיו מחדש במלוא הדרו וקסמו יותר מאי־פעם בחיי. בטיולים הרבים שטיילתי עם אחי או עם לייבל חברי מחוץ לתחומי העיירה ראיתי כיצד הטבע פושט ולובש צורה, הרחתי את ריח האדמה הרטובה המתחממת בשמש, הבחנתי בניצנים המתרבים, הגדלים, השדות הוריקו לעיני, הוצפתי ריחות פריחה. הייתי מוקסם מפלאי הטבע, אך גם נתקפתי עצבות.

יום אחד ראיתי התקהלות ליד בית־המדרש. כשקרבתי לשם הייתי עד שמיעה לוויכוחים וצעקות. התחוור לי, שיהודי זר בא לבית־המדרש וסיפר על מקום ושמו בֶּלְזֶ'ץ, לשם מביאים הגרמנים יהודים, הורגים אותם וקוברים אותם בבורות גדולים. אנשי טורובין מיאנו להאמין לדברי היהודי וחקרו אותו שתי וערב. האיש לא יכול להוכיח את אמיתות הידיעה; הוא רק טען, שהידיעה שבפיו אמת ומקורה מהימן, אבל האנשים התנפלו עליו ואמרו ששקר בפיו, שלא יתכן כדבר הזה, שהוא רק מפיץ שמועות שוא, וגירשו אותו משם בבושת פנים. שעה ארוכה אחר־כך עוד עמדו יהודים ליד בית־המדרש והוכיחו לעצמם, כי

אין להאמין לשמועות חסרות שחר. גם לאחר שהגרמנים הרגו יהודים בעיירתנו, גם לאחר שידיעות על מעשי זוועה שביצעו הגרמנים הגיעו לעיירה מדי יום, עדיין לא התקבל על הדעת, שהגרמנים הקימו מקום מיוחד כדי להרוג שם יהודים במתוכנן. זה לא יכול להיות אמת.

באו ימי מאי נעימים. חיי העיירה התנהלו כסדרם. היה אפשר להתרשם, שהגרמנים הניחונו לנפשנו. רק הידיעות שהגיעו מן החוץ עכרו את שלוות הנפש. הכל דיברו כל הזמן על "משהו" שעלול לקרות לכולנו, על איזה איום נסתר המרחף על כולנו, בלי דעת להגדיר מהו בדיוק "משהו" זה ובאיזה איום נסתר מדובר.והידיעה שהביא היהודי על בלז'ץ, חרף אי־האמון שעוררה, חזרה וניקרה במוחות, למרות הכל. בכל בית כמעט הוכן מחבוא להיסתר בו בעת צורך, והיו שהכינו לעצמם מקום בבתי איכרים מכרים בכפרים. החדרון שבו ישנו לייבל ואני היה חסר חלונות, ומדי ערב נהגו להסתיר את דלתו בארון. לייבל גם אמר לי, שבמקרה חירום יברח לכפר, שם יש לו ידידים, וגם אותי יקח עמו. גם אחי מוטל סיפר לי, שאם יקרה משהו רע יסתלק עם משפחת הדוד לאחד הכפרים.

באחד מימי מאי, השכם בבוקר, הזיזה דודה מלכה את הארון שהסתיר את דלת החדרון של לייבל ושלי, נכנסה לחדרנו ובפנים חיוורות סיפרה, שהגרמנים כיתרו הלילה את העיירה, אנשי "יודנרט" עוברים בבתים ומצווים על הכל להתרכז בכיכר השוק ולקחת אתם צידה לדרך וחבילות שיכול אדם לשאת עמו. הדוד אהרון עמד כמאובן ולא הוציא הגה. התלבשנו מהר. הצצתי בחלון הנשקף אל כיכר השוק. משפחות על ילדיהן, צרורות בזרועותיהן, צעדו אל הכיכר וזורזו בתוך כך בצעקות חיילים גרמנים.

"אני לא יוצא לכיכר," אמר לייבל. "אני בורח לכפר, שם יש לי ידידים, ואתה בא אתי," פנה אלי. סגנון דיבורו היה נחרץ, ואני השלמתי עם הוראתו. ואז נכנסה שכנה לביתנו וסיפרה, שאנשי "יודנרט" מתהלכים עם רשימות ולא הכל חייבים להתייצב בכיכר. לדבריה נאמר לה, שהמגורשים יובאו ללובלין, שם יוקם גטו לכל היהודים.

עתה הגיעה שעתי להחליט מה אעשה. לייבל היה חבר טוב שאפשר לסמוך עליו. מצד אחר, אם אמנם נובא ללובלין, יקַרב אותי הדבר הביתה, לוורשה. לובלין עיר גדולה ובה אוכל בוודאי למצוא עבודה

כלשהי ולחסוך כסף לנסיעה... ופתאום צצה מחשבה במוחי: ואולי נובא לא ללובלין אלא לגטו ורשה? הרי לוורשה כבר הביאו הגרמנים יהודים רבים מעיירות קטנות...

"לא," אמרתי ללייבל. "אתה ברח לכפר, ואני אצא לכיכר."

"למה?" צעק לייבל והמשיך לשכנע אותי כי עלי לברוח אתו, אך אני כבר לא שמעתי את דבריו. פתאום נזכרתי שאני רוצה לראות את אחי. נפרדתי מהר מהמשפחה ויצאתי החוצה. הבית והחנות שם נמצא מוטל עמדו בעבר האחר של הכיכר, ואני לא יכולתי לחצות את הכיכר, שכן היתה מכותרת על־ידי גרמנים. בכיכר כבר התאספו מאות אנשים. צעקות, בכי ילדים ויריות נשמעו מתוכה. רצתי מאחורי הבתים, מסתתר מדי פעם ממשמרות הגרמנים, והגעתי לבית דודתי רחל. הדלת היתה פתוחה. נכנסתי פנימה. לא היה שם איש. עברתי מחדר לחדר, פתחתי את הדלת המוליכה אל החנות – הכל היה ריק. על שולחן במטבח היו פְּזורים שאריות מזון; נראה, שלא מזמן אכלו כאן ויצאו בחפזון. ידעתי שיש בבית מחבוא, אך לא ידעתי היכן הוא. קראתי בקול בשמות בני המשפחה והקשבתי, אולי יבוא מענה אי־משם, אך זה לא בא. דמעות חנקו את גרוני. השתוקקתי כל כך לראות את אחי. הייתי בטוח שהוא מסתתר ולא יתייצב בכיכר, והנה שוב אני לבדי. פתאום נזכרתי, שאין לי שום דבר בידי. בגדי המעטים היו בבית דודתי שרה. שוב רצתי בסימטאות, בין בתים, אך כשהגעתי לבית מצאתיו נעול. התריסים היו מוגפים. קראתי בשם בני המשפחה אך מענה לא בא. על הדלת היה מודבק נייר טבוע בחותמת. לא טרחתי לקרוא הכתוב.

עכשיו לא היה לי דבר, לא בגדי שבת, לא נעלי הטובות, לא תמונות המשפחה היקרות לי כל כך. בבת אחת הרגשתי בדידות נוראה. פרצתי בבכי שלא יכולתי לעצור בעדו. אחרי שהתאוששתי הלכתי לכיכר השוק.

זרם אנשים גבר והלך ובהם זקנים, נכים נתמכים בידי קרוביהם, תינוקות עטופי שמיכות. ובכיכר אנדרלמוסיה. אנשים התרוצצו אנה ואנה, אמהות חיפשו את ילדיהן, ילדים את הוריהם. באחת מפינות הכיכר הצטופפו אנשים. אנשי "יודנרט" קראו רשימות של תושבים שהיו זכאים לחזור לבתיהם. אנשים נדחקו, התחננו, צעקו וקיללו את אנשי ה"יודנרט".

שוטטתי וחיפשתי את אחי בתוך ההמון, רץ מקצה אחד לאחר, למרות שהייתי בטוח כי איננו בכיכר, שהרי ודאי נחבא במקום סתר או כבר

נמצא בבית איכר מאיכרי הסביבה. אין ספק, משפחת דודי דואגה לו כלבן. אך אני השתוקקתי כל כך לראותו ולו לדקה אחת, להחליף אתו כמה מלים, לשמוע מפיו משהו טוב. אך לא רק אותו לא ראיתי. לא ראיתי איש מבני משפחתנו. והייתי נתון כל כך לחיפושים אחר אחי עד שלא שמתי לב בכלל למתרחש סביבי, כאילו איני שייך לכל זה. חיפשתי גם את מירל׳ה, הייתי זקוק לה כנפש יחידה במשפחתנו הגדולה שבעיירה, שטוב היה לי במחיצתה. לה יכולתי לספר כמעט הכל, היא כאבה את מכאובי, שמחה בשמחתי, לה הייתי זקוק על מנת שתסתכל אל תוך עיני בעיניה השחורות, המבינות, ואני שוב לא אהיה בודד.

לבסוף נואשתי. נעמדתי בכיכר, משלים עם המצב, מוחי מרוקן מכל, רק עיני עוקבות אחר המתרחש. רוב האנשים היו עניים, חולים ונכים. אחדים הובאו בעגלות יד, אחדים במיטותיהם. נראה כי העשירים, וביניהם גם בני משפחתי, קיבלו רשות להישאר.

כמה אנשי אס.אס. התהלכו ובדקו את האנשים בקפדנות וירו בחולים. האנשים שעמדו בקרבת מקום היו מוכי הלם, עמדו מאובנים ולא זזו ממקומם. בקרבתי ישב יהודי בעגלת נכים, משותק בפלג גופו התחתון. כבן שישים היה, לבוש היטב, זקנו מטופח ולראשו כובע יפה. הוא ישב לבדו והסתכל סביב בעיניים עצובות. מבטינו הצטלבו מדי פעם. לפתע ניגש אליו גרמני שמן, כבן שלושים, התבונן בו בחיוך, שלף אקדח, הסיר בקנהו את כובעו של האיש והצמיד את הקנה לראשו. אחר־כך שאל את האיש אם רצונו לחיות, צחק בקול ולחץ על ההדק. דבר לא קרה. רק ״קליק״ נשמע. הגרמני צחק וחזר על משחקו זה פעמים אחדות. מעיני היהודי זלגו דמעות. לבסוף פילח קליע את ראשו של היהודי וקילוח דם הציף את גופו. עמדתי במרחק שני מטרים מעגלתו של הנכה. לא הגבתי. הייתי נטוע במקומי, מאובן כפסל. חושי קהו. התמונה נחרתה בי כה עמוק עד שהיום, מקץ כארבעים וחמש שנה, אני זוכר כל פרט וכל תו בפני היהודי, כל תגובה שעלתה על פניו, אפילו את הרעד שחלף בו בעת הלחיצה על ההדק.

עמדתי כמשותק ליד היהודי המת שבכיסא הגלגלים, אולי דקות ספורות ואולי שעות, לא רואה ולא שומע דבר. אלפי תמונות הבזיקו במוחי, דוחקות זו את זו. איך קרה, שאני נמצא כאן לבדי בין המוני אנשים זרים, שגרמנים מתהלכים ויורים בהם? אולי טוב הדבר שאיש אינו אתי; אני איני רוצה לראות איש. לא איכפת לי מה יקרה. אדישות מוחלטת השתררה עלי.

פתאום נשמעה המולה גוברת והולכת. הכל קמו על רגליהם והסתכלו לעבר הדרך. מאות יהודים הגיעו מהעיירה הסמוכה ויסוֹקה, מלווים בידי גרמנים רכובי אופנועים. תיכף נשמעו פקודות, צעקות "לקום!" "ללכת!" "מהר!" "מהר!"

קמה מהומה. מכל עבר – צעקות ובכי. וכל ההמון התחיל לנוע. ליד שולחן ה"יודנרט" ניסו אנשים ברגע אחרון לשכנע כי יונח להם להישאר, אך הגרמנים דחקו בהם ללכת, והכיכר התרוקנה במהירות. הגרמנים הבטיחו לספק עגלות לחולים ולזקנים, והללו המתינו מאחור. כמה גרמנים התהלכו בכיכר וירו בכל הנשארים.

יצאנו את העיירה. משפחות משפחות צעדו יחדיו במקובץ, לבל יאבד איש את רעהו. כל אחד וצרורו בידו. גרמנים רכובי אופנועים נסעו על פנינו הלוך ושוב ברעש מחריש אוזניים. ככל שרחקנו מן העיירה נהיו האנשים שקטים יותר, אפילו ביניהם דיברו בלחש. רק בכי ילדים נשמע לסירוֶגין. היום היה אביבי טיפוסי, יום אביב שרק בחיק הטבע אפשר להרגיש בו. השמים השתנו חליפות, פעם היו כחולים ונקיים, פעם כוסו עננים, ובהתאם לכך החליפו השדות צבע. איכרים שעבדו בשדות הפסיקו מעבודתם והביטו בתהלוכה המשונה. ליד הבתים עמדו נשים וילדים והביטו בנו משתאים. ילדים שרצו להתקרב לדרך הוחזרו על־ידי הוריהם. היה אפשר לראות, שלמראה שיירתנו יש מי שמתווכחים, יש מי שצוחקים, יש מי שמצטלבים. כמה מן הכפרים שעל פניהם עברנו גבלו בדרך, ושם נתקלנו באיכרים פנים אל פנים. רובם לעגו לנו ופלטו לעברנו קללות, אך היו גם כאלה שפניהם אמרו צער ורחמים. עיני נתקלו בעיני אשה צעירה, שהחלה לבכות. הפניתי ראשי ממנה, לבל אבכה גם אני.

אחרי כמה שעות הליכה עייפו רבים מהאנשים והחלו לזרוק חפצים מצרורותיהם הדלים, להקל על משאם. זקנים וחלושים, שלא היה בכוחם להמשיך, ישבו בשולי הדרך, ומאחור שמענו מדי פעם יריות. אנשים השתדלו לתמוך בכל כוחם בקרוביהם החלשים, צעדו בשקט, בלי לדעת לאן, בלי לשאול למה, כאילו צו גורל הוא שירד משמים ואין להרהר אחריו. שמש מאי הטובה, המחממת לב, התאכזרה הפעם והיכתה בנו בלי רחם. רבים יותר ויותר מתוכנו נחלשו ונשארו בשולי הדרך. היריות מאחור גברו.

הגרמנים ציוו עלינו לשבת. אנשים פיתחו צרורותיהם, חילקו אוכל לילדיהם ואכלו בשקט. אנשים שלא היה להם דבר לאכלו שוטטו בין

האחרים וביקשו פרוסת לחם. הייתי רעב מאוד. לא אכלתי דבר מאמש אבל בושתי לבקש כקבצן. איש לא הציע לי דבר, אך היו ששאלוני: ״ילד, איפה ההורים שלך?״

כעבור זמן־מה נצטווינו לקום ולהמשיך ללכת. כשקמתי ראיתי את מירל׳ה במרחק כמאה מטר ממני. לבי רחב משמחה. פילסתי לי דרך וכשקרבתי אליה ראיתי את דודי מיכאל הולך זקוף, שק גדול על גבו. הוא היה גבר חזק, מורגל במסעות. דודתי אסתר הלכה כפופה, גררה רגליה בקושי ונראתה כעומדת לקרוס מדי רגע. מירל׳ה הלכה אחריהם, לבושה מעיל חורפי, גרבי צמר שחורים ותרמיל ישן על גבה. כשראתה אותי פשט חיוך על פניה ופיה נפער לכמה שניות, כמו רצתה להגיד הרבה דברים בבת־אחת ולא ידעה במה תתחיל. רציתי להגיד לה שחיפשתיה, שחשבתי עליה, שאני אוהב אותה. לבסוף פתחה היא: ״אין לך שום דבר? אכלת היום?״ ובלי לחכות לתשובה הוציאה מכיסה חופן עוגיות ואני אכלתין במהירות. בירכתי את דודתי ודודי לשלום, ודודי אמר: ״טוב שמצאת אותנו. אנחנו צריכים להיות יחד.״

שמחתי על שזעמו עלי חלף ושאלתיו אם ראה עוד מישהו מבני המשפחה.

״הם לא כאן,״ אמר בקול מריר. ״להם יש כסף. הם הסתדרו.״

מירל׳ה ואני הלכנו צמודים. סיפרתי לה את שעבר עלי מאז הבוקר, וככל שסיפרתי יותר כן הוקל לי. ההליכה נהייתה נעימה יותר, כאילו טיילנו לבדנו, בלי שים לב לנעשה סביבנו.

בינתיים קרבנו לעיירה זולקבקה, וגם שם הצטרפו אלינו יהודים. השיירה גדלה. מירל׳ה שאלה אותי לאן מוליכים אותנו, כאילו הייתי אמור לדעת את כל התשובות.

״אינני יודע,״ אמרתי. ״שמעתי שלוקחים אותנו ללובלין. משם אולי יֵקל עלי יותר להגיע הביתה, לוורשה.״

הזכרת תכניתי לחזור לגטו ורשה העציבה את מירל׳ה והיא נשתתקה. גם לי לא היה עוד מה לומר. ופתאום נראה לי, שכל תכניותי לחזור לגטו ורשה אויליות, שאין לי שום דרך לממשן, אך האמנתי ביכולתי להסתדר במקום החדש שלשם נובא והייתי מרוצה מהשתחררותי מהדודים והדודות בעיירה.

בדרך, כשעברנו בשולי יער גדול, ברח פתאום בחור לתוך היער ובעקבותיו חפזו עוד כמה בחורים. הגרמנים ירו אחרי הבורחים, אך נראָה שהללו נמלטו בשלום. הגרמנים היו מעטים מדי ולא יוכלו

להשתלט על השיירה הארוכה. כל שרצה יכול לברוח. אבל לאן?

כשהגענו לעיר המחוז קרסניסטב כבר ירד ערב. הכניסו את כל המון המובלים לחצר גדולה ליד פסי רכבת. האנשים לא ידעו את נפשם, התרוצצו הלוך ושוב, חיפשו מים, מקום לעשיית צרכיהם, מקום לשבת, לאכול משהו, לנוח ולישון. אחד איבד את רעהו בחושך ונדרש זמן רב עד שהאנשים הסתדרו איכשהו תחת כיפת השמים. גם אנחנו מצאנו לנו מקום, ודודי חילק לכל אחד פרוסת לחם.

פתאום התחילו אנשים לרוץ. רצתי גם אני, לראות מה קרה. במרכז החצר היתה התקהלות ואנשים נדחקו ודחפו זה את זה כדי להגיע למרכז, לשם הביאו אנשי הקהילה היהודית של קרסניסטב לחם וקפה וחילקו לאנשים. חזרתי וסיפרתי, שמחלקים לחם וקפה. לא הרגשתי צורך לא בלחם ולא בקפה, אך רציתי לעשות משהו למען המשפחה, להראות שאני יכול להביא תועלת. ביקשתי סיר ואמרתי שאביא קפה ולחם; רצתי בחזרה. במשך הדקות שלא הייתי שם גדל מספר הנדחקים ונהפך לגוש מוצק. צעקות נשמעו מכל עבר. ידעתי שאני מוכרח להביא משהו לבני משפחתי, נדחקתי בכל כוחי אל תוך גוש האדם ובן־רגע נלחצתי ונהדפתי אנה ואנה בלי יכולת לעשות דבר. בכל כוחי נחלצתי מגוש האדם הזה ושוב הייתי בחוץ, אך לא העזתי לחזור בידיים ריקות; הייתי מוכרח להוכיח להם, שאני גם יודע לתת, לא רק לקבל. רצתי סביב וחיפשתי פרצה כלשהי בתוך הגוש האנושי. בינתיים ניסו קבוצת סדרנים בעלי שרירים להשליט סדר, בהכותם במקלות על ראשי הנדחקים. האנשים שנדחקו קדימה נדחקו עכשיו אחורה, כדי להינצל מן המכות, והגוש כולו נע אחורה וקדימה.

ניצלתי את ההזדמנות וזינקתי קדימה בין רגלי האנשים, ומצאתי את עצמי על יד שולחן החלוקה. קיבלתי חצי כיכר לחם ובסירי נמזג קפה. הדרך חזרה היתה קלה יותר. פתאום מלאתי כוח עצום וגם חוצפה, ועד מהרה הייתי מחוץ להמון, אך מן הקפה לא נשאר הרבה. הרגשתי את עצמי כמנצח, אך כשחזרתי עם הלחם והקפה מצאתי את כל בני המשפחה ישנים. כעסתי עליהם. הרי למענם עשיתי כל זאת. חיכיתי לתגובתם, לכמה מלות שבח. אך כל המאמץ היה לשוא.

הבטתי סביב. רוב האנשים שכבו קבוצות קבוצות על האדמה, תחת כיפת השמים, וישנו. מכל עבר נשמעו נחרות וגניחות. נראה, שעבר זמן רב מאז שהלכתי להביא קפה. כעסי פג לגמרי ונתחלף ברחמים על האנשים המסכנים, שגורשו פתאום מבתיהם, ממיטותיהם, ועכשיו שכבו

ככה על האדמה, אחרי יום ארוך של סבל, וישנו מרוב עייפות. הסתכלתי באנשים השרועים על האדמה. רק אתמול היו לכל אחד בית, מיטה, ארון בגדים, כיריים וכלים, שרכשו לעצמם במשך שנים רבות. פתאום, בלי שום סיבה, באו גרמנים וגירשום מבתיהם, מנכסיהם, מוליכים אותם בלי דעת לאן וּלְמה, בלי דעת מדוע, ורוצחים בתוכם אנשים לעיני כל, בלי פחד ומורא אדם ושמים.

כל היום רדפה אותי תמונת האיש בכיסא הגלגלים, שדמעות זולגות מעיניו. מילדותי לומדתי להיות גא בהיותי יהודי. אהבתי כל דבר הקשור ליהדות, אהבתי את אורח חיינו, את השבתות והחגים, את המשפחה והבית; טוויתי חלומות לעתיד, אחד יפה מקודמו; העולם נראה לי כגן־עדן עלי אדמות – אך מה קרה לנו, היהודים? ומה קרה לי? מהלומות נוחתות עלי אחת אחת. אחרי שנהרג אבי נדמָה לי שלא אוכל לחיות בלעדיו, שאין גרוע מהמצב שבו נמצאתי. אחר־כך הגיע תור החיים בגטו ורשה, הרעב והקור, ואחר־כך הבריחה מהגטו, הפרידה מכל יקירי, מאמי, מאחותי דבורה, מאחי יענקל׳ה; עכשיו אבדו לי גם אחי מוטל וחברי לייבל. יחיד אני, לבדי בין המון זר. ולאן מועדות פנינו? לפי שמועה ששמעתי בדרך, יביאונו לאוקראינה – הרחק עוד יותר מוורשה, ומשם ודאי יקשה עלי שבעתיים לחזור הביתה. והרי אני רוצה רק דבר אחד – להיות עם אמי, עם דבורה ועם יענקל׳ה הקטן, ובתוך כך אני נזכר בביתנו שבלודז׳, לפני המלחמה, בהסב כל המשפחה יחדיו אל השולחן...

מירלה ישנה בשקט. נדמָה לי, שהיא מחייכת מתוך שינה כחולמת חלום טוב. לחייה בהקו בתוך הלילה, ובעיני היתה יפה אותה שעה מאי פעם. רצון עז לרכון עליה ולנשק אותה גאה בתוכי, אבל שכבתי מרוחק ממנה, מכונס בעצמי.

שריקות קטר, שתימרן על פסי רכבת קרובים אלינו, העירוני עם שחר בעוד ערפילי הבוקר מתפזרים. קפאתי מקור. באור הבוקר יכולתי לראות את ההמון הפזור על פני השטח, שצדו האחד נתחם בבניינים מגודרים והאחר בפסי הרכבת. בשל הקור העז שכבו האנשים לחוצים זה אל זה, כדי לשמר את חומם ככל האפשר. פה ושם קמו אנשים, חיפשו מקום לעשות צרכיהם, להתרחץ – סידורים כלשהם לצורך זה בשביל הציבור הגדול לא היו. גברים לבשו טליתות והניחו תפילין, עמדו והתפללו ״שחרית״. באין לי תפילין ובאין סידור – נשארתי בלא כלום, לא היה בידי דבר בצאתי למסע – עמדתי והתפללתי ללא מלים,

גם לא ידעתי על מה להתפלל: לפתע חשתי, שאלוהים אינו שומע לי כשם שאינו שומע לכל זולתי. הוא, אלוהים, זנחנו. אחרת איך אפשר לו להניח לנו לסבול כל כך? אף חלף בי הרהור נועז: אולי עומד אלוהים לימין הגרמנים, לא לימיננו?

בתוך כך קרבה אלינו מחלקת חיילים שחורי מדים, מזוינים ברובים מכודנים ובראשם קצין גרמני. הם עצרו לא הרחק מאתנו ואחרי ביצוע כמה תרגילי־סדר התפזרו לאורך פסי הרכבת. התברר, שאלה אוקראינים המשרתים באס.אס. אחר־כך הגיעה למקום קבוצת קציני אס.אס. קטר, שתימרן בלי הרף בקרונות משא, הרכיב לבסוף רכבת משא ארוכה לאורך המסילה שבשולי המגרש הגדול. הגרמנים התרוצצו הלוך ושוב לאורך רכבת זאת, ואנו הבנו שהיא מיועדת לנו. הכל ארזו צרורותיהם והיו נכונים לנסיעה; אנשים השתוקקו לצאת לדרך ובלבד שנגיע כבר למקום קבע כלשהו.

פתאום נשמעו פקודות: ״לקום! לעלות לרכבת! מהר! מהר!״ הגרמנים והאוקראינים זירזונו בצעקות ובמכות. הקרונות היו גבוהים, בלי מדרגות, והיה קשה לטפס לתוכם. איש עזר לרעהו, רבים נחבלו, והגרמנים דחסו לתוך הקרונות עוד ועוד אנשים עד בלי גבול. הלכתי יחד עם דודי, דודתי ומירל׳ה לקרון, עליתי לתוכו עם דודי במהירות ועזרנו לדודתי ולמירל׳ה לעלות. כמה דקות היינו כולנו יחד, מרוצים שאנחנו כבר בפנים, אך הקרון נתמלא במהירות, הגרמנים העלו לתוך הקרון עוד ועוד אנשים, ככל שרק יכלו, הדוחק גבר ואתו הפחד והצעקות עד שלבסוף הוזחה הדלת הכבדה ונסגרה עלינו. נשתררה אפלה. רק אשנב קטנטן אחד היה בפינת הקרון, בסמוך לתקרה. היה חם ומחניק בקרון וסרחון נורא פשט בו. נתקפתי בחילה וצורך להקיא.

הזמן כמו עמד מלכת. כולנו עמדנו מצופפים. אני הייתי לחוץ אל מירל׳ה בעל כורחי, ובושתי להסתכל בעיניה, בושתי ששנינו נתונים במצב שכזה, גם לא היה בפי דבר להגיד לה.

לידי התעלפה אשה. מישהו צעק: ״יהודים, אשה התעלפה, זוזו הצידה, תנו לה קצת אויר!״ אנשים עשו מאמץ לפנות לה קצת מקום, אך לשוא. לא היה לאן לזוז. פתאום חשנו דחיפה עזה, שהפילה את כולנו זה על גבי זה בכיוון אחד של הקרון, כערימת סמרטוטים, ומיד אחר־כך נפלנו חזרה לצד האחר, שבו נותר חלל מסוים. הרכבת זזה ממקומה. התחלנו לנסוע. אויר צח חדר לקרון והאנשים הודו לאלוהים על היכולת לנשום.

שאלה גדולה ניסרה בלב כל: לאן? ליד האשנב הקטן שבפינת הקרון עמדו כמה יהודים, ומדי פעם היו מרימים אחד מהם מעלה על מנת שיציץ החוצה וינסה לזהות את מקומנו וכיוון מסענו. אחרי נסיונות זיהוי וויכוחים רבים, קבע האיש חד־משמעית בסיפוק: "ברוך השם, לא נוסעים ללובלין. אנחנו נוסעים בדיוק לכיוון הנגדי. כנראה לאוקראינה!"

אני דווקא רציתי שניסע ללובלין, שכן טיפחתי תקוה שמשם אוכל להגיע לוורשה, אך עכשיו הבינותי מדוע טוב שאיננו נוסעים שמה, שכן בלובלין הוקם מחנה ריכוז ששמו מַיְדַנֶק, ואנשים סיפרו ששם קורים דברים נוראים.

סוֹבִּיבּוֹר

מאי 1942 – אוקטובר 1943

המסע בקרונות המשא נמשך, כולנו בעמידה, בצפיפות נוראה, רעבים ובעיקר צמאים, אפופי מחנק וצחנה, על סף התעלפות. איני יודע כמה זמן נסענו ככה. ככל הנראה, שעות רבות. דימיתי שמסע העינויים לא ייגמר לעולם. נשתרר שקט. הצעקות שככו, הילדים חדלו לבכות. האנשים התרגלו או עייפו. אי־שם האטה הרכבת מהלכה ועצרה כאילו באמצע הדרך, במקום שקט לחלוטין. השתדלנו להאזין לנעשה בחוץ ולאוזנינו הגיעו קולות של פרות, תרנגולות, נביחות כלבים, ובמיוחד נשמע ציוץ ציפורים. לא היה קשה לנחש, שאנו נמצאים באזור כפרי. האיש שהציץ בעד האשנב אמר, שהוא רואה רק שדות ויער. ריח ירק ועצי אורן חדר לקרון.

הקטר שלנו נע אנה ואנה ובכל פעם דחף כמה מקרונות הרכבת, ולבסוף דחף גם הקרון שלנו, דרך שער, לתוך מחנה סגור. דלת הקרון נפתחה ברעש וצעקות חוזרות ונישנות בגרמנית קידמו את פנינו: ״החוצה! החוצה! מהר! מהר!״ כלב גדול כעגל, מוחזק בידי קצין אס.אס. נבח ואיים להתנפל עלינו. כולנו מיהרנו להתרחק מן הקרון וללכת קדימה. דודי, דודתי, מירל׳ה ואני צעדנו יחד. גרמנים במדים ירוקים ואוקראינים במדים שחורים, מגלבים בידיהם, זירזו אותנו. הגענו לשער קטן. בעברו האחר עמדו גרמני ואוקראיני, שהפרידו את

הנכנסים במהירות – נשים וילדים הופנו לצד אחד והמשיכו ללכת ישר, הגברים ימינה. אני הלכתי עם דודי ימינה, עם הגברים, וכל זה התרחש כה מהר עד שלא הספקנו להגיב, לומר דבר זה לזה. איש לא תפס מה בדיוק מתרחש, מדוע מפרידים בינינו? לאיזו מטרה?

עקבתי במבטי אחר מירל׳ה ודודתי, אך בתוך שניות ספורות נעלמו מעיני. לנו, הגברים, הורו לשבת על האדמה בסככה ארוכה, מקורה. ממקומי ראיתי את הטור הארוך של הנשים והילדים ממשיך דרכו ונעלם מהחצר. השעה היתה לפנות ערב. הסככה נתמלאה אנשים. ישבנו צפופים, המומים, לא מבינים מה קורה, לאן נעלמו הנשים והילדים? אולי הם נמצאים בעבר האחר של החצר? ניסינו להאזין, אך לא שמענו דבר. האוקראינים ששמרו עלינו ברובים מכודנים לא הניחו לאיש לקום ולזוז ממקומו. כאשר נזקק מישהו לצרכיו היה עליו לקבל רשות ולהמתין זמן רב.

הערב רד. היינו עייפים, רעבים וצמאים. דודי ישב ובהה, מאובן כפסל. לא החלפנו מלה. השומרים האוקראינים פסעו סביבנו הלוך וחזור. אנשים שביקשו לדעת מה מתרחש ולאן נלקחו הנשים והילדים וניגשו אל האוקראינים לשאלם, נענו בצעקות ובמכות וחזרו במהירות למקומותיהם. מדי פעם באו גרמנים, בדקו אותנו והסתלקו. גרמני אחד לקח אתו כמה בחורים וכעבור שעה קלה חזרו הללו והביאו כמה דליי מים. קמה מהומה – אנשים התנפלו על המים – ושוב נשתרר שקט. ישבנו על החול, תחת הגגון, מחכים לבלתי־נודע. לא עוד בכי ילדים, לא עוד אנחות נשים. שקט כמו לא היה במקום הזה איש. נשמע רק שאון מנוע שעבד בלי הרף, מלווה קרקור צפרדעים, קולו חדגוני ומטיל אימה, משום־מה.

האוקראינים מצאו להם בחור משוגע והחלו להשתעשע בו ולענותו עד שהאומלל החל לבכות ולצווח כחיה שחוטה. הם צחקו בקול והוא בכה שעה ארוכה בקולו המשונה, ששיסף את הדממה כסכין חדה. כל הלילה נרדמתי והתעוררתי לסירוגין, שומע בלי הרף את רעש המנוע ורואה לנגד עיני את הנשים והילדים ההולכים ונעלמים בקצה החצר, ובתוכם דודתי ומירל׳ה.

בבוקר באו קבוצת גרמנים וביניהם אוֹבֶּרְשַׁרְפִירֶר וַגְנֶר. הם בחרו מתוכנו בעלי מקצוע – נגרים, מסגרים, חשמלאים, חייטים, סנדלרים ואחרים. רציתי גם אני לצאת, אך לא היה לי שום מקצוע. אנשים יצאו

ונעמדו בשורה, אחר־כך עבר וגנר ביניהם, בחר בחורים צעירים ואמר להם להצטרף לבעלי המקצוע. משהו בתוכי דחפני קדימה. בכוח אינסטינקט קפצתי ממקומי ונעמדתי בין הנבחרים. בעלי המקצוע נלקחו לבתי־המלאכה שבמחנה והשאר חולקו לקבוצות. ארבע בחורים ואני בתוכם נלקחנו על־ידי גרמני, אוֹבֶּרְשַׁרְפִירֶר פְּרֶנְצֶל, שציווה עלינו לחפור בור. האת שלקחתי בידי היה כבד. בקושי הרמתיו ואחר־כך, כשהורדתיו, כמו מיאן לחדור לאדמה. פתאום הרגשתי מכה עצומה בראשי. הגרמני הצליף על ראשי צליפת מגלב בכל כוחו וצעק: "אני אלמד אותך לעבוד!" לרגע חשבתי שראשי התפוצץ ולא ידעתי את נפשי, אך גופי נמלא כוח על־אנושי והתחלתי לחפור במהירות. אחר־כך התנפל פרנצל על האחרים, הצליף עליהם וצעק, וביחוד הצליף על המבוגר שבינינו. האיש נפל ארצה ופרנצל בעט בו, ציווה עליו בצעקות לקום והמשיך להכותו. בצהריים אספו הגרמנים את כל קבוצות העבודה במגרש. התבוננו זה על זה. בתוך כמה שעות השתנינו. היינו מוכים ופצועים, רובנו בלי מעילים, חלקנו גלויי ראש, כולנו מוכי תדהמה. נצטווינו לעמוד בתור וקיבלנו מרק. אנשים סיפרו על אכזריות הגרמנים והאוקראינים והצביעו על הפצעים שגרמו להם המכות. אך השאלה העיקרית ששאלו הכל היתה מה מתרחש במקום הזה? מה גורל הנשים והילדים שנעלמו אתמול? מה גורל הגברים שנעלמו היום?

היו בינינו אנשים שסיפרו, כי עבדו באיסוף בגדים בחצר – בגדי נשים וילדים וגברים, בגדים עליונים ובגדים תחתונים. אחד סיפר בבכי, כי זיהה את בגדי אשתו וילדיו. משמע, האנשים התפשטו בחצר ומשם הלכו עירומים למקום כלשהו. פחד גדול נפל עלינו. הייתכן, שממיתים כאן את כולם? אך הן לא שמענו יריות או התפוצצויות. לא, דבר שכזה לא יתכן, אינו מתקבל על הדעת. והיו שסיפרו, שגרמני אמר להם כי האנשים שנעלמו נלקחו לבית מרחץ, קיבלו שם בגדים חדשים והוסעו ברכבת לאוקראינה, לעבוד. על השאלה מתי נתראה עם המשפחות ענה הגרמני בצחוק: "אין לכם מה לדאוג. בקרוב מאוד תהיו יחד אִתם."

הסיפור נשמע דמיוני ולא סביר. בגדים חדשים? רכבת היוצאת מהיער? והן אנו לא ראינו ולא שמענו מאומה! הדבר פשוט לא יתכן. ובבכל זאת נתפסו אנשים לסיפור זה כאל זיק תקוה, שאכן בני המשפחה עדיין חיים.

כשקמנו למסדר אחר הצהריים הרגשתי, שכל גופי כואב ואיני מסוגל

לעמוד על רגלי. רק הפחד נסך בי כוח לחזור לעבודה. הפעם שמר עלינו אוקראיני, שזירזנו בלי הרף והצליף במגלבו מדי פעם עלי ועל אחרים. לא אחת חשתי, שאני עומד להתמוטט. בתום העבודה נערך לנו מסדר. לפנינו עמדו קבוצת גרמנים ובצד עמדו קבוצת אוקראינים. פרנצל לימדנו תרגילי סדר: דום, נוח, ימינה פנה, שמאלה פנה, כובע הורד, כובע חבוש, וכך הלאה. לא הצלחנו ביותר בביצוע התרגולת, ופרנצל כעס וצעק, והגרמנים האחרים צחקו, והוא התחיל בסדרת תרגילי ענישה – הריץ אותנו על המגרש, פקד עלינו ליפול ולקום, לזחול, לקפוץ בברכיים כפופות. כמה אוקראינים רצו לידינו והצליפו בכל מי שלא ביצע היטב את הפקודות. לבסוף החזירנו פרנצל למקום המסדר ושם אמר לנו וגנר: ״אתם נבחרתם פה לעבודה. מי שיעבוד טוב יהיה לו טוב. מי שלא יעבוד דינו מוות.״

אחר־כך פקד עלינו פרנצל לשיר. איש לא פצה פה. פרנצל צעק: ״לשיר! לשיר!״ איש לא ידע מה לעשות, מה לשיר, איך לשיר, ואז פקד עלינו פרנצל לרוץ, ושוב ענש אותנו במיני תרגילים, החזירנו למקומנו ושוב פקד עלינו לשיר. ואז צעד יהודי אחד לפנים, פנה לעברנו ואמר: ״יהודים, שירו!״ והתחיל לשיר שיר פולני של רועה צאן. מעטים ידעו את השיר, אך הוא היה פשוט וקל וחוזר על עצמו. תחילה הצטרפו רק מעטים לשירה, אך פרנצל צעק: ״כולם לשיר!״ והכל הצטרפו, תחילה בחצי פה, אחר־כך בקול רם, שוב ושוב. פרנצל לא ידע שובעה. ״לשיר!״ צעק עוד ועוד. ושוב יצא היהודי לפנים והתחיל לשיר, הפעם שיר חסידי ידוע לכל: ״וטהר לבנו לעובדך באמת״...

והכל שרו עד שהגרמני נרגע ושיחרר אותנו.

ללינה הכניסונו לאסם. שבורים גופנית ונפשית נכנסנו לשם ונותרנו לבדנו. אנשים סידרו לעצמם מקום למשכב, התמקמו קבוצות קבוצות ליד הקירות, תפסו מקומות לקרוביהם. אני לא הכרתי איש. הייתי בודד ולא ידעתי מה לעשות עם עצמי. הרגשתי כזר. כל גופי כאב. אנשים ישבו ואכלו את הלחם והקפה שקיבלו, אחדים הוציאו פריטי מזון שמצאו בצרורות שאנשים השאירו. אני ישבתי על הקרקע, לא אכלתי ולא שתיתי. רציתי למות. הרגשתי שלא אוכל לחיות במקום הזה, שלא קורצתי מאותו חומר כזולתי, היודעים להתגבר ולהסתדר במצב שאליו נקלענו. הרגשתי שאני נחנק. עיני זלגו דמעות.

ואז פנה אלי יהודי שישב בקרבתי ואמר לי: ״ילד, ככה אתה לא תחזיק מעמד. אכול את הלחם שקיבלת ושתה את הקפה.״

עשיתי כדבריו. אחר אמר לי האיש להישען עליו ולהרדם, ושוב נשמעתי לו.

במסדר הבוקר שוב באו קבוצה גדולה של גרמנים עם אוקראינים, ביצעו אתנו תרגולת סדר במשך כמה דקות וספרו אותנו. למנין חסר אחד, ולכן ספרונו עוד ועוד במתיחות רבה, עד שנתברר לבסוף שאחד מאתנו נשאר באסם ולא יצא למסדר – אולי מת בלילה או התאבד. אך בצהריים סיפרו בעלי המלאכה, שהאיש נמצא חי ולעיניהם הוציאוהו הגרמנים מהאסם, הרביצו לו והוליכוהו ליער ואז נשמעו יריות. נראה, שאיש זה החליט לשים קץ לחייו.

אותנו חילקו לקבוצות קבוצות והוליכו לעבודה. אני הלכתי עם קבוצה גדולה למחנה מספר שתיים. הובלנו בידי שרפירר פאול גרוט וכמה אוקראינים. כשהתחלנו ללכת ציווה עלינו פאול גרוט לשיר. מישהו התחיל לשיר את שיר החיילים הפולני "איך זה במלחמה יפה" וכולָנו הצטרפנו לשירה. אחר־כך שרנו עוד שיר חיילים, "בחיל הרגלים טוב מאוד", והגרמני נראה מרוצה. הוא צחק ואנו התרשמנו שהוא אדם לא רע.

הגענו למחנה מספר שתיים, שעמד במרחק מאה מטר מהאסם שבו לנו. נמצאנו בשטח ליד חצר רחבת ידיים, שבתוכה עמד בנין כפרי גדול. בעבר האחר השתרע שדה נרחב ובמרחק ארבע מאות מטר השתרע יער שנמשך עד גדרות התיל. מעבר לגדר התמשכה מסילת הברזל המוליכה מפולין, על פני נהר בוג, לאוקראינה ולרוסיה.

הובאנו לסככה שנבנתה זה עתה, גובהה ארבעה מטרים ובתוכה חפירה בעומק שני מטרים, רוחבה כששה מטרים ואורכה כחמישים מטר. על יד הסככה התנשאה ערימה מלבנית גדולה של מזוודות, חבילות וחפצים שונים. היו אלו חפצי משלוחים קודמים של יהודים, שהובאו לכאן לפנינו במשך חודש ימים. תפקידנו היה להעביר את החפצים לתוך הסככה ולסדרם שם מקרקעית ועד גג. הגשמים והשמש כבר עשו שמות בחלק גדול של החפצים. הצרורות והמזוודות דבקו יחד, וכשהפרדנו ביניהן התפוררו מרקבון והיה עלינו לעשות צרורות חדשים. לפי תכולת הצרורות והמזוודות ולפי המסמכים שמצאנו, ידענו מניין הובאו בעליהם – היו אלה תושבי עיירות קטנות בסביבות לובלין ויהודים מצ׳כוסלובקיה ומאוסטריה. החפצים למיניהם לימדו על עוניים הקיצוני של יהודי העיירות בפולין. בצרורותיהם שנקשרו בחבלים, ברצועות עור או בפיסות בד, במזוודותיהם הישנות והזולות, נמצאו

מעט בגדים ישנים ומוטלאים, נעליים מתוקנות, מעט ספרי קודש, סידורי תפילה, מחזורים לחגים. במזוודות יהודי צ׳כוסלובקיה נמצאו חפצים שהעידו על יהדות דתית ועשירה. בין בגדים וחפצי ערך יקרים מצאנו גם ספרי קודש ותשמישי קדושה יקרים רבים. במזוודותיהם של יהודי אוסטריה היו בגדים יקרים, בשמים, תמונות ומסמכים רבים ואך מעט תשמישי קודש.

העבודה נעשתה בריצה. פאול גרוט, שתחילה התרשמנו שהוא איש נוח לבריות, הפך בן־רגע לאכזר שכמוהו טרם ידענו. הוא ואוקראיני ושמו טֵרֶס הרביצו לנו בלי הרף. פאול – כך קראו לו הכל – נהג לצוות מדי פעם על אחד מאתנו לשכב והיה מצליף עשרים וחמש צליפות על אחוריו, ומשעייף היה מניח את ההצלפה לטרס. צעקות המולקים היו נוראות. הפחד מן הצליפות היה כה גדול עד שבמקום לעבוד חיפש כל אחד דרך לחמוק מידיהם של פאול וטרס. כולנו רצנו הלוך וחזור כמטורפים. אני נסיתי להתחמק, אך פאול קרא לי: ״בוא הנה, אתה הקטן!״ וכשהצטלבו מבטינו אמר בצחוק: ״כן כן, אותך אני רוצה!״

לבי עמד מפעום. לידי עמדה מזוודה ופאול פקד עלי לשכב עליה ולספור. בצליפות הראשונות הרגשתי כאילו חותכים את בשרי לחתיכות. צעקתי וספרתי: ״אחת, שתיים, שלוש...״ כל אימת שניחתה עלי צליפה. כשהגיעו כאבי לשיאם חדש הפסקתי לספור ורק צעקתי בלי הרף. לבסוף אמר לי פאול להסתלק. בשארית כוחותי ברחתי מפניו והמשכתי לרוץ ולהביא צרורות מהערימה לסככה. כל גופי היה כאוב. כל תנועה הגבירה את הכאבים. רציתי לשכב ולמות. אך הפחד מפני צליפות נוספות המריצני להמשיך לרוץ ונסך בי כוח להחזיק מעמד.

בסככה ראיתי איש מסתתר בין הצרורות. אנשים הזהירו אותו כי ייתפס ויירה, וניסו לשכנעו לקום ולהמשיך לרוץ עם הצרורות, אך הוא לא אבה לשמוע וביקש שיניחו לו לנפשו. כעבור זמן־מה גילה פאול את האיש, והוא וטרס הרביצו בו בלי הרף עד שנפצע כולו. ״טרס, קח אותו ללַזֶרֶט״ (בית־חולים,) אמר פאול למרבה התמיהה. ואז הסיר טרס רובהו מהכתף ודחף בו את האיש לעבר היער, שם נעלמו שניהם. כעבור דקות ספורות נשמעה משם יריה וטרס חזר אלינו לבדו.

כל הזמן צפיתי לעבר היער, שקצהו האחד החל בגדר הימנית של המחנה, שבעברה האחר התמשכו פסי הרכבת. זמן־מה לפני כן ראינו רכבת נוסעים עוברת ממערב למזרח, בכיוון שאליו הוליך טרס את האיש – שם היה אמור להיות ה״לַזֶרֶט״. מן העבר האחר של היער,

השמאלי, התמשכו שתי שורות של גדר תיל, רחוקות זו מזו שני מטרים, עד מקום קרוב אלינו, שם התחברו עם החצר הסגורה שבסמוך לנו. ראיתי שני גרמנים, את אוברשרפירר בּוֹלֶנְדֶר ואת אוברשרפירר גֶצִינְגֶר, ואתם הכלב הגדול בַּרִי חוצים את השדה ונכנסים ליער בפינתו השמאלית. כעבור כמה דקות פלחו את האויר צעקות אימים, שכמוהן לא שמעתי מעולם. לבי אמר לי, כי שם, ביער ממולנו, מתרחשים דברים נוראים.

התקוות שהאנשים שבאו אתנו יחד ונעלמו עודם בחיים, פגו. נמצאנו בגהינום עלי אדמות, ואני תהיתי שוב ושוב אם כל זה אמת או חלום – האם אני חי או מת ונמצא בגהינום?

אחרי העבודה שוב נערך מסדר. הפעם ניהל אותו פאול גְרוט. הוא פקד עלינו לעשות תרגילי סדר, וליווה פקודותיו במלים גסות ומעליבות, להנאת הגרמנים. אחר־כך פנה אלינו ושאל: "מי חולה? מי עייף? מי לא רוצה יותר לעבוד? מי רוצה לישון? לצאת לפני השורה."

הוא דיבר באיטיות, בקול שקט, קרב אלינו והסתכל בעיני כל אחד מאתנו. ליד אחד האנשים עצר ואמר: "אתה לא רוצה לעבוד יותר. אתה עייף. אתה הרי רוצה לישון. בוא, צא החוצה." הוא דיבר ברכות שכזאת, כאילו את טובתו של האיש ביקש, אך האיש התחנן לפניו: "לא, אני לא עייף. אני בריא. אני רוצה לעבוד!"

לשוא. פאול הוציא את האיש, ואחר־כך בחר עוד שלושה, כולם אנשים מבוגרים, וארבעתם עמדו שם לפנינו בפנים חיוורות. לבי נכמר בהסתכלי עליהם.

"טרס, קח אותם ללַזָרֶט!"

טרס ואוקראיני שני לקחו את הארבעה והלכו לעבר היער.

פאול, שנראה מבודח, פנה אלינו כמעט בלחש: "אתם יודעים לאן הם הלכו? – הוא נשתתק לרגע והמתין כמו היה עלינו לנחש, ואחר המשיך – הם הלכו ללזרט. אתם יודעים מהו הלזרט שלי? מי שהולך ללזרט שלי לא חוזר יותר, לא עובד יותר. הוא ישן במנוחה."

פאול השאירנו עומדים במסדר עד ששמענו את היריות ביער. רק אחר־כך שיחררנו. אחרי המסדר חזרנו לחצר שליד האסם, ורק אז הרגשתי כמה גופי כואב. לא יכולתי לשבת, לא יכולתי לשכב על גבי ולא על צידַי. נאלצתי לשכב על בטני. כך כאב גופי פחות. חשתי טוב יותר בתנוחת עמידה, אך לא היה בי כוח לעמוד על רגלי. ובאוזני עוד

הידהדו דבריו של פאול: "מי רוצה לישון? מי רוצה לנוח? מי לא רוצה יותר לעבוד? לצאת!"

למה לא יצאתי? כל כך רציתי לישון ולא לקום יותר!

לחם וקפה חולקו לאנשים וכולנו ישבנו קבוצות קבוצות ואכלנו, איש איש מרוכז במנתו, כאילו זה הדבר החשוב מכל. יומיים חלפו עלינו מאז הובאנו למקום הזה, וכבר נעדרו עשרה מאתנו. אם כך יימשכו דברים, לא ייוותר מאתנו איש בתוך שבועיים. לפי כל הסימנים ולפי שורת ההגיון, היה ברור שכל האנשים שבאו אתנו ברכבת כבר אינם בחיים, אך אנו מיאנו, לא היינו מסוגלים להאמין שפה, במקום הזה, הורגים את כל המובאים. גם לא ידענו באיזה אופן הורגים. כמה יהודים שעבדו ביער סיפרו, ששמעו משם קולות אדם, ולכן טענו שהאנשים חיים עדיין וכך הפיחו בנו זיק תקוה – אולי, אולי הם חיים? ואני נזכרתי במירל'ה, והשעה האחרונה שראיתיה נדמתה לי כה רחוקה, ובראשי חלף הרהור: אולי עוד אראנה ואספר לה את כל מוצאותי?

ביומיים האחרונים לא חשבתי על איש. לא חשבתי על דבר. הכל היה כה מטושטש. עכשיו, כבדרך מקרה, נזכרתי במירל'ה, ואחר־כך צפו ועלו בזכרוני אמי, אחותי, אחי, ושוב פרצתי בבכי ללא מעצור, ושוב ניגש אלי האיש מאתמול, שכבר ידע את שמי, ואמר: "ברל'ה, אתה כבר לא ילד. אתה צריך להחזיק את עצמך. כדי שתישאר בחיים."

היינו שרויים כבחלום משונה, שבו מתרחשים דברים משונים כה רבים שאינם אפשריים במציאות, שמעבר לבינת אנוש. היינו עייפים גופנית ונפשית ופעלנו לפי אינסטינקט. דומה, שטרם ניתחנו את המתרחש, טרם נתנו לעצמנו דין־וחשבון על מוצאותינו. משום כך גם נרדמו הכל מיד, בכל רגע פנאי, ומפיות השוכבים יכולת לשמוע רק גניחות ואנחות. נרדמתי והתעוררתי לסירוגין. הכאבים לא הניחו לי לישון. בבוקר, במסדר, קרא וגנר לקבוצות עבודה ולבעלי תפקידים לצאת קדימה. במשך היומיים של קבוצתנו במחנה שובצו רבים בתפקידים שונים ובקבוצות עבודה, ווגנר מנה את בעלי המקצוע: סנדלרים, נגרים, בנאים, חייטים, גנן, חצרן, עובד דיר חזירים, עובד המטבח הגרמני, עובדי המטבח האוקראיני, עובדי המטבח היהודי, עובד הקנטינה הגרמנית, רוקח, צורף, אחראי לבור השריפה. אחר־כך בחר פרנצל בחורים צעירים ובריאים ל"בַּנְהוֹף קומנדו" (קבוצת עובדי תחנת הרכבת).

אני שוייכתי לקבוצה של מחנה מספר שתיים. הפעם הוליכנו אונטֶרשרפירר שְׁטוּיבֶּל, אוסטרי גבוה ורזה. חלק מאנשי הקבוצה המשיכו להעביר צרורות מהערימה לסככה, ועל אחרים, ואני בתוכם, הוטל מיון החפצים. שטויבל סידרנו בכעשר נקודות מיון, ותחילה הסביר והדגים לפנינו איך למיין כל דבר לחוד – בגדים חדשים, בגדים משומשים ובגדים שאי־אפשר יותר להשתמש בהם, שכונו בפיו לוּמְפֶּן (סמרטוטים).

כל חפץ בעל ערך מוין לחוד – נעליים, כובעים, משקפיים, ארנקים, חגורות ועוד פריטים רבים למיניהם. שטויבל הסביר לנו, שיש לחפש בכל צרור ולבוש דברי ערך כגון זהב, כסף, מטבעות וניירות ערך; את הכל יש להביא מיד למזוודה העומדת לידו. הוא הזהירנו, כי אם יעשה מי מאתנו מעשה חבלה – סבוטז' – דינו מוות. עוד הסביר, שבבגדים הישנים תפורים מטבעות כסף וזהב, ואם אחרי המיון יימצאו כאלה בבגדִים, יראה הדבר כמעשה חבלה והממיין יוצא להורג מיד.

אנחנו מיינו את בגדי האנשים שהובאו למחנה ונעלמו בתוך היער, ולפי כל הסימנים מתו. הכל עבר דרכנו. אני החזקתי בידי בגדי גברים ונשים, בגדים עליונים ותחתונים, נקיים ומלוכלכים, בגדי ילדים וצעצועים. אני חיפשתי בכיסים ובשוליים מקופלים של פריטי לבוש ישנים ומלוכלכים, ומצאתי מטבעות זהב, שטרי כסף, דולרים, פונטים אנגליים ואחרים שנתפרו בידי יהודי העיירות. דווקא במזוודות היקרות, שהיו מלאות בגדים משובחים, לא נמצאו כמעט מטבעות זהב ושטרי כסף. נראה, שלגרמנים היה ענין רב בעבודת המיון, שכן כל היום באו קצינים גרמנים למקום המיון ובחנו את מהלך העבודה. שטויבל הסביר להם מה שהסביר והם נראו מרוצים. בין הבאים היה גם מפקד המחנה הַאוּפְּטְשְׁטוּרְמֶפִירֶר וִירְט, רכוב על סוס ולבוש מדים לבנים, גלימה על כתפיו.

למחרת עבודתנו במיון הורגשה תכונה מיוחדת במחנה. כל הגרמנים הילכו מזוינים בנשק אוטומטי ולקראת צהריים עברו דרכנו אל מחנה שלוש, אנשי האס.אס. בּוֹלֶנְדֶר, גוֹמֶרְסְקִי, וגֶצִינְגֶר, כולם נושאים נשק אוטומטי. אחר־כך שמענו צפירות קטר וידענו שהגיע "משלוח".

לבי התחיל לפעום בחוזקה. כעבור זמן קצר שמענו קולות נשים וילדים בחצר שלידנו. שמענו איך אוברשרפירר מישל צועק: "שקט! שקט!" וכשנשתרר שקט מוחלט אמר לנשים, שהן נמצאות במחנה מעבר, ומפה יסעו לאוקראינה, לעבוד, ועכשיו עליהן להתפשט וללכת

למרחץ, ולסדר תחילה את בגדיהן באופן שייקל עליהן למצאם בחזרן מהמרחץ. "כסף וזהב, טבעות ושעונים – הודיע להן – יש למסור בקופה. עכשיו מהר, מהר, אין לנו זמן!"

שקט מוחלט כמעט שרר שם, בחצר. רק בכי ילדים נשמע. פתאום ראינו נשים עירומות ועמן ילדיהן הולכות בין שתי גדרות התיל בשדרה שמילאה את כל הדרך, עד שלבסוף נעלמו בתוך היער. ואז נפתחו שערי החצר ושטיבל צעק לעברנו: "מהר! לאסוף הכל!"

הספקתי לראות שתי נשים רצות ומאחוריהן אוקראיני מצליף על גוון העירום.

החצר היתה זרועה ערימות קטנות של בגדים, ואנחנו אספנו הכל במהירות, אחר־כך גרפנו את החצר במגרפות ובתוך כך צצו מהחול מטבעות כסף ודברי זהב, שאנשים הסתירו בקרקע, בתקווה למצאם בשובם מן המרחץ. כל הפעולה הזאת ארכה דקות ספורות ושוב עמדה החצר ריקה ונקיה, כאילו לא קרה דבר. ואז הוכנסה קבוצה שניה לחצר, וחוזר חלילה במשך שעות – אחרי הנשים באו הגברים: הכל התנהל בסדר ובשקט, רק פה ושם נשמעו צעקות הזירוז של הגרמנים, ובין שתי גדרות התיל נראו גברים עירומים צועדים אל מחנה שלוש ונעלמים בתוך היער.

מתוך היער הגיעו לאוזנינו צעקות ובכי. אנו לא ידענו מי הבוכים – אנשי המשלוח או העובדים שם. כל המשלוח, שמנה כמה אלפים, הומת אותו יום. ואחר־כך, במסדר שלאחר העבודה, לימדנו שטיבל את שיר החיילים הגרמני "הדרגונים הכחולים", שהבית האחרון שלו אומר: "היהודים מושכים לכאן/ הם באים מהים האדום/ אנחנו נכה אותם/ ולעולם יהיה שקט." שטיבל שינה עבורנו את המלות האחרונות ל"אדם חי רק פעם אחת/ ולא יותר."

שעה ארוכה למדנו את השיר עד שיכולנו לשירו באופן משביע רצון, ואחר־כך הוצעדנו סביב מגרש המסדרים ושרנו אותו, ובהפסקות שחלו בשירה שמענו מרחוק, מכיוון מחנה שלוש, אותו שיר מושר בפי אחרים.

בערב, בצריף, סיפרו אנשים שעבדו ביער, במקום הגובל במחנה שלוש, כי שמעו ואף ראו אנשים עובדים בחפירת בור עצום שהשתרע על פני שטח גדול – גובה העפר שפונה עלה לכמה מטרים. שם, ככל הנראה, קברו את המומתים. הדברים שראינו אנו במחנה שתיים והדברים שסיפרו האנשים שחזרו מהיער, השלימו עתה את התמונה.

חסל ספק לגבי הנעשה במחנה שאליו הובאנו, מחנה המוות סוביבור.

בקו מסילת הרכבת חלם–וולודבה, ליד כפר קטן ושמו סוביבור, החרימו הגרמנים חוות יערנות גדולה ועשירה, ששלוחת מסילה נמתחה לתוכה כדי לאפשר העמסת גזעים שנכרתו ביער בקרונות משא, וכן היו שם מיבנים להנהלה ולכורתי העצים, אורווה, בתי־מלאכה ומשק חקלאי. הגרמנים הקיפו את החווה הזאת בגדרות תיל ובשעריה תלו שלט גדול: "סוביבור, מחנה מעבר, אס.אס. זוֹנְדֶרְקוֹמַנְדוֹ".

ובתוך חוות סוביבור הקימו הגרמנים מפעל מתוכנן היטב להשמדת אדם.

תחילה טרם ידענו את שיטת ההשמדה, אך כבר היינו עדים להֵעלמות אלפי אנשים, שהוצעדו עירומים כביום היוולדם אל מותם בתוך היער, בלי הישמע יריה, בלי הישמע קול; ובמבואות המחנה לא היה סימן ואות למתרחש בתוכו – הכל נראה כפרי, שלוו ורגוע. מול שלוחת פסי הרכבת עמד מחנה מספר אחת; מקבץ של בתי עץ כפריים שימשו למגורי הגרמנים, המטבח והקנטינה שלהם. אתר זה היה מטופח. בחזיתות הבתים היו ערוגות פרחים, גדרות עץ נמוכות, שבילים מרוצפי זרדים לאורך הבתים. יעקב הגנן ועוזרו עבדו שם, טיפלו בגינות וגידלו ירקות למטבח הגרמנים. הלאה משם עמדו בתי המלאכה, שם עבדו עכשיו יהודים – תפרו חליפות וייצרו נעליים לגרמנים ולנשותיהם. בין מחנה אחת ומחנה שתיים הקימו הגרמנים משק בעלי־חיים, שם גידלו יהודים חזירים, פיטמו אווזים, טיפלו בסוסים – הכל למען אנשי האס.אס. שבמחנה. בקרבת פסי הרכבת, במרחק ממגורי הגרמנים ומהיהודים, הוקם צריף גדול לשיכון האוקראינים, ולידו בנין קטן – מטבח האוקראינים. מול הצריף עמד בנין קטן ששימש חדר משמר, שם ישב אוברשרפירר גְרישוּץ, האחראי על האוקראינים, ומעבר מזה, בכיוון מגורי הגרמנים, עמד מחסן הנשק.

במחנה שתיים עמד בנין עץ גדול ויפה, שלאורך כל חזיתו התמשכה מרפסת. חזיתו של מיבנה זה נשקף אל החצר שבה התפשטו האנשים, ובתוכו היו המזכירות ומחסן הכסף, הזהב וחפצי הערך. שם עבד הצורף היהודי, שמיין את כל דברי הערך וארזם למשלוח. באותו מיבנה נמצא גם מחסן הרפואות, שגם בו יהודי, רוקח שמיין תרופות, סמים, בשמים ותמרוקים וארזם למשלוח. האחראי במקום זה היה אוברשרפירר הרמן מישל, שכונה בפינו בעל־דַרְשֶׁר (בעל הדרשות), שכן הוא זה שדיבר

אל האנשים לפני הצעדתם אל מותם. מעברו האחר של המיבנה עמדו סככות החפצים והבגדים של המובאים, ומשם יצאה הדרך ליער, הדרך למחנה שלוש.

בערב, במוצאי היום שבו נתחוור לנו סופית יעודו של המחנה, אמרו אנשים "קדיש" אחרי קרוביהם ובכי חרישי נשמע מכל פינה. המשלוח של היום המחיש מה היה גורל המשלוח שלנו, ומה יהיה גורל המשלוח הבא. בעת ובעונה אחת נתחוור לנו גם כי אותנו השאירו בחיים אך לזמן קצר. לפי כל הסימנים כבר עבדו אנשים במקום הזה לפנינו, וחוסלו. נראה, שהגרמנים מחליפים את העובדים מדי זמן קצר. גם היום נלקחו שניים מתוכנו ל"לַזָרֶט" בלי שום סיבה.

עכשיו הבינותי איזו איוולת היתה זו מצידי לקפוץ ולהתייצב בין מי שנבחרו לעבודה. הן כבר יכולתי להיות "אחרי הכל". הייתי משוכנע, שמותי קרוב מאוד.

עברנו למגורים חדשים. הנגרים שלנו התקינו סככה ששימשה להחסנת קש לצריף מגורים, בנו בפנים שלוש קומות דרגשים למלוא האורך, הקיפו את המקום בגדר תיל ובגדר פרצו שער. למגורינו החדשים הועברנו אחרי העבודה. קבוצות בחורים תפסו את המקומות הטובים שבצריף. אני חיכיתי עד שהכל גמרו להסתדר ואז שכבתי בדרגש בקומה השניה, ליד הדלת.

לפנות בוקר, כשקם מישהו לעשות את צרכיו בדליים שעמדו לצורך זה ליד הדלת, נתקל בגופת אדם תלויה באמצע הצריף. האיש פלט צעקה עצורה ובתוך דקה התעוררו הכל. הסתכלנו באיש התלוי. הכרתיו. הוא היה מן הבודדים, כמוני. בן עשרים וכמה היה. רוב האנשים לא אמרו דבר. היו שהפטירו כי טוב לו, לאיש, שעשה זאת, שכן שוב לא יצטרך לסבול יותר. גם אני סברתי שזה הפתרון הטוב ביותר לאדם במצב כמצבנו והתחלתי להרהר בכיוון זה.

אבל המשכתי לחיות. ידעתי, שמדי רגע אני עלול למות, אפילו ייחלתי לכך. אחר כל יום שחלף עלי בשלום השתוממתי על שעודני חי. מצבי הגופני החמיר. קיבלתי מכות כמעט מדי יום ביומו. כל גופי כאב. נדמה לי, שאני מולקה יותר מכל אחר: אחרים ידעו להסתדר, איכשהו; הקפידו לעקוב אחר הגרמני המשגיח עליהם; כשהגרמני סב, לא עשו דבר וכשפנה לעברם עבדו מהר, במלוא המרץ וניצלו ממלקות. את המלקות קיבלו אני ועובדים כמוני, שלא ידעו "להסתדר".

משלוחי יהודים המשיכו להגיע אלינו מאזורים שונים של פולין, מגרמניה, מצ׳כוסלובקיה. מכונת ההשמדה פעלה ללא תקלה. פה, בסוביבור, כמו נמצאנו בירכתי עולם – המוני אדם נשמדו במקום הזה ואין יודע, ואין פוצה פה. הגרמנים והאוקראינים התעללו בקורבנותיהם בדקות האחרונות שלפני מותם, ואחר־כך התעללו בנו, המושארים בחיים. בולנדר, שכונה בפינו ״דֶר בֶּדֶר״ (בעל המרחץ) היה משסה מדי עברו למחנה שלוש או חזרו משם את הכלב בַּרִי באחד העובדים. היה אפשר לצאת מהדעת רק למראה המחזה הנורא של ברי המתנפל על אדם, קורע את בגדיו, נושך את בשרו, והקרבן זועק זעקות אימים ולרוב נלקח אחר־כך ל״לזרט״.

יום אחד בא אלינו פאול גרוט עם כלב זה. הוא ישב מולנו וצחק והכלב רבץ לידו. מדי פעם שיסה את הכלב במישהו. ״מֶנְץ׳, פַּס דֶם הוּנְט!״ (אדם, תפוס את הכלב) היה מצווה על בַּרִי. פאול השתעשע בנו. לעתים היה משלח את הכלב באדם וקורא לו לחזור רק כשכבר קרב כדי מגע בקרבן; לעתים רק הניח לכלב לנעוץ שיניו ואז היה מסיגו לאחור. אך לעתים היה מניח לכלב לשסע את קרבנו כאוות נפשו. הפחד מפני נשיכת הכלב היה כה גדול, עד שהוא לבדו הוציאך מדעתך.

פתאום ראיתי את ברי רץ הישר אלי. מין חלישות פשטה בכל אברי. הכלב קפץ עלי בעוצמה כה רבה עד שנפלתי ארצה, ואז ניסה לנשוך אותי בין רגלי. נאבקתי אתו ודחפתי את ראשו לצדדים, ואז נעץ שיניו בירכי עד שהרגשתי אותן נתקלות בעצם. הדפתי את ראשו הצידה בכל כוחי, ואז נשכני באחורי. אינני יודע מה היה עז יותר, הכאב או הפחד. שוב חשבתי שזה סופי, אך המשכתי לעבוד, דמי ניגר בתוך מכנסי. אחר־כך החלפתי מכנסי במכנסיים שלקחתי מן הבגדים שמיינתי.

בתום העבודה, במסדר, שוב שאל פאול: ״מי רוצה לישון? מי עייף? לצאת מהשורה!״

להפתעתנו, צעד איש אחד מתוכנו לפנים. על פניו הסתמן חיוך של התנצלות, כאילו ביקש להגיד: ״סילחו לי על שאני לא יכול יותר...״

פאול שיבח את האיש ואמר שכבר לא יהיה עייף יותר; הוא ישן בשקט. ואז הוציא מבין שורותינו עוד שניים ושלח את השלושה ל״לזרט״. בתוך דקות ספורות נשמעו כמה יריות.

אני לא יצאתי מהשורה. ופאול לא הוציאני.

בערב, כששכבתי על דרגשי ונאנקתי בכאבי, שמעתי שיחה בין שני יהודים ששכבו מעלי. אחד אמר: ״הנער הזה, מלמטה, לא יחזיק מעמד

זמן רב. לכל היותר עוד כמה ימים."

"חבל," אמר השני, שהסכים עם הערכת איש שיחו. "הוא נראה ילד טוב."

כשהייתי ילד קטן צותתי לשיחה בין אמי וחברתה. אמי סיפרה על ילדיה, ועלי אמרה: "ברל'ה לא ילד יפה, אבל הוא ילד מאוד עדין." כשחזרנו הביתה עמדתי שעה ארוכה מול הראי. לא ידעתי להחליט אם אני יפה או מכוער. האמנתי לאמי. לא כעסתי עליה. אבל היה איכפת לי. עכשיו, כשפסקו שני היהודים שלא אחזיק מעמד, ואני עומד למות בקרוב, השלמתי עם חוות־דעתם ללא ערעור, כמו שהשלמתי בשעתי עם היותי "ילד לא יפה", וראיתי את עצמי בדרכי אל המוות.

מצבי אכן הידרדר והלך. חתכי הנשיכה נתמגלו. הכאבים העזים גרמו לי לצלוע. סבלתי מאוד גם מבדידות. בלי לדעת מדוע, לא הצלחתי להתחבר עם הצעירים שבינינו. כשביקשתי מהם משהו נדחיתי בגסות ובקללות עד שלא העזתי לִקרוב אליהם. נבצר ממני להבין כיצד הם מסוגלים לנהוג ככה, שעה שמאנשים מבוגרים יותר קיבלתי עזרה ושמעתי דברי עידוד.

בערבים הייתי רואה חבורות חבורות של אנשים שוכבים על הדרגשים ועורכים סעודות, פותחים קופסאות שימורים, פורסים נקניק, אפילו שותים יין או וודקה. את כל אלה מצאו בצרורות המשלוחים והבריחו לצריף, רבים אספו מטבעות זהב ושטרות של דולרים והחביאום בצריף ומחוצה לו. אני לא הבנתי לשם מה הם עושים זאת. אותי העסיק רק המוות.

בבוקר התעוררתי והרגשתי שמשהו מטפטף עלי. מיששתי את הנוזל באצבעותי ונוכחתי שהוא אדום וסמיך. הייתי בטוח, שמנת הריבה שחילקו אמש נשפכה אצל השכן שמעלי, ואמרתי לשכני הצדדי שריבה נשפכת עלי מלמעלה. השכן קפץ מהר ממקומו וצעק: "הוא מת!"

הבחור מהדרגש העליון שכב בתוך שלולית דם. הוא חתך את ורידי ידיו. היה זה בחור שבא מאוסטריה או מגרמניה ונמנה עם הגלמודים, שלא היתה להם נפש קרובה אחת בתוכנו, ואף לא קשרו קשר עם איש. ושוב קינאתי בבחור שלגביו כבר תם הכל. רעיון ההתאבדות השתלט עלי. הרהרתי במעשה זה בלי הרף וחיפשתי דרך להתאבד במהירות, בלי כאבים. חיתוך ורידי הידיים נראָה לי מעשה אכזרי, שלא אוכל לעשותו. בעבודת המיון חיפשתי רעל, אך לא מצאתי; גם לא ידעתי מה

אני מחפש בדיוק. תלייה נראתה לי כדרך הטובה ביותר להתאבד, אך גם במעשה זה לא הייתי בקי. הירהרתי כי אין טוב מאשר לא להתעורר בבוקר.

ובינתיים המשכתי לחיות ולהתייסר. דבר נוסף שנעלם ממני, שאחד האנשים הסב שימת לבי אליו אחרי התאבדות הבחור בחיתוך ורידיו, היה שלפי הדת אסור להתאבד. האיש אמר לי: "זה חטא גדול!" אמנם ידעתי זאת מכבר, אפילו שמעתי שמתאבד אין קוברים בבית קברות יחד עם האחרים, אלא במקום מיוחד, ליד הגדר, ודבר זה עשה עלי רושם עז, אלא שעכשיו לא נתתי דעתי על כך כשם שלא נתתי דעתי על שאני אוכל טריפה; הרי כולנו, חוץ משניים־שלושה בתוכנו, שאכלו רק לחם ותו לא, אכלנו טריפה.ועם זאת העמידוני דברי האיש על חומרת המעשה שאני אומר לעשות וגם הזכירו לי, שמרגע הגיעי לסוביבור לא התפללתי ולא חשבתי על אלוהים. והרי ברגעים קשים, ככל שנתקלתי בקושי כלשהו בחיי, תמיד ביקשתי עזרה מאלוהים!

דווקא פה, בסוביבור, בגיהינום הזה, נשכח אלוהים ממני כאילו אבד לי כל קשר אתו. בראותי איך הגרמנים נוהגים בנו, איך אנו רצים כעדר מבוהל, נופלים, מתגלגלים, מקפצים כצפרדעים לפקודות הגרמנים; בשמעי את צרחות זולתי ושלי בעת שהוכינו או נושכנו בשיניו של בַּרִי, נדמָה לי שחדלנו להיות בני־אדם; איבדנו צלם אנוש. היינו במלכות השטן.

לא, לא אנושי היה מה שהתרחש לעינינו, וגם מקומו של אלוהים לא יכירנו במקום הזה. מילדות למדתי, שבני־אדם חייבים ללחום בשטן, לא להניח לו לשלוט בהם. עכשיו התפללתי לאלוהים וביקשתי שיסלח לי שחטאתי בזניחתו. ועוד ביקשתי מאלוהים, שייקח את נשמתי ולא אתעורר בבוקר.

לפתע התקומם בי משהו. למה? למה אלוהים לא עושה דבר להפסיק את ההשמדה? למה אלוהים מעניש את עם ישראל? הרי לא יתכן, שהכל חטאו חטאים כה גדולים עד שיש להרוג את כולם. לומדתי, כי אלוהים אוהב את עם ישראל, כי בנו בחר מכל העמים. איך יתכן, שאלוהים יושב במרומים ומסתכל איך בכפר קטן ושמו סוביבור משמידים את כל עם ישראל, את כולם, גברים נשים וטף, בלי יוצא מהכלל? אולי אלוהים שלנו חלש, ואלוהים של הגרמנים חזק יותר, ואלוהים שלנו יושב למעלה ובוכה ולא יכול לעשות דבר?

ביום הראשון לכניסת הגרמנים ללודז' אמרה שכנתנו ה"פולקסדויצ'ה" לאמי: "אלוהים האהוב שלנו לא יכול לראות יותר את הסבל שלנו, ובא לגאול אותנו." אמי סיפרה לנו זאת בחיוך מר על פניה, אך אנו לומדנו, שאלוהי ישראל ריבון העולם כולו, והוא הכל־יכול. זכרתי, שהיינו שרים בבית הכנסת: "אין כאלוהינו, אין כאדוננו, אין כמושיענו..."

ואולי אלוהים אכזר ללא רחמים, לא כמו שכתוב בספרי הקודש, ובפקודתו משמידים הגרמנים את העם היהודי? ואולי אין בכלל אלוהים בשמים? הרי לא יתכן אלוהים רע, ולא יתכן אלוהים חלש, ולא יתכן אלוהים שמשמיד את עמו הנבחר. אבל גם לא יתכן כי הדבר שהאמינו בו אבי, אמי, כל משפחתי וכל עם ישראל במשך אלפי שנים, היה טעות – ובכלל אינו קיים!

כשהייתי ילד שאלתי פעם אחת את אבי מי ברא את אלוהים. אבי ענה לי: "אסור לשאול שאלות כאלו ואסור אפילו לחשוב על זה," ואני השתדלתי לא לחשוב על זה. גם עכשיו אני ביקשתי לדחוק ממני והלאה את המחשבות האפיקורסיות, אך הן לא הִרפו ממני, כאילו השטן התיישב בתוכי.

ביום ראשון עבדנו חצי יום. יום זה היה אמור להיות יום נקיון ומנוחה. אחרי הצהריים עסק כל אחד מאתנו ברחצה ובנקיון; ידענו שהגרמנים יבואו לביקורת, וכל אחד עשה כמצווה כמיטב יכולתו. כשקבוצת גרמנים ובראשם וגנר נכנסו לצריפנו היו שעדיין עסקו בנקיון, היו שכבר שכבו על דרגשיהם, והיו שישבו בחוץ, בחזית הצריף. אורח מצעדם ומראה פניהם של הגרמנים בישרו רע. וגנר, שערך את המסדר, היה עצבני וצעק בגסות. הוא ציווה עלינו לקחת את כל חפצינו ולהתייצב שוב למסדר בתוך שתי דקות. אנשים רצו במהירות והביאו את החפצים. לי לא היה דבר חוץ משתי שמיכות, אבל לאחרים היו חפצים רבים, שלא היה לי מושג מניין השיגום ולאיזה צורך. אנשים פחדו להוציא הכל למגרש והשאירו בתוך הצריף או זרקו בדרך חפצים שונים, לרבות מטבעות זהב וכסף. הגרמנים שוטטו בינינו, בחנו כל פרט, מדי פעם תפסו מישהו שזרק משהו, הרביצו לו והעמידוהו בצד. כשעמדנו כולנו על צרורותינו במגרש נכנסו גרמנים אחדים לצריף וחיפשו שם. קבוצה אחרת של גרמנים עברו מאיש לאיש וערכה חיפוש מכף רגל עד ראש. אנשים שנמצאו אצלם דברים אסורים הועמדו בצד. היו שם שני אחים אדומי שיער, גסי רוח, שהיו מקורבים לגרמנים והכל

פחדו מפניהם; אצלם מצאו הגרמנים אוצר בלום של דברי מאכל וגם שפע מטבעות זהב וכסף. שניהם ספגו מכות איומות. הם בכו ונפלו לרגלי הגרמנים וביקשו רחמים, אך נלקחו הצִדה ונורו למוות.

וגנר ציווה להביא ספסל ולהעמידו במגרש. כל האנשים שנמצא אצלם דבר אסור הולקו עשרים וחמש מלקות – כל אחד מהם אולץ להסיר מכנסיו ולשכב על הספסל. שניים החזיקו בו משני צדדיו, אחד את הראש ואחד את הרגליים, עד שלא יכול לזוז, ואז הצליפו בו שני גרמנים תחילה. הם הנחיתו את המגלבים במלוא כוחם, והמולקים לא יכלו לזוז, רק עכוזם היה קופץ מדי מכה. האנשים צרחו עד שצריחותיהם נהפכו ליללות. הגרמנים עייפו והזיעו, ואחר כך קראו לשני יהודים, שהגרמנים כבר השתמשו בהם כעוזריהם במקרים מסוימים. שם האחד היה פוז׳יצ׳קי, בחור כבן עשרים וכמה מוורשה, שעמו יחד בקבוצת העובדים היו גם אביו, שהיה סנדלר, ועוד שני אחים צעירים ממנו; הגרמני נתן את המגלב בידי פוז׳יצ׳קי והוא הצליף בו בכל כוחו בנענשים, כמו הגרמני. הבחור השני שנקרא מתוכנו להצליף, בֶּנוֹ שמו, נראה נבוך. הצלפותיו היו חלושות. פרנצל הפסיקו ואמר לו: ״אני כבר אלמד אותך איך מרביצים!״ הוא ציווה עליו לשכב על הספסל, ופרנצל הצליף עליו בכל כוחו, תוך ששאלו מדי צליפה: ״עכשיו אתה יודע איך מלקים?״

ההצלפות של בנו השתפרו, אך לא הגיעו למדרגת הצלפותיו של פוז׳צ׳קי.

שעה ארוכה נמשך מסדר המלקות, מלווה בצעקות ובכי. אחרי המסדר קיבל שטויבל את הפיקוד עלינו, הוציאנו למגרש פתוח וציווה עלינו לשיר. אנו כבר ידענו כמה שירים, אבל השירה לא נשמעה טובה ביותר. חסרה הרמוניה, ושטויבל כעס וצעק, הריצנו סביב וביצע בנו תרגולת עונשין: ״לרוץ! ליפול! לקום! לזחול! לקפוץ כמו צפרדעים!״ ושוב הוצעדנו ושרנו, ושוב הורצנו, ושוב שרנו...

ככה זה נמשך שעה ארוכה. במרחק קטן מאתנו צעדה מחלקה של אוקראינים, ששרו שירים בשלושה קולות, בהרמוניה מלאה. ובמרחק־מה משם, בעבר האחר של גדר התיל, הוליכו ילדי כפר פרות מן המרעה, וקולותיהם נשמעו כפעמונים.

עשרה ימים עברו עלי בסוביבור ועדיין הייתי בין החיים. ערב שאלתי את עצמי כיצד זה טרם מתִּי וכמה זמן נותר לי לחיות. ידעתי, הדבר צריך לקרות מדי רגע. רבים מהבאים אתי למקום הזה כבר לא

היו. מה הפשר, שאני, החלש והמוכה, המבקש למות, חי, ואחרים, חזקים ממני, נאבקים על חייהם, נפלו יום יום כזבובים? אך מה בכך, מה הבדל יש בדבר? כולנו נדונונו למוות, אחד יומת יום קודם, אחד יום אחר־כך.

היהודים שהועבדו במחנה סוביבור נחלקו לשלוש קבוצות: קבוצה אחת כללה בעלי מקצוע מוגדרים כגון חייטים וסנדלרים, שעבדו לסיפוק צורכיהם האישיים של הגרמנים. מצבם של אנשי קבוצה זו היה טוב מכל במחנה, שכן בדומה למשקיפים מן הצד עשו מלאכתם בלי להיות מעורבים בזוועות שהתחוללו סביב; להם היה סיכוי לחיות תקופה ארוכה, יחסית – עד בוא פקודה מפורשת לחסלם. עם הקבוצה השניה נמנו מי שנבחרו לשמש במחנה בתפקידים שונים כגון עובדי מטבח, "פוּצֶרִים" (עובדי נקיון) אצל הגרמנים, עובדי מחסנים, עובדי רפת וברווזיה. הללו יצאו יום יום לעבודתם, אף הם לא היו מעורבים בתהליך ההשמדה, וככל שעשו כראוי את המוטל עליהם היה להם סיכוי לשרוד תקופה ארוכה, יחסית; לרעתם עמדה אפשרות החלפתם בנקל. הקבוצה השלישית, שגם אני נמניתי עִמה, היתה מורכבת מכוח־העבודה הפשוט, שנמצא במחנה ההשמדה בשפע; את הללו היה אפשר להחליף מדי רגע באחרים שנבחרו מתוך משלוח חדש, ואמנם תשעים אחוז מן העובדים היהודים שנהרגו בעשרת הימים הראשונים לשהותנו במחנה היו מאנשי קבוצה זו. ולא זו בלבד, אלא שבאנשי קבוצה זו התעללו הגרמנים כדי לספק את יצרי האכזריות שלהם. לפי שסופר, נהגו הגרמנים להחליף מדי שבועיים את צוותי העובדים היהודים ולהשמיד את כל הוותיקים, אלא שמאז בוא המשלוח שלנו הגיעו לכלל מסקנה, שלמען היעילות רצוי להשאיר את האנשים בחיים תקופה ממושכת יותר. שיקול זה חל, כמובן, על בעלי מקצוע ובעלי תפקידים, לא על עובדים פשוטים כאנשי קבוצתי, ואכן אנו נמצאנו בתהליך חילופין מתמיד – יום יום הרגו בנו, יום יום הובאו אלינו עובדים חדשים. אנחנו היינו תלויים בין חיים ומוות.

שוב הגיע משלוח, הפעם לפנות בוקר. צפירת הקטר המתמרן קרונות אל תוך המחנה העירה אותנו משנתנו. בתוך דקות ספורות התעורר כל הצריף. כולנו החוורנו. למרות היותנו שוכני גיהינום, למרות שידענו מה מתרחש במקום הזה, חשנו בבשרנו את מלוא משמעות האסון כל

אימת שהגיע משלוח חדש. בכל פעם שכזאת נדמָה לי, שאני אחד מן המובאים במשלוח החדש, שאני עומד ללכת יחד אתם אל המוות.

פרנצל נכנס פתאום לצריפנו, קרא לאנשי "בַנְהוֹף קומנדו" והוליכם לעבודה לפני מסדר הבוקר. שמעתי את קולות האנשים היורדים מהקרונות ופתאום צצה במוחי מחשבה: אולי נמצאים אמי, אחותי, אחי יענקל'ה במשלוח הזה? אולי נמצא בו אחי מוטל? איך לא עלתה עד כה אפשרות שכזו בדעתי? אמנם הדעת לא סבלה, שבני משפחתי יהיו דווקא במשלוח זה, אבל המחשבה שאולי כך הוא לא הִרפתה ממני. התלבשתי, התרחצתי, שתיתי את מנת הקפה, התייצבתי למסדר, הלכתי עם הקבוצה למחנה שתיים, וכל מחשבותי היו: "אולי עכשיו הולכת משפחתי למות." לא אחת אירע, שאנשים מצאו בין הערימות את בגדי קרוביהם. היה גם מקרה הפוך – אחד הסנדלרים ביקש מווגנר להוציא את אשתו ממשלוח, ובאורח פלא נעתר לו וגנר, חיפש ומצא את האשה וקבעה בקבוצת עבודה. תיארתי לעצמי איך תשמח אמי לראותני חי, דימיינתי את יענקל'ה רץ לקראתי... אך מיד נזכרתי כי האפשרות היחידה לראותם תהיה בעת שיצעדו עירומים בין שתי גדרות התיל. איך אוכל לקרוֹב אליהם? האצטרף אליהם בדרך אל המוות ביער? אך הן הגרמנים לא יניחו לי לגשת אליהם; הם פשוט יקחו אותי ל"לזרט" ובכך רק אגרום ליקירי צער.

אך מה פתאום אני חושב שהם נמצאים במשלוח? אולי דעתי נטרפת עלי? אני שומע את הנשים בתוך החצר, אני שומע את אוברשפירר מישל צועק, ואחר־כך אני רואה נשים עירומות הולכות בין שתי גדרות התיל ואני מסב ראשי, איני יכול להביט בהן. ואז, פתאום, פותחים את שער מגרש ההתפשטות ואנחנו רצים פנימה – לאסוף את הבגדים.

בהגיע אחד המשלוחים הוציאו מתוך הבאים קבוצת יהודים לעבודה, למילוי מקום החסרים שהומתו בימים האחרונים. בין העובדים החדשים היה בחור ושמו משה. בערב הראשון שלו עִמנו ישב ובכה. סיפר, שהוא מבית דתי, שאינו אוכל טריפה, וביקש שיתנו לו משהו לאכול. במשלוח שלנו היה בחור שכונה "צִיגַיְנֶר" (צוענִי; סיפרו עליו שהיה ילד יתום; פעם חנה בעיירתו קרקס עם צוענים, הילד היתום התרוצץ ביניהם וכשיצאו את העיירה לקחוהו הצוענים עמם; העדרו הורגש רק כעבור כמה ימים, והחיפושים אחריו העלו חרס; הילד חי בין הצוענים עד שגדל, ולדבריו היו חייו במחיצתם טובים מאוד והוא אף למד מהם

הרבה; ובכל זאת חזר לימים לעיירתו). ציגיינר היה בחור מוכשר, שידע לעשות כל דבר, היה טוב לב ועזר לכל, וככזה התחבב על כולנו ואפילו על הגרמנים. וגנר רצה לעשות מציגיינר "קַפּוֹ" אך ציגיינר החליט כי בשום אופן לא יהיה "קפו". באחד המסדרים קרא וגנר לציגיינר וציווה עליו להלקות יהודי מסוים עשרים וחמש מלקות. ציגיינר סירב באמרו שאינו יכול לעשות זאת, אך וגנר לא הִרפה ממנו ונתן בידו את המגלב. ציגיינר הצליף צליפות קלות, מגוחכות ממש, ווגנר יצא מכליו, הורה לו בצעקות לשכב והלקה אותו בכל כוחו.

ציגיינר לא הוציא הגה מפיו. וגנר המשיך להצליף וציגיינר המשיך לשתוק. ברגע מסוים חשבתי שציגיינר מת. איך אפשר לשתוק כשמקבלים מכות שכאלו? (אחר־כך, כאשר הולקיתי כמה פעמים, אמרתי לעצמי כל פעם לפני ההלקאה: הפעם לא אצעק; אשתוק כמו ציגיינר – אך מעולם לא יכולתי להחזיק מעמד לאחר יותר משבע־שמונה מלקות), אך כשהורה וגנר לציגיינר לקום, קם מיד. וגנר פקד עליו להלקות אותו יהודי, וציגיינר שוב הצליף עליו קלות. הייתי בטוח, שווגנר יירה בציגיינר למוות בו־במקום, אך לא כך היה. וגנר אמר לו לחזור לשורה ושאל: "מי יודע להצליף יותר חזק מציגיינר?"

ואז, מבין השורות, יצא משה – הבחור שבכה ולא רצה לאכול טריפה – הושיט ידו אל המגלב והצליף כפי שלא הצליף איש לפניו. בו־במקום העניק לו וגנר תואר "קַפּוֹ". כעבור ימים אחדים התמנה משה "קַפּוֹ" ראשי, ופרנצל כינהו "גנרל גוּבֶּרְנֶר" (מושל כללי) והורה לחייטים לתפור לו חליפה מיוחדת: מכנסיים עם פסים אדומים בצד, מעיל עם כפתורים נוצצים וכתפיות אדומות, כובע עגול וקשיח עם פס אדום סביב ושלושה כוכבים בחזיתו...

משה "גנרל גוברנר" נהפך במהירות לשליט אכזר וכל־יכול במחנה. הגרמנים עמדו מאחוריו והוציאו צו: כל הפונה למשה חייב להסיר לפניו כובעו ולפנות אליו בתואר "הֶר גנרל גוּברנר!" כן היה על כל העובר על פניו להסיר כובעו. העובר על הוראות אלו היה צפוי לעשרים וחמש מלקות.

הגרמנים לא ידעו גבול בהתעללותם בנו. הם לא נתנו לנו מנוח לרגע. היו בתוכנו כמה בעלי אומץ שהתאבדו. כולנו התקנאנו בהם, אחדים נטרפה דעתם עליהם. אחד, כבן שלושים, ניגש פתאום בשעת צהריים אל קיר והטיח בו ראשו לעינינו. אנשים ניגשו אליו לעצור בעדוֹ, אך הוא, בכוח אדירים, לא הניח לאיש לקרוֹב אליו והמשיך

להטיח ראשו בקיר. כולו זב דם, נלקח ל״לַזָרֶט״. אחד התחיל לצעוק באמצע הלילה וניסה לפרוץ החוצה בכוח. אנשים היו צריכים להחזיק בו בכוח עד שנרדם. אחד נתקף צחוק בלתי־פוסק והמשיך לצחוק גם במסדר. אוברשרפירר מישל ניגש אליו, הנחית על פניו צליפת מגלב ופקד עליו בצעקה להפסיק לצחוק. האיש נשאר בשלו. ״אתה אידיוט!״ אמר לו מישל ושאלו: ״מה אתה?״ ואז אמר האיש לגרמני: ״אתה אידיוט!״ והמשיך לצחוק. הגרמני הרביץ לו שוב ושאל: ״וַס בִיסְט דוּ?״ (מה אתה) והיהודי ענה לו: ״אידיוט בִיסְט דוּ!״ (אתה אידיוט). הגרמני המשיך להרביץ לו עד שצחוקו נהפך פתאום לבכי והוא נפל ארצה מחוסר הכרה.

בעבודת המיון עבד אתנו איש מבוגר, נמוך קומה ורזה. שמו נשתכח ממני. הוא היה בודק ואורז את הבגדים שהוגדרו כ״סמרטוטים״. יום אחד הכתירו שרפירר פאול גרוט בתואר ״לוּמְפֶּן־קֶנִיג״ (מלך הסמרטוטים) ומאז לא הרפה ממנו והיה עורך אתו ״הצגות״. כשהיו קצינים גרמנים מבקרים במחנה היה פאול מציג את האיש כ״לומפן־קניג״, פוקד עליו לשיר ולרקוד והוא עשה כמצווה. פאול היה נותן לו לאכול מיני דברים שאינם אכילים, כגון סבון ומשחות שונות או סיר מלא שומן, או מצווה עליו לשתות נוזלים שונים, תרופות ובשמים, וה״לומפן־קניג״ היה מתחנן לפניו ומבקש: ״ירה בי, אני לא רוצה לחיות!״ אך היה אוכל ושותה כל שהיה פאול נותן לו. לפעמים היה ״לומפן־קניג״ מחוויר כסיד ונופל כמת, ואז היה פאול שולח להביא מים ומצווה לשפכם עליו; כעבור זמן־מה היה האיש מתעורר וממשיך לעבוד. יום אחד פקד פאול על ״לומפן־קניג״ לגלח כל יום רק המחצית הימנית של פניו ושל ראשו – לחי אחת, חצי שפם, גבה אחת, וחצי ראש, ולהניח לחצי השני לגדול. פאול גם שינה את שמו וקרא לו ״דֶר שְרֶקְלִיכֶר איבַן (איבן האיום). מראהו נעשה מפלצתי יותר ויותר.

אחר־כך מצאו להם הגרמנים קורבן אחר, יהודי גבוה מאוד ורזה מאוד, שכונה בפינו ״דֶר גְרֶבּוֹבִיצֶר, שכן בא מהעיירה גרבוביץ. איש זה נצטווה לגלח רק את צד שמאל של פניו וראשו, ובמסדרים היו ״גרבוביצר״ ו״איבן האיום״ נקראים לצאת לפני השורות, והגרמנים היו עוברים ובודקים איך מתקדמת התספורת שלהם. גם בני משפחת פוז׳יצקי, האב ושלושת הבנים, היו נקראים אל מחוץ לשורות. שטויבל היה מציג את כולם בצורה מבודחת והאורחים הגרמנים היו צוחקים בקול רם.

איכשהו, איני יודע מדוע וכיצד, בא קץ לבדידותי. מיום ליום התיידדתי עם רבים יותר. הופתעתי והתפלאתי כאשר החלו אנשים לפנות אלי בשמי ולשאול לשלומי. אחרי העבודה פנה אלי פוזי׳צקי הזקן, הסנדלר, ואמר לי להיכנס לבית המלאכה, שם היה גם בנו ה״קַפּוֹ״. הזקן הביא לי קערת מרק ופרוסת לחם. עמדתי משתאה, אך הזקן אמר לי: ״תאכל, תאכל ברל׳ה. אתה זקוק לזה,״ והבן ה״קפו״ אמר: ״כשנותנים לך, תאכל!״

בתוך הזמן הקצר שעשינו בסוביבור נוצרה חלוקה בין ותיקים וחדשים. אנחנו, שהגענו לפני שבועיים, כבר נחשבנו ותיקים – הכרנו זה את זה וכל שחווינו יחדיו ליכדנו לחבורה אחת, מגובשת כלפי חוץ. אפילו משה ״גנרל גוברנר״ וה״קַפּוֹאים״ פוז׳יצקי ובנו התייחסו אלינו טוב יותר משהתייחסו לחדשים, שהגיעו בימים האחרונים.

בדרגש השכן לי התמקם שכן חדש, בחור שבא במשלוח האחרון, מוניק שמו, גדול ממני בשנתיים. התיידדנו מייד. בילינו יחד כל רגע פנאי. מוניק סיפר, שבא לסוביבור עם משפחתו – הורים וארבעה אחים ואחיות. כשווגנר בחר בו לעבודה לא רצה להיפרד מבני משפחתו, אך אביו הפציר בו ללכת. מוניק בכה כל הלילה, וחזר ואמר: ״לא יכול להיות, שכל בני המשפחה שלי כבר מתים.״ הוא לא אכל כמעט, ואני ניסיתי לעודדו. ידעתי שאם ימשיך לנהוג כך, לא יחזיק מעמד. שוחחנו הרבה. ״לא כדאי להיות פה אפילו רגע אחד – אמר מוניק – הפתרון הוא להמית את עצמנו.״

ידעתי שהצדק אתו. אני עצמי הסקתי מסקנה זהה זה מכבר. ובכל זאת ניסיתי להניאו ממחשבתו. עד אז לא נטלתי לעצמי דבר מתוך הפריטים שעברו תחת ידי בעבודת המיון; לא הייתי זקוק לדבר. עכשיו, כשמצאתי משהו טוב לאכול, הייתי מסתירו חרף ההסתכנות בעונש מוות, וכך הברחתי יום יום לצריף משהו בשביל מוניק. אך הוא לא רצה לאכול, ולפעמים אכל רק כדי לְרַצותני.

יום אחד חזרנו שנינו מהעבודה במצב לא טוב. מוניק נושך על־ידי בַּרי. בזמן שישב בבית־הכיסא יחד עם עוד כמה עובדים, בא בולנדר ממחנה שלוש למחנה אחת, וכבר ממרחק שילח את ברי לבית־הכיסא. כולם ברחו, אוחזים מכנסיהם בידיהם, אך ברי תפס את מוניק ונשכו באחוריו ובירכו. מצבו היה לא טוב. אני הבאתי אותו יום ערימה עם ניירות לבור השריפה והחלפתי כמה מלים עם הפֵּיֶר־מַיסְטֶר (האחראי

לאש) מאיר. לא ראיתי בסביבה איש, אך בצאתי מתוך הבור התגלה לפני פרנצל, התנפל עלי והצליף במגלבו על ראשי ועל פני. הפרגול היה קרוע וקצה המסמר חתך בלחיי (המגלב היה מורכב רצועות־רצועות עור נוקשה, מחוברות במסמרים, רחבות בצד הידית וצרות בקצה החופשי ומצופות עור רך ויפה; מרוב שימוש נקרע הציפוי הרך ומסמרי החיבור נחשפו). כשחזרתי מהעבודה ראיתי את האנשים מסתכלים עלי בדאגה. הכל רצו לעזור לי והזעיקו את החובש, שבא וחבש את פצעי ופצעי מוניק. שנינו שכבנו על הדרגשים ובכינו יחד. הייתי מודאג מאוד. פצעי לא היה נורא כפי שנדמה תחילה, כשהדם ניגר ממנו, ואחר החבישה שכך הכאב במידת־מה, אך חרדה נוראה תקפה אותי למחשבה שאני עלול לאבד את מוניק. לבי בישר רעות. כל הערב לא דיברנו כמעט. לא היה לי מה להגיד; נדמָה לי, שכל מה שאגיד יהיה אוילי ורק ירגיז את מוניק, שנאנק בלי הרף. פחדתי שמא יעולל מוניק משהו לעצמו בלילה והחלטתי לשמור עליו, אך לא החזקתי מעמד – נרדמתי והתעוררתי לסירוגין ובכל פעם בדקתי אם מוניק שוכב לידי ואם הוא נושם.

בבוקר, עם ההשכמה, סירב מוניק לקום. איימתי עליו, שמשה "גנרל גוברנר" כבר מתהלך ומצליף במגלבו בכל מי שטרם ירד מדרגשו. מוניק קם על רגליו, אך התנהגותו היתה מוזרה, כמו לא היה איכפת לו דבר.

אני כבר לומדתי, שאנשים השוקעים באדישות לגבי עצמם מתים מהר, בדרך כלל. הרגשתי שאני מאבד את מוניק. התפללתי, שיישלח לעבוד אתי, אולי אצליח להצילו. אבל מוניק נשלח לעבוד ביער.

כשחזרתי מהעבודה, עוד לפני שאמר לי מי דבר, ידעתי שמוניק איננו. קראתי זאת בעיני האנשים. הכל ידעו, שהיינו כשני אחים. אנשים שעבדו אתו ניגשו וסיפרו לי, שמוניק נלקח ל"לזרט". כולם חיוו דעתם, שהוא שגרם לכך; הוא רצה בכך. לפי שסיפרו, סירב לעבוד וכבר עם בוקר הולקה עשרים וחמש מלקות בידי ה"קַפו" בֶּנוֹ. בֶּנוֹ, שגם הוא ניגש אלי, אמר: "לא היתה לי ברירה. קיבלתי פקודה מגצינגר. השתדלתי לא להרביץ חזק. אמרתי לו, שאם לא יעבוד יהרגו אותו, אבל לא היה אכפת לו. הוא הרג את עצמו."

למוניק כבר יותר טוב," אמר לי מישהו כמבקש לנחמני על אובדן חברי. "הוא לא צריך לסבול יותר. הלוואי שגם אנחנו כבר היינו גומרים."

מות מוניק לא זיעזע אותי ברגעים הראשונים. קיבלתי את הידיעה כמובנת מאליה, ובכלל, תופעת המוות כבר לא החרידה אותי ביותר; המוות היה לדבר יום ביומו. אך כשנכנסתי לצריף וראיתי את הדרגש הריק של חברי, השגתי בבת־אחת את גודל אבידתי, את חוסר הטעם שבחיי, והחלטתי לשלוח יד בנפשי עוד באותו לילה. הייתי נפעם. לבי הלם בחוזקה. כל התלבטויותי פגו. לא הרגשתי שמץ פחד. אדרבה, הייתי מרוצה מעצמי. ככל שהחלו ספקות מכרסמים פעם בפעם בראשי, לא הנחתי להם להתחזק. מוחי התרוקן במהירות מכל מודעות לסביבתי. אפילו את חברי מוניק שכחתי. כל מחשבותי היו ממוקדות במעשה ההתאבדות.

בחנתי את האפשרויות. לא היה בידי שום אמצעי, לא רעל לבלוע, לא סכין גילוח לחתוך את ורידי, לא חבל לתלות את עצמי. הייתי חסר אונים. יכולתי ללכת לחפש משהו בבתי המלאכה, אבל פחדתי להיראות. נדמָה לי, שאם יראני מישהו, יגלה את סודי. שכבתי אפוא על דרגשי בלי לעשות דבר עד שלבסוף החלטתי להשתמש בחגורת מכנסי.

חיכיתי עד שהכל יֵרדמו. בזכרוני עלו בני המשפחה שהיתה לי פעם. נפרדתי מהם אחד אחד. שלפתי את החגורה ממכנסי בזהירות ובשקט. מה טוב, שאיש לא שכב על ידי. בשל קומתי הנמוכה היה עלי לטפס על הדרגש שמעלי, כדי לקשור את החגורה לקרש שמתחת התקרה. השחלתי את החגורה באבזם, יצרתי לולאה והלבשתיה מעל ראשי. הרגשתי את העור הקר נצמד אל צווארי. חציי יושב חציי שוכב, לא זזתי מתנוחתי שעה ארוכה כמו הייתי משותק. לא הייתי מסוגל לעשות את הצעד האחרון.

פתאום נתפסתי למחשבות שאל לי להתאבד, שאולי, בכל זאת, אשאר בחיים. כמה פעמים כבר הייתי קרוב מאוד למוות ובכל פעם אירע נס. שרדתי. מכוח מה אני מחזיק מעמד? הרי הייתי נער חלש ובודד, שרק בטעות נמצא בין העובדים, אך המוות חטף את קורבנותיו דווקא מבין החזקים ממני, שגם היטיבו ממני, כמדומה, לדעת כיצד לשרוד. האמנם רק מקרה הוא, ששרדתי עד כה? ואם כך, אולי אות הוא שנגזר עלי לחיות? ועם זאת, איך אפשר לשרוד במקום הזה? אלפים כבר הושמדו פה לעיני, ובאתר אף הוקמו מבנים נוספים להרחבתו. הגרמנים, כך היה רושם, גמרו אומר להשמיד בסוביבור את כל העם היהודי, אולי גם עמים אחרים. מה טעם לחיות במקום הזה עוד זמן־מה?

הצריף דמם. רק מדי פעם נפלטו אנחות מפי הישנים ונשמע שיח

המשמרות האוקראינים מבחוץ. אלה קטעו את חוט מחשבותי. משכתי בחגורה והרגשתי בהתהדקה סביב הצוואר, טעמתי את טעם החנק, אך לא זזתי ממקומי. לא היה בי כוח ואומץ לקום ולעלות לדרגש העליון, לקשור את החגורה ולסיים. מוכרע בידי העייפות, נרדמתי.

בבוקר התעוררתי לקריאת ההשכמה. כשנזכרתי בלילה בושתי בעצמי.

מדוע לא הייתי מסוגל לעשות זאת? מדוע לא היה לי אומץ לבצע את החלטתי? אני חייב לשלוח יד בנפשי ולשים קץ לכל. אם לא הצלחתי במעשה אמש, עלי לעשותו הלילה. היום עלי להשיג חבל – החגורה עלולה להיות קצרה מדי. באתר המיון אין מחסור חבלים.

שוב מסדר, כל עובדי המיון צורפו הפעם אל "וַלְד־קומנדו" (עובדי היער). אנשי האס.אס. גומרסקי וגצינגר הוליכונו, ואתם כמה אוקראינים. חצינו את השטח הפתוח שבין מחנה שתיים והיער. משמאל נמצא מחנה שלוש. נכנסנו ליער מצד ימין, קרוב לגדר המחנה ולפסי הרכבת, עוברים ליד ה"לזרט" – מבנה עץ קטן, שגגו מצופה רעפים. מהגג הזדקר צלב – נראה שהיתה זו כנסיה של בית קברות מקומי. בקרבת מקום התגבהה ערימת אדמה שפוכה ליד בור. זה הבור, שבו הרגו את חברינו. רטט עבר בגופי. אולי הוחלט לחסל אותנו? אך אנו צועדים הלאה בתוך היער. לאחר שעשינו כמאה מטר התגלתה לפנינו, משמאל, גדר תיל ומאחוריה תל חול לבן, שגובהו כעשרים מטר. תלי חול הם נוף חריג ביער, והתל אכן עורר חשד. אנו נצטווינו לשאת על גבנו גזעי עץ שכרתו אנשי הוולד־קומנדו, ולהביאם למחנה, שם נועדו לשמש כעמודי חשמל ולמטרות הבינוי שבוצעו במסגרת הרחבת המחנה. עבודת הסבלות היתה מפרכת. הגרמנים והאוקראינים הצליפו בנו ללא הרף. אני התקשיתי במיוחד, שכן בהיותי נמוך אירע לא אחת שכתפי לא הגיעו עד בול העץ. לכן פסעתי על קצות אצבעותי – גם כדי לעזור לאחרים וגם כדי שהגרמנים לא יבחינו בי שאיני משתתף בנשיאה. אך אירע גם שמלוא כובד הגזע העיק עלי, ובכל פעם שכזאת עמדתי על סף התמוטטות.

בדרך חזרה ליער הורו לנו לרוץ. תוך כדי ריצה תרו עיני את תלולית החול שמשמאלי, ופתאום שמעתי קולות אנשים מאחוריה, צעקות בגרמנית, אחר־כך נביחות כלב ואחר־כך זעקות ובכי נוראים, שהתהדהדו סביב ברחבי היער. אחר־כך שקטו קולות הנביחה והזעקה והבכי ושוב נתחדשו, וחוזר חלילה עד שנדמָה שלא יהיה לדבר סוף. אף

שכבר הורגלתי בבכי ובזעקות – שלי ושל אחרים – לא יכולתי לשאת הקולות הנוראים הללו ביער. הרגשתי שאני יוצא מדעתי ובתוך־תוכי בכיתי יחד עם האומללים. עתה נפתרה חידת היעלמם של האנשים מהמשלוחים, שהובלו לתוך היער. תלי החול היו מעשה ידי יהודים שנצטוו לכרות בורות ענק, שם קברו את רבבות המומתים בתאי הגז שכבות שכבות, זו מעל זו – ומעל כל שכבה פיזרו אבקת כלור. המתרחש מעבר לתלי החול הסיח את דעתי מהעבודה, ואוברשפירר גצינגר, שהבחין בדבר, לא איחר לשפוך עלי זעמו והרביץ לי במקלו על פני כל גופי. נפלתי ארצה, אך הוא המשיך להכותני ולבעוט בי. חשבתי שלא אקום עוד, אך כשגצינגר פקד עלי בצעקה "קום!" קפצתי על רגלי. ראיתי שהוא מחזיק בידו אקדח ומכוונו לעברי. המשכתי לעבוד מהר.

כל אותו יום היו מחשבותי נתונות למתרחש מעבר לתלי החול. בדמיוני ראיתי מאות אלפי גוויות בתוך הבורות, באוזני הידהדו קולות הבכי. נדמָה לי, שאני שומע את בכי המתים.

אחרי מסדר הערב שכבתי על דרגשי ונרדמתי מיד. בלילה חלמתי, שאמי באה לבקרני יחד עם יענקל'ה הקטן. אמי היתה יפה כמו בימי חג, לפני המלחמה. היא לבשה שמלת חגיגית צמודה לגופה ושערותיה האסופות לאחור הבליטו את מצחה הגבוה. פניה העצובות הביעו את אהבתה אלי. יענקל'ה החמוד, שלבש מעיל חורפי מבוטן בפרווה, לחייו אדומות ופניו עצובות גם הן, עמד ללא ניע, כבובה. תמהתי על ביקורם. כמה מטרים הפרידו בינינו – היה משהו שמנע בעדנו לקְרוֹב זה אל זה. רציתי להגיד להם משהו, אך לא נמצאו בפי מלים. אמי הביטה בי רגע ארוך ולבסוף אמרה שעליהם ללכת. רציתי ללכת אתם, אך אמי, שכאילו ידעה מה רציתי לומר, אמרה שאני צריך להישאר כאן. "זה טוב בשבילך," אמרה, ומבינתי נשגב מדוע אסור לי ללכת אתם. התחלתי לצעוד לעברם, אך הם התרחקו ממני עד שנעלמו מן העין.

למחרת נשכחו ממני כל הכאבים והמכות שקיבלתי ביום הקודם. חשבתי רק על החלום. שמחתי על שראיתי את אמי ואת יענקל'ה באופן כה ברור וקרוב. שוב ושוב שיחזרתי כל פרט בחלום והשתדלתי לפרשו. לבסוף הגעתי לכלל מסקנה, שאמי ויענקל'ה כבר אינם בחיים – אמי באה כדי להגיד לי שלא ללכת אתם, זאת אומרת לא לשלוח יד בנפשי – אני חייב להישאר בחיים.

החלום גרם לי לזנוח את רעיון ההתאבדות.

רכבת הגיעה והקטר הכניס חלק מהקרונות לתוך המחנה, אלא שהפעם לא נראתה שום תכונה ברציף – לא גרמנים חמושים, לא אוקראינים, לא קריאה ל"בנהוף־קומנדו" להתייצב לעבודה. התאמצנו להאזין, אך לא שמענו קול מכיוון הרציף. היה ברור, שהרכבת לא הביאה אנשים.

למחרת הבוקר נערך מסדר חפוז. הפעם לא חולקנו לקבוצות עבודה כרגיל. הכל, חוץ מכמה בעלי תפקידים מיוחדים, חולקו לשתי קבוצות – אחת קטנה, נלקחה לעבר הרציף, ואילו כל השאר, ואני בתוכם, הובלנו למחנה שתיים. הקרונות שהגיעו היו ריקים חוץ מאחד, שהיה מלא חביות כלור. אנשי הקבוצה הראשונה פרקו את חביות הכלור ואנחנו העמסנו בקרונות הריקים את כל הציוד הממוין, שהצטבר בסככות ובמחסנים. העבודה התנהלה בריצה. היינו צריכים לרוץ ממחנה שתיים עד הקרונות, מהלך כשלוש מאות מטר. לאורך כל הדרך עמדו גרמנים ואוקראינים וזירזונו בצעקות ובמכות. קרון אחר קרון נמלא בגדים, נעליים ושאר פריטים שמישים, שיהודים הביאום עמם לסוביבור. הכל היה ממוין וארוז בחבילות ובמזוודות, סבון טואלט לחוד וסבון כביסה לחוד, גרבי גברים לחוד וגרבי נשים לחוד, בובות לחוד וצעצועים אחרים לחוד. אפילו סמרטוטים נארזו בחבילות גדולות. זהב, כסף ודברי ערך יקרים אחרים נארזו במזוודות ובארגזים מיוחדים, ננעלו במנעולים והועמסו בקרון מיוחד.

למרות שעבדנו בריצה, בלי לנוח דקה, נמשכה העבודה כל היום עד הערב. תוך כדי ריצה עם חבילת סמרטוטים, שהיתה גדולה ממני, נתקלתי בווגנר שעמד בדרך. מבטינו הצטלבו. הוא הסתכל עלי ואמר בחיוך שופע לעג: "רוצו, רוצו, בני ישראל, אתם באים לפלסטינה!" לא אחת קיבלתי מכות מידיו של וגנר, אבל דבריו אלה, שחדרו כפגיון ללבי, הכאיבו לי יותר.

זה מכבר דיברנו בינינו על ההכרח למלט מישהו מאתנו אל מחוץ למחנה סוביבור, כדי שיזהיר את היהודים ויספר מה מתחולל כאן. ידענו, שלאנשים המובאים במשלוחים אין שמץ מושג לאן הם מובאים ולאיזו מטרה. עכשיו נפתחה לפנינו הזדמנות לבצע את הדבר, שכן אחד מאתנו היה נכון לעשות זאת. איש זה ביקש שנעמיס עליו חבילות בתוך קרון, כדי להסתירו, והבטיח שאם יעלה בידו לברוח בשלום, יסע ממקום למקום ויספר את הקורה בסוביבור. הסתרנוהו באחד הקרונות,

בין חבילות. הקרונות נסגרו ונחתמו והוצאו אל מחוץ למחנה, שם עמדו כל הלילה. בבוקר, לפני שחוברו לקטר, נבדקו הקרונות בידי משמר גרמני. החיילים גילו בקרון אחד חלון פתוח – ועל כך נענשו כל אנשי "בנהוף־קומנדו" בהלקאה פומבית במגרש המסדרים. אך הגרמנים לא תפסו, שאחד מאתנו ברח – ואנחנו ידענו שהאיש שלנו הצליח להימלט.

חלה הפסקה במשלוחים. במחנה בוצעו פעולות בינוי והרחבה. שתי גדרות התיל המוליכות מחצר ההתפשטות אל תאי הגזים הוסתרו בענפים שהושחלו בין חוטי התיל, כדי שהאנשים ההולכים ביניהן עירומים לא יראו מה נעשה סביב, והם עצמם לא ייראו על־ידי איש. ליד מסילת הברזל החלו בבנית כבש, וכן החלו להניח מסילה צרה לקרוניות ממסילת הברזל דרך מחנה שתיים עד למחנה שלוש. בקירבת הצריף שלנו, שבשעתו היה אסם תבואה, הוקמו צריפי מגורים לעובדים. לפני בנין תאי הגזים – הבנין שרק את גגו יכולנו לראות, שכן היה מוסתר בעצי היער – החלו בבניית שלושה צריפים. לפי כל הסימנים תיכננו הגרמנים להגדיל את קיבולת ההשמדה של המחנה פי כמה. רשת החשמל שנמתחה ברחבי האתר לימדה, שהגרמנים עומדים להפעיל את מכונת ההשמדה יום ולילה, עשרים וארבע שעות ביממה.

בינתיים, באין משלוחים, נדמָה לנו שערכנו עולה. הגרמנים לא ירו עוד באנשים מדי יום, ללא סיבה. העבודה היתה רבה והם הזדקקו לנו.

יום ראשון אחד אחר הצהריים נכנס וגנר לצריפנו ורוחו טובה עליו, רשם באדיבות ובסבלנות את פרטי כל אחד – שם, גיל, מקום לידה ועוד – ובתוך כך הפטיר פה ושם עקיצות, כגון: "מתי נולדת? איפה נולדת? בשביל מה נולדת?" כשאמרתי לו ששמי בר׳ל לא הסכים, חשב וחיפש בשבילי שם אחר ולבסוף אמר: "אני ארשום ׳בוריס׳, אתה מסכים? הסכמתי, כמובן.

משהסתלק וגנר התאספנו והתווכחנו לשם מה בא ורשם את כולנו במפורט. היתה הרגשה, שמכוח הרישום הוענק לנו מעמד כלשהו, והיו שראו בכך סימן להפסקת ההשמדה. עובדה, זה כשבועיים שלא הגיעו משלוחים... ואולי אומרים הגרמנים לשַלחנו לעבודה בגרמניה?

היתה זו אשליה בת־חלוף. האמת היתה הפוכה. עבודות ההרחבה של המחנה העידו על תכנית השמדה רחבת ממדים. גם לא היה סיכוי כלשהו שהגרמנים ישאירונו בחיים. ידענו, שחוץ מאנשי האס.אס. לא היה אדם

שנכנס למחנה סוביבור ויצא בשלום.

למחנה הגיעה שיירת עגלות עמוסות לְבֵנים. אנחנו נקראנו להכניס את העגלות למחנה, לפרקן ולהחזירן אל מחוץ למחנה, שם חיכו עגלוניהן הפולנים. הגרמנים השגיחו עלינו לבל נחליף מלה עם הפולנים. לפעמים, כשהיו הגרמנים מכניסים למחנה אנשים לבושים אזרחית, ידענו שאם נקשרו עיניהם יש להם סיכוי לצאת; וָלא, היו מובלים ללזרט ושם נורו. הגרמנים לא הניחו לאיש, שראה מה נעשה במחנה, להיוותר חי.

בתקופת ההפסקה במשלוחים השתנתה האוירה במחנה במקצת. בימים אלה לא היו חיינו הפקר גמור; שוב לא יכול גרמני או אוקראיני להרוג את מי שרצה כאוות נפשו – לכך היתה צריכה להיות סיבה כגון היות המוצא להורג פצוע או חולה (לא היו חולים בסוביבור; כשנודע לגרמנים כי מישהו חלה היו הורגים אותו בו ביום). יתר על כן, כל הוצאה להורג היתה טעונה אישור מאת וגנר או פרנצל, או מאת מפקד בכיר אחר. גם העובדה שהפסקנו לראות יום יום אלפי אנשים מולכים אל מותם, גרמה לנו להרגיש שאנו חיים. באותם ימים נתהדקה החברותא בינינו. בערבים היינו יושבים יחדיו ומשוחחים, לומדים להכיר איש את רעהו, משתדלים לתמוך זה בזה. אפילו ה"קַפּוֹאים" נעשו בגמר שעות העבודה אנושיים ומוכנים לעזור. משה "גנרל גוברנר" היה פורץ לפעמים בבכי, מבקש מאיתנו לסלוח לו על מעשיו ומבטיח כי מעתה ואילך שוב לא יגע באיש, אפילו יצוו עליו הגרמנים לעשות כן (למחרת הבוקר היה חוזר ונעשה אכזר, ומרביץ ללא אבחנה). אני הרגשתי שייכות לאנשים שבתוכם חייתי, כמו היינו בני משפחה אחת.

גם בזמן הרחבת המחנה לא חדלו הגרמנים מהתעלל בנו, ובכל פעם הגיעו לשיאים חדשים. בהגיע מדי פעם קרונות עם ציוד בניה, היינו נקראים לא אחת למבצעי פריקה מיוחדים, שבהם השתתפו רוב עובדי המחנה אחרי שעות העבודה הרגילות. לפריקת קרון לבנים היינו מסתדרים בשתי שורות ארוכות – מהקרון עד מקום הנחת הלבנים, ומעבירים אותן מיד ליד. תחילה היה קצב ההעברה אטי, ולמרות זאת היו מי שלא הצליחו לתפוס את הלבנים מידי שכנם בשורה והללו נפלו מידיהם על האדמה. במקרים שכאלה היו פרנצל ווגנר צועקים ומרביצים; פרנצל אף הזהיר, כי כל מפיל לבנה ארצה ייענש בעשרים וחמש מלקות. כעבור זמן־מה למדו האנשים את המלאכה והעבודה

התנהלה ללא תקלות. ואז קפץ פתאום וגנר ועלה על הקרון, והתחיל לזרז את מגיש הלבנים בצעקות: "יותר מהר! יותר מהר!"

הלבנים התעופפו מיד ליד במהירות גוברת והולכת עד ששורת האנשים פעלה כמכונה – כל הידיים תפסו וזרקו לבנים בקצב אחיד, והראשים נעו הלוך וחזור, הלוך וחזור בלי הרף. כמה זמן אפשר להחזיק מעמד בריכוז שיא של המוח, כשהידיים פצועות מהלבנים המחוספסות, והכאב מחריף והולך? הגרמנים עמדו והסתכלו ביהודים הפועלים כמכונה, אך וגנר לא הסתפק בקצב המוגבר – הוא עצמו החל להגיש לבנים, והמהירות עלתה לשיא חדש עד שהמוח לא יכול עוד לפקד על הפעולות; הידיים והעיניים המשיכו לעבוד עוד כמה שניות, ואז איבדנו כולנו שליטה, לבנים התעופפו בלי שידעת מניין, הידיים לא היו מוכנות לתפסן והן נפלו על כל חלקי הגוף. היתה אנדרלמוסיה. כל הדרך, מהקרון עד הערימה, נזרעה לבנים בתוך שניות ספורות. הגרמנים התנפלו עלינו בחמת זעם. לא היה איש שלא הוכה. היו שנענשו בעשרים וחמש מלקות, היו שנושכו על־ידי הכלב בַּרי.

יום אחד הגיעו למחנה קרונות עמוסי מלט וחלקי צריפים. פרקנו את שקי המלט – משקל כל אחד חמישים קילוגרם – ורצנו אתם כשלושים מטר. גופי החלש התאמץ קשות לרוץ עם שק מלט על הגב, ואז בא גומרסקי והחליט, שחמישים קילוגרם הם משא קל מדי בשבילי. הוא פקד להעמיס על גבי שני שקי מלט. המשא הכבד לחץ עלי. כל גופי רעד. שרירי נמתחו עד קצה הגבול. נדמָה לי, שאם אעשה צעד אחד יתפוצצו כל שרירי ואני אקרוס תחתי. אבל בכוחות נסתרים, שאיני משיג מניין שאבתים, צעדתי קדימה עם המשא על גבי, גומרסקי הולך לצדי ומחכה שאתמוטט.

אחרי המלט פרקנו את הצריפים. על מלאכה זו פיקד פרנצל. חלקי הצריפים היו כבדים מאוד, ופרנצל החליט כמה אנשים ישאו כל חלק. בגלל נמיכותי לפעמים לא הגעתי לגובה המשא, ואז נהגתי להתרומם על קצות האצבעות כדי לעזור, ולפעמים היה כל כובד המשא נופל עלי. את הגג, שהיה החלק הכבד ביותר, היינו נושאים ששה. פעם אחת, כשהגג היה כבר על כתפינו, פקד פרנצל על שני הנושאים האמצעיים לסור הצִדה. המשא הכבד נח על ארבעתנו. ואז עלה פרנצל על הגג – ואנו נשאנוהו כל הדרך.

בניית הכבש המשופע התנהלה בפיקוחם של גצינגר ושטויבל. העבודה היתה מפרכת. העברת החול במריצות ובדליים היתה קשה

מאוד. אך הגרמנים לא הסתפקו בכך. את "גרבוביצר" – האיש שנצטווה לגלח יום יום רק חצי זקן וחצי ראש, הפך שטויבל לכלב – כל היום אולץ לרוץ על ארבע, לנבוח בלי הפסק ולתפוס ולנשוך את האחרים. היה זה מחזה מחריד: האיש הגבוה רץ על ארבעותיו והשמיע קולות מוזרים תוך ששטויבל צועק לעברו: "כלב, תפוס אותו!"

אכזריותם של הגרמנים לא ידעה גבול. יום אחד, בעבודת המיון של חפצי הקורבנות, כשגמרנו להוציא את החבילות האחרונות, נשארה מטריה תקועה בין קורות הגג. פאול גרוט, שפיקח עלינו, ציווה על אחד הבחורים להוריד את המטריה. הגג היה בגובה ששה מטרים. הבחור טיפס על עמוד צדדי, הגיע עד קורה גג אופקית והתקדם לאורכה, תלוי בידיו, אל אמציעתה, שם היתה המטריה. הוא נע באיטיות עד אמצע הדרך, שם אזלו כוחותיו, או אפשר שלא היה זריז דיו בהיאחזותו בידיו – וצנח מטה. לא די היה שנחבל; הוא גם נענש בעשרים וחמש מלקות מידו של פאול ובנשיכות בַּרי. הדבר מצא חן בעיני פאול והוא שלח לקרוא לאוברשרפירר מישל, ואחר־כך לגרמנים נוספים, וסיפר להם כי גילה בין היהודים "צנחנים". עתה ציווה על אנשים, זה אחר זה, לטפס על העמוד, לעבור את כל אורך הקורה תלויים בידיהם – ולרדת בצד האחר של הסככה. בחורים צעירים וזריזים טיפסו ועברו את הקורה בלי קושי. אני עברתי את הקורה בקלות ובמהירות, ופאול ציווה עלי לחזור על הפעולה שנית, אך רבים מאתנו החליקו ונפלו ארצה ממרומים, נחבלו קשות ונושכו על־ידי בַּרי.

פאול נתפס לאקסטזה של אכזריות. הסככה שרצה עכברים והוא ציווה עלינו לתפסם – כל אחד חויב להביא שניים – לקח חמישה אנשים ואמר להם לקשור את המכנסיים למטה ליד הקרסול ולעמוד דום בשורה. אחרי שכולנו תפסנו עכברים והחזקנום בידינו, היה עלינו להכניסם לתוך המכנסיים של החמישה שעמדו דום במכנסיים קשורות. האנשים לא החזיקו מעמד בעמידת דום כשעשרות עכברים התרוצצו במכנסיהם. הם התנדנדו, קיפצו, בכו. פניהם הביעו את הנעשה לגופם ובנפשם. אך פאול צרח: "דום! לא לזוז!" והרביץ לאנשים בלי הרף. גם הכלב בַּרי התנפל עליהם.

אותו יום לא עבדנו כמעט. לא היה אפשר לעבוד בתוך השגעון הזה.

אחר־כך קרא אליו פאול את יהודי של הסמרטוטים – האיש שאותו כינה "איבן האיום" – והורה ל"בעל דרשר", הוא אוברשרפירר מישל, שהיה גם אחראי למחסן התרופות, להביא משם בקבוקים מסויימים.

כשחזר השקו השניים את קורבנם מבקבוק אחד. הוא שתה ורק עיווה פניו. אחר־כך ציוו עליו לשתות את הנוזל שבבקבוק האחר. האיש לגם לגימה אחת והתחיל לצעוק ביידיש אל פאול: "ירה בי! ירה בי! אני לא אשתה! אני לא יכולו!"

פאול הצליף באיש במגלב וצעק: "שתה – או שאכה אותך עד מוות!"

היהודי שתה את מלוא הבקבוק, עמד דקות ספורות דום, צבע פניו השתנה לצהוב, ואז התנודד רגע וקרס באחת ארצה.

פאול צעק עליו והרביץ לו. האיש לא הגיב. הגרמני ציווה להביא דליי מים ולשפכם על האיש, אך הוא שכב מאובן בלי זיע. כולנו היינו בטוחים, ש"איבן האיום" מת.

הגיע הזמן לחזור מהעבודה לצריף. פאול ציווה עלינו להשכיב את "איבן האיום" על קרש, ועל ארבעה אנשים לשאתו על כתפיים בצעד איטי. כולנו נצטווינו לשיר מרש אבל. כל הדרך שרנו את "מרש האבל" של שופן.

"איבן האיום" היה שקוע בתרדמה עמוקה. מאמצינו להעירו היו לשוא. במסדר הערב דיווח משה "גנרל גוברנר" לקצין הגרמני שיט על העדר איש אחד. הקצין שאל בכעס מדוע אין האיש עומד במסדר, ומשה ענה שהאיש שיכור. הגרמני יצא מכליו: "מה, יהודי שיכור?" משה הסביר לו, שהאיש הושקה בידי אונטרשרפירר פאול.

אוברשרפירר שיט היה איש אוהב סדר. הוא לא היה מוכן להשלים עם העדר איש במסדר מפני שפאול הִשקה אותו, וציווה להביא את השיכור בכל מצב למגרש המסדרים. הוא הובא והושכב לפני הגרמני. הלה בדקו מכל עבר וניסה להעירו, ומשלא עלה הדבר בידו הורה להחזירו לצריף.

הפעם היינו כולנו בטוחים, כי האיש מת, אך בשעה מאוחרת יותר בערב התעורר. נתנו לו לשתות מים, ולמחרת שב לאיתנו. ימים אחדים אחרי היום הנורא שלח אותי אוברשרפירר מישל להביא חבילה לפאול בדירתו. על סף הדלת רבץ הכלב בַּרי. נמלאתי פחד. לא ידעתי מה לעשות. פאול הבחין שאני מבוהל ואמר לי: "אל תפחד, הכלב לא יעשה לך דבר. בוא, היכנס." מסרתי לידיו את החבילה והוא אמר לי: "תודה רבה." כשפניתי ללכת הורה לי לחכות, ניגש לשולחן, פרס שתי פרוסות לחם, מרחן בחמאה, הניח עליהן פרוסות נקניק, נתן את הפרוסות בידי ואמר: "תאכל, זה טוב!"

הייתי מבולבל לגמרי.

שיטתם של הגרמנים היתה, ככל הנראה, לא לתת לנו רגע פנאי, להעסיקנו ולהתעלל בנו בלי הרף, כדי שנהיה עייפים ורצוצים דרך קבע, ובלבד שלא יהיה לנו כוח גופני ונפשי לחשוב איפה אנחנו נמצאים, מה אנחנו עושים ומה צפוי לנו. בזמננו הפנוי שלאחר העבודה העסיקונו הגרמנים בצעדות, בלמידת שירים, באימוני עונשין. בימי ראשון אחר הצהריים היו הגרמנים באים למחננו ומרקידים אותנו לצלילי התזמורת שהרכיבו מאנשינו. אף לרגע לא הניחו לנו – כל דקה פנויה גזלו מאתנו.

ובכל זאת לא הותשנו עד טמטום המחשבה, וכך החלו לרווּח בתוכנו הרהורי בריחה. העובדה שהאיש שהסתרנו בקרון הצליח להימלט מהמחנה – הגם שלא ידענו מה עלה בגורלו – הוכיחה שהדבר אפשר. הכמיהה לבריחה פשתה במחנה כמגפה מידבקת – איש איש ומחשבותיו על אופן בריחתו, איש איש והתלחשויותיו עם אנשי סודו, אלא שמחשבה לחוד ומעשה לחוד. לאמיתו של דבר לא ידענו מה עלינו לעשׂות כדי לארגן בריחה צְלֵחָה.

אחד מאנשינו, שמו היה חיים והגרמנים כינוהו ״דֶר צִימֶרְמַן״ (בנאי בתי־עץ), היה בנאי מעולה של בתים כפריים. כבן ארבעים היה, קומוניסט בעל עבר מחתרתי, שבילה שנים לא מעטות בכלא הפולני. איש זה החל לדבר על לִבם של אנשים כדי לארגן בריחה המונית. באותו זמן החלו הגרמנים להניח מוקשים סביב המחנה – בנוסף לגדרות התיל, לתעלת המים ולמגדלי השמירה – הכל ידעו, כי בתום הנחת המוקשים תקשה הבריחה מאוד. ערב אחד, בגשתי לבית־הכיסא, נתקלתי שם ב״דֶר צימרמן״ ובעוזרו הצעיר יותר – השניים היו תמיד יחד, בעבודה כבשעות הפנאי – ולהפתעתי פנה אלי ואמר: ״ברל׳ה, אנחנו בורחים הלילה מהמחנה. אני מצטער, ניסיתי לארגן בריחה כללית, אבל נוכחתי שזה לא יצלח. אין עם מי לדבר. בעוד כמה ימים, אחרי שיגמרו להניח את שדה המוקשים, זה יהיה בלתי אפשרי. לכן החלטתי לברוח יחד עם שותפי. אנחנו סומכים עליך, שלא תספר זאת לאיש.״

שמעתי את הדברים בהניעי ראשי לאות הסכמה. בצאתי החוצה הייתי נרגש ונדהם עד שתחילה לא הייתי מסוגל לחשוב כראוי. הדברים נתחוורו לי אט אט. שאלתי את עצמי מה עשו השניים בבית־הכיסא ומדוע סיפר לי האיש סוד מסוכן כל כך, ופתאום הבזיקה בי מחשבה: איזה שוטה אני! הרי בית־הכיסא קרוב מאוד לגדר, ולבטח

תיכננו השניים את בריחתם ממקום זה! מדוע לא שאלתים אם אוכל להצטרף אליהם? הרי האיש סיפר לי על הבריחה כדי לפתוח לפני פתח להצטרף אליהם, ואולי חשד בי שגיליתי את סודם?

לבי החל לפעום בחוזקה. הלכתי שוב לבית־הכיסא, אך שם כבר לא היה איש. בצריף המגורים לא מצאתים. לא תיארתי לעצמי, שהם כבר ברחו וחיכיתי להם ליד הפתח. משעברה שעה ולא ראיתים הבינותי, ששוב לא אראם עוד. שכבתי לישון, אך מחשבותי לא הניחו לי להירדם. הייתי דרוך כקפיץ, אוזני קשובות לכל רחש, למפץ ירי, לצעקות, אך לא שמעתי דבר. היצליחו השניים לברוח? היירו בהם בזמן הבריחה דרך הגדר, היתפסום חיים?

הזמן עבר ומסביב שקט מוחלט. נראה, שהצליחו! ואני, השוטה שלא הבין למה כיוון האיש בדבריו, לא הבעתי רצון להצטרף אליהם, והרי ודאי היו לוקחים אותי אתם! החמצתי הזדמנות נדירה לברוח מהמחנה – אולי הזדמנות בלתי־חוזרת.

עם בוקר באו למסדר גרמנים רבים, כולם חמושים במקלעונים. הורגשה מתיחות. האנשים לא ידעו מה קרה ונפחדו – אולי עומדים לחסלנו? וגנר ניהל את המסדר. משה "גנרל גוברנר" ספר כמה פעמים את האנשים ודיווח לווגנר על היעדרות שניים. הגרמנים ספרו אותנו פעם נוספת, אחר־כך נועצו ביניהם כמה דקות ולבסוף פנה אלינו וגנר ואמר: "הלילה ניסו שני פושעים לברוח מהמחנה, אבל אנחנו תפסנו אותם והם נורו בו־במקום. כעונש על המקרה יוצא להורג כל אדם חמישי. ואם זה יקרה עוד פעם – נהרוג את כולכם!"

וגנר ופרנצל עברו בין השורות ובחרו את האנשים. בתוך השקט המתוח נשמעו שוב ושוב המלים: "אתה, צא!" "אתה, צא!" – והאנשים יצאו בלי להשמיע הגה, כאילו נבחרו לביצוע משימה כלשהי. מישהו לא האמין שהתכוונו אליו ושאל: "אני?" והגרמני אמר: "כן, אתה!" והאיש יצא והצטרף לנבחרים.

וגנר ופרנצל הגיעו לשורה שלי. בתוך שניות אדע את גורלי. הגרמנים קרבו אלי, הורו למישהו לצאת... הנה הם כבר על ידי, מסתכלים עלי, חולפים על פני בצעד אטי. נגזר עלי להישאר בחיים.

הנבחרים למוות הועמדו בשורה, פניהם אלינו. איש מהם לא אמר מלה. איש לא בכה. רק פניהם היו חיוורות כסיד, אחדים אף חייכו חיוך מר. אנשים שעד לפני כמה דקות היו עמנו יחד, בתוכנו, כמונו, אנשים שהגורל הפגישם בגיהינום הזה, הולכים למות. אמנם ידענו שסופנו

למות, אך קיווינו שגורלנו יהיה משותף – יחד נחיה ויחד נמות. עתה הוליכה קבוצת גרמנים ואוקראינים את הנבחרים ל״לזרט״. כעבור דקות מעטות נשמעו יריות. זה מכבר חדל המוות להיות לגבינו דבר איום שיש להתיירא מפניו; המוות היה דבר יום ביומו, אף נהפך נושא לבדיחות, אבל הוצאת קבוצת חברים להורג השפיעה עלינו קשות. האנשים התווכחו ביניהם אם היה מעשה הבורחים נאות או לא. היו שאמרו כי אסור היה לשניים לברוח לבדם, שכן בכך גרמו להוצאת אנשים להורג. אחרים אמרו, שבין כה וכה אנשים מתים ומומתים יום יום, ולכן רשאי כל מי שרק יכול להיחלץ להציל את עצמו. אנחנו לא האמנו לווגנר שהבורחים נתפסו, שכן אילו כך היה חזקה על הגרמנים שהיו מביאים אותם למחנה ומציגים אותם לפנינו. היינו משוכנעים, שהם הצליחו להימלט.

יום אֶחד אירע שעבדתי בסמוך לגדר המחנה. פתאום שמעתי קולות ילד וילדה. נשאתי עיני וראיתי ילד וילדה, כבני שבע־שמונה, רועים פרות בשדה שבין המחנה והיער, מדברים זה עם זה ושרים. לבי נצבט. הילדים הזכירו לי קיומו של עולם אחר, עולם ששכחתיו כליל. איך נותקנו ניתוק מוחלט שכזה מן העולם החיצון עד שהעולם של אתמול נראה כחלום לא מציאותי! איך נשכח ממני העבר עד שחדלתי לחשוב על המשפחה, על הבית והילדות היפה! הכל נדחק מתוכי כלא היה. עתה, לפתע, הזכירו לי שני הילדים החופשיים שראיתי מחוץ למחנה, ששמעתים שרים להנאתם, את קיץ 1939 בבית הקיט, את ילדי האיכר בביקתה השכנה, ועמם יחד צפו ועלו זכרונות, הצטיירו לנגד עיני כל בני המשפחה, נחייתה מחדש כל הדרך שעשיתי מאז אותו קיץ ועד הנה.

לגרמנים לא היה פנאי לחכות עד גמר עבודות ההרחבה של המחנה. המשלוחים נתחדשו, ואנו, שכבר לא ראינו פרק זמן משלוחים, הוכינו מחדש הלם ודכאון. המשלוחים היו בעיקר ממזרח פולין, חלקם ממקומות שבעבר כבר הובאו משם יהודים; נראה שעכשיו הובאו הנותרים. התנהגות אנשי המשלוחים המחודשים היתה שונה. היה אפשר להיווכח, שהאנשים יודעים למה הם הולכים, או לפחות חוששים מפני הגרוע ביותר. היו שחיפשו דרך להינצל ברגע האחרון – הציעו סכומי כסף לגרמנים ובלבד שיניחו להם ללכת או ניסו להסתתר בתוך המחנה.

כמה מקרונות רכבת המשלוחים היו שבורים, והמשלוחים היו מלווים בשומרים אוקראינים רבים. התברר, שהמוסעים שברו את הקרונות וקפצו מהם בזמן הנסיעה. הגרמנים שבמחנה הועמדו במצב הכן, כולם הילכו מזוינים במקלעונים. כל נסיון התנגדות דוכא בו־במקום. צעקות האנשים שרוכזו בחצר ההפשטה הגיעו עד לב השמים – אנשים סירבו להתפשט, ו"הבעל דרשר" אוברשרפירר מישל ניסה לשכנעם כי הם לא מובלים למוות. פעם אחת שמענוהו צועק: "שקט, שקט!" וכשהצליח להשתיק את הנשים אמר: "אני יודע שאתן מבקשות למות, אבל אתן לא תצליחו. אתן חייבות לעבוד ולהמשיך לעבוד!" בצורה מחוכמת זו ניסה לשכנע את הנשים להתפשט בשקט – והנשים, מיטלטלות בין יאוש וזיק תקווה, אכן התפשטו בשקט.

פעם אחת, כשנפתחו שערי חצר ההפשטה ואנו, הממיינים, נכנסנו לתוכה כדי לאסוף את הבגדים, ראינו בחורה צעירה מסתתרת בערימת בגדים. מישל, שהיה במקום, ניגש אליה במהירות, הרביץ לה והריצה אל פתח גדרות התיל. לפעמים היינו מוצאים ילדים ותינוקות בתוך הבגדים...

אנשי המשלוחים החדשים לא שאלו עוד אם המים חמים; הם שאלו כמה זמן זה נמשך, האם המוות מכאיב. אנשים התפללו לפני המוות, היו שצעקו: "שמע ישראל, אדוני אלוהינו אדוני אחד!" היו שצעקו: "ספרו לעולם מה הגרמנים עושים! ניקמו!"

ערכנו, אנשי השירותים, שוב ירד לשפל המדרגה. שוב יכול כל מי שרצה להרוג בנו. את מקום ההרוגים תפסו חדשים.

יום יום הובא מזון למחנה שלוש. בולנדר או גומרסקי היו לוקחים כמה בחורים משלנו, וההללו היו נושאים כל אחד שני דליי מזונות עד מחנה שלוש. במרחק של כמה מטרים לפני פתח המחנה היו האנשים מעמידים את הדליים וחוזרים כמצווה בריצה מהירה – נאסר עליהם אפילו להסתכל בכיוון מחנה שלוש. באותו זמן היו יוצאים ממחנה שלוש כמה בחורים, לוקחים את הדליים ונעלמים בתוך היער.

לפעמים, כשהתחשק לבולנדר, היה לוקח את נושאי הדליים עמו לתוך מחנה שלוש. את הללו שוב לא ראינו עוד. פעם בפעם, כשנצטוויתי אני לשאת דליי מזון למחנה שלוש, חרדתי מהכנסתי למחנה זה יותר מאשר מן המוות.

יום אחד בא גומרסקי לאתר המיון ובחר כמה בחורים למחנה שלוש. אחד הבחורים, שגם אחיו היה בחבורתנו, סירב ללכת, התחנן ובכה

שיונח לו להישאר. גומרסקי התרתח. גאוותו היתה על המגלב המיוחד החדש שלו; לא אחת אמר, כי איש לא יחזיק מעמד אם יולקה בו יותר מעשרים מלקות. אכן, המגלב היה גדול ועבה, עשוי לפי הזמנה מיוחדת של בעליו. גומרסקי השכיב את הסרבן והִלקה אותו בכל כוחו עד שפניו הסמיקו והזיעו. המולקה חדל להגיב ונראה כמת. הוא נלקח ל״לזרט״ וגומרסקי נראה מרוצה – מגלבו עמד במבחן.

אחד המשלוחים הגיע מאזור העיירות, שטורובין היתה אחת מהן. הגרמנים בחרו מהמשלוח אנשים לעבודה, ואחד מהם, שהכיר היטב את אחי מוטל ומשפחתי, סיפר לי שאחי ועוד כמה בחורים ברחו ליערות והצטרפו לפרטיזנים. ועוד סיפר, כי במשפחה אני נחשב כמת וכי ישבו אחרי ״שבעה״. לדבריו, נכללו כל בני משפחת דודתי שרה במשלוח שלו. גם אנשים אחרים בחבורתנו גילו בני משפחה במשלוח מן העיירות, שכלל גם את אנשי ה״יודנרטים״ ואת כל העשירים. ניסיתי לברר מה קורה בוורשה, אך איש מאנשי המשלוחים החדשים לא ידע דבר.

משלוח אחד הגיע מהעיר חרובישוב, ואנשיו הושמדו בו־ביום חוץ מכמאה גברים, שהושארו ללון על רציף הרכבת. סיבת הדבר לא היתה נהירה לנו – האנשים לא צורפו אלינו כאחרים שנבחרו לעבודה וקרונותיהם הושארו בתוך המחנה. למחרת, לפני צאתנו לעבודה, אמר לנו פרנצל שעלינו להטעין קרונות בחבילות מהמחסנים, ולעזרתנו יבואו מאה אנשים מהמשלוח של אתמול. ״אתם לא תעבדו קשה היום,״ אמר, ״את עיקר העבודה יעשו האנשים מהמשלוח, וכדי שיהיה אפשר להבדיל ביניכם וביניהם, תחבשו מגבעות שתקחו במחסנים – והם ילכו בראש גלוי.״

כשבאנו למחנה שתיים בחר כל אחד מאתנו מגבעת מתוך ערימה גדולה וחבשה לראשו. חרף המצב שבו היינו נתונים לא יכולנו שלא לצחוק זה למראה זה. לאורך כל הדרך מהמחסנים עד רציף הרכבת עמדו גרמנים ואוקראינים, שהורו לנו ללכת בצד אחד ולא להתערב באחרים, ושלא כרגיל נצטווינו לא לרוץ, ללכת לאט, שעה שיהודי המשלוח הורצו והוכו בלי הפסק. כל הגרמנים והאוקראינים נאספו על הרציף והפכו את המקום למגרש שעשועים אכזריים, שלא פסקו כל היום. האנשים הוכו קשות, הכלב בַּרי נשך על ימין ועל שמאל, האנשים אולצו לאכול אדמה וחומרים אחרים ולשתות מיני נוזלים. שניים מאנשי

המשלוח נתלו על עמודי חשמל. זעקות האנשים וצחוק הגרמנים נשמעו בערבוביה.

הגרמנים הדגישו אותו יום בהפגנתיות את יחסם הטוב כלפינו, אך לי היה זה אחד הימים השחורים ביותר שחוויתי במחנה. יהודי המשלוח החדש, ביניהם מבוגרים מזוקנים ונערים צעירים, כמעט ילדים, בלבושם הביתי, המסורתי, הזכירו לי את אבי ואחי, את כל משפחתי ואת כל עברי. הפעם, כצופה מהצד, ראיתי איך מענים אותם, איך מביאים אותם עד קצה גבול הסבל, איך הם נאבקים נואשות על הישרדות שעה שידעתי היטב כל העת, כי עד להריגתם לא נותרו אלא כמה שעות. הדבר הטריף את דעתי. כבר מזמן חדלתי לבכות, אבל אותו יום חנקו דמעות את גרוני ללא הפוגה – והיום היה ארוך מאוד.

בדרך מהמחסנים לרציף נתקלתי בשרפירר שטויבל, שנטה לי חיבה ומשום־מה כינה אותי ״פרנץ״ (היו גרמנים, שחיבבו נער מסוים מתוכנו, ובו נהגו יחס טוב יותר; גרמני שכזה היה מכה נער ״של״ חברו, וחברו היה מכה את נערו). שטויבל בחן אותי בעיניו ואמר: ״פרנץ, הכובע שבחרת לא מתאים לך. בוא אתי!״ הוא לקחני למחסנים, חיטט בין אלפי המגבעות שבערימה, מדד לראשי עשרות מגבעות עד שמצא מגבעת חדשה יפה מאוד, חומה בהירה, וטרח להתקינה כמה פעמים לראשי עד שמראי הניח דעתו.

״כך אתה נראה יפה – אמר – זה הכובע שתחבוש!״

שטויבל זה הניח יום אחד, כשעבדתי בישיבה במיון החפצים, ספל על ראשי ואמר לי לא לזוז ולא לפחוד, שכן לא יאונה לי כל רע. הוא נטל רובה מידי אחד משומרינו האוקראינים, התרחק מעט, כיוון את הרובה אלי וירה. הספל נפל מראשי. אחר־כך הציע שטויבל לגרמני אחר לעשות כמוהו, אך הלה אמר שייפגע ישר בראשי.

לקראת הערב נתמלאו הקרונות ברכוש היהודים שהומתו. חזרנו לצריפנו. מכיוון ה״לזרט״ נשמעו צרורות ארוכים של מקלעים, אחר־כך יריות בודדות, ואחר כך ירד שקט מוחלט על המחנה. פני היהודים מאותו משלוח נחרתו עמוק בזכרוני.

מהידיעות שליקטנו מבחוץ הצטיירה לפנינו תמונה מייאשת. שוב ושוב שמענו את המונח ״יוּדֶנְרַיְן״ – נקי מיהודים; הגרמנים השמידו בצורה מתוכננת את היהודים אזור אחר אזור, ואת השטחים הריקים מיהודים הגדירו ״יודנריין״. האנשים שצורפו לחבורתנו ממשלוחים מאוחרים

סיפרו על יהודים שברחו ממקום למקום, אך ללא הועיל, שכן נרדפו לא רק על־ידי הגרמנים אלא גם על־ידי פולנים ואוקראינים. שמענו סיפורים על יהודים שברחו מגיטאות, חמקו מידי הגרמנים, קפצו מקרונות רכבת תוך כדי נסיעה, שוטטו ביערות והסתתרו במקומות סתר – חלקם נהרגו בידי פולנים ציידי־אדם, חלקם נתפסו בידי הגרמנים אחר שתושבים פולנים או אוקראינים הלשינו עליהם, חלקם חזרו באין ברירה למקומות שעדיין נותרו בהם יהודים ומשם נלקחו במשלוחים לסוביבור, בידיעה ברורה שהם הולכים לתאי הגזים.

אך היו גם ידיעות אחרות – על יהודים החיים ביערות, שם הם נמנים עם יחידות פרטיזנים ולוחמים בגרמנים, ואלה עוררו בנו רצון להתמרד, לנסות לברוח ליערות, לא לחכות עד הריגתנו. במרוצת הזמן השתרשה בתוכנו הרגשה, שאנו קבוצה מגובשת, שאפשר לכל אחד מאתנו לסמוך על רעהו, שביכולתנו לעשות משהו יחד. הרצון העז לעשיה הוליד בי אשליות שתפחו והלכו: בדמיוני כבר ראיתי כיצד אנו בורחים מהמחנה ליער, מצטרפים לפרטיזנים, ושם מקבל את פני אחי מוטל, הנמצא ביניהם מכבר. שוב ושוב הייתי שוקע בהזיות מתוקות ממין זה, שהיו כמובן חסרות שחר ובלתי אפשריות. לא היה בתוכנו איש בעל יכולת לארגן מרד או בריחה המונית; אפשר מאוד, שאיש מאתנו אף לא ידע כיצד הורגים אדם, אפילו הוא גרמני. רובנו היינו נערים צעירים, ומיעוטנו בעלי מלאכה מבוגרים. המחנה נהפך במרוצת הזמן למבצר מוקף שלוש גדרות תיל, בין הגדר הראשונה לשניה פיטרלו שומרים אוקראינים, בין הגדר השניה לשלישית היתה תעלת מים, מעבר לגדר השלישית עמדו מגדלי שמירה ובהם מקלעים, ורצועה ממוקשת הקיפה את כל האתר. במצב זה לא היה אפשר עוד לברוח כאותם שניים שברחו. כדי לברוח היה צריך ליזום ולתכנן מרד.

הרצון העז לברוח והמחשבות והלחישות סביב נושא זה הניבו רעיון. אחד הבחורים, שעבד במחסני מחנה שתיים, העלה תוכנית בריחה: הוא עצמו התנדב להתגנב למחנה שתיים אחרי מסדר הערב, ברדת החשיכה – מעשה שהיה בר־ביצוע מאחר שהשמירה בתוך המחנה לא היתה קפדנית; הבחור הכין בשעות היום שני פחי בנזין, והציע שהוא עצמו יצית בעזרתם בחצות את המחסנים. באותו זמן, במהומה שתקום, כשהגרמנים יהיו טרודים בכיבוי השריפה, נפרוץ אנו את השער והגדרות וננסה לברוח.

התוכנית לא היתה מתוכננת לפרטיה ולא הציגה פתרון לכל בעיה

שהיתה עלולה להתעורר במהלך ביצועה: מה תהיה תגובת הגרמנים? מה הסיכויים להישארותנו בחיים? הדבר האחד שהיה ברור לנו היה, שבאותו לילה יֵחרץ גורל הכל – מי שיצלח מזלו יברח, השאר יומתו לאלתר, אך לא בתאי הגזים, והמחנה יעלה באש.

הרעיון הלהיב אותנו. הסכמנו על ביצועו בלי לשאול שאלות רבות. גם הדוגמה האישית של הבחור, שהיה נכון להסתכן חרף סיכויים קלושים להישאר בחיים, נסך בנו אומץ.

הדברים התרחשו מהר. הבחור הכין את פחיות הבנזין. אחרי מסדר הערב עמדו הכל הכן. אני הוצאתי מהאדמה שקית מטבעות זהב, שהכינותי לי מכבר לשעת צורך. המתח בתוכנו היה בשיאו. הקַפּוֹאים, ובראשם משה "גנרל גוברנר" ישבו עמנו יחד בצריף כשווים בין שווים, והבחור כבר התכונן לחמוק מן הצריף כדי להתגנב למחנה שתיים. פתאום פרצו פנימה שני יהודים ואיימו, שאם לא נבטל את תוכנית הבריחה ילכו הם וילשינו עלינו לפני הגרמנים. ניסינו לשכנעם, שאנו בין כה וכה חשובים כמתים, שאין לנו שום סיכוי להישאר בחיים, אבל השניים טענו שתוכנית הבריחה אינה אלא מעשה טירוף, "ואם יש לנו עוד כמה זמן לחיות אז אתם רוצים להרוג אותנו כבר היום?"

כל מאמצי השכנוע היו לשוא. המבצע בוטל. הדבר היחיד שהפקנו מיוזמת הבריחה ותכנונה היה הפקת לקחים לקראת הבאות.

בימי הקיץ החמים פשתה מגפה במחנה. אנשים חלו זה אחר זה, קדחו בחום גבוה, נחלשו מאוד ולא היו מסוגלים לאכול דבר. אמרו, שזו מחלת טיפוס. הגרמנים לא קיימו אנשים חולים – כל עובד שחלה הוצא להורג לאלתר. החולים התאמצו נואשות להסתיר את מחלתם ושרדו כל עוד החזיקו מעמד. הבריאים השתדלו לעזור לחולים להסתיר את מצבם, בדרך כלל לשוא, שכן ככל שנחלשו הגיע שלב שבו לא היו מסוגלים לעבוד. יום יום ראיתי חברים, ידידים, שפסק־דין מוות חרות להם על פניהם החיוורות או האדומות כאש. היו אנשים שנכנעו מהר לגורלם וסירבו לקום ולצאת למסדר ולעבודה. אנו, הבריאים, היינו משדלים אותם לקום, מתחננים לפניהם ואף צועקים עליהם, שכן ידענו כי אם יישארו בצריף המגורים יבואו עד מהרה וגנר או פרנצל ויוציאום ל"לזרט". והיו שלא רצו להיכנע, הסתירו ככל שרק יכלו את מחלתם, העמידו פנים מחייכות ובשארית כוחותיהם יצאו למסדר ולעבודה ובלבד שיישארו בחיים.

יום אחד נתקפתי הרגשה משונה של חולשה כללית ללא סיבה, נתקפתי צמרמורות וכאב וכבדות בראש. ההרהור שנדבקתי במחלה הלם בי במחץ עז. בבית הייתי ילד חלוש וחליתי תכופות, אך למרבה הפלא לא חליתי אף לא פעם אחת במשך כל החורף והאביב שעברו עלי מאז בריחתי מגטו ורשה. והנה מעדתי.

לא – אמרתי לעצמי – יתכן שזה משהו פעוט; הכל יעבור בלי שאיש יבחין בכך. לא סיפרתי על הדבר לאיש והתאמצתי להסתיר את דבר מחלתי, אך בערב הורע מצבי, כל הלילה קדחתי ורעדתי, ובבוקר היה גופי רפוי כסמרטוט – כשיכור, בקושי, עמדתי על הרגליים. כבר בערב הקודם לא יכולתי לאכול את מנת הלחם שלי, וכך גם בבוקר – מצב לא נורמלי בבירור. ואף על פי כן לא רציתי להיכנע. חרף מצבי החמור האמנתי שאתגבר. התייצבתי למסדר ודימיתי שהכל רואים על פני מה לי. התרשמתי, שווגנר, שעמד לפני המסדר, נועץ בי מבטו ובתוך שניות ספורות יוציאני מהשורה ויקחני ל״לזרט״. לא. איש לא שם לבו אלי, איש לא הבחין.

יצאתי לעבודה – זה כמה ימים שסופחתי לקבוצה שהכינה עצי הסקה למטבחים ולקראת החורף. ניסרתי בולי עץ במסור דו־ידיתי עם עובד שני, חטבתי גזעים בגרזן, לפעמים סידרתי את הגזירים החטובים בערימות עגולות. עתה הוטל עלי לחטוב עצים בגרזן, אך חרף מאמצי התקשיתי לעמוד על רגלי, והגרזן היה כבד מן הרגיל וסירב להישמע לי. האוקראיני ששמר זירזנו פעם בפעם ובתוך כך גילו חברי לעבודה את דבר מחלתי. אחד מהם החליפני על מנת שאפנה לעבודה הקלה יותר – סידור העצים בערימה – אך גם זו קשתה עלי וברגע מסוים לא יכולתי להמשיך עוד. פתאום נתברר לי חוסר הטעם שבמאבקי, פתאום לא היה אכפת לי מה יהיה עלי. רציתי רק דבר אחד ותו לא – לשכב. ידעתי כי שכיבה או אף ישיבה באפס־מעשה פירושה מוות – וגם זה לא היה אכפת לי. כשהגעתי למקום סידור הערימות עם חבילת גזירים ישבתי ליד הערימה. כל כך טוב היה לשבת ולהישען עליה. כמתוך ערפל שמעתי את חברי אומרים: ״קום, קום, הם יהרגו אותך! קום, המשך לעבוד לאט. עוד מעט צהריים...״ אבל המשכתי לשבת כאילו לא בי מדובר.

האוקראיני קרב אלי וצעק: ״קום לעבודה!״ אחר־כך נעמד, הסתכל עלי, דחף אותי בקת הרובה, אמר בגרמנית: ״קראנק!״ (חולה) ובתוך כך הצביע על ההדק והוסיף באוקראינית: ״עוד מעט ל׳לזרט׳.״ לי שוב לא היה אכפת דבר. נראה, שהאוקראיני חיכה לבוא אחד הגרמנים כדי

לקבל ממנו רשות לקחתני ל״לזרט״. משהגיעה שעת הצהריים ושום גרמני לא הופיע, הקימוני חברים ותמכו בי לאורך כל הדרך חזרה לצריף.

השמועה על ברל׳ה שחלה פשטה מהר. אנשים באו לעודדני בדברים, טיכסו עצה איך לעזור לי, ואחר־כך הלכו למשה ״גנרל גוברנר״, סיפרו לו על מצבי וביקשו ממנו עזרה. משה הגיב ללא היסוס: ״לברל׳ה צריך לעזור,״ ובא אלי מיד ואמר: ״מעכשיו אתה לא תצא לעבודה. אתה תישאר לנקות את הצריף. פה תוכל לנוח ולשכב במשך היום. שני הנערים יעבדו במקומך. רק תיזהר שהגרמנים לא יתפסו אותך.״ הוא קרא לשלושת הנערים ה״פוצרים״, הורה לאחד מהם ללכת לעבודה במקומי ולשניים הנותרים אמר: ״אתם תשמרו על ברל׳ה. תעבדו במקומו. ואם תראו גרמני מתקרב, תזהירו אותו.״

משה ״גנרל גוברנר״ נקרא במחנה גם ״משה המשוגע״. לעולם לא יכול איש לדעת מה תהיה תגובתו. מצבי רוחו היו משתנים בן־רגע – לפעמים היה אכזר והרביץ לאנשים בלי הרף, ואחר־כך היה בא, מבקש סליחה ובוכה כילד קטן; פעם היה מקלל את אלוהים, פעם עומד ומתפלל. יום אחד, כשישב בחברתנו, שאלוֹ אחד מן החבורה: ״משה, תגיד, למה אתה מתאכזר אלינו? הרי אתה לא חושב, שהגרמנים ישאירו אותך בחיים. אתה תלך יחד אתנו לתאי הגזים...״

״מה אתה חושב – ענה משה לשואל – שאני אידיוט? אני יודע שסופי יהיה כסופכם. אבל בהבדל אחד. אני ארביץ לכם עד הרגע האחרון בפתח תאי הגזים, ואז אני אכנס. אחרון.״

משה אמנם חיבב אותי, אך בסכנו את עצמו למען אישאר בחיים עשה מעשה חריג. אין שמץ ספק, אותו יום, בהחליפו את מקום עבודתי ובהציבו אותי לעבודה בצריף, הצילני משה ה״קַפּוֹ״ ממוות בטוח. אמנם, היה זה רק דבר אחד מרבים שהצילוני במשך מחלתי.

בימים הקשים של מחלתי, כשנאבקתי בין חיים ומוות, נתחוור לי שאני אכפת לרבים מאנשי המחנה. רבים השתדלו לעזור לי, באו לבקרני בחזרם מעבודתם, שאלו לשלומי, הפגינו שמחתם במצאם אותי חי. הם ידעו שאיני מסוגל לאכול דבר, ונהגו להביא לי כל דבר טוב שדימו כי אוכל לבלעו. ערב ערב הכינו לי תה חם, אפילו מרק בישלו לי בסתר ופעם הביא לי מישהו לימון שמצא בין חפצי אנשי המשלוחים... אך דומה שהעזרה הגדולה ביותר שקיבלתי היתה דברי העידוד שהשמיעו האנשים באוזני. הם פשוט לא הניחו לי להיכנע. עד מהרה

הרגשתי כילד שכל בני המשפחה דואגים לו. לא אחת התרשמתי, שאני עומד בלב מאבק בין אנשי המחנה לבין הגרמנים – אם אישאר בחיים ינחלו אנשי המחנה נצחון, וָלא, תהיה יד הגרמנים על העליונה.

רוב שעות היום שכבתי ושני הנערים עשו את עבודות הנקיון בצריף. כל אימת שראו מרחוק גרמנים או שמעו את קולם, היו מזהירים אותי ואז הייתי קופץ מדרגשי ומעמיד פני עובד. פעם בפעם נשארו בצריף חולים שלא התייצבו למסדר. את אלה היו הגרמנים לוקחים בתום המסדר ל״לזרט״. יום אחד נשארו בצריף שני חולים – אדם מבוגר, בנאי מעולה, שכבר היה חולה כמה ימים וקיבל מווגנר רשות לשכב, ובחור צעיר שזה יום ראשון שלא יצא למסדר ומשה ה״קַפּוֹ״ דיווח על היותו חולה. אותו ים הרגשתי רע מאוד ומיד אחרי המסדר שכבתי. כמתוך חלום שמעתי את קולם של וגנר ופרנצל, אך רק כשראיתי את מגפיהם ניצבים מול דרגשי הבינותי במה מדובר. התכַּווצתי לאט ובשקט וחיכיתי לבאות.

שני הגרמנים שאלו את הנערים איפה החולים, ואחר־כך שמעתים אומרים לחולים לקום ולצאת. השניים צעדו לאורך הצריף כולו ולפני צאתם שאל וגנר את הנערים: ״יש עוד חולים?״

אין...״ ענה נער אחד.

״אם יש עוד חולה – אירה בך,״ אמר וגנר לפני צאתו, והוא ופרנצל יצאו את הצריף ואתם שני החולים, שנלקחו ל״לזרט״.

מצבי הורע מיום ליום. נחלשתי מאוד. מרוב חום הזיתי הזיות. האנשים סיפרו שאני פולט מיני דברים משונים, שבלילה ניסיתי לצאת את הצריף, שלפעמים היתה התנהגותי מוזרה ולא הגיונית. פעם אחת לא יצאתי למסדר. בספירה התברר שחסר אחד. ״קַפּוֹ״ שנכנס לצריף בדק ומצא אותי, הוציאני החוצה והביאני לפני שטויבל. אחר־כך סופר לי, שעמדתי לפני שטויבל וצחקתי, והכל חשבו שזה סופי. להפתעת הכל צחק גם שטויבל ושלח אותי חזרה לשורה.

פעם אחרת חיממתי לעצמי ספל מים לתה ובתוך כך נכנס וגנר לצריף וראה את ספל המים על האש, אך הסתלק – נראה, שבאותו רגע לא היה לו זמן. כעבור שעה חזר ושאל: ״מי בישל פה בשעות העבודה?״

ידעתי שאין טעם להתחמק. התייצבתי לפני וגנר ואמרתי: ״אני.״

פניו היו סמוקות מכעס. ״הורד את המכנסיים!״ צעק לעברי, ״ושכב על הספסל!״

שכבתי על הספסל שעמד ליד הצריף ואיני יודע כמה מלקות קיבלתי, אך הנערים אמרו שקיבלתי לפחות חמישים. כל אחורי היו פצע פתוח אחד גדול. הכל מסביב היה ספוג דם. הנערים היו בטוחים שווגנר מותת אותי, אך כששפכו עלי מים קמתי. אף שכל גופי היה כאב אחד גדול, הרגשתי פעם ראשונה אחרי ימים ארוכים של מחלה שאני חי, ואמרתי לנערים: ״אני חושב שאני מרגיש יותר טוב...״

הנערים חשבו שדעתי נטרפה עלי ופרצו בצחוק.

הסיפור על וגנר ועלי פשט במחנה ואחרי העבודה באו הכל לחזות בנס הישארותי בחיים אחרי המלקות של וגנר. הכל שיבחוני על שהחזקתי מעמד, וימים רבים אחר־כך חזרו על הבדיחה, ש״המלקות של וגנר הבריאו את ברל׳ה.״ ואמנם, מאז אותו יום חל שיפור בולט במצבי – חומי ירד, נתקפתי תאבון עז, החברים דאגו לי למזון והתאוששותי היתה מהירה. אמנם, נדרש לי זמן עד שהגלידו פצעי ויכולתי לשכב על גבי.

כעבור זמן־מה הוציאני משה מהצריף והחזירני למעגל העבודה.

המחנה עמד בשלבי הרחבתו האחרונים. אני עבדתי בהשלמת קטע אחרון של מסילת־ברזל צרה לקרוניות, שהתמשכה מהרציף דרך מחנה שתיים אל מחנה שלוש. העבודה התנהלה בפיקוחו של אונטרשרפירר גצינגר, שנהג בנו באכזריות – הוא היה מרביץ באנשים בפטיש.

יום אחד הופיע גרמני חדש. מדיו היו שחורים, לא ירוקים כשל הגרמנים שהכרנו עד אז. היה זה קצין בדרגת אונטרשְטורמפירר, שוורץ שמו. בגרמנים ״שלנו״ ובאכזריותם כבר הורגלנו במידה מסוימת, ושוב לא רעדנו מפחד כשהופיע אחד מהם בסביבתנו. הגרמני החדש, הלא מוכר, הפחידני. עלי הוטל להעביר אדני מסילה מִמקום למקום. בראותי את הגרמני החדש העמסתי על עצמי אדנים רבים ככל שרק יכולתי – ורצתי אִתם. ואז עצרני הגרמני ואמר: ״בן־אדם, אתה משוגע? למה אתה לוקח כל כך הרבה אדנים בפעם אחת?״

לא האמנתי למשמע אזני. חשדתי בתכסיס שנועד להכשילנו ולא עשיתי דבר.

״זרוק כמה מהם,״ אמר הגרמני.

זרקתי ארצה אדן אחד, ואז קרב אלי הגרמני והסיר מכתפי כמה אדנים.

״לא צריך לרוץ – אמר לי – יש לנו מספיק זמן.״

צעדתי אט, משא קל על כתפי, וכל הזמן ציפיתי למהלומה שתנחת עלי. לא האמנתי, שגרמני מסוגל לנהוג ככה. אבל מהלומה לא באה. אדרבה, במשך העבודה אפילו הורה לי הגרמני לנוח וכיבדני בסיגריה.

בתום העבודה סיפרתי לחברי על הגרמני המשונה. עד מהרה היה אונטרשטורמפירר שוורץ לאגדה חיה – גרמני לא־נורמלי שאינו מכה, אינו צועק, נוהג בנו כבבני־אדם. הימצאותו של איש זה במחנה היתה חידה בעינינו. כעבור כמה שבועות נכנס שוורץ ערב אחד לצריפנו וסיפר שהוא עוזב מחר את המחנה. האיש בא להיפרד מעלינו – אמר שבבואו לסוביבור לא ידע לאן שלחוהו והוסיף כי אינו מסוגל להיות במקום שכזה. הוא לחץ את ידי כולנו ואיחל לנו שנצא בשלום.

משלוח לא רגיל הגיע ממחנה מיידנק. אותו יום התקלקל משהו בתאי הגזים של מחנה סוביבור, והאנשים נשארו יום ולילה במחנה. כולם היו שלדי אדם, לבושים בבגדי פסים בלויים, שעליהם נדפסו מספרים. בשעתי ראיתי בגטו ורשה אנשים־שלדים על סף המוות, אך עדיין היה בהם שמץ מן האנושי – אולי הבגדים הם ששימרו את צלם האנוש שבהם. אנשי מיידנק לבושי הבגדים המפוספסים נראו כרוחות מהלכות. זיק חיים לא היה בהם. וכולם דמו איש לרעהו עד שהיה קשה להבדיל ביניהם. הגרמנים וה״קַפּוֹאים״ שלהם הרביצו להם בלי הרף, והם לא השמיעו צעקות, רק נאנחו ויללו.

בערב, כשהלכתי עם אחרים לחלק להם מעט מזון ומשקה, היה בלתי אפשרי כמעט לעשות זאת – אנשים־שלדים אלה, ששכבו בשקט או נאנחו, קמו פתאום כאיש אחד, בשארית כוחותיהם, ורמסו זה את זה כדי לקבל מעט אוכל. אחרי חלוקת האוכל שוב השתרר שקט עד שלא היה מורגש כלל, ששוכבים שם אלפי אנשים.

למחרת הבוקר הקימו הגרמנים את האנשים בצעקות ובמכות, ואלה מביניהם שעוד נותר בהם כוח גררו את החלשים יותר, בכוחות אחרונים, אל תאי הגזים. היו מהם שמעדו ונפלו בדרך, ושוב קמו והמשיכו; אחרים נשארו שכובים בדרך. כעבור זמן־מה בא פרנצל ובחר כעשרים בחורים, ואני בתוכם, ואמר לנו כי מאחר שהמשלוח מלוכלך ושורץ כינים, עלינו להתפשט ולעבוד עירומים, ולהעביר את המתים שנשארו בשטח המחנה לקרוניות, שעמדו במרחק כמאתיים מטר, לנקות את השטח ולשרוף את בגדי המתים וחפציהם.

רוחו של פרנצל היתה טובה עליו. הוא התבדח ואמר: ״לכם אין מה

לדאוג. לכם לא יקרה דבר.״ התפשטנו, ופרנצל הצעידנו עירומים כביום היוולדנו למקום לינת אנשי המשלוח. אחרי שהייה של יום אחד נשארו שם מאות מתים וגוססים. היום היה חם מאוד. עבדנו בריצה. הגרמנים האיצו בנו בצעקות ובמכות. את ההרגשה של נשיאת גוויות המתים על הגוף העירום אין לתאר. השתדלתי לשאת מתים, שכן לא היה אפשר להוביל את האנשים בצורה אנושית – אנחנו גררנום ברגליהם על פני האדמה.

לאחר שגררתי במרוצה גוויה, באופן זה, עמדתי לנוח לרגע באמצע הדרך לאחר שווידאתי שאין גרמני בקרבת מקום. באותו רגע קם האיש שגררתי בבטחון מלא שהוא מת, ישב על האדמה, הביט בי בעיניים גדולות, פקוחות לרווחה, ושאל: ״זה עוד רחוק?״

את המלים האלה אמר האיש במאמץ עליון, אך הן היו ברורות, וכשסיים לאמרן חזר וצנח ארצה.

מרוב תדהמה לא ידעתי מה אעשה. אני גררתי מת – והנה קם המת וישב ודיבר אלי – ועתה שוב נפל כמת. לא הייתי מסוגל להמשיך לגררו. כעבור רגע התאוששתי, הרימותי את האיש, שילבתי ידו סביב צווארי, אחזתיו במותניו ונשאתיו, ראשו רכון עלי. הרגשתי את כל עצמותיו. התקדמתי באיטיות. רגלי כשלו.

פתאום הרגשתי צליפות על ראשי וגבי. זרקתי את האיש מעלי – פרנצל צרח והצליף על פני כל גופי הערום. האיש ניסה להתרומם, ואז שלף פרנצל את אקדחו וירה בו למוות. תפסתי את שתי רגלי המת וגררתיו עד הקרוניות.

כמה זמן כבר עבר עלי בסוביבור – חודשיים, שלושה, אולי ארבעה? לא יכולתי לאמוד את הזמן. לא היה למה ליחסו. לזמן גם לא נודעה שום חשיבות, לא לעבר, לא לעתיד. הדבר החשוב היחיד התמצה בשאלה: מתי המוות יבוא – מחר או בעוד חודש? לא יֵאמן, הייתי בטוח שלא אחיה במקום הזה יותר מימים ספורים – והנה אני עוד חי.

במרוצת הזמן הזה חל בי שינוי מובהק. שוב לא הייתי עוד ברל׳ה חלש וחסר בטחון עצמי, ברל׳ה שאינו יודע להסתגל למצבים לא שגרתיים, שמקבל מהגרמנים מכות יותר מאחרים, ברל׳ה המבקש את המוות כפתרון יחיד. התברר לי, שהחזקתי מעמד טוב יותר מבחורים חזקים וערמומיים רבים; נעשיתי חזק מאי פעם, פיתחתי כושר סיבולת עצום, וחשוב מכל – רכשתי ידידים רבים מאוד. כל אלה אוששו את

בטחוני העצמי ונסכו בי רצון לחיות. ידעתי בבירור, שבכוחי להחזיק מעמד בתנאים קשים ביותר. אף שההגיון אמר שכולנו נלך לתאי הגזים, טיפחתי בלבי תקוה עזה, שלא הִרפתה ממני אף לרגע, שנצליח לברוח מהמחנה.

תכופות היו באים למחנה סוביבור קצינים גרמנים בכירים, וכן גם אנשים בלבוש אזרחי. הללו היו מגיעים במטוסים שהיו נוחתים בשדה שבין מחנה שתיים ומחנה שלוש, ולפי ההכנות שנעשו לקראת בואם היה אפשר לעמוד על חשיבותם. האורחים תמיד הלכו למחנה שלוש, ולפעמים היו מבקרים בכל המחנה. באחד מן הביקורים הללו שהו האורחים – כולם קצינים בכירים – יום תמים במחנה וביקרו בכל מקום. כמה מהם לבשו מדים חומים וכן היו עִמם שני אזרחים. ראיתים כשביקרו במחנה שתיים, שם עבדתי במיון חפצים. האורחים עשו שם שעה ארוכה, בדקו כל דבר ועברו ממחסן למחסן. בשעת צהריים חזרו והתבוננו בחלוקת האוכל, אפילו שאלו אחדים מאתנו אם האוכל טוב – האוכל אותו יום היה טוב באמת, טוב כפי שלא היה מעולם, אף כי תמיד חל שיפור במזון ביום ביקור. לפנות ערב, אחרי שהסתלקו האורחים מהמחנה, ראיתי את האוקראינים עושים אימוני עונשין שעה ארוכה. למחרת, במסדר הבוקר, הוציא וגנר אותי ועוד בחור, צודיק שמו, מן השורות ואמר לנו שמהיום והלאה נהיה שנינו "פוּצְרים" אצל האוקראינים. אחר־כך נודע לי, שכאשר סיקרו האורחים את צריף האוקראינים מצאוהו מלוכלך, ולכן העניש את האוקראינים. אנו נבחרנו לשמש עובדי נקיון אצלם.

בחזית צריף האוקראינים קיבלָנו אוברשרפירר גְרישוּץ, מפקד האוקראינים. הלה נאם לפנינו נאום קצר, אמר לנו שהצריף מלוכלך ועלינו לנקותו – הוא יבוא בצהריים לבדוק את טיב עבודתנו. הוא גם הורה לנו שלא להציע את מיטות האוקראינים ולא לצחצח את נעליהם, שכן זאת עליהם לעשות בעצמם.

צודיק ואני, שנינו נבוכים, נשארנו שם, ליד הצריף, בלי לדעת איך ובמה נתחיל, אך האוקראינים שנפטרו ממלאכת ניקוי מגוריהם קידמו פנינו בשמחה והביאו לנו את כלי העבודה. טיאטאנו את החדרים ושטפנו את הרצפות, ופתאום שמענו את גרישוץ, שעמד בקצה הצריף, צועק: "פוצרים, אליי!" רצנו אליו. הוא הכניסנו לאחד החדרים והראה לנו שהרצפה שמתחת המיטה לא נשטפה, ואדני החלונות מאובקים. אחר־כך ציווה עלי להביא מחדר המשמר את המגלב שלו. כל הדרך

חשבתי איך אוכל להתחמק מהמלקות, אך כשחזרתי משליחותי כבר היה צודיק שכוב על השולחן, אחוריו למעלה, וגרישוץ החל להלקותו מיד. בתוך כך רצתי והבאתי דלי מים, השתחלתי מתחת למיטה ושטפתי את המקום. גרישוץ הלקה וצודיק צעק ובכה – ואני המשכתי לשכב מתחת למיטה. כשסיים גרישוץ את ההלקאה הסתלק מהחדר במהירות. רק אז יצאתי מתחת המיטה, מרוצה על שעלה בידי להיגאל מן המלקות.

לאחר ימים אחדים למדנו לנקות את הצריף באופן שסיפק את רצון הגרמנים – תחילה נהגו גרישוץ ווגנר לבוא לבחון את תוצאות עבודתנו, אך במשך הזמן חדלו מכך כמעט כליל. חוץ מניקוי הצריף היה עלינו להקפיד שכל היום יהיו מים חמים בדוד שבחדר הרחצה ולנקות את המקום. למרות האיסור לטפל באוקראינים אישית, הצענו את מיטותיהם וציחצחנו את מגפיהם, שכן לא היה אפשר לסרב להם. אין ספק, היה זה אחד ממקומות העבודה הטובים ביותר במחנה – עבדנו שם בלי נוכחות הגרמנים, העבודה לא היתה קשה ביותר, ומשהשתלטנו עליה אף נותר לנו פנאי. האוקראינים, שהיו מרוצים מן השירות, נתנו לנו מזון וסיגריות. אך חשוב מכל דבר אחר בעבודה זו היה הניתוק שנותקנו ממערך ההשמדה. למרות שהצריף שבו עבדנו עמד בתווך בין הרציף ובין מחנה שתיים, וממקום זה היה אפשר לראות כל דבר שהתרחש במחנה, לא הייתי מעורב בנעשה. הייתי משקיף מהצד.

ערב אחד, בשעה מוקדמת, נשמעו שריקות קטר מוכרות, שבישרו הגעת משלוח. קרונות הרכבת עצרו ליד הרציף, כרגיל, אלא שהפעם אירע דבר יוצא דופן – עד אז לא הגיעו משלוחים בערבים, וכאשר הגיע משלוח בלילה, היו הקרונות מושארים מחוץ למחנה ומוכנסים פנימה רק עם בוקר. יתר על כן, עד אז בוצעו כל המשלוחים בקרונות משא; הפעם באו בקרונות נוסעים רגילים. היה משונה לראות אורות בוקעים מהקרונות. האנשים ירדו בשקט. לבושם היה כשל נוסעים רגילים – הגברים לבשו מעילים יפים, חבשו מגבעות, ענדו עניבות; לבוש הנשים והילדים היה משובח אף הוא. לרגע היה אפשר לחשוב, שאנשים אלה באו לביקור.

פרנצל הופיע ולקח אתו את "בנהוף־קומנדו". אזור הרציף היה מואר, וכן גם הדרך למחנה שתיים. לא נשמעו צעקות "לצאת את הקרונות!" – הכל התנהל בשקט ובאדיבות. אחרי שירדו האנשים מהקרונות, חילקו להם אנשי "בנהוף־קומנדו" לחם עם ריבה וקפה חם.

האנשים הודו להם מקרב לב. אחר־כך חילקו להם הגרמנים גלויות למשלוח לקרוביהם ולידידיהם – יש לשער, שהאנשים סיפרו כי הגיעו בשלום ונתקבלו יפה. עוד אנו עומדים ותוהים מניין בא המשלוח המהודר הזה, והלב נחמץ על מר גורלם, באו אלינו פרנצל ושטויבל וקראונו למסדר מהיר, בלי ספירה ושאר הקדמות. פרנצל הורה לכל ספר לצאת קדימה, ובלי להמתין לראות מי יצא, ניגש לאחד הבחורים ואמר: "אתה ספר!" הבחור אמר: "לא, אני לא ספר," ואז צעק פרנצל: "אתה ספר, אמרתי!" ושאל: "מה אתה?" עתה ענה הבחור: "אני ספר!" כך המשיך פרנצל לבחור ספרים, ובגורלי נפל להיות אחד מהם.

הכל התנהל במהירות. פרנצל לקח אותנו – היינו כעשרים איש, כולנו צעירים – והוליכנו לחצר ההפשטה שבמחנה שתיים. החצר היתה מוארת וריקה. לרגע חשבתי, שפרנצל יצווה עלינו להתפשט ואנו נלך ממקום זה עירומים, כמו כולם, אך הוא הוליכנו דרך השער, ליד המקום שבו הוצב שלט "קופה". צעדנו בין שתי הגדרות המוליכות אל תאי הגזים. רעד עבר בגופי בלכתי בדרך זו לעבר מחנה שלוש.

היה שקט מסביב. רק הנהם המונוטוני של הגנרטור וקולות הצרצרים נשמעו בלי הרף. לא ידענו לשם מה אנו הולכים. לבסוף הגענו לשלושת הצריפים שנבנו לא מזמן. שני הראשונים היו מוארים וריקים. אנו הוכנסנו לצריף השלישי, שהיה מחובר למבנה תאי הגזים בפרוזדור קטן. בצריף עמדו שתי שורות ספסלים משני העברים. פרנצל חילק אותנו והציבנו מאחורי הספסלים. מדלת הפרוזדור נכנס גומרסקי והביא חבילת מספריים. פרנצל נתן בידי כל אחד מאתנו זוג מספריים ואמר: "עוד מעט יבואו הנה נשים. הן יהיו עירומות ואתם תגזזו להן את השערות. אין לנו זמן. זה צריך להתבצע מהר מאוד. זה צריך לקחת שניות. בנתם?"

עמדנו המומים מאחורי הספסלים, המספריים בידינו. מהצריף הסמוך הגיעו אלינו קולות הנשים. בצריף הראשון הן חלצו את נעליהן ובשני התפשטו. עכשיו החלו להיכנס לצריף שלנו, עירומות כביום היוולדן. בראותן אותנו נבוכו, כיסו בידיהן את גופן ובעיניהן הפתעה. פרנצל הורה להן לשבת ואמר שהוא מצטער, שלמען הנקיון מן ההכרח לגזוז להן את השׂער.

התחלנו לגזוז את השׂער. נראה שעשינו זאת בהססנות, בעדינות ולאט מדי, שכן גומרסקי הפסיקנו ממלאכתנו וציווה עלינו בכעס להסתכל עליו – הוא נטל מאחד הבחורים את מספריו, ניגש לאשה, אסף

בשתי ידיו את כל שערותיה, העבירן ליד אחת, ובכמה תנועות מספריים גזז את כולן באמרו לנו: ״ככה אני רוצה שתעבדו!״

גומרסקי ופרנצל זירזו אותנו ואת הנשים: ״מהר! מהר!״ המספריים גזזו את שערן של צעירות וזקנות, ומראיהן השתנה בבת אחת. כבסרט נע נכנסו בדלת אחת נשים זו אחר זו, ובדלת האחרת יצאו גלוחות ראש אל הפרוזדור. המתח ששרר בצריף היה כה עז עד שיכולתי לשמוע את נשימתי. פרנצל ניסה לשבור את המתח והתבדח בגסות. לאחת הנשים הצעירות אמר: ״אל תהיי עצובה. במהרה יגדלו לך שערות חדשות, עוד יותר יפות״ – וזו חייכה חיוך קל.

לגרמנים לא היתה סבלנות, ואפשר שרצו לסיים וללכת לישון. גסותם גברה. הם הצליפו בנו ובנשים העירומות, המספריים גזזו, הצריף נתמלא ערימות שער. מן הפרוזדור, נשמעו הנשים צועקות לפני כניסתן לתאי הגזים.

ופתאום הכל נגמר. שקט. אחרונות הנשים יצאו את הצריף. אנחנו אספנו את השערות בשקים, ובשני הצריפים הראשונים אספו אנשינו בגדים ונעליים.

פניהן הנפחדות של הנשים, העיניים הנבוכות, המופתעות, לא הרפו ממני. אותו לילה חזרתי וביקשתי את המוות.

הקבוצה שבחר פרנצל אותו לילה נהפכה לקבוצת הספרים. הצבתי כמנקה אצל האוקראינים גאלה אותי ממנה. שוב לא נקראתי לעבודה זו.

מכונת ההשמדה עבדה במלוא הקצב. משלוחים הגיעו מהולנד, מצרפת, מגרמניה, מצ׳כוסלובקיה ומפולין עצמה. ההשמדה בוצעה ללא תקלות. כל משלוח טופל בצורה מיוחדת לו – היו משלוחים שאנשיהם נתקבלים באדיבות, בלחם, ריבה וקפה, ומחצר ההפשטה נשמעו מחיאות־כפיים לאחרי נאום שנשא מישל לפני הבאים – הכל כדי שהעבודה תתבצע מהר, בלי תקלות. אלפי אנשים נעלמו כלא היו בתוך שעות ספורות, בשקט מפליא. ולפעמים היו הגרמנים והאוקראינים מקדמים פני משלוח מזוינים במקלעים, הרכבות עצמן היו מאויישות במשמר כבד, הקרונות היו שבורים, וכבר מרגע ההגעה היו הגרמנים צועקים, מכים ויורים אל תוך ההמון.

הגרמנים ביקשו לעשות כל שאפשר כדי להפחיד את האנשים, לשתקם, למנוע התנגדות. לרוב הצליחו בכך. אנשים רצו לסיים חייהם

מהר ככל האפשר. באותה תקופה כבר ידעו יהודי פולין שהם הולכים למות. היו גם כאלה שהתנגדו, שהתנפלו על הגרמנים בידיים ריקות, שניסו לברוח בתוך המחנה, אך הכדורים השיגום; היו גם שניסו להסתתר פה ושם בתוך הגיהינום – ולכן ירו הגרמנים בלי הרף. לא אחת נדרש להם זמן רב עד שעלה בידיהם להכניס את המובלים למוות לתאי הגזים.

מאז שהוצבתי לעבודה כ״פוצר״ אצל האוקראינים השתנה משהו בהרגשתי. לפני כן הרגשתי מדי משלוח במשלוח, שאני אחד מן המובאים למוות, אלא שמצבי גרוע אף יותר, שכן ניתנה לי ארכת סבל נוספת עד הקץ. במקום עבודתי החדש, חרף נוכחותי בלב הגיהינום, מהלך מטרים ספורים מהרציף – מצריף האוקראינים הייתי צופה בקרונות המוכנסים לתוך המחנה ובאנשים המורדים מהקרונות, שומע את דיבורם, רואה אותם בדרכם למחנה שתיים – שוב לא הרגשתי את עצמי כאחד מהם, כמי שעומד למות יחד אתם.

כמובן, בתוך־תוכי ידעתי כל הזמן, שלבסוף אומת. אמנם הדבר לא נקשר במשלוחים – ההרגשה היתה שאנו, עובדי המחנה, נומת בהוצאה להורג מיוחדת. עכשיו עקבתי אחר המשלוחים כמשקיף מהצד. לבי בכה עליהם ולא על עצמי, ומאחר שלא הייתי נתון בפיקוח קבע של גרמני, יכולתי להתבונן בנעשה. היו רגעים, שלא הייתי מסוגל לראות יותר, ואז השתדלתי לעבוד ולא להביט במראות, לא לשמוע את הקולות שבחוץ. ובכל זאת חזרתי וצפיתי בטרגדיה זאת שהתמשכה בלי סוף.

באחד המשלוחים הגיע מהולנד בית־חולים יהודי על כל צוותו – רופאים, אחיות, אנשי המינהל והחולים. הנהלת בית־החולים התארגנה במהירות. בטרם הספיקו האנשים לרדת מהקרונות, כבר החל בית־החולים לתפקד. שולחן הוצב בשטח הפתוח שליד הרציף, מישהו ישב לידו – כנראה מנהל בית־החולים – וסביבו עמדו רופאים ואחיות בחלוקים לבנים, עיינו ברשימות, חילקו תרופות, הזריקו זריקות. המקום נהפך לבית־חולים שדה. אחיות עזרו לחולים ללכת למחנה שתיים וחלקם הוסעו שמה באלונקות. אנשי ההנהלה פנו מדי פעם לגרמנים – נראה שדרשו פריטים נחוצים לחולים – ודומה שהגרמנים הצליחו להוליכם שולל עד הרגע האחרון. אך לא עבר זמן רב והכל הובלו למחנה שתיים. השטח עמד ריק ללא רופאים וללא חולים. רק הריח המיוחד, האופייני לבתי־חולים, עמד עוד זמן־מה באוויר.

פעם הגיע במשלוח מוסד למפגרים. לגרמנים נקרתה הזדמנות להשתעשע והם לא החמיצוה. מרגע שירדו המפגרים מהקרונות התגרו בהם הגרמנים והאוקראינים והיכום. תגובת המפגרים היתה מחרידה. הם רצו ריצת טירוף וצעקו צעקות לא אנושיות – והגרמנים צחקו בקול רם.

באחד המשלוחים ראיתי אשה כבת שישים עומדת ובוכה, ואיש שעמד לידה, ככל הנראה בעלה, אמר משהו לווגנר בהתרגשות ובכעס. נראה שהדברים שאמר האיש היו בוטים, שכן וגנר הרביץ לאיש במגלב וצעק עליו: ״יהודי ארור!״ ואחר־כך יצא מכליו, שלף את אקדחו וירה באיש. האיש נפל והאשה הטילה את עצמה עליו. וגנר, למרות דרגתו הנמוכה יחסית – אוברשרפירר – שלט בכל המחנה. הוא צץ והופיע בכל מקום ואנו לא ידענו מעולם מתי יתגלה לעינינו ומניין. פניו היו חמורות תמיד, וכשחייך היה חיוכו מר. בערבים, לאחר שננעלנו בצריפים, היה וגנר מתגנב ומאזין לשיחותינו. הוא למד עברית במחנה, כדי להיות מוכן לקראת כיבוש ארץ־ישראל בידי פילדמרשל רוֹמֶל. אכזריותו לא ידעה גבול. כשראינוהו כעוס בבוקר, ידענו שאותו יום יעולל משהו רע, וכי לא יירגע בטרם יהרוג מישהו. הפחד מפניו היה כה עמוק עד שפעם בפעם היינו משַנים את כינויו. תחילה נתכנה בפינו ״ולוול״, וכשהיה קרב לעברנו היינו מודיעים מפה לאוזן, בעברית, ״ולוול הולך!״ כעבור תקופה קצרה בא אלינו ואמר בחיוך מר על פניו: ״ולוול הולך!״

בשלב הבא נהפך כינויו ל״ויקרא״. ״ויקרא בא, ויקרא בא!״ היינו לוחשים זה לזה בראותנו אותו. ושוב, אחר זמן קצר, בא אלינו וגנר ואמר בנימת נצחון: ״ויקרא בא!״

מהמישלוחים שהגיעו מהולנד, מצרפת ומגרמניה נבחרו מאות אנָשים לעבודה, ושוכנו בצריפים החדשים. נבחרה גם קבוצה גדולה של נשים, כולן בחורות צעירות, ששוכנו בצריף צדדי שנקרא צריף הנשים. במסדר חולקו האנשים לקבוצות עבודה שנקראו ״בלוקים״. כל קבוצה־בלוק מנתה כשמונים איש. שעות רבות השקיעו הגרמנים באימון העובדים החדשים בתרגולת־סדר ובלימוד שירים גרמניים. בימי ראשון, אחר הצהריים, היה אפשר לראות במרחב שבין מחנה אחד למחנה שתיים את הקבוצות צועדות אנה ואנה בפיקוד הגרמנים, האוקראינים וה״קַפואים״. צעקות ופקודות נשמעו בלי הרף: ״לינקס! לינקס! מיצן אפ! גראדה מרש! לינקס! לינקס! לינקס!״ קבוצה אחת

שרה את ״די בלואה דרגונן״, קבוצות אחרות הורצו, והאנשים נפלו וקמו, זחלו וקפצו, והפקודות רדפו זו את זו: ״הִינְלֶגְן! (לשכב) אוף מרש! מרש! הינלגן אוף מרש מרש! היפְֶּן! (לקפוץ) רוּפֶּן!״

הקבוצות התחלפו לסירוגין – זו צעדה ושרה וזו עשתה אימוני עונשין, ואחר־כך הוצעדו הכל יחד, שרו, רצו והטילו עצמן ארצה וזחלו כאיש אחד.

איני יודע איך נראיתי בהגיעי לסוביבור, אף לא שמתי לב למראה זולתי. הייתי עסוק מדי בעצמי. עכשיו התבוננתי באנשי המשלוחים בעין בוחנת יותר. אנשים שהגיעו אך אתמול לבושים יפה, מסופרים כצו האופנה, תרבותיים באורח התנהגותם, השתנו בן־יום ללא הכר, במראה ובהתנהגות, תוך כדי מאבק על עצם הקיום.

פה, במחנה סוביבור, התקלף אדם מכל מעטה של נימוס ואורח התנהגות פרי חינוך וחיברות. אפילו חוקי הדת פקעו במחנה, אף שהיו בין המובאים אנשים דתיים שהתפללו יום יום, ואפילו הקפידו על כשרות. פה, במחנה, נתערטל כל אדם עד גלעין אופיו. פה נתהוו אמות־מידה חדשות לא בידי מחוקקים, לא בידי מלומדים והוגי דעות. אנו, החברה הקטנה שעמדה על סף תאי הגזים, שפטנו איש איש לפי מעשיו. הכל היה חשוף וגלוי. לא היה אפשר להסתיר דבר. רוב האנשים התנהגו לפי אמות־המידה שלנו. היו שהפגינו אצילות נפש והקרבה עצמית. היו גם מי שאיבדו כל צלם אלוהים, ששמץ אנושיות לא נותרה בהם. העובדים יוצאי מערב־אירופה התקשו במיוחד – הם, שבאו מחיים סדירים ונוחים, פחות או יותר, לא היו למודי סבל כיהודי פולין. היה זה מעורר רחמים לראותם נאבקים כדי להחזיק מעמד מול מכות וההתעללויות. רבים מהם נשלחו ל״לזרט״ ובתוכנו פרץ גל חדש של התאבדויות – כולן אצל החדשים.

בין הבאים רב מספר האמנים. מגרמניה הגיע צייר נודע והגרמנים ניצלו את כשרונו – הקימו בשבילו אטליה ושם היה מצייר את הדיוקנים שלהם ושל בני משפחותיהם. הצייר המבוגר, בעל סבר הפנים החמור, עבד יומם ולילה כדי לספק את דרישות אדוניו.

הגרמנים בחרו נגנים והקימו תזמורת קטנה, שהיתה מנגנת בימי ראשון. לא אחת אולצנו אנו לרקוד לצליליה. ולפעמים, בהגיע משלוחים, נקראה התזמורת לנגן, למרבה פליאתם של אנשי המשלוח. למחנה הגיעה גם זמרת קברט – מהולנד או מצרפת – ששרה בכל

השפות. לפעמים היו כל הגרמנים מתאספים, התזמורת היתה מנגנת והזמרת שרה. קולה היה זך ועמוק והיא שרה שירים נוגים, שאף כי לא הבינותי את תוכנם גרמו לי הרגשת מחנק בגרוני. היתה לי זו פעם ראשונה שנכחתי במופע של זמרת והוקסמתי ממנה, אבל נראה שגם אחרים הוקסמו, שכן בתום כל שיר נשמעו מחיאות כפיים גם שלנו, גם של הגרמנים. אחר תקופה קצרה נלקחה הזמרת ל״לזרט״ ושוב לא שמענו את קולה. סיפרו, שאחד הגרמנים קרב אליה יותר מדי, אך הגרמנים לא יכלו להרשות זאת והרגוה.

פרשה דומה היה לפאול גרוט, הסדיסט הנורא. הוא נטל לעצמו בחורה צעירה יפהפיה כעובדת נקיון בדירתו ועד מהרה התאהב בה. אנו לא הבנו מה אירע לו – האיש השתנה בבת־אחת, הפסיק להרביץ ולשסות בנו את בַּרי, ואפילו חילק לאנשים סיגריות ושוחח עמם. בצריפנו נשמעו שאלות כגון ״מה קרה לפאול?״ והיו שפירשו זאת כראיה מובהקת לשינוי שחל לטובה במצב הכללי. כעבור זמן־מה נודע לנו, שסיבת השינוי נעוצה בהתאהבותו של פאול ביהודיה ההולנדית – היא השפיעה עליו לטובה. תגובת הגרמנים לא איחרה לבוא. יום אחד, כשנסע פאול העירה, בא וגנר ולקח את הבחורה ל״לזרט״. כעבור דקות ספורות נשמעה היריה השגרתית. כשחזר פאול מהעיר ניגש למגורי אהובתו – אולי אף הביא לה מתנה – אך תחתיה מצא חבורת אנשי אס.אס. ובתוכם וגנר, שלעגו לו ושאלוהו: ״פאול, איפה האהובה שלך?״

מאותו יום ואילך חזר פאול ונעשה לסדיסט גרוע שבעתיים משהיה לפני כן – עד כדי כך שהפריע למהלך התקין של העבודה – וימים תמימים היה שיכור. לגרמנים לא היתה ברירה אלא לשלחו מהמחנה. לימים נודע לנו, שהועבר לטרבלינקה.

למחנה הגיעו שני אנשי אס.אס. חדשים, אונטרשטורמפירר נוֹימן, שהיה לסגן מפקד המחנה, ואונטרשטורמפירר וייס, גרמני גבוה ורזה, מצוחצח מכף רגל ועד ראש, שתפקידו לא היה נהיר לנו – מעולם לא ראינוהו עוסק במשלוחים ולא היה לו שום מגע איתנו; הוא היה משוטט במחנה ומדבר עם הגרמנים והם התייחסו אליו בכבוד.

יום ראשון אחד נקראנו לפנות ערב למסדר. במגרש המסדרים נכחו כל הגרמנים. היה ברי, שמשהו עומד להתרחש. אחרי שביצענו תרגולת־סדר רגילה עלה אונטרשטורמפירר וייס על הבמה ואמר:

״שימו לב, אני רוצה ללמד אתכם שיר!״

היה זה מוזר, שקצין אס.אס. בכיר אומר ללמדנו שיר, אך הוא עמד וקרא באוזנינו את השיר:

אוֹ גִיבּ אוּנְז דֶם מוֹזֶס וִידֶר
צוּ דַיְנֶה גְלוֹבֶּנְס בְּרוּדֶר
זוֹל זִיךְ דַס וַסֶר וִידֶר טַיְלֶן
שְׁטֶלְן אוֹף וַסֶרְזַיְלֶן
פֶּסְט שְׁטֶלְן וִי אַיְן פֶלְזֶנְוַנְד
דַס אִין דִי שְׁמַלֶה רִינֶה
דִי גַנְצֶה יוּדֶנְשַׁפְט דַרִינֶה
מַךְ דִי קְלַפֶּה צוּ
אוּן אַלֶה פֶלְקֶר הַבֶּן רוּאֶה
יֶרוּזַלֶם, הללויה, אמן.*

הלחן של המלים הללו היה רציני ונשמע כתפילה. אנו שרנו כל קטע של שיר בלווית תנועות גוף שונות כהרמת ידיים, כפיפות, ירידה על ברכיים והשתחוות ארצה. כל קטע תורגל פעמים מספר והדבר התמשך על פני שעות רבות עד שהשיר נשמע בהרמוניה מלאה והמחזה נראה מושלם.

אחרי השיר הרציני וכבד־הלחן לימדנו אונטרשטורמפירר וייס שיר עליז, מהיר־קצב:

אִיךְ בִּין אַיְן יוּדֶה דָה קֶנְט איר מַיְנֶה נַזֶה
מִיט קְרוּמֶה נַזֶה שְׁטֶיט זוֹ מִיר פַרַן
אוּן אִין קְרִיג אִיז זִי פוֹרַזִם וִי אַיְן הַזֶה
אוּן בַּי דֶם שַׁךְ דַן שְׁטֶלְט זִי זַיְנֶה מַן
פוּן יִזְרַאֶל אַפְּשְׁטַם אִיךְ
דִי אֶרְלִיכְקַיְט פֶּרְדַם אִיךְ
צְוַי זִין וִי אַיְנְס דַן אֶס אִיךְ נִישְׁט פוֹן שְׁוַיְן

---

* הו, החזר לנו את משה/ לבני אמונתך/ ושוב יֵחצו המים/ ויעמדו נא כנד/ איתן כצוק סלע/ ובמעבר הצר/ תעבור כל היהדות בתוכו/ סיגרו את האשנב/ ולכל העמים תהיה מנוחה/ ירושלים, הללויה, אמן.

אִיךְ בִּין אַיְן יוּדֶה אִין ווֹל אַיְן יוּדֶה זַיְן.*

שיר זה נלמד מהר הרבה יותר. וייס לא דיקדק בו ולא עמד על כל פרט ופרט – ככל הנראה לא העריכו כיצירה חשובה כקודמו. לפי שסיפרו, כי אונטרשטורמפירר וייס עצמו חיבר את המלים והלחנים של שני השירים הללו.

העבודה כ״פּוּצר״ אצל האוקראינים שינתה את אורח חיי לא רק משום שככל שנעשינו צודיק ואני מיומנים בה, נותר לנו פנאי לעצמנו, אלא בראש ובראשונה משום שפטרה אותנו מהשגחתם המתמדת של הגרמנים. למעשה לא היינו נתונים בפיקוחו של איש. שרפירר גרישוץ היה בא לביקורת נקיון שבועית והיה מרוצה מעבודתנו. וגנר היה בא לפעמים ובודק בכל פינה, אך לא מצא רבב. האוקראינים נהגו בנו יפה, לרבות אפילו האכזריים ביותר שבהם, כטרס ורוק־צוק (כינוי זה דבק בו משום שתמיד היה צועק עלינו ״רוק־צוק!״ – מהר!). רוק־צוק וטרס היו מבצעים את רוב ההוצאות להורג. רוק־צוק אהב לדקור אנשים בפגיון, ואף אני טעמתי פעם טעם דקירה שכזו. פעם אחת ראיתיו דוקר למוות תינוק, שהושאר בחצר ההפשטה.

יחסם האנושי של אוקראינים אלה כלפינו הפתיעני. יום אחד קרא לי רוק־צוק לחדרו וחתך בפגיונו פרוסת נקניק ונתנָהּ לי. לא הבנתי מה פשר הדבר. חשבתי, שבתוך שניות יתקע את הפגיון בבטני. אך הוא רק העלה על פניו חיוך מהיר כאומר: אתה רואה, אני מסוגל גם להיות טוב.

האוקראינים התרגלו אלינו כאל כלביהם. כל עוד עשינו את רצונם התייחסו אלינו יפה ומדי פעם זרקו לנו עצם. גם אנחנו התרגלנו אליהם. העבודה אצלם היתה נוחה למדי עד שלא ניתן להשוותה כלל עם מה שהתרחש במרחק צעדים ספורים מאתנו. שנינו, צודיק ואני, נמצאנו כעל אי בודד, מוקף ים שורץ כרישים.

לי לא נדרש אוכל רב כדי להשביע את רעבוני, וכך יכולתי לתת יום יום את מנת הלחם והמרק שלי לחבר הטוב שרכשתי בימי מחלתי, שהיה לי כאח. בזמן המחלה עזרו לי כל אנשי המחנה, אך אחד מהם,

* אני יהודי, רואים אתם לפי חוטמי/ עם עצם עקומה הוא מופיע לפני/ ובזמן המלחמה זהיר הוא כארנבת/ ובשעת הכרעה מעמיד הוא את תנאיו/ מוצאי מישראל / ולויושר אני בז/ שניים הם כאחד, ואיני אוכל חזיר/ אני יהודי ואני רוצה להיות יהודי.

בחור דתי ושקט, מבוגר ממני בכמה שנים, אברהם שמו, התמסר אלי במיוחד. אברהם ישב לידי וסעד אותי כל ימי מחלתי. הוא השקה אותי, מחה את זיעתי, נטע בי הרגשה שאיני בודד. לא אחת שאלתי את עצמי איך אוכל לגמול לו, והנה נפתחה לפני אפשרות לעשות משהו למענו. חוץ ממנת האוכל היומית הייתי מביא לו יום יום סיגריות. ולא רק לו, אלא גם לחברי האחרים הבאתי דברים. הייתי אוסף את בדלי הסיגריות מכל האזור, לפעמים הייתי מוצא גם סיגריות שלמות כמעט, שנוררתי אצל האוקראינים סיגריות ופריטי מזון, ומדי יום, בתום העבודה, הייתי חוזר עמוס למחנה. אילו נתפסתי, אין ספק שהיו הורגים אותי בשל כך, אך לחיים לא היתה בעינינו חשיבות וצודיק ואני היינו מבריחים דברים למחנה מדי יום ביומו – עשרות היו ממתינים להגיענו כדי ליהנות מסיגריה או לפחות מבדל סיגריה.

ככל שחלף הזמן גבר התאבון. התחלנו לעשות עסקות עם האוקְראינים – הבאנו להם מהמחנה זהב ודולרים והם הביאו לנו מהכפר פריטי מזון וסיגריות, שאותם היינו מבריחים למחנה. לפעמים הייתי חוזר מהעבודה במכנסיים מלאות נתחי בשר וסיגריות. בדרך, כשהייתי נתקל בווגנר או בפרנצל, הייתי משוכנע שהם רואים מה אני מסתיר, והנה־הנה יבוא סופי, אך בכל פעם שכזאת חלפתי על פניהם בשלום ובנשמי לרווחה הייתי אומר לעצמי שעלי לחדול מן ההברחות הללו – אך למחרת חזרתי למנהגי.

יום ראשון אחד אחר הצהריים ראיתי על יד מטבח האוקראינים דליים מלאים אוכל בשרי. שאלתי את הטבח האוקראיני למה הללו מיועדים והוא ענה שהוא שולח אוכל זה לחזירים. ביקשתי ממנו רשות לקחת שני דליים והוא נעתר לי. אחרי ששני הדליים היו ברשותי הרהרתי בסכנה הכרוכה בהליכה למחנה בגלוי עם שני הדליים, ולא ידעתי מה אעשה. הפעם לא היה מדובר בחתיכת נקניק, גבינה או לחם, שאותם בידי לחלק כרצוני – איך ולמי אחלק את כל תכולת הדליים? במחנה שרר רעב, וכל אימת שהבאתי דברי מזון היו הכל נועצים בי מבטים בתקווה לקבל משהו מהאוכל הטוב.

נקלעתי למצב מורכב. צעדתי עם שני הדליים, שבקושי נשאתים, ובחלפי על פני כל האנשים ניגשתי הישר אל משה "גנרל גוברנר" ומסרתים לו. ידעתי, שמהאוכל שהבאתי ייהנו לאו־דווקא האנשים הראויים, אך לא היתה לי ברירה והייתי מרוצה על שנפטרתי מהדליים. לא העליתי בדעתי מה צפוי לי.

במסדר הערב קרא פרנצל פתאום לכל ה״פוּצרים״ לצאת קדימה. נעמדנו כולנו בשורה לידו, ואז שאל בקול רם: ״מי מכם הביא אוכל ממטבח האוקראינים?״

״אני,״ אמרתי והרגשתי שאני גוזר על עצמי גזר־דין מוות.

״בוא הנה!״ צעק פרנצל.

ניגשתי ונעמדתי מולו. פרנצל הצליף כמה צליפות על ראשי ועל פני והורה לי להסתובב ולעמוד מול האנשים. אחר־כך פנה לכולם וצעק: ״אני שואל אתכם, מי פה בעל־הבית – אני או ׳דר קליינר הונד־פוץ׳? [פּוֹת כלבה קטנה] – מי נותן פה לאכול, אני או ה׳קְלַיינֶר הוּנד־פּוֹץ׳?״ ובכל פעם חזר והצליף על ראשי, אחר־כך פרץ בצחוק ובהצביעו עלי הכריז, תחילה בעודו צוחק ואחר־כך במלוא הרצינות: ״הסתכלו עליו! אם זה יקרה עוד פעם אני יורה בך!״ הוא הוסיף עוד כמה צליפות ושילח אותי חזרה למקומי בשורה.

איש מאתנו לא השׂיג מה קרה – כיצד אחרי פשע כה חמור שפשעתי השאירני פרנצל חי. רבים אמרו, שזה נס משמים, והיו שטענו שלמזלי היה פרנצל שיכור ולא פעל כמנהגו במקרים שכאלה.

היתה זו פעם שניה שניצלתי ממוות מידי פרנצל. בתקופת עבודתי במיון חפצים, בא פרנצל פעם אחת וקרא לעשרה אנשים. מאחר שעמדתי בקרבתו יצאתי ונעמדתי בשורה, אך הוא שילח אותי בחזרה לעבודה ולקח אחר במקומי. אחר־כך ראינו שהעשרה הולכים בכיוון ה״לזרט״. היריות נשמעו רק לפנות ערב, ואז הבנו לאיזה צורך לקח פרנצל את האנשים – כשהיה הבור ב״לזרט״ מתמלא גוויות, היו לוקחים עשרה איש לכיסויו ולחפירת בור חדש, ואותם, את החופרים, היו מכניסים ראשונים לתוך הבור ויורים בהם למוות.

לימים נודע לי, שאנשי ״בנהוף־קומנדו״ כעסו על שלא קיבלו מהאוכל שהבאתי, וה״קַפּוֹ״ שלהם התלונן לפני פרנצל. בערב באו כמה מאנשי ״בנהוף־קומנדו״ והתנצלו לפני באמרם שלהם לא היה חלק בהלשנה.

איש מאתנו לא האמין, שנחיה זמן כה רב במחנה, אך למעשה שרדו רק מעטים מן הוותיקים – הללו היו בעלי מקצוע ובעלי תפקידים במחנה כ״פוּצרים״, עוזרי טבחים, מחסנאים, רפתנים, מפטמי אווזים ודומיהם. מאות עובדים אחרים נהרגו יום יום במהלך החודשים שחלפו עלי במחנה, והוחלפו באחרים. כולנו ידענו שגורלנו נחרץ, שבקרוב נמות,

שזו רק שאלה של זמן. הגרמנים אמרו לנו, שבהסתיים העבודה במחנה נישלח לגרמניה, לעבוד בבתי־חרושת, אך אנו לא האמנו במלה אחת שלהם.

״ציגיינר״ חיבר שיר ושר אותו כשישבנו יחד:

וו לוּסְטִיג אִיז דָה אוּנְזֶר לֶבֶּן פַּרְיָאַה
מֶן טוּט אוּנְדְז דוּ עֶסֶן גֶבֶּן פַּרְיָאַה
וו לוּסְטִיג אִיז דוּ אִין גְרִינֶם וַלְד
וִי אַלֶה יִדֶן מַכְט מֶן קַלְט...*

באחד המשלוחים מהולנד הגיע חייל גרמני, לבוש בבגדים אזרחיים, והיה מן הנבחרים לעבודה. האיש הופתע כשמצא את עצמו במחנה כלשהו שעל טיבו לא ידע שמץ דבר. הוא הראה לנו את תעודותיו האישיות כחייל בצבא הגרמני וסיפר לנו, שכאשר היה בחופשה ביקר אצל חברתו היהודיה, וכשבאו לקחת את בני המשפחה למזרח החליט להצטרף אליהם. הוא כעס על שהשלטונות לא הרשו לו ללכת עם חברתו וזרקו אותו למקום הזה, ודרש בתוקף פגישה עם קצין, להבהרת הטעות המצערת. בתגובה על דרישה זו בא אליו וגנר, והחייל הראה לו את התעודות והסביר לו את המקרה. וגנר לקח את החייל אתו והוליכו ל״לזרט״, שם ירה בו.

בד בבד עם הידיעה שאנו נדונים למוות ועלולים למות מדי יום, גברו והלכו בלבי – ודומה שגם בלב זולתי – רצון עז לחיות, אמונה עיוורת, נטולת שמץ הגיון, בכך שנצליח לעשות משהו ולברוח מהמחנה. היינו נכונים לעשות כל מעשה, תהיה מידת הסיכון או מידת ההצלחה הכרוכה בו ככל שתהיה, כדי לברוח, אלא שלא היה לנו מושג כיצד לבצע זאת, אף לא היה בינינו איש בעל כושר לארגן ולהנהיג מבצע שכזה. אך המחשבה על בריחה העסיקה אותנו בשיחותינו. חלמנו עליה. חיכינו והאמנו, שיבוא יום ויקרה משהו, שיעשה אותה לאפשרות ממשית.

יום אחד התרחשה במחנה פעילות חריגה – הגרמנים התרוצצו, חוליית אוקראינים מיהרה להזדיין בנשק ולצאת עם גרמנים את שער המחנה – היה ברור שקרה משהו. כעבור זמן־מה ראיתי אנשים זוחלים

---

* כמה שמחים פה החיים שלנו/ נותנים פה לנו לאכול / כמה שמח פה ביער הירוק/ מקום שם מחסלים את כל היהודים.

דרך שער המחנה, מלווים בגרמנים ובאוקראינים. תחילה לא ידעתי מיהם, ובינתיים הוחזרו למחנה מכל עבר, במהירות, כל קבוצות העובדים. בתוך כמה דקות נאספו והוחזרו למחננו גם ה"פוּצרים" ועובדים אחרים שעבדו אצל הגרמנים, ואז היו שסיפרו קטעי דברים על בחורים מאנשי "וַלְד־קומנדו", שהרגו גרמני או אוקראיני, על חלק מאנשי ולד־קומנדו שברחו ועל יתרם שנתפסו והוחזרו למחנה. פרטי הפרשה עדיין היו סתומים ולא ידענו מה אמת בכל ששמענו. מכל מקום, התנהגות הגרמנים לא בישרה טובות.

כל גרמני שראינו היה מזוין בנשק אוטומטי וברימונים תחובים בחגורתו. הסכמנו בינינו, שאם יבקשו הגרמנים לחסלנו, נתנגד ונתנפל עליהם – מוטב להיהרג בצורה כזו מלכת לתאי הגזים. מישהו אמר: "אם יוליכו אותנו למחנה שלוש, נתנפל בדרך על הגרמנים..."

קבוצה גדולה של גרמנים ואוקראינים הגיעו למחנה שלנו וערכו מסדר, שהפעם התנהל בקפדנות ובמתח. האנשים נספרו כמה פעמים, ואחר־כך נצטווינו ללכת. יצאנו בשער שלנו ופנינו למחנה שתיים, מלווים משני עברינו בגרמנים ובאוקראינים שנשקם דרוך ומכוון אלינו. עקפנו את מחנה שתיים ומצאנו את עצמנו הולכים לכיוון מחנה שלוש, אך לא בדרך שבין שתי גדרות התיל אלא בשדה פתוח, על יד פסי הרכבת הצרים. המתח שגבר והלך מדקה לדקה הגיע לשיאו. לפנינו ראינו גג בנין תאי הגזים. אנחנו בדרך לשם! לא, לא יתכן שנלך כולנו מסודרים בשלשות, הישר לתאי הגזים! היתה הרגשה, שמדי שנייה עומד להתרחש משהו מזעזע, שבתוך רגע תתמלט צעקה איומה מגרונות כולנו ואנו נתנפל על הגרמנים ונקרע אותם לגזרים, שהמקלעים יקצרו בנו והמקום ייהפך לנהר של דם.

הרגליים המשיכו ללכת לפי הקצב "לינקס! לינקס!" הראש סחרחר. פתאום נשמעה הפקודה "עמוד!" פרנצל קיבל את הפיקוד וסידר אותנו קבוצות קבוצות. פנינו לעבר מחנה שלוש. כל הגרמנים, וביניהם מפקד המחנה האופטשטורמפירר רייכסליטנר וסגנו אוטרשטורמפירר נוימן, ולידם מחלקת אוקראינים, עמדו בצד. הכל היה ערוך כמו לטכס חגיגי.

למקום קרבה והלכה קבוצת יהודים מלווים במשמר כבד. כולם הועמדו מולנו, במרחק כשלושים מטר מאתנו. היו אלה מי שנותרו מהוַלְד־קומנדו, רובם יהודים מהולנד. פניהם הביעו עייפות והשלמה עם הגורל. וגנר נאם נאום קצר. "היום – אמר – בוצע פשע איום על־ידי יהודים פושעים. הם רצחו חייל אוקראיני וניסו לברוח, אבל לא

הצליחו. כולם נהרגו או נתפסו. אלה שעומדים פה יוצאו להורג ביריה, כעונש. אני מזהיר אתכם – אם ינסה אחד מכם לברוח, אתם תקבלו את העונש. אתם תמותו!"

כיתת יורים התמקמה בינינו ובין הנדונים למיתה. פרנצל פקד עליהם לטעון את נשקם. היורים כיוונו נשקם אל האנשים. פרנצל פקד: "אש!" – וכולם צנחו בבת אחת. רק אחד ניסה להתרומם, כאילו לא נפגע. פרנצל מיהר אליו וירה בו צרור.

דומיה של דקה או שתיים נמשכה כשעה. קולות הירי עוד הידהדו באוזניים. הגופות היו מוטלות לפנינו ללא ניע, כאילו לא היתה בהם רוח חיים מעולם.

וגנר קרא למשה "גנרל גוברנר" ומסר בידו את הפיקוד עלינו. הוא פקד: "שְׁטילְשְׁטַנְד! רֶכְטְס אום! גְרַדֶה מַרְש! לינְקְס, לינְקְס!" – והוליכנו חזרה למחנה.

פרטי האירוע נודעו לנו רק למחרת, מפי האוקראינים שהיו שם. אנשי יחידת "וַלד־קומנדו", שמנתה כשלושים איש, יצאו אותו יום, כרגיל, לעבודה ביער, מהלך כחמישה קילומטרים מהמחנה, מלווים בגרמני ובשלושה אוקראינים. לפני הצהריים יצאו שני יהודים, מלווים באוקראיני, להביא מים מבאר שעמדה במרחק קילומטר אחד ממקום העבודה. בהגיעם לבאר הרגו השניים את האוקראיני בסכינים שהכינו בעוד מועד, זרקו את הגופה לתוך הבאר כדי להקשות על מציאתה, וברחו.

במקום העבודה חיכו לשלושה לשווא, ולבסוף הבינו שקרה משהו. הגרמני שלח אוקראיני לבדוק מה אירע והלה חזר מבוהל וסיפר, שמצא את האוקראיני הרוג בתוך הבאר. הגרמני מיהר לאסוף את העובדים והחל להחזירם למחנה. כמה יהודים הבינו מה קרה, ואולי אף ידעו את תוכניתם של השניים, ובדרך, בתוך היער, ברחו לכל עבר. הגרמני ושני האוקראינים לא יכלו להשתלט על כולם. חלקם נהרגו וחלק הצליחו לברוח. קבוצה שניה של יהודים לא ניסו לברוח – הללו היו יהודים מהולנד, עובדים חדשים במחנה. הם לא תפשׂו את המצב; גם לא היה להם לאן לברוח – את הסביבה לא הכירו, את השפה המדוברת באזור לא ידעו. היו אלה היהודים שנורו בשדה לעינינו.

ימים אחדים התנהלו בתוכנו ויכוחים סביב השאלה אם נכון עשו שני היהודים בברחם. הדעות היו חלוקות. במשך הזמן שעשינו יחד במחנה נתגבשה בינינו תחושת שותפות והרגשה אחריות איש לרעהו, ועל

יסוד זה טיפחנו משאלת־לב: לו יהיה גורלנו אחד – יקרה לנו אשר יקרה, אך לכולנו יחד. ועם זאת דומה, שבתוך־תוכנו הצדקנו את השניים שפרשו מן הציבור וברחו – מי שיכול, יציל את עצמו! כך או כך, אנו כולנו כבר בחזקת מתים. הריגת האוקראיני ובריחת שני היהודים עובדי "ולד־קומנדו" שוב הציתה בתוכנו את התשוקה להתמרד ולנסות לברוח. זה עתה נוכחנו לדעת, שכשם שהורגים יהודים אפשר להרוג אוקראינים וגרמנים; שאפשר להצליח לברוח.

צריף הנשים עמד בפינת מגרש המחנה שלנו, בסמוך לבית־המלאכה של הסנדלרים. בלוק הנשים היה מחוץ־לתחום לגברים, וביקור בצריפן נאסר לחלוטין. ואף על פי כן נתרקמו קשרים בין הבחורים ובין הבחורות, ובחורים נכנסו ויצאו בבלוק הנשים. היו קשרי בחור־בחורה שטחיים, רגעיים, פרי כמיהת נעורים לטעום טעם אהבה לפני הקץ. בתנאי חיים רגילים מנסים מחזרים לקנות לבן של בחורות במתנות יקרות־ערך. בתנאי המחנה פעל אותו עקרון, אלא שכאן לבשה מתנה יקרת ערך צורה אחת ויחידה של דברי מזון, ולפיכך היה לבחורים שיכלו להביא מנות אוכל סיכוי ליהנות מידידותן של בחורות.

אחת הבחורות ניסתה "להתחיל" אתי, ואני לא הבנתי מה פתאום זו נטפלת אלי ומפגינה כלפי ידידות. רק כעבור זמן־מה סיפר לי צודיק, ש"יש לו בחורה" והוא מביא לה כל יום דברי מאכל שהוא קונה אצל האוקראינים. הוא אמר לחברתה של ידידתו, שראוי לה לקשור מגע אתי, שכן אז יהיה לה מה לאכול. אני לא ידעתי את מלאכת החיזור, וגם נראה לי כי לא זה המקום לקשור קשרים עם בחורה; לדידי אף היה בכך משהו מכוער.

אך היו במחננו גם התקשרויות של ממש, שהתפתחו ליחסי אהבה סוערים. אהבה היא מן הדברים המתאימים את עצמם לכל מצב. אחד מאתנו, בחור מצרפת שכונה בפינו "דֶר פְרַנְצוֹיְז" (הצרפתי), ואפילו בתנאי המחנה נראה אלגנטי, בלט כ"חברה'מן" ועד מהרה התיידד עם זמרת. שניהם נודעו כזוג נאהבים. יום אחד, במסדר הערב, קרא וגנר ל"פרנצויז" לצאת אליו קדימה, ובין השניים התנהלו חילופי דברים נרגזים. בתום המסדר הורה וגנר ל"פרנצויז" לבוא עמו, ולכל היה ברור שהוא לוקח אותו כדי להרגו. פתאום פרצה הזמרת מן הצד, רצה ישר אל וגנר ואמרה: "אם אתה לוקח אותו, אני רוצה ללכת אתו!"

וגנר לקח את שניהם ל"לזרט". הם מתו יחד באהבתם.

פעם אחת נתפס זוג בשעת התייחדות. פרנצל התבדח על חשבונם במסדר ואמר: ״הם עשו דבר אסור. הם היו צריכים להתחתן לפני זה,״ ולכן פסק להם עשרים וחמש מלקות. השניים הושכבו על ספסלים, פלג גופם התחתון מעורטל. שני ״קַפּואים״ הילקו אותם וצעקותיהם התלכדו לאחת.

צודיק ואני המשכנו להבריח אוכל למחנה. היה בינינו הסכם לא אמור – כל אחד מאתנו עובד לעצמו בלי לערב את חברו, לבל יינזק האחד אם ייתפס האחר. למרות שעבדנו יחד והסתדרנו בינינו יפה, לא קמה בינינו ידידות עמוקה. לא נמצאה לנו שפה משותפת ובחזרנו מהעבודה לא היה בינינו מגע כמְעט. לצודיק היה אב במחנה, ומצב זה היה אחת מסיבות אי התקרבותנו זה אל זה.

צודיק השתנה מאוד מאז התקשר עם בחורה – הוא נתמלא שמחה, והיה אפשר לראות שכל מחשבותיו נתונות לה. הוא הגדיל את עסקותיו עם האוקראינים והבריח למחנה כמויות מזון גדולות. אביו פנה אלי בבקשה, שאשפיע על צודיק שלא יבריח כל כך הרבה; הוא פוחד שמא ייתפס פעם. עשיתי כבקשת האב ודיברתי על לבו של צודיק, אך ללא הועיל. יום אחד, קרא וגנר במסדר לכל ה״פוצרים״ לצאת קדימה. אחר־כך עבר על פנינו, עצר ליד צודיק ושאל: ״אתה צודיק?״ כשענה צודיק בחיוב אמר וגנר לכל ה״פוצרים״ האחרים לחזור למקומם בשורות.

אביו של צודיק הבין מה עומד להתרחש, יצא גם הוא מן השורות, התייצב לפני וגנר וניסה לדבר על לִבו של וגנר, בבקשו ממנו לסלוח לבנו הפעם. משלא נענה, ביקש ללכת עם בנו. ואמנם, בתום המסדר לקח וגנר את שניהם וירה בהם. לכולנו היה ברור שהיה פה מעשה הלשנה, אך לא ידענו מי הלשין. אמרו, שאחת הבחורות, שקנאה בחברתה על שום המזון הרב שקיבלה, היא שהלשינה עליה לפני וגנר, אך הדבר לא הוכח.

למחרת הבוקר, כשהכריז וגנר ״פוצרים החוצה!״ יצאתי לבדי וחיכיתי לצירופו של מישהו אלי במקום צודיק, אך וגנר אמר לי: ״לא תקבל אחר. תצטרך להסתדר לבדך. אתה חי טוב מדי.״

יום אחד הובא למחנה מנוף גדול, בעל שתי כפות משוננות. כמה ימים עמד המנוף ליד מחנה שתיים, שם טיפל בו גצינגר זמן ממושך,

ואחר־כך הועבר למחנה שלוש. כעבור זמן־מה נתמלא האויר סביב ריח איום של בשר מרקיב וחרוך, ועשן שחור וסמיך הגיע לעברנו ממחנה שלוש וכיסה את השמים. נזכרתי בקבורת אבי בבית־הקברות שבעיירה הקטנה פרושקוב.

כפי שהתחוור, נתקבלה במפקדת המחנה הוראה לחפור ולהוציא את רבבות הגוויות שנקברו בבורות העצומים, לשרוף אותו, לטחון את העצמות ולפזר את האפר בשדות כדשן – לבל יישאר להן זכר. מאותו יום ואילך, במשך שבועות וחודשים, לא נחה האש ולא חדל העשן יומם ולילה. בימים של מזג אויר יפה היה עמוד העשן מיתמר הישר למרומים, ואני יכולתי לראות בתוך התימרות צללי אנשים וילדים עולים השמימה בשלשלת אין־סופית. היו ימים, שהרוחות הביאו עמן את העשן והריח הנורא גלים גלים, והנשמות עברו דרכך, נגעו בך, פעם חלושות, פעם בחוזקה, והמשיכו לדאות הלאה, הלאה. והיו ימים שהכל עמד, דבר לא נע ולא זע, והעשן, תחת לעלות אל על, התנשא מעט והשתפל בחזרה והתיישב לו אט על פני המחנה כולו עד אין מפלט. העשן המצחין הזה חדר לכל פינה בצריף, מילא עיניים, אף, פה, כל חריץ בגוף, ואתה חשת שאתה אפוף עשן של אנשים שהועלו על המוקד, שבתוך העשן הזה אתה נמצא במחיצתם של המתים, שאתה אחד מהם, והנה, עוד מעט, תעלה אתם יחד השמימה.*

שריפת הגוויות נתנה לנו חומר למחשבה: מה פתאום החליטו הגרמנים לחפור את גוויות המומתים בגזים מהבורות ולשרפן? לא היה ספק, הכוונה היתה למחות את עקבות הרצח ההמוני, אך גם היה אפשר, שהגרמנים עמדו להפסיק את ההשמדה ולפרק את המחנה, ומשום כך החלו לחסל את העקבות. אם כך, משמע שקיצנו־אנו קרוב מאוד, ולכן עלינו למהר ככל האפשר ולארגן בריחה. בערבים, בפינות חצר המחנה, בשכיבה על הדרגשים שבצריף, דיברנו שוב ושוב על בריחה. משה "גנרל גוברנר" היה אף הוא מעורב עמוקות בשיחות אלה.

ערב אחד, לאחר שכבר חזרו הכל מהעבודה, נכנסו למחנה קבוצת גרמנים מזוינים בנשק אוטומטי, ווגנר בראשם. לקראתם יצא יהודי מבוגר למדי, תושב ברלין שכונה בפינו "דֶר בֶּרְלִינֶר". איש זה,

* בסוביבור לא היו משרפות סגורות. את הגוויות שרפו הגרמנים על מוקד, שנבנה שכבת עצים שכבת אדם, לסירוּגין.

שהגרמנים התייחסו אליו כמו היה אחד משלהם, הלך עתה יחד אתם. פרנצל ושטויבל נכנסו ישר לחדר ה״קַפּוֹאים״ והוציאו משם את משה ״גנרל גוברנר״ ועוד ״קַפּוֹ״ אחד. פני שניהם היו חיוורות כסיד. משה היה בלי כובעו המכוכב ובלי מעיל כפתורי הזהב. ״דֶר ברלינר״ הצביע על בחורים שונים – כולם ממקורבי משה – וכולם, בסך הכל שמונה, נלקחו מיד ל״לזרט״ ונורו שם.

שוב חזר השתלט עלינו יאוש מוחלט, ולאו־דווקא מפני שמשה, ה״קַפּוֹ״ המשוגע, לא יזכה להיות אחרון הנכנסים לתאי הגזים, כפי שדימה, אף לא בגלל כל האחרים שהומתו – הרי ההמתות היו דבר יום ביומו סביבנו וכבר הורגלנו בהן מכבר, אף התקנאנו במידה רבה במומתים על שסבלם־הם תם אחת ולתמיד, ואילו אנו, מה צפוי לנו? לא, היאוש הנורא כירסם בנו על שום ששוב ושוב היתה בנו ידם של מלשינים מתוכנו – כל פעם, מחדש, נמצא לגרמנים מישהו שהלשין לפניהם על כל דבר שהתרחש בחבורתנו.

אמְנם, על ״הברלינר״ אמרו, שהוא אדם מוזר ומשוגע – הוא היה אומר, שלמרות היוולדו יהודי הוא גרמני ואין לו שום שייכות ליהדות, והוא בטוח שיחזור לברלין ויוחזר לו כבודו... עכשיו, מכל מקום, תמורת ההלשנה וההתרפסות לפני הגרמנים, הוכתר איש זה ל״גנרל גוברנר״, נתפרו לו חליפה וכובע מיוחדים, והוא, מסור לגרמנים ככלב נאמן, התאכזר לנו ללא רחם. ״הברלינר״ השרה פחד על המחנה. הוא לא ידע בושה. כשהבחין בקבוצת אנשים מכונסים יחד, אפילו בערב, בצריף המגורים, קרב והאזין, שאל על מה מדברים. גם באמצע הלילה היה עובר בין הדרגשים ובודק אם הכל ישנים. הוא היה ממרר לנו את חיינו ברגעים שהגרמנים הסתלקו והניחו לנו.

״הברלינר״ בטח כל כך בסמכותו עד שהרשה לעצמו להפר פקודה של פרנצל. פרנצל הורה יום אחד לתת לאנשי ״בנהוף־קומנדו״ מנת אוכל נוספת, שעה ש״הברלינר״ סבר שהדבר אינו מגיע להם, ולפיכך ציוה על הטבח לבל ייתן להם תוספת זו. אנשי ״בנהוף־קומנדו״ התלוננו לפני פרנצל, והלה התרתח ואמר להם לעשות ב״ברלינר״ כעולה על רוחם. השמועה שעד מהרה ייעשה ב״ברלינר״ משפט־לינץ׳ פשטה חיש מהר ברחבי המחנה, הצריף נתמלא אדם, ובחורי ״בנהוף־קומנדו״ התייצבו ליד דלת ה״קַפּוֹאים״. כשיצא ״הברלינר״ מחדרו התחילו האנשים לעלוב בו. הוא נפתע, הרגיש, כנראה, שהוא נתון במלכודת, ופתאום נתמלא כעס, צעק ״ארורים!״ והניף את מגלבו

כדי להצליף בתוקפיו. אחד מן הבחורים משך מידו את המגלב, וכולם החלו להטיל את האיש זה לידי זה עד שהפשיטוהו עירום, השכיבוהו על ספסל, והרביצו בו מי בידו ומי ברגלו, מי במגלב ומי במוט מטאטא. צעקות המוכה נחלשו והלכו עד שנדם. "דֶר ברלינר" היה מת.

החיים במחנה ניתקונו מהעולם החיצון לא רק פיסית אלא גם נפשית. העבר נראה כה רחוק, עד שלפעמים נדמָה כמו לא היה כלל ומכל מקום, לא הגיתי בו. זה מכבר חדלתי להתגעגע על הבית, על ימי הילדות, על כל דבר אחר שהיה. זכרון בני המשפחה האהובים היה מנצנץ במוחי רק לשברירי שנייה. הכל נותק, היה כלא היה. ועכשיו באו ימים נוראים ועוררו בי באחת גל געגועים וזכרונות, שלא הִרפו ממני אף לרגע. היה זה כמו מצאתי דבר שאיבדתי מזמן. מצאתי את עצמי חושב על משפחתי בלי הרף, חזרתי ושאלתי: הנשאר מי מהם בחיים?

אותי ודאי חשבו הכל למת.

תמונת הבית בראש השנה וביום כיפור עמדה לפני במלוא בהירות, עוררה בי הרהורים על הדת. חברי אברהם אמר, שעובדת היותנו בחיים, עדיין, היא נס משמים. אני דחיתי קביעה זו. הפסקתי להאמין בקיומו של אלוהים המנהל את העולם הזה. ובכל זאת, החלטתי לצום ביום כיפור, שכן אחרת אפגע במשפחתי הדתית. בראש השנה היו שהתפללו מעט לפני היציאה לעבודה ומעט לאחריה, ואפילו תקעו בשופר בעת שקבוצה אחת שרה לבל תישמע התקיעה. ביום כיפור צמו הכל כמעט והתפללו בכל רגע פנאי.

יום אחד הובאו למחנה כמה מאות בחורות יהודיות ממחנה טרבניקי. הגרמנים שיכנון בשלושת הצריפים שבקדמת תאי הגזים, ואנשינו הביאו להן יום יום אוכל ומים. הבחורות לא עשו דבר, ואנחנו תהינו לשם מה הגרמנים מקיימים אותן. באותם ימים נערך במחנה מבצע נקיון מיוחד – כל פינה במחנה נוקתה וצוחצחה. לצריף האוקראינים בא פעם בפעם גרמני אחר ובדק אם הכל נקי ומסודר, ואני עבדתי קשה כדי למלא אחר שגיונות כל הגרמנים. יום אחד הוחזרו כל קבוצות העבודה למחנה וננעלו בתוך הצריפים. אחר־כך קרא לי אוברשרפירר גרישוץ וציווה עלי לטאטא בחוץ, במקום שלא היה בתחום עבודתי. באותו זמן נשמעה שריקת קטר, ורכבת בעלת שלושה קרונות נכנסה למחנה. גרישוץ גירש אותי לתוך הצריף, וכעבור דקות מספר ראיתי קבוצה

גדולה של קצינים גרמנים צועדים אל מחנה שתיים. במרכזם ראיתי את הימֶלֶר נמוך הקומה. החבורה עצרה, והימלר הטיל מימיו באמצע השדה. הכל עמדו והמתינו לו, והוא פלט משהו והכל צחקו והמשיכו בדרכם למחנה שלוש. לאחר שעה ארוכה חזרה הפמליה ממחנה שלוש. האורחים, שלא ביקרו בשום מקום אחר, נכנסו לרכבת ועזבו את המחנה.

אחרי ביקור הימלר לא הביאו יותר אוכל לבחורות שבצריפים. הן כבר לא היו בחיים. את הבחורות קיימו במחנה שבועיים כדי להדגים לפני הימלר ואנשיו את שיטת ההשמדה.

למרות ניתוקנו המוחלט מן העולם החיצון החלו לחדור אלינו ממקורות שונים, טיפין טיפין, ידיעות על המתרחש, שהיו לנו כהבזקי אור בעלטה. סופר, שהתקדמות הצבא הגרמני נבלמה בשערי מוסקווה וסטלינגרד; שהגרמנים סופגים אבידות כבדות; שרכבות מלאות פצועים גרמניים זורמות בלי הרף מהמזרח מערבה, לגרמניה; שגם בחזית המערבית נבלמו הגרמנים על תעלת למנש ואין ביכולתם לחצותה; שבאפריקה הובס גנרל רומל בידי האנגלים. חלפו תמו, ככל הנראה, ימי ההצלחה הגרמנית בכל החזיתות! ועוד נודע לנו, שבעלות־הברית מפציצות את ערי גרמניה יומם ולילה, והן נהפכות לעיי חורבות – איש אס.אס. ממחננו חזר מגרמניה אחרי שכל בני משפחתו נהרגו בהפצצה שכזאת, והיה עניין רב בכך, שבא לשפוך לבו לפני היהודים. הוא ישב עם קבוצת העבודה שלו, כיבד אותם בסיגריות וסיפר על האסון שפקד אותו, ובכה כילד קטן. איש זה השתנה כליל מאז שחזר מגרמניה – ועד מהרה הועבר מהמחנה.

לאוזנינו הגיעו גם ידיעות על פרטיזנים המשוטטים ביערות, מפוצצים רכבות על נוסעיהן הגרמנים, יורים על מכוניות גרמניות. ואכן שמנו לב, שהמכוניות היוצאות מהמחנה להביא אספקה נוסעות בליווי חיילים מזוינים במקלעים. כאשר שני אוקראינים מאנשי האס.אס. יצאו לחופשה ולא חזרו למחנה, היו שאמרו כי ערקו לפרטיזנים, והיו שאמרו כי הפרטיזנים חטפום. בין כה ובין כה, נפגע בטחונם העצמי של הגרמנים והאוקראינים כאחד.

לילה אחד, בחצות, הוערנו משנתנו והוצאנו למגרש המסדרים במהירות. להתלבש לא הניחו לנו. עמדנו ורעדנו מקור. קבוצה גדולה של גרמנים ואוקראינים מזוינים הקיפו אותנו וספרונו עשרות פעמים.

לא היה לנו מושג מה קרה, אך ממזרח, מקצה היער שליד ה"לזרט", הידהד ירי מקלעים ורובים. הגרמנים הציבו מקלע כבד על גלגלים בצד המגרש, וכיוונוהו לעברנו. היה ברור, שמדי רגע עלולה לבוא פקודת אש ואנו נחוסל בתוך דקות ספורות. בחסות החשכה העברנו זה לזה הוראה להתכונן להתנפל על הגרמנים, אך בינתיים עמדנו ורעדנו מקור. מצב זה נמשך כמה שעות עד שפסק הירי בקצה היער ולנו הונח לחזור לצריפים. אחר־כך אמרו, שהפרטיזנים התקיפו את המחנה. לא ידענו מה אמת היתה בידיעה זו, אך די היה בה להפיח בלבנו תקווה חדשה: פרטיזנים ישתלטו על המחנה וישחררונו. החדשות האחרות אף הן חיזקו בנו את הרצון לעשות להצלתנו, אלא שבאותה שעה שמענו מפי אנשים שבאו במשלוחים, שאין יותר עיירות יהודיות; שאזורים שלמים הוכרזו "יודנריין"; שליהודים אין לאן לברוח – התושבים המקומיים, פולנים ואוקראינים גם יחד, מגרשים אותם מכל מקום ומסגירים אותם לידי הגרמנים.

המשלוחים שהמשיכו להגיע לסוביבור, בשונה מקודמיהם, היו מלווים בשומרים רבים שעמדו על גגות הקרונות, והקרונות עצמם היו שבורים ובכמה מהם, שהיו ריקים למחצה, שכבו מתים ופצועים ואחרים שביקשו את נפשם למות. המסקנה שנתבקשה היתה אפוא שאין לאן לברוח. היה ברור, שאפילו נצליח לברוח, לשווא נקווה להישאר בחיים.

אך עוצמת הרצון להתמרד לא פחתה. אמנם איש מן החולמים לברוח לא האמין, כי אכן יעלה בידיו להישאר בחיים – הדבר היה מעבר לכל דמיון – אבל היינו אחוזי תשוקה לשים קץ לשבתנו במחנה. נוכח חוסר הטעם שבחיים אלה, שסופם ברור, לא רצינו לחכות עד שיחליטו הגרמנים לחסלנו. ואולי – היה חולף לו הרהור פעם בפעם – אולי, בכל זאת, יעלה בידי מי מן הבורחים להישאר בחיים?

ליד צריפנו הוקם בנין משונה – בקצהו האחד, הסמוך אלינו, נבנה חדר שהתחבר אל מבנה מלבני ארוך ושיפועי. היה זה אולם למשחק כדורת, שנועד לספק לגרמנים בילוי בערבי החורף הארוכים. נשגב מבינתי מדוע הוקם בנין הכדורת דווקא בתוך המחנה שלנו, ליד צריפינו, ולא באזור מגורי הגרמנים. אפשר, שבאופן זה ביקשו הגרמנים להיות קרובים אלינו בשעות הרבות של ערבי החורף, כדי למנוע בעדנו אפשרות להתמרד או לברוח.

ערב אחד באו קבוצה גדולה של גרמנים לחנוכת בנין הכדורת.

איכשהו צד אותי גרישוץ והורה לי להילוות אליו לבנין. הגרמנים הביאו עמם מאכלים והרבה בירה, וכבר עם כניסתם לבנין החדש החלו לשתות. גרישוץ הסביר לי, שעלי לעמוד בקצה המנהרה, שם יש משטח מסומן בעיגולים שבתוכם עלי להציב את גלמי העץ, וכן עלי להחזיר את הכדורים המגיעים עדי. כל אותו ערב עשיתי במחיצתם של הגרמנים, ששוחחו והתבדחו וסבאו בירה לרוב. פעם בפעם היה אחד הגרמנים נותן לי משהו לאכול ובירה לשתות. המשקה היה מר ואחרי ששתיתי בקבוק הסתחרר ראשי. כשהסתלקו הגרמנים היה עלי לנקות את המקום. לבסוף חזרתי לצריפנו בכיסים מלאים בדלי סגריות וסיגרים ובתוך דקה נתמלא חלל הצריף עשן.

הימצאות קבוצת גרמנים ערב ערב יחד, ליד צריפנו, כולם שקועים במשחק, עוררה בנו מחשבות בכיוון מסוים מאוד. אני לא הייתי יחיד שהוצב לעבודה בערבים בבנין הכדורת; היו עוד כמה בחורים צעירים שעבדו שם, והיו בחורים אחרים, שחקרו ושאלו אותי מה מתרחש בתוך הבנין – כמה גרמנים נמצאים שם יחד, איפה נמצא הנשק בזמן שהם משחקים וכיוצא באלה שאלות.

במחשבה ראשונה נראתה פעולה נגד הגרמנים מבצע פשוט וקל: קבוצת קציני אס.אס. עסוקים במשחק, חלקם שתויים; הנשק עומד בצד; בפריצה פתאומית לתוך החדר אפשר להרוג את הנוכחים בטרם יספיקו לאחוז בנשק, ואחר־כך, בעזרת הנשק האוטומטי שיפול לידינו, נוכל לפרוץ את שער המחנה ולברוח בחסות הלילה. אלא שהדברים לא היו כה פשוטים. מכשולים צצו מכל עבר. התברר, שגם הגרמנים חשבו על המצב המיוחד שנוצר, ומשום כך הציבו שומר אוקראיני ליד הדלת. לפני פריצה פנימה היה אפוא צורך לחסל את האוקראיני בשקט. כן נתברר, שלפחות גרמני אחד חשב על הכל ולא הניח מקום לשום סכנה – במהלך המשחק נראה וגנר יוצא את אולם הכדורת, מתהלך בין הצריפים, מסתכל ומאזין – ודווקא הוא היה האיש המסוגל לרחרח כל תכונה.

יתר על כן, ואולי חשוב מכל, למבצע השתלטות, פריצה ובריחה שכזה נדרש מנהיג שיוכל לארגן אנשים ולהטיל מרות ומשמעת, וכזה לא היה לנו. דומה, שאפילו אנשים היודעים להפעיל נשק ולהרוג אדם לא היו בקרבנו. אנו, הצעירים, היינו נכונים לעשות הכל אילו רק בא מישהו והורה לנו מה ואיך לעשות. בינתיים רק ריחפו מיני רעיונות שכאלה בראשינו, אך יכולת לממשם היתה ממנו והלאה.

יום אחד, אחרי מסדר הבוקר, כשהיינו אמורים לצאת לעבודה, הוחזרנו לצריפינו, ננעלנו ושמירה הוצבה עלינו. כעבור זמן־מה שמענו מכיוון מחנה שלוש מטחי ירי שבאו בהפסקות מדי כמה דקות. אותו יום לא הגיע משלוח ולפיכך הבנו, שהורגים את צוות העובדים במחנה שלוש. למחרת נודע לנו, שאנשי מחנה שלוש תיכננו בריחה – הם כרו מנהרה במשך חודשים רבים וכבר הגיעו אל מעבר לגדרות המחנה. הגרמנים גילו את הדבר במקרה – והרגו את כולם.

אין־האונים לבצע משהו דירבן אותנו לחפש דרכים אחרות לבריחה. לאור בריחת שני האוקראינים היה מקום להניח, שיש עוד אוקראינים המוכנים לברוח, ואותם חיפשנו. במרוצת הזמן נרקמו בין כמה יהודים לכמה אוקראינים קשרים על בסיס תן וקח – היהודים נתנו לאוקראינים זהב וכסף, שנמצאו להם בשפע, והללו הביאו תמורתם אוכל. יחסים טובים נקשרו גם בין הטבחים האוקראינים לבין עוזריהם היהודים.

באותם ימים היה בתוכנו יהודי, שכונה בפינו ״דֶר קפיטן״, שכן חבריו סיפרו עליו שבשעתו היה קברניט אוניה גדולה. איש זה, כבן ארבעים ובעל גוף חסון ושרירי, בלט משכמו ומעלה מיום בואו למחנה, ואולי דווקא משום כךְ ספג כבר בימים הראשונים לבואו מכות רצח מידי וגנר ונפצע בכל גופו. אבל ״הקפיטן״ היה בעל יכולת לספוג מכות – הוא היה גבר שלא נכנע בנקל. כבר בימיו הראשונים במחנה, משהחל להתמצא בנעשה ורכש את אמון האנשים, התחיל לחפש דרך לברוח. כמנהיג ההולנדים שבקרב העובדים, קשר עד מהרה קשרים עם הוותיקים, חקר ודרש ולמד מפיהם על המחנה וסביבתו והיה אפשר להיווכח, שהוא איש היודע מה לפניו.

כשסופר ״לקפיטן״ על האוקראינים שברחו ועל נוספים שכנראה עומדים לברוח, חיפש הקפיטן קשר עמם באמצעות אנשינו, שעבדו במטבח האוקראינים. יום אחד נכחו במסדר הצהריים גרמנים רבים מכרגיל – אות לאירוע כלשהו – ואכן וגנר ציווה על ״הקפיטן״ לצאת מן השורות קדימה ואמר שהוא יודע כי ״הקפיטן״ עמד בראש ארגון בריחה מהמחנה ודרש ממנו לנקוב בו־במקום בשמות עמיתיו. ״הקפיטן״ השיב, שהוא לבדו רצה לברוח מהמחנה ולא ידוע לו איש מלבדו, שרצה גם הוא לברוח.

וגנר רתח מזעם. ״הקפיטן״ הולקה בכל גופו, וּוגנר חזר ושאלו מי היו שותפיו בארגון הבריחה. ״הקפיטן״ נשאר בשלו, ואז השכיבו את

האיש על ספסל, הפשיטו אותו עירום ושני גרמנים הילקו אותו לסירוגין. הוא לא נכנע. היה קשה לראותו מוכה ומעונה, אך באותה שעה גם חשנו גאוה על עמידתו האיתנה והעיקשת. שעה ארוכה התנהל הדו־קרב בין וגנר וחבורתו ובין "הקפיטן" וכל אותו זמן עמדנו כולנו מתוחים, ממתינים לראות מי ינצח לבסוף במאבק – היה ברור לכל אחד מאתנו, שגם גורלו תלוי בתוצאות ההתמודדות. רבים מאתנו היו מעורבים בפרשה זו של איסוף מידע לצורכי בריחה, ומי יכול לדעת מי עוד יִקָרא לצעוד קדימה ולהיירות בתוך זמן קצר?

כשנוכח וגנר כי לשווא יכה את "הקפיטן", עשה נסיון אחרון לשברו באמרו לו: "אם אתה לא תמסור את שמות השותפים שלך, יכרתו את ראשי כל האנשים מהבלוק שלך – ואת שלך יכרתו אחרון!" (הבלוק מנה כשבעים איש, כולם יהודים יוצאי הולנד, שחלקם באו במשלוח אחד עם "הקפיטן" והיו ידידיו). הקפיטן לא נכנע. וגנר פקד על בלוק שש לצעוד קדימה, ואנחנו הסתכלנו איך כל אנשי בלוק שש עם "הקפיטן" צועדים לקראת המוות, מלווים בקבוצת הגרמנים המזוינים. אחר־כך נודע לנו, שווגנר עמד בדיבורו. במחנה שלוש כרתו את ראשי כל אנשי הבלוק.*

אף שהיינו מורגלים במוות וחיינו במחיצתו יום יום, השרתה עלינו המתת "הקפיטן" וחבריו יאוש נורא. איבדנו כל תקווה ביכולתנו לברוח מן המחנה והיינו מוכים נוכח הצלחת הגרמנים לעמוד חיש מהר על כוונותינו ועל תוכניותינו בעודן בניצניהן ונוכח תגובתם הקטלנית. בתוך הייאוש הכללי עלה אז רעיון לבצע עוד באותו ערב התאבדות המונית על־ידי שניקח ממחסן התרופות כמות גדולה של רעל ונשים אותה בקפה שיוגש לנו. אם כך – אמר אחד מאִתנו – מדוע לא ננסה להרעיל את הגרמנים והאוקראינים? הרעיון לעצמו היה יפה והגיוני, אך נשאר בגדר רעיון.

נסיונות הבריחה ההמונית נכשלו, אך עובדה היא, שכל נסיונות הבריחה של יחידים ושל קבוצות קטנות הוכתרו בהצלחה. לאור זאת התחלתי לחשוב על דרך לברוח לבדי או עם עוד מישהו, אך לאחר ששקלתי בדבר הגעתי לכלל מסקנה שאין טעם בבריחת יחיד – גם אם

* אחרי המלחמה נתפס איש אס.אס., נובק שמו, ובחיפוש שנערך בביתו נמצאו תצלומים ממעשה כריתת הראשים במחנה שלוש.

יעלה בידי להחלץ מהמחנה, לא אחזיק מעמד בשטח אפילו זמן קצר. לא הכרתי את הסביבה ואף לא איש בתוכה; חזותי היהודית הטיפוסית תעיד מיד מי אני. לא, היה עלי למצוא שותף, שותף המתמצא בסביבה, ואז – אולי הודות לזהב שצברנו בהחבא – יאות מישהו להסתירנו.

שוחחתי בנושא זה עם חברי אברהם, אך הוא לא נטה לברוח ביחידות והשלים עם גורלו, שיהיה כגורל כל האחרים. אך אני לא שקטתי. התכוננתי. צברתי כמות גדולה של מטבעות זהב, צררתין בשקיות וטמנתין באדמה במקומות שונים בשטח המחנה, באופן שבשעת צורך אוכל לקחת לפחות אחת מהן. למדתי את סדר המשמרות של האוקראינים ומתוך התבוננות במסדרי היציאה לשמירה נתחוור לי שלפני היציאה לשמירה מחלקים גרישוץ או רוק־צוק כדורים לשומרים, ותחמושת זאת מוחזרת למקומה עם חזור השומרים. בדקתי את כל רצועת הגדר, צילמתי בעיני את המתרחש ליד השער, ומתוך צפייה קפדנית הגעתי לכלל מסקנה שקטע מסוים של הגדר – באזור צריף האוקראינים, לאורך פסי הרכבת – אינו ממוקש, שכן כמה פעמים ראיתי אנשים מהלכים שם בקרבת הגדר. מקום זה היה רחוק ממחנה המגורים שלנו, ונראה שמשום כך לא ראו הגרמנים למקשו. התבוננתי באוקראינים בעת שטענו את רוביהם ופרקו אותם, ובתוך כך ציינתי לעצמי, להפתעתי, שרובי האוקראינים עומדים בחדרי הצריף במעמדים חופשיים; לא אחת אירע לי שנמצאתי יחידי בצריף ונתקפתי רצון לקחת רובה ביד. ידעתי כי אם יראני מישהו בכך זה יהיה סופי, אך רצוני היה עז מאוד. יום אחד ניגשתי למעמד ותחילה רק נגעתי בקנה הצונן של אחד הרובים. אחר־כך, לאט, בלב רוטט נטלתי את הרובה בידי וניסיתי לדרכו כמעשה האוקראינים – הסטתי את הבריח והחזרתיו למקומו במהירות והנחתי את הרובה חזרה. בעיני האוקראינים ודאי נראה הרובה קל; עלי הוא הכביד מאוד, אך הייתי מרוצה מעצמי ואף דימיתי כי כבר למדתי את כל תורת הרובה. מכל מקום, החל מאותו יום ציפיתי להזדמנויות להתאמן ברובה ושקדתי להתבונן באוקראינים בעת שהפעילו את נשקם, והייתי משוכנע כי אוכל לירות בשעת צורך.

הזמן חלף לו. כשלונות העבר נשתכחו במקצת – ושוב צצו ועלו רעיונות חדשים על התקוממות, רעיונות שלא יכלו שלא להתעורר במוחותינו ולו כדי שנוכל להמשיך לחיות, אלא שהם קיבלו חיזוק ממצב הדברים בחזיתות המלחמה. השמועות שגונבו לאוזנינו סיפרו על מפלות

שנוחלים הגרמנים ברוסיה ואנו, שלא העזנו להביע בשיחותינו תקוה לשרוד – הדבר נראה דמיוני מדי – חלמנו לראות את מפלת הגרמנים ולמות.

בהרהורי על בריחה רקמתי תוכנית למרד, שהתגבשה ולבשה צורה מפורטת יותר ויותר. התלהבותי לתוכנית זאת גברה מיום ליום, אך מתוך שלמדתי מנסיון העבר כי יש להיזהר, שמרתיה בסוד. לפי תוכניתי היה המרד צריך לפרוץ באחד מימי ראשון אחר הצהריים, בזמן שהמחנה שובת, הגרמנים נופשים וחלקם וחלק מן האוקראינים נמצאים בחופשה מחוץ למחנה. במהלך עבודתי בימי ראשון אחר הצהריים הייתי מסיק את דוד המים החמים, וה״קַפּוֹ״ היה שולח אלי שני בחורים משלנו, לשאת דליי מים חמים למחנה, ובחזרם היה שולח עוד שניים למטרה זו. תוכניתי היתה להלביש שני בחורים, בהגיעם לקחת מים, במדים השחורים של האוקראינים ולתת להם רובים וכדורים ככל שאצליח להשיג. כאשר יחזרו שניים אלה למחנה לא יעוררו שימת־לב, והדבר יאפשר להם להרוג בשקט את השומר האוקראיני שבשער המחנה. ושוב יבואו שני בחורים לקחת מים חמים, ואף הם יצטיידו במדים ובנשק, ייכנסו לחדר המשמר וברגע של הפתעה יהרגו שם את השומר התורן. כך נשיג תחמושת וממקום זה גם נוכל לשלוט על מחסן הנשק העומד בקרבת מקום. משתעמוד לרשותנו מחלקה של ״אוקראינים״ מזוינים, ואנו נשלוט על הדרך, נפרוץ לעבר השער ומגורי הגרמנים. תוכניתי היתה מבוססת בעיקרה על גורם ההפתעה – האוקראינים לא יירו על אוקראינים וזמן־מה יהיו נתונים במבוכה, מכוח ההפתעה נוכל גם להרוג חלק מהגרמנים, ועד שיספיקו יתרם להתארגן, יצליחו רבים מאתנו לברוח מהמחנה.

הייתי משוכנע שתוכניתי טובה, ובכל זאת פחדתי לספרה למישהו – פחדתי שמא ילעגו לי, שהרי מי אני, שאציג תוכנית למרד? לכן גיליתי תחילה את דבר התוכנית לחברי אברהם, בציפיה לתגובה כלשהו – הוא בוודאי לא יעשני לשחוק. ואמנם, התוכנית נשאה חן בעיניו – הוא אפילו נלהב בהאזינו לפרטיה – אך גם התרה בי כי אם לא אזהר עלול סופי להיות כסופם בעלי תוכנית הבריחה ההמונית. אחרי שיחתי עם אברהם ניגשתי אל לייבל פלהנדלר, גבר שהיה מקובל על הכל, ולפי שידעתי, כבר היה מעורב בנסיונות בריחה קודמים, והצגתי לפניו את התכנית.

לייבל האזין לי ברצינות בלי לשסעני וכשסיימתי דברי אמר: ״יפה

מאוד, ברל'ה, תוכנית מצויינת, לא הייתי מאמין, שאתה תיכננת כל זאת. באמת, תוכנית יפה..." אחר כך שקע בהרהורים ולבסוף אמר: "עכשיו אני רוצה להגיד לך משהו מעציב מאוד. אין מי שיבצע את זה. ואין מי שיבצע כל תוכנית אחרת. למרות שכולנו רוצים לברוח, למרות שלאיש לא אִכפת למות תוך כדי מרד במקום ללכת לתאי הגזים או להיירות ב'לזרט', אין בינינו אנשים שיודעים את המלאכה. יתר על כן, אין לנו מנהיג שיוכל לארגן מבצע שכזה ולהטיל מרות על כולנו. ובכל זאת – הוסיף – אני מאמין שיבוא יום שנצליח לנקום בגרמנים ולברוח מכאן, ואז אולי נשתמש בתוכנית שלך."

גם לייבל התרה בי, שאיזהר ולא אספר לאיש את תוכניתי ולי לא נותרה ברירה אלא לחדול ממחשבותי על בריחה.

יום אחד, כשהבאתי בקבוקים ריקים למגרש הגרוטאות וסידרתים ליד קיר, התנפץ לפתע בקבוק אל הקיר שמעל ראשי ושברי זכוכית נפלו עלי. זה היה בקבוק שזרק וגנר עלי, אך החטיאני. וגנר קרב אלי במהירות, בעט בי במלוא כוחו וצעק: "אתה לא עושה שום דבר!" הוא תפס בידו מגרפה והיכה במוטה על ראשי עד שכולו זב דם. מעוצמת החבטות נשבר מוט המגרפה ואז המשיך הגרמני לבעוט בי. משהסתלק לו, רצתי לחדר הרחצה שבצריף האוקראינים. זה מכבר, מאז התחלתי לעבוד אצל האוקראינים, לא קיבלתי מכות. וגנר, כרגיל, עשה מלאכתו נאמנה, כמבקש לתת לי תזכורת היכן אני נמצא. פניו הביעו שנאה עזה כלפי; כפסע היה ביני ובין חיסולי. הפרשה עברה בשלום, אך שוב הרגשתי כאבים בכל גופי ולא יכולתי לשבת ואף לא לשכב.

אך באותם ימים קרה גם דבר משמח. בוקר אחד שמענו התפוצצות. תחילה לא נתנו לבנו לדבר, שכן כבר אירע לא אחת, שהתפוצץ מוקש בדרוך עליו כלב או חיה אחרת שנכנסה לשדה המוקשים. בכל מקרה שכזה היו הגרמנים ממהרים אל מקום ההתפוצצות כדי לעמוד על סיבתה, אלא שהפעם רבתה התרוצצותם. נתברר, שאוברשפרירר גצינגר, החבלן שהניח את שדה המוקשים, עלה על מוקש ונהרג. השמחה במחננו היתה גדולה – אחד הרוצחים נהרג! ומה גם שלא עבדנו חצי יום ביום הלוויה.

במשך החורף הגיעו משלוחים מעטים, אך אלה נתרבו בבוא האביב. כל מרכז פולין כבר נעשה, ככל הנראה, "יודנריין"; המשלוחים הגיעו רובם ממזרח פולין ומאוקראינה – ממקומות שכבשו הגרמנים מידי

הרוסים. היהודים שם כבר ידעו לאן מובילים אותם, והמשלוחים באו מלווים במשמר כבד. חלק מהקרונות היו שבורים, בתוך הקרונות היו הרוגים ופצועים – האנשים הפגינו התנגדות מרגע שהורדו מהקרונות. לעינינו התרחשו מחזות אימים. הפסוק "שמע ישראל, ה' אלוהינו ה' אחד!" נשמע מכל עבר – וכן גם נשמעו קריאות "תספרו לעולם!" "תנקמו את דמנו!" המובאים במשלוחים החדשים גם צעקו אלינו, שמפלת הגרמנים קרובה.

בוקר אחד, במקום להוליכנו לעבודה אחרי המסדר, הוחזרנו לצריפים ונאסר עלינו לצאת החוצה. ממקומנו יכולנו לשמוע את הקטר מכניס קרונות לתוך המחנה, ואחר־כך הגיע לאזנינו מטח ירי שנמשך שניות אחדות. ואז השתרר שקט. כעבור כחצי שעה שוב נשמע מטח יריות ושוב נשתרר שקט – וכך נמשך הדבר לסירוגין חצי יום. פה ושם נשמעו צעקות ויריות יחידות. האזנו למתרחש וניסינו לפענח מה קורה בחוץ, אך ללא הועיל. לקראת צהריים בא פרנצל וקרא ל"בנהוף־קומנדו" לצאת לעבודה. כעבור זמן קצר הוציאו גם אותנו לעבודה. בחוץ ראיתי את אנשי "בנהוף־קומנדו" מנקים את הקרונות. לעולם לא היה נודע לנו מי היו האנשים שנורו קבוצות קבוצות, אך ככל שהשתדלו הגרמנים להסתיר כל רמז לזהותם של המומתים, כך השתדלו הם, לפני מותם, לספר משהו על עצמם וחרתו דברים על קירות הקרונות. הפעם מצאו אנשי "בנהוף־קומנדו" על קירות הקרונות את המלים: "בלז'יץ, מחנה השמדה" – בלז'יץ היה מראשוני מחנות ההשמדה, אולי אף הראשון שבו יושמה המתה בגזים. עוד בהיותי בטורובין בא לעיירה יהודי וסיפר על השמדת יהודים בבלז'יץ, אך איש לא אבה להאמין לו.

באחד הקרונות מצאו הבחורים מכתב שנכתב בתוך הקרון, ממש ברגעים האחרונים לחיי כותבו. נאמר בו:

> אנחנו אחרוני אנשי בלז'יץ. בלז'יץ זה מחנה השמדה שבו הושמדו מאות אלפי יהודים בהמתה בגז ובשריפת הגוויות. אנחנו הרסנו את כל המחנה ועכשיו אין זכר למה שקרה במקום. הגרמנים אמרו לנו, שאנחנו נוסעים לגרמניה לעבודה. ידענו שזה שקר ובכל זאת עלינו לקרונות. איננו יודעים איפה אנחנו. אני שומע את היריות בחוץ ואני יודע שיורים בחברים שלי. עוד מעט יגיע תורנו. אין מה לעשות. אל תניחו שירמו אתכם. ניקמו את נקמתנו."

אנשי "בנהוף־קומנדו" סיפרו, שהתנאים בקרונות היו טובים יחסית.

בכל קרון היו שולחן וספסלים. על השולחנות היה אוכל רב – אפילו וודקה מצאו בקרונות.

אותו יום צפינו בתסריט אפשרי של חיסולנו בידי הגרמנים. ידענו ללא צל ספק, שהגרמנים יהרגו אותנו, אך לא העלינו בדעתנו כיצד הם מביאים בחשבון מראש כל תגובה אפשרית מצד המוצאים להורג. פעם בפעם היו פורצות שמועות, שהנה עומדים הגרמנים לחסלנו בקרוב, והאוירה היתה משתנה בן־רגע – אנשים קרבו יותר זה אל זה, היו נכונים לעזור יותר זה לזה וגבר הרצון לעשות משהו יחד, בטרם יהיה מאוחר מדי.

אבל חוסר האונים שלט בנו, ודומה כי אף גבר במצבים נואשים שכאלה. כאשר ראינו את המוות קרב ובא היינו כאחוזי שיתוק אף על פי שכאשר שוחחנו על כך בינינו נהגו הכל לומר: ״אנחנו לא נלך למות בשקט, כמו ׳ילדים טובים׳״; ״אנחנו נתנפל עליהם ובציפורניים נהרוג אותם״; ״אנחנו נמות אבל זה לא ילך להם בקלות – גם הם ימותו.״

עכשיו, בהשפעת גורלו של המשלוח מבלז׳יץ, בלי שהיו סימנים מובהקים שיעידו על הדבר, נתחזקה ההרגשה שסופנו ממשמש ובא, שימינו ספורים. אך הרי גם הם, אנשי בלז׳יץ, חשבו ככל הנראה כמונו – הם לא ילכו בשקט למות – ואם כך כיצד עלה בידי הגרמנים להוליכם שולל? הגם אותנו יתחבלו הגרמנים להוליך שולל בשיטה דומה? הסבורים הם כי איננו יודעים מי היו האנשים שהובאו בקרונות ונורו? אצלנו זה לא יצלח להם. אנחנו מוכרחים להספיק לנקום בהם לפני מותנו.

תנופת הבנייה במחנה סוביבור נתחדשה ושוב הגיעו אלינו רכבות עמוסות חומרי בנין, אלא שהפעם, שלא כבנייה אשתקד, שנועדה להגדלת קיבולת מכונת ההשמדה, נבנו מחסני נשק ותחמושת, רובם מתחת לפני האדמה. בשלב זה הוקם מחנה מספר ארבע, שבפי הגרמנים כונה ״נוֹרְד־לַגֶר״ – מחנה צפוני – שכן נמצא בצפון־מזרח המחנה הקיים, בשטח הפתוח שבין הרציף ובין היער, והתמשך אל תוך היער, בסמוך ל״לזרט״. קצינים גבוהים נחתו במטוסים קלים והתרוצצו בשטח עם מפות ותוכניות תוך שקציני אס.אס. שלנו נגררים אחריהם. הקמת מחסני תחמושת בתוך מחנה ההשמדה לא נראתה מעשה סביר – הייתכן, שבמחנה המתנהל בסודיות בידי אנשי אס.אס. יתמקם גורם זר? היה סביר, שהגרמנים עומדים לחסל את מחנה ההשמדה ולהפכו לבסיס

תחמושת.
העבודה התנהלה בקצב מהיר. עוד בטרם הושלמו הבונקרים הראשונים, כבר הגיעו משלוחים עם תחמושת ואוחסנו בינתיים בחוץ, ליד הבונקרים. לפי שמועות שחדרו למחננו נחלו הגרמנים מפלה כבדה ליד סטלינגרד; הצבא הגרמני נסוג לאחור, ונראה כי זו היתה סיבת הקמת בסיס תחמושת.
ידענו – עם חיסול מחנה ההשמדה יחסלו גם אותנו כשם שחיסלו את אנשי בלז׳יץ, אך בינתיים המשיכו להגיע משלוחי יהודים מכל ארצות אירופה. מכל המשלוחים נבחרו בחורים צעירים לעבודה, וצוות העובדים בנורד־לגר גדל והלך.
משלוח אחד היה שונה מאחרים. הוא בא ממינסק, בירת בֶּלורוסיה, ורוב אנשיו היו שבויי מלחמה יהודים, שלחמו בשורות הצבא הסובייטי. הגרמנים בררו מבין השבויים הרוסיים את היהודים ושילחום להשמדה. ממשלוח מינסק נבחרו לעבודה כמאה איש, כולם צעירים, כולם חסונים. עם יהודי הארצות השונות שבהם נפגשתי בתקופת היותי בסוביבור התקשיתי לקשור קשר הן בגלל אי ידיעת שפתם והן בשל אורח התנהגותם השונה משלי. זמן רב נדרש לי עד שיכולתי למצוא מסילות ללבו של יהודי זר שכזה. לא כן בחורי המשלוח ממינסק. אף שחלק מאנשיו דיברו רק רוסית, שהיתה זרה לנו, והיידיש שהיתה שגורה בפי חלק מהם היתה שונה מזו שלנו, התחברנו עמם מהר מאוד. כבר בערב הראשון לבואם ישבנו יחדיו ושוחחנו. התחוור, שלא היה להם מושג לאן הובאו. כשסיפרנו להם מה קורה בסוביבור, הופתעו ומיאנו להאמין. הם סיפרו, כי ידעו על מבצעי יחידות ״אַיְנְזַץ־גְרוּפֶּן״, שהרגו אלפי יהודים, אך לא ידעו שהגרמנים ממיתים יהודים בתאי גזים ושורפים את הגוויות. הם סיפרו לנו על מפלת הצבא הגרמני וכשאמרו כי קרוב יום תבוסתם של הגרמנים נשבה בתוכנו רוח של אופטימיות.
אהבתי להימצא במחיצתם. מדי יום הייתי מביא להם בדלי סיגריות ופירורי מזון, ולתודתם לא היה קץ. למצב שבו מצאו את עצמם במחנה סוביבור הסתגלו מהר. הסיבולת שלהם היתה כבירה. הם היו מסוגלים לעבוד עבודת פרך, לקבל מכות – ואף על פי כן היו יושבים ערב ערב ושרים.
בבואי לסוביבור, מוכה הלם המשלוח והעבודה במחנה המוות, נמשכתי מאוד אל שירי השומרים האוקראינים. אהבתי את הלחנים והתרשמתי מהביצוע – מהשירה בעת צעידה בשניים ובשלושה קולות,

תמיד עם סוליסט בעל קול יחודי. כה אהבתי את שירתם עד שהייתי מצפה לה, וכששרו השתדלתי להימצא בקרבתם, אף שלא אחת בושתי לפני עצמי על ההנאה שאני שואב משירה היוצאת מגרונות רוצחים. אחר־כך, כשהוצבתי לעבודה אצל האוקראינים, הכרתי סוג אחר של שירים, שאותם שמעתים שרים במקלחת, וביחוד בימי חורף, כשהיו האוקראינים יושבים ומנקים את רוביהם. אלה היו שירי אהבה נוגים, עדינים ויפהפיים, ואני הייתי תוהה כיצד הם יוצאים מפי האוקראינים.

תחילה לא הבנתי מלה. במרוצת הזמן למדתי את השפה ונוכחתי לדעת כי גם המלים יפות. והנה, בערבם הראשון של השבויים היהודים־רוסיים אצלנו, אחרי שנודע להם לאן הביאום ובצריף נשתררה מועקה כבדה, קם אחד מהשבויים, עמד באמצע הצריף והתחיל לשיר שיר רוסי – שיר על חייל בחזית, בחפירות, חייל הנמצא כל הזמן בין חיים ומוות ומתגעגע על אהובתו. לא הבנתי אז את תוכן השיר, אבל הלחן העצוב והיפה ודרך שירתו ביטאו את כל אסוננו. הוא שר וכולנו היינו כמחושמלים – לפתע מצאתי את עצמי בוכה, דבר שמכבר לא אירע לי. הסתכלתי סביבי. גם אחרים מחו דמעות מעיניהם.

הבחורים הרוסיים היו חוזרים מהעבודה עייפים ומוכים. לא יום אחד איבדו חברים קרובים שנורו בידי הגרמנים. ובכל זאת, בערבים, היו שרים שירי עצב וגעגועים, שירי גבורה ותקווה, ואני נצמדתי אליהם, בולע כל שיר. מילדותי אהבתי שירה ואהבתי לשיר. עתה התאהבתי בשירים הרוסיים וחיש מהר למדתים על־פה, עוד בטרם הבנתי את תוכנם. חיבבתי את הבחורים האלה, מרוסיה, שנראו בעיני גיבורים למודי סבל, והם חיבבו אותי, נהגו בי כבאח קטן וקראו לי "בוריס".

זמן קצר לאחר בוא משלוח השבויים שוב גברה התחושה, כי משהו עומד לקרות – אנשים התלחשו ביניהם, חקרו זה את זה, חשדו כי זה מסתיר סוד מפני זה. האוירה נעשתה מתוחה. הבחורים הרוסים אמרו, שצריך לברוח מהר ככל האפשר – אסור לאבד יום מיותר – וביקשו את עזרת הוותיקים, שהיו בקיאים בכל פרט במחנה וגם התמצאו בסביבה וידעו את השפה. בתוכנו התגבשו קבוצות שתיכננו בריחות, והיתה סכנה שיחידים שינסו לעשות זאת יסכלו בכך בריחה המונית ויגרמו להרג כל היתר.

בחבורת השבויים בלט באישיותו קצין ושמו סַשָׁה (אלכסנדר) פֶּצֶ׳רְסְקִי – גבר מבוגר במקצת מחבריו, שהיה בעל השפעה עליהם. סשה היטיב להבין את מצבנו, השפיע בכוח מנהיגותו על היחידים לבל

ינסו לברוח, וקיבל על עצמו לארגן מרידה בקנה־מידה גדול, שתאפשר בריחה לכל. ססה חיפש ומצא בתוכנו את בעלי ההשפעה על הוותיקים, ובאמצעותם למד כל פרט במחנה, הכיר טיבו של כל גרמני, ידע על מי בתוכנו אפשר או אי־אפשר לסמוך ומפני מי צריך להיזהר. מנסיון העבר למד עד מה מסוכן לעשות פרסום למבצע, ולכן התחיל לתכנן בסודי־סודות מבצע מרידה ובריחה המוני יחד עם לייבל ועוד שניים־שלושה מאנשינו. כמובן, ככל שהמתכננים נדרשו להיכנס לפרטים כן התרחב מעגל השותפים לסוד. לא היה מנוס מפניות לאנשים שונים לקבלת מידע וסיוע למיניהם, אך הללו נבחרו בקפידה והוזהרו לשמור את הסוד.

ערב אחד בא אלי לייבל פלהנדלר, לקחני לאחת מפינות הצריף והציגני לפני אחד הבחורים הרוסים. הלה כבר הכירני ואמר: "אנחנו מכירים. זה ברל'ה הפוצר."

"ספר לו את התוכנית שלך," אמר לי לייבל, ואני סיפרתי הכל בשטף. האיש שאל כמה שאלות, חייך ואמר: "יפה מאוד!"

הרגשתי כילד שעבר בחינה בהצלחה. ואז אמר לי לייבל: "זכור, אנחנו סומכים עליך. אף לא מלה לאיש!"

מאז התהלכתי עם סוד בבטני, ונראה שרבים מאתנו התהלכו עם סודות, אלא שאיש לא ידע שרעהו יודע. אני עצמי הייתי חדור הרגשה כי אעמוד במרכז המרידה והדבר גרם לי ריגוש רב. לא יכולתי לצייר לפני את כל ההתרחשות, אך אלף פעם ואחת ראיתי בדמיוני כיצד באים אלי בחורים עם דליי מים ואני נותן להם את רובי האוקראינים ומדיהם. ציפיתי להיקרא שנית לצורך מבצע זה, אך כעבור כמה ימים אמר לי לייבל שמוטב לי לזנוח את תוכניתי, אך "אל דאגה, יהיה טוב" – במלים אלו רמז שמתבשל משהו, וגם מפי אחרים קלטתי רמזים דומים. בינתיים התגבשה תוכנית למרידה, שהיתה אמורה להקיף את המחנה כולו. השילוב של קצין צבא בעל כושר מנהיגות, קבוצת חיילים למודי מלחמה וחבורת הוותיקים עשירי הנסיון, שהכירו היטב את מיבנה המחנה וכבעלי מקצוע ותפקידים שונים היתה להם גישה לכל מקום, הבטיח סיכוי רב למדי להצלחתנו. הדברים התגלגלו במהירות וססה שיכנע את המבקשים לברוח ביחידות כי מוטב להם לסמוך עליו – המרידה תפרוץ בקרוב מאוד ותגדיל את סיכויי הבריחה באורח ניכר.

ישיבות מפקדת המבצע התנהלו ערב ערב בבתי המלאכה ובמטבח, ומשום כך היה צריך להכניס את ה"קַפּו" פוז'יצקי בסוד העניינים. כדי

שיעזור ולא יפריע. קילוף תפוחי־אדמה בערבים היה עבודה שהכל רצו בה, שכן הקולפים תמיד זכו במזון נוסף, ופוז׳יצקי בחר עתה לתפקיד זה את האנשים שהיו צריכים להתכנס לישיבה – הקולפים יכלו לדון בתוכנית בלי לעורר חשד. יום אחד פגשו אותי ססה פצ׳רסקי ובחור רוסי נוסף שהכרתי, ושאלוני כדרך אגב אם ביום פרוץ המרידה אוכל להבריח רובים מצריף האוקראינים למחנה שלנו. הייתי מופתע, ולא ידעתי מה לענות.

״ראה – אמר ססה – לך ולעוד כמה נערים העובדים אצל האוקראינים והגרמנים יש מעבר חופשי ממקום למקום בתוך המחנה, ואתם יחידים שיכולים להשיג לנו קצת נשק, ולא על כל אחד אנחנו יכולים לסמוך...״

אני אעשה כל מה שתגידו, אבל איך אעביר רובים?״

״אתה כבר תמצא דרך. יש לך עוד מספיק זמן. עוד נדבר על זה,״ אמר ססה, וחברו הוסיף: ״ידענו שתסכים. זכור, חשובה לנו מאוד גם תחמושת. תודה, ברל׳ה.״

את הברחת הרובים תיכננתי כך: במגרש הגרוטאות היו מוטלים חלקי ארובות מפח, ובאמצעותם – בתוכם – יהיה אפשר להעביר רובים בהצלחה. שוב הוצפתי התרגשות עמוקה, ושוב חיכיתי בקוצר רוח להוראות חדשות וליום הגדול שיבוא. כשנתקלתי ב״דרשר הקטן״ – הילד של המחנה, צעיר ממני ונמוך ממני, יפהפה וחריף שכל ובעל מענה לשון, שהגרמנים התייחסו אליו כאל צעצוע – עצרני ובנעצו בי מבט ערמומי חייך ושאל: ״יהיה טוב?״

״כן,״ אמרתי. ״בוודאי״, ושנינו צעדנו איש לדרכו. בחילופי ארבע מלים אלה סיפרנו את הסוד איש לרעהו, ולי היה ברי שגם ״דרשר הקטן״, שהיה ״פוצר״ במגורי הגרמנים, נענה להצעה להבריח נשק ממקום עבודתו. הרגשתי השתפרה.

המרד העומד להתחולל הצטייר בדמיוני, מדי פעם, בצורות שונות ובדרך כלל שיערתי כי יהיה מאורע רב דמים, שבו אנחנו נהרוג בגרמנים והגרמנים יהרגו בנו וזה יהיה הקץ. מעולם לא תיארתי לעצמי, שלאחר מעשה אברח מן המחנה, שאהיה אדם חופשי. לא האמנתי שאישאר בחיים, שכן במצבנו נראה דבר זה דמיוני מדי. אבל הצלחת המרד, כשלעצמה, סיפקה אותי. זו היתה כל שאיפתי.

יום אחד, אחרי שגמרתי לנקות את פנים הצריף ועברתי לניקוי

סביבתו, הופיע פתאום וגנר והתחיל להכותני ולבעוט בי בזעם גובר והולך. הוא ציווה עלי לשכב, פני מטה, והורה לאוקראיני שעמד בסמוך לעמוד על ראשי. במצב זה, כשראשי שוקע באדמה מכובד גופו של האוקראיני, חבט בי וגנר במוט עץ עבה. אלו היו רגעים נוראים. הרגשתי שאני נחנק, שגופי מתפוצץ מכאב. לבסוף, כשפקד עלי וגנר לקום והאוקראיני הִרפה מראשי, הרגשתי כמי שקם לתחיה ובמקום לבכות פרץ מתוכי צחוק בלתי־רצוני שביטא באורח ספונטני את מחאתי ואי־כניעתי. וגנר הצטעק: "מה? אתה עוד צוחק? שכב עוד פעם! מהר!"

נשכבתי, נכון לקבל עוד מנה, אך וגנר הורה לי לקום. זעמו חלף, כנראה, והוא הסתפק בצעקה: "אתה, שקיק צואה, די! לא עשית שום דבר! הגיע הזמן שתעבוד קצת! ממחר אתה לא 'פּוּצר', בנת?"

"כן," עניתי. וגנר הסתלק לו. אני הייתי שבור ורצוץ. כל גופי כאב. רגלי לא נשמעו לי כמעט. חשבתי שוגנר שבר כמה מעצמותי, אך בערב בדק אותי החובש הצ'כי ואמר לי שלדעתו יצאתי שלם. אך אני, שכבָר התרגלתי לחיות קצת יותר טוב ולא לקבל מכות הייתי ממוטט. הרגשתי גם שאני "על הכוונת" של וגנר – האיש לא ירגע כל עוד לא יחסלני – וצר היה לי מאוד על אבדן עבודתי הטובה כ"פּוּצר". פירוש הדבר היה חזרה לעבודה במחנה שתיים, שם אהיה מעורב במחזורי המשלוחים, ואולי גם אצטרך לגזוז את שׂער הנשים. ושבעתיים צר היה לי על שנזרקתי ממקום עבודתי דווקא בעת שהוטל עלי לגנוב רובים. הרגשתי את עצמי אשם במה שקרה ומרוב בושה לא יכולתי להסתכל בעיני הרוסים.

במחנה ריחמו עלי וניחמו אותי. למחרת, במסדר בוקר, כשנקראו ה"פּוּצרים" לצאת, נשארתי במקומי. במקומי נבחר בחור אחר, ואני נשלחתי לעבודה בנוֹרד־לגר יחד עם קבוצה רוסית והולנדית. עבדתי בחפירה, ונראה שכושרי פחת במשך הזמן; פרנצל, שהיה אחראי במקום העבודה, צעק כבר ביומי הראשון שם שעבודתי אינה שווה כלום וציווה עלי להתכופף. גופי עוד כאב כולו ממכותיו של וגנר וביקשתי להתחמק מכאב נוסף. כשהחל פרנצל להלקותני ניסיתי לעורר את רחמיו וצעקתי: "אדון שרפירר, יש לי מורסה באחורי."

פרנצל צחק. מדי כל צליפה שהנחית עלי צעק: "מה יש לך? פרונקל יש לך! מה יש לך? פרונקל יש לך!" והמשיך במלאכתו עד שכל אחורי זבו דם. מצבי היה רע מאוד. המכות שקיבלתי יום אחר יום חיסלוני כמעט. אך עתה, שלא כבתקופה הראשונה שלי במחנה, לא ביקשתי

למות; בכל כוחי התאמצתי להחזיק מעמד. רציתי לראות מרד פורץ במחנה והתפללתי שיקדים לבוא.

באו ימי סתיו של אוקטובר 1943, ימים מעוננים וחשוכים, גשומים וסעורים, ימים שעשן מחנה שלוש התמזג בעננים והכביד את הרגשת דכאון.

המתח במחנה גבר. הכל היה אפוף מיסתורין. שמועה רדפה שמועה – מחר? מחרתיים? מתי כבר יפרוץ המרד? ומה יקרה בדיוק? מעטים יכלו להשיב, אך רבים ידעו או חשו שמשהו אכן עומד להתרחש. לכאורה התנהל הכל כרגיל, ולמרבה פליאתי לא הסגירו רבים בתוכנו שום רמז לידיעתם משהו. מה יהיה עליהם? היברחו גם הם? מכל מקום, היודעים התכוננו והשיגו בגדים חמים, ואני חזרתי ובדקתי אם שקיות מטבעות הזהב שטמנתי זה מכבר באדמה, בכמה מקומות, עדיין במקומן.

בראשית אוקטובר השלימה מפקדת המרד את תכנון המבצע לפרטיו וקבעה את יום המרד לארבעה־עשר בחודש. כמה קציני אס.אס. הוצאו בזמן זה לחופשה, לרבות וגנר, ככל הנראה בגלל הפסקה שחלה במשלוחים, ולמורדים היה חשוב מאוד שמספר קציני האס.אס. במחנה יהיה קטן ככל האפשר. יום לפני שעת האפס חולקו כל התפקידים. במחסנים הכינו עשרות גרזינים קטנים, מושחזים היטב, וכן גם מספר סכינים מושחזים – זה יהיה הנשק העיקרי שיעמוד לרשותנו בפרוץ המרד – ואת אלה היה צורך להעביר למקומות הנאותים. ועוד היה צריך לאפשר ללוחמים שנבחרו על־ידי המפקדה להגיע איש למקומו המיועד, להפעיל מערכת קשר של רצים, שתדווח את המצב למפקדה בתכיפות.

לאחר שעבדתי כמה ימים במיון חפצים, בא אלי ערב אחד בחור מקבוצת השבויים הרוסים, שהכרתיו, ואמר לי: "מחר יפרוץ המרד. אתה עובד במחנה שתיים. שם יהיו בחורים שלנו והם יגידו לך להודיע, ואתה תרוץ ותודיע לנו כל דבר חשוב שיקרה." אחר־כך חזר והתרה בי לשמור הכל בסוד והסתלק. עד לאותו רגע פקפקתי אם נגיע בכלל ליום המרד. נסיון העבר לא הִרבה תקוה כי אמנם נצליח לעשות משהו, ואף שהפעם היתה ההתארגנות יסודית ושררה הרגשה שאפשר לסמוך על המארגנים, עדיין היו סיבות וגורמים רבים שהיו עלולים להכשיל הכל. ועם זאת, בעובדה, עמדנו במרחק של פחות מיממה משעת המרד – והכל התנהל כשורה. היה קשה להאמין שזו מציאות ולא חלום, שמחר באמת יפרוץ מרד, שמחר ייגמר הכל. לא ידעתי בדיוק את ה"מה" וה"איך"

של המרד, ואיש לא ידע, כמובן, במה ייגמר הכל. ידעתי רק שמחר יתגשם חלום שחלמתי חודשים ארוכים, חלום שנסך בי כוח להחזיק מעמד. רבים מן האנשים שהובלו לתאי הגזים צעקו אלינו מן הדרך שבין שתי הגדרות לנקום. מחר נעשה זאת. ננקום בגרמנים. נהרוג בהם ככל שנוכל. מחר נשים קץ לסבלותינו בסוביבור. מחר זה יִגמר.

אותו לילה שכחתי שאני ברוגז עם אלוהים, שניתקתי את עצמי ממנו ואין לי עוד רצון בקשר אִתו. התפללתי לאלוהים, שלא יהיו שום מכשולים והמרד יפרוץ ויצלח.

בוקר ארבעה־עשר באוקטובר. השכמה כרגיל. מזג האויר מעונן כמקודם, אפלולי וקר. חלוקת הקפה מתנהלת כשגרתה, אך משום־מה נראה הכל מודגש יותר ומתמשך יותר. אני כבר ידעתי: המרד יתחיל בארבע אחר הצהריים, רבע שעה לפני חזרת כל קבוצות העבודה.

מסדר הבוקר התנהל בפיקודו של פרנצל. עמו יחד עמדו עוד גרמנים ואוקְראינים. כולם נראו לי הפעם באור שונה – כולם מועמדים להריגה. ה"קַפּואים" האחראים לבלוקים ספרו את האנשים, מסרו דוח ל"גנרל גוברנר" – יהודי מבוגר מגרמניה – והוא דיווח לפרנצל. תרגולת הסדר התבצעה בדייקנות. קבוצות קבוצות יצאו את מגרש המסדרים בדרכן לעבודה, כל קבוצה שרה שיר בשפה אחרת.

במחנה שתיים, בסככת מיון החפצים, מנתה קבוצתנו כעשרים איש. מפקדנו היה שרפירר בקמן, גרמני נמוך קומה, רזה, בעל פני עכבר. הוא נשא בחגורתו אקדח גדול ממידותיו וצעק בלי הרף: "שְנֶלֶר! שְנֶלֶר!" (מהר, מהר). פעם בפעם היה מצליף כמה צליפות במגלבו על גוו של אחד מאתנו. הזמן זחל לאט. ספרתי כל דקה. הסודיות שהיינו מצוּוים עליה עד הרגע האחרון הגבירה את המתח שבעתיים. אני ידעתי ורעי ידע, אך לא יכול להחליף אתו מלה על העומד להתרחש. ידעתי, שעד הרגע האחרון עלול מישהו להכשיל הכל.

בצהריים, כשהכל חזרו למחנה, הורגשה כעין אוירה חגיגית. פני האנשים קרנו סיפוק – הכל סודר, הוכן, נקבע. הכל עמדו הכן ועם זאת חלה הרפיה במתח, אולי מפני שהאנשים החלו להאמין בהצלחת המבצע. גם הסודיות נחלשה. הוותיקים והשבויים החליפו מלים, שאלו שאלות, איחלו הצלחה זה לזה.

אחר הצהריים חזר המתח ועלה בהדרגה. היה קשה מאוד לעבוד. עוד שעתיים. עוד שעה וחצי. עוד שעה. האנשים התנהגו שלא כרגיל – נעו אנה ואנה והתבטלו יותר מדי ושרפירר בקמן התחיל להתכעס. הוא פסק

לאחד מאתנו עשרים וחמש מלקות והכל חזרו לעבודה, בקמן נרגע והמולקה פלט: "אני אהרוג אותו היום..."

ראיתי שני בחורים מחבורת היהודים הרוסים נכנסים למחסן הגובל בסככת החפצים שלנו ונעלמים בפנים. ידעתי, שהם הלכו להרוג את בקמן. מחוג השעון נע. המועד קרב ובא. במקום שעות עד ההתחלה נותרו רק דקות. ומסביב שקט מוחלט.

השעה ארבע בדיוק. חיים, העובד במחסן, ניגש לשרפירר בקמן וביקש ממנו לבוא עמו פנימה – יש לו משהו יפה בשבילו. אנחנו עקבנו אחריהם. השניים נכנסו למחסן ובן־רגע נשמעו חבטה, פרץ צעקה שנקטע ועוד חבטה. השקט חזר. בתוך דקה יצאו שני הבחורים, אחד מהם מוכתם כולו בדם ואקדח בידו. "הרגנו את המנוול," אמר אחד מהם. "פיצחנו לו את הראש."

המרד התחיל.

שני הבחורים ביקשו מכולנו שנמשיך לעבוד כאילו לא קרה דבר, ואחד מהם אמר לי: "ברל'ה, רוץ ותודיע לסשה, שהרגנו את הגרמני במחנה שתיים והכל בסדר, ותחזור הנה."

הדרך ממחנה שתיים למחנה שלנו, שאורכה כמאתיים מטר, היתה ריקה. עשיתי אותה במהירות ומסרתי את ההודעה. בתוך כך נודע לי, שמפקד המחנה אונטרשטורמפירר נוימן, אוברשרפירר גרישוץ שהיה אחראי על האוקראינים ועוד כמה גרמנים נהרגו – בשעה ארבע בדיוק הרגו האנשים בכל מקום עבודה את הגרמני שפיקח עליהם. ההריגה בוצעה בשקט, בגרזינים ובסכינים, והאנשים המשיכו לעבוד כאילו לא אירע דבר. מפקד המחנה אונטרשטורמפירר נוימן הוזמן לצריף חייטים למדידת חליפה. הוא הגיע לשם בשעה ארבע בדיוק, רכוב על סוס לבן, נכנס לבית המלאכה, פיתח את חגור האקדח והניחו השולחן, פשט את המעיל וישב על כיסא. אחד הבחורים, שהסתתר מאחורי וילון, יצא מאחוריו והלם בגרזן על ראשו, אלא שנוימן זז באותה שניה והגרזן פגע בו בצד וקטע את אוזנו וחלק מראשו. הגרמני הספיק לפלוט מפיו כמה מילים: "הסוס יעיד מה אתם עושים..." אך המהלומה השניה פילחה ראשו לשניים. הגופה הוסתרה ונער נשלח לגרמני אחר, והודיע לו שמפקד המחנה קורא לו לבית־המלאכה של החייטים.

הגרמני בא במהירות וברגע שעבר את סף הבית הרגו גם אותו. גם אצל הסנדלרים הרגו גרמני. בתוך עשר דקות נהרגו רוב קציני האס.אס. במחנה, לרבות מפקד המחנה. באותו זמן נותקו קוי הטלפון

וחובלה רשת החשמל במחנה בידי בחורים שעבדו שם, ועם זאת לא הופר השקט והכל המשיך להתנהל כאילו לא אירע דבר.

אני רצתי חזרה למחנה שתיים. בדרכי פגשתי את "דרשר הקטן" נושא ארובה גדולה יותר ממנו. החלפנו חיוכים והמשכתי לרוץ. בהגיעי סיפרתי שנוימן ועוד גרמנים רבים כבר נהרגו. הלבבות גאו משמחה. לא היה אפשר להמשיך לעבוד. כולנו חיכינו בקוצר רוח לעומד להתרחש. פתאום הופיע בפתח הסככה גרמני, שבדרך כלל היה לוקח אותנו מהעבודה למחנה שלנו. העמדנו פנים כעובדים, אך הוא הספיק להבחין שמשהו אינו כשורה ופנה בצעדים מהירים אל דלתות חצר ההפשטה ונעלם בפנים. היה ברור, שהגרמני הלך לבנין המזכירות, משם היה אוברשפירר מישל נואם לפני האנשים לפני התפשטם. חמישה בחורים רצו אחריו ומצאוהו מנסה לטלפן ללא הצלחה. הוא ניסה לשלוף את אקדחו, אך הבחורים התנפלו עליו ואחרי מאבק קצר גברו עליו והרגוהו. הוא נשאר מוטל על רצפת המשרד, בתוך שלולית דם.

הגיע זמן החזרה למחננו. הסתדרנו בשלשות, בחור אחד הוביל את הקבוצה, וכשהתחלנו לצעוד פקד עלינו בצעקה: "לשיר!" וכולנו שרנו שיר לכת גרמני, כבכל יום. בדרך ראינו משאית ובה גרמנים נוסעת אל בית המזכירות. ידענו, שהם ימצאו שם את גופת הגרמני והכל יתגלה. החשנו צעדינו יותר ויותר ולמחנה כבר נכנסנו בריצה. בחצר המחנה, לשם חזרו באותו זמן כל קבוצות העבודה, היתה אנדרלמוסיה. האנשים לא ידעו מה עליהם לעשות והתגודדו סביב מפקדי המרד. המפקדים היו מזוינים באקדחים, רובים אחדים ורימונים, ובמקלעון "שמייסר" אחד – כל הנשק הזה הושג בדקות האחרונות. את רוממות־הרוח שאפפה אותנו אין לתאר במלים. אילו היו מכונות יריה קוצרות את כולנו באותם רגעים, היינו מתים מאושרים.

הכל התרחש במהירות. אני רצתי אל מאחורי הצריף שלנו, חפרתי במהירות באדמה והוצאתי שקית עם מטבעות זהב ורצתי חזרה. אחד הבחורים עלה על המגדל ותקע בחצוצרה לאות התכנסות למסדר – והכוונה היתה שהכל יתכנסו במגרש ויצטרפו לבריחה. ה"גנרל גוּברנר", שלא ידע דבר על המתרחש, שמע את תקיעת החצוצרה, יצא במרוצה מהצריף וצעק: "איינטרטן!" (להסתדר) כמה בחורים תפסוהו, סתמו את פיו, הכניסוהו לצריף וחלקו לו מכות רצח. פתאום הופיע הישר מולי הפולקסדויצ׳ה רוק־צוק, שהיה גם סגנו של גרישוץ. הוא רכב על אופניים, עצר מולנו ובפנים חיוורות כסיד, פנה אלינו ושאל:

״מה קורה כאן?״ התנפלנו עליו בבת־אחת, הורדנוהו מהאופניים ופגענו בו מי ביד, מי ברגל ומי בסכין – איש זה היה אחד הסדיסטים הגדולים במחנה, וביחוד אהב לדקור בפגיונו גברים, נשים וילדים בהיותם עירומים לפני כניסתם לתאי הגזים. גם אותנו היה דוקר, ואני עצמי נדקרתי בפגיונו כמה פעמים. רוק־צוק נשאר מוטל גונח על המגרש.

פתאום נשמעה צעקה: ״הוּרָה! קדימה!״ – וכולנו חזרנו וצעקנו ״הורה!״ וכאיש אחד התחלנו לרוץ דרך השער לעבר מחסן הנשק והשער הראשי. אותו רגע נשמעו יריות – היריות הראשונות מאז פרוץ המרד – והאנשים, שעד כה היו ממושמעים ומילאו אחר פקודות המפקדים, לא ידעו כיצד בדיוק עליהם לפעול. באנדרלמוסיה שקמה התפצל גוש האדם האחד והתפזר. היו שהמשיכו לרוץ לכיוון מחסן הנשק, ואני בתוכם, היו שרצו לכיון השער הראשי והיו שנפזרו לכל עבר. ראיתי שני אוקראינים רצים ונשכבים מתחת הצריף שלהם. היריי גבר. נשמעו התפוצצויות. פה ושם נפלו אנשים וצעקו לעזרה. הבחורים שלנו השתלטו על מחסן הנשק. מישהו נתן לי רובה וחבילת כדורים, ואני הכנסתי כדור לרובה, דרכתיו, הצמדתי את קת הרובה לכתף ויריתי לפי שראיתי את האוקראינים עושים זאת. הרעש ומכת־ההדף בכתפי הבהילו אותי. רצתי עם כולם אל השער. מישהו צעק ״להתפזר!״ ואנשים החלו לרוץ חזרה. עמדתי רגע והבטתי סביב. ראיתי המון אנשים על יד השער ורבים נופלים. פרנצל התאושש, תפס עמדה ליד מקלע וירה בלי הרף אל תוך ההמון שהצטופף ליד השער. כשראיתי אנשים רבים רצים אל גדרות התיל הצטרפתי אליהם.

כשקרבתי לגדרות ראיתי אנשים מטפסים על התיל כעל סולמות. אחדים היו תלויים ולא זזו – הם נפגעו בכדורים שנורו ממגדלי השמירה. בהגיעי לאזור המגודר כבר קרסה הגדר הפנימית. דילגתי לעבר האחר של התעלה וטיפסתי מעלה במהירות. מגדל השמירה השמאלי, הסמוך לשער, שותק בידי הבחורים שלנו. רק מצד ימין פלט מקלע צרורות והנפגעים נשארו תלויים על גדרות התיל. עברתי את הגדר השלישית במהירות, בלי להרגיש שאני פוצע ידי בחוטי התיל.

מסביב נשמעו בלי הרף התפוצצויות ובעקבותיהן התרוממו גושי עפר מהאדמה. לא עלה בדעתי, שאני רץ בשדה מוקשים ונראה שגם אחרים לא נתנו דעתם לכך. הברירה היתה לברוח או להיהרג מיד, ובלבד שלא ליפול בידי הגרמנים, והבורחים שבראש פוצצו בגופם את המוקשים ופרצו דרך לבריחת האחרים. בגיזרת בריחתי היה המרחק

מגדרות המחנה עד היער כקילומטר ומשהו. רצתי בכל כוחי והשגתי את כולם ואחרי שעברתי מרחק סביר עצרתי רגע והבטתי לאחור. לפני נגלה מחזה מדהים, שלא הייתי מסוגל לצייר לעצמי בחלום היפה ביותר – למלוא רוחב השדה, משער המחנה שליד פסי הרכבת ועד גבול מחנה מספר אחת, רצו מן המחנה והלאה מאות אנשים, והגרמנים לא יכלו לעצור בעדם. מעבר המחנה נורתה עלינו אש מקלעים שגברה והלכה, אך מרגע לרגע החשיך יותר, והאנשים התרחקו מהמחנה והיו פגיעים פחות. רקטות האירו את פני השטח הקרוב למחנה ופסים זוהרים של כדורים נותבים התמשכו למרחקים.

פעמים רבות שמענו מפי המובלים לטבח, ברגעים האחרונים שלפני כניסתם לתאי הגזים, את המלים "ספרו לעולם מה שהגרמנים עושים!" "ניקמו בגרמנים!" והמלים חדרו ללב ונהפכו לגבינו לצוואת המושמדים. כל אחד מאתנו חלם להגשים את הצוואה, אך איש לא האמין שהדבר יקום ויהיה אי־פעם. והנה זכינו לנקום. גדולי המרצחים מוטלים פגרים לאחר שהומתו בידי בחורים יהודים בגרזינים ובסכינים. עוד פחות מזה האמנו, כי מי מאתנו יצא חי את המחנה הזה – והנה עלה בידי מאות אנשים להיחלץ ולברוח מהגיהנום ועתה הם רצים היערה, אל החופש. ואנחנו גם נספר לעולם מה קרה בסוביבור.*

* חמישה־עשר קציני אס.אס. – רוב הצוות שביצע את ההשמדה ובראשם מפקד המחנה אונטרשטורמפירר נוימן וחמישה רוצחים אוקראינים – נהרגו במהלך המרד. מתוך שש מאות יהודים שהיו באותו זמן במחנה אחת, הצליחו לברוח כשלוש מאות. היתר נהרגו במרד. אחרי המרד חיסלו הגרמנים את המחנה וטישטשו את עקבות מכונת ההשמדה.

אלכסנדר פֶּצֶ'רְסְקִי, מפקד המרד, שרד ויושב בברית־המועצות. בשנת 1946 יצאה לאור במוסקבה, באידיש, חוברת פרי עטו ושמה "המרד בסוביבור" ("דער אופשטענד אין סאביבאר", 50 עמ').

יערות

סתיו 1943 – קיץ 1944

קול היריות מהמחנה נחלש ונתעמם. חושך מוחלט ירד על הארץ והאנשים נבלעו ביער. הרגשת בטחון אפפה אותי. עצרתי לנוח קמעה יחד עם עוד כמה אנשים. בתוך דקה התקבצו לידנו אנשים נוספים עד שמנינו עשרים וכמה. הסתכלנו זה בזה כלא מאמינים למראה עינינו. לא יכולנו להוציא הגה אחר הריצה המטורפת. האנשים שהתכוננו לדבר ולבשו בגדים חמים זרקו מעליהם בדרך את המעילים ובגדים אחרים כדי להקל על עצמם במנוסתם, ועתה הילכו בחולצות לגופם בצינת הלילה, אני לא זרקתי דבר. בזמן הריצה פשטתי מעילי אך גררתיו על האדמה מאחורי. אנשים חיפשו זה את בן משפחתו או את חברו ושאלו "ראית את פלוני?" "מה קרה לפלמוני?" בקבוצתנו היו יוצאי ארצות שונות וכמה בחורים מן השבויים הרוסים. היו לנו שלושה רובים ואקדח. רובי נלקח מידי ונמסר למיטיבים להשתמש בו, ובכיסי נותרה כמות כדורים. לא היה זמן לנוח. היה עלינו לרחוק מהמחנה ככל שרק נוכל במשך הלילה.

כמה מהאנשים טענו, שלא רצוי לנוע בקבוצה גדולה, ופרשו ונעלמו בתוך היער, ואילו אחרים הצטרפו לקבוצתנו. הלכנו בטור אחד, הבחורים המזוינים בראש. ההליכה ביער, בלילה, היתה קשה ורבת מכשולים ובכל זאת היתה מהירה. ברגעים מסוימים נדמָה לי שאיבדתי את הקבוצה ופחד גדול נפל עלי. ככל שיכולתי נצמדתי אל ההולכים בראש. במשך הלילה עצרנו כמה פעמים. פעם נשמעו יריות מרחוק, פעם נשמעה נביחת כלב. בין ידענים כביכול התנהלו ויכוחים לאן מוטב לנו ללכת – שמאלה או ימינה. אנו נקלענו ליער פרא, שצמחייתו

התחתונה גבוהה מאוד וקרקעיתו שלוליות מים ובוץ. ההליכה היתה קשה מאוד. כשהוחלט לבסוף לחנות ביער במשך היום נפלה עלי חיש מהר תרדמה עמוקה. התעוררתי לקול מטוס שחלף ברעש מעל צמרות העצים. רציתי לשבת, אך מישהו צעק אלי: "שכב ואל תזוז. הם מחפשים אותנו!"

רעש המטוס שחג מעלינו פעמים אחדות נשמע כמה דקות עד שלבסוף נעלַם והכל קמו לחלץ עצמותיהם. אני המשכתי לשכב. הייתי מבולבל. לבי עוד הלם מחלום שחלמתי לפני כמה דקות.

"אני רוצה לספר לכם חלום שחלמתי לפני כמה דקות," אמרתי לאנשים וכולם הסתכלו עלי בתמהון. "חלמתי, שכולם ברחו מהמחנה ולא נשאר שם איש חוץ ממני. חשבתי איך קרה, שכולם ברחו ואני נשארתי שם לבדי. עמדתי במגרש המסדרים, מוקף סביבי בכל הגרמנים ובראשם וגנר. הם חקרו אותי ושאלו איפה כולם, ואני אמרתי שאינני יודע. וגנר איים להרגני ואני חשבתי שאני מוכרח לברוח מהם. פרצתי את הטבעת שלהם ורצתי אל הגדרות והגרמנים צעקו אחרי: 'הַלְט! הַלְט!' וכולם ירו לעברי. הגעתי לגדרות וטיפסתי עליהן והסתבכתי בחוטי התיל, וככל שניסיתי להשתחרר מהם כן הסתבכתי יותר ולא יכולתי להיחלץ. הגרמנים רצו וקרבו אלי... למזלי, העיר אותי המטוס – אחרת הם היו תופסים אותי!"

הכל פרצו בצחוק, ואני המשכתי לשכב, להסתכל בעצים, לשמוע ציוץ ציפורים, להריח את ניחוח הצמחיה.

אני חופשי. אין סביבי גדרות תיל. אין מסדר בוקר. אני לא אראה יותר את וגנר, את פרנצל, את גומרסקי או את בולנדר והכלב בַּרי. אני לא אראה עוד משלוחים, גברים, נשים וילדים הולכים לתאי הגזים. שמונה־עשר חודשי סוביבור מאחורי. טוב לי עכשיו ואיני רוצה לחשוב מה יהיה הלאה.

שעה ארוכה ישבנו כולנו ואיש איש סיפר את סיפור המרד שלו – כל אחד מאתנו ראה משהו אחר, כל אחד ידע משהו שונה במקצת, וכל

* כפי שנודע לנו אחר־כך, גויס כל חיל המצב הגרמני שחנה באזור, ואנשיו ואנשי כמה יחידות של אוקראינים יצאו לחפשנו וללכדנו בעזרת מטוסי סיור קלים. הצלחתם היתה מעטה. בידיהם נפלו אנשים שלא הסתתרו בשעות היום אלא המשיכו ללכת, וכן אנשים שאיכרים הלשינו עליהם. באותה תקופה כבר פעלו קבוצות פרטיזנים בסביבה, והגרמנים פחדו להעמיק חדור לתוך היערות.

הדברים הצטרפו יחד לתמונה מושלמת. עד מהרה החל הרעב מתחיל להציק. מצהרי אתמול, אז אכלנו את המרק הדל, לא בא אל פינו דבר. היו בקבוצתנו אנשים שהכינו לעצמם צידה, ולי היו בכיס אחד שקית מטבעות זהב ובאחר כדורי רובה; שכל לקחת צידה לדרך לא היה לי. מי שהיה להם לחם חילקו פרוסה לאיש והשתיקו קצת את הרעב, אך לא את הצמא.

במצב זה נפתח דיון ממושך בשאלה מה עלינו לעשות ולאן עלינו ללכת. איש לא ידע היכן אנו נמצאים. במחנה שמענו על יחידות פרטיזנים ביערות ורצינו להגיע אליהן, אבל איך נמצאן? הבחורים הרוסים אמרו, שעלינו להגיע לנהר בּוּג ולצלוח אותו מזרחה. אני נתקפתי פחד, שכן לא ידעתי לשחות, והיו עוד רבים כמוני, ששללו הצעה זו ואמרו כי מוטב לנו להגיע לאזור שבו יש להם מכרים מבין האיכרים, שם נוכל להשיג אוכל ואולי גם מסתור, ומה גם שהגרמנים שומרים בוודאי היטב על גדת הנהר. לבסוף הוחלט להמשיך ללכת בכיוון שבו התחלנו, כדי לרחוק ככל האפשר מהמחנה, וכן הוחלט לחפש בתי איכרים ולהשיג מהם אוכל.

עם רדת הלילה, רעבים וצמאים, חידשנו את המסע וכך הגענו לקצה היער וראינו לפנינו שטח פתוח ואורות מהבהבים מרחוק.ולאוזנינו הגיעו נביחות כלבים. ככל הנראה קרבנו אל כפר כלשהו והתעורר רצון טבעי לגשת לאחד הבתים ולהשיג אוכל, לגשת לבאר ולשתות מים לרוויה, אך לאחר דיון הגענו לכלל מסקנה שהיישוב רחוק מדי ומסוכן מדי – ואולי הגרמנים מחכים לנו שם? חזרנו ונכנסנו ליער והמשכנו ללכת בתוכו. הרעב הציק, אך גרוע ממנו היה הצמא. הגרון יבש ולא נותר אלא לבלוע את הרוק עד שלבסוף עברנו על פני מקוה מים עומדים וכולנו השתטחנו על האדמה הלחה ושתינו את המים המרופשים תוך יריקת ירוקת או חרק שנשאבו לפה פעם בפעם. בטני כמו עמדה להתפוצץ מרוב שתיה, ובכל זאת המשכתי לשתות עוד ועוד עד שנתמלאתי מים כחבית.

בחצות הגענו לפרשת דרכים בתוך היער, ושם, מעל גשרון מתוח על אפיק יבש, התנוסס על כלונס שלט: ״יערות סוביבור – חמישה קילומטר עד לתחנה״.

״היינו המומים. היינו בטוחים שהרחקנו מהמחנה לפחות שלושים–ארבעים קילומטר, והנה אנחנו נמצאים במרחק חמישה קילומטרים מהמחנה, ולא נותרו לפנינו שעות חשיכה רבות כדי

להרחיק. התחלנו ללכת חזרה, במהירות, בלי לדעת לאן. כשעלה השחר חנינו במקום שלא נראה בטוח, וכל היום היינו דרוכים שמא נתגלה. ברדת הלילה, רעבים וצמאים ומדוכדכים המשכנו ללכת מהר, עתה במטרה להשיג בהקדם אוכל, אחרת לא יהיה בנו כוח להמשיך ללכת.

אחרי הליכה קצרה במשך כשעה, אולי אפילו פחות, הגענו לאותה פרשת דרכים ולאותו גשרון עם השלט "יערות סוביבור, חמישה קילומטר עד התחנה". היינו חסרי אונים. נשגב מבינתנו כיצד זה ברחנו מאותו מקום והלכנו בכיוון הנגדי – ואף על פי כן הגענו לאותו מקום, כאילו היינו קרבן למעשה כשפים. לאחר מחשבה הבינונו, כי שבילי היער היטונו שוב ושוב מהכיוון הישר שבו ביקשנו ללכת, והם שהחזירונו כלעומת שבאנו. מעתה הקפדנו יותר על הכיוון וכך הגענו לאזור יער אחר, שמשוליו ראינו כמה בתים פזורים. ארבעה בחורים מזוינים ניגשו לאחד הבתים. האיכר שישב שם סירב תחילה לפתוח, אך עשה כמצווה אליו לאחר איומים לפוצץ את ביתו. הוא נתן לאנשינו שני ככרות לחם גדולים, נתח חמאה ובצל. אחרי יומיים בלי אוכל ישבנו ואכלנו את הלחם הכפרי הטוב עם החמאה והבצל ושתינו מים שהביאו הבחורים מן הבאר בכדי חלב שמצאו בחצר האיכר. הבחורים שאלו את האיכר איפה אנחנו נמצאים, וכך התברר שהרחקנו מסוביבור. מצב־הרוח השתפר. המשכנו ללכת במרץ.

למחרת בערב שוב ניגשו בחורים לבית איכר ולקחו אוכל בכוח הנשק. כשחזרו ממשימתם סיפרו, שהאיכר הזהירם שלא ללכת בכיוון מסוים, שכן שם עומד מחנה של גרמנים. פנינו אפוא בכיוון אחר. צעדנו בטור, בשטח פתוח, עד שפתאום נשמעו צעקות "הַלְט! הַלְט!" ולאחריהן, מיד, נפתחה עלינו אש. אחד הבחורים צעק: "לשכב!" וכולנו נפלנו ארצה. רובאינו השיבו אש מעטה, ואז צעק הבחור: "לברוח!" ממחנה של גרמנים הגיעו אלינו קולות אזעקה וצעקות בגרמנית. פתחנו בריצה. אני רצתי במהירות וכעבור כמה דקות הייתי לבדי. נבהלתי. שכבתי ארצה וראיתי את הקבוצה רצה במרחק ניכר ממני. מהמחנה נפתחה אש חזקה והשטח הואר ברקטות. איש מאתנו לא נפגע. נראה, שהגרמנים חשבונו לפרטיזנים, ומכל מקום לא רדפו אחרינו. אין לדעת אם רימה האיכר את הבחורים או שהם לא הבינו את דבריו כראוי.

מאז הבריחה עברו עלינו ארבעה ימי הליכה בלי לדעת לאן, בלי שמץ תקוה להשיג את מטרתנו – לחבור עם פרטיזנים. האיכרים שנשאלו על־ידי בחורינו השיבו, כי אינם יודעים דבר על פרטיזנים, ואפשר

שידעו אך לא רצו להגיד. ואולי לא היו בכלל פרטיזנים בסביבה זו? כמה זמן נוכל לשוטט באפס כיוון ולרוץ מיער ליער בלי להתגלות?

כך הגענו כולנו לתמימות דעים, שעלינו לצלוח את הבוג, שכן בעבר האחר – כך אמרו הבחורים הרוסים – בוודאי יש פרטיזנים. לדבריהם יש בנהר מקומות צרים, שם יוכלו היודעים לשחות להעביר את כל האחרים.

בשעות הצהריים דיווח אחד משומרינו שהוא רואה אדם לבוש אזרחית ומזוין ברובה נע ביער. אחרי התייעצות קצרה הוחלט לגשת אליו ולברר מיהו. ובאמת, איך נוכל למצוא פרטיזנים אם לא נשאל? שני בחורים מזוינים תפסו עמדות חיפוי, ושניים אחרים, גם הם מזוינים, ניגשו אל האיש וצעקו: "ידיים למעלה!" האיש נכנע מיד באדישות, הציג את עצמו כפרטיזן מיחידה פולנית, ואמר שהוא שמח לפגשנו. לדבריו יצרפונו אנשי יחידתו ברצון ליחידתם. השמחה היתה גדולה. הכל לחצו את ידי האיש, שאמר: "אתם ודאי רעבים. חנו פה, ואני אלך להביא לכם אוכל ואקרא למפקד, ואז ניקח אתכם אלינו."

האיש הסתלק לו ואנחנו היינו מאושרים – השגנו את מטרתנו! חיכינו בקוצר רוח לבוא הפרטיזנים לקחתנו אליהם, אלא שחלפה שעה ועוד שעה והם לא הופיעו. חששות התגנבו ללב. אולי שיקר האיש, ולא יחזור יותר? כשכבר אמרנו נואש הודיע השומר שהפרטיזנים באים. נשמנו לרווחה. קבוצה של כעשרה אנשים, לבושים תערובת מדים ובגדים אזרחיים, בידיהם נשק שונה ומשונה – מקלעונים ורובים למיניהם ופגיונות – קרבו אלינו. קידמנו את פניהם בצהלה. הם הביאו לנו אוכל ובקבוק וודקה גדול. איש מבוגר, חבוש כובע של הצבא הפולני, שנראה שיכור, הציג את עצמו כמפקד. הוא אמר שהוא מבין שאנחנו רעבים והציע שתחילה נאכל ואחר־כך נדבר. מישהו התחיל לפרוס לחם, ואז שאל המפקד הפולני: "איזה נשק יש לכם?"

בחורינו מיהרו והביאו את שלושת הרובים והאקדח, והמפקד אמר: "אתם תמסרו את הנשק שלכם, ותקבלו נשק אחר." הפולנים לקחו את הנשק מידי הבחורים חיש מהר, בלי שנותרה לנו שהות לחשוב, ואז נתן המפקד אות כלשהו לאנשיו והם זזו כמה צעדים לאחור ופתחו עלינו כולם באש בבת־אחת. קפצתי ממקומי ורצתי משם בכל כוחי כמטורף עד שכלו כוחותי ונפלתי ארצה. אחרי כמה דקות שמעתי צעדי ריצה, ולפני נתגלו שניים משלנו רצים.

שלושתנו פרצנו בבכי. קיווינו שעוד אנשים ניצלו מהרצח האכזרי

ביער. שכבנו והאזנו לכל רחש, אך לא ראינו איש מקבוצתנו. שלושה שרדנו. אחד היה בחור מהשבויים הרוסים, סֶמֶן שמו, בן עשרים וכמה, מגודל אברים, גבוה ורחב פי־שניים ממני. הוא נע בכבדות, כדוב על שתיים, ובעיני סימל את הדמות הטיפוסית של החייל הרוסי. קר מזג היה, כמו לא היה בעולם דבר שאיכפת לו. במרד הרג אחד מהגרמנים ובזמן הבריחה התקשה לרוץ ופשט מעליו מעיל עליון ארוך ועוד מעיל קצר, ועתה נשאר רק בחולצה לבשרו. השני היה אברהם, בן שמונה־עשרה – גדול ממני בשנתיים – בחור בעל פני בובה, ראשו עגלגל, לחייו מלאות ואדומות תמיד, שמנמן ונמוך קומה, אך גבוה ממני בחצי ראש. הוא הגיע למחנה כמה חודשים אחרי, הועסק בכל מקומות העבודה ותקופה ארוכה נמנה עם בנהוף־קומנדו.

הלילה רד. שלושתנו ישבנו מכונסים בלי להוציא הגה. מה היה אפשר להגיד? המהלומה שניחתה עלינו במפתיע, ממקום שלא ציפינו, הכאִיבה והרתיחה. אחר הצלחת המרד והבריחה מהמחנה בשלום, אחר טעימת טעם הנצחון והאושר להיות חופשים ביער, נפלנו במלכודת טפשית – אנשינו נרצחו בידי רוצחים פולנים. האם אלה הפרטיזנים שכה שאפנו להגיע אליהם? מה טעם שאנו השלושה נשארנו בחיים בלי נשק, בלי לדעת איפה אנחנו ומה עלינו לעשות מעתה והלאה? משאלתי למות, שפגה זה מכבר ופינתה מקומה לחתירה להחזיק מעמד, שבה ופקדה אותי מחדש. לא היה טעם להיאבק. גורלנו נחרץ.

ראשון שהתעורר מההלם והתחיל לחשוב בהגיון היה סמן. הוא אמר ביידיש הגולמית שבפיו: ״צריך לחשוב מה לעשות. אסור לנו להישאר ביער הזה, כי הרוצחים בוודאי יתפסו אותנו מחר בבוקר. אנחנו צריכים לברוח רחוק ככל שרק נוכל.״ צעדנו שלושתנו ביער, צמודים זה אל זה. הבטחון העצמי אבד לי. מדי רגע נבהלתי מפרפור ציפור שהתעופפה מעל הראש, מרחש ארנבת או חיה אחרת שחפזה ועברה לפנינו. שוב ושוה נדמה לי, שמאחורי כל עץ אורב לנו מישהו להתנפל עלינו. אחר שעת הליכה יצאנו לשטח פתוח. ההליכה בשדה החרוש היתה קשה. הרגלים כשלו בין הרגבים. אך משום־מה חשתי הקלה. השתחררתי מהפחד שתקפני ביער.

עברנו לא הרחק מכפר. ראינו הבהובי אורות ושמענו נביחות כלבים וכן גם קולות אנשים, וביחוד קלטו אוזני דיבור ושירה של ילדים. נזכרתי בימי ילדותי, בשהיית הנופש בכפר, שם הייתי יושב על סף הבית, מסתכל לתוך החושך ומאזין לרחשי הלילה. עכשיו נמצאתי אני

בתוך החושך המיסתורי, ומתוכו הסתכלתי בקנאה על כפר שמקומו בעולם שאין לי בו דריסת רגל.

ההליכה בשדה התישה אותנו. ישבנו לנוח בשדה. אט אט הסתגלו עינינו לחשכה. צלליות הבתים נראו לנו בבירור ויכולנו לחוש את חיי הערב בכפר. רעבים, רצינו לגשת לאחד הבתים ולבקש אוכל, אבל פחדנו לפגוש אנשים, שמא ניתקל ברוצחינו פה, בכפר זה. ידענו כי עלינו להרחיק ככל שאפשר והמשכנו ללכת. חצינו שדות מעובדים ושדות בר, קולות אדם ובהמות בית לא נשמעו עוד ואת מקומם תפסו קרקור צפרדעים וצרצור צרצרים. מרחוק נשמעו מכוניות נעות כביש ובראשי התהדהד בלי הרף מטח היריות שקטל בנו אך לפני זמן קצר.

אחרי כמה שעות הליכה התגנב ללבנו פחד שמא לא נמצא יער להסתתר בו בשעות היום ועם עלות השחר ניחשף בשטח פתוח. החשנו צעדנו עד כדי ריצה. פתאום התחזק החושך מאוד ונהיה סמיך עד שהיה אפשר למששו בידיים ממש. ידענו שעוד מעט יעלה השחר, ולמזלנו, תוך כדי ריצת סנוורים בחושך, נתגלה לנו פתאום יער שכמו צמח בן־רגע. נבלענו בתוכו.

התעוררנו לאור יום מלא, שלושתנו דבוקים זה אל זה ומכוסים במעילי, המעיל היחיד שהיה לנו. כמה דקות שכבתי והסתכלתי סביבי. שלווה מוחלטת. מעלי עצי מחט עתירי אצטרובלים ובנחירי ריח צמחיה חריף. לא היה אפשר שלא ליהנות מתחושות אלו, שגם הישרו בטחון חרף שהתחולל ביער אתמול. הרעב הציק לנו יותר ויותר. נתקפנו חולשה כללית. משלשום בערב לא אכלנו דבר. הפכתי כיסי בפעם המי־יודע־כמה כדי למצוא כמה פירורי לחם, אך בכיסי האחד היתה שקית מטבעות זהב, ובאחר – חפיסת כדורי רובה. בשביל מה נשאתים כל הזמן לא ידעתי, אבל משהו לא נתנני לזרקם. אברהם אמר, שהיער הזה אינו מוצא חן בעיניו: הוא דליל מדי עד שאפשר לראותנו בתוכו ממרחקים. אברהם היה חסר מנוחה וסמן ואני השתדלנו להרגיעו. שנינו היינו אדישים למצבנו. סמן אמר, שיהיה מה שיהיה – בערב ניכנס לבית הראשון שנראה, אפילו יגור שם היטלר, אלא אם כן נחליט למות ברעב. הסכמתי אתו, אך אברהם טען שאם ניכנס לבית, ניתפס.

קמנו ושוטטנו ביער אנה ואנה בתקוה למצא משהו ראוי לאכילה. ניסינו ללעוס מיני צמחים ופירות בר, אך הכל היה מר להחריד ומה גם שלא נמצאו לנו מים לשטוף את הפה. לבסוף הגענו למקום שבו מצאנו סמרטוטים וכלים שבורים פזורים פה ושם. הצמחיה שם היתה מעוכה

והיה ברור שאנשים שהו במקום. התבוננו סביבנו אך לא ראינו נפש חיה. חיפשנו בשאריות הפסולת שמא נמצא משהו ראוי אכילה או דבר שיעיד על האנשים ששהו במקום זה. הרמנו כל פיסת ניר וכך גילינו דפי "סידור". לא היה שמץ ספק לגבי זהות האנשים. פה היו יהודים! איפה הם עכשיו? מה קרה להם? במרחק כמה מאות מטרים משם שוב מצאנו סימנים לנוכחות אנשים, גם הם, ודאי, יהודים.

הרעב הציק ולא נתן מנוח. נחלשנו עד שנעשינו רדומים למחצה. ידענו כי אם לא נמצא במהרה אוכל, לא יהיה לנו כוח ללכת ונמות ברעב. במצב זה נרדמתי וישנתי שינה עמוקה שעה ארוכה. כשאמר לנו סמן כי הגיעה עת לקום עדיין חדר אור השמש בעד העצים. אברהם אמר: "מה? ללכת לאור יום? זה שגעון!" אך סמן הסביר לו: "נלך ביער בזהירות עד שנתקרב לשוליו, נחפש איזה בית וכשיחשיך נלך לשם לבקש אוכל. בתחילת הערב הבתים עדיין פתוחים. בשעה מאוחרת יותר לא יפתחו לנו שום דלת."

המחשבה שעוד מעט נוכל לאכול משהו הפיחה בנו כוח. צעדנו במרץ. השמש שקעה לאיטה. מדי פעם עצרנו להאזין לקולות חיים. פתאום שמענו איש מדבר אל סוסתו. הלכנו בכיוון הקול, שנעשה ברור יותר ויותר, ולפנינו התגלה עמק יפה ורגוע ובו פזורות ביקתות איכרים. שכבנו ובחרנו לנו את הביקתה הקרובה ביותר ליער. לשם החלטנו ללכת כשיחשיך.

הזמן כמו עמד מלכת – מעולם עד אז לא התמשך משקיעת השמש עד חשכה כבאותו יום. ראינו איכרים חוזרים מהשדות. נער הוליך בקרבתנו עדר פרות חזרה מן המרעה הביתה. חסרי סבלנות לחכות עד שיחשיך לגמרי, קמנו והלכנו לכיוון הבית כשעדיין היה אפשר לראות דמויות ממרחק עשרות מטרים. בהגיענו לבית מצאנו בחצרו אשה מגודלת אברים בגיל העמידה. כשראתה אותנו החווירו פניה. היא הביטה בנו בתמהון, כאילו היינו מפלצות, ושאלה אותנו בקול גבוה מהרגיל: "מה אתם רוצים?"

"אנחנו רוצים אוכל," אמרתי. "אנחנו נשלם לך."

האשה, ככל הנראה, לא שמעה כל מה שאמרתי, שכן קטעה את דברי באמרה: "אתם מאלו שברחו מסוביבור... אלוהים אדירים, הגרמנים מחפשים אתכם בכל מקום. בירחו מהר!" היא מדדה אותנו מכף רגל ועד ראש ונראה שנרגעה, שכן אמרה: "בירחו או שאני..." ולא סיימה את המשפט.

״תני לנו משהו לאכול ואנחנו נברח,״ אמר אברהם. וסמן, שלא ידע פולנית, אמר ״דה!״

האשה אמרה ״רגע,״ וחמקה אל מאחורי הבית. כעבור כמה דקות הופיעו שלושה גברים, שניים מבוגרים ונער אחד, קילשונים וגרזן בידיהם, וכבר מרחוק קיללו אותנו ואיימו להרגנו אם לא נסתלק מייד. התחלנו לסגת. השלושה המשיכו לקרוב אלינו עד שלא נותרה לנו ברירה אלא לפתוח במרוצה. הכפריים רדפו אחרינו כמה עשרות צעדים ועצרו לצפות בהתרחקותנו. סמן קילל את הפולנים וסיפר איך הלך לפני כמה ימים עם שניים מחבריו, נשקם בידם, לבקש אוכל, ואיך האיכר ואשתו, שלביתם נכנסו, הביאו לחם וחמאה ואף בירכו אותם. ״אילו היה לי נשק, הייתי הורג אותם אחד אחד,״ אמר.

אחרי שנרגענו כלשהו, החלטנו לנסות לבקש אוכל בבית אחר וקרבנו לבית בקצה השני של הכפר. הבית היה קטן ולידו היו גורן ואורווה. בחוץ לא ראינו איש, אך בעד החלון בקע אור של נר או עששית. דפקנו בדלת.

״מי שם?״ נשמע קול אשה.

״משלנו!״ אמרתי.

היה שקט, וכעבור רגע נשמע קול של גבר ששאל שנית: ״מי שם?״

לא ידעתי מה להגיד, ולבסוף אמרתי: ״אנחנו רוצים לקנות אוכל!״

״אין לנו מה למכור. לכו מכאן,״ אמר הקול הגברי.

״אנחנו רעבים. לא אכלנו יומיים. יש לנו זהב ואנחנו נשלם לכם כמה שתרצו...״

״לכו מכאן. אין לנו אוכל ואנחנו לא פותחים בלילה לאיש. הסתלקו או שאקרא לגרמנים!״ אמר האיכר בקול נרגז.

היה לנו רצון לפרוץ דלת או חלון, אבל לא נמצא לנו כוח גופני או נפשי לעשות זאת. הסתלקנו בחזרה ליער. בדרך חיפשנו שעה ארוכה על פני האדמה משהו לאכול, ואף שידענו כי בעונה זו של השנה אין למצוא בשדות דבר, מצאנו בשדה חרוש תפוחי אדמה יחידים ואכלנום כמות שהם.

עד אז הקפדנו שלא לשהות יומיים באותו מקום, שכן דבר זה היה כרוך בסכנה רבה. הפעם היינו נואשים ושוב לא היה איכפת לנו מה יקרה אותנו. חזרנו אפוא ליער שבו שהינו כל היום ואפילו לא טרחנו להעמיק פנימה. שכבנו חסרי אונים. כעבור זמן־מה התעורר אברהם, ששמע קולות אנשים, והעירנו. האזנו ושמענו קולות אנשים עובדים

בשדה. "פה יתפסו אותנו," אמר אברהם נחרצות. "אסור היה לנו להישאר פה. אנחנו צריכים לברוח מפה מהר!"

אבל היינו חלושים וחסרי כוח ללכת. זה יום שלישי שלא אכלנו דבר חוץ מכמה תפוחי־אדמה רקובים שליקטנו בשדה. הרעב תקפני גלים גלים ובמצב זה יכולתי להבין ללבם של האנשים שבאו לסוביבור וסיפרו כי ברחו מגטאות, קפצו מרכבות נוסעות וניסו לחיות ביערות, ובסופו של דבר חזרו לגטו והגיעו לסוביבור, שכן נתחוור להם מנסיונם־הם, שליהודים אין מקום בשום מקום – הם נרדפים לא רק על־ידי הגרמנים אלא גם על־ידי הפולנים והאוקראינים. ובאמת, במהלך הימים המעטים שחלפו מאז בריחתנו מסוביבור התחוור לנו שאין לנו מקום בעולם הזה. נואשנו עד כדי כך שהגענו שלושתנו לכלל מסקנה, שמוטב לנו להתאבד – נתלה עצמנו על שלושה עצים וחסל. בסופו של דבר, הגשמנו את שאיפתנו – נקמנו בגרמנים. ראינום מוטלים מתים. גופותיהם מרוטשות כפגרי חיות. זכינו גם לברוח מהמחנה ולטעום טעם חופש. עכשיו נוכל למות בשלוות נפש.

ואף על פי כן ולמרות הכל רצינו לחיות. במקום לברוח למעמקי היער נמשכנו אל קולות העובדים בשדה. ירדנו לעבר העמק וקרבנו עד קצה היער, שם ראינו איכר חורש ומוליך אט אט את סוסתו בתלם. משהו צבט בלב. פתאום ראיתי שק מונח למרגלות עץ. ניגשנו שמה שלושתנו ומצאנו בשק כיכר לחם גדול, שהאיכרים אופים בעצמם – משקלו היה כמה קילוגרמים, חריץ גבינה גדול, וליד השק – כד חלב. רגע אחד עמדנו מהופנטים. לא האמנו למראה עינינו. זה היה נס ממש, מן שנשלח לנו משמים. כל אחד מאתנו קרע באצבעותיו נתח לחם – הלחם היה טרי וטעמו טעם גן עדן – שתינו מכד החלב הקר, ורק אז נזכרנו בסכנה, חטפנו את שק האוכל וברחנו על נפשנו. פתאום נתברכנו בכוח על־אנושי. רצנו במהירות. כמה פעמים רצינו לעצור ולשבת לאכול אך המשכנו לרוץ ולהתרחק ממקום הפשע עד שנראה לנו כי הרחקנו דיינו ולא נתגלה לאיש.

אכלנו את הלחם והגבינה בלי להוציא הגה. יכולנו לכלות את כל האוכל, אך החלטנו להניח את מחצית המלקוח למחר. אחרי שאכלנו לשובע שוב גאה בנו הרצון לחיות. שק האוכל שנמצא לנו כמו אותת לנו, כי נוכל להחזיק מעמד, נוכל להמשיך לחיות ביער. אף שבתוך־תוכנו ידענו כי נס שכזה – מציאת שק אוכל – לא יתרחש יותר מפעם אחת, פירשנוהו כהוכחה שאסור לנו לאבד תקווה.

אותו ערב לא הלכנו לבקש אוכל אצל איכרים. למחרת אכלנו את יתרת האוכל, והלחם שהיה כה גדול קטן והלך עד שתם ואיננו והותיר אותנו שרויים בעצב. בימים הבאים שוב חיפשנו אוכל אצל איכרים ושוב נתקלנו בסירובים. המשכנו לנדוד ממקום למקום. פה ושם גילינו ביערות פריטים שהעידו על שהיית יהודים. יום אחד נתקלנו בחוטבי עצים פולנים, שאיימו להרגנו. נתתי להם כמה מטבעות זהב והם הניחו לנו.

לילה אחד הלכנו בשטח פתוח ועד עלות השחר לא מצאנו יער להסתתר בו. היום כבר החל להאיר ואנחנו עדיין רצנו בשדה עד הגיענו לחורש קטן שהזדמן לנו. כשהגענו לחורש נתחוור לנו מייד שאנו נמצאים בקרבה רבה לכפר. השכם בבוקר עברו על פנינו איכרים, נערים הוליכו פרות למרעה, ואנו, חרדים שמא נתגלה, שכבנו צמודים לאדמה בלי להרים ראש כל אותו יום. רעבנו, והיום התארך עד אין קץ. ממסתורנו, במרחק כשלוש מאות מטר, עמדה ביקתה בודדת בשדה, ואנו גמרנו אומר שעם חשכה ניגש לשם לבקש אוכל.

לפנות ערב חזרו האיכרים והעדרים מהשדות לכפר. בשעת דמדומים קמנו והלכנו לעבר הבית. כשקרבנו שמענו את החוואי עובד באסם. נכנסנו פנימה וראינו איכר זקן מכין אוכל לבהמות. כשראיתי לפני ערימת סלק בהמות הרמתי סלק אחד והתחלתי לנגוס בו. האיכר הסתכל עלי ואמר: ״בני, אל תאכל את זה. זה בשביל בהמות, לא בשביל בני־אדם.״

אמרנו לאיכר, שאנו מבקשים לקבל משהו לאכול ואחר־כך נסתלק מייד. האיש הזקן הסתכל עלינו ובלי לשאול מי אנו ומניין, אמר: ״אל תהיו מודאגים. אתם לא תצאו מהבית שלי רעבים.״ הוא קרא לאשתו ואמר לה: ״אמא, תכיני הרבה אוכל לארוחת ערב. יש לנו שלושה אורחים והם רעבים.״

האיכר סיים את הכנת המזן לפרתו האחת והורה לנו לחכות באסם עד שניקרא. ״אתם מבינים – אמר – צריך להיזהר בימינו.״

ממקומנו באסם ראינו מישהו נכנס לחצר רכוב על סוס. האיכר יצא לקראתו והשניים החליפו דברים. זה היה בן האיכר, שחזר מהשדה. כעבור שעה לא ארוכה יצא האיכר מהבית, צעד אנה ואנה לכל עבר, צפה והאזין, ואחר־כך קרב אלינו והזמיננו להיכנס לביקתה. הביקתה היתה ישנה וקטנה, כולה חדר אחד, ששימש חדר אורחים, חדר שינה ומטבח. הגג היה עשוי קש. לאור עששית הנפט שעמדה על השולחן

והאירה חלושות את חלל החדר היה אפשר לראות סימני דלות בבית, אבל לי נראה שנכנסנו לארמון. חמימות ביתית נעימה אפפה אותי וריח תבשיל עלה באפי. בלי גינונים ישבנו אל השולחן והאשה הגישה קערות מרק חם – מרק חלב עם תפוחי אדמה, חתיכות בצק ובצל. כל השולחן נתמלא אדים. פתאום נתקפתי חום רב, זיעה קרה כיסתה את כל גופי, ראשי כבד עלי והחדר החל לרקוד סביבי. רציתי להתגבר על ההרגשה האיומה, אבל מצאתי את עצמי בחוץ, באויר קר, פני רטובות ולידי עומדים סמן ואברהם והאיכר הזקן, שעתה שמעתיו אומר: "הוא כבר בסדר."

סמן גחן עלי ואמר: "עכשיו מצאת לך זמן להתעלף, כשנותנים לנו לאכול? בוא, קום, האוכל מחכה לנו על השולחן!"

הקערות היו גדולות ומלאות, אך אנחנו חיסלנו את תוכנן במהירות והאשה מילאה אותן מחדש באמרה: "תאכלו, יש מספיק מרק..." היה נעים בביקתה. לא היה רצון לצאת אל תוך הלילה הקר ולהמשיך בנדודים. המשכנו לשבת וסיפרנו למארחינו על סוביבור, על המרד ועל מוצאותינו מאז ברחנו מהמחנה. האיכר האזין בדריכות, ישב מהורהר כמה דקות ולבסוף אמר: "המלחמה תיגמר בקרוב. הגרמנים מובסים ונסוגים. צריך להחזיק מעמד עד אז. אני אסתיר אתכם. אנחנו נבנה בונקר בתוך האסם ואתם תהיו שם במשך היום. אני אביא לכם אוכל. מה שאנחנו נאכל אתם תאכלו."

אחרי קורותינו בימים האחרונים היה קשה להאמין, שיש גם אנשים כאלה, המוכנים לעזור לנו ולסכן בכך את נפשם. דימיתי כי נס התרחש לעיני, והאיכר הזקן אינו אלא מלאך שנשלח משמים. לפתע נשמעה דפיקה בדלת. שלושתנו הסתתרנו. אחד השכנים בא להודיע, שמחר יבואו גרמנים לכפר, לקחת "קונטיגנט" – מס שהטילו הגרמנים על האיכרים. האיכר נראה נבוך והתנצל לפנינו על שבגלל בוא הגרמנים לא יוכל להסתירנו.

קמנו לצאת, אך הזקן ביקש מאתנו להישאר עוד קצת, שכן אין להם עכשיו לחם בבית ובדעתו לשלוח את אשתו ללוות לחם. גם את הבן שלח בשליחות. האשה חזרה ובידיה שני ככרות גדולים, והבן הביא בקבוקי חלב. האיכר הניח את הלחם והחלב בשני שקים ונתנם לנו. נפרדנו מעל האשה והבן, שלא שמענו מלה אחת יוצאת מפיו במשך כל הערב, ויצאנו אל תוך הלילה. האיכר שאלנו לאן בדעתנו ללכת ואנו, שלא ידענו לאן, אמרנו "לאיזה יער גדול, כדי שלא יקרה לנו מה שקרה

אתמול, שלא מצאנו יער." האיש הלך עמנו כברת דרך ארוכה למרות שביקשנו ממנו לחזור לביתו, כמו התקשה להניח לנו. לבסוף קרבנו ליער. כשעמדנו להיפרד הוצאתי מכיסי כמה מטבעות זהב ורציתי לתיתן לאיכר הזקן, אך הוא סירב לקבלן.

"אינני יודע אם אחיה עוד יום – אמרתי לו – ואתה חי בדוחק. תוכל להיעזר בכסף הזה."

"אינני זקוק לדבר – השיב לי – ככה אני חי כל החיים, וככה אמשיך, והזהב הזה אולי יציל את חייכם. ישמור אותי אלוהים מלקחת מכם כסף."

רציתי מאוד לתת לאיש זה ולוּ משהו. התחננתי לפניו שייקח לפחות מטבע אחת, אך הוא בשום פנים לא רצה לקחת, אלא חיבק כל אחד מאיתנו שעה ארוכה. התנשקנו. הוא בכה עד שפניו נרטבו מדמעות ואני בכיתי עמו יחד – ימים רבים אחר־כך לא סרה ממני תחושת זיפי זקנו הנוקשים של האיכר הזקן, שנלחצו אל פני בהיפרדנו.

המגע עם האיכר הזקן עודדנו מאוד, והמזל האיר לנו פנים בימים הקרובים. הצלחנו לקבל אוכל, בדרך כלל במחיר גבוה מאוד. פעם אחת, כשסירבה איכרה לתת לנו אוכל, הראינו לה מטבע זהב ואז הביאה לנו לחם ובשר והציעה לנו ארוחה חמה תמורת מטבע זהב נוסף. הסכמנו להצעתה, כמובן, והיא ביקשה רק שנבוא בחצות ונחכה עד שתאותת לנו בנר שתקרב לחלונה. היא נראתה נפחדת, ובינינו נתגלעו חילוקי דעות אם רצוי שנלך בחצות לבית זה. אברהם אמר שזו תהיה מלכודת ודאית, ורק לשם כך היא מזמינה אותנו בחצות – או־אז יבואו רוצחים לתפוס אותנו. אבל אנו לא רצינו לוותר בקלות על ארוחה חמה, ובמקום לחזור ליער נשארנו בקירבת הבית. קיימנו תצפית ונוכחנו לדעת שאיש לא בא לבית האשה כל אותו ערב; האשה רק יצאה כמה פעמים החוצה לשאוב מים מהבאר ולהכניס עצי הסקה. הזמן נמשך עד אין סוף, ולאשרנו אותתה לנו האשה להיכנס זמן רב לפני חצות. נכנסנו פנימה ושוב אפפתני הרגשה נפלאה של חום בית וריח אוכל, הרגשת אושר שאין לתארה עד ששכחתי את כל אמצעי הזהירות שעליהם הסכמנו בינינו לפני כן. השולחן היה ערוך. האשה היתה לבדה, ועכשיו, לאור העששית, היה אפשר לראות שהיא בשנות השלושים ופניה חינניות. סמן אמר לי: "אני מקווה, שהיום אתה לא תתעלף..." ושנינו פרצנו בצחוק.

האשה שאלה אם רצוננו לשתות משהו חריף בשעת הארוחה ואמרה:

״יש לי, במקרה, בקבוק וודקה טוב מאוד. זה יעלה לכם עוד מטבע.״

סמן מיהר להגיב ב״דה! דה!״ והבקבוק הופיע. הוודקה השפיעה השפעתה על כולנו והסעודה היתה טובה ועליזה. סמן עמד על כך שבעלת הבית תשתה עמנו, ואחרי השתיה נכנסה גם בה רוח עליצות. סמן קם ואמר כמה מילים ברוסית, וניגש ונשק לבעלת הבית. בהשפעת הוודקה אזרתי גם אני אומץ וקמתי גם אני. רגלי כשלו, ראשי סחרחר, מתנדנד ניגשתי אל האשה ונשקתי לה על לחיה. האשה החזירה לי נשיקה ואני הייתי מאושר. אחר כך נשק גם אברהם לאשה. היה לנו טוב. הזמן עבר מהר. לבסוף הזכירה לנו האשה שהשעה מאוחרת ועלינו לעזוב את הבית. באי־רצון מוחלט וברגליים כבדות יצאנו החוצה. עם פרידה אמרה האשה, שנוכל לבוא אליה בלילות כל אימת שנרצה והיא תכין לנו אוכל.

כשנפרדנו מעליה גאה בי רצון לנשקה שוב ולחוש עוד פעם את מתק שפתיה, אבל כבר לא היה לי אומץ – צינת הלילה הסתוי רוקנה מהר את שארית הוודקה מראשי והחזירתני למציאות.

אבל בדרך ליער המשכנו לעלוז ולצחוק.

יום אחד עברנו בדרכנו על פני בית בודד, שנראה עזוב. כשקרבנו לבית קידמו פנינו זוג מבוגר, והזמינונו להיכנס ולאכול על שולחנם. מארחינו, שלפי התרשמותנו חיו בדוחק, לא נראו איכרים. שפתם היתה צחה ולבושם כשל יושבי כרך. עד מהרה נתברר, שהם פליטים פולנים מפוזנן. שהינו במחיצת איש ואשה אלה עד שעת לילה מאוחרת. האיש לימדנו להתמצא בלילה, הראה לנו את כוכב הצפון והסביר כיצד מזהים את קבוצות הכוכבים ״הדובה הגדולה״ ו״הדובה הקטנה״, ועוד לימדנו כי בתוך היער, כשאין רואים את השמים או ביום מעונן, אפשר למצוא את הצפון לפי האזוב הירוק הגדל תמיד בצד הצפוני של גזעי העצים, שכן צד זה לעולם אינו מוקרן ישירות על־ידי השמש.

אסירי תודה נפרדנו מעל זוג האנשים המופלאים, הטובים במלוא משמעה של מלה זו, שהושיטו לנו עזרה בחפץ לב והיו נכונים לסכן את עצמם למעננו, אך ככלות הכל היו הללו ודומיהם יחידים ספורים כנגד עשרות עשרות רבות, שנהגו בנו בעוינות גלויה ולא זו בלבד שלא רצו להושיט לנו עזרה, אלא שרדפונו ולא אחת אף ביקשו לחסלנו. על רקע האוכלוסיה העוינת בלטו יחידי הסגולה שבעתיים, והם שנתנו לנו כוח להמשיך להיאבק על הישרדותנו ולא לאבד את האמונה באדם כנברא בצלם אלוהים.

לילה לילה, זה שלושה שבועות מאז הבריחה מסוביבור, נדדנו ממקום למקום, ממסתור ביער אחד למסתור באחר בלי שהיה לנו יעד מוגדר שאליו ביקשנו להגיע, ובתוך כך למדנו לחיות בסביבה המיוחדת של היער. זה מכבר חדלתי לחרוד מן היער, מקולותיו ומרחשיו ומבעלי־החיים השוכנים בו. אדרבה, בכל יער חדש ששהינו בו בדרכנו הרגשתי כבן־בית, כמו היה היער שייך לי בלבד וכניסת אחרים לתוכו – אסורה.

ליער תכונה ייחודית – מרגע שאתה מורגל בו מקנה לך השהייה בתוכו תחושת בטחון וחרות. תמיד, כהרף עין, אתה יכול לחמוק לך בין העצים ולהסתתר במעמקי היער, שם אתה מוגן מפני העולם החיצון.

שלושה שרדנו מקבוצת בורחים שמנתה עשרים וכמה איש, אולי מכל המאות שהצליחו לברוח מסוביבור – ואולי אנו שלושת היהודים האחרונים בפולין כולה? הגרמנים, מכל מקום, לא יכלו להשלים עם הישארות שלושתנו, מורדי סוביבור, בחיים. בכל מקום שמענו מייד מפי אנשים את האזהרה: "הגרמנים מחפשים אתכם! בירחו מהר!" האמנם נצטווה כל הצבא הגרמני לצודנו אפילו בימים שכבר ספג מהלומות כבדות בחזית והיה נתון בנסיגה מתמדת? האמנם כה חשוב להם, לגרמנים להרגנו? הם ודאי אינם רוצים שיישאר בחיים ולו עד אחד ששהה בסוביבור ויוכל לספר על מעשה ההשמדה שביצעו שם, אך דווקא משום כך עלינו לשרוד ויהי מה.

עם הישארותנו שלושה בלבד השלמנו. הסיכוי למצוא שורדים כמונו, מבורחי סוביבור, נראה לנו אפסי. עתה היה עלינו להתקיים ביער ככל בעל־חיים שזה בית גידולו, ובלבד שניוותר בחיים. מצב־רוחנו השתנה לפי מדד שובע־רעב – כשעלה בידנו להשיג מצרכי מזון ואכלנו לשובע, היינו אופטימיים; כשרעבנו היינו מדוכאים ואחוזי יאוש.

מכה חדשה ניחתה עלינו משמים. גשם סתוי קר החל לרדת ולא היה לנו ביער מסתור מפניו. זמן־מה יכולנו לשבת למרגלות עצים ולהיסתר תחת ענפיהם, אלא שברגע מסוים היו הענפים משירים מטה, בבת־אחת, את המים שהצטברו בין עליהם ואנו היינו נרטבים עד לשד העצמות ורועדים מקור. היינו מצטופפים ונדחקים איש אל רעהו ומשתדלים להתכסות במעיל האחד שלי, אך לשווא. כשמשך אחד מאתנו את המעיל לעברו היו השניים האחרים נחשפים. הגשם גם ריתק אותנו למקום

אחד. ההליכה ביער קשתה מאוד, שכן הענפים שנטו מטה חסמו בפנינו שוב ושוב את הדרך ובשדות היתה ההליכה קשה שבעתיים, שכן בגדינו ספוגי הגשם הכבידו עלינו מאוד והנעליים שקעו בבוץ ונטו להיתקע ולהאחז בו ולהישלף מכפות הרגליים.

ועדיין לא הגיע החורף ממש. מה יהיה עלינו בהחל עונת השלגים, כאשר הטמפרטורה תרד מתחת לאפס מעלות? על כל אלה העדפנו שלא לחשוב.

אך כשהאיר לנו מזלנו והגשם פסק והשמש הציצה מבין העננים, חיממה אותנו וייבשה את בגדינו, שוב עלו חיוכים על פנינו. היער היה יפה להפליא אחרי הגשם. ריחו העז היה משכר ושירת הציפורים הרנינה לב.

ערב אחד, כמנהגנו, יצאנו את היער לחפש אוכל. ההליכה באדמה הבוצית קשתה מאוד. ההתקדמות היתה איטית. בתי איכרים שבהם נוכל לנסות מזלנו בביקוש אוכל לא מצאנו. אחרי שעות הליכה לא מעטות, רצוצים ומזיעים, נכנסנו חזרה ליער. כששכבנו לישון על בטן ריקה שמענו מרחוק נביחות כלבים. אברהם קפץ ממקומו ואמר שאסור לנו להישאר ביער זה; עלינו להמשיך ללכת ולהסתתר במקום אחר. סמן ואני היינו מותשים ולא רצינו לזוז ממקומנו ומה גם שנביחת הכלבים עוררה בלבנו תקווה, שבערב המחרת נמצא בית בקרבת מקום ואולי נשיג שם משהו לאכול.

בבוקר, כהרגלנו, ערכנו סיור להכרת היער החדש שאליו הגענו, ובעוד אנו צועדים לאיטנו ומביטים סביבנו בשוויון נפש – היער לא היה שונה מכל יער אחר – הבחין סמן לפתע בכד תלוי על אחד העצים. ניגשנו לראות מה בכד, והנה הוא מלא אפונים שרויים במים. עמדנו משתוממים – הכד נקי, האפונה והמים טריים, משמע, מישהו השרה את האפונה כדי שתתבשל מהר – האם האנשים שתלו את הכד נמצאים בסביבה או כבר אינם? על פני השטח לא ראינו אות חיים כלשהו, ולפיכך נטלנו את הכד עמנו – היום נסעד את לבנו באפונה מבושלת! המשכנו דרכנו ביער בהרגשה מוזרה – מי, ככלות הכל, תלה על עץ את כד האפונים? עד מהרה נתקלנו בשורת בקבוקים מלאים מים, תקועים באדמה, ועוד אנו עומדים ותוהים על פשר הממצא החדש שמענו רשרוש ענפים וכמו מתחת פני האדמה צץ והופיע לפנינו ברנש נמוך קומה, גרזן בידו, וצעק אלינו בפולנית: "ידיים למעלה!"

פני האיש היו חמורות וחיוורות, הגרזן שבידו הורם וכוון לעברנו, אך לפתע פלט ביידיש: "אתם יהודים?"

"כן!" ענינו שלושתנו פה אחד.

הפנים החיוורות נתחייכו ובעליהן אמר: "אל תפחדו. אתם בין יהודים!"

רגע עמדנו המומים, לא מאמינים שמניף הגרזן העומד לפנינו יהודי, ובתוך כך הופיע מבין העצים עוד בחור שמראהו מראה גוי – שערו בהיר וחלק, עיניו תכולות, כתפיו רחבות ולבושו לבוש איכר – קידם פנינו בזרועות פתוחות ובירכנו ביידיש: "שלום עליכם, יהודים!"

שני הבחורים התחבקו והתנשקו אתנו ואחר הוליכונו מרחק קצר בין העצים. חיש מהר נתגלתה לנו חבורת אנשים יושבים ובטרם הספקתי לבחון את פניהם נשמעו קריאות: "ברלה! ברלה! אברהם!"

נפלנו איש על צווארי רעהו בחיבוקים ובבכי – כולם היו אנשי סוביבור! היו שם יעקב הגנן, חיים הצורף, עוד שני יהודים מפולין ושניים מהולנד. מראנו־אנו היה נורא, ככל הנראה. הכל צעקו: "תנו להם לאכול ולשתות!" אחד הבחורים מזג לנו תה בספלים, אחר הושיט לנו פרוסות לחם ואמר: "אני יודע שאתם רעבים מאוד, אבל עוד מעט כולנו נאכל. בינתיים איכלו פרוסת לחם ושתו תה כדי לחזק את הלב."

התה החם ביער, עם בוקר, היה לי כיין משובח. בשתותי אותו חלפה בי הרגשה כאילו חזרתי הביתה, ובבת־אחת חלפו תמו כל הצרות...

רחב־הכתפיים נטל מידינו את כד האפונים, שפך את תכולתו בדלי, הוסיף עוד חומרים והעמידו על אש מדורה. ריח תבשיל פשט ביער והתערב בריח אורנים שלאחר גשם.

"איפה הייתם עד עכשיו? – נשאלנו – מאז המרד בסוביבור כבר עבר חודש כמעט!"

סיפרנו שלושתנו בפרטות את קורותינו, ובדברי הרגשתי כאילו אני מסיח עם בני משפחתי. ליער שבו מצאנום הגיעו אנשי החבורה לפני כשבועיים. גם הם התנסו בהרפתקאות. תחילה היו קבוצה גדולה, אחר־כך התפלגו – הרוב פנו מזרחה במטרה לחצות את הבוגג, ארבעה הלכו בכיוון העיר חלם בהדרכת יעקב הגנן, שהכיר את הסביבה, שם קיוו למצוא מסתור באחד הכפרים בבתי איכרים מכרים, תמורת כסף שהיה ברשותם למכביר. בדרך פגשו בשני היהודים ההולנדים וצירפום אליהם, ובשני האחים יוז'ק ומניק סֶרְצ'וק, שישבו ביער זה יותר משנה.

האחים הסבירו להם כמה קשה ואף מסוכן להסתתר אצל איכרים – כל בני משפחתם הסתתרו בכפר, אצל איכר. איכר אחר הלשין עליהם והגרמנים באו ולקחום. נותרו רק שניים – יוז׳ק ומניק. להוריהם היתה חנות עופות בחלם. מניק, הבכור, גדל והתחנך אצל קרוב משפחה בוורשה, שם למד בבתי־ספר טובים והצטיין בלימודים. כשפרצה המלחמה חזר הביתה כדי להימצא יחד עם כל המשפחה בזמן הקשה. אחר־כך ניסה לשכנע את הוריו לברוח מזרחה, לרוסיה, אך האב התנגד בכל תוקף להליכה ״לארץ של כופרים״. מניק ברח לרוסיה לבדו, אך עד מהרה התאכזב מהמשטר הסובייטי וכעבור שנה חזר לחלם. יוז׳ק, אחיו הצעיר, עזר מילדותו לאביו בחנות והיה נוסע איתו לכפרים, לקנות עופות. כשבגר היה יוצא לבדו לכפרי הסביבה, וכך למד את אורח חיי האיכרים וקנה לו ידידים ביניהם. לא אחת היה חוזר ממסעותיו לכפרים בלילות וכך למד להתגונן מפני תוקפים, אדם כחיה. כשנכנסו הגרמנים לחלם ומצב היהודים שם החמיר והלך, היה יוז׳ק מפרנס יחיד במשפחתו, שכן חזותו הלא־יהודית איפשרה לו להמשיך לצאת לכפרים לקניית עופות.

בקיץ 1942, כשביצעו הגרמנים ״אקציה״ ראשונה בחלם, שקורבנותיה שולחו לסוביבור, עלה בידי משפחת סרצ׳וק להסתתר. אחר־כך החליט יוז׳ק להסתיר את בני משפחתו אצל איכרים, שכן חושיו אמרו לו שמשהו רע קורה לאנשים שהגרמנים מעמיסים ברכבות. הודות לקשריו הטובים ולהבטחת תשלום הוגן עלה בידו לשכן את כל משפחתו אצל איכר, והוא ואחיו מניק היו יוצאים לעבוד במשקי איכרים ועם ערב היו חוזרים ומביאים אוכל למשפחה. לילה אחד, כשחזרו ובידיהם אוכל, לא מצאו את בני משפחתם – עם בוקר באו גרמנים ולקחו את כולם. לפי שנודע להם, היה זה פרי הלשנה של אחד מאיכרי הכפר.

יוז׳ק הרגיש רגשי אשמה על שלא עלה בידו לגונן על משפחתו, נתפס ליאוש ולא ראה עוד טעם בחיים. רק הודות למניק התאושש. ערב אחד, כשהלכו שני האחים לבקר אצל איכר, נתקלו בדרך ביחידה גרמנית. כאשר נשמעה הפקודה ״האלט! האלט!״ אמר יוז׳ק לאחיו: ״ברח לצד שמאל ואני לצד ימין – במקרה שאחד מאתנו יפול בידי הגרמנים, יישאר האחר בחיים!״ הגרמנים פתחו באש. יוז׳ק קפץ הצידה, השתטח, זחל כברת דרך וברח. מניק רץ לכיוון האחר בקומה זקופה. הגרמנים הבחינו בו, פתחו עליו באש והוא נפגע בירכו ונפל.

כשמצאוהו הגרמנים שוכב פצוע, שאלוהו מיהו והוא השיב שהוא בן איכרים, תושב כפר מרוחק. על השאלה מדוע לא עצר לפקודתם לא היתה בפיו תשובה משביעה רצון, ולכן נלקח לכפר סמוך והושם תחת משמר, על מנת לעמוד למחרת לחקירה. השומרים, שידעו שהשבוי שבידיהם פצוע, לא חששו לבריחתו. מניק, שידע כי למחרת הבוקר תתגלה זהותו לחוקריו ואז יבוא קיצו, עשה מאמץ עליון, קפץ דרך חלון וזחל שעות רבות אל תוך יער סמוך.

יוז׳ק לא תיאר לעצמו, שהגרמנים פגעו באחיו ופצעוהו, ולכן הלך לקצה היער, למקום שם נהגו הוא ואחיו להמתין זה לזה. משחלף זמן ומניק בושש לבוא, החל יוז׳ק לדאוג לשלומו יותר ויותר ולבסוף הבין כי נתפס בידי הגרמנים. לפתע, בתוך השקט הנורא, שמע פתאום אנחות. כשצעד בכיוון הקול מצא במרחק לא רב את אחיו שוכב פצוע. מניק, שבדרך כלל נטה לראות שחורות, אמר לאחיו שחבל על מאמציו להצילו – בין כה וכה נגזר עליו למות. אבל יוז׳ק לא אמר נואש. כשבדק את רגלו של אחיו בחושך נוכח לדעת, כי הקליע חדר את הירך בחור קטן ויצא מן העבר האחר בחור גדול. הוא נשא את אחיו והניחו במסתור טוב, הקים סביבו גדרת עצים להגנה והלך לעיר חלם, מהלך כחמישה־עשר קילומטר משם. לעיר הגיע השכם בבוקר ואף שזה מכבר היתה ״יודנריין״ צעד למרכזה בלי לנקוט שום אמצעי זהירות עד שהגיע לבית־מרקחת. כשהיה בפנים שלף סכין מתחת מעילו ובהצמידו אותו אל בטן הרוקח אמר: ״תן לי כל דבר שנחוץ לריפוי פצע מכדור, אבל הרבה, שיספיק לרפא את הפצוע. אם לא תיתן לי, אנעץ בך את הסכין!״
הרוקח המבוהל ארז חבילת מי בור, משחות, צמר גפן ושאר חומרים ויוז׳ק חמק מהר מן העיר והגיע בשלום ליער, שם מצא את אחיו נאבק בחזיר בר, שנמשך אל ריח הדם שזב מפצעיו. יוז׳ק גירש את החיה וטיפל בפצעי אחיו לפי הוראות הרוקח. מניק, שאִיבד דם רב, היה חלוש מאוד, ויוז׳ק היה הולך בלילות ומשיג במשקי איכרים תרנגולות, ביצים, ומוצרי חלב להבראת אחיו. כך, ביער, בלי עזרת איש, עלה בידי יוז׳ק לרפא את מניק לחלוטין ואז נשבע שלא להיפרד ממנו לעולם – אחד יהיה גורל שניהם.

ההרגשה שוב להיות בין יהודים היתה נפלאה. כמו חלום היה זה לשמוע אנשים מדברים יידיש, להתרשם מארשת הבטחון הנסוכה על פניהם,

לשבת עמם שבת אחים סביב מדורה ביער. והרי אנו לא קיווינו כלל לפגוש יהודים ביער, ובעצם לא ידענו למה נוכל לקוות. דומה, שאף חדלנו לחשוב. חיינו חיי אינסטינקט של חיה.

אכלנו את המרק שהכין יוז׳ק, מרק טעים ומזין, ולמרות שהיה חם מאוד בלענו אותו במהירות לפליאתם של האנשים שלא הסירו מבטיהם ממנו. יוז׳ק הקפיד שנאכל לשובע. ״איכלו, ילדים, יש מספיק!״ חזר ואמר, ואחר־כך הביא בקבוק משקה חריף והכריז: ״צריך לשתות ׳לחיים׳ לכבוד שלושת האורחים!״ לגמתי מהמשקה החריף והמסריח והרגשתי כאילו ספגתי פתאום מהלומה עזה וכבדה. ראשי סחרחר עלי, לשוני לא נשמעה לי ואף בקושי פלטתי מלה או שתיים. ״הקטן כבר שיכור...״ שמעתי מישהו אומר. נשכבתי פרקדן, עיני נשואות אל צמרות העצים, אך היער לא עמד במקומו – הוא נע מעלה ומטה במהירויות שונות ולי נדמָה שאני עומד להידרדר תהומה, שאני נאחז באדמה, שהכל, העצים, האנשים היושבים סביבי נעים בלי הרף חרף רצוני. לבסוף נכנעתי להרגשה המוזרה, התחלתי ליהנות ממנה והרגשתי את עצמי כמיטלטל בעריסה. ופתאום הופיעה לפני תמונה מילדותי הרחוקה: הייתי קטן מאוד, בקיץ, במקום קיט ליד ורשה, מחלין שמו. גרנו שם, כמה משפחות ידידים, בבתים שכורים. הנשים והילדים שהו שם כל הקיץ והאבות עשו את ימי החול בוורשה והיו מצטרפים אלינו בימי שישי ושבת. הבתים שגרנו בהם עמדו בתוך יער, ובשבת, אחרי שחזרנו מבית הכנסת, הציע מישהו להוציא את השולחנות החוצה על מנת שנשב כל המשפחות בצוותא בצל העצים. הכל שינסו מתניים, הגברים נשאו את השולחנות, אנו, הילדים, את הכסאות והנשים הביאו כל אחת את האוכל שהכינה. ההתלהבות היתה גדולה. יין נשפך כמים, הכל צחקו ועלזו במידה שהפליאה אותי. עכשיו, במסתור היער החג ומתנועע, הצטייר לעיני בבהירות אותו שולחן והיושבים סביבו. ראיתי את אבי יושב בראש, את אמי, סמוקת לחיים, מגישה לנו מאכלות... ופתאום נתחלפה התמונה: אני עובד ביער, בסוביבור, קרוב לגדר מחנה שלוש. אני רואה את רכס תלי החול שבשולי הבורות המלאים גופות אדם. אני שומע את הגרמנים צועקים, את הכלב בַּרי נובח, אני שומע את הצריחות האיומות של העובדים ויודע שהכלב נעץ בהם שיניו – וזרם דמעות פורץ ושופע מעיני ויורד לי על לחיי בלי יכולת לעצור בעדן. כך, בוכה ומזיל דמעות באין מפריע, נרדמתי.

יוז׳ק ומניק בנו לעצמם בונקר ביער, כדי שיוכלו לשהות בו בחורף. הבונקר היה גדול מכפי צורכם, שכן ביקשו להכין מקום לדודם, אשתו ובנם, שהסתתרו בבית איכר באחד מכפרי הסביבה, או ליהודים שאולי יזדמנו ליער. הבונקר נבנה בזהירות – את האדמה שחפרו פיזרו שני האחים הרחק מהמקום ואת הפתח היסוו היטב עד שהעומד מעל המבנה לא יכול להבחין מה נמצא מתחתיו. בהגיע הקבוצה הראשונה מסוביבור ליער פינו להם שני האחים את הבונקר. הם עצמם המשיכו לישון בחוץ. בלילות היו יוז׳ק ואחיו הולכים וקונים אוכל בשביל כל החבורה – לאנשי סוביבור היה כסף, וחיים הצורף נשא עמו זהב רב. בדרך כלל היה יוז׳ק יוצא לדרך לבדו ולפעמים היה מניק נלווה אליו; רק בנדיר היה לוקח עמו אחד מהחבורה על מנת שיעזור בנשיאת שקי המזון מן הכפרים. הוא אמר שמי שאינו מורגל ביער נבהל מכל ציפור מנתרת ומכל סנאי מקפץ, ועוד טען כי האנשים אינם יודעים כיצד לנהוג בהגיעם לכפר, ולכן מוטב לו לצאת להשגת אוכל לבדו.

היה נובמבר. יוז׳ק אמר שאנחנו עומדים לפני עונת גשמים עזים, סערות, וגם שלג עלול לרדת מדי יום. לכן עלינו לבנות מיד בונקר נוסף, ובמרחק ניכר מהבונקר הקיים. כך, אם יתגלה אחד לא יוליך הגילוי לאחר. צמרמורת חלפה בי לשמע דבריו על אפשרות שכזו.

יצאנו עם יוז׳ק לחפש מקום לבניית בונקר. לנו לא היה מושג מה פירוש ״מקום טוב״, אך יוז׳ק ידע: עליו לא לבלוט אך להיות גבוה דיו על מנת שלא ייקוו בו מי הגשמים, לא להיות נגיש בנקל ולא להימצא בקרבת שביל. יוז׳ק קפץ ממקום למקום ואנחנו אחריו עד שנמצא לו אתר מתאים, וכששאל לדעתנו על בחירתו הסכמנו עמו כולנו, כמובן. בזמן הקצר ששהינו במחיצתו רכש יוז׳ק את אמוננו והיה מקובל על כולנו כמנהיגנו. הסכמנו עמו בכל. עוד באותו יום לפנות ערב התחלנו במלאכת החפירה, שעיקרה היה קיצוץ שורשי העצים הרבים בגרזן. את האדמה המפונה העברנו בשקים הרחק מן המקום. בלילה הלכו יוז׳ק ומניק לכפר ולפנות בוקר חזרו והביאו נייר זפת לאטימת גגות. למחרת עבדנו כל היום בהדרכת יוז׳ק, שכבר רכש נסיון בהקמת הבונקר הראשון, ועד הערב היה המבנה מוכן, מקורה ומוסווה היטב. הכניסה היתה דרך עץ, ובמרחק של שני מטרים מהפתח לא היה אפשר להבחין בו. בבונקר היה מקום לינה לשמונה אנשים, ארבעה מזה וארבעה מזה – הראשים ליד הקירות, הרגלים נפגשות בתווך. בעת צורך היה אפשר להשכיב עוד אדם אחד בין שתי שורות הרגליים.

נכנסנו לבונקר, סמן, אברהם, יוז׳ק, מניק ואני. הכל היה ספוג רטיבות וריח חריף של שורשי עצים, שכן טרם גמרנו להחליק את הקירות והקרקעית עדיין היתה גבשושיות גבשושיות. עד מהרה נהיה המקום חמים והשרה עלי הרגשה נפלאה של בית.

רוחות עזות טילטלו את עצי היער ורעש אדיר ובלתי פוסק, כמפל מים גועש, התהדהד סביב. הציפורים נעלמו. הסנאים נכנסו עמוק למאורותיהם שבתוך העצים. עננים כבדים כיסו את השמים והיום החשיך כבר בשעות הצהריים. הרוח הביאה רסיסי גשם שכמעט לא נראו, אבל הרטיבו את העצים ושינו את צבעם. רסיסי הגשם הפכו לטיפות גדולות והגשם חזק והלך עד שהפך למבול. רעמים זיעזעו את היער וברקים הפכוהו למקום קסום. הכל מצאו מקלט בבונקר ורק אני דחיתי את כניסתי פנימה מרגע לרגע. עמדתי כמכושף, צופה בפלאי הטבע. רטוב ורועד מקור ירדתי לבונקר, לשחוקם של הכל. בפנים היה חמים ונעים. מוגנים מגשם ומקור בירכנו את עצמנו על שהספקנו להשלים את הבניה ביום הקודם. לרגע אף הירהרתי, שהפגישה עם יוז׳ק ומניק, שהוליכה לבניית הבונקר לפני רדת הגשם, היתה בבחינת נס משמים, אבל המחשבה על אלוהים הזכירה לי את סוביבור וביטלה אמונה בנס. בסוביבור, אחרי הרבה מחשבות ולבטים, הגעתי לכלל מסקנה שאין אלוהים בעולם. דימיתי, שהוויכוח שלי עם עצמי בנושא זה תם, אלא שפעם בפעם צצו לפני טיעונים בעד אמונה באלוהים ובהם נאלצתי להתמודד מחדש, שכן כל דבר יפה שזכרתי מהעבר היה קשור בדת, והיקרים לי מכל האמינו באלוהים באמונה כה תמימה עד שהתקשיתי לכפור בדרכם.

יומיים ירדו גשמים בלי הפוגה. מלאי המזון פחת. לבשל לא היה אפשר. אבל בתוך הבונקר פנימה היה חמים ונעים. שכבנו איש במקומו וכל אחד סיפר על עצמו ועל משפחתו. כשחזר אחי מוטל מהשבי וסיפר לנו את הרפתקאותיו קינאתי בו על שכבר חווה משהו בחייו שעה שבחיי לא התרחש מאומה. אילו היה לידי מי מבני משפחתי – אמי, אחותי, אחי – הייתי מספר להם הכל בלי לפסוח על שום פרט. אך איפה הם כולם? מה אירע להם? פה, בבונקר, נודע לי מפי חברי כי יהודי גטו ורשה נלקחו למחנה ההשמדה טרבלינקה, וכי באפריל השנה פרץ בגטו ורשה מרד שבו לחמו ונהרגו אחרוני היהודים שם. מה היה גורל אמי ואחי הקטן יענקל׳ה – הנלקחו לטרבלינקה או מתו ברעב לפני כן? מה היה על אחותי? דורק׳ה ודאי היתה בין המורדים, אך מי יודע? ואחי

מוטל? עוד בסוביבור סיפר לי מישהו, שמוטל ברח ליער והצטרף לפרטיזנים. מי יודע, אולי הוא חי אי־שם באחד היערות? כל זמן היותי בסוביבור לא דאגתי לגורל המשפחה. לא שלא חשבתי עליהם – הם תמיד עמדו לנגד עיני ורציתי מאוד לדעת מה עובר עליהם – אלא שכל זמן שעמדתי על סף המוות וראיתי איך הכל סביבי מושמדים, היינו שותפים לגורל. כשהגיע אלינו לסוביבור משלוח מטורובין, וסופר לי שבמשפחתי חשבוני למת וישבו אחרי שבעה, כאבתי את כאב אחי, שאהבני וחש עצמו אחראי לשלומי. ואולי הגיעה הידיעה על מותי לוורשה, לאמי? תיארתי לי את סבלה ואת סבל בני המשפחה האחרים, את רגשי האשמה של אמי על שהבריחה אותי מהגטו. עכשיו, בשבתי בבונקר, מסתכל על יוז׳ק ומניק החיים כבר יותר משנה ביער, שומע על מפלות הגרמנים, על נסיגתם הבלתי פוסקת, ניצת בי מחדש, מקץ זמן רב, זיק תקווה להישאר בחיים – ובלבי התעוררה דאגה ליקירי.

אם תיגמר המלחמה ואשאר בחיים – מי עוד יישאר חי מבני משפחתי? לא יתכן, שאני איוותר יחיד. אך ככל שחשבתי בדבר כן השגתי כי הסיכויים, שמישהו זולתי ישרוד קלושים ואף אפסיים. לא הייתי מסוגל להשלים עם מסקנה זו, ופעם בפעם בחרתי לי דמות אחרת מבין יקירי, שאותו הועדתי להינצל – פעם אחותי ופעם אחי – ובתוך כך בושתי על שאני מחליט, כביכול, מי יחיה ומי ימות. התקנאתי ביוז׳ק ובמניק ששרדו שניהם, שני אחים הקשורים זה בזה כשני אברים של גוף אחד. ובינתים המלחמה עדיין מתנהלת ומי יודע כמה זמן עוד תימשך, כמה זמן נצטרך להסתתר כחיות מפני ציידים, בלי שום בטחון כי מי מאתנו יישאר בחיים.

ליוז׳ק היו קשרים טובים בכל הכפרים. הוא הכיר כל איכר וידע מה טיבו, הוא גם היה קשור עם יהודים שהסתתרו אצל איכרים, לרבות דודו עם אשתו וילדם, ועוד דוד שנותר יחיד אחרי שכל בני משפחתו נרצחו בידי הגרמנים. יוז׳ק דאג להם, ביקר אצלם מדי פעם ובדק את מצבם. עוד סיפר על שלושה יהודים מצ׳כיה, בעלי מקצוע מעולים שהגרמנים העסיקום באחד ממחנותיהם עד שהגסטפו דרש אותם. הדבר נודע להם בעוד מועד והם ברחו, וזה חצי שנה שהם מסתתרים אצל איכר. איכר זה סיפר ליוז׳ק, שהוא היה ממשיך לתת להם מחסה, אך אשתו פוחדת מפני הגרמנים ואינה נותנת לו מנוח בגללם, ולכן הוא נאלץ לסלקם. מפי אותם שלושה נודע ליוז׳ק, שהסיבה האמיתית

לגירושם היא שכספם אזל, ולכן ביקש מהאיכר שישאירם עוד כמה ימים ונתן לו כסף לקניית אוכל בשבילם. עכשיו, שהבונקר מוכן, הוא עומד להביאם ליער.

כשהביא יוז׳ק את שלושת היהודים הללו אלינו, היה מצבם הגופני רע, שכן חצי שנה ישבו במרתף ולא ראו אור יום – רק בלילות התהלכו מעט. עתה היו תשושים ובקושי עמדו על רגליהם. שלושתם היו מבוגרים מאתנו – כבני שלושים ומעלה. הצעיר שבהם, קריצ׳ונה שמו, היה גבר בעל מבנה גוף אתלטי, פניו המחוספסות פני פועל משחר נעוריו. הוא היה מכונאי רכב ולא היה דבר שנבצר ממנו לעשות. הוא גדל בבית ציוני לא דתי, ועל מנהגי היהדות ידע אך מעט. היהודי הצ׳כי השני, שנבל שמו, כבן ארבעים, היה בעל גוף עגלגל וכבד, פניו חתומות ועצובות כמעט תמיד. הוא היה בן של בעל אחוזה נוצרי, שהתחתן עם יהודיה שהתנצרה. ביתם התנהל כבית נוצרי לכל דבר ושנבל נולד וגדל כנוצרי ולא ידע דבר על יהדות. הגרמנים גילו את היותו בן לאם יהודיה – והוא עם משפחתו שולחו לפולין יחד עם יהודים אחרים. משפחתו נשלחה לסוביבור. הוא, בזכות היותו מהנדס בנין, נלקח למחנה גרמני לעבודה. השלישי בחבורה, סולומון שמו, היה נגר. הוא היה גבר רזה וגבוה, מרכיב משקפיים, לא היה דתי, אך גדל במשפחה דתית וידע יידיש, ואיתו היה קל יותר ליצור קשר.

בימים הראשונים לבוא השלושה שרר מתח בבונקר. כל אחד מן החדשים הרגיש את עצמו זר ומיעט לדבר, אבל השהיה יחד ללא הפסק הפילה עד מהרה את המחיצות בינינו ואט אט נמצאו לנו מלים משותפות ויכולנו להידבר ולהבין איש את רעהו.

בבונקר הקטן שנתמלא אנשים היה חם עד שהיה צריך להתפשט, ויחד עם החום והלכלוך התרבו הכינים. ניסינו ללחום בהן על־ידי שפשטנו בגדינו והשתדלנו להשמידן אחת אחת, אך חיש מהר עייפנו. הכינים היו חזקות מאתנו והתרבו במהירות עצומה. לא היתה ברירה אלא להשלים עם מכה זו.

אספקת מצרכים לארבעה־עשר איש היתה כרוכה בקשיים ובהוצאת כסף גדולה. יוז׳ק הציג לפנינו את הבעיה ושאל מה יש לכל אחד. היה ידוע, שלצ׳כים אין כסף. סמן סיפר לי כבר מזמן, שלא השכיל להכין לעצמו כסף בסוביבור. אני אמרתי, שיש לי כמות של מטבעות זהב ורציתי לתיתן מייד ליוז׳ק, אך הוא הורה לי להחזיק בהן; כשיצטרך יפנה אלי. כל שרצה לדעת הוא מה יש ברשות כל אחד מחבורתנו. ״יש

לי גם כדורים לרובה," אמרתי לו. משום־מה, תמיד התקשרו במחשבתי מטבעות הזהב עם הכדורים, ודאי מפני שאת המטבעות החזקתי בכיסי האחד ואת הכדורים באחר. "שמור אצלך גם אותם," אמר יוז'ק, "אולי נצטרך להם פעם." היתה לי הרגשה שגם לאברהם יש מטמון, אך הוא מעולם לא סיפר לי. עכשיו, כששאלו יוז'ק אם יש לו משהו, השיב במעורפל בחיוב.

לא היה לנו מחסור בכסף, ובתנאים רגילים יכולנו להתקיים בסכום שעמד לרשותנו זמן רב, אלא שלא ידענו כמה זמן ובאיזה נסיבות נצטרך להתקיים ביער, ומה גם שרצינו לרכוש נשק, שהיה מצרך יקר.

הקשר שלנו עם אנשי הבונקר השני נפסק כמעט. היינו נפגשים אתם רק בלילות, באופן מקרי. יוז'ק, שהרגיש את עצמו אחראי לקבוצת האנשים הגדולה, היה אומר כי אינו פוחד מפני הגרמנים – הם לא ישכילו למצאנו ביער – הוא פוחד מפני פולני כלשהו, שייראנו ביער וילשין עלינו, ועוד יותר הוא פוחד מפני כנופיות פולנים המחפשים אחר יהודים כדי להרגם ולשדוד את רכושם.

יוז'ק אסר עלינו לצאת מהבונקר במשך היום. היו לו אינסטינקטים מפותחים ולא אחת חש בסכנה מתקרבת. לפעמים התהלך באי־שקט והדביק בו גם אותנו. הוא האמין בחלומות, וכל אימת שחלם חלום רע לא נתן לנו מנוח. בוקר אחד התעורר וסיפר שראה חלום רע מאוד, ולפיכך ציווה על כולנו לעזוב במהירות את הבונקר ולשכב כל היום בגשם, לפקוח עיניים ולהאזין היטב... רק בערב חזרנו לבונקר. אנחנו לעגנו לחלומות ולתחושות של יוז'ק, אבל עשינו כל שאמר – איש לא התווכח אתו. הוא היה בשבילנו "הכל". היינו תלויים בו כילדים קְטנים באמם וחרדנו לאבדו. כולנו הערצנו אותו על אומץ לבו ועל הסיכונים שהסתכן בהם למעננו. במרוצת הזמן התברר לנו, שיוז'ק צדק ברוב המקרים שבהם ציווה על נקיטת אמצעי זהירות מיוחדים. היה בו משהו שמעבר להבנתנו, כמו נתברך בחוש חריף של ראיית הנולד.

החיים בבונקר נכנסו למסלול חדגוני ומשעמם, שכן לא נמצא לנו במה למלא את שעותינו. רק בערבים היינו יוצאים לשאוף אויר צח, אך הקור היה מחזירנו חיש מהר פנימה, אל האויר הדחוס והמסריח. גאולתנו היתה בסַמוֹגוֹנְקַה – משקה חריף שהאיכרים ייצרו בבתיהם מתפוחי־אדמה או מסלק ובמקרה הטוב מחיטה. המשקה העלה ריח נורא, אך האלכוהול סיחרר ועירפל את ראשך עד שהבונקר נדמה לך כארמון, הכל נראה נפלא וכל הרגשת מצוקה פגה. בדרך כלל שרתה

עלינו עליצות לאחר לגימת המשקה, וכעבור זמן־מה היינו כולנו נרדמים וישנים שינה עמוקה.

יוז׳ק ומניק נהגו לצרף אליהם לפעמים, בצאתם לכפרים, את סמן או את קריצ׳ונה, כדי שיעזרו בנשיאת שקי המצרכים שרכשו. השתוקקתי מאוד להילוות אליהם פעם, שכן נמאסה עלי הישיבה האינסופית בבונקר באפס מעשה. אך כשאמרתי ליוז׳ק שאני רוצה ללכת אתו, אמר לי: ״זה לא בשבילך, זה קשה מדי.״

סמן, שרצונו לצאת למשימה לא היה רב ביותר, התערב ואמר ליוז׳ק: ״ברל׳ה רוצה? תן לו ללכת אתך!״

״ברל׳ה עוד ילד – אמר יוז׳ק – לא יהיה לו כוח לסחוב שק עם תפוחי־אדמה מהכפר ליער.״

התקוממתי בכל תוקף. ״אני מזמן לא ילד,״ אמרתי. ״אני כבר בן שש־עשרה. ואני למדתי בסוביבור לעבוד טוב מאוד. אני יכול לעשות כל דָבר שמישהו אחר יכול לעשות.״

אני, שכבר ראיתי את עצמי מבוגר מאוד, שוב נחשבתי לילד, וכל זה בשל היותי נמוך ורזה. ואז התערב מניק ואמר לאחיו: ״אם ברל׳ה רוצה כל כך ללכת, ניקח אותו אתנו.״

הייתי מאושר. יוז׳ק הנחה אותנו ביער בצעדים בוטחים, כאילו צעד ברחובות עיר מוכרת היטב, ועד מהרה עצרנו בשולי היער. יוז׳ק עמד והאזין, בהטותו אוזניו לכל עבר, ונעץ עיניו בתוך החשכה זמן ממושך. אחר־כך המשכנו ללכת בשטח פתוח ומדי פעם עצרנו, האזנו וצפינו סביבנו. הרגשתי בטחון מלא כשהלכתי בעקבותיו של יוז׳ק ונהניתי מעצם הצעידה בלילה. בילדותי למדתי שהלילה הוא בעל־בריתו של השטן, המכשפות ושאר כוחות הרשע. עכשיו היה הלילה בעל־ברית שלנו, הנרדפים המנודים, ואני הרגשתי שאני שייך לעולם החושך – אותו חושך שאי־פעם כה פחדתי וברחתי מפניו. עכשיו, כשבני־אדם ישבו מכונסים בבתיהם, סגורים על מנעול ובריח ולא העזו לרחוק ממגוריהם, יצאנו אנו ממחבואנו והתהלכנו בבטחון בחסות הלילה...

עצרנו במרחק־מה מחווה שצלליתה צצה לפנינו בחושך. יוז׳ק אמר לנו לשבת בשדה ולחכות עד שיקרא לנו, וכעבור דקה חזר ולקחנו לתוך האסם והוא עצמו ניגש לבית, דפק בדלת, זיהה את עצמו כמה פעמים עד שפתחו לו ונעלם בפנים. הוא חזר לאסם עם בחור צעיר, בנו של האיכר שכבר הכיר את מניק. הבחור, שהביא כמה שקים עם מצרכים שונים, הושיט לי ידו בחמימות ושנינו עשינו הכרה. השארנו

את המצרכים באסם ונפרדנו ממנו בידידות, והלכנו לכפר אחר, שם נשארנו מניק ואני בשדה ויוז׳ק נעלם בחשכה.

איני יודע כמה זמן חכינו ליוז׳ק – רבע שעה? חצי שעה? בעיני התמשכה ההמתנה שעות על גבי שעות. לרגעים נתקפתי פחד שמא אירעה ליוז׳ק תקלה, ואף נדמָה לי שמניק אינו שלוו, שכן ישב בלי לפלוט הגה והביט כל הזמן לעבר הבית. נשמתי לרווחה רק כששמעתי את אות הצקצוק המוסכם שלנו ״צ־צ־צ״. שנינו ענינו יחד ב״צ־צ־צ״ ויוז׳ק הופיע מולנו ועל כתפיו שק גדול, שריח לחם טרי נדף מתוכו. יוז׳ק ישב על ידנו, הוציא מהשק לחמניות ממולאות גריסים ובצל – הן עדיין היו חמימות – שלף מכיסו בקבוק וודקה וכל אחד מאתנו לגם לגימה ואכל לחמניה, שהיתה טעימה מאוד. חווית השותפות עם שני האחים במבצע הלילי היתה נפלאה. את דרכנו חזרה עשינו במצב־רוח מרומם ובדרך נכנסנו בזהירות, בלי שהרגיש בנו איש, לאסם האיכר, שם לקח יוז׳ק את המצרכים שהטמנו וחילקם בין שלושתנו. עלי העמיס את השק הקל ביותר.

תחילה לא התקשיתי בנשיאת המשא על גבי, אך ככל שהמשכנו לכת כן הכביד והלך עד שנדמָה לי כי עוד מעט לא אוכל להחזיק מעמד, אבל כששאלני יוז׳ק אם אצלי הכל כשורה ואם לא קשה לי מדי, עניתי ש״הכל בסדר״ ולא קשה לי, אך בלבי התפללתי שכבר נשב קצת לנוח. ישבנו רק כאשר נכנסנו לתוך היער, ואף זאת לדקות ספורות. מניק הוא שהציע כי ננוח מעט ואני, שלא נצרכתי לבקש זאת, ניצלתי.

חזרתי לבונקר מרוצה, ומאז אותו לילה יצאתי פעם בפעם, ככל האחרים, להבאת מצרכים. רק פעם אחת התנסיתי במקרה לא נעים. כשחזרנו ליער החליטו יוז׳ק ומניק ללכת לישון בבונקר האחר. יוז׳ק שאלני אם אוכל להגיע לבונקר בכוחות עצמי, ועניתי בהן. את הדרך לבונקר שלנו כבר עשיתי כמה פעמים, וחשבתי שאני בקי בה. השניים נפרדו מעלי ואני התחלתי ללכת לעבר הבונקר, שנמצא לא הרחק ממני – מהלך כמה דקות בלבד. משום־מה תעיתי ולא מצאתי את הסימנים המוכרים לי לאורך הדרך. צעדתי הלוך וחזור אך כל חיפושי היו לשוא. הדרך נעלמה ממני. המשא שעל גבי הכביד והלך. הייתי שטוף זיעה. פעם בפעם השמעתי את אות ה״צ־צ־צ״ שלנו, אך לא נעניתי. הייתי מיואש וכעוס על עצמי. לא היה לי מושג היכן אני ולאן הגעתי, האם אני נמצא בקרבת הבונקר או שמא רחקתי ממנו מאוד ולעולם לא יעלה בידי לחזור אליו. לבסוף, עייף ורצוץ, ישבתי תחת עץ ונרדמתי.

כשהתעוררתי כבר האיר הבוקר, ולתדהמתי הרבה מצאתי את עצמי במרחק צעדים ספורים מהבונקר. ימים רבים אחר־כך שימשתי נושא ללעגם של חברי, למרבה בושתי.

יוז׳ק הביא לבונקר דייר חדש, כבן ששים וכמה, שאך בקושי מצאנו לו מקום. על איש זה, פרופסור, שהיה לבוש בגדים יפים ונקיים וחזותו אמרה כבוד, כבר שמענו לפני כן: בשעתו היה אדריכל נודע בצ׳כיה, שם הקים בנינים מפורסמים, ובפולין העסיקוהו הגרמנים עד לאחרונה. הוא התקשה מאוד להסתגל לחיי הבונקר, וביחוד לא יכול לשאת את תנאי התברואה – נבצר ממנו להבין איך אפשר לחיות בלי להתרחץ מדי יום. כבר ביומו הראשון בבונקר התחיל את מלחמתו בכינים – כשהרגיש במשהו הרוחש מתחת לכותנתו פשט אותה, חיפש בין קפליה וחיש מהר הכריז בקול רם: ״מצאתי ארבע כינים!״ האיש היה מופתע, וגם שְׂבע נחת מהצלחתו להשמיד את הארבע. כעבור שעה קלה התפשט שנית ושוב שקע כולו בפילוי כינים תוך שכולנו עוקבים אחר מלחמתו האבודה. כשגמר את סבב המלחמה השני שלו הכריז, כי זאת הפעם מצא שתים־עשרה כינים, ואנחנו כמעט פרצנו בצחוק.

כעבור שעות אחדות אמר לנו הפרופסור הזקן בקול בוכים, שמלחמתו אבודה: הוא כבר אינו מסוגל לספור כמה כינים הוא מוצא...

התרופה האחת שעמדה לרשותנו נגד כל מכה – כינים, צחנה, נדודי שינה ועוד כהנה – ה״סמוגונקה״ החריפה והמסריחה, עמדה לנו גם נגד הכינים, ויוז׳ק הקפיד לספקה. ערב ערב לגמנו מן מהשקה ואז התלהטה האוירה בבונקר, מי ששתקו כל היום נהפכו לדברנים, סיפרו בדיחות, שרו שירים. מניק היה מדקלם משירי משוררים פולנים ויהודים נודעים ולפעמים שירים שכתב בעצמו, שאותם אהבתי יותר מכל, שכן הביעו את העובר עלינו. כשהיה מדקלם היה מתוח כקפיץ, ורידי מצחו וצידי צווארו היו משתרגים ובולטים, עיניו היו מתמלאות, והמלים יצאו מפיו כמו היתה כל אחת אוצר. בסיימו היה ניגש אלי ושואל: ״ברל׳ה, מה אתה אומר? השיר טוב?״ הוא ידע שאני אוהב את שיריו, אבל שוב ושוב רצה לשמוע זאת מפי. הוא היה אומר לי: ״הם לא מבינים בזה דבר,״ ולפעמים נדמָה לי שכתב וקרא את יצירותיו רק למעני.

יום אחד לפנות ערב שמענו רחש מחוץ לבונקר. בפתח נראו חיש זוג רגליים עירומות. אחר־כך השתלשל פנימה גופו של שייע הגנן, מיושבי

הבונקר האחר, שהיה עירום כביום היוולדו. חיוור כסיד, רועד כולו ועיניו כשל אדם לא שפוי. הבעת פניו אמרה לכולנו שאירע אסון.

שייע הגנן רצה לדבר אך לא יכול להוציא הגה מפיו. תחת זאת פרץ בבכי שהיה קשה להפסיקו. אחרי שנרגע במקצת סיפר, כי בשעות הבוקר הגיעו לבונקר קבוצת שודדים פולנים, ירו לתוך הבונקר, הוציאו מתוכו את האנשים אחד אחד, ציוו על הכל להתפשט – והרגום. שייע אמר להם, שהסתיר זהב תחת אחד העצים. השודדים ציוו גם עליו להתפשט והוא הוליכם אחריו למקום המטמון כביכול עד שברגע מסוים עלה בידיו לחמוק ולברוח. הפולנים ירו בו, אך בנס לא פגעו. כל היום תעה עירום וקופא מקור ביער עד שמצא את הבונקר שלנו.

כמה דקות היינו מוכי הלם. עד כה חיינו באשליה – פה, ביער לא יגע בנו איש לרעה! מאז הגיעי למקום הזה לא ראיתי ביער איש מלבדנו. אמנם, יוז׳ק אמר לא אחת שהוא פוחד מפני רוצחים פולנים, אך איש מאתנו לא ייחס לדבריו רצינות, ואני אף העזתי לחלום על היום שנצא לחופשי ונחזה במפלת הגרמנים. עתה מתברר, שכמה רוצחים פולנים הורגים את אחרוני היהודים ששרדו בפולין לאחר שנעשתה כולה ״יודנריין״. לא! אין סיכוי שאיש מאתנו ישרוד. גורלנו נחרץ. מצבנו כבני חורין ביער היה כמצבנו בשבי הגרמנים בסוביבור: ידענו שנגזר עלינו למות; לא ידענו רק מתי נומת.

סמן התאושש ואמר: ״צריך ללכת לשם ולראות. אולי מישהו נשאר בחיים? אולי מישהו פצוע?״ אך שייע הגנן מילמל בקושי בתשובה: ״כולם מתו... כולם מתו...״

יוז׳ק נראה מהורהר. לא היה ספק, שעתה חיפשו הרוצחים אחרינו – אך מקרה הוא, שתחילה גילו את הבונקר האחר – ומה גם שהתברר להם כי התנפלותם היתה כדאית, שהרי לחיים הצורף היה זהב רב.

קודם כל היה צריך להלביש את שייע ככל שרק ניתן, עד שיעלה בידי יוז׳ק לרכוש עבורו לבוש. והיה צריך לנטוש לאלתר את הבונקר, שבבת־אחת נהפך למלכודת מוות.

לשייע נמצאו בגדים כלשהם ורק נעליים חסרו לו. הוא עטף רגליו בשקים וכולנו יצאנו את הבונקר במטרה שלא לחזור אליו. היום נטה לערוב. היה קשה לראות למרחוק. כשהסתכלתי סביבי נדמה לי, שמאחורי כל עץ אורב שודד. אבל בחוץ היה שקט ולא נראתה נפש חיה.

ישבנו אפוא לדון מה נעשה, אך לאמיתו של דבר חיכינו למוצא פיו

של יוז׳ק. לאיש מאתנו לא היתה הצעת פתרון לבעיה הנוראה שצצה. עמדנו בראשית החורף. יצאנו מהבונקר החמים וכבר רעדנו מקור. מדי יום עשוי לרדת שלג, וברור שבשלג ובכפור לא נחזיק מעמד ימים רבים.

יוז׳ק שתק. לא נמצאה לו שום עצה. ארשת פניו הביעה כאב. לבסוף אמר: ״צריך ללכת לקבור את המתים שלנו. לפחות נקבור אותם כיהודים. אבל נלך מאוחר בלילה. אי־אפשר לדעת אם הרוצחים לא מחכים שם לנו או לשייע, שברח עירום. ואשר לנו, אין לי פתרון. אין איכר שיסכים להסתיר קבוצה גדולה כל כך בעד שום הון בעולם. לי ולמניק יש מקומות מסתור אצל איכרים, אבל אינני מסוגל לעזוב אתכם. אנחנו נישאר אתכם. וצריך למצוא דרך לא ליפול בידי הרוצחים. עד עכשיו הם לא הצליחו לתפוס אותנו, אבל הם ימשיכו לחפש אחרינו.״

ואז אמר סמן: ״אילו היה להם בבונקר כלי נשק אחד, זה לא היה קורה. אנחנו מוכרחים להשיג נשק בכל מחיר. ואז – יבואו הגיבורים האלה!״

יוז׳ק אמר, שיעשה כל מאמץ להשיג רובה, אך בינתיים אין לנו ברירה אלא לחזור לבונקר. שלא כבעבר, נציב מעתה שמירה בחוץ. השומר יאזין ויבחין מרחוק אם מישהו קרב לבונקר, ולנו יהיה זמן מספיק לחמוק ולברוח. עוד מעט יכסו השלגים את היער, הענפים ייטו מטה מכובד השלג ויחסמו כל דרך ביער עד שלא יהיה אפשר כמעט לאדם להיכנס ליער. אמנם השלג גם עלול להסגירנו לפי עקבות רגלינו, שיוליכו אל הבונקר, אך לזה יש עצה – אנחנו נבנה קבי עץ ונלמד ללכת על קבים כמוקיוני קרקס. עקבות הקביים ידמו לעקבות של חיות שונות – ומי שלא ילמד ללכת על קביים לא יצא את הבונקר.

המקום שאך לפני זמן קצר נחשב מלכודת מוות, ולכן ברחנו ממנו, חזר להיות המקום שבו נאלצנו להתגורר מאין ברירה, חרף הסכנה שבדבר. הקור העז ששרר בחוץ שיכנע אותנו לחזור מהר לבונקר.

בלילה הלכנו, יוז׳ק, מניק וכל שורדי סוביבור חוץ משייע, שעדיין לא התאושש מחוויית הטבח, לבונקר האחר לקבור את חברינו. ההרגשה היתה איומה. ככל שקרבנו עצרנו והאזנו והבטנו אל תוך האפלה. האם הרוצחים מחכים לנו? לי נדמה כל הזמן, שאני שומע קולות, אנחות ובכי ושאר מיני רחשים. רעדתי כולי מפחד. השתדלתי להסתיר זאת ולהתגבר על הפחד, כעסתי על עצמי: מה זה קרה לי? כל רחש, כל

ציפור מתעופפת מקינה מבהילים אותי כבימי הראשונים ביער! הגענו אל היעד. נשימתנו עצרה. גופות לבנות היו פזורות ליד הבונקר. חלק מגג הבונקר לא היה, וגם בתוך הבונקר היו גופות, לבושות.

היה קשה לזהות בלילה את המתים. דוממים, בלי להפטיר הגה, הנחנו את המתים – מצאנו חמישה – בתוך הבונקר, זה ליד זה. סמן אמר לי להסיר את הנעלים מאחד המתים, בשביל שייע. עשיתי זאת. יוז׳ק התחיל לומר ״קדיש״ ואנו הצטרפנו אליו. אחר־כך עבדנו שעה ארוכה בכיסוי מקום הקבורה – הבונקר הפך ממחסה לקבר – ועזבנו את המקום.

אחרי האסון בבונקר חיינו במודעות חריפה לסכנה שאיימה עלינו וחיפשנו דרכים להתגונן מפניה. אף שהצבנו שמירה מעל הבונקר, חשנו בבונקר כבמלכודת והשתדלנו לבלות זמן רב ככל האפשר מחוצה לו, אלא ששוב ושוב הבריחונו הקור והגשם פנימה.

״אם הם יתנפלו על הבונקר – אמר קריצ׳ונה – לא תהיה להם פה מלאכה קלה. נילחם בהם בציפורניים. אבל מתי כבר יהיה לנו נשק?״

יוז׳ק דיווח לנו שבקרוב נקבל רובה. הוא כבר שילם חלק ממחירו לבן של איכר ממיודעיו, והלה הבטיח להביא את הנשק בקרוב; יעזו אז הרוצחים לקרוב אלינו!

״האם אפשר לעשות משהו בכדורים שלי?״ שאלתי את סמן. הכל צחקו לשמע שאלתי וסמן אמר ספק בצחוק ספק ברצינות: ״אפשר לדפוק על פיקת הכדור, או לחמם את הפיקה באש – ואז יפעיל חומר הנפץ שבכרכוב את אבק השריפה שבתרמיל והקליע יעוף קדימה.״

הגשמים המשיכו לרדת. כמה פעמים ירד שלג רטוב, שנמס בהגיעו ארצה. בגלל מזג האויר הסוער לא עשינו דבר לקראת ייצור הקביים, ובחלוף הזמן פג המתח במקצת והתרופפה הערנות. שוב נשמעו קולות צחוק בתוך הבונקר ותמונת הזוועה של הרצח בבונקר האחר כמו הצטרפה לעשרות תמונות זוועה קודמות שראיתי ונטמעה בהן.

בוקר אחד, בצאתי מהבונקר, הופתעתי למראה היער ששינה צורתו – פתיתי שלג גדולים ירדו ממרומים באיטיות, כתמים לבנים כיסו את אדמת היער וענפי העצים אף הם הלבינו. הרגשה מוזרה אפפה אותי. המראה היה יפה וגם מאיים. השלג המשיך לרדת כל היום ומשעה לשעה הלבין היער יותר וענפי העצים החלו לנטות מטה. ברצון עליתי מהבונקר לתורנות שמירה. הסתכלתי לתוך השלג הנופל, המכסה הכל בלובן, וזכרונות ילדות צפו ועלו בי. כמה אהבתי את יום השלג הראשון

– לקום בבוקר ולראות בעד החלון את השלג נופל, את העולם כולו לבן! כמה אהבתי לשוטט ברחובות המושלגים במקום לחזור הביתה ישר מבית־הספר! גם עכשיו הייתי מוקסם ממראה היער, שבתוך שעות מעטות שינה צבעו ללבן. אך היופי גם היה מלווה חרדה לבאות – היער העניק לנו עד כה חופש, אפשרות תנועה ותמרון, ואילו השלג הנופל נטל מאתנו את החופש וחסם אותנו בתוך הבונקר כבבית־סוהר.

בוקר אחד נכנס לבונקר סמן, שהיה בשמירה, וסיפר כי כאשר הפנה ראשו ראה מרחוק דמות אדם – ולרגע נפגשו מבטיהם. האיש נעלם כהרף־עין והוא לא ראהו יותר חרף חיפושיו אחריו במשך שעה ארוכה. סמן לא היה בטוח לחלוטין כי אכן הדמות שראה היתה אדם; אפשר שזה היה ראש חיה – ואולי מקסם שוא? אך יוז׳ק אמר נחרצות: ״הם מצאו אותנו! האדם הזה עוקב אחרינו. אנחנו חייבים לעזוב את הבונקר!״

לא היה רצון לצאת את הבונקר החם, גם ידענו שאין לנו לאן ללכת, אך עשינו כמצוות יוז׳ק. כל היום שכבנו בשלג ובקור, ואך התחיל להחשיך התחלנו ללכת. יוז׳ק הוליך אותנו לאסם האיכר ששימש לנו מיפגש, ויוז׳ק הסתירנו בתוך ערימות הקש והוא ומניק פנו לבית האיכר. יוז׳ק קיווה לפגוש שם את הבן, שהיה אמור להביא לנו את הרובה שכבר שילמנו עבורו; אם נקבל את הרובה – אמר – נחזור לבונקר ולא נפחד מפני הרוצחים, ואם לא נקבל, אולי ימצא לנו בן האיכר, שנראה כידיד, מקום כלשהו להסתתר בו. אך הבן לא היה בבית, ואולי הסתתר מפני יוז׳ק. באין ברירה ובתקווה לפגוש את בן האיכר כעבור זמן־מה, החליט יוז׳ק שנבלה את היום באסם. הוא קנה אצל האיכר מצרכים במחיר טוב, ואחר־כך אמר לאיכר שהוא ואחיו רוצים להישאר אצלו באסם עד למחרת בערב. האיכר התקשה לסרב ונעתר, ויוז׳ק חשב שעתה נוכל כולנו לבלות את היום מוסתרים בתוך הקש, אלא שמקץ שעה קלה בא האיכר והודיע ליוז׳ק, שאשתו פוחדת ועלינו לעזוב את המקום. הסתלקנו משם בתוך כמה דקות. מצאנו את עצמנו עומדים בשדה המושלג, השלג נופל עלינו ואין לנו לאן ללכת. הקור שחדר לעצמותינו החיש את ההחלטה לחזור לבונקר.

בתוך היער טישטשנו את עקבותינו בענפים ושמחנו ששלג יורד ועוזר לנו במלאכת הטשטוש. היה טוב לשוב ולהיות בבונקר שלנו – איש איש תפס את מקומו, שתינו כל אחד קצת וודקה, ובתוך זמן קצר היה חם בפנים. הרגשנו כחוזרים הביתה.

כמה ימים עברו עלינו כרגיל, ללא אירוע יוצא דופן כלשהו. הכל

הניחו כי הרוצחים אינם יודעים עלינו דבר. הדמות שראה סמן היתה, ככל הנראה פרי הזיה.

לפנות ערב, כשכולנו כבר היינו מכונסים בתוך הבונקר, מחכים לרדת החשכה ולשוב יוז׳ק ומניק מהכפר, שרתה עלינו מתיחות. בהעדר שני האחים לא היינו מסוגלים לחוש בטחון מלא ותמיד חיכינו להם בקוצר רוח, כילדים המחכים לשוב הוריהם. ואולי הפעם יביאו את הרובה המיוחל, או אולי איזו בשורה טובה? כך או כך, עוד יום של מתח וציפיה עמד להסתיים – עד מהרה ירד עלינו הלילה, שאותו למדנו לאהוב יותר ויותר...

פתאום – צעקה! סולומון, שנמצא למעלה, בשמירה, נשמע צועק: ״הם באים!״

קריצ׳ונה קפץ ממקומו, זקר ראשו החוצה מפתח הבונקר, וכהרף־עין חזר וצעק: ״הם באים!״ הוא תפס בידו גרזן שעמד בפינה ובתנועה מהירה קפץ החוצה.

אותו רגע נשמעה יריה, ואחרי דקה עוד יריה.

״זה הסוף,״ אמר שייע.

בצד אחד של הבונקר שכבנו, סמן, קרוב לפתח, ואחריו אני, אברהם, ושייע בסוף הפינה. בצד האחר נשארו עתה רק הפרופסור הזקן, ששכב בפינה, ושנבל ששכב בין שני הצדדים, מול הפתח. לפתע התגלגל פנימה איזה חפץ בעד פתח הבונקר, והתפוצץ ברעש אדיר. הבונקר התמלא עשן סמיך וריח חריף. הרגשנו חנק. העשן החריף נכנס לעיניים ולגרון. לא היה אפשר לנשום. לא יכולתי לראות דבר. חשבתי שזה שלב המוות – הנשמה עומדת לעזוב מדי רגע את הגוף.

השקט ששרר בבונקר גרם לי לחשוב שהכל מתו, אך כעבור דקה נשמעו גניחות. שייע צעק שהוא פצוע, שנבל נאנק ומילמל: ״הרגליים, הרגליים...״ וגם הפרופסור היה פצוע. משהתפזר העשן במקצת ראיתי את רגלי שנבל מכוסות דם, שהמשיך לזוב ולהיקוות על קרקעית הבונקר. כמה יריות נורו לתוך הבונקר. שנבל שוב נאנק: ״אוי, אוי...״ נדחקתי אל הקיר ככל שרק יכולתי, אך לבד מזה הייתי חסר אונים לחלוטין. לא היה מה לעשות. רק להמתין למוות העומד לבוא בכל רגע. התפלאתי שאני עדיין חי. רק לפני דקות ספורות חשבתי שאנו כבר מתים.

פעם בפעם נורו עוד ועוד יריות בודדות לתוך הבונקר. בין יריה

לירִיה – שקט. הם כנראה האזינו למתרחש בפנים. את רוב הפגיעות ספג שנבל, ששכב מול הפתח. בקושי רב הזזנוהו לפינה, אך גופו כבר היה כולו זרוע פצעים, והבונקר נתמלא בדמו.

שייע התפלל. אברהם בכה ופתאום שלף מכיסו שטרי כסף וקרעם לגזרים, ואחר־כך הסיר שעונו מפרק ידו וחבט בו בקיר. "שלא יפול בידי הרוצחים," מילמל לעצמו.

נפרדנו זה מזה בלחיצת ידיים ובנשיקות וחיכינו למוות.

פתאום נשמע קול מבחוץ: "לצאת החוצה! לצאת החוצה!"

הסתכלנו זה על זה. איש מאתנו לא נע ולא זע. שוב יריה ושוב צעקות: "החוצה! החוצה!"

לא, אנחנו לא נצא. מוטב למות פה, בפנים. שינסה מישהו להיכנס פנימה ולהוציאנו! בינתים התאוששנו מההלם הראשון. סמן, ששכב בפינה על יד הפתח, החזיק בידו את חפירה, מוכן להלום בה – אם יכניס מישהו פנימה יד או רגל, לא יוציא אותה חזרה. אני מצאתי סכין גדולה ועמדתי הכן לפעולה. ושוב שקט. אפשר שהרגעים הקשים ביותר הם רגעי השקט והציפיה.

פתאום התחיל אברהם לצעוק צעקות אימים, ואנחנו כולנו הצטרפנו אליו בצעקה פראית ממושכת בלי לדעת לשם מה, שהרי מי ישמע אותנו כאן, ביער? ולמי אנחנו מחכים שיבוא לעזרתנו – לגרמנים?

כך עברו עלינו דקות, אולי שעות. תחושת הזמן אבדה לנו. כשפתאום חדלנו לצעוק ושוב נשתרר שקט, שמענו מלמעלה, מעל ראשינו, קולות חפירה. הם פחדו להיכנס פנימה. היריות היו לשווא – איש לא יצא החוצה – ולכן היתה להם רק דרך אחת ללכדנו. לפרק את הגג!

אנו כבר השלמנו עם מותנו בתוך הבונקר – אך איש לא רצה להיתפס חי בידי הרוצחים. ואז נזכרתי בכדורים שברשותי ובאפשרות לירותם על־ידי חימום הפיקה. נתפסתי לרעיון זה כטובע בקנה קש. פניתי אל סמן ואמרתי לו: "בוא, ננסה לירות כדור החוצה!"

מצאתי עד מהרה את הכדורים – אבל איך להחזיק את הכדור? אילתרתי צבת משני מזלגות, נתתי את ה"צבת" וכדור אחד לסמן, ששכב ליד הפתח והדלקתי נר. סמן החזיק את הכדור בכיוון הפתח, ובעוד אנו שומעים בבירור את קולות החפירה מעל ראשינו חימם את כרכוב הכדור. ציפינו לנס ציפיה מורטת עצבים. כעבור שניות אחדות – או אולי דקות רבות – נשמעה יריה שזיעזעה את הבונקר. נרעש מההצלחה התחלתי לצעוק ברוסית: "סמן, ירה! בוא הנה! הביאו את

הרובים! תן את האקדח! ירה! ירה!״

צעקתי בקול רם כל שרק עלה בדעתי ובלבד שיחשבו הרוצחים כי פה, בבונקר יש פרטיזנים רבים ולהם נשק, ובינתיים חימם סמן עוד כדור ושוב נורתה יריה. הפעם חשבתי, שהכדור פגע בי וצעקתי ״נפגעתי!״ הרגשתי צריבה חזקה בבשר, אבל חיש מהר נתברר לי שלא קרה דבר – הפיקה שנשרפה רק כוותה את עור ידי. סמן המשיך ״לירות״ – לכל יריה שכזאת נדרש זמן רב – ושנינו המשכנו לצעוק פקודות ברוסית.

פתאום שמנו לב, שקולות החפירה מעלינו חדלו. הקשבנו בדריכות למתרחש למעלה. שקט מוחלט! המתנו שעה ארוכה בנשימה עצורה ולא שמענו שמץ רחש. ״ירה עוד כדור אחד,״ אמרתי לסמן, ובתוך השקט נשמעה יריה ושוב נשתרר שקט כלאחר סערה.

כמה זמן עבר מאז שהודיע לנו סולומון ״הם באים!״? בעד הפתח לא חדר פנימה שום אור. האמנם כבר לילה? הנמצאים הרוצחים למעלה? אולי הסתלקו? אסור להסתכן! אולי הם מחכים לנו בשקט בחוץ? אולי הלכו להביא תגבורת או תחמושת? אם כך, עלינו לצאת החוצה ולברוח במהירות.

סמן ניסה להוציא לאט את ראשו החוצה, אבל נתקל במשהו שסתם את הפתח. ״הם סתמו את הפתח,״ אמר, ובקרבו נר אל הפתח הוסיף: ״הם סתמו את הפתח בגופה של קריצ׳ונה!״

סמן ניסה להזיז את הגופה הצידה, אך הדבר לא עלה בידו. אני, כאילו לא מאמין לו שאינו יכול, ניסיתי גם אני להזיזה בראשי ובידי, אך לשוא. הרצון להחלץ מהבונקר גבר עד שגעון. הכל ניסו כוחם בהזזת הגופה החוסמת אך ללא הועיל. נותרה רק דרך אחת להבקיע את הפתח – לחתוך את גופתו של קריצ׳ונה, אך לעשות זאת עדיין לא העז איש. אברהם החל לפרק את הגג מבפנים. הוא ניסה לשחרר קורה שתמכה בגג, חפר מתחתיה והיא שקעה מעט מטה. מהתקרה נשפכה עלינו אדמה ואנו עמדנו מיד על גודל הסכנה – הגג עלול להתמוטט ולקבור אותנו חיים. כולנו צעקנו: ״אברהם, תפסיק! אתה תקבור אותנו חיים!״ לאחר מאמצים על־אנושיים הצלחנו להזיז מעט את הגופה ולמשוך רגל אחת שלה פנימה, ובעבודה מאומצת נוספת פינינו לבסוף את הפתח. רטובים מזיעה, מוכתמים בדם, יצאנו החוצה אל תוך הקור העז. בחוץ היה שקט ולבן. לא היה סימן לכל שהתרחש במקום הזה אך לפני זמן קצר. היה קשה להאמין שאנו חיים.

בדקנו את מצבנו. הפרופסור הזקן היה פצוע בראשו ובידו פצעים קלים, ככל הנראה נפגע ברסיסי המטען שזרקו התוקפים פנימה. פניו ובגדיו היו מלוכלכים בדם. פצעיו של שייע היו קלים עוד יותר – היו אלה שריטות ששתתו דם אך בינתיים יבשו. רק שנבל היה פצוע קשה. כל גופו היה מנוקב כדורים ורגליו היו מרוסקות. הוא היה בהכרה מלאה וביקש שנהרוג אותו, לבל יצטרך לסבול יותר. לא ידענו מה נעשה בו. פחדנו שהרוצחים יחזרו ורצינו לברוח מהר ככל שאפשר. אמרנו לשנבל, שנחזור מאוחר יותר ונטפל בו. את גופתו של קריצ׳ונה השארנו למעלה, בכוונה לחזור אחר־כך ולקברה.

עמדנו מעל הבונקר, מסתכלים זה על זה כלא מאמינים שאנו חיים. אברהם פרץ בבכי. פתאום שמענו רשרוש וכמו מתחת לפני האדמה צץ לידנו סולומון, נרגש כולו. הוא סיפר, שהרוצחים ידעו, כנראה, שהבונקר נשמר. הם התגנבו בזהירות, לבל יושגח בהם, וכשגילה אותם כבר היו קרובים אליו למדי. הוא גילה אותם במקרה – אחד מהם נתקל בעץ וסולומון שמע קול שבירת ענף. הם היו שלושה, מזוינים כל אחד ברובה. כשהבחין בהם לא התחבאו. נראה שגם ידעו, כי לשומר אין נשק. מכל מקום, הם המשיכו להתקדם וזה היה הרגע שבו הודיע לנו שהם באים, והוא עצמו ברח ומרחוק שמע התפוצצות ויריות. הוא היה משוכנע, שאיש לא נשאר חי בבונקר. אחר־כך, כשנשתרר שקט מוחלט, התחיל לשוטט ביער בלי לדעת מה לעשות. הוא חשב ללכת לאיכר שאצלו הסתתר לפני הצטרפו אלינו, אך משהו משך אותו חזרה למקום המעשה, לראות מה קרה. זמן מה סרק את השטח סביב אך לא העז לגשת אל הבונקר – עד שפתאום שמע את קולותינו.

משהו דחק בנו לברוח מהר, אבל ההליכה היתה איטית. היה עלינו לתמוך בפרופסור הזקן ובשייע, שההליכה קשתה עליהם ופעם בפעם היו מוכרחים לנוח. לא הרחק מבית האיכר, ליד עץ גדול שעמד בשולי השביל המוליך אל הבית, עצרנו. היה עלינו להחליט מה לעשות – להיכנס ולהסתתר באסם? לגשת לאיכר ולשאול אותו על יוז׳ק? לבקש ממנו רשות להישאר בחצרו עד שיבוא יוז׳ק? לא היה שמץ סיכוי, שיסכים לכך.

פתאום שמענו צעדים. שתי דמויות קרבו אלינו על רקע השלג. קפאנו על עומדנו. אני ציקצקתי את אות ההזדהות שלנו ״צ–צ–צ״ ומיד שמענו כהד ״צ–צ–צ״. אלה היו יוז׳ק ומניק. סיפרנו להם מה אירע. מרגע צאתנו את הבונקר לא דיברנו בינינו על המאורע. עכשיו חש כל

אחד צורך לספר ליוז׳ק כל פרט. הכל דיברו יחד ונכנסו זה לדברי זה עד שלבסוף היתה דומיה. ואז אמר יוז׳ק: ״ידעתי שהיום יקרה משהו נורא. בלילה חלמתי חלום רע וכל היום אמר לי לבי, שביער קורה אסון. נס, נס גדול שנשארתם בחיים.״

לשאלה מה יהיה עלינו עכשיו לא היתה תשובה בפיו; הוא החליט להסתירנו לפי שעה באסם האיכר – בלי ידיעתו – ובתוך כך יגשו הוא ומניק לבונקר כדי לברר אם אפשר להציל את שנבל. רצינו ללכת אתם, אבל יוז׳ק אסר זאת עלינו באמרו: ״סבלתם די היום. אין לי צורך בכם.״

התגנבנו לאסם ונשכבנו בתוך ערימות הקש. בתוך כך אמר לנו יוז׳ק: ״חישבו מה אתם יכולים לעשות כדי להציל את עצמכם. לי אין שום פתרון בכיוון זה.״ הוא הלך לבית האיכר, אך לא סיפר לו שאנחנו נמצאים באסם; זאת סיפר רק לבנו וביקש ממנו שידאג לנו למשקה חם וישיג לנו חומר חיטוי ותחבושות לפצעים. אחר־כך הלכו הוא ומניק ליער. בחוץ קפאנו מקור, אך בתוך הקש התחלנו להתחמם. עייפות גדולה נפלה עלי, אך עוד אני על סף תרדמה, הופיעו פתאום האיכר ואשתו באסם, קלשונים בידיהם, וצעקו: ״החוצה, יהודים! מהר! החוצה!״ הם דקרו בקילשוניהם בתוך הקש והמשיכו לצעוק: ״אנחנו יודעים שאתם פה!״

הוצאנו ראשינו מהקש ואמרנו להם שאנחנו הולכים, אבל האשה המשיכה לצעוק ולקלל אותנו ואיימה להרגנו אם לא נסתלק מיד. עזבנו את האסם החמים וחזרנו אל העץ שבשולי השביל, רועדים מקור ומחכים לשוב יוז׳ק ומניק מהבונקר – ולנס.

יוז׳ק ומניק חזרו ובראותם אותנו הבינו מה קרה באסם. יוז׳ק סיפר, שכאשר נכנס לבונקר מצא את שנבל מת, עירום כביום היוולדו, בגדיו פזורים על ידו. נראה, שהשודדים חזרו לבונקר, פשטו את בגדיו וחיפשו בהם. המשכנו לעמוד מכונסים יחד, רועדים מקור בלילה החורפי, שותקים ונואשים. הרגשנו כברגע גורלי – לשוא עברנו יחד תלאות רבות כל כך, לשוא כבר דימינו, שהנה אנו יכולים לגורל ויש לנו תקווה לנצח ולשרוד. עתה אנו עומדים לפני הקץ – הגיעה עת שניפרד זה מעל זה...

את השתיקה שבר שייע, שאמר שהוא ואברהם החליטו ללכת לכפרים בסביבת חלם, שם הוא מכיר איכרים רבים ושניהם יוכלו למצוא מקום להסתתר בו. סולומון אמר, שהוא והפרופסור יכולים לחזור לאיכר

שאצלו שהה לפני בואו ליער, אלא שאין לו כסף לשלם למארח. יוז׳ק שאל, אם מישהו יכול לתת משהו לסולומון. מכל המטבעות שהיו לי נותר לי מעט מאוד. נתתי שתי מטבעות זהב לסולומון והוא נשק לי.
הסתכלתי על סמן וסמן הסתכל עלי – לאן נוכל שנינו ללכת? לא לווינִיצה עירו ולא לוורשה עירי. ואז אמר סמן: ״ברל׳ה, אנחנו נחזור לבונקר. מה שיהיה יהיה.״

״אתם לא תחזרו לבונקר,״ אמר יוז׳ק. ״אתם תבואו אתנו. מה שיקרה לנו יקרה גם לכם.״

נפרדנו מאברהם ומשייע, מסולומון ומהפרופסור. הרגשנו, ששוב לא נתראה עוד לעולם.

עמדנו ועקבנו אחרי שני זוגות הדמויות השחורות שהתרחקו והלכו על פני המרחב הלבן עד שנעלמו מן העין. הלב כמו התפוצץ בתוכנו. על מה ולמה?

השעה היתה אחרי חצות. היה עלינו למהר להגיע למקום כלשהו בטרם יקומו האיכרים לחלוב פרותיהם. יוז׳ק הוליכנו בצעדים מהירים בדרכי עפר מכוסות שלג. הכפור צבט באוזניים, באף, בלחיים, אבל ההליכה המהירה חיממה את הגוף. צעדנו ושתקנו. תמונות היום בבונקר לא הרפו ממני. ההתפוצצות, היריות, הצעקות, הבכי. ההשלמה עם המוות. הפרידה לפני המוות בתוך הבונקר. קריצ׳ונה המת, שנבל המרוסק, המבקש את המוות מידינו. אברהם, שייע, סולומון והפרופסור, שמעליהם נפרדנו ליד העץ – אנשים שאהבתי ואהבו אותי. לא אראה אותם עוד.

לא יכולתי להבין כיצד זה שרדתי עד כה. האין זה אות, ששומרים עלי משמים? שוב ושוב חלפה במוחי מחשבה שכזו, הפעם בלווית שאלה מדוע שמרו עלי ולא על קריצ׳ונה או על שנבל – הטוב אני מהם?

ופתאום הצטחקתי – הכדורים ששמתי בכיסי בסוביבור הם שהצילונו! הרוצחים, פחדנים עלובים, שמעו הד ירי וברחו מרוב פחד!

התרשמתי שיוז׳ק המוליך אותנו אינו יודע לאן ללכת. מדי פעם עצר, עמד ושקל, לפעמים שינה כיוון והמשיך ללכת בהחישו צעדיו עד שכמעט רצנו אחריו. לבסוף עצרנו לא הרחק מחווה גדולה ומבודדת, מרוחקת במקצת מהכפר. יוז׳ק אמר: ״אני מכיר היטב את האיכר בעל החווה הזאת מלפני המלחמה. הוא אדם טוב. שמו קרפיוק. אתם תחכו פה ואני אלך לבדוק את השטח ולהשתיק את הכלב. אני אסתיר אתכם

באסם ובבוקר אדבר עם האיכר – אולי נמצא אצלו מקום להסתתר."

התגנבנו בזהירות לתוך האסם. חציו היה מלא חבילות קש, חציו עמד ריק. סמן ואני בנינו לנו מחסה מחבילות קש והכינונו בו חור לתקשורת עם יוז'ק ומניק ולקבלת אוכל כלשהו, אך ברגע ששכבתי נרדמתי. בלילה התעוררתי שטוף זיעה, לבי הולם בחוזקה – חלמתי שאני נמצא בסוביבור ואיני מבין מה אירע שאני שוב שם, אחר שכבר ברחתי משם פעם אחת. בחלומי אני מחליט לברוח מהמחנה עוד באותו לילה. אני וחברי נמצאים בבונקר שמתחת לחדר של ה"קפו" משה, בצריף שלנו. בתוך הבונקר נמצאים כולם – אברהם, שייע, קריצ'ונה, שנבל ועוד. אנחנו יוצאים בשקט מהצריף והולכים לעבר השער. המחנה מואר באור חזק ואפשר לראות כל פרט בבירור. אני אומר בלבי: היה אמור להיות חושך מוחלט – מדוע המחנה מואר כל כך? לפתע אני רואה גרמנים באים במרוצה אל שער המחנה – פרנצל, שטויבל, גומרסקי, וגרישוץ, כולם עם נשק אוטומטי בידיהם. אני מבין שהם מחכים לנו. מישהו הלשין עלינו! אנו משנים כיוון ורצים לאורך הגדר, לעבר מחנה שלוש. בדרך אנו מוצאים פירצה גדולה בגדר ודרכה בורחים אברהם, שייע, קריצ'ונה ושנבל. אני מחכה לעוד קבוצה, שצריכה להגיע, ובינתיים אני שומע שירה גוברת והולכת – קבוצת בחורות, יהודיות הולנדיות, קרבה ובאה. הבחורות שרות שיר הולנדי ואני מתפלא: לאן הן הולכות באמצע הלילה? פתאום אני רואה שווגנר מוליך אותן. המבטים של וגנר ושלי מצטלבים ולפי המבט אני מבין, שווגנר יודע שאני רוצה לברוח. אני קם ומתחיל לרוץ אל הפירצה, אבל וגנר שולף אקדחו ויורה בי...

ברגע זה התעוררתי ונדרשו לי כמה דקות להיווכח שאני חי, שוכב יחד עם סמן בערימת קש. כשסיפרתי אחר־כך את חלומי ליוז'ק אמר בפסקנות: "אברהם ושייע כבר לא בחיים!" ופרץ בבכי.

כעבור ימים אחדים סופר ליוז'ק, כי בלילה שנפרדנו מעל שייע ואברהם הרג פטרול גרמני שני יהודים.

כשהתעוררתי בבוקר פתחתי פתח בקש כדי לראות מה מתרחש באסם. החלום שחלמתי רדפני ועדיין התקשיתי לדעת אם מה שזכרתי מתוכו חלום, או שמא המציאות שלתוכה התעוררתי היא החלום. בעד המפלש שבערימת הקש שלנו ראיתי את יוז'ק ומניק פוסעים באסם, בקרבת הפתח, ומחככים ידיהם כדי לחממן מכפור הלילה. יוז'ק הורה לנו להיות שקטים ולא לזוז – עוד מעט ודאי יבוא האיכר לקחת מזון לבהמותיו. ואמנם עד מהרה נכנס האיכר פנימה. הוא נפתע למראה יוז'ק ואחיו, אך

מיד התחבק והתנשק עם שניהם ושוחח עימם בלבביות. אחר־כך טען מריצה במספוא ויצא.

כעבור זמן קצר נכנסה לאסם במרוצה בחורה צעירה. יוז׳ק התנשק איתה ובתוך כך שלח ידיו אל אחוריה והצמידה אליו. הבחורה סטרה לו קלות ואמרה: ״שביניה!״ (חזיר) ואני חשבתי שיוז׳ק עשה מעשה נורא, שהבחורה לא תסלח לו עליו לעולם. נבצר ממני להבין מדוע נהג בה יוז׳ק בגסות שכזאת, אך להפתעתי נוכחתי שהבחורה לא התכעסה כלל. אדרבה, היא אף פינקה אותו בלטיפות ובנשיקות לפני צאתה, ואחר־כך חזרה והזמינה את יוז׳ק ומניק לארוחת בוקר. סמן ואני נשארנו במחבואנו שבתוך ערימת הקש. רעבים, לעסנו גרעיני חיטה שמצאנו פה ושם בין קני הקש.

בינתיים חיבל יוז׳ק תחבולות להאכילנו. הוא אמר לאיכר כי אינו רוצה להפריע לבני ביתו ומוטב שאחיו והוא יאכלו באסם. באופן זה חשב שיעלה בידו להתחלק עמנו באוכל שקיבל, אלא שהאיכר עמד בתוקף כי אורחיו יאכלו על שולחנו, וליוז׳ק לא נותרה ברירה אלא לשים בכליו פריטי מזון שסילק מן השולחן כל אימת שבני הבית הסבו עיניהם ממנו. משמילאו הוא ומניק כיסיהם יצאו את הבית באמתלה כלשהי והביאו לנו את המלקוח.

ערימת הקש שרצה עכברי שדה אפורים קטנים, שהתרוצצו סביבנו בלי הרף ולא נתנו לנו מנוח. התרגלתי לנוכחותם, אבל נרעדתי כשפתאום נכנס עכבר לאחד ממכנסי ומיהר לעלות בו מעלה... הנחתי עליו ידי והחזקתי בו בתוך המכנס, מפרפר ומתאמץ להימלט. לא ידעתי מה אעשה – אם ארפה ממני ימשיך דרכו אל מבושי, ולמעכו בידי לא הייתי מסוגל. לבסוף מתחתי את המכנס בידי האחרת ושיחררתיו. אחר־כך קשרתי את שתי קצות מכנסי, אך העכברים לא אמרו נואש ומצאו דרך לטייל על פני גופי – הם נכנסו לתוך השרוולים, מתחת המעיל ומתחת החולצה עד שנכנעתי והנחתי להם מעבר חופשי דרך בגדי.

ביום השני לשהותנו באסם של קרפיוק, לפנות ערב, הורה לנו יוז׳ק להיות שקטים, שכן עוד מעט יבואו לקחת קש לבהמות. עברו כמה דקות ובת האיכר נכנסה פנימה, הציבה סולם ועלתה על ערימת הקש, והתחילה לזרוק חבילות קש למטה. שמענוה עובדת בסמוך לנו ועצרנו נשימתנו... פתאום צנחה מטה אל תוך הערימה והעיקה במלוא כובדה

על שנינו. רגע הסתכלנו זה על זה מופתעים בלי להוציא הגה. הרגשתי את כובד גופה עלי, את נשימתה הכבדה, ופחדתי לזוז ממקומי. ואז פלטה היא: ״הוי, יזוס!״

סמן אמר לה ברוסית: ״אל תפחדי, יש אצלכם בחור ושמו יוז׳ק?״

״כן, כן,״ ענתה ובינתיים התרוממה וירדה ממני.

״אז תגידי לו שבאנו לבקר אותו ואנחנו רוצים לראות אותו.״

הבחורה קפצה מרבצה כהרף עין, ירדה במהירות מהערימה ורצה בכל כוחה לביתה.

כעבור דקה באו יוז׳ק ומניק ואמרו לנו לצאת. סודנו התגלה. גם האיכר נכנס לאסם, ויוז׳ק הציגנו לפניו – על סמן אמר שהוא טייס רוסי שמטוסו הופל בידי הגרמנים; סמן ואני שייכים ליחידת פרטיזנים, שנינו באנו להיפגש אתו ולכבוד המאורע הוא רוצה להזמין ארוחה טובה לכולם על חשבונו. הוא ביקש מן האיכר לשחוט אווז טוב ולהעמיד כמה בקבוקי וודקה – הוא ישלם בשביל הכל.

הרעיון לסעוד סעודה הגונה וללגום לגימה ביום רגיל מצא חן בעיני האיכר. בשעת ערב מאוחרת, כשכל הכפר כבר ישן, נכנסנו סמן ואני לביתו החם של האיכר וישבנו אל השולחן לסעודה חגיגית. וודקה נמזגה בכוסות כבר מתחילת הסעודה ואני התבסמתי חיש מהר. האוכל היה טוב והוגש בכמויות גדולות. מצב־הרוח היה לעילא. האיכר סיפר לנו, כי לא הבין מה קרה ליוז׳ק: ״אני מכיר את יוז׳ק שנים רבות כבחור הגון. הכרתי את כל משפחתו, כולם אנשים הגונים. אירחתי את יוז׳ק ואחיו כאילו היו ילדים שלי ונתתי להם אוכל ככל שרצו, ומה אני רואה? הם גונבים אוכל מהשולחן שלי! אני רק מפנה ראשי וכבר חסר משהו על השולחן... שאלתי את עצמי למה הם גונבים ממני? הרי לא חסר להם אוכל! הדבר הרגיז אותי עד שאפילו חשבתי לגרש אותם, שילכו לכל הרוחות! אבל אני אוהב את יוז׳ק יותר מבני ולא הייתי מסוגל לעשות זאת. עכשיו אני מבין למה הם גנבו אוכל – השניים האלה היו באסם שלי כל הזמן – ואתם, יוז׳ק ומניק, גנבתם בשבילם, ואל תספרו לי שהם באו הערב להיפגש אתכם...״

אורח דיבורו של קרפיוק העיד עליו, שהתגנבותנו לאסם שלו לא היתה איכפת לו ביותר. פתרון התעלומה היה חשוב לו שבעתיים. יוז׳ק פרץ בצחוק, ניגש לאיכר ולחץ את ידו.

״אתה בן־אדם חכם, אדון קרפיוק!״ אמר יוז׳ק והאיכר פרץ בצחוק, שכולנו הצטרפנו אליו. יוז׳ק שוב מזג כוסות וודקה והאוירה התחממה.

יוז׳ק לא שכח לרגע את מצבנו. הוא סיפר על סמן שהוא טייס רוסי מעולה, שהפציץ כמה פעמים את ברלין, ניהל לבדו קרב עם שישה מטוסי קרב גרמניים והפיל שלושה מהם עד שהופל. האיכר, שכבר היה ספוג וודקה, שאל את סמן אם זה נכון וסמן ענה כל הזמן ב״דה! דה!״ סמן נבוך לשמע הסיפורים הדמיוניים שהמציא יוז׳ק, אך יוז׳ק אמר לו: ״אל תהיה צנוע!״ והמשיך בבדיותיו. ״המלחמה עוד מעט תיגמר, ואדון קרפיוק יוזמן עם משפחתו למוסקבה, שם יקבל מדליה מסטלין בכבודו ובעצמו על שעזר לסמן הטייס.״

אחרי סמן בא תורי.

״אתה רואה את הנער הזה?״ אמר יוז׳ק לאיכר, ״הוא בן של בעל בית־החרושת הכי גדול בלודז׳. רחובות שלמים בלודז׳ שייכים להם, וכשהמלחמה תיגמר אין ספק שתקבל במתנה בית או שניים...״

ישבתי מסמיק ומחוויר חליפות. טוב שהאור בחדר היה חלש, שכן התקשיתי ממש לשמוע את הגוזמאות ששפעו מפי יוז׳ק.

״תגיד לי, בשביל מה לי בית בלודז׳?״ שאל האיכר את יוז׳ק.

״תמיד תוכל למכור את הבית ולקנות מה שתצטרך,״ אמר יוז׳ק בקור רוח.

כך ישבנו בבית האיכר עד שעת לילה מאוחרת בלי שאיש עורר את הבעיה שלנו, ולבסוף קמנו והלכנו לישון באסם. בבוקר, אך התעוררתי, שמתי לב שאיני חש בחלק התחתון של רגלי הימנית. תחילה הנחתי שהרגל ״נרדמה״ והנעתיה כדי ״לעוררה״, אך ללא הועיל. נתברר שבלילה, בשעת שינה, הוצאתי רגלי בעד ערימת הקש והחלק שהיה בחוץ קפא.

יוז׳ק וסמן עיסו את רגלי שעה ארוכה בשלג עד שהאדימה והדם זרם בה כמקודם. כל הרגל כאבה ולא ידעתי אם מפני שקפאה או מפני העיסוי הנמרץ. לא אחת שמעתי על אנשים שאבריהם קפאו עד שהיה כורח לקטעם ופחדתי שגם על רגלי נגזר קיטוע, אך יוז׳ק, מניק וסמן הרגיעוני ואמרו שהכל יעבור בשלום.

בינתיים החל יוז׳ק לדבר על לב האיכר, שיניח לנו לשהות בצל קורתו לתקופת החורף. הוא הציע שאנחנו נסתתר במרתף בתוך הבית, אך האיכר לא הסכים לכך. גם להצעת יוז׳ק כי נבנה לנו בונקר בתוך האסם לא הסכים האיכר – הצעתו היתה שאנחנו נבנה לעצמנו בונקר מחוץ לתחום המשק שלו. לבסוף הוחלט לבנות את הבונקר בפינת החצר, ליד דיר החזירים.

כך עברו עלינו כמה ימים במשקו של קרפיוק. אכלנו לשובע, היינו מוגנים מהכפור. אבל רגלי הציקה לי. חשתי כאבים באצבעות וקצותיהן האפירו, והזרת אף השחירה לגמרי. הדבר הפחידני, אך לא סיפרתי דבר לאיש.

בחפירת הבונקר נתקלנו בקשיים כבר מתחילה. היה קשה לחפור באדמה קפואה, ואחרי שגברנו על מכשול זה והעמקנו כדי חצי מטר נתקלו במי תהום עיליים, ששמו לאל את תוכנית הבונקר. ואז כינס קרפיוק את כולנו ואמר שהוא נכון לעזור לנו בכל, אך לאכסן אותנו אינו יכול, שכן בכך יסכן את כל משפחתו. הוא הציע, שנמצא לנו מסתור כלשהו ופעם בפעם נבוא אליו ונקבל מידיו אוכל וכל מצרך אחר שנזדקק לו.

לא היה יותר טעם לשדל את האיכר להניח לנו לשהות בחצרו. תמו הימים הטובים. שוב היינו אנוסים לחפש מקום להסתתר בו.

קרפיוק הביא לנו צידה לדרך. נפרדנו מעליו ומעל בני משפחתו ברוח טובה ויצאנו למרחב החשוך. פתיתי שלג דקיקים הצליפו על פנינו בדרכנו. לא היה אפשר לראות מעבר למרחק שני צעדים ולכן נצמדנו זה אל זה. שרר שקט מוחלט. רק שריקת הרוח נשמעה. הרגשתי כצועד על ספף תהום, שעד מהרה ניפול כולנו לתוכה.

יוז׳ק, שכמו קרא את מחשבותי, עצר ואמר: ״אל תדאגו. יש לי תוכנית. לא רחוק מכאן, במרחק חמישה קילומטרים בערך, יש בית בודד, מרוחק מכפרי הסביבה. הבית היה שייך לדודי שלמה. כשביקרתי שם לפני כמה חודשים עמד הבית ריק ומתקבל על הדעת שכך נשאר. ובכן, לשם אנחנו הולכים. נבנה לנו שם מסתור ובלילות נלך אל קרפיוק ונקבל מידיו אוכל.״

אף שנתנו אמון מלא ביוז׳ק ובטחנו בו שימצא לנו קורת גג כלשהי, היה קשה ללכת בלי לדעת לאן. עכשיו, כשהיתה מטרה מוגדרת לפנינו, השתנה מצב־הרוח וההליכה היתה קלה יותר. בשל מזג־האויר הגרוע והשלג שכיסה את הדרכים והשבילים התקשה יוז׳ק למצוא את הבית, וכך שוטטנו הלוך ושוב עד שנדמה כי לא נמצא את יעדנו לעולם. ״הבית נעלם!״ אמר יוז׳ק בכעס. ״הוא צריך להיות כאן!״ הוא שכב בשלג וצפה לכל עבר, ופתאום אמר: ״הבית ישנו. אני רואה אותו!״

המשכנו להתקדם ועד מהרה יכולנו להבחין לפנינו בבית קטן. בגלל השלג הרב שהצטבר סביב נראה הבית נמוך מאוד. ממול עמדה סככה

הרוסה למחצה, ללא דלתות, שחלק מגגה חסר.

לא היה סימן חיים במקום, אך יוז׳ק אמר: ״בבית גרים אנשים.״

״מניין אתה יודע?״ שאלנו כולנו כאיש אחד.

״אתם לא רואים? – שאל יוז׳ק – שקירות הבית עטופים קש טרי? את זה עשו אנשים כדי שיהיה להם חם יותר בחורף.״ הוא הירהר רגע והוסיף: ״אם כבר באנו הנה, אכנס פנימה, אפילו יושב שם עכשיו השטן בכבודו ובעצמו. אתם היכנסו בינתיים לסככה, שלא יראו אתכם.״ אחר־כך ניגש לבית ודפק בדלת. תחילה לא נענה, אך המשיך לדפוק וביקש בקול לפתוח את הדלת. לבסוף נשמע קול אשה קורא: ״מי שם?״

״זה אני, יוז׳ק. ידיד. תנו לי להיכנס!״

״אנחנו פה שתי נשים לבדנו. אנחנו לא פותחות לאף אחד את הדלת בלילה,״ אמרה האשה, אך יוז׳ק המשיך לדבר על לבה ולבסוף שיכנע אותה כי אל להן לפחוד, בספרו כי תעה בדרך בגלל מזג האויר והוא מבקש לנוח ולהתחמם.

הדלת נפתחה ויוז׳ק נבלע בפנים. זמן רב ישב שם. סוף סוף, כשכבר פקעה סבלנותנו, הופיע לפנינו בחיוך על פניו.

״מצאנו מקום מצוין,״ אמר. ״בבית גרות שתי נשים עם ילדה קטנה. הן עניות מאוד ואין להן מה לאכול. הבטחתי להן, שאצלי יחיו כמו מלכות ומהיום לא יחסר להם דבר. הן מוכנות לכל. עם אחת מהן כבר שכבתי והיא בסדר גמור...״

הכל צחקו, אך אני לא הייתי מסוגל להבין – כולנו היינו תלויים על בלימה בין חיים ומוות, מחפשים מקלט בטוח ולו לכמה ימים – וראשו במזמוטים? אבל אולי זה עזר יותר מכל הבטחה?

״לא רציתי להגיד להן שאנחנו ארבעה, כדי שלא ייבהלו,״ אמר יוז׳ק. ״בהתחלה סיפרתי להן רק על עצמי. אחר־כך אמרתי שיש לי גם אח ויצאתי להביאו. אנחנו, מניק ואני, נישן בבית. אני אישן עם ינקה, זו שאתה כבר שכבתי. ואתה, מניק, אם תעבוד טוב ותהיה לך הצלחה, תישן עם השניה במיטה השניה. ואם לא – תישן על הריצפה. ואתם, ברל׳ה וסמן, שניכם תישנו הלילה בסככה. מחר בבוקר נתחיל כולנו לחפור בשבילכם בונקר בתוך הסככה הזאת, ובמשך הזמן, כשנקנה את לבן של השתיים הללו, נגלה להן שאנחנו ארבעה.״

בסככה היו כמה חבילות קש. הצענו לנו משכב לשינה באחת הפינות אך בשל הקור העז לא יכולנו להירדם כל הלילה. הרוח והקור חדרו מכל עבר. רגלי כאבה מאוד. בבוקר באו יוז׳ק ומניק וכולנו התחלנו

לחפור. האדמה שבתוך הסככה לא היתה קפואה, ויכולנו להעמיק מהר. ידענו כי אפילו לא נספיק לגמור לכסות את הבונקר עוד באותו יום, לפחות ייחם לנו יותר בתוך הבור.

בשעה מאוחרת יותר באה ינקה לסככה והביאה משקה חם ליוז׳ק ולמניק. אני הספקתי להסתתר, אבל היא הבחינה בסמן, שיוז׳ק מיהר להציגו כטייס רוסי שמטוסו הופל. ינקה אמרה: ״אינני מבינה. כשבאת אמרת שאתה לבדך. אחר־כך סיפרת שיש לך אח. ועכשיו יש עוד אחד? כמה אתם, בסופו של דבר?״

״זהו זה, אנחנו שלושה!״ אמר יוז׳ק. אך לא עבר זמן רב והאשה השניה, יולה שמה, נכנסה לסככה גם היא. נראה, שבאה לראות את האורח השלישי, את סמן, ואז גילתה גם אותי בתוך בור הבונקר.

״בני זונות!״ הצטעקה. ״כמה אתם?״

יולה הזעיקה את ינקה וזו באה במרוצה.

״יש עוד אחד!״ הודיעה לה.

יוז׳ק נשבע לשתיים בכל היקר לו, שאין יותר אנשים בחבורתנו. אנחנו ארבעה ותו לא. אין איש אחד יותר! הוא הציג את סמן ואותי לפני יולה וינקה, אך הן כבר איבדו את אמונן בנו וחיפשו בכל פינה אחר אנשים נוספים. לבסוף, כשהעלו חרס, פרצו בצחוק שסחף את כולנו.

כבחצרו של קרפיוק כן גם במקלטנו החדש – אחרי שהעמקנו לחפור כדי מטר אחד התחילו לבצבץ מים ומנעו בעדנו להמשיך בעבודה. עם רדת הערב הלכו יוז׳ק, מניק וסמן להביא מצרכים. בגלל רגלי הכואבת נשארתי בסככה. הנחתי שכבת קש על קרקעית הבור הרטוב וניסיתי לשכב עליה ולישון, אבל ככל שהוספתי רפד ספג הקש מים. בלית ברירה ישבתי בחוץ. כעבור זמן־מה באה ינקה לבקרני ובראותה את מצבי ריחמה עלי, אמרה שאין טעם שאשב בסככה והכניסה אותי הביתה.

הרגשה מוזרה הרגשתי כשמצאתי את עצמי לבדי בחברת שתי הנשים המוזרות והשונות כל כך אחת מרעותה. ינקה, כבת עשרים וכמה, היתה גבהת קומה ובריאת בשר ובשל ממדיה הגדולים נראה מבוגרת יותר ובעיני סימלה את האשה החזקה. רחבת כתפיים היתה, ידיה ורגליה שמנות, ראשה עגלגל ואפה רחב וסולד, עיניה אפרפרות, תמיד מימיות כעומדות להזיל דמעות, וקולה עמוק ושקט. היא היתה ביישנית ומיעטה בדיבור. יולה היתה נמוכה ורזה מאוד, שטוחת חזה,

פניה קמוטות, אפה קטן וחד, עיניה מתמצמצות ותמיד עצומות כמעט, שערותיה שחורות ופרועות וקולה צרוד וצרחני. היא הרבתה בשיחה וכשדיברה נתבלטו ורידי צדעיה וצווארה. עצבנית ונוחה לכעוס היתה. היא גידלה בעצמה את ילדתה בת השנה, קז׳ה שמה, שילדה לחייל גרמני עובר־אורח.

בשעת לילה מאוחרת חזרו השלושה עמוסים לעייפה שקי מצרכים. יוז׳ק הביא גם שתי מטפחות ראש ונתנן לינקה וליולה, שהיו מאושרות ונשקו לו לאות תודה. אחרי שאכלנו שכבנו ארבעתנו לישון על הריצפה בתוך הבית. יוז׳ק אמנם ניהל משא־ומתן עם ינקה על כניסה למיטתה, אך היא לא נעתרה לו בשום אופן – היא התביישה בשל נוכחותנו. אולם בבוקר, כשהתעוררנו, מצאנו למרבה הפליאה את יוז׳ק ישן לצידה.

זמן רב מאוד עבר מאז התעוררתי פעם אחרונה בתוך בית מגורים. היה זה כמו להתעורר בעולם אחר, שהיה זכור לי אי משם – לפתע נזכרתי באחד מבתי הקיט שלנו שלפני המלחמה. הרגשה נעימה היתה זו להתעורר ולראות גג מעל ראשך, קירות מסויידים מסביב, האור חודר בעד החלונות. יולה, שקיללה את הכיריים משלא הצליחה להבעיר בהן אש, וקז׳ה הפעוטה שזחלה וטיפסה עלינו, החזירו אותי למציאות ועוררוני לחשוב באיזה בית מוזר אנו נמצאים.

הבית היה קטן מאוד. היה בו רק חדר אחד, חלקו תפוס בתנור אפיה וכיריים, שמעבריהם התמשכו פרוזדורים ששימשו לאחסון מצרכי מזון וכלים. בשתי פינות החדר עמדו שתי מיטותיהן של ינקה ויולה וביניהן, מתחת לחלון, עמד שולחן. את כל השטח שנותר תפסנו אנו על הריצפה.

טוב היה לנו בצל קורתן של ינקה ויולה, אולי טוב מדי. פתאום, בימי החורף הקשים – בית מוסק, ארוחות חמות ליד שולחן. האמנם יימשך מצב זה לאורך ימים? משהו הטריד את מנוחתנו, משהו עורר חשש למלכודת. קיימנו אפוא התייעצות בפרוזדור שמאחורי התנור. יוז׳ק ניתח את המצב: מצאנו שתי נשים שאין להן ממה לחיות; עכשיו הן מרוצות, שכן אנו דואגים לכל מחסורן, אבל בתוך זמן קצר ישבעו ויתחילו לתת דעתן לסכנה שבנוכחותנו, ואז יגרשו אותנו או ילשינו עלינו. לפיכך עלינו לעשות משהו שיגרום להן לרצות בנו. ״אני מציע – אמר – ששניים מאיתנו יתאהבו בשתי הנשים. אני אתאהב בינקה, וכפי שנוכחתם כבר התחלתי במצווה זו, והמאהב השני צריך להיות סמן,

מפני שיולה נראית לי אנטישמית, ואתה, סמן, אל תשכח שאתה גוי, טייס רוסי שהופל, והיא תשמח שיהיה לה מאהב שכזה." סמן נראה מופתע ונבוך נוכח המשימה הקשה – האמנם יצלח כמאהב טוב לאשה מכוערת זו, שגם נראתה טיפוס קשה? וכיצד יעמיד פני גוי, שעה שאינו בקי כלל במנהגי הנוצרים? מצד אחר, בזמנים שכאלה אסור לאדם נרדף להיות בררן. האפשרות לחיות חיי אישות ולו גם עם אשה מכוערת, היא ברכה נדירה, שלא לדבר על שינה במיטה ולא על הריצפה. כך או כך, לא היה מקום להיסוסים. חיינו היו תלויים בהצלחת שני המאהבים, ועוד באותו יום החלו שניהם למלא תפקידם.

ברדת הערב נשמעה דפיקה בדלת. ארבעתנו הסתתרנו מייד במחסן שמאחורי התנור, אך משפתחה יולה את הדלת באה ואמרה שאנו יכולים לצאת – אחיה הוא שבא לבקר. יצאנו ממחבואנו ולפנינו עמד איש צעיר, גבוה, כבן עשרים וכמה, לובש מעיל עור דהוי ונעול מגפיים גבוהות, על כתפו רובה "אובריז" – כינויו של רובה קצוץ קנה וקת, שאפשר להסתירו מתחת למעיל. יולה מיהרה להציג לפנינו את אחיה סטשק ואנו לחצנו ידיים בלב כבד. יוז'ק אמר לנשים: "הביאו בקבוק וודקה ואוכל לכבוד האורח," ואותנו הזהיר לבל נשתה הרבה – "שישתה הוא כמה שהוא רוצה."

ישבנו באופן שלאורח לא תהיה שליטה עלינו. אחרי שנלגמו כמה כוסיות וודקה – גם הנשים שתו – נשתררה אוירה עליזה והשיחה קלחה עד שברגע מסוים שאלנו האורח אם נהיה נכונים להצטרף לשוד קטן, שהוא וחברו ולדק עומדים לבצע. יוז'ק ענה בלי היסוס, שאנו נכונים להשתתף בכל שוד – ושוב הורמו כוסיות לחיי השותפות החדשה.

אף שכולנו ישבנו בצוותא, התנהלה השיחה בעיקר בין יוז'ק וסטשק. סטשק אמר, שבקרוב נכיר ידידים שלו, פַּן פַּלְקֶה, ובּרוֹנֶק, שניהם "בחורים כארזים".

"הרבה זמן כבר לא ראינו אותם," אמרה ינקה. "מי יודע אם הם עוד חיים?" ואז סיפר האורח כי שם עינו בחוות איכרים קטנה, שיושבים בה זוג זקנים ובתם. "אמנם אין שם דברים רבים לקחת, אבל יש להם חזיר לא רע ואווזים, ודווקא לאלה אנחנו זקוקים עכשיו. הבקתה שלהם עומדת במרחק־מה מהכפר, והעבודה שם תהיה קלה, אבל לביצוע דרושים כמה אנשים – שניים־שלושה יתפסו בחזיר, יהרגו אותו ויחתכו אותו לחלקים, ולפחות שניים ישמרו כנגד אנשים לא־קרואים ויעזרו

לשאת את חלקי החזיר בדרך הארוכה עד כאן.״

״אנחנו נהיה שלושה,״ אמר יוז׳ק, וכשסטשק הסתכל מופתע על ארבעתנו, הוסיף בהניחו ידו עלי: ״את זה לא ניקח איתנו. הוא עוד ילד.״

סטשק הסכים. ״טוב, אז הוא ישאר לשמור על הנשים,״ אמר. הכל פרצו בצחוק ואני לא ידעתי את נפשי מרוב בושה. סוכם, שבאחד הערבים הקרובים יבוא סטשק עם חברו ולדק והכל יצאו לביצוע השוד הקטן. משיצא אחיה של יולה והלך לדרכו המשכנו לשבת ולשתות עם שתי הנשים. הוודקה פעלה פעולתה על כולנו. ינקה ויולה התפלאו על שאיננו יודעים מיהו פן פלקה. ״הרי הוא בן־אדם מפורסם. הוא השודד הכי גדול בכל האזור. עוד לפני המלחמה קבעו השלטונות פרס גדול למי שיביא ללכידתו. הוא תמיד המפקד,״ אמרה ינקה בהתלהבות.

ואז אמרה יולה, שישבה כל הזמן בשקט: ״לפלקה יש פילגש בכל כפר – וינקה היא אחת מהן.״

ינקה לא כפרה בקביעתה של יולה, ורק אמרה שפלקה מזמן לא ביקר אצלן.

״ומי זה ברונק?״ שאל מניק.

״על ברונק אני אספר לך,״ אמרה יולה. ״הבן־זונה הזה היה פעם אדם מכובד, אבל יש לו דם חם, וכשהדם עולה לו לראש הוא מסתבך בקטטות. פעם, בחתונה אצל אחד החברים בכפר, פרצה קטטה. ברונק היה מעורב בה, כרגיל. אחד הבחורים העליב את ברונק וברונק מאוד לא אוהב שמעליבים אותו. הוא תפס את הבחור וחתך לו בסכין אצבע, לעיני כולם. הבחור שברונק חתך לו את האצבע היה בן למשפחה גדולה וחזקה וברונק היה צריך להסתלק מהסביבה לתקופה ארוכה. אחרי אולי יותר מחצי שנה, כשהיה נדמה שעניין האצבע נשכח, היתה חתונה בכפר. ברונק בא לחתונה זו, שמח להיפגש עם חברים ושתה הרבה. גם הבחור חסר האצבע ובני משפחתו היו נוכחים שם. החתונה התנהלה בלי הפרעות, והיה רושם שהכל יעבור בשלום. אבל בזמן הריקודים קמו אנשי קטוע־האצבע, התנפלו על ברונק כשכבר היה די שיכור, הרביצו לו מכות וקשרו אותו בחבלים, הביאו גזע עץ עם גרזן ושמו אותו במרכז, הביאו את ברונק קשור ככבש – הוא ביקש עזרה, אבל איש לא נקף אצבע מרוב פחד – שני בחורים הניחו את כף ידו הימנית על גזע העץ ולפי פקודת האב קטעו לו במכת גרזן אחת שלוש אצבעות. באותו ערב נשבע ברונק לנקום במשפחה זו. הוא המתין זמן רב עד

שפצעי הקטיעה הגלידו, ואז רכש רובה והתאמן לקלוע בו בהפעלת הזרת על ההדק. כשהיה מוכן שכב במארב ביער מול הדרך המוליכה מן הכפר לחלם. בערב, לאור ירח מלא, כשהבחין בבני המשפחה בחזרם מן היריד של חלם, הרג את כולם – את האב, האם, שני הבנים ואשת בן אחד, וגם את שני הסוסים. מאותו יום היה ברונק מבוקש על־ידי כל המשטרות בסביבה, חי במחתרת ומעולם לא לן שני לילות במקום אחד. אחר־כך התחבר עם פלקה ונהיה שודד."

על ולדק, השלישי בחבורת השודדים, לא סופר לנו הרבה. יולה רק אמרה, שהברנש נולד בלי מזל ולא הצליח בשום מעשה שעשה. כשהלך לגנוב תרנגולות, נתפס, הוכה והושלך לכלא. כשכבר עלה בידו לשדוד איכר ויצא את ביתו עם השלל, נורה בידי אותו איכר ונפגע ברגלו. במקום לחזור הביתה עם שלל, חזר עם כדור בברך ועד היום הוא צולע.

אמנם, מיומנו הראשון במחיצתן של ינקה ויולה עמדנו על טיבן. ידענו כי אינן מן המהוגנות שבנשים, אך לא שיערנו שביתן מאורת פריצים – מפגש שודדים ורוצחים. אין ספק, אילו היה לנו לאן ללכת, אילו היה קיץ ויכולנו לישון בחוץ, היינו מסתלקים משם מייד אחת ולתמיד. אך בחוץ שלט כפור עז – ולנו לא היה לאן ללכת. בלית ברירה נאלצנו להסתכן ולהישאר.

בהשפעת הוודקה המשיך מצב רוחן של השתיים להיות מרומם גם אחר צאת סטשק את הבית. יוז'ק ישב בצמוד לינקה, חיבקה והרעיף עליה מלות חיבה וליבוב, וינקה צחקה בקול רם. סמן, שנזכר כי גם תורו לפעול, קם וישב ליד יולה וחילק לה מחמאות. יולה הופתעה – קרוב לוודאי שמכבר לא שמעו אוזניה מחמאה. היא קיללה את סמן בצחוק והיתה מרוצה, והוא חיבק ושלח ידיים מגפפות אל גופה. יולה נענתה לו ברצון ושאלה את סמן אם אמת נכון שהוא נוצרי ולאיזו כנסיה הוא שייך. סמן הסביר, שהוריו שייכים לכנסיה הפרבוסלבית, אך הוא חונך במשטר הקומוניסטי ומימיו לא הלך לכנסיה. בתוך כמה דקות גררה יולה את סמן למיטה, והדבר שימש אות ליוז'ק וינקה כי הגיעה שעתם לפקוד את המיטה השניה.

מניק ואני שכבנו לישון על הריצפה.

מצב רגלי שנפגעה בכפור הורע והלך. הכאבים היו ללא נשוא. הזרת, שהשחירה, נתמגלה והחלה להתמקמק כבשר פגר, וכשחלצתי את נעלי

עלה ריח רקב מחריד, שהבריח את הכל מהחדר. יולה, שראתה את האצבע, אמרה שצריך לקטוע אותה מהר ככל שרק אפשר, אחרת יצטרכו לקטוע בקרוב את הרגל כולה, או שאמות מזה. אני נפחדתי ואמרתי שזה "שום דבר, זה יעבור בעוד זמן קצר," והתאמצתי להסתיר את כאבי הנוראים.

ערב אחד באו סטשק וחברו ולדק, גבר מבוגר כבן ארבעים, צולע מאוד, וכמדובר יצאו איתם יוז'ק, מניק וסמן למבצע השוד. הם התבדחו ואמרו לי: "שמור טוב על הנשים!"

הרגשתי היתה רעה מאוד. הכל הלכו לבצע שוד ואילו אני נשאר בבית, עם הנשים. הם חושבים אותי לילד! מצד אחר, לא הייתי מסוגל ללכת בשל מצב רגלי. המתנתי אפוא עם ינקה ויולה לשוב החמישה. ינקה היתה לא שקטה. כל הזמן התפללה שיוז'ק שלה יחזור בשלום ואני נוכחתי לדעת עד מה היא אוהבת אותו. יולה, שתחילה לא נראתה מודאגת במיוחד, נדבקה כנראה מינקה והתפללה גם היא לשוב סמן שלה.

מאוחר בלילה חזרו האנשים עמוסי שקים על גביהם, אך על פניהם היה אפשר לראות שמשהו אינו כשורה.

"יש בשקים אווזים – אמר יוז'ק לנשים – הכינו משהו לאכול. אנחנו מתים מרעב." הוא פתח בקבוק ומזג לכולנו משקה. התברר שהכל התנהל היטב. הם הגיעו אל היעד והחליטו שלא להיכנס לבית. שניים שמרו ושלושה נכנסו לדיר בכוונה להרוג את החזיר היחיד שהיה שם, אבל החזיר חמק מבין ידיהם וברח החוצה. השלושה רדפו אחריו אבל לא הצליחו לתפסו. מיואשים מצאו לול עם אווזים, נכנסו פנימה, תפסו אווזים, הרגום והכניסום לשקים. בשלב זה התעורר האיכר – נראה שמגעגוע האווזים – ויצא החוצה לראות מה קרה. מניק וולדק, ששמרו על הבית, תפסו אותו, נכנסו עם האיכר הביתה, הוציאו את אשתו והבת מהמיטות והשכיבו את כולם על הריצפה. האיכר לא היה עשיר. בביתו לא נמצאו חפצים רבים שהיה טעם לקחתם, ואף על פי כן לקחו ולדק וחברו סטשק מכל הבא ליד – בגדים, מגפי האיכר, ראש של מכונת תפירה. סטשק הציע לנו להתחלק בשלל ויוז'ק אמר שאנחנו מוותרים על הבגדים; נסתפק באווזים.

סעודת הלילה שהוגשה לנו היתה מעולה – החלקים הפנימיים של האווזים היו טעימים מאוד. במהלך האכילה אמר סטשק: "לא חשוב מה היתה ההצלחה היום. חשוב שראינו שאנחנו צוות טוב ויכולים לבצע

עבודות גדולות. בקרוב נצא לעבודה הבאה, לשדוד חזיר טוב, והפעם הוא לא יברח ממני."

לא עבר שבוע וסטשק וולדק הצולע חזרו והופיעו, מוכנים לפעולה.

"בחורים, אנחנו יוצאים לפעולה," אמר סטשק. "והפעם בחרתי במשק טוב. יש שם כמה חזירים. דבר אחד, שאינו כל כך טוב, הוא שהמשק נמצא בתוך הכפר, אבל הכפר הזה עומד קרוב ליער, ויש לנו דרך קלה לנסיגה קלה. הוא נראה נרגש והוסיף: "הפעם נצטרך גם לנער."

דבריו אלה נחתו כמהלומה עזה על ראשי. לבי התחיל לפעום בחוזקה עד שחשבתי שהכל שומעים את הפעימות. הסתרתי את התרגשותי – הרי רציתי להשתתף בשוד יחד עם כולם ומדוע זה רגשתי כל כך? אך יוז'ק אמר, שרגלי פגועה ורצוי שאישאר בבית.

"אתה יכול ללכת?" שאלני סטשק ואני, מרוב פחד שאם לא אלך עימם הפעם לא יצרפוני אליהם לעולם, אמרתי שאני יכול ללכת.

"אנחנו מעטים מדי," הסביר סטשק. "אני רוצה שזו תהיה עבודה שקטה. לבית לא ניכנס. שלושה ישמרו. אחד ליד הדלת, אחד ליד החלון שמצד הדלת ואחד ליד חלון שבאחורי הבית, ושלושה ייכנסו לדיר. נבחר לנו את החזיר הגדול ביותר, אני אשחוט אותו, נארוז אותו ונסתלק. בנתם?"

"כן," ענו הכל פה אחד. איש לא שאל שאלות. התלבשנו ויצאנו לדרך. הכפור לא היה עז. הירח היה מלא והיה אפשר לראות למרחוק על פני מרחבי השלג. מדי פעם הסתירו עננים כבדים את הירח ואז היה אפשר למשש את החושך, וכשחלפו והתגלה הירח שוב התבהר הכל. היה שקט מסביב. שמעתי רק את חריקת צעדינו בשלג, נביחות כלבים פה ושם ורעש עמום של מכוניות, שהגיע מכביש רחוק. רעש המכוניות העבירני אל ביתנו שבלודז', ביום כניסת הגרמנים לעיר. כשישבנו בבית – אמי, אחותי דבורה ואחי יענקל'ה הקטן לאחר שאבי ואחי מוטל ברחו מהעיר יום קודם – שמענו בחוץ רעש מכוניות וטנקים שעברו ברחוב ללא הפסק וזרמו יממה תמימה כלבה רותחת, גולשת במורד הר געש ומציפה את הארץ. משם דילגו הזכרונות והמראות כבסרט מואץ על פני כל השנים מאז: הבריחה לוורשה, קבורת אבי בפרושקוב, החיים בגטו ורשה, הבריחה מהגטו, טורובין, שבעה־עשר חודשי גיהינום סוביבור, המרד והבריחה, החיים ביער, הבונקר, ההתנפלות, אברהם, שייע, קריצ'ונה, שנבל...

הייתכן, שכל זה קרה? ואם כן, איך אפשר שאני עוד בחיים? ועכשיו? האמנם אני צועד בחברת שודדים כדי לשדוד חזיר! לא, לא יתכן שכל קורה במציאות. מתקבל על הדעת יותר, שהכל חלום, הזיה מטורפת...

הגענו ליער והלכנו בשוליו. סטשק עצר, הסביר לנו שאנחנו קרובים לכפר ומקום זה יהיה המיפגש שלאחר הפעולה, בין אם תסתיים בהצלחה ובין אם בכשלון. אחר־כך חילק בינינו את התפקידים: הוא, ולדק ויוז׳ק יכנסו לדיר לשחוט את החזיר; מניק, סמן ואני נשמור על הבית.

המשכנו לנוע ועברנו על פני כמה חוות, שעמדו מרוחקות זו מזו. למרות שעת הערב המוקדמת שרר בכפר שקט מוחלט ובשום מקום לא נראה הבהוב אור. עצרנו ליד הבית המיועד וסטשק ניגש להשתיק את הכלב – היתה לו דרך לעשות זאת – וכעבור כמה דקות חזר ושלח את מניק לשמור מאחורי הבית, את סמן הציב ליד הפתח ואותי ליד החלון. סטשק, יוז׳ק וולדק, מזוינים בשני רובים, הלכו לדיר, ואנחנו עמדנו לשמור בידיים ריקות. בידינו היו רק השקים הריקים.

בהליכה הוחם לנו. עכשיו קפאתי מקור ורגלי כאבה. למרות שנאמר כי אין סכנה שמישהו יפריע בעדנו, שהאיכר יפחד לצאת מביתו, עמדתי על משמרתי רועד מקור ומפחד. הזמן לא זז. בתוך השקט הכבד שמעתי כל מה שהתרחש בדיר – פתיחת השער, קולות החזירים – ולא הבינותי מדוע נדרש לכל הפעולה שם זמן רב כל כך. התפללתי שהמבצע ייגמר מהר. לא היה נעים לעמוד ליד החלון לבד. פתאום שמעתי צעדים. הפניתי ראשי וראיתי דמות צועדת לעבר הדלת, שם עמד סמן דבוק לקיר. סמן התנפל בתנועה מהירה על האיש, הלביש את השק שהחזיק בידו על ראשו ונאבק עימו בהחזיקו אותו בשתי ידיו. עמדתי ולא ידעתי מה לעשות, אך מייד רצתי לדיר להודיע על המתרחש. כולנו מיהרנו חזרה אל סמן ובתוך כך השתחרר האיש מידיו, שלף סכין מכיסו ודקרו בגבו – למרבה המזל דקירה שטחית – וצעק: ״שודדים! שודדים!״

בתוך הבית עלה מישהו לעליית הגג וצעק: ״הצילו! שודדים!״ באותו רגע נשמע צלצול פעמוני הכנסיה. סטשק ירה פעמיים לעבר עליית הגג והצעקות לעזרה פסקו, ואז פקד עלינו לברוח. רצנו לכיוון היער ומאחורינו קולות פעמונים, צעקות אדם וצווחות החזירים שברחו מהדיר. במיפגש התחוור, שיוז׳ק נעדר. תחילה היינו בטוחים שגם הוא רץ ליער ויגיע מדי רגע, אך ככל שחלף הזמן והוא לא בא גברה דאגתנו. שכבנו על האדמה כדי להיטיב ראות, השמענו את אות

ה״צ־צ־צ״ שלנו, אך לא היה עונה. פחד גדול נפל עלינו. איבדנו את יוז׳ק! בינתיים השתתק הכפר ועוד אנו מבכים את יוז׳ק, שמענו צעדים. ציקצקנו ״צ־צ־צ״ – ונענינו. יוז׳ק הופיע, חי וקיים.״כאשר כולכם ברחתם – סיפר יוז׳ק – רציתי גם אני לברוח, אבל חשבתי שלבוא בלי שום דבר לא נעים. החלטתי להישאר, נכנסתי ללול האווזים ושכבתי שם בשקט, ובינתיים תפסתי כל פעם אווז, חנקתי אותו והכנתי לי ערימת אווזים. כשחלפה המהומה וכולם הלכו לישון, אספתי את האווזים ובאתי.״

כעסתי על יוז׳ק על שגרם לי רגעים קשים של דאגה ויאוש, אבל גם הייתי גא בו והערצתי את אומץ לבו. זמן־מה עלזנו וצחקנו, אך ההרגשה הכללית היתה קשה – פעמיים יצאנו למשימה חשובה ופעמיים נכשלנו – השגת חזיר היתה חשובה מאוד, שכן כך יכולנו להבטיח לנו בשר ושומן לכל החורף. סטשק היה עצבני וקילל את האיכרים. הוא הבין שהוא גרם לכשלון ואמר כמתנצל: ״לא חשבתי, שמישהו יבוא מבחוץ. הייתי צריך להעמיד שומר עם נשק.״

אני, אף שאיש לא האשימני, הרגשתי את עצמי אשם על שלא פעלתי לאלתר – במקום לרוץ להזעיק עזרה הייתי צריך להכות את האיש באבן או אפילו להתנפל עליו בידי. ואז אמר יוז׳ק פתאום: ״השעה עוד לא מאוחרת. אני מכיר חווה עשירה, בודדה, מרוחקת מהכפר, ויש שם חזירים. אנחנו יכולים ללכת לשם עכשיו. למדנו מהשגיאות שעשינו. אני בטוח שנוכל להשיג שם חזיר, הרי אנחנו לא יכולים לחזור הביתה בלי חזיר...״

סטשק הסכים להצעה בלי היסוס, ושוב הלכנו כמה קילומטרים עד שהגענו ליעד. החווה באמת נראתה עשירה. עמד שם בית מגורים בן שתי קומות, שגגו פח מגולוון, תופעה יוצאת דופן בסביבה. החצר היתה גדולה, ובה אסם, לולים ורפתות. הפעם שמרו על הבית ולדק וסמן, מזוינים ברובים, ועימם מניק בלי נשק. אני לא קיבלתי תפקיד מיוחד ועברתי ממקום למקום. בדיר היו חמישה חזירים בגודל בינוני. הפעם עלה בידי סטשק ויוז׳ק להרוג חזיר במהירות ואני נשלחתי להביא שקים. נכנסתי לאסם, שם עמדו שקי חיטה. שפכתי את הגרעינים והבאתי את השקים, אך כשהכל כבר היה חתוך וארוז החליטו סטשק ויוז׳ק להרוג עוד חזיר. הוצאנו את כל המלקוח לשדה מרוחק מהבית, אני הושארתי שם לשמירה, והארבעה חזרו להרוג עוד חזיר אחד. שלא כבמקום השוד הקודם, שם עמדתי ורעדתי מפחד, כאן, משום־מה, הייתי

רגוע ובוטח במשך כל הפעולה, וגם בעת שמירתי יחידי בשדה הייתי שלוו לגמרי. שקט מוחלט שרר סביב. היה רושם, שבחווה ישנו הכל שנת ישרים. כששמעתי צווחה פתאומית של חזיר ושוב נשתרר שקט, ידעתי שהחזיר השני נשחט. כעבור זמן קצר ראיתי את כל החבורה קרבה ובאה לעברי.

השעה כבר היתה מאוחרת ולפנינו נותרה הליכה של כחמישה־עשר קילומטר – עם המשא הכבד של שני חזירים ושק מלא אווזים לא היה אפשר להספיק להגיע הביתה עד הבוקר. יוז׳ק מצא פתרון לבעיה. הוא הוליכנו כברת דרך עד שעצרנו לפני חווה שזיהיתי חיש מהר – זו היתה החווה ששימשה לנו מיפגש בתקופת שהותנו ביער; במקום זה עמדנו בעת שנפרדנו מעל אברהם ושייע, ואילו עכשיו עמדנו שם כחבורת שודדים. יוז׳ק הסתיר בתוך האסם חלק מהמטען שלנו, ואת השאר נשאנו בדרכנו הארוכה עד שהגענו לפנות בוקר הביתה, אל ינקה ויולה.

יום המחרת היה יום שכולו זלילה וסביאה. הכל היו מרוצים ושמחים. ערב שהתחיל בכשלון חרוץ הסתיים בהצלחה מלאה. סטשק לא פסק מלשבח את יוז׳ק שלנו, חזר והכריז כי אנחנו החברים הכי טובים שלו ודיבר על מבצעינו המשותפים להבא. במצב־רוח מרומם, כשהכל שתויים, זה פחות וזה יותר, שם מישהו לב לכך שאני יחיד בחבורה הנקרא בשם יהודי. למרות ששתי הנשים קראו לי ״ברק״, שם שצלילו פולני, הוא נשאר שם יהודי, ועתה הוחלט למצוא בשבילי שם פולני טהור ושמות קדושים נוצריים הוצעו זה אחר זה. במחנה קרא לי וגנר ״בוריס״. שטויבל קרא לי ״פרנץ״ ופרנצל קרא לי בשם גנאי. עכשיו חופש בשבילי שם פולני, אלא שהשמות לא נשמעו הולמים את פני היהודיות. כשמניק הציע לי את השם ״בּוֹלֶק״, קיצור השם ״בּוֹלֶסְלַב״, שנשמע דומה ל״ברל״ או ל״ברק״, התערבתי פעם ראשונה בשיחה שהתנהלה סביב שמי והסכמתי מיד, אבל יולה אמרה שלא ידוע לה קיומו של קדוש ששמו בולק או בולסלב. מניק הסביר לה, שבתולדות פולין היו שני מלכים פולניים, בולסלב כרוברי, ובולסלב קשיבואוסטי, ובהסכמת הכל הוחלף שמי ל״בולק״ – ושוב הורמו כוסות וודקה לכבוד המאורע. עם ערב פרשו סטשק וולדק לבתיהם, יוז׳ק מניק וסמן הלכו להביא את החזיר שהסתרנו באסם האיכר ״שלנו״ בלי ידיעתו ואני נשארתי בבית. מצב רגלי הורע מאוד עד שלא הייתי מסוגל לעמוד עליה ולעשות צעד אחד.

אחרי שהבחורים הוציאו בשקט את החזיר מהאסם, הלך יוז׳ק לבקר את האיכר. האיש סיפר לו לתומו, כי באחרונה משוטטות בסביבה כנופיות שודדים ושוב אין איש יכול לבטוח בחייו וברכושו. ״אתמול – סיפר – היו שני מקרי שוד בסביבה. בשוד אחד כבר חדרו השודדים לדיר החזירים. במקרה חזר באותו זמן בן האיכר הביתה, נאבק עם אחד השודדים וגבר עליו. הוא הזעיק עזרה ואנשי הכפר הצליחו לגרש את השודדים. במקרה השני באה כנופיה מאוחר בלילה, כשכולנו כבר ישנו. הם כיתרו בית איכר, נכנסו לדיר חזירים ושחטו שני חזירים. בעל הבית התעורר מצווחות החזירים, עמד על יד החלון וראה את השודדים מסתובבים בכל המשק עם נשקם ויוצאים עם שללם ולא עשה דבר – הוא פחד שהשודדים ינסו להיכנס לביתו והיה מרוצה כשהסתלקו עם שללם.״

אירועים רבים אירעו בזמן הקצר שחלף מאז הבריחה מסוביבור. מצבנו השתנה לעיתים קרובות ואנו למדנו להסתגל במהירות לכל מצב, ובכל זאת מי יכול להעלות בדעתו, שאנו נצטרף לכנופית שודדים? ואני, ששוד נראה בעיני כדבר האכזרי ביותר, שבשודד ראיתי מפלצת, השתתפתי בשוד ולא הרגשתי שאני עושה משהו רע; הדבר נראה לי פשוט ואפילו הסב לי הנאה.

חיינו בבית הבודד של ינקה ויולה נשתגרו כמו ישבנו שם שנים רבות, אך כפי שחזה יוז׳ק מראש, החלו השתיים, שמצבן הוטב לאין שיעור הודות לנוכחותנו, לדבר פעם בפעם על הסכנות המאיימות עליהן בשל הסתרת יהודים בביתן. אמנם קשרי האהבה שבין יוז׳ק וינקה החזיקו מעמד יפה ואף נתהדקו מיום ליום עד שינקה היתה נכונה להקריב את עצמה למען יוז׳ק – היא באמת אהבה אותו אהבה עזה – אבל בני הזוג השני שלנו לא חיו בשלום והתקוטטו מדי יום כמעט. יולה נמאסה על סמן, והוא גם לא עמד בדרישות המיניות המוגזמות שלה. סמן סיפר לה, שקרא בספר שאין זה בריא לקיים משגלים תכופים מדי, וכי הטוב ביותר הוא לקיים משגל אחת בשבוע. כששמעה זאת יולה יצאה מגידרה ממש, קיללה את סמן ולעגה לו. היא גם חשדה בו שהוא יהודי, היתה אומרת שסמן מדבר בניב יהודי ונוהג כיהודי. סמן היה נעלב, כמובן, למשמע הדברים וכפר בהאשמות יולה עד שלילה אחד התעוררנו כולנו לצעקותיה וראינוה יושבת במיטתה, מחזיקה בידה האחת נר דולק ובאחרת אוחזת בפין של סמן וצועקת כמנצחת:

"תסתכלו – קצוץ! הוא יהודי, הבן־זונה הוא יהודי!"

כולנו היינו דהומים מהמחזה המוזר – סמן שכב על יד יולה, פלג גופו העליון מורם, נשען על זרועו, עיניו מושפלות כמי שנתפס בקלקלתו. בקול רך פנה אל יולה ואמר: "יולו, צ׳סטניה סלובו, קולה פופלה נה פרונטה." (יולו, על דיברתי, כדור פגע בחזית). יולה פרצה בצחוק. "הכדור פגע בדיוק בקצה?" הצטעקה ולא יכולה להפסיק לצחוק עד שגם אנחנו הצטרפנו אליה בצחוקה והמתח פג. אך למחרת הבוקר חזרה יולה לריב עם סמן והאוירה בבית נעשתה מתוחה.

קיימנו התייעצות דחופה והחלטנו להטיל על מניק לתפוס את מקומו של סמן כמאהב. מניק לא נראה לי מתאים להיות מאהב של יולה. הוא היה בחור מעודן, ברכן, שואף לשלמות, ויולה לעגה לא אחת ללשונו הצחה ואמרה שאין זו פולנית, שהוא "סתם ממציא מלים". לפעמים היה מניק מדקלם קטעים משל סופרים פולנים מפורסמים, ויולה היתה קוטעת אותו במלים גסות – היא הפגינה התנגדות עיוורת לכל דבר שלא ידעה. ערב אחד, כשבמהלך שיחה אמר מניק שישו הנוצרי היה יהודי, נפגעה יולה כאילו תקע מניק פגיון בלבה, יצאה מכליה עד שהיתה נכונה להרגו. מניק השתדל להרגיעה והביא לפניה הוכחות פשוטות לקביעתו, אך היא, שספגה אנטישמיות מילדותה, נפגעה עד עמקי נשמתה, התייפחה שעה ארוכה וצעקה: "איך אתה לא מתבייש להגיד, שישו האהוב שלנו היה יהודון?"

התקשיתי לתאר כיצד תוכל לשרור הרמוניה בין שניים אלה, אבל מניק קיבל על עצמו את המשימה ברצינות. בערב, כשישבנו כולנו בצוותא ויולה וסמן הקניטו זה את זה, התפרץ פתאום מניק בזעם והטיח בפני סמן האשמות כבדות. "כבר מזמן – אמר לו מניק – כואב לי הלב לראות איך אתה נוהג ביולה, ואני אינני יכול לסבול את זה עוד. אני אוהב את יולה מהרגע הראשון שראיתי אותה!"

כשהשיב סמן למניק שאין זה מעניינו מה קורה בינו ובין יולה, התנפל מניק על סמן ורצה להכותו, אך אנחנו תפסנוהו והחזקנו בו עד שנרגע, ואילו יולה הביטה נדהמת, קמה וישבה ליד מניק, ושוב התייפחה וגידפה את סמן.

"אותו ערב שכב מניק במיטתה של יולה – וסמן הצטרף אל משכבי שעל הריצפה.

מהידיעות שליקטנו התחוור כי מצב הגרמנים בכי רע. הצבא הסובייטי עמד על גדת הבוג – מהלך פחות ממאה קילומטר מאתנו, ואנו

המתנו למיתקפה סובייטית שתפרוץ באביב שכבר מישמש ובא. מהאזנה לרדיו לונדון שמענו, שערי גרמניה מופצצות לילה לילה על־ידי מאות מטוסים והן נהפכות לעיי חורבות. ברלין בוערת ללא הפסק. גם במקומנו שמענו להקי מטוסים חולפים מעלינו, גבוה בשמים, וחוזרים כעבור שעות מספר, והיינו משוכנעים שאלה מטוסים רוסיים. כל הידיעות בישרו טובות וללבבות התגנבה תקווה, שיש לנו סיכוי לשרוד ולראות את הגרמנים מובסים. אך למרות התקווה ולמרות תנאי החיים הנוחים למדי שהשגנו, גברה והלכה הסכנה לחיינו מיום ליום.

פעם בפעם נזדמן אדם זר לבית, ובכפרי הסביבה הילכו שמועות שבבית הבודד של שתי הנשים יושבים יהודים. יום אחד, בצאתי להביא מים מהבאר – הייתי לבוש בגדי אשה, חצאית ומטפחת ראש, כמנהגי בצאתי את הבית בשעות היום – הופיע לפתע גבר מאחורי הבית, קרב אל הפתח ונכנס פנימה. קפאתי על עומדי ליד הבאר. לא היה ספק שהאיש ראני, אך התעלם ממני. הייתי בטוח, שהוא גילה את כל חברי, אך כשנכנסתי חזרה עם דלי המים נוכחתי להפתעתי, שכולם הספיקו להסתתר וכך עמדתי ליד הדלת בלי לדעת מה אעשה.

״האיש אמר לי: ״בוקר טוב, גברת,״ בנימת זלזול.

״בוקר טוב,״ עניתי בקול נשי, ואז פרץ האיש בצחוק ואמר: ״אתה יכול לזרוק את הסמרטוטים. כבר בחוץ ראיתי שאתה גבר.״

באותו רגע יצא יוז׳ק מהמחבוא ואחריו יצאו מניק וסמן, ואחרי שיחה ארוכה ושתיית וודקה קיבל האיש זוג מגפיים. נפרדנו ממנו בידידות והאיש נשבע לנו בכל הקדוש לו, שלא יספר לאיש על דבר קיומנו.

בתגובה לשמועות שרווחו בכפרי הסביבה על הימצא יהודים בבית, הפצנו אנו שמועות כי בבית זה התמקמה מפקדת פרטיזנים, וכל שיאמר מלה אחת על המתרחש בבית הזה מסכן את חייו ואת חיי משפחתו. אך השמועות עלינו פשטו במהירות ותפחו ככדור שלג. סיפורים שונים ומשונים סיפרו על ביתנו – היו שראו פלוגות פרטיזנים באים והולכים שם בלילות, ומסביב לבית שומרים פרטיזנים מזוינים במקלעים; היו שראו אנשים שעברו על יד הבית ונעלמו. אנשים פחדו להתקרב לבית, ומי שהצטרכו לעבור בקירבתו עקפוהו ממרחק רב, שלא להסתכן.

השמועות עשו את שלהן. ינקה ויולה החלו לפחד, האפשרות שהמלחמה קרבה אל קיצה החדירה אי־שקט ללב ינקה, שאהבה מאוד את יוז׳ק. יום אחד אמרה לו: ״עכשיו אתה אומר שאתה אוהב אותי ואתה נוהג בי כמו במלכה. אבל כשהמלחמה תיגמר אתה תעזוב אותי.

תמצא לך יהודיה ותתחתן איתה...״

יוז׳ק העמיד פני כועס ויצא בחטף מן החדר וינקה, שנראתה מודאגת, שלחה אותי לראות מה מעשיו. יוז׳ק הרטיב את לחייו ברוק, ואני חזרתי ואמרתי לינקה בקול עצוב: ״יוז׳ק בוכה...״

ינקה תפסה ראשה בידיה. ״אלוהים אהובי, מה עשיתי? – קראה – לא הייתי צריכה להגיד לו את זה. לך, תביא אותו,״ ביקשה ממני.

הלכתי וחזרתי. ״הוא לא רוצה לבוא,״ הודעתי לה, ואז, מתייפחת, רצה ינקה אל יוז׳ק נשקה לו והתחננה לפניו שיסלח לה.

פעם אחרת אמרה ליוז׳ק שהיא יודעת שהוא אינו אוהב אותה, אלא רק רוצה לבלות בביתה את המלחמה. יוז׳ק נפגע מדבריה עד כדי כך, שנטל סכין והתחיל להשחיזו ובתוך כך צעק: ״אין לי בשביל מה לחיות!״ אנחנו התנפלנו עליו והחזקנו אותו בכוח, והוא נאבק עמנו בנסותו להתאבד בדקירת סכין בלבו וצעק שוב ושוב: ״אני לא רוצה לחיוֹת!״

ינקה, מזועזעת מתגובת יוז׳ק, הכריזה בקול רועד מהתרגשות: ״אם יקרה משהו ליוז׳ק גם אני אהרוג את עצמי! אני אשמה בכל!״ ושוב התחננה לפני יוז׳ק שיסלח לה. ואכן, לא חלפו דקות ספורות ובני הזוג ישבו חבוקים על מיטתם.

אולם התקריות לא פסקו. סמן ואני התחלנו להרגיש את עצמנו לא רצויים בבית. הדבר התבטא גם בתחום המזון. כל אחת מהנשים הקפידה שהגבר שלה יקבל אוכל טוב, ואילו שנינו קיבלנו את השיְרַיים ולעיתים תכופות אף נשארנו רעבים. יום אחד אמרה ינקה: ״אני מוכנה להסתכן למען יוז׳ק שלי, ואם יתפסו אותנו הגרמנים, שיהרגו אותנו יחד במיטה.״

״גם אני – אמרה אז יולה – מוכנה להסתכן למען מניק שלי. אבל בשביל מה לנו הסמן הזה ובולק? צריך לקחת אותם ליער סטולבסקי – היער הקרוב בסביבה – ולירות בהם כדור בראש ונגמר.״

מכבר ידענו, שיולה מרושעת ואנטישמית, אך לאחר שחיינו יחד זמן כה רב לא פיללנו לשמוע מפיה מלים שכאלו. ואז אמר יוז׳ק בקול מצווה: ״בחורים, לארוז ולהתלבש. אנחנו עוזבים!״

מזג האויר היה סוער. לא היה לנו לאן ללכת. אבל נדרשה מאתנו תגובה חריפה – ויוז׳ק הימר על כל הקופה. כל אחד מאיתנו התחיל להתלבש. יוז׳ק דחק לשק פריטים למיניהם. עד מהרה החלה ינקה לריב עם יולה. ״למה אמרת שטויות שכאלה?״ הצטעקה עליה, ויולה

התגוננה: "מה עשיתי? לא התכוונתי באמת שצריך להרוג אותם. סתם אמרתי ככה. אתם יודעים שאני אוהבת את בולק, שהוא נער טוב."

יוז'ק החליט לתקוף. "לנו לא חסרים מקומות לשהות בהם – אמר – רק לפני זמן קצר הציע לי איכר ממכרי, שנגור אצלו ולא יחסר לנו דבר. זה מקום הרבה יותר טוב מהמקום הזה, אבל אנחנו נמצאים פה מפני שאני אוהב את ינקה ומפני שמניק אוהב את יולה. אבל אם יולה אומרת דברים כאלה על החברים הכי טובים שלנו, לא נוכל להישאר..."

אחרי דין ודברים ממושך ואחרי שביקשה יולה סליחה מסמן וממני ונשקה לי, נעתרנו לשתיים ונשארנו בביתן.

עוד אני סובל מרגלי שקפאה וחש כאבים נוראים תוך שהזרת מתמקמקת כפרי רקוב, בא עלי סבל חדש – גרדת. זה התחיל בגירוד בין אצבעות הידיים, שהכל לקו בו, אך אצלי פשטה התופעה בכל הגוף, מכף רגל ועד ראש, עד כדי כך שלפעמים נדמה לי שאני עומד על סף שגעון. בלילות הפכתי למכונת גירוד שפעלה בלי הרף. גופי נזרע כולו פצעים מוגלתיים, שלא איחרו להופיע גם על פני ועל ראשי. כשהסתכלתי בראי נבהלתי. חשבתי, שלעולם לא יהיו לי פנים חלקות ונקיות. גם אחרים שראוני במצבי זה אמרו אותו דבר.

ערב אחד סעדנו על שולחנו של קרפיוק סעודה שהזמין אצלו יוז'ק – יוז'ק הקפיד, שמדי פעם נצא את הבית ונבקר אצל איכר ממיודעיו, כדי להבהיר לשתי הנשים כי יש לנו לאן ללכת ואיננו תלויים אך ורק בהן, וכן ביקש למסד את קשרינו עם איכרים למקרה צורך. כרגיל, כבכל פעם שהזמין יוז'ק ארוחה על חשבונו, היה המזון משובח ולא היה מחסור בוודקה.

בשעת הסעודה התפתחה שיחה ערה על מצב המלחמה, שלפי מסקנותינו־אנו היתה אמורה להיגמר בימים הקרובים. כולנו היינו שתויים במקצת ומצב־הרוח היה מרומם. קרפיוק, שהיה שתוי למדי, אמר לפתע ליוז'ק: "הנער הזה, בולק, נער טוב, כך נדמה, אבל הוא לא יחיה. הוא גמור."

הכל הפנו אלי מבטיהם בבת־אחת ויוז'ק אמר: "אדון קרפיוק, מה אתה סח? בולק בריא ויחיה."

קרפיוק נשאר בשלו. "יוז'ק אהובי," אמר כמי שלא יכול לשנות את המציאות, "אני מוכן להתערב על מה שאתה רוצה, שהנער הזה לא יחיה יותר משבועיים." הוא הביט עלי כמי שמעריך סחורה, וכשניסה

יוז׳ק לחלוק עליו שוב, אמר עוד: ״גם אני הייתי רוצה שבולק יחיה. הרי הוא נער צעיר וטוב. אבל אני נותן את הראש שלי, שבולק ימות בימים הקרובים. אין מה לעשות. תסתכל איך הוא נראה – הפנים שלו, והרגל הקפואה...״

ישבתי אל אותו שולחן יחד איתם והאזנתי לוויכוח שניטש בין קרפיוק ויוז׳ק סביב השאלה אם אחיה או אמות, אך משום־מה, אולי בגלל כמות הוודקה שזרמה בעורקי, לא נטרדתי, כאילו נסב הוויכוח על מישהו אחר.

החורף קרב לקיצו. שדות השלג הלבנים השחירו והפכו לאגמי בוץ. השלג שירד היה מעורב בגשם, וכמו בלי־משים הפשיר נעלם מהעין. מדי פעם הגיחה השמש מבין העננים וחיממה את הארץ. ינקה, שהיתה בחודש האחרון להריונה, היתה מודאגת מי יילד אותה, ויוז׳ק הרגיעה באמרו כי בהגיע שעתה נקרא למיילדת, אף שהסיכוי למצוא לינקה מיילדת ברגע הדרוש היה קלוש. גם אנחנו היינו מודאגים לקראת לידתה של ינקה.

ערב אחד, בשעה מאוחרת, נתקפה ינקה צירי לידה וביקשה לקרוא למיילדת. הדבר לא היה אפשרי – מי ילך לכפרים בשעות הלילה המאוחרות לחפש אחר מיילדת? ואם ילך מי מאתנו, עשויה השליחות להתמשך זמן רב ועד שתבוא המיילדת כבר יהיה מאוחר מדי.

ינקה היתה מפוחדת ואומללה ואנחנו ריחמנו עליה ולא ידענו במה נוכל לעזור לה. חשבנו, שיולה תיילד את ינקה, אבל היא סירבה ואמרה שאינה יודעת מה יש לעשות. ואז החליט יוז׳ק להיות המיילדת. הוא הורה לנו לצאת את החדר ולהתפלל שהכל יעבור בשלום, וליולה הורה להכין מים חמים וסדין נקי ולעמוד הכן לעזור לו. הוא פשט את בגדיו, רחץ ידיו היטב, לבש כתונת של ינקה וניגש לעבודה. אנחנו, שעמדנו מתוחים מאחורי הדלת והאזנו לכל רחש בפנים, שמענו את צעקותיה של ינקה עד שפתאום נשתתקה, ואחר־כך שמענו את יוז׳ק צועק: ״טוב מאוד! ינקה, יש לך בן!״

עוד זמן רב המשיך יוז׳ק לטפל ביולדת – חתך את הטבור וקשר אותו, רחץ את היילוד – ולבסוף יצא אלינו בפנים קורנות והכריז: ״מזל טוב, יש לנו ממזר!״

זה זמן רב שפַּן פלקה וברונק נעלמו מן העין ונשכחו מן הלב. קיווינו, שלא נראם עוד. גם את סטשק לא ראינו זה כמה. והנה, ערב אחד בשעה מאוחרת, כשכבר היינו איש על משכבו, שמענו רעש וקולות אנשים

בחוץ, שקראו לינקה וליולה לפתוח את הדלת. פלקה, ברונק קצוץ־האצבעות וסטשק באו במפתיע, אך לא היה צורך להציגם. את ברונק זיהיתי מיד בראותי את כפו הימנית חסרת האצבעות. הוא היה כבן עשרים וכמה, נמוך קומה, בעל פנים מחייכות תמיד. פן פלקה נראה בן ארבעים ומעלה, בעל קומה בינונית, גופו עגלגל עם כרס קטנה. הוא היה לבוש מעיל עור קצר ומגפיים משובחות, ובנוסף לרובה נשא גם אקדח מתחת למעיל. ארשת פניו היתה רצינית ושחצנית ורישומו היה כשל בעל סמכות ללא עוררין – ברונק וסטשק נראו לידו כנערים שליחים.

פתאומיות הופעתם של השלושה והתנהגותם הידידותית השכיחו מאתנו לרגע את הסכנה שריחפה עלינו – השודדים המזוינים יכלו לרצוח אותנו בן־רגע – אך די היה במבטים חטופים שהחלפנו בינינו וכבר הקפיד כל אחד מאתנו להתפזר על פני החדר. הנשים ערכו שולחן וכולנו שתינו לכבוד תינוקה של ינקה, לכבוד חברותנו ולכבוד המפקד פלקה. יוז׳ק התיידד עד מהרה עם פלקה, והשניים ישבו בפינת החדר וסיכמו ביניהם לצאת לכמה מבצעי שוד בימים הקרובים.

ואז אמר פלקה בהצביעו עלי: ״את הילדון הזה לא ניקח איתנו.״

שוב הייתי ילדון! מתי כבר אהיה גדול דיי על מנת שלא יחשבוני לילדון?

סטשק אמר: ״הילדון הזה היה איתנו בעבודה האחרונה שלנו, והוא היה בסדר גמור.״

שמחתי לשמע המחמאה, אבל פלקה שיסע את דברי סטשק ואמר: ״אל תדחוף את האף במקום שלא צריך,״ ולי אמר: ״אל תפחד, אני עוד אעשה ממך בן־אדם.״

אחרי האכילה והשתיה קם פלקה, ניגש לינקה ואמר לה לבוא איתו. ינקה נבוכה ואמרה לו בשקט, שרק לפני שבוע ילדה. פלקה לא אמר דבר, רק הסתכל עליה – והיא קמה והלכה איתו לפרוזדור.

כשהסתלקו פלקה וחבריו פרצה ינקה בבכי ואמרה ליוז׳ק: ״אילו הייתי מסרבת לו, הוא היה הורג אותי.״

ימים ספורים אחר הפגישה עם פלקה וברונק החלה הכנופיה המורחבת, בפיקודו של פלקה, לצאת לפעולות שוד לפחות אחת בשבוע, ולפעמים פעמיים בשבוע. מבצעי השוד בוצעו בשטח נרחב, בכל הסביבה, לאחר איסוף מידע במשך זמן ממושך. תחילה ישבתי נכלם בבית והמתנתי עד חזרת חברי מאוחר בלילה עם חוויותיהם

ושללם. אמנם לא הייתי להוט ביותר אחרי מעשי השוד, ומצב בריאותי לא היה בכי טוב – רגלי טרם הבריאה, התקשיתי ללכת והגרדת שלי היתה במלוא פריחתה – אבל רציתי להיות שותף שווה לחברי בכל דבר, טוב או רע, ולא להיות כילד שעושים בשבילו את המלאכה. לכן הפצרתי ביוז׳ק, שישפיע על פלקה לצרף אותי לחבורה, והלה נעתר לבסוף.

כבר במבצע השוד הראשון בראשותו של פלקה יכולתי לעמוד בבירור על ההבדל בין איכות פיקודו של סטשק ובין זו שלו – היה אפשר לחוש, שאיש רב־נסיון ובעל כושר מנהיגות מנצח על המבצע. מרגע שיצאנו לא חש איש צורך לומר דבר. פלקה הוליכנו רוגע ובוטח. כשהגענו אל היעד חילק בשקט תפקידים לכל אחד, ההוראות היו ברורות וחד־משמעיות והכל נעשה במהירות. פלקה בדק במקום המעשה את האפשרויות השונות לפריצה ולהשתלטות ולאחר שכל הביִת הוקף שומרים ניגשו הוא ויוז׳ק, דפקו בדלת וביקשו לפתוח. כשלא נענו מיד אותת פלקה לברונק ולסטשק והם פרצו חלון בקתות רובה וקפצו פנימה, פתחו מבפנים את הדלת וחלקו מכות לכל מי שנתקלו בו. אחר־כך נאספו כל בני המשפחה בפינה אחת, וברונק ויוז׳ק סרקו את החדרים, בדקו אם אין מישהו מתחבא במקום כלשהו וחזרו ודיווחו לפלקה שהבית נקי.

הסתכלתי במשפחה – בעל, אשה, ארבעה ילדים בגילים שונים וזקן אחד, מצטופפים בפינה ורועדים מפחד – ותמונה חלפה במוחי: ימי ראשית המלחמה. גרמנים נכנסים לביתנו לשדוד אותנו. אנחנו עומדים בפינת החדר – אמי, אחותי, אחי הקטן יענקל׳ה ואני – מצטופפים יחד; גרמני במדים חומים, אקדחו מכוון אלינו, שומר עלינו ואני רועד מפחד...

דמעות חנקו את גרוני פתאום ולא ידעתי מדוע – הבשל התמונה שעלתה בזכרוני או בשל מה שראיתי בזירת השוד הנוכחי? ואולי משני הדברים גם יחד?

המבצע נמשך. דלתית המרתף שנמצאה בריצפת החדר, הוסרה ממקומה ובני המשפחה הורדו מטה אחד אחד. ברונק הסיר טבעת זהב מאצבע האשה וזו פרצה בבכי אך לא אמרה דבר וירדה למרתף. פלקה לקח את האיכר הצידה, דיבר איתו בשקט ופתאום סטר לו פעמיים. האיכר הוליך את פלקה לחדר שני ושניהם חזרו משם עם חבילת עורות, ואז הכניס פלקה גם אותו למרתף.

הכל נעשה בתוך דקות ספורות, בסדר מופתי. הכל פעל כמכונה משומנת. סטשק רתם את סוס האיכר לעגלה והביאה עד פתח הבית, ואנו סבבנו באין מפריע בתוך החווה ולקחנו כל דבר ערך – בגדים, מגפיים, עורות מעובדים, קתלי חזיר, שק קמח, כמה תרנגולות שהצלחנו לתפוס – העמסנו הכל על העגלה והסתלקנו משם בשקט כשם שבאנו בשקט. האיכר ומשפחתו הושארו במרתף. על דלתית המרתף הנחנו רהיטים כבדים. מי יודע מתי יגלו השכנים מה אירע לבני הבית ויחלצום מהמרתף?

לי לא היה תפקיד מיוחד. כל משך הפעולה הייתי בתוך הבית וסבבתי בו כסהרורי. אמנם כבר השתתפתי בשוד, אך זו היתה פעם ראשונה שנתקלתי באנשים חיים שהיו קרבנות שוד, ונדמה לי כי מקומי יכירני בין הנשדדים יותר מאשר בין השודדים.

בדרך חזרה עצרנו ופלקה שאל אותנו מה רצוננו לקחת מהשלל. הוא ידע, כמובן, שאין לנו צורך בשלל ואכן הסתפקנו במתנות בשביל ינקה ויולה ובכמה קתלי חזיר. נפרדנו מעל עמיתינו בידידות והלכנו הביתה.

חבורתנו ביצעה בזה אחר זה כמה מעשי שוד אצל איכרי הסביבה. בימי שוק נהגנו לארוב על דרך בקרבת יער, ובהגיע עגלה שחזרה מהשוק היינו מתנפלים עליה, מורידים את האנשים – ולוקחים את העגלה על מלוא תכולתה.

שוד אחד, שגרם לי זעזוע מיוחד, ביצענו אצל אחד מעשירי האיכרים יומיים לפני חתונת בתו. המקום היה רחוק ואנו הגענו לשם בשעת לילה מאוחרת, אולם בני הבית עדיין לא ישנו. אור וקולות אנשים בקעו מהחלונות. דלת המבוא לא היתה נעולה ואנו פרצנו לבית בקלות. בפנים היה חם וריח מאפה טרי, שאך זה הוצא מהתנור, עלה באפי. כל בני המשפחה היו ערים ועם פריצתנו הפך סומק פניהם לחוורון. כרגיל, השתלט פלקה במהירות על הכל. אחרי שנתכבדו במכות חפוזות הוכנסו כל בני הבית למרתף. ברונק וסטשק היו במצב־רוח טוב. ברונק תפס את הכלה, הצמידה אליו וניסה לנשקה. הנערה התנגדה וספגה סטירה. החתן ניסה להגן עליה, אך הוכה בידי סטשק ונזרק למרתף. פן פלקה עמד והסתכל כאב טוב הנהנה ממעשה קונדס של ילדיו. ברונק גרר את הכלה והטילה על מיטה שעמדה בפינת החדר. הבחורה התנגדה וצעקה: "קחו הכל, רק עיזבו אותי!" אבל ברונק שוב היכה אותה ואחר־כך אנס אותה. אחריו אנס אותה גם סטשק.

לפעמים מצאתי צידוק למעשי השוד שביצענו – מדוע רק אנחנו,

היהודים, נסבול? יטעמו גם הם, הגויים, טעם סבל. ראיתי במעשינו אלה מעט נקמה ב״פוֹלַקים״, שעזרו בהשמדת יהודים, אך לא הייתי מסוגל לשאת את אכזריותם של ברונק ושל חברו סטשק ואת סבלה של הנערה. במחנה, כשהתרחשו לעיני מעשי אימים, הייתי מוצא מפלט בכך שהייתי מתחיל לעבוד במהירות כמטורף; כך הייתי מתגבר על המתרחש בקרבתי. גם עכשיו התחלתי להוציא דברים מן הבית החוצה – רצתי הלוך ושוב כמטורף.

רוקנו את הבית מכל הטוב שהוכן בו לקראת החתונה, והעמסנו על העגלה ארגזי וודקה משובחת, חביונות בשר מעושן, דברי מאפה וממתקים למיניהם והסתלקנו משם בעגלה מלאה עד אפס מקום. זמן רב המשכתי לשמוע את צעקותיה ויפחותיה של הכלה ולראות לנגד עיני את תמונת ברונק במכנסיים משולשלות.

חזרנו עמוסי שלל, אך בלב קיננה הרגשה איומה. בדרך לא החלפנו מלה. בושנו בעצמנו. ראינו את חברינו לשוד בהתנהגותם האכזרית – והיינו שותפים למעשיהם המחרידים. באיזו מהירות עברנו מצד אל צד, מנשדדים לשודדים!

אך לא היתה לפנינו שום דרך לשים קץ לשותפות זו בטרם יבוא הקיץ ותתחדש האפשרות לחיות ביערות. ועם זאת, חיינו במצבנו הנוכחי בנוחות, בילינו חורף קשה בשלום, בבית חם, באכילה לשובע. ופלקה, ברונק וסטשק התייחסו אלינו כאל שווים – מעולם לא שמענו מפיהם את המלה ״יהודי״.

למחרת בערב באו אלינו פלקה, ברונק וסטשק ובן־רגע החלה מסיבה, שנמשכה כל הלילה. הוודקה היתה משובחת, לא כוודקת ה״סמוגון״ מעשה־ידי האיכרים, שבה הורגלנו. הפעם שתינו וודקה נטולת סרחון, שהיתה גם חריפה יותר. שתינו כמויות גדולות, כולנו השתכרנו, ופלקה פצח בשיר:

במיסתור הזמן הרץ, ליהנות חובה מעושר העולם,
חתונה היום, מחר יום קץ, שסף ראש, גרזן תלין!
הו, נסיכי, רב־תהילה, שערה אחת לא תיפול מראשך,
לך ממתין המוות בתוך רגע – רע ומר יהא סופך...
לארמון לנשף באו, גיבורי־החיל ונשות־חן רעננות כטל,
לפתע יריות נשמעו, חרבותינו נשלפו אל־על.

לרגלינו הגברים נשקם זרקו, וכן את ממונם,
עדיים הסירו הנשים ופרקו את זהבן...
ובסיימנו בטירה מלאכתנו, אני וכנופייתי ביער כבר,
נערה מולי הופיעה, כד פטל בידה יקר מכל דבר.
"הבי לי כדך, נערתי היחידה, החביבה –
ואני לך רוב זהב אתנה, ושפע, שפע אהבה..."

פלקה שר את השיר בגאווה ונראה נרגש. אפשר שהמלות הזכירו לו משהו. גם גבר כפלקה, שודד קשוח, נתגלה כבעל רגשות. למדנו מהר את השיר ושרנו אותו פעם אחר פעם, לוגמים עוד ועוד מן הוודקה, עד שהמלים לעו בפינו והשירה הפכה להמהום.
אביב הגיע. השמש יבשה את משטחי הבוץ והפכה אותם לשדות מוריקים, שזורים פרחי בר צהובים. בבקרים העירה אותנו שירת ציפורים שחגו מעל ביתנו. אך הבית, בית המגורים שכל ימות החורף היה לנו חממה וגונן עלינו מפני הקור העז – נהפך פתאום לבית־סוהר שלא יכולנו להשתחרר ממנו. הסתכלנו בעד החלון החוצה, תאבים לצאת, לשוטט בשדות, להתחמם בשמש, אבל היה עלינו להיזהר לבל נתגלה. איש מאתנו לא העז להוציא ראשו החוצה. רק הידיעה כי שוב אין אנו תלויים בבית זה וכי אפשר לנו לחיות בחוץ, ביערות, הקלה על לבנו.

האביב הביא בכנפיו גם בשורות טובות. רבים חזרו ואמרו זה מכבר, שהרוסים העומדים בעברו המזרחי של הבוג יפתחו באביב במיתקפה, ואם כך, קרב ובא יום שחרורנו. הסיכוי להישאר בחיים נעשה יותר ויותר לממשות, אף שעדיין נראה כחלום ואיש לא דיבר בו בקול, לבל יהיה לשחוק. אך בד־בבד עם גבור התקווה גברה גם הסכנה. הגרמנים ריכזו כוחות גדולים לבלימת המיתקפה הרוסית והתמקמו בכל מקום. חיילים גרמנים שוטטו בכפרים והיו עלולים לגלותנו – רבים מדי בסביבה כבר ידעו משהו על ביתנו, והשהיה בו נעשתה מסוכנת מיום ליום.

מצב בריאותי השתפר מאוד. באורח פלא נפסק תהליך הרקב שפשה בזרת רגלי והפצע הגליד והלך. יוז'ק השיג כמות גדולה של משחה לריפוי גרדת – כינויה היה "משחה אפורה". במשחה זו, שריח עז של גופרית נדף ממנה, התמרחתי מכף רגל ועד ראש. המשחה צרבה

והכאיבה, אך נשאתי בייסורי בדומיה. בלילות טבלתי בנחל שזרם בקרבת מקום. לבסוף יבשו פצעי וגלדיהם התקלפו מן העור ונשרו.

יום אחד בא ברונק וביקש, שיוז'ק יתלווה אליו למסיבה שאליה הוזמן. יוז'ק אמר לנו, שהרגשתו אינה טובה, אבל הוא מוכרח ללכת – לברונק אסור לסרב ומה גם שהוא אומר שהוא חברו הטוב ביותר. יוז'ק חזר בלילה וסיפר, שבבואם למקום המסיבה נתקבלו יפה וכובדו מיד במשקה, אבל התנהגות המארחים נראתה חשודה – הוא שם לב, שמחכים לאורחים נוספים, "ולבי אמר לי – סיפר – שמשהו עומד להתרחש. הזהרתי את ברונק והחלטנו להסתלק משם. הנוכחים ניסו לחסום את דרכנו, אבל באיומי הרובה של ברונק והסכין שבידי עלה בידינו לחמוק."

כעבור זמן קצר התחוור, שאנשי תנועת הפרטיזנים הפולנית "ארמיה קְרַיוֹבַה" – פרטיזנים ימניים, שפעלו נגד הגרמנים והרוסים כאחד, ובמקרים רבים גם נגד יהודים שנתקלו בהם ביערות – שאחת מיחידותיהם פעלה בסביבה, הוציאו פסק־דין מוות על ברונק, ואכן בתוך ימים אחדים עלה בידיהם ללכדו. הם ערכו לו משפט־שדה קצר ותלוהו על עץ על אם הדרך – לא לפני שניקרו את עיניו והצמידו לגווייתו שלט שהכריז כי נענש על "בגידה במולדת".

בהגיע אלינו הידיעה על מות ברונק ברחנו ליער. פחדנו, שהורגיו חילצו מפיו, לפני שתלוהו, מידע על כולנו.

רק בהיותנו עם עצמנו ביער יכולנו להעריך את חסדי הבית שבו ישבנו כל החורף. הלילות עדיין היו קרים. רק הוודקה שהיתה ברשותנו חיממה והרדימה אותנו. אך גם ביום היה קשה לחיות ביער. אנו כבר לא היינו מורגלים לחיים פרימיטיביים שכאלה, ועם זאת אהבתי את היער; הרגשתי בו חופשי יותר מבכל מקום אחר.

בערב הלכנו לבקר את ידידנו קרפיוק, וכשראני הצטלב וקרא: "הנער חי! זה נס! זה נס!"

אכן, הנער שהוא היה בטוח כי לא יחיה יותר משבועיים, עמד עתה לפניו בריא ושלם, עור פניו נקי מפצע וחלק כמשי. שוב ישבנו לארוחה טובה, מלווה בשתיה כדת, אפופים רוח אופטימית. הוויכוח שהתנהל סביב השולחן היה רק על אומדן הזמן שיידרש לרוסים עד כיבוש אזור חלם, שבו נמצאנו. מיודענו קרפיוק היה נכון להתערב, שמדובר בלא יותר מחודש.

אחרי שעשינו שבוע ביער ביקרנו אצל ינקה ויולה. התברר, שהכל שקט בסביבתן, מאומה לא אירע ואיש לא הטרידן. שתי הנשים אכן נקשרו אלינו מאוד ושמחו על בואנו שמחה כנה ועמוקה. הן הפצירו בנו להישאר עימן ואנו נעתרנו להן.

עברו יומיים – ולבית התפרץ פתאום סטשק וסיפר בדמעות בעיניו, שפן פלקה שלנו נהרג. אחרי שמזגנו לו כוס וודקה והוא נרגע מעט, סיפר שהלך להתראות עם פלקה, שהיה אמור לשהות בבית אחת מפילגשיו, אך בהגיעו אל כפרה סופר לו, שעם שחר הגיעו לשם שוטרים רבים מן מהעיירות השכנות, כיתרו את הבית שבו שהה השודד המפורסם וקראו לו להיכנע ולצאת החוצה בידיים מורמות. פלקה פתח באש על השוטרים. שעה ארוכה התנהל קרב בינו וביניהם. בשלב מסוים קפץ פלקה בעד חלון אחורי של הבית וניסה לברוח, אבל הבית היה מכותר מכל עבר. בזמן הבריחה נורה ונפצע ונפל ארצה. הוא המשיך להילחם פצוע עד שאזלו כדוריו – אך את הכדור האחרון הועיד לעצמו. הוא ירה בראשו ומת. למשטרה היו ארבעה הרוגים.

אחר־כך סיפרו, שאחת מפילגשיו הלשינה עליו כנקמה על שנטש אותה.

היינו אחוזי תדהמה. פלקה נהרג! והרי רק לפני שבוע הלך ברונק! סטשק היה אומלל מאוד. פלקה וברונק היו ידידיו היחידים עלי אדמות. עם כל אנשי כפרו היה מסוכסך – הכל שנאוהו – ועתה לא מצא את מקומו, התרוצץ בכפרים, השתתף בכל קטטה והסתכן לשוא.

באחרונה, משנראה שהמלחמה עומדת להיגמר, החריף המאבק בין הפולנים והאוקראינים שבכפרי הסביבה. מדי לילה לילה כמעט האדימו השמים פה ושם, כשהוצת כפר זה בידי פולנים ואחר בידי אוקראינים, ואנו היינו עומדים וצופים ומחשבים באיזה כפר בדיוק מדובר. וכמעט שלא היתה שריפת כפר שכזאת, שהתרחשה בלי מעורבותו של סטשק – או שעזר להצית או שעזר לכבות – עד שלבסוף, לילה אחד, תפסוהו אוקראינים וזרקוהו חיים לתוך בית בוער. הוא נשרף ואיננו – ולאיש לא היה איכפת. הידיעה על מותו התקבלה אצלנו כגזירה שלא היה מנוס ממנה. לאחר שנהרגו פלקה וברונק נעשה סטשק מיותר בעולם, ואנו, שמכבר השתוקקנו להיפטר ולהינתק מחבורת השודדים השתחררנו מכולם כבדרך פלא בתוך חודש אחד. רגשותינו כלפיהם היו מעורבים. הם נהגו בנו בהגינות כשם לא נהגו אנשים מכובדים רבים, אף

התיידדנו עימם, ועם זאת העיקה עלינו מאוד אכזריותם שלא ידעה רחם, העובדה שחיי אדם היו בעיניהם כקליפת השום. היינו מרוצים, שלבסוף בא קץ לשותפותנו מאונס עם חבורת שודדים.

אחרי מות חברינו השודדים ידענו זמן־מה תקופה שקטה, אך היה ברור שזו לא תימשך לאורך ימים. הקיץ הוציא את האנשים החוצה, לעבודה בשדות, ואנו יכולנו לראות אנשים עושים דרכם לא הרחק מביתנו, עובדים בשדות שמסביב לנו, ולא אחת נדמָה לנו שכולם מפנים מבטיהם אלינו. תכופות ראינו אנשים שהלכו בכיוון ביתנו, ואנו התאמצנו לעמוד על טיבם בעודם רחוקים מאתנו – האם הם גברים או נשים, מזוינים או לא – אך עוד אנו מתכוננים להתחבא מפניהם שינו את מסלולם והתרחקו. לאוירת המתח העלה יוז׳ק תרומה בחלומות הביעותים שחלם פעם בפעם, שלאחריהם היה מזהירנו מפני צרה ממשמשת ובאה. בוקר אחד הקיץ משנתו, סיפר שחלם ״חלום רע מאוד״ והכריז כי אין ספק שהיום ״יקרה משהו״. כל אותו יום לא גרענו עין מהנַעשה בחוץ, אך דבר לא אירע ואנו לעגנו לו ועשינו אותו ואת חלומותיו לשחוק. לפנות ערב, בשבתנו לאכול, נשמעה פתאום התפוצצות אדירה והיה נדמה שהבית מתמוטט עלינו. חלקי תקרה וקירות נפלו על הריצפה. הדלת, שהיתה סגורה על בריח, נפתחה מעצמה. הייתי בטוח שגרמנים זרקו רימון או פצצה פנימה. כל אחד מאתנו תפס מחסה, ואני, בלי לחשוב, השתחלתי ונדחקתי לתוך תנור האפיה. אחר כמה דקות, משלא הופר השקט, שמעתי את ינקה קוראת לנו לצאת. ״שום דבר לא קרה,״ אמרה.

ניסיתי לצאת מתוך התנור אך לשוא – הייתי דחוס בפנים. שמעתי מישהו שואל ״איפה בולק?״ וצעקתי: ״אני פה, בתנור, ולא יכול לצאת!״ ואז תפסוני האנשים ברגלי ומשכוני אט אט החוצה. משחולצתי פרצו הכל בצחוק שלא פסק עד הערב. כולי הייתי שחור כפחם ואיש לא יכול להבין כיצד עלה בידי להיכנס לתוך התנור.

יכולנו לעזוב את הבית ולחיות ביער, אף אמרנו זה לזה כי הבשילה השעה לעשות זאת וכי מסוכן מדי לשהות במקום פתוח, אך דחינו את המעבר מיום ליום. התרגלנו לתנאי המחיה הטובים, ומה גם שעתה דחקו בנו שתי הנשים להישאר עימן. התרגלנו אלה לאלה והיה לנו טוב ביחד. כל אחד מאתנו הכין לעצמו מסתור בתוך הבית הקטן – מאחורי התנור ובעליית הגג. אני מצאתי קרש רופף בריצפה, ליד מיטת יולה, הרמתי אותו ופיניתי את האדמה שמתחתיו עד שהיה שם מקום לשכב.

חיילים גרמנים מהיחידות שחנו בסביבה שוטטו בכפרים כדי להשיג ביצים, חמאה, תרנגולות ושאר מצרכים, ולא פסחו על ביתנו. כל אימת שהבחנו בהתקרבם היינו מסתתרים והם היו נכנסים, שואלים על אוכל, נוכחים לדעת שבמקום זה לא ישיגו את מבוקשם ומסתלקים.

יום אחד נכנסו שני חיילים גרמנים לבית והתחילו לתנות אהבים עם ינקה ויולה. אחד הגרמנים ישב עם יולה על המיטה – וחול ואבק נשפכו על פני בלי הרף בעד חריצי הריצפה. לא יכולתי לזוז, אך חשתי צורך להתעטש ולהתגרד בכל בגופי. בקושי החזקתי מעמד עד שהלכו. פעם אחרת הפתיעונו שני חיילים גרמנים – ראינום מאוחר מדי, כשהציצו פנימה בעד החלון, וכבר לא היה טעם להסתתר. יוז׳ק פקד עלינו להתפזר בפינות הבית והוא עצמו נטל גרזן וישב קרוב לדלת. לא ידענו אם גרמנים אלה משוטטים בסביבה לתומם, או באו לקחתנו, והיה ברור שאם ינסו לעשות זאת נתנפל עליהם ונהרגם. שני הגרמנים דפקו בדלת. ינקה פתחה להם והם עמדו בפתח, נשקם תלוי להם על גבם. הם הסתכלו עלינו ואנחנו עליהם. בעודנו מוכנים לזנק עליהם, החווירו כאילו קראו את כוונותינו על פנינו ואז שאל אחד מהם אם יש לנו ביצים או חמאה למכירה. יוז׳ק ענה, שאין לנו שום דבר למכור והם הסתלקו בצעדים מהירים.

זו היתה פעם ראשונה, שראיתי חיילים גרמנים מזוינים, שפניהם מפוחדות.

היה ברור, שביקור שני הגרמנים לא יעבור בלי תגובה. השניים לא יכלו שלא להבחין כי אנחנו איננו איכרים ובני איכרים; נראה, שמראנו היוצא־דופן גרם להם להיבהל ולא היה ספק בעינינו כי לא יאחרו לדווח את תגליתם. אנו לא ידענו כמה זמן נותר לנו, אך את המקום היה עלינו לעזוב במהירות. אמרנו לינקה וליולה, שגם הן חייבות לעזוב את הבית לזמן־מה ונפרדנו מעל שתיהן בתקווה לחזור ולהיפגש עימן בקרוב. הן לקחו את ילדיהן והלכו אל אמה של ינקה, שישבה במרחק כעשרה קילומטר משם. אנחנו, בלי לחכות לרדת החשיכה, יצאנו בצהרי יום את הבית והלכנו בשבילי שדות, חומקים מכפרים ועובדי שדה, עד שהגענו ליער הקרוב ביותר, הפעם בהרגשה כי שוב לא נחזור עוד לבית מקלטנו.

סוף סוף פתחו הרוסים במיתקפה למלוא רוחב החזית. הם חצו את הבוג והגרמנים, שלא יכלו לבלום את התקדמותם, נערכו שוב ושוב בקווי הגנה חדשים. בלילות שמענו ממרחקים שאון עמום, בלתי פוסק, שדמה

לרעש אבנים מידרדרות במדרון הר או לרעמים המבשרים סערה מתקרבת. בנשימה עצורה היינו כורים אוזן לקולות הללו, שהיו לנו כבת־קול משמים שאמרה: הנה אנו באים ומביאים לכם את החופש!

איני יודע אם היינו מסוגלים לחיות שוב ביער, כבעבר, אלמלא הידיעה שיום שחרורנו קרב ובא. לבנות בונקר לא עלה בדעתנו. בוקר בוקר חשבנו רק איך נבלה את היום והלילה. בלילות היינו מבקרים בבתי איכרים ממכרינו והללו קיבלונו בסבר פנים יפות יותר ויותר, שכן אימת הגרמנים התמעטה והלכה. גם אנחנו נעשינו זהירים פחות, ולא אחת העזנו ללכת בצהרי יום ממקום למקום, כאנשים חופשיים, שעה שדווקא עם נסיגת הגרמנים נעשה המצב מסוכן מאוד – באיזור נמצאו גרמנים רבים ונוכח התגברות הפעילות הפרטיזנית נקטו אמצעים חמורים וחיפשו אחר חשודים. כמה ימים רצופים שמענו יריות והתפוצצויות, ונודע לנו כי הגרמנים ערכו התקפה על יחידה גדולה של פרטיזנים שפעלה באחד היעָרות.

ערב אחד הלכנו לבקר את ינקה ויולה. שיערנו שנמצא את הבית עזוב, אך להפתעתנו ולשמחתנו מצאנו שם את השתיים והפגישה עימן היתה נלהבת. הן סיפרו, שלמחרת עזיבתנו את הבית באו גרמנים, פרצו לתוך הבית ובחיפושם הפכו כל דבר. הן חזרו לשם כעבור שבוע, ועתה הפצירו בנו שנישאר עימן. לא נעתרנו להן, אך הבטחנו שנבוא לבקרן מדי פעם.

יום אחד העירונו נהם מכוניות וקולות אנשים מדברים גרמנית, שהגיעו מקרוב. בין העצים והשיחים יכולנו לראות חיילים גרמנים משוטטים ביער ומתכוננים לחנות בו. נסוגונו במהירות לעבי היער, אך גם שם לא היינו שקטים. הגרמנים היו עלולים להגיע גם לשם. חשנו את השחרור הקרב ובא, הנחנו שבתוך ימים ספורים לא יהיו עוד גרמנים סביבנו, אך דווקא בשלב זה לא נמצא לנו מקום להסתתר בו. הגרמנים שרצו בכל מקום, רבים מהם התמקמו ביערות כדי שלא להיגלות למטוסי הרוסים וכדי להתגונן מלהט קרני השמש, ורבים ביקרו בבתי איכרים. למזלנו התנשאה התבואה בשדות לגובה חצי מטר ומעלה, ובלילות היינו בוחרים לנו שדה חיטה גדול, נכנסים למרכזו תוך יישור השיבולים שרמסנו בדרכנו, ונשכבים שם. היער היה גן־עדן בהשוואה לשדה החיטים, שכן בשדה היינו אנוסים לשכב כל היום בלי יכולת להרים ראש, השמש צרבה בנו ללא רחם וחרקים שונים ומשונים לא הניחו לנו לשכב במנוחה. תחילה היינו נתקפים בהלה כל אימת שארנבת או בעל־חיים אחר חלף במהירות בקרבתנו, אך הפחד הגדול ביותר היה מאנשים

שלפעמים עברו לא הרחק מאתנו - היינו שומעים את דשדושם בין השיבולים, את דיבוריהם, לעתים היו אלה ילדים שיצאו לטייל להנאתם – ידענו כי אם נתגלה נאבד. בשדה, שלא כביער, לא היה לאן לברוח. ברגעי סכנה לא נותר אלא להיצמד לאדמה ולעצור את הנשימה עד שקולות האדם התרחקו ממנו והלאה.

לפנות ערב היו להקות יתושים חגות מעלינו בזמזום בלתי פוסק וכל נסיון לגרשם היה לשווא. היו ימים שנשארנו ללא מים. השמש יבשה אותנו והצמאון רדה בנו. יום אחד, כשהצמאון הציק לי מאוד, התפללתי לגשם והנה, באמצע היום החם צץ לו ענן מתוך השמים התכולים, פשט מאופק עד אופק והביא בכנפיו רוח קרירה. היה זה כאילו התרחש נס – אלוהים שמע לתפילתי וטיפות גדולות, יחידות, נחתו על פני. הוצאתי מתרמילי במהירות קופסה ובה כוס מתקפלת והצבתי את הכוס, הקופסה והמכסה בשורה על האדמה לקליטת מי הגשם. אני עצמי שכבתי פרקדן ופערתי פי לקבלת מתנת השמים. טיפות הגשם נעשות צפופות יותר והרטיבו פני עד שיכולתי ללקקן בלשוני. הטפטוף נהפך עד מהרה לגשם שוטף, מלווה רעמים וברקים, ואני שתיתי לרוויה. אך גשם הברכה שאליו התפללתי נהפך לקללה, כאילו ביקש לנקום בי על שהטרדתיו לבוא. כולנו נרטבנו עד לשד העצמות, האדמה נתבצבצה ואנו שקענו בה. הגשם והרוח השכיבו את התבואה ואיימו לגלותנו לעין כל.

היום התמשך עד אין קץ, הגשם לא פסק מרדת ויוז׳ק אמר שלפי כל הסימנים יימשך שלושה ימים רצופים. וכך היה. עם רדת הלילה קמנו בקושי על רגלינו. הבגדים הספוגים מים והמוכתמים בבוץ הכבידו עלינו מאוד. חיפשנו איכר, שיניח לנו להיכנס לביתו ולייבש את בגדינו, אך איש לא נעתר לנו. למחרת המשכנו לשכב בשדה הבוצי – והגשם המשיך לשטוף אותנו. שוב התפללתי, הפעם לשמש שתגיח ותייבש ותחמם אותי, והנה פתאום נפסק הגשם, העננים נתפזרו, השמש הציצה ביניהם לסירוגין והגוף רעד מהתרגשות על המהפך – השמים שוב נעשו תכולים והשמש יקדה וחיממה. שכבתי פרקדן, נהנה מהשמש המלטפת. מהבגדים עלה הבל ואנו פשטנו פריט אחר פריט עד שהיינו עירומים כביום היוולדנו, מוגנים על־ידי שיבולי החיטה שהזדקפו ועמדו סביבנו כחומה.

לפני חודש נראָה, שהמלחמה באזורנו תסתיים בתוך ימים ספורים, אך זו נמשכה בלי סוף אף שהחזית קרבה אלינו מאוד. שוב ושוב נתקפתי יאוש. לבי אמר לי, כי בשום פנים ואופן לא נזכה להישאר בחיים עד שהרוסים יכבשו את המקום. התבואה בשדות כבר הבשילה, הקציר כבר

החל – איפה נסתתר בתום הקציר, בשדות השלף החשופים?

יוז׳ק היה מברר בערבים איזה שדות ייקצרו למחרת, ואף על פי כן לא תמיד יכולנו לבטוח, שדווקא השדה שבו התמקמנו לא ייקצר. כך או כך, מדי יום נמעטו השדות שטרם נקצרו ואנו נעשינו כעכברי־שדה, הבורחים ברגע האחרון מפני להב המחרשה.

לילה אחד הרגשנו, שהחזית מתקרבת ממש. ירי תותחים נשמע בבירור, גם נראו הבזקי התפוצצויות. השמים האדימו לפתע ומרחוק נראו להבות ותמרות עשן סמיך. האיכרים אמרו, שהגרמנים פוצצו מאגרי דלק לפני נסיגתם, לבל יפלו בידי הרוסים. כמהופנטים צפינו במראה הנהדר של הלהבות, ולמראן ציירתי לי בדמיוני את הצבא הגרמני מתנפץ לרסיסים.

אותו ערב התדפקנו על דלתו של קרפיוק ונתקבלנו בשמחה. המארח סיפר, שהגרמנים שחנו בסביבה הקרובה התפנו ונסוגו מערבה, ואנו, מרוב שמחה, שתינו לשכרה. קרפיוק הציע לנו ללון בביתו, אך העדפנו לישון בשדה, בקרבת מקום. חשנו בכל ישותנו, שהנה, מדי רגע, עשוי הכל להתהפך ואנו נהיה לאנשים חופשים. ואני, ברל׳ה, עומד לפני התגשמות שאיפה שלא היתה מטורפת ממנה – אני עומד להישאר בחיים, לשרוד, להיות אדם חופשי; אני עומד לראות במפלת הגרמנים.

אך בד־בבד עם הרגשת האושר שהשתלטה עלי התייראתי לחשוב מה יהיה אחרי השחרור. מאז הוברחתי מגטו ורשה טיפחתי חלום אחד – לחזור הביתה ולספר את כל קורותי לאמי, לאחותי ולאחי. במרוצת השבועות, החודשים והשנים חדל החלום להיות מציאותי ונהפך להזיה רופסת, שלמרות הכל העניקה לי, לפעמים, שניות של הנאה לפני שנרדמתי. כל הזמן ידעתי כי סופי למות, מוקדם או מאוחר; עכשיו, כשנתחוור לי שאני עומד להישאר בחיים, היהיה לי למי לספר?

יכולתי לראות את העצבות ששרתה על פניהם של יוז׳ק, מניק וסמן. גם הם, כמוני, חרדו חרדה גדולה על שיחידים נותרו חיים מכל בני משפחתם.

במשך היום קרבו והלכו קולות הירי והנפץ ובתוך כך גברה נסיגת הגרמנים ונהפכה למנוסה. שיירות הצבא הגרמני נעו לאחור בדרך לא דרך והשהייה בשדה הפתוח נעשתה מסוכנת מאוד. נכנסנו אפוא בזהירות לבית קרפיוק. בערב גבר זרם הגרמנים הנסוגים – ראינום בעד החלון, נעים מי בעגלה ומי ברגל. הם הלכו בשקט, דומים לשיירת צוענים יותר

מאשר לצבא הגרמני המהולל, ואנו ישבנו בבית קרפיוק ולגמנווודקה בלי הרף, שכן לא ידענו כיצד להגיב על המתרחש. רצינו לשמוח, אך משהו בתוך־תוכנו בלם אותנו. רק המשקה חילצנו מהמבוכה בטשטשו ובערפלו את החושים.

סבאנו וצחקנו. הפחד סר מעלינו כליל – למרות שהגרמנים הנסוגים עברו על פני הבית שבו שהינו ויכלו להיכנס פנימה מדי רגע, לתפסנו ולהרגנו ברגע האחרון על סף השחרור. פתאום קם מניק ויצא החוצה. חשבנו שיצא לעשות צרכיו, אך משבושש לחזור יצאנו יוז׳ק ואני לראות מה אירע לו ונדהמנו לראותו עומד ליד עגלה, שגרמני יושב בה. הוא החזיק ברסן הסוסים ושוחח עם הגרמני.

״דויצ׳לנד קפוט! – גרמניה מחוסלת – תן לי את הסוסים שלך!״ אמר מניק לחייל הגרמני, והוא, שרובה היה תלוי על גבו ורימונים תקועים בחגורתו, צעק: ״הַנס, זִי ווֹלֶן דִי פֶּרְדֶה שְׁטוֹלֶן! (הַנס, הם רוצים לגנוב את הסוסים).

באותו רגע קפצנו ותפסנו את מניק ומשכנוהו לאחור בכל כוחנו. אך הוא, שהיה שיכור, כעס ואמר, שהנה יכול לקחת את הסוסים מהגרמני – ואנו הכשלנו את הדבר.

בבוקר העירונו התפוצצויות, שזיעזעו את הבית. צפינו החוצה. שום גרמני לא נראה. יצאנו בזהירות את הבית ולא ראינו נפש חיה אף שהיום היה קיצי, בהיר וחם. והשמים תכולים. בני משפחת קרפיוק הסתתרו בחפירה של תפוחי אדמה, במרחק־מה מהבית, ואנו עמדנו בשדה, לבדנו, כאדוני השטח, מנסים לקרוא את הקרב. היינו בתווך בין שני הכוחות. פגזים חלפו מעלינו בשני הכיוונים, אך הקרב העיקרי התנהל על גבעה צדדית, שם ראינו פגזים מתפוצצים בלי הרף על רקע ירי מקלעים. כמה פגזים נפלו בקרבתנו ופתאום נחת פגז והתפוצץ בסמוך מאוד אלינו. הדף האויר הלם בנו ואבנים קטנות וגושי עפר נפלו עלינו. רק בשלב זה עמדנו על גודל הסכנה. מה טעם למות מוות אווילי מפגז מקרי דקה לפני השחרור? קפצנו מהר לתוך מכתשי פגזים ובתוך כך ראינו עשרות ואולי מאות פגזים בוערים כלפידים עפים מעלינו ונוחתים על הגבעה, שכוסתה מיד בתמרות עשן. אלה היו טילי ״קטיושה״. אחר־כך נשתרר שקט. תחילה לא ראינו דבר אך פתאום שמענו שעטת סוסים. שלושה פרשים רוסים נעו לעברנו במהירות ואך בקושי עצרו לידנו. פני החיילים הרוסים היו פני ילדים, אך הארשת היתה רצינית. לבושם היה דל ועל חזותיהם – מקלעונים. רצינו להתנפל עליהם בחיבוקים ובנשיקות, אך הם

רק שאלו אם יש גרמנים בשטח והמשיכו לדהור קדימה. התנפלנו אפוא זה על צואר זה ופרצנו בבכי. אנחנו חופשים!

הצבא הסובייטי חלף על פנינו ביעף, דולק אחר הצבא הגרמני הנסוג. החיילים הרוסים לא דמו כלל לאנשי הצבא הגרמני, שראינום נכנסים ללודז׳ במדים נאים, מצוידים היטב מכף רגל עד ראש. לבושם של הרוסים היה דל וציודם נראה עלוב. ראינו חיילים, שרוביהם היו חגורים בחבלים ולא ברצועות עור. אבל הצבא הזה לחם וגבר על הגרמנים. בירכנו את החיילים הרוסים לשלום, אך הם לא שמו לבם אלינו ואך מעטים השיבו על ברכותינו.

היינו חופשים, אך לא ידענו מה לעשות. שוטטנו בדרכים לאור היום, ללא מטרה, אך ורק כדי לטעום את טעם היותנו גלויים לעיני כל בלי שמץ פחד. משפחת איכרים באה לקראתנו ובהגיעם עדינו החלפנו ברכות כמו לא הָיה דבר פשוט וטבעי מזה, אך לנו היתה זו חוויה חדשה ואילו הם נעצו בנו עיניהם ולי נדמָה, שפחדו מאיתנו. היום נטה לערוב ואנו חזרנו לבית קרפיוק. סמן אמר, שעליו למהר ולהצטרף לצבא הסובייטי, כדי להספיק ללחום בגרמנים. על טענתנו כי אל לו למהר, נהיה נא לפני כן מעט יחד ונשמח בהצלתנו, השיב כי הוא חייל רוסי ומקומו בצבא. ליוז׳ק ולמניק היו שני דודים שהסתתרו אצל איכרים והם רצו ללכת להתראות אתם למחרת הבוקר. עייפים מלילה בלי שינה ומיום גדוש אירועים, סעדנו ערבית, שתינו וודקה ושכבנו לישון באסם.

התעוררתי בשעת בוקר מאוחרת. איש לא הפריע לי לישון. יוז׳ק ומניק הלכו לדודיהם. סמן לא היה – נראה, שהלך לברר מה עליו לעשות כדי להתחייל מחדש. בצאתי את האסם ראיתי זקיף רוסי מזוין ברובה אוטומטי ניצב ליד פתח הבית. נכנסתי פנימה ונתחוור לי, שהבית נהפך למרפאה. ריח של חומר חיטוי ותרופות עמד באויר, ואשה במדים ועליהם חלוק לבן – רופאה, כנראה – טיפלה בקצין שישב על כיסא. גופו העליון של הקצין היה חבוש והרופאה חבשה לו גם את ידו. הקצין היה ככל הנראה היה בכיר, שכן פעם בפעם נכנסו קצינים פנימה, הצדיעו ועמדו דום לפניו ודיווחו לו.

קרפיוק נכנס לחדר ואמר לקצין: ״אתה רואה את הנער הזה? הוא יהודי שברח ממחנה ההשמדה סוביבור והסתתר פה.״

הקצין הביט בי והמשיך לשבת בפנים קפואות. הרופאה נעצה בי מבט ארוך ורך עד שבאתי במבוכה. שמחתי להיות בחדר, בקרבת החיילים

הרוסים, ולא יכולתי לגרוע עין מהרופאה, אשה כבת שלושים ומעלה, מלאה אך לא שמנה, פניה פני מלאך או פסל יווני – מגולפות, ורודות, חלקות כמשי ללא רבב, שערותיה החומות אסופות לאחור, עיניה שחורות, גדולות, בגדיה מגוהצים ומבריקים בנקיונם והחלוק הלבן מבליט את יופיה. ברגע מסוים, כשנשארנו הקצין הפצוע ואני לבדנו בחדר, פנה אלי לפתע ביידיש ואמר: "קוּם אַהער, יִנְגֶלֶה" – בוא הנה, נער. צמרמורת עברה בגווי. יידיש מפי קצין רוסי בכיר? ניגשתי אליו והוא נטל את שתי ידי והביט בי בעיניים רכות ושאל: "נשארו הרבה יהודים?"

"אנחנו נשארנו ארבעה, ואני יודע על עוד שלושה שנשארו בחיים," אמרתי. הוא הביט בי וניענע ראשו ואני רציתי להמשיך לדבר אתו, עם הקצין היהודי, אך הוא שינה לפתע טעמו והתנתק ממני ומבטו חזר להיות קפוא. שיחתנו תמה.

הקצין יצא את הבית. הרופאה טיפלה בעוד כמה פצועים קל ומשהתרוקן החדר וחייל אסף את הציוד והוציאו מהבית קראה לי הרופאה, שנשארה יושבת אל השולחן, וביקשה שאספר לה את קורותי. לא ידעתי במה אתחיל, גם לא ידעתי מה רצונה לשמוע, ומשראתה שאני מתקשה לפתוח ביקשה בעדינות, שאספר לה על עצמי ועל משפחתי.

התחלתי לספר בהססנות על משפחתי שלפני המלחמה, אט אט גבר שטף דיבורי ופתאום הרגשתי דחף לספר לאשה זו כל שעבר עלי בחמש שנות המלחמה. היא ישבה מולי ולא גרעה ממני עין, בלעה כל מלה בלי להפסיקני תוך שארשת פניה, משתנה מחיוך קורן לחוורון אפרורי. עיניה מלאו דמעות ועד מהרה, חרף מאמציה, פרצה בבכי.

השתתקתי והבטתי בה. לא הבנתי על מה היא, קצינה רוסיה, בוכה. האשה מחתה דמעותיה ואמרה: "גם אני יהודיה!" היא חיבקה אותי בחוזקה ונשקה לי ואחר־כך קמה ואחזה אותי בידי וביקשה שאבוא עמה. בדרך סיפרה, שהיא תושבת העיר אסטרחן שעל חוף הים הכספי. בעלה מהנדס חשוב ומרותק למפעל, ולכן אינו משרת בצבא. הגענו למפקדה. הרופאה הציגה אותי לפני עמיתיה והכל הסתכלו עלי כעל מוצג משונה עד שהרגשתי לא בנוח. היא הביאה אותי למטבח שדה, שוב הציגה אותי וביקשה שיתנו לי הרבה אוכל. ישבנו שנינו לאכול, אך היא לא שמה דבר בפיה ורק הביטה בי ולחשה: "אכול, בני, אכול."

לא הייתי רעב, אך לא יכולתי לסרב לה ודחסתי לתוכי את האוכל, לשביעות רצונה. אחר־כך אמרה: "עכשיו אני צריכה להסדיר, שישלחו

אותך בצו צבאי מיוחד ישר לאסטרחן, אלי הביתה. אסור שתישאר פה, על האדמה הארורה הזו, יום אחד נוסף.״

ניסיתי להגיד לה, שאין בדעתי לנסוע לשום מקום, שאני נמצא כאן עם עוד שלושה חברים, שעמם יחד עשיתי בגיהינום ואני לא אעזבם; שאני צריך, קודם כל, לחפש אחר מישהו מבני משפחתי שאולי שרד בחיים, אך היא השיבה לי כי נדבר על הכל כשניפגש שוב בעשר בלילה, אחרי שתגמור את כל הסידורים.

כשחזרתי לבית קרפיוק מצאתי שם את סמן ושמחתי לראותו. היה זה כמו לחזור מחלום למציאות. הוא סיפר לי כי נצטווה להתייצב במפקדה שבחלם, שם יחויל שנית, אך לפני צאתו לשם רצונו לראות את יוז׳ק ואת מניק. שני האחים טרם חזרו, ובינתיים סיפרתי לו על פגישתי עם הקצין היהודי ועם הרופאה היהודיה ועל רצונה לשלוח אותי לאסטרחן.

סמן צחק את צחוקו הציני המוכר לי. ״מהר מאוד מצאת הורים חדשים,״ אמר ואחר־כך הרצין והוסיף: ״סע, שם בוודאי יהיה לך טוב.״

בעשר נפגשתי עם הרופאה. היא היתה נסערת. לאור הירח ראיתי שפניה עצובות והיא על סף בכי.

״אתה יודע – אמרה – גם אצלנו יש אנטישמים. מפקד החטיבה שלנו, שהוא אדם טוב, לא נמצא פה. הוא כבר נע קדימה. הוא בחזית. הוא היה מסדר את הנסיעה שלך בלי בעיות. אני פניתי לסגנו, אך הוא אמר שזה לא עניין צבאי דחוף ולכן אין צורך לשלוח אותך בהפניה מיוחדת. ההתחננתי לפניו, אבל לשוא. מחר, לפנות בוקר, אנחנו זזים מפה ואני לא יודעת מה לעשות.״

היא היתה כה אומללה עד שרחמי נכמרו עליה אף שלא עלה כלל בדעתי לנסוע לאסטרחן. כשאמרתי לה, שבין כה וכה לא הייתי נוסע, שאלה מדוע. הבהרתי לה שעלי לחפש ולהיוודע אם נשאר מישהו ממשפחתי בחיים, וחוץ מזה, אם כי איני יודע למה, איני יכול להסתלק ולהינתק מהכל; אני צריך זמן, אני צריך להבהיר לעצמי היכן אני עומד, אני גם לא אעזוב את חברי.

הקצינה השתדלה לשכנע אותי להיענות להצעתה ואמרה: ״ראה, בולק, אני רופאה ובעלי מהנדס חשוב. המלחמה עומדת להיגמר ואני אחזור הביתה. יש לנו באסטרחן בית יפה. לא חסר לנו דבר. אך אין לנו ילדים. ואתה, בולק, נשארת בחיים בנס ועברת גיהינום נורא, ואתה עוד כל כך צעיר. אתה עוד ילד. אצלנו תוכל לקבל כל מה שתרצה. תוכל ללמוד. אנחנו נעזור לך להדביק את הפיגור של השנים שהפסדת. אתה

תגדל ותהיה אדם חשוב. ומהבית שלנו נוכל לחפש יחד את משפחתך.״
שתקתי. אחרי כמה דקות של דומיה ביקשה הרופאה שאמשיך לספר לה על קורותי. נעניתי לה. דיברתי ללא הפסק כמה שעות. לא פסחתי בסיפורי על שום תקופה, כאילו הייתי חייב לספר הכל, והיא ישבה מולי, לא גרעה ממני עין ומדי פעם מחתה דמעה מעיניה.

אפלה כבדה ירדה על הארץ ובישרה שהשחר עומד לעלות. סיימתי את סיפורי. השתרר שקט. הרופאה הוציאה מכיסה פיסת נייר שעליה רשמה את המענים ומספרי הטלפון של ביתה ושל בית אחותה באסטרחן, נתנה אותה בידי ואמרה: ״אני חייבת לנוע לחזית, אבל בקרוב המלחמה תיגמר ואני אחזור הביתה. ואתה, בולק, סע לאסטרחן. ביתנו שלך. אתה תהיה לנו כבן.״

שנינו ידענו שאני לא אסע לאסטרחן וכי אחרי פרידתנו לא נתראה עוד לעולָם. היא נתנה לי חבילה ובה חולצה לבנה, מגבת ופיסת סבון והתנצלה שאין בידיה דבר נוסף לתתו לי. מהכפר נשמעו קריאות תרנגולים. באופק כבר נראה פס אפור שהתבהר והלך. עמדנו שנינו זה מול זה, מתקשים להיפרד, ופתאום קרבנו והתחבקנו בחוזקה. היא כיסתה פני וכל ראשי בנשיקות, ואני החזרתי לה נשיקות.

ביום הראשון לשחרורי הוצפתי אהבה שופעת.

חזרתי לאסם של קרפיוק, ראשי סחרחר עלי. שכבתי ליד סמן בתוך הקש הטרי והריחני וניסיתי לחשוב על היום שעבר עלי, אך נרדמתי מיד. סמן העירני, כעוס על יוז׳ק ומניק שעדיין לא חזרו ומעכבים בעדו. ״אני מפחד,״ אמר, ״שהמלחמה תיגמר ואני לא אספיק להשתתף בה. אני רוצה להגיע עד ברלין. אין לי יותר סבלנות לחכות להם. אני נוסע לחלם. אתה תחכה להם פה ואני אחכה לכם בחלם.״

סמן הלך ואני חזרתי ונרדמתי. התעוררתי בצהרי יום. יוז׳ק ומניק טרם חזרו. בבית קרפיוק היתה רק אשה זקנה – כל בני המשפחה עבדו בשדה. הרגשתי את עצמי בודד וזנוח. מה שהתרחש רק אתמול נראה רחוק. לא היתה לי סבלנות להמתין בחיבוק ידים לשובם של יוז׳ק ומניק. הייתי גם מודאג במקצת לשלומם אף שידעתי כי אין בכך טעם, שכן הגרמנים כבר לא היו. יצאתי לשוטט, ואפשר שביקשתי ללכת לקראת שני חברי כשם שבילדותי הלכתי להקביל את פני אבי, כשעמד לחזור הביתה ממסע. צעדתי בחופשיות גמורה, מתבונן בנוף היפה, אך בתוכי פנימה הרגשתי ריקנות וחוסר מנוחה. עד עכשיו היה לי למה לקוות.

היתה לי מטרה ברורה להגיע אליה. עכשיו, משהגעתי למטרה, לא ידעתי מה מצפה לי ולמה עלי לקוות ולחתור. תמונת הקצין היהודי הפצוע והמלים היחידות שהוציא מפיו ביידיש: "האם נשארו הרבה יהודים?" חזרה ופקדה אותי ודמות הרופאה לא משה ממחשבתי לרגע. משפתי לא סר מגע לחייה החלקות, הצוננות, ובנחירי עמד ריח הסבון שהדיפה...

פתאום שמעתי מרחוק רעש גלגלי עגלות חורקות וצהלת סוסים. שיירה צבאית התקדמה לקראתי. לפי הכובעים הרבועים זיהיתי יחידה פולנית. בראש רכב קצין פולני ואחריו פרש נושא דגל פולני אדום לבן.

עמדתי בשולי הדרך. הקצין בירכני בפולנית ושאל לשלומי, ואני נפנפתי בידי – הייתי יחיד שקידם שם בברכה את הצבא הפולני החוזר למולדתו. פתאום קפץ מישהו מסוסו, ניגש אלי ושאל אם אני יהודי, באמרו שזיהני מיד ככזה. כשעניתי בחיוב הצטעק: "יהודי!" ובבת־אחת עצרה השיירה כולה, חיילים קפצו מעגלות ומסוסים ורצו אלי, הקיפוני מכל עבר, דיברו כולם יחד, מי יידיש ומי פולנית ושאלו מה קרה ליהודים מהעיירות שלהם, אולי נתקלתי במשפחותיהם? איך נשארתי בחיים? הנשארו עוד כמוני?

המהומה שנוצרה עוררה את הקצין שרכב בראש לבוא ולשאול לפשר ההתקהלות. הוא פקד על אנשיו לחזור מהר לשיירה ולהמשיך בדרכם, ובתוך כך אמר לי קצין יהודי, שהיחידה תחנה ללינת לילה ליד הכפר וביקש שאבוא לשם לפנות ערב. גם החיילים היהודים ביקשו שאבוא לבקרם. הייתי נרגש מן הפגישה עם יהודים רבים כל כך ותהיתי אם כל הצבא הפולני מורכב מיהודים. בחוסר סבלנות חיכיתי לפגישה איתם. שוב לא הרגשתי את עצמי בודד.

לפנות ערב, לקראת צאתי אל החיילים היהודים, התרחצתי ולבשתי את החולצה הלבנה שקיבלתי מהרופאה, וריח סבון ונקיון אפף אותי. כמה חיילים חיכו לי לפני המחנה והביאונו למרכזו, שם שוב ניגשו אלי רבים ובפיהם שאלות על קרוביהם, על ערים ועיירות, מניין אני ואיך נשארתי בחיים. הגיע זמן ארוחת הערב. קצין יהודי הביא לי קערית אוכל וישב לאכול איתי. מישהו הרחיק מעלי את החיילים, לבל יפריעו לי לאכול, אבל חיילים באו בלי הרף והביאו לי עוד ועוד אוכל. עם לילה התאספו שם כמה מאות חיילים יהודים. ישבו בחצי גורן וקצין יהודי שאירגן את ההתכנסות אמר: "הנער בולק, שנשאר בנס בחיים, יספר לנו מה שראו עיניו."

השתרר שקט. לא ידעתי מה לספר, במה להתחיל. אך אתמול סיפרתי

לרופאה לילה תמים מה עבר עלי – ועכשיו לא ידעתי מה אספר. לבסוף פתחתי וסיפרתי על גטו ורשה, אך הרגשתי שאיני מצליח לתאר את הדברים ועברתי מהר לסוביבור. סיפרתי איך הושמדו שם מאות אלפי יהודים במכונת ההשמדה המשוכללת שהקימו הגרמנים, סיפרתי על המשלוחים השונים שהגיעו לסוביבור ממקומות שונים. כל אימת שהשתתקתי יכולתי להרגיש בשקט המתוח, ראיתי את הכאב על פני שומעי, את עיניהם הלחות מדמעות. המשכתי לספר, קופץ מענין לענין ללא סדר. חשתי דחף לספר הכל, וכשסיפרתי על המרד ועל הבריחה שמעתי רחש הקלה והבחנתי בעיניים הנוצצות של האנשים. אחר־כך המשכתי וסיפרתי מה קרה אחרי המרד, וכשסיימתי נשתרר שקט מוחלט לכמה דקות. איש לא שאל דבר. רק כשקמנו להתפזר חזרו ובאו אלי חיילים והמשיכו לשאול אם במקרה ידוע לי דבר־מה על קרוביהם. כולם לחצו את ידי וחיבקוני ושני קצינים ליווני עד בית קרפיוק. לפני שנפרדנו נתנו לי זוג מכנסיים וחולצה חדשים, וביקשו שלא אלבשם לפני עזבם את המקום.

יוז׳ק ומניק חזרו מלאי מרץ ותוכניות לעתיד. הם היו בחלם, פגשו שם חמישה־עשר יהודים שנשארו בחיים בבית־הסוהר העירוני וקיבלו לידיהם בית גדול, שבו התמקמה לפני כן מפקדה גרמנית. יוז׳ק הביא לשם את דודיו. מניק החליט להתנדב לצבא הפולני ולעזור בבניית משטר סוציאליסטי חדש בפולין. יוז׳ק השתדל מאוד לשכנעו לבל יתגייס, בטענו כי לאחר שנשארנו בחיים אל לנו להיקלע מרצוננו לסכנות חדשות, אך מניק היה נחוש בדעתו להתגייס לצבא. יוז׳ק כבר הספיק לעשות כמה עסקות. הוא קנה אצל חיילים רוסים בגדים, שילם להם בוודקה ומכר את סחורתו לפולנים. הוא קנה בזול אבני מצת, שלא היו בנמצא, ומכרן במחיר גבוה פי עשר. בכיסו כבר רישרש כסף והוא הביא מתנות למשפחת קרפיוק, ובשביל ינקה ויולה.

למחרת, השכם בבוקר, נפרדנו מעל משפחת קרפיוק והלכנו לינקה ויולה. ההתרגשות ההדדית בעת פגישתנו היתה גדולה, כאילו לא התראינו שנים רבות. שתי הנשים בכו וצחקו חליפות ויולה אמרה, שהיתה משוכנעת כי היא וינקה לא יראונו עוד לעולם. יוז׳ק אמר לה, שאנחנו נוסעים לחלם, וכשנסתדר נביא את שתיהן לשם, אך דבריו אלה העציבו את ינקה, שאמרה: ״תמיד ידעתי, שכאשר המלחמה תיגמר יוז׳ק יעזוב אותי. הוא כבר ימצא לו יהודיה ויתחתן איתה. לי יש רק בקשה

אחת, תן לי להיות עוזרת בית אצלך. אני לא אפריע לכם. אני אשרת אותך ואת אשתך..."

יוז'ק הבטיח לינקה וליולה, שמייד לאחר שנסתדר בחלם נביא אותן לשם "ונעשה חיים משוגעים." סמן ואני אישרנו זאת, ועם זאת אמר לנו לבנו כי אנו נפרדים מהן לתמיד וההרגשה היתה קשה. השתיים בכו.

למרות שהכרתי מקרוב את יוז'ק, מניק, שייע הגנן ועוד כמה מתושבי חלם – כולם אנשים מן הישוב ואחדים מהם פקחים וממולחים – נתקבעה חלם בתודעתי, מילדותי, כעיר קטנה ונידחת, שתושביה טיפשים ותמהוניים. עתה השתוקקתי לראות עיר זו במו עיני ולאבחן בה ראיות למעשיות ששמעתי מכבר על "חכמי חלם".

חלם

סתיו 1944 – חורף 1944

הלכנו ברגל כמה קילומטרים עד לכביש המוליך לחלם – הכביש שאת רעש כלי הרכב הגרמניים שנסעו בו היינו שומעים בלכתנו בלילות מיער ליער. עתה יכולנו לעמוד ולהסתכל בשלווה גמורה מקרוב במכוניות הרוסיות שחלפו בו. יוז׳ק שלף בקבוק וודקה ונפנף בו ובתוך שניות עצרה לנו משאית עמוסה. יוז׳ק הניח למניק לשבת בתא הנהג, ואנחנו טיפסנו והסתדרנו בין פריטי המטען. עיבורי חלם דמו מאוד לעיבורי לודז׳ – משקי איכרים קטנים, צפופים, בתי מלאכה ומפעלי חרושת ספורים – לרגע נדמָה לי, שאני חוזר הביתה בתום מסע ארוך. עד מהרה היינו בתוך העיר. המשאית עצרה. ירדנו ברחוב שקט, שאך אנשים מעטים נראו בו. הרגשתי זרות מפחידה. העיר היתה שונה כליל מזו שתיארתי לעצמי; היא גם לא דמתה לעיירות יהודיות שהכרתי.

צעדנו שלושתנו ברחוב, וכל שעבר לידנו הביט בנו כעל יצורים משונים, אולי בשל לבושנו ומראנו, אולי בשל היותנו יהודים, שכן זה מכבר לא נראו יהודים צועדים ברחובות חלם בחופשיות. אמנם יוז׳ק ומניק לא דמו ליהודים, אבל לגבי לא היה מקום לטעות, והכל תהו, בוודאי, מניין הופיע יהודי. מכל מקום, הייתי חדור תחושה שמכל חלון ומכל פתח מסתכלים עלי, נועצים בי עיניים עד שרציתי לברוח חזרה ליער, לשדות, אל ינקה ויולה.

בהגיענו לבית שבו שוכנו חמישה־עשר היהודים, יצאו כולם לחצר לקראתנו. הם כבר הכירו את יוז׳ק ומניק, ובראותם אותי שאלו ״זה הנער מסוביבור?״ והתנפלו עלי בשאלות – אולי הכרתי את קרוביהם? אולי נשאר מישהו בחיים? תוגה ירדה על כולם לשמע תשובותי, ועם

זאת היה טוב להימצא בין יהודים ולשמוע יידיש מדוברת סביבך בלי הרף. החצר והבית העלו בזכרוני את הבית והחצר שבגטו ורשה, אף שלא היה דמיון חיצוני ביניהם.

דודתו של יוז׳ק, שהסתתרה שנתיים במרתף, בבית איכר, ולא ראתה קרן אור במשך כל התקופה הזאת, התקשתה עתה להימצא באור ועיניה היו עצומות למחצה כל הזמן. היא ובעלה היו שדופי גוף, עיניהם שקועות עמוק בחוריהן, גופם כפוף, הליכתם משונה. האשה, חייכנית, נהגה בי בחמימות והחליטה שאני שייך למשפחה ואישן בדירתם. יוז׳ק נתן לי כסף ושלח אותי לקנות סיגריות. שער החצר היה פתוח. לא עמד שם שום שומר גרמני. הייתי אדם חופשי, לא היה לי ממה לפחוד, ובכל זאת לא חשתי רצון לצאת לרחוב ובעשותי זאת שוב הביטו בי אנשים והתלחשו ביניהם. נכנסתי לחנות מכולת. הנשים שהיו שם הביטו בי בעינים תמהות. החנווני נעץ בי מבט ואמר: ״פַּן יֶסְט ז׳ידֶם״? – אדוני יהודי? אך זו לא היתה שאלה. החנווני כמו אמר: אני יודע שאתה יהודי, אבל כיצד זה שאתה חי? הכל הביטו בי וחיכו לתשובתי.

״יֶסְטֶם ז׳ידֶם״ – אני יהודי – אמרתי, ואחת הנשים אמרה כמנצחת: ״אני תיכף הכרתי שזה יהודי!״

החנווני קרא לאשתו מחדר אחורי ואמר: ״יש לנו אורח. יהודי חי!״ ואותי שאל: ״איך הצלחת להישאר בחיים?״

אחת הנשים אמרה, ששמעה כי בחלם נשארו בחיים חמישה־עשר יהודים. הישרתי מבטי אל עיני הנוכחים במכולת והתרשמתי כי הבאתים במבוכה. כשעזבתי את המקום היתה לי הרגשה, שבהתמודדות פנים־אל־פנים עם קבוצת פולנים היתה ידי על העליונה. חזרתי משם בצעדים בטוחים. חשתי רצון לצעוק: ״אני ניצחתי במלחמה! אני נשארתי בחיים ואני לא מפחד מאיש!

סמן בא אלינו וסיפר, שלמחרת הוא נוסע להתייצב ביחידתו. הוא יכול לעשות זאת קודם, אך חש צורך עמוק לראותנו תחילה. לשווא ניסיתי אני וניסה יוז׳ק לשכנעו שלא להתגייס, לפי שעה. הוא נשאר בשלו. סמן היה לי כאח. עשרה חודשים היינו צמודים זה לזה כתאומי סיאם. ברגעים הקשים ביותר הבינונו איש ללב רעהו. עתה לא רציתי לאבדו. והרי כל מי שעזבני עד כה לא חזר עוד. פחד נורא פחדתי, ששוב לא אראנו לעולם.

אותו יום הגיעו אלינו יחדיו נער ונערה. שניהם נראו ״אריים״

טיפוסיים, מעולם לא הייתי חושד באחד מהם שהוא יהודי. הנער, בן גילי, יַנֶק שמו, היה רזה מאוד, אפו מחודד ונוטה מעלה, עיניו ירוקות, תקועות עמוק בפנים, לבושו מכובד, וחיוך תמידי על פניו. הנערה, וַנְדָה, צעירה ממני בשנתיים, היתה שמנמונת, ראשה עגלגל ככדור, עיניה תכולות, אפה זעיר וכמעט לא בולט מהפנים, שערות הפשתן שלה נופלות בשווה סביב ראשה. ונדה היתה לבושה סחבות ונראתה מוזנחת מאוד. כל אנשי הבית יצאו לחצר לראות את האורחים החדשים, ורק לאחר שהחלו לספר את סיפורם ביידיש פשוטה שוכנענו שאכן הם יהודים. הודות לחזותם ה"ארית" עלה בידי ינק וונדה לחמוק מן המוות. הם למדו לנהוג כפולנים לכל דבר – את כל התפילות הנוצריות ידעו על־פה – והתגלגלו ממקום למקום עד שהצליחו למצוא מקלט אצל איכרים, וביד המקרה – באותו כפר. שניהם היו נפגשים זה עם זה בשדה, כשהיו מוציאים את הפרות למרעה. איש מהם לא ידע שמשנהו יהודי, וכל אחד מהם העמיד פני נוצרי עד שיום אחד רצה ונדה בעקבות פרה שברחה מהעדר, מעדה ופצעה את רגלה. כשצעקה מכאב מיהר אליה ינק, ובראותו את הדם הזב מרגלה פלט בלא משים ביידיש: אוי, גוֹטֶנְיוּ! – הוי, אלוהים! הנערה נפתעה לשמוע מפי נער פולני מלים ביידיש, ושאלה אותו מניין הוא יודע שפה זו, וינק שאל מניין לה שאלה מלים ביידיש. ונדה השיבה, שהיא יודעת כמה מלים ביידיש, שכן היו לה שכנים יהודים, אך מאותו רגע חשדו השניים איש ביהדות רעהו. שניהם מצאו סתירות זה בסיפור זה וחקרו זה את זה בהמשיכם להעמיד פני לא־יהודים, עד שלבסוף, מקץ שעה ארוכה, גילו זה לזה שהם יהודים. מאז הוקל להם בהתמודדותם עם הסביבה, שכן יכלו לעזור זה לזה.

ונדה חיתה חיים קשים מאוד אצל האיכר שבביתו נקלטה. האיכר העבידה משעת בוקר מוקדמת ועד רדת הערב ללא הפסק ועתה נראתה ירודה מאוד. דודתו של יוז'ק לקחה אותה מיד תחת חסותה וסידרה לה מקום לינה בחדר שבו הלינה אותי.

ינק הצטרף ל"ארמיה קריובה", ארגון הפרטיזנים הפולנים הימניים, שהיו גם שונאי יהודים. ארגון זה לא קיבל יהודים לשורותיו ולא אחת הרגו יחידותיו יהודים, כשנתקלו בהם ביערות. ינק הצטרף לארגון זה מפני שהאיכר שבביתו שכן היה מאנשיו. בהיותו נער זריז ופיקח ובעל תעוזה חריגה, הצטיין כלוחם וביחוד הפליא לגנוב נשק ותחמושת מן הגרמנים. הוא היה אהוב על הפרטיזנים וגם מארחו נהג בו בכבוד.

יום אחד תפסו גרמנים את ינק בנסותו לגנוב תחמושת מתוך טנק והפקידו עליו שמירה חזקה. כשנודע למפקדת הפרטיזנים שינק נתפס, וכי למחרת יועבר לחקירה בגסטפו, פחדו שמא יעלה בידי חוקריו לחלץ מפיו את שמות כל אנשי המחתרת ולכן תקפו בלילה את המשמר הגרמני, במטרה לשחררו או להרגו, ובלבד שלא יפצה פיו. בהתקפה על המשמר נהרגו כמה גרמנים וכמה פרטיזנים. ינק עצמו הצליח לברוח ושמו יצא כגיבור. איש מן הפרטיזנים לא ידע, שהציל נער יהודי.

בערב התאספנו כולנו יחד. היינו עשרים ושלושה. שררה הרגשה, שרק אנחנו נשארנו חיים מתוך רבבות יהודים תושבי חלם והסביבה, ועם זאת קיווינו כי בימים הקרובים יצטרפו אלינו ניצולים נוספים, בדומה לינק ולוונדה. היותנו קבוצה גדולה חיזק את רוחנו. דודתו של יוז׳ק הגישה לכולנו מרק, שהזכיר משהו מלפני שנים, משהו מהבית. אכלנו ושתינו וודקה. ארבעתנו – יוז׳ק, מניק, סמן ואני – ישבנו סמוכים זה לזה. ידענו כי למחרת הבוקר ניפרד מסמן, אך בינתיים הרגשנו בטוב בשבתנו בצוותא. אט אט נתחממו הלבבות ונפתחו הפיות ועד אור הבוקר סופרו סיפורים לא־ייאמנו על קורותיהם של האנשים בימי הכיבוש הגרמני.

הצבא הסובייטי המשיך להכות בגרמנים ולדחוק אותם מערבה עד ורשה. הרוסים כבשו את מזרח ורשה – חלקה של העיר הקרוי פְּרַגָה – ועצרו על שפת הוויסלה. בחלם לא הרגשתי שהמלחמה נמשכת חוץ מהפעמים המעטות שמטוסים גרמניים הגיחו, בעיקר בלילות, להפציץ אתרים רגישים. אנשים ירדו למקלטים, אך אני אהבתי להסתכל ולעקוב אחר הזרקורים הגדולים שחיפשו אחר המטוסים הגרמנים ואחר תותחי הנ״מ שירו לעברם.

כשראיתי פעם ראשונה קבוצת שבויים גרמניים מובלים ברחוב איבדתי את עשתונותי, פרצתי לתוך השורות והרבצתי להם בכל כוחי. בעטתי באחד והוא התחיל לבכות. שני חיילים רוסים מיהרו אלי וסילקוני משם בצעקות, אך אנשים שעמדו בשולי הדרך מחאו לי כפיים. פתאום נתקפתי מבוכה ומבוייש ברחתי משם מהר.

במהלך הימים הבאים הצטרפו אלינו יהודים יחידים שבאו מיחידות פרטיזנים וממקומות מיסתור למיניהם, וביניהם בעלי חזות פולנית, שבאמצעות מסמכים מזוייפים חיו כפולנים לכל דבר – רובם היו נשים, אך נמצאו ביניהם גם גברים מעטים, שהסתירו את יהדותם ואפילו

נותחו ניתוחים מסובכים, כדי למחוק כל זכר ליהדותם.

כל יהודי שבא אלינו לחלם התקבל כגיבור שהצליח לנצח את הגרמנים ונשאר בחיים. כל אחד הגדיל את קבוצת הניצולים בשיעור ניכר, אך ככלות הכל היינו יחידים ששרדו מעם שלם. במרוצת הימים התחילו להגיע אלינו יהודים גם מעברו המזרחי של הנהר בוג. הללו היו רובם אנשי יחידות פרטיזנים. חלקם נשארו עמנו בחלם, חלקם המשיכו דרכם ללובלין. הבית נתמלא עד אפס מקום. אנשים ישנו בכל פינה פנויה על הריצפה. אחרים מצאו להם מקום בבתים שכנים אבל המיפגש של הכל היה בבית "שלנו", שנקרא "הקומיטט". יהודים שהזדמנו לחלם, לרבות חיילים יהודים בצבא הפולני ובצבא הסובייטי, באו יום יום ל"קומיטט" לחפש קרובים, להיפגש עם יהודים ולשמוע מפיהם מה קרה. החצר המתה אדם כל שעות היום ומדי ערב היו הכל מתכנסים יחדיו, מספרים ומאזינים. תמיד נמצא מישהו שהביא וודקה ומשהו לאכול, והסיפורים קלחו זה אחר זה, כל סיפור כאילו נבדה מעולם הדמיון – ואיש מן המספרים או מן המאזינים לא נלאה משמוע.

יוז'ק לא ביזבז זמן. בכל מרצו התמסר למסחר – קנה ומכר כל דבר שהזדמן, קנה אצל חיילים ומכר לאזרחים, קנה אצל איכרים ומכר לחיילים. הוא הביא הביתה אווזים ותרנגולות ומילא את הבית מכל טוב. כיסיו תפחו מרוב כסף ואנחנו אכלנו ושתינו עד להתפוצץ. מניק, שלא רצה לחיות על חשבון אחיו הצעיר ולא ידע לעסוק במסחר, מיהר להתגייס לצבא הפולני חרף שידוליו של יוז'ק שלא יעשה כן. אני השתדלתי לעזור ליוז'ק ללא הצלחה יתרה. שנאתי את המסחר שכולו מבוסס על עמידה על המקח, אבל הייתי מוכרח להתפרנס למחייתי. למדתי להכיר את החיילים הזקוקים לכסף ומוכנים למכור כל שברשותם ובלבד שיוכלו לקנות וודקה. הייתי מחכה להם בפינה, לפני הגיעם לשוק, וקונה מידיהם את בגדיהם. לפעמים הציעו את הנעליים החדשות שלרגליהם ואני קניתין והשגתי להם נעלים ישנות, לבל יחזרו יחפים למחנה.

היה עלי להיזהר מפני המשטרה הצבאית הרוסית, שפעם רדפו אנשיה אחרי אך למזלי חמקתי מהם. יום אחד באו אנשי המשטרה הצבאית הרוסית לחצר "הקומיטט" לחפש אחרי והביאו איתם את החייל שממנו קניתי זוג נעליים חדשות, ולאחר שהוזהרתי לא ישנתי בבית כמה לילות. את הסחורה הייתי נותן ליוז'ק – הוא היטיב ממני להתמקח

ולמכור. אך כל שעשיתי אני היה כאין וכאפס בהשוואה למה שהספיק יוז'ק לעשות – הוא עמד בקשר עם ספקים למיניהם ועם כל סוחרי העיר, ושעה שלאחרים טרם היתה פרוטה לפרטה, היינו שנינו משופעים בכסף, אכלנו ושתינו בצורה מוגזמת וצירפנו אלינו כל מי שנזדמן לנו. לארוחת בוקר היינו אוכלים שנינו ביציה של עשרים ביצה וחצי קילוגרם נקניק, ועל זה התוספו כמה כוסיות וודקה. בצהריים היינו מחסלים אווז צלוי גדול ובלילה היינו ממשיכים לשתות ולאכול. למרבה הפלא לא התפוצצנו ולא חלינו.

אחרי שהתגייסו סמן ומניק איש לצבאו, התחזק-הקשר בין יוז'ק וביני ביתר שאת. כל אחד מאתנו הרגיש, שקשר זה הוא כל שנותר לו; חשבנו אז, שנישאר יחד לעולם. שנינו כמו רצינו להחזיק זה בזה בכל כוחנו, ואף על פי כן, בתוך־תוכי הרגשתי כי כוח נסתר מרחיקני מיוז'ק. בלי להרגיש נהפכתי לדמות פופולרית בין באי "הקומיטט", ככל הנראה בזכות עברי העשיר, שעליו הייתי מספר בהתכנסויות הליליות הממושכות. רכשתי לי ידידים רבים – לא היה איש ב"קומיטט" שלא הכירני ולא החליף אתי דברים, לא היה אירוע שלא השתתפתי בו, לא פתחו בקבוק וודקה בלי שהוזמנתי לשתות. התיידדתי במיוחד עם ינק, שנהפך עד מהרה לחברי הטוב. מאחורי מסווה של קשיחות עד כדי גסות התגלה ינק כנער עדין נפש ורגיש. שנינו אהבנו להתחמק ולשוטט לבדנו בעיר, ללכת יחד לקולנוע ואחר־כך להתבודד לנפשנו ולשוחח. סיפורינו ההדדיים על יקירינו היו סוד לא־מוסכם בין שנינו. בשכלנו תפשנו כי אין שמץ סיכוי שנמצא בחיים מי מבני משפחותינו ואף על פי כן קיווינו לנס. ינק היה מספר על משפחתו ומתאר לפני את אביו ואמו בפרטי פרטים – כל פרט ופרט תואר בהדגשה, כחשוב לאין ערוך – ובתוך כך היו מופיעות דמעות בזווית עיניו ואז היה משתתק באחת ואומר: "לעזאזל, מה פתאום אני מספר לך את כל זה? בוא, נלך לחפש משהו לשתות."

יום אחד ביקר בחלם הסופר היהודי־רוסי איליה ארנבורג. הוא בא בלווית עתונאים ממערכת היומון הממשלתי הסובייטי "איזווסטיה", שיצאו למסע איסוף עדויות על פשעי המלחמה הנאציים. בבוא המשלחת ממוסקבה לא נמצאתי בבנין ה"קומיטט" ואנשים נשלחו לחפשני ולהביאני שמה. השם איליה ארנבורג לא היה מוכר לי. נאמר לי רק שאנשים חשובים רוצים לראיין אותי. בחדר שאליו הוכנסתי היו הסופר, כמה עתונאים וצלם, ואנשי ה"קומיטט".

״זה הנער מסוביבור,״ הוצגתי לפני האורחים ואיליה ארנבורג פנה אלי ביידיש וביקש שאספר לו על מחנה סוביבור. רציתי לספר לו הכל – חשתי כי זו הזדמנות לספר לעולם את מוראות סוביבור – אך משום־מה לא נוצרה בינינו תקשורת טובה, אולי מפני שכבר הורגלתי, שבספרי הקשיבו לי שומעי בדריכות ולא שיסעוני בדברים, ואילו הוא, איליה ארנבורג, קטע דברי שוב ושוב בשאלות שלא מן הענין, כמו ביקש לומר ״זה לא חשוב; את זה אני כבר יודע.״ התרשמתי שהסופר אינו מעוניין לשמוע את כל סיפורי, ששאלותיו חשובות לו יותר, והדבר הפריע בעדי להתרכז ועורר בי תחושה כי איני מצליח לנסח דברי כהלכה. כשסיימתי הודה לי ארנבורג ואמר שהדברים שסיפרתי חשובים מאוד, שכן על העולם לדעת מה עוללו הנאצים, אולם אני יצאתי מהפגישה אתו בהרגשה שנכשלתי; שלא עלה ביד ליידע את העולם במה שחוויתי במחנה ההשמדה הנאצי.*

כעבור זמן־מה פקדה את חלם להקת הבידור של החזית הבלורוסית השניה, שמנתה יותר ממאה איש. כל חברי להקה זו היו בעלי דרגות וכולם לבשו בגדי קצונה מגוהצים ומצוחצחים. רבים מהם, לרבות מנצח התזמורת, היו יהודים והרבו לבקר בבית ה״קומיטט״. התיידדתי עמם חיש מהר.

יום אחד באו אלינו כמה מאנשי הלהקה אחוזי התרגשות והראו לי גליון ״איזווסטיה״, שבעמודו הראשון מובאת עדותי לפני איליה ארנבורג, ובמרכזה תמונתי, ואמרו שכבוד גדול הוא לי להופיע ב״איזווסטיה״ ומה גם בעמוד הראשון. השמועה פשטה במהירות ואנשים התאספו בחצר, נדחקו ונדחפו, ביקשו לראות את ״התמונה של בולק בעתון״. אחד מחברי הלהקה הצבאית קרא באוזני הנוכחים את המאמר, וככל ששמעתי את הדברים התרשמתי, שלאו דווקא אותם סיפרתי...

אנשי הלהקה לא הרפו ממני והכריחוני להצטרף אליהם ולבוא לאכסנייתם, שם נערכה לי קבלת פנים חמה. הכל הצטופפו סביבי, לחצו ידי, נשקו לי, עשוני לגיבור. המנצח הזקן של תזמורת הלהקה ניגש

---

* עשר שנים אחר־כך נתקל חברי מסוביבור מאיר זיס, בחנות ספרים משומשים בתל־אביב, בספרון ביידיש ושמו ״מערדער פאן פעלקער״ (רוצחי עמים), שיצא לאור במוסקבה, ב־1945, ובו עדויות שגבה איליה ארנבורג באותו מסע. בפתח הספר מובאת עדותי על סוביבור, הנושאת את שמי.

אלי, לחץ ידי בחמימות והגיש לי שני כרטיסים להופעת הבכורה של הלהקה. ב״קומיטט״ קינאו בי הכל בשל הכרטיסים הללו, ומה גם שהללו היו לערב הבכורה, ובשורה השלישית!

יוז׳ק, שעמו אמרתי ללכת למופע הלהקה הצבאית, לא נמצא בעיר שכן נסע לעסקיו וטרם חזר. ב״קומיטט״ התגוררה זה זמן־מה בחורה יפה, ״חברה׳מנית״, לבושה במדי הצבא הרוסי, שרכשה לה מעריצים רבים. היא היתה מבוגרת ממני – כבת שמונה־עשרה או תשע־עשרה – ואני לא העזתי לקרוב אליה. שמה היה רעיה, אך הכל קראו לה ״פרטיזנית״, שכן לחלם באה עם יחידת פרטיזנים שפעלה בעברו המזרחי של הבוג. פניה החלקות, עיניה הגדולות, שערותיה הגולשות סביב ראשה והחזה השופע שלה פעלו פעולתם גם עלי. אהבתי להזין בה את עיני. עתה, משהיו בידי שני כרטיסים, הזמנתיה להילוות אלי למופע והיא נענתה לי בשמחה. שנינו הקדמנו לבוא לתיאטרון העירוני – הקהל אך התחיל להתאסף בחזית הבנין – ואני אמרתי ל״פרטיזנית״ שאחזור מיד וניגשתי להטיל מימי באחת החצרות הסמוכות. לפתע זינק עלי כלב שהיה קשור שם בשרשרת ונעץ שיניו ברגלי. קפצתי לאחור, אך הכלב הספיק לפצעני ולא זו בלבד אלא שגם חצי מכנס נשאר בין שיניו. הייתי המום. הבחורה מחכה לי, ההצגה עומדת להתחיל – ואני איני יכול להופיע במצב זה בין אנשים. רצתי אפוא בכל כוחי ל״קומיטט״ – למזלי לא ראני איש בחשיכה – מצאתי באחד החדרים זוג מכנסיים של מישהו, לבשתים וטסתי חזרה. הגעתי לתיאטרון בדיוק עם היכנס האנשים לאולם, אך רעיה הפרטיזנית קיבלה אותי בפנים זועפות ושאלה: ״איפה היית?״ בדיתי לה מעשיה על חבר טוב שפגשתי במפתיע והייתי מוכרח ללוותו ל״קומיטט״. למרבה המזל לא נותר זמן להתדיין – שנינו נכנסנו לאולם וחיילת חמורת סבר נטלה מידי את הכרטיסים, בחנה אותם ואותנו היטב וחזרה ובדקה אותם ואותנו בחשדנות מכף רגל עד ראש, ולבסוף הוליכה אותנו למושבינו. האולם היה מלא מפה לפה, בעיקר בקצינים רוסים ופולנים, אך היו שם גם אזרחים עם נשותיהם, לבושים בגדי ערב, וניחוח בשמים עמד באויר. בשורות הראשונות ישבו אורחים רמי מעלה, קצינים גבוהים וחשובי העיר – וביניהם רעיה הפרטיזנית ואני.

כשישבנו, הרגשתי כאבים ברגלי וחשתי בדם הזב לאורך הרגל אל תוך המגף, אך לא זה היה הדבר שהדאיגני. הרהרתי רק במזל המשטה בי – הנה, כשכבר נקרתה לי הזדמנות נדירה שכזו לצאת עם רעיה

לקונצרט, להיות במחיצתה ערב שלם, רק שנינו לבדנו, ואולי, אחרי הקונצרט, נטייל ונשוחח ומי־יודע־מה־עוד – השתבש הכל: היא כעוסה עלי ולבטח לא תסלח לי על שנטשתיה. שתקתי וכמוני גם היא מילאה פיה מים. ידעתי, שכל מלה שאומר רק תרגיז אותה שבעתיים.

אל הבמה, לפני המסך, יצא קצין רוסי ואלומת אור נפלה על פניו. באולם השלך הס. הקצין השמיע דברי ברכה והציג את הלהקה ומנצחה לקול מחיאות כפיים. המסך עלה. על הבמה ניצבו המקהלה והתזמורת, שורות שורות ישרות כסרגל, כולם במדי קצונה רוסים זהים – הלבוש, הכובעים, המגפיים והחגורות דומים כולם כשתי טיפות מים. את רובם הכרתי מקרוב, אך בהיותם על הבמה התקשיתי לזהותם. המנצח הזקן תפס מקומו ושוב נשמע פרץ מחיאות כפיים, אך הרים מיד את שרביטו והתזמורת החלה לנגן מנגינה עצובה. זמרי מקהלה, שעמדו עד עכשיו ללא ניע, כפסלים, פתחו פיהם בשירה שקטה, כמעט בלחישה שתחילה כמו באה ממרחקים, אחר־כך גברה והלכה כרוח סערה קרבה ומתחזקת עד שנהפכה לשירה אדירה, מרעידת לב. המנצח ניצח בעדינות, וכמו במטה קסמים הפיק מהמקהלה שירה נפלאה. שעה שלמה, ללא הפסקה, השמיעו המקהלה והתזמורת שירי מלחמה וגבורה, שירי עם רוסיים, שופעי געגועים ואהבה, ואני ספגתי לתוכי את השירה הנפלאה, שכמוה לא שמעתי מימי, וכשהבטתי בפני רעיה ראיתי כי פג כעסה ואיננו. מבטינו הצטלבו והיא חייכה אלי.

בתום חלקו הראשון של המופע הוכרזה הפסקה והאנשים קמו ויצאו את האולם, אך אני לא חשתי רצון לצאת. היה לי טוב לשבת במקומי, צלילי המקהלה והתזמורת מתהדהדים בראשי, טוב לשבת ליד רעיה, לחוש את גופה בסמוך אלי. הייתי מאושר. לא רציתי לשנות דבר. פתאום הרגשתי כאב ברגל. פרשת הנשיכה נראתה לי עתה כדבר שקרה מזמן ואני סיפרתי לרעיה את סיפור המעשה והיא פרצה בצחוק שדבק גם בי. החלק השני של הערב היה מורכב בעיקר ממחולות עם יפים, שבוצעו בדיוק רב, וממערכונים שעשו לשחוק את הגרמנים; אך אותי כבשה המקהלה, שבשירתה הקסומה העניקה לי חוויה חדשה, שכמוה טרם ידעתי, ופתחה לפני עולם מוסיקלי חדש.

זה מכבר רצינו יוז׳ק ואני להביא את ינקה ויולה העירה, לחלם, לבלות איתן יחד, אף תיכננו לשכור להן במשך הזמן דירה בעיר ולעזור להן

להסתדר בה. לבסוף עלה בידינו להביאן לביקור. שתיהן, ינקה הגדולה ויולה חריפת הלשון, התנהגו בבואן לעיר בביישנות, כילדות קטנות. הבאנו אותן ל״קומיטט״ ואך דרכו רגלינו בחצר יצאו לקראתנו אנשים לראות מי ומי בבאים ומייד נמצא מי שהפטיר: ״איפה הם מצאו את הקופות האלו?״ לאנשים שנאספו סביבנו הסברנו שהשתיים הן שהחביאונו בביקתתן והצילו את חיינו. אנשים לחצו את ידיהן, אך בצד שמעתי אנשים שוחקים לנו. שתי הנשים לא הרגישו בנוח בסביבה זאת ויוז׳ק ואני לקחנון העירה, קנינו להן מתנות, סעדנו עימן יחד במסעדה והלכנו לראות סרט בקולנוע. בערב התאספו בדירה שלנו חיילים והביאו וודקה, השתיים הגזימו כלשהו בלגימה, יולה החלה לשיר שירי זימה תוך שהחיילים מסייעים לה ב״עשיית שמח״. יולה קירבה אותי אליה, חיבקה ונישקה אותי והכריזה בקול רם: ״בולק, הלילה אני ישנה איתך!״ הכל פרצו בצחוק ואני לא ידעתי לאן אשא פני מרוב בושה. הערֶב נמשך ואני נתפסתי לדאגה גוברת – איך יעלה בידי להתחמק מלישון עם יולה?

יוז׳ק וינקה נעלמו לאי־שם. החיילים המשיכו לשתות ולהשקות את יולה, ואני הירהרתי ביני לביני מה ילד לילה. לפתע קרבה אלי רעיה ואמרה: ״אני רואה שאין לך חשק לישון עם הזקנה הזאת. אז בוא לישון איתי בעליית הגג. אני פוחדת לישון שם לבדי.״

הצעתה של רעיה היכתה אותי בהלם. רעיה ישנה עד עכשיו עם חייל ששירת בעיר, ואני חשבתים לזוג. בימים האחרונים שמתי לב שהם כעוסים זה על זה, ועתה הבינותי שמשום כך היא מבקשת לישון איתי. אבל אני לא ידעתי כיצד ישנים עם בחורה. לא ידעתי איך נוהגים, איך מתחילים ואיך ממשיכים. עצם המחשבה ששנינו נשכב יחד גרמה לי התרגשות עזה עד שיכולתי לשמוע את הלמות לבי. פחד גדול נפל עלי שמא אהיה לצחוק בעיניה, ועם זאת לא הייתי מסוגל לסרב לה, ליפהפיה הנערצת, שכה חיבבתי.

״אל תפחד, בולק,״ אמרה לי רעיה שכמו קראה את מחשבותי. ״אני לא אעשה לך שום דבר, וזה רק הלילה, כי מחר בבוקר אני נוסעת מפה.״

הדוד והדודה של יוז׳ק פרשו לישון לחדר השני. בחדר הקידמי נמשכה המסיבה ואני שמחתי לראות שיולה מרגישה בטוב, מוקפת חיילים. פחדתי שאם אקח שמיכות תגלה יולה שאני הולך לישון במקום אחר, ואולי אף ייוודע לכולם שאני הולך לישון עם רעיה, אך איש לא

שם לבו אלינו. שכבנו שנינו על השמיכה, קרובים אך בלי לגעת זה בזה. רעיה סיפרה, שהחייל שעד עכשיו ישנה איתו נבל; היא אינה רוצה לראותו יותר ולכן היא עוזבת – מחר בבוקר בדעתה לצאת ללובלין. ״ועכשיו נישן,״ אמרה והסתובבה על צדה, מפנה אלי גבה.

איני יודע כמה זמן שכבתי במקומי ללא נוע, המחשבות מייסרות את גופי, רעיה שוכבת לידי רגועה, שקועה בשינה. הקיץ קרב לסופו. הלילות כבר היו קרירים והצינה חדרה לעליית הגג. בתנועה מהירה קרבה אלי רעיה פתאום, התאימה גופה לגופי וזרם מתיקות פשט בכל גופי. בלי לשנות תנוחה, הושטתי ידי לכסות את רעיה, ומתחת לשמיכה, במקרה, נחה ידי על מותניה ובלי להישמע לי המשיכה לגשש עד שנחה על שדיה. הדקתיה אלי בעדינות, נישקתי את גבה בעד החולצה ונרדמתי מאושר.

התעוררתי בשעת בוקר מאוחרת. רעיה כבר לא היתה לצדי. שיחזרתי את הלילה ורגשי בושה הציפוני. כעסתי על עצמי. יתכן שרעיה כבר נסעה, ומה שהיה נשאר סוד בינינו, אבל חשתי צורך עז לראותה בטרם תיעלם. בשעות הבוקר ליווינו יוז׳ק ואני את יולה וינקה בצאתן לחזור לביתן. כשנפרדנו הבטחנו להן לבקרן ולעשות בביתן כמה ימים. אחר־כך הלכתי ללוות את רעיה לתחנת הרכבת. נשאתי את מזוודתה הקטנה, העשויה דיקט, שהיתה קלה כמו היתה ריקה למחצה. רעיה לבשה את מדי הצבא הסובייטי ומעיל צבאי היה תלוי לה על זרועה. צעדנו בלי להחליף מלה. רעיה, שהיתה בעיני פרטיזנית מחושלת, בעלת בטחון עצמי רב, אדם שאינו יודע פחד מהו, נראתה לי לפתע ילדה מפוחדת שהוריה נטשוה והיא אינה יודעת דרכה הביתה. רכבת צבאית נכנסה לתחנה. רעיה חיבקה אותי, נשקה לי בחוזקה – וקפצה על קרון פתוח עמוס תותחים. חיילים רוסים הושיטו לה ידיים ומשכוה מעלה.

המלחמה עדין לא נגמרה. המפלצת הנאצית ספגה מכות מכל עבר. במערב לחמו צבאות הברית על אדמות איטליה וצרפת, דחקו והסיגו את הצבא הגרמני ״הבלתי מנוצח״ לתוך גרמניה. גרמניה הופצצה בלי הרף, יום ולילה, ועריה נהפכו לתלי חרבות. בחזית המזרחית עמד הצבא הסובייטי לאורך הוויסלה והתכונן למיתקפה גדולה, שיעדה ברלין. אבל היטלר, כחיה פצועה, לא נכנע. הוא ריכז את שארית כוחותיו כדי להמשיך ללחום. הרייך השלישי, שהיה אמור להתקיים

אלף שנה, עמד לפני התפוררות ואף על פי כן המשיכו הגרמנים במעשי דיכוי אכזריים ובהשמדת העם היהודי. יום יום נסעו רכבות עמוסות יהודים לאושוויץ ולמחנות השמדה אחרים.

בעוד הצבא הסובייטי עומד מעבר הוויסלה החוצה את ורשה, פתחה המחתרת הפולנית שבעיר בהתקוממות לפי הוראות ההנהגה הפולנית הלאומית, שישבה בלונדון, כדי להבטיח את הזכויות הפוליטיות הפולניות בגמר המלחמה. הפולנים קיוו שהרוסים יבואו לעזרתם, אך הללו, שלא היה להם ענין כי לגורם פולני עצמאי יהיה חלק בנצחון על הגרמנים, לא נקפו אצבע. כשם שבמרד היהודים בגטו לא באה המחתרת הפולנית לעזרה לא באנשים ולא בנשק – הפולנים עמדו מנגד וצפו בהשמדת שארית היהודים בגטו – כך עמדו עכשיו הרוסים וצפו באדישות איך מדכאים הגרמנים את מרד הפולנים.

ובאותו זמן, בעוד המרד הפולני בעיצומו, נסענו בחבורה לוורשה – קצין יהודי בצבא הפולני, קצין רוסי ששירת בצבא הפולני (בצבא הפולני שהקימו הרוסים שירתו קצינים רוסים רבים במדים פולניים), יוז׳ק, בחור ושמו גרישה ואני. זו היתה נסיעת עסקים – שני הקצינים לקחונו כדי למכור לנו סחורות שהיו ברשותם ברובע פרגה שבמזרח ורשה.

ככל שקרבנו לוורשה רבו יחידות הצבא שבשטח. שוב ושוב נעצרנו לבדיקת מסמכינו. בשעות אחר הצהריים הגענו לפרגה. מן העבר המערבי של העיר נשמעו התפוצצויות – מטוסים גרמנים הפציצו את עמדות המורדים. צרורות מקלעים נשמעו מאזורים שונים. הקצינים הוליכונו לבית ישן בן ארבע קומות – דומה לביתנו שבפשביג אחת. עלינו במדרגות מעוקלות ועשינו דרכנו בפרוזדור ארוך וחשוך. הקצין דפק בדלת. לרגע דימיינתי לי איך סבתא תפתח לי את הדלת... שלוש נשים צעירות קיבלו את פנינו. שני הקצינים התנשקו איתן. בתוך הבית הזכיר לי כל פריט את ביתי – הדלתות, החלונות, הרהיטים... רק הנשים הפולניות נראו כלא שייכות למקום, שכמו החזירני בבת־אחת כמה שנים לאחור. ניגשתי לחלון והשקפתי לעבר הצד המערבי של העיר, הצד ״שלי״, ואז שאלני הקצין היהודי: ״אתה מוורשה? בוא, אקח אותך למקום שמשם תוכל לראות העיר.״

הקצין ירד אתי לרחוב והוליכני על פני כמה רחובות אל בית עזוב, שם עלינו לקומה העליונה, נכנסנו לדירה שדלתה פתוחה ויצאנו למרפסת. לעיני זרמה הוויסלה, ומעבר לה היתה פרוסה העיר. נדרש לי

זמן־מה עד שהתמצאתי ויכולתי לזהות כמה אתרים – המצודה ומעבר לה שטח גדול של הריסות, כנראה שטח הגטו, ושם, בין ההריסות, עמד הבית שלי, פשביג אחת. זרם זכרונות הציפני בתמונות ברורות לפרטי פרטים. ראיתי את עצמי מטייל עם אבי בגן הגדול שליד המצודה, שוטר ניגש אלינו ומצווה על אבי להסתלק מהר אם אינו רוצה להסתבך בצרות; בדרך אנו רואים שוטרים רצים, רודפים אחרי בחורים, מרביצים לבחור צעיר; אנחנו מתרחקים משם במהירות ואבי מסביר לי, שהשוטרים רודפים אחרי קומוניסטים שהתאספו בגן; והנה אני ברחוב בוניפרטרסקה ההומה אדם, החנויות הקטנות צפופות, דחוקות זו אל זו, וברחוב רוכלים רבים, ריחות בייגל ונקניקיות חמות עולים באפי, אני קרב ובא אל רחוב פשביג, מרגיש את צליפת הרוח בפנים – כשהייתי הולך עם סבי בערב, מבית הכנסת, הייתי מפחד שהרוח תעיף אותי ונאחז בחוזקה בידו; והנה אני ברחוב הקטן והשקט, שכמעט לא רואים בו איש, אני שומע את רעש המכונות מבית־המלאכה לחלקי נחושת, אני מריח את ריח בית החרושת לוואפלות שבמרתף, אני נכנס לתוך החצר שלנו – יום קיצי חם, החלונות פתוחים לרווחה, שומעים אשה שרה, טרטור מכונות תפירה, החלבנית פוסעת עם כד החלב והחתול הלבן שלה מזדחל אחריה, רוכלים, קבצנים, נגנים, בעלי מלאכה למיניהם – כולם, כולם מוכרים לי. כך שקעתי יותר ויותר בעבר, מוצף המון תמונות שנדחקו והופיעו לפני, משכוני כמגנט הרחק ועמוק לימים שהיו ואינם. ראיתי את סבתי לבושה חגיגית, חובשת את כובעה המצחיק והולכת לבית הכנסת, את סבי מכוון את השעון התלוי על הקיר, את אמי ואבי, אחותי דבורה, אחי מוטל ויענקל׳ה הקטן יושבים ביום שישי בערב אל השולחן, ושוב ראיתי את הגטו, את הרחובות הדחוסים, את שלדי האדם השרועים על המדרכות; שמעתי ילדים אומרים בבכי: ״אנחנו רעבים, תנו לנו משהו לאכול!״; ראיתי אנשים נוברים בארגז האשפה שבחצר וחשתי את הרעב והקור ששררו בביתנו – ראיתי לפני את כולם.

עיני ננעצו כממוסמרות בשטח ההרוס – האמנם לא נשאר דבר? מכל ההמונים לא שרד אדם? מכל משפחתי נשארתי רק אני? איך קרה, שכולם מתים ואני חי? אני, החלש מכולם? אולי באמת הכל הפוך, אולי כולם חיים ואני מת? איך הם מתו? ברעב בתוך הגטו? או במחנה ההשמדה טרבלינקה, לשם לוקחו ושם הושמדו רוב יהודי גטו ורשה? ההלכו אמי ויענקל׳ה יחד לתאי הגזים, או שמא הפרידו ביניהם וכל אחד

מהם הלך בדד אל המוות? אחותי דבורה ודאי לא הניחה שייקחוה לטרבלינקה... אולי השתתפה במרד? היא תמיד היתה מרדנית, חברה ב"השומר הצעיר" – ואולי נשארה בחיים? באיזו זכות אני חי כשכולם מתו? נתקפתי רגש בושה על שאני חי, על שאין חלקי עמם – מה טעם בחיים לבדך, בלי איש מיקיריך? מה נותר לי לחפש עוד בעולם הזר הזה? הייתי משוכנע, שבסופו של הדבר גם אני לא אחיה; אני מוכרח לההרג באורח כלשהו; הן לא ייתכן, שדווקא אני אשאר בחיים.

חזרנו אל הנשים. יוז'ק בדק ומיין ערימת שמלות, מעילים ושאר מיני לבוש ואני ניגשתי לעזור לו לארוז את סחורתו בחבילות. יוז'ק אמר לי, שקנה כמות גדולה ואם נצליח להביא הכל לחלם, נרוויח הרבה כסף. בערב היה עוצר בעיר. חשמל לא היה. סעדנו ערבית סביב שולחן מואר בנרות והודות לקצינים לא היה מחסור בוודקה ובאוכל טוב. הרמנו כוסות לחיי הצבא הפולני, לחיי הצבא הרוסי, לחיי הנצחון, לחיי סטלין, והבקבוקים נתרוקנו זה אחר זה. בחדר היו גם פטיפון גדל־אפרכסת, שקפיצו נדרך בסיבוב ידית, שני תקליטי שירים פולנים רומנטיים מלפני המלחמה ותקליט רוסי שהובא, ככל הנראה, בידי הקצין הרוסי. המשכנו לשתות לחיי הנשים, לחיי כל אחד מאתנו, הפטיפון ניגן, הכל התלוצצו וצחקו – ואני הרביתי לשתות ורוחי נדדה בין הריסות הגטו. פתאום פנתה אלי אחת הנשים ואמרה: "אתה יודע? אתה נראה לגמרי כמו יהודי..."

נפלה דממה. אך מיד אמרתי לה: "נכון, אני באמת יהודי."

האשה אמרה כמתנצלת: "אין דבר..." ואז פתח יוז'ק פיו ואמר לה: "את יודעת, גם אני יהודי!"

"לא – אמרה האשה – זה לא נכון. אתה אפילו לא דומה ליהודי."

גרישה, שנראה פולני טיפוסי, הגיב בהכרזה שגם הוא יהודי וגם הקצין היהודי התוודה על יהדותו. הנשים באו במבוכה. הן לא האמינו שכולנו יהודים ואחת מהן התחנחנה: "אתם משטים בנו! אתם לא יהודים! אפילו פן בולק לא יהודי, הוא רק דומה ליהודי..."

האווירה השתבשה ללא תקנה. המשכנו לשתות ואני לא ידעתי רוויה והפרזתי בלגימה. הקצין הרוסי הניח את התקליט הרוסי על הפטיפון. נשמע שיר רוסי נוגה על חיילים וזמיר בחזית, ששבה את לבי, והקצין חזר והשמיעו כמה פעמים. הנשים פרשו לישון לחדר השני, השיר הרדים גם את האחרים, ששכבו על רצפת החדר. רק הקצין הרוסי ואני נשארנו ליד השולחן והמשכנו ללגום ולהאזין לשיר החיילים:

זמיר, זמיר, לחיילים אל נא תפריע,
הנח לחיילים לישון מעט,
כי לחזית אביב הגיע,
אך עיניהם לא יֵדעו שְׁנַת,
ולא בגלל שאון תותחים
גם לא בגלל...

הקצין ישב בעיניים עצומות, כוס וודקה בידו. חשבתי שהוא ישן, אך כל אימת שהגיע השיר לסופו הושיט ידו אל זרוע הפטיפון והניח את המחט בשולי התקליט. ישבתי מולו, מאזין לשיר וראשי סחרחר עלי. הכל סב סביבי, השולחן, הפטיפון, הקצין, כל חפץ בחדר עלה וירד במהירויות משתנות, וכך גם היטלטלו מחשבותי מדבר לדבר בלי סדר, הכל נתערבל בראשי ואני כמו לא הייתי קיים בכלל. התעוררתי בלב הולם בחוזקה, כולי שטוף זיעה קרה. חלמתי שאני בגלובנו, העיירה שבה שהינו כשברחנו מלודז׳ – אמי, אחותי, אחי יענקלה ואני יושבים אל השולחן הגדול. העגלון נכנס ואומר לנו: ״לצאת לעגלה!״ הכל לוקחים את החבילות ויוצאים. גם אני קם לצאת, ופתאום אני רואה את אוברשרפירר וגנר בפתח דלת ומהרהר: איך זה, ששוב אני נמצא בידיהם? הרי כבר הייתי אצלם פעם. אני מוכרח לברוח מפניו! אני קופץ בעד חלון ורץ בשדה פתוח. לשוא אני מחפש אחר מחסה להחבא מאחוריו. פתאום אני רואה בית־כיסא, רץ לתוכו פנימה ומציץ בעד החרכים. אני נמצא בסוביבור. אני יודע שבא סופי. אני שומע את צעדיו של וגנר. הוא קרב ובא לבית־הכיסא. הוא נעמד בפתח, כולו רותח, שולף את אקדחו מנרתיקו, מכוון אלי ויורה בי... ישבתי והבטתי סביבי. לא זכרתי, ששכבתי על הריצפה. לידי שכבו יוז׳ק וגרישה. ״מה קרה?״ שאל גרישה. ״שום דבר,״ אמרתי. ״רק חלמתי.״

פחדתי להירדם, לבל אמשיך לחלום, אך נרדמתי במהירות. החלום רדף אותי לאורך כל הדרך מוורשה חזרה לחלם. וגנר לא הרפה ממני. הוא תמיד רצה להרוג אותי, ועתה המשיך לרדוף אחרי בחלום.

שמחתי לחזור לחלם. נדמה לי כאילו נעדרתי משם תקופה ארוכה. היה טוב לראות שוב את החברים שרכשתי לי במקום זה, את כל הגלמודים, איש איש וסיפורו הבל־יאמן, איש איש והוא אוד מוצל מאש, שריד משפחה גדולה, אחד מעיירה, אחד מאזור שלם, וכולם חיים עתה ללא

מטרה ברורה, בלי דעת מה צופן העתיד. אהבתי את כולם והרגשתי שכולם אוהבים אותי.

יוז׳ק לקחני איתו לשוק, למכור את הסחורה שקנינו בוורשה. הוא לקח ערימה גדולה של בגדים ולי נתן כמות קטנה יותר, אמר לי פחות או יותר את המחיר שעלי לדרוש ועד מה אני יכול לרדת בו. נעמדנו במרחק כמה צעדים זה מזה. יוז׳ק הכריז בקולי קולות על סחורתו וכעבור דקות מעטות היה מוקף נשים וגברים ומכר במהירות פריט אחר פריט. כל אותו זמן עמדתי אני כגולם ליד ערימתי שלי. פעם בפעם ניגשה אלי אשה וחיטטה בערימה, שאלה למחיר, נטשה אותי וניגשה ליוז׳ק. בתוך שעתיים הספיק יוז׳ק למכור את כל סחורתו כמעט, שעה שאני מכרתי רק שמלה אחת, ומה גם במחיר נמוך. הדבר חרה לי. בושתי והרגשתי את עצמי חסר אונים. מדוע אני לא־יוצלח שכזה? באותו רגע גמרתי אומר בלבי, שכף רגלי לא תדרוך עוד לעולם בשוק כמוכר. יוז׳ק הבין ללבי ולקח ממני את כל הסחורה, ואני עמדתי בצד ונהניתי לראותו מפליא לעשות במכירה. כשדרש מאשה שניגשה אליו מחיר גבוה בעד שמלה, וזו הציעה מחיר נמוך יותר, עמד על שלו והניח לה ללכת. ״למה אתה לא מוכר לה – שאלתיו – הרי המחיר שהציעה טוב!״ אך הוא השיב: ״אל תדאג. היא תחזור ותקנה את השמלה״ – וכך היה. אחר־כך הראה לי שמלה פרחונית קרועה, שלא היתה שווה פרוטה, ואמר לי: ״אתה רוצה לראות דבר יפה? תיכף תראה איך אני מוכר אותה!״ הוא החזיק את השמלה מקופלת בידו וצעק: ״שמלה נהדרת בזול, בחצי חינם!״ נשים רצו לראות את השמלה ולבדקה, אך יוז׳ק לא הוציאה מידו והנשים נשארו בידיים מושטות. חיש מהר קמה ביניהן תחרות, כל אחת מהן חשקה בה עד שבדיקתה נעשתה לדבר משני. פה ושם הושיטו לו נשים כסף עד שלבסוף זכתה אחת מהן במציאה למרבה קנאתן של האחרות. כעבור שניה נתחוור לקונה שבידיה שמלה קרועה, וסמוקה מכעס באה בטענות ליוז׳ק. הוא רק צחק ואמר: ״עיוור לא משחק בקלפים!״ הכל פרצו בצחוק גדול, אך יוז׳ק לא רצה לעשות לאשה עוול. הוא החזיר לה את הכסף שנטל ממנה וזכה מפי כל בשבחים על הגינותו.

הסחורה שהבאנו מוורשה הכניסה לנו כסף רב, אך אני ידעתי כי לא תרמתי מאומה להצלחה העסקית. לאמיתו של דבר ידע יוז׳ק כי אינו יכול לצפות לעזרתי בסחרו, שכן איני כשיר לכך, אך הדבר לא היה איכפת לו. הוא נהנה מיכולתו לספק לי את צרכי. אמנם השתדלתי

לעזור לו ככל שהיה לאל ידי, אך לא יכולתי להשלים עם חיים על חשבון זולתי. הייתי חייב להתקיים בכוח עצמי. אך מה יכולתי לעשות? לא היה לי שום מקצוע, לא רכשתי השכלה שמכוחה אוכל להתמנות למשרה ציבורית כלשהי. התקנאתי בינק, שהתפרנס מספרות. היו שהלכו לעבוד במשטרה וב״או־בֶּה – שרות הבטחון. גם לי הציעו להתגייס לשירות זה, אך לא נמשכתי לדבר וכך לא נותר לי אלא לעסוק במסחר.

באותו זמן התיידדתי בחלם עם קבוצה של פרטיזנים יהודים, ששירתו ביחידה מפורסמת שלחמה בשעתה ממזרח לבוג. לוחמים אלו היו אמורים לצאת למוסקווה ולקבל שם עיטורים בגין מבצעי הגבורה שלהם, ובינתיים חיפשו אף הם דרכים לצבור קצת כסף. הם הציעו לי להשיג להם כסף רוסי, ותמורתו היו נכונים לשלם כמה אחוזים יותר מהשער הרשמי. עברתי אפוא על פני חנויות העיר וקניתי שם כסף רוסי במחיר גבוה מזה שניתן עבורו בבנק. תחילה נדרש לי מאמץ נפשי להיכנס לחנות ולשאול את הבעלים אם רצונם למכור כסף רוסי, ומה גם שמאז עזבתי את היער והייתי לאדם חופשי נמנעתי מבוא במגע עם האוכלוסיה הפולנית, ולמעשה עם כל אדם זר שלא ידע את סבלנו; הרגשתי בנוח רק בין יהודים, שסבלו כמוני. המסחר במטבע זר היה אסור והיה כרוך סיכון, ומכאן גם חשדנותם של בעלי החנויות, אך עד מהרה רכשתי את אמונם והייתי לאורח רצוי – כשהייתי נכנס לחנות הייתי מתקבל בברכת ״ברוך הבא, אדון בולק,״ שנאמרה בחיוך רחב על הפנים, והיו חנוונים שהציעו לי כוסית ונהנו משיחה עמי. אט אט פגה רתיעתי ממגע עם אנשים. אדרבה, התחלתי לאהוב את הקשר עם אנשים זרים, שלא היה ביני ובינם ולא כלום, אולי משום שלא הייתי חייב לספר להם דבר, אולי גם משום שהתייחסו אלי כאל מבוגר. אפילו השאלה שכה הרבתה להרגיזני – ״איך נשארת בחיים?״ – לא הפריעה לי עוד.

היו בחלם חנויות מעטות, שבהן הרגשתי בשנאה אנטישמית מיד עם כניסתי, ואותן לא פקדתי עוד. אך ב״עסק״ ראיתי ברכה. יום יום עשיתי את הסבב שלי בעיר, בעלי החנויות היו מכינים את הכסף הרוסי ואני הייתי קונה מידיהם את כל הכמות ומוכרה לחבורת הפרטיזנים ברווח טוב. היו ששאלוני אם אוכל להשיג להם דולרים ומטבעות זהב, שכן לא שרר אמון רב בכסף הפולני החדש. הכרתי שני יהודים שעסקו במטבע זר, וכך נכנסתי גם אני למסחר זה. אכן, המסחר במטבע זר קסם

לי תחילה, שכן היה רב מתח וסיכון וחייב אותך לעמוד על המשמר ולעסוק בבילוש בלי הרף. המחירים השתנו ככספית ומי שהקדים לדעת על שינוי במחיר קודם, ידע מה לקנות ומה למכור ויצא נשכר. המשחק נשא חן בעיני, ולא זו בלבד אלא שהרווחתי כסף בעצמי, בלי עזרת איש, אפילו בלי עזרת יוז׳ק. הסוחרים במטבע זר, כולם אנשים מבוגרים, לעגו לי תחילה והקניטוני, אך עד מהרה התחילו להתייחס אלי כאל שווה להם. מאחר שעלה בידי לרכוש את אמונם של אנשים, העדיפו רבים לסחור איתי.

מניק, אחיו של יוז׳ק, סיים קורס קצינים ובא לחופשה. הוא היה חניך מצטיין והיה גא בעצמו. במבט ראשון נראה שהכל מתנהל כשורה, מניק מאושר בצבא ומועיד את עצמו לקריירה צבאית, אבל אחרי לגימה הגונה של וודקה ושיחה עד שעות הלילה המאוחרות נתחוור שבצבא הפולִני המתחדש יש אנטישמיות. מניק נלחם שוב ושוב בגילויי התופעה הזאת, אך לא תמיד בהצלחה, והביע פקפוק אם יחזיק מעמד; רק עקשנותו ואמונתו כי יגיע לבסוף למעמד בכיר, שם יוכל לשנות את פני הדברים, חיזקו את לבו להמשיך בדרכו. מניק סיפר עוד, שתפקידו העיקרי של הצבא הפולני ללחום בקבוצות מחתרת ימניות־לאומיות, שהאזור מלא בהן והוא עצמו כבר הספיק להשתתף בקרבות שכאלה. שמעתי כבר לפני כן על פעילות מחתרת, אבל לא ידעתי שהיקפה כה גדול.

יוז׳ק היה גא באחיו הקצין, ועם זה היה מודאג מאוד ואמר שלבו מנבא רעות. יוז׳ק התחנן לפני אחיו שיפרוש מהצבא, וגם אני הפצרתי בו שיעשה זאת, אך ללא הועיל.

הרגשה טובה היתה זו להיות שוב יחד. שלושתנו היינו יחידה אחת, שלמה וחזקה. צר היה לי רק על שסמן אינו אתנו. מאז התגייס מחדש לצבא הרוסי ניתק כל קשר בינינו ואנו תהינו מה עלה בגורלו ומדוע אינו כותב לנו – אולי נהרג? הרגשתי היתה שאנחנו, ארבעתנו, חייבים לחיות וצריכים לחיות יחד.

מניק לעג לי על התעסקותי במסחר במטבע זר. ״עליך לא הייתי מאמין,״ אמר לי. ״יוז׳ק הוא סוחר מילדותו וסוחר יהיה כל חייו, אבל לך אסור לעסוק בזה. אתה צעיר, בסך הכל בן שבע־עשרה. אתה מוכרח ללכת ללמוד ולהיות אדם מועיל.״

נהניתי להיווכח שמניק דואג לי. אין ספק, היינו אחים בלב ונפש.

באותם ימי חופשה של מניק נודע לנו, שבמחנה הריכוז מיידנק, ליד לובלין, עומדים לתלות כמה אנשי אס.אס. שנשבו בזמן כניסת הצבא הסובייטי. החלטנו לנסוע ולחזות באירוע. השכם בבוקר הלכנו לתחנת הרכבת וקפצנו לאחד מקרונותיה של רכבת משא צבאית, שם פגשנו אשה כבת שלושים ועמה נער. מצב־הרוח היה מרומם – נסענו לחזות בנקמה ברוצחינו. סעדנו לבנו בצידה לדרך שהבאנו עמנו וכיבדנו את האשה והנער. הזמן עבר במהירות. פתאום, לפני תחנה בעיירה קטנה בעיבורי לובלין, האטה הרכבת מהלכה. שמענו רעש, כאילו נשברו דברים רבים, ובהביטי לכיוון הרעש ראיתי שהקרונות שלפנינו מתהפכים זה אחר זה ונופלים על צידם כאבני "דומינו". באותה שניה פלט יוז׳ק צעקה: "לקפוץ!" יוז׳ק מניק ואני קפצנו מהקרון ובתוך כך נקעתי את רגלי, אך חוץ מזה לא קרה לנו דבר. בתוך שניה התהפך גם הקרון שלנו. האשה שנסעה עמנו, שלא קפצה מהקרון בעוד מועד, נמחצה ונהרגה בו־במקום. את הנער לא ראיתי. יוז׳ק ואני רצינו לרוץ מקרון לקרון ולבדוק שמא זקוק מישהו לעזרה, אבל מניק אמר לנו להסתלק ולהתרחק מהר אם איננו רוצים להסתבך עם אנשי הבטחון.

הגענו ללובלין באיחור של כמה שעות והחמצנו את מעשה התלייה. ניגשנו ל"קומיטט" היהודי של לובלין, בית גדול והומה אדם, שם פגשתי אנשים שלפני כן עשו בחלם ומפיהם נודע לי כי בלובלין יושבים כמה מיוצאי סוביבור וביניהם לייבל פלהנדלר, ממנהיגי המרד. בערב נפגשתי אתם. אף שכבר ידעתי על קיומם וגם הם ידעו שאני חי, היתה הפגישה נרגשת. החלטנו לארגן כינוס של כל ניצולי סוביבור.

כינוס ניצולי סוביבור התקיים כעבור שבועיים בלובלין. מספר המשתתפים היה קרוב לעשרים. היו שם לייבל פלהנדלר, יצחק הסנדלר ואשתו עדה, צוקרמן הטבח ובנו יוסף, סמואל שטיפל בסוסים, אסתר, זלמה ואולה ההולנדיות, מאיר זיס, שקלרק, אברהם מרגוליס ועוד. מפי הנוכחים נודע לי, שעוד כעשרה אנשים מעצירי המחנה נשארו בחיים וביניהם מפקד המרד סשה פצ׳רסקי. מה קרה למאות האנשים שהצליחו לברוח מהמחנה בזמן המרד? חלקם נתפסו בידי הגרמנים במצוד הגדול שערכו מיד אחרי המרד; אחרים נתפסו בידי הגרמנים במשך השנה, רובם בגין הלשנות של מקומיים; חלקם נהרגו בידי רוצחים פולנים ואוקראינים ובמבצעי לחימה של יחידות פרטיזנים, שאליהן הצטרפו, היו שנעלמו כאילו פצתה האדמה פיה ובלעתם. הערב והלילה היו

קצרים מכדי לשמוע את סיפורי השרידה של כל אחד מהחבורה. אנשים סיפרו איך נהרגו חבריהם ואני סיפרתי על קבוצת הבורחים שלנו, שרק שלושה מאנשיה שרדו, על הטבח בבונקר השני, על שייע הגנן ואברהם שנהרגו יום אחרי שנפרדו מעלינו.

לפני שנה היינו כולנו בסוביבור. איש מאיתנו לא חלם לצאת משם חי והנה אנו יושבים בלובלין, אנשים חופשיים! לא יאמן. שוב שמעתי אנשים קוראים לי "ברל'ה", כינויי מילדות, שלא שמעתיו עוד מאז המסיבה עם השודדים שקבעו לי שם חדש, "בולק"; שוב הייתי אפוף חיבה כפי שרחשו לי האנשים בסוביבור. נזכרתי בעזרה שהגישו לי אנשים אלה ברגעים קשים, שאלמלא היא כבר מזמן לא הייתי בין החיים. ופתאום נדמה לי שאנו בסוביבור, שבכלל לא יצאנו משם... שמעתי את שריקות הקטר המכניס קרונות לתוך המחנה, האנשים יורדים מהקרונות בשקט ובסדר, צועדים משפחות משפחות, בפינת הסככה מפריד וגנר גברים לחוד, נשים עם ילדים לחוד, אני רואה איך הם מתפשטים ומסדרים את החבילות לפי הוראותיו של אוברשרפירר מישל, ואז הם הולכים בין שתי גדרות התיל אל תאי הגזים...

"ברל'ה, מה אתך? – פנה אלי מישהו – אתה נראה כאילו אתה עומד לפרוץ בבכי. אתה צריך להיות שמח. אנחנו הצלחנו להישאר בחיים!"

כעבור שבוע הדהימה אותי ידיעה, שלייבל פלהנדלר נהרג. לפני שלייבל ומשפחתו נלקחו לסוביבור, הספיקו להעביר חלק מרכושם לכפר, לידי איכר ממכריהם. לייבל ניהל משא־ומתן עם איכר זה בעניין החזרת הרכוש ולשם כך נסע לכפר והיה אמור לחזור אותו יום ללובלין. משבושש לבוא יצאו חבריו לחפשו ומצאוהו מוטל הרוג בשולי הדרך, לא הרחק מהכפר.

מרגע היותי חופשי לא יכולתי להאמין שאני באמת חי. תמיד רדפה אותי מחשבה, שאני חייב למות, שהרי כולם מתו ומקומי איתם ; אין זה מצב נורמלי, שאני חי. באחרונה חלמתי כמה חלומות שבהם הייתי בסוביבור ועם זאת ידעתי תוך כדי חלימה, שפעם כבר הייתי במחנה זה אך ברחתי משם ולא יכולתי להבין איך זה שוב אני נמצא במחנה. כל החלומות הללו הסתיימו במותי. מות לייבל אימת את מחשבותי אלה.

השמועות שהגיעו אלינו על רצח יהודים בפולין שלאחר השחרור מהכיבוש הנאצי גרמו לי לרצות להשיג נשק. בין הבאים ל"קומיטט" היה טייס יהודי רוסי צעיר, בחור גבוה ורזה, בעל פנים נעריות,

חייכניות, שלא דיבר יידיש ולא ידע דבר על יהדות ובכל זאת בא לבלות בחברתנו כל רגע פנאי שהיה לו. הוא נהג להביא אוכל ושאר מצרכים שיכול להשיג, והיה אוכל איתנו ולפעמים גם לן אתנו ב"קומיטט". התיידדתי עמו חיש מהר. חיילים שונים שהכרתי וביקשתי מהם שישיגו לי אקדח סירבו לי נחרצות והיו אף שלעגו לבקשתי. לא כן חברי הטייס. כשהסברתי לו שגם עכשיו אנו חיים בחוסר בטחון, ואני זקוק לאקדח להגנה עצמית, וכשסיפרתי על לייבל שנהרג זה עתה, לא לעג לי ולא כעס עלי. פניו הרצינו והוא שקע בהרהורים ולבסוף אמר: "אני אשיג לך אקדח."

ואמנם, כעבור כמה ימים בא, הוליכני למקום צדדי נסתר, הוציא מכיסו אקדח קטן ויפה, שנראה כצעצוע, ושתי מחסניות עם כדורים ונתנם בידי.

נרגשתי מאוד כאילו קיבלתי למשמרת חפץ קדוש ושאלתי את חברי כמה עלי לשלם לו. הוא צחק ואמר: "אני שמח שאני יכול לתת לך את האקדח במתנה, אך דע שזה אקדח אמיתי, שיכול להרוג אדם. אל תספר לאיש שאני נתתי אותו לך, אחרת אגיע לבית־סוהר."

האקדח נהפך לחלק ממני. לא נפרדתי ממנו יום ולילה.

קרבו ובאו ימים נוראים. ה"קומיטט" נהפך לבית כנסת. ארון קודש הוצב באולם הגדול וספסלים נערכו באולם ובחצר. אי־משם הובאו ספרי תורה, מחזורי תפילה ושופר. לא חסר דבר. הכל ציפו לקהל גדול של אנשי צבא יהודים מהצבא הפולני והרוסי. עלי השרה החג רוח של עצבות ואי־שקט. לא ידעתי את נפשי. בסוביבור חדלתי להאמין באלוהים, ומה טעם אשתתף בתפילות? מקומי לא יכירני עוד בין המאמינים וככזה עלי לרחוק מתפילה ומבית־כנסת. אך באותה שעה גם נמשכתי לבית הכנסת, התגעגעי על התפילה, על האוירה המיוחדת של ראש השנה ויום כיפור, שהמחשבה עליה החזירתני לימים עברו, לביתי בעודו שלם. גם לא יכולתי לפגוע בהורי ובכל בני משפחתי שמתו באמונתם. לא יכולתי להינתק מהיהדות. שקעתי בלבטים ולא ידעתי מה אעשה.

בא ערב ראש השנה. הכל התכוננו לחג, רחצו, התלבשו חגיגית ככל שרק יכלו. דודתו של יוז'ק הדליקה נרות ובכתה ובירכה את כולנו לשנה טובה. באולם בית הכנסת דלקו נרות נשמה רבים. דודו של יוז'ק נתן לי מחזור. הכל היה כל כך דומה לערב ראש השנה בביתנו־אנו.

הסתכלתי בדוד ובדודה של יוז׳ק, ביוז׳ק ובמניק שבא לחופשה, בילדה ונדה – וראיתי את אבי, אחותי ואחי בביתנו שבלודז׳ ערב ראש השנה, את אמי המדליקה את הנרות ואת כולנו הולכים לבית הכנסת...

בחצר נתקלתי בינק, מצוחצח למשעי, עומד בדד בפינה.

״אתה הולך להתפלל?״ שאלתיו.

״כמובן,״ ענה לי. ״ואתה?

״אני לא יודע,״ החזרתי לו.

עמדנו שנינו בחצר, מתבוננים באנשים שהתכנסו ובאו. הכרנו את כולם חוץ מהחיילים והקצינים, שבאו למקום פעם ראשונה. החזן פתח בתפילה והקהל התפלל יחד אתו. אני לא פציתי פה. רק הבטתי במתפללים. האם משהו בי אינו כשורה? סביבי מתפללים כולם כאיש אחד את התפילות כמימים ימימה, משבחים ומהללים את אלוהים הטוב והרחמן הדואג לנו בכל – כמו לא נפל דבר בארבע השנים האחרונות. האיִן לנו שום ריב עמו? האיננו זועמים על אלוהים כל־יכול זה, שישב במרומים וראה כיצד משמידים את העם היהודי, עמו הנבחר, גברים נשים וטף, חוטא וצדיק, כולם, כולם יחד ללא יוצא מן הכלל – ולא נקף אצבע? האמנם לא היה ראוי, שיקום מי בתוכנו ויגיד לאלוהים במעמד כל קהל הניצולים: ״אנחנו לא רוצים בך עוד כאלוהינו!״

שאלתי את השאלות הללו בלבי, אך סביבי המשיכו האנשים בשלהם והתפללו כמימים ימימה לאותו אלוהים עד שלא יכולתי שלא להרהר, כי השתבש משהו בנפשי.

ערב יום הכיפורים זרמו ל״קומיטט״ המוני חיילים וקצינים בכל הדרגות ומילאו את האולם והחצר עד אפס מקום. רבים נאלצו לעמוד מחוץ לחצר, ברחוב. בלטו לעין קבוצה של קצינים רוסיים רמי דרג. הסתכלתי במאות החיילים והקצינים הללו. רובם לא התפללו. הם רק עמדו שם גאים, עיטורי גבורה מתנוססים על חזותיהם. פתאום הבנתי, שרוב הקהל הזה לא בא להתפלל לאלוהים. האנשים האלה באו להגיד: ״אנחנו יהודים! אנחנו אתכם! עם אחד אנחנו!״

אותו רגע אהבתי את כולם.

אחרי מאבק ממושך, הודות לקשרים שקשר עם אנשים חשובים בעיר ובעזרת מפקד המשטרה, פרטיזן יהודי, עלה בידי יוז׳ק לקבל בחזרה את בית הוריו. יוז׳ק ואני עברנו לגור בקומה השניה של הבית, שם היו

חדר ומטבח. החנות שבקומת הקרקע נשארה בידי פולני שהתמקם שם בימי המלחמה. ראשית חכמה, הצטיידנו בארגז בקבוקי וודקה ובמזון בשפע ועד מהרה נהפך הבית לאכסניה לאנשים שלא נמצאה להם קורת גג. ערב ערב התאספו שם חברים ובהם אנשי צבא, אנשי משטרה ואנשי שירות הבטחון. כל אחד הביא עמו חברים נוספים. הזלילה והשתיה נמשכו עד השעות הקטנות של הלילה. מרוב סביאה לא היו מסוגלים כמה מן האנשים ללכת לבתיהם והיו משתרעים לישון על הריצפה. תחת להיות לנו למגורים פרטיים הפך הבית למעין סניף של ה"קומיטט". לא אחת הסכמנו בינינו, יוז׳ק ואני, כי אין להניח למצב זה שיימשך, אך ללא הועיל.

ל"קומיטט" הגיעו פעם בפעם יהודים מעברו המזרחי של הבוג, חלקם המשיכו דרכם ללובלין אחרי שהות קצרה, חלקם נשאר בחלם, נדחסו בחדרי ה"קומיטט", באולם הקבלה הגדול שבשעות היום המה ככוורת ובלילה נהפך לחדר שינה גדול. האנשים חיכו לצאת הצבא הרוסי למיתקפה לכיבוש שאר חלקי פולין, אז יוכלו הם ללכת לכרכים הגדולים, לוורשה וללודז׳.

יום אחד אמר לי יוז׳ק, שהחליט לשכן בביתו זוג שהכיר ב"קומיטט" ונשאו חן בעיניו. "הם יגורו במטבח ואנחנו בחדר – אמר – האשה תנהל לנו את משק הבית ותבשל לנו, והבית יתחיל להיות בית אמיתי." השניים הגיעו לחלם לפני שבוע והתמקמו באחת מפינות אולם הקבלה ב"קומיטט". הגבר כבן ארבעים, גבוה ורזה, יפה תואר, בעל פנים מאירות, האשה צעירה ממנו במקצת, נמוכה ועגלגלה, לא יפה ולא מכוערת וקשה לעמוד על טיבה. מהפרטים שאספתי על הזוג נודע לי כי הם מלודז׳ וכי והאשה גיורת. שמם היה הרי ואולה. כששאלני יוז׳ק לדעתי על השניים הסתייגתי מהם. מילדותי היתה לי דעה קדומה נגד נישואי תערובת. אמרתי לו אפוא שלדעתי אין צורך למהר. תחילה ראוי לברר מי הם ומה הם. אך יוז׳ק כבר החליט החלטתו. "הלב שלי אומר לי שהם אנשים טובים," קבע.

כשניגשנו שנינו אל הזוג ויוז׳ק הציע להם לעבור להתגורר אצלנו, עמדו שניהם מופתעים ולא ידעו מה להגיד. יוז׳ק הזמינם לבוא לראות את הבית. הגבר נלווה אלינו וכשהיינו בתוך הדירה שאל מה יהיו דמי השכירות החודשיים והוסיף כי אינו יודע כמה זמן יצטרכו לגור בחלם – ברגע שתיכבש לודז׳ מידי הגרמנים בדעתם לשוב לשם.

"אתם לא צריכים לשלם שום דבר – אמר לו יוז׳ק – כל מה שאני

רוצה הוא שהבית יתנהל כראוי, ואם אשתך תרצה לבשל לנו, אביא את כל המצרכים הדרושים ואקנה כלים.

"עשינו עסק – אמר האיש – אני מבטיח לכם, שזה יהיה בית נהדר. מתי אתה רוצה שנעבור?"

"עכשיו," אמר יוז'ק.

ארבעתנו העברנו את החפצים. הרי ואולה פשטו את ה"קופיקות", מעילי החורף הממולאים צמר־גפן, והתחילו לנקות ולקרצף במרץ את הדירה, ואנחנו נסחפנו לעבודה יחד אתם. חיש מהר שינה הבית צורה ונראה כבערב פסח. היה קשה להאמין, שבתוך שעות ספורות אפשר לחולל מהפך שכזה. הרי נעלם וחזר עמוס מצרכים. יוז'ק רצה לשלם לו בעדם, אך הרי העמיד פני נעלב ואמר: "מה אתם חושבים, שאני חסר פרוטה? יש לי מספיק כסף לקיים את ארבעתנו שנה שלמה!" כדי להמחיש את דבריו שלף מארנקו כמה מטבעות זהב.

אותו ערב לא רצינו לארח איש. כשדפקו בדלת היתה אולה ניגשה לפתוח, וכשהבאים היו נפתעים למראה אשה לא מוכרת ושואלים עלינו, היתה משיבה שאנחנו לא בבית. אולה בישלה וערכה שולחן כיד המלך. ניקוי הבית שבוצע בצוותא קירבנו במקצת, והרי, שנתגלה כבעל חוש הומור, לא חדל לבדרנו. כך נשבר הקרח בינינו חיש מהר וארוחתנו המשותפת הראשונה חלפה באוירה חופשית ועליזה. אחר־כך, משהחלה ההתוודעות האמיתית, תם הצחוק.

הרי סיפר שהוא מהנדס טקסטיל. למשפחתו היה בלודז' בית־חרושת גדול לטקסטיל. בפרוץ המלחמה ברחו הוא ואשתו לאזור הכיבוש הרוסי ומשכבשו הגרמנים את מזרח פולין ברחו והסתתרו במקומות שונים. יוז'ק סיפר על משפחתו ועל חייו ביערות, איך פגש אותי, את סמן ואת אברהם ומה קרה אותנו אחר־כך. גם אני סיפרתי על עצמי. הרי ואולה ישבו מרותקים בעברו האחר של השולחן וכל עוד סיפרתי סיפורי לא נעו ולא זעו, עיניהם נעוצות וממוקדות בי – ואני סיפרתי וסיפרתי עד השעות הקטנות של הלילה.

אותו לילה חל שינוי בחיי, שאמנם רק לימים עמדתי עליו. שני האנשים האלה, הרי ואולה, פרשו חסותם עלינו, וביחוד עלי. לדידם עדיין הייתי ילד שיש להשגיח עליו ולהצילו מהידרדרות מדרך הישר. שניהם עקבו אחרי ושמרו כל צעד מצעדי בלי שהרגשתי בדבר. אולה נטלה את תפקיד אם הבית, השליטה סדר בכל ועבדה בלי הרף – ניקתה, בישלה,

כיבסה וגיהצה ותיקנה את בגדינו. היא גם העמידה לנו דרישות – הורתה לנו לבוא לארוחות בזמן, לא להפריז בלגימה, להקפיד על נקיוננו האישי ועל לבושנו ונעלינו ובדקה אותנו בוקר בוקר לפני צאתנו את הבית. ולפני שבתנו אל השולחן לארוחה היינו חייבים, כמצוותה, לרחוץ ידיים.

אנחנו התייחסנו בקלות ראש לכל הדרישות הללו, אך אולה לא הניחה לנו להתחמק מהן ולבסוף עשינו כרצונה. במרוצת הזמן התרחבו ההוראות וחלו על כל תחומי חיינו. כל בחור או בחורה שבאו לבקרנו עברו את מסננת ביקורתה – אולה היתה חוקרת אותם שתי־וערב, את מי שנראה הגון ונשא חן בעיניה היתה מקרבת, את שלא – היתה דוחה, ומאיתנו היתה דורשת להפסיק להתחבר עמו. פעמים רבות לא יכולנו לעמוד בדרישותיה ולא אחת התכעסתי על השגחת־היתר שלה עלי, שגבלה בגזילת חירותי האישית, אך בסופו של דבר סלחנו לה על הכל בשל מסירותה לנו, אף נוכחנו עד מה היו דרישותיה לטובתנו. הרי לא התערב בנעשה בינינו ובין אשתו. לא אחת, כשלא נטינו לשמוע בקולה, היתה אומרת להרי: ״אולי תגיד גם אתה כמה מלים לילדים?״ ועל זה היה מגיב ב״אני רואה שאת מסתדרת יפה בלי עזרתי. אני יכול רק לקלקל.״ הרי מעולם לא העמיד לנו דרישה כלשהי ולא הוכיחנו על דבר; תמיד עמד כמו מן הצד, ואף על פי כן נודעה לאיש זה השפעה יתרה עלי. התנהגותו האצילית, אוצר הדעת שלו וכושר הניתוח שלו הרשימוני שוב ושוב. שיחותי עמו היו כל אחת בגדר חוויה. הרגשתי שאני יונק ממנו דעת הממלאת את ראשי הנבוב. הרי שוחח אתי על האפשרויות שיתפתחו בתום המלחמה – מצב שעליו טרם נתתי דעתי בכלל. הוא שירטט תחזית על פולין העתידית ואמר שהממשל ישתדל לשקם את כלכלת הארץ שנהרסה במלחמה ובשנות הכיבוש הגרמני; יהיה מחסור חמור בבעלי מקצוע, בטכנאים ובמהנדסים, הממשלה תיאלץ לאפשר להמוני צעירים ללמוד את המקצועות החיוניים ומי שילמד ייווכח שכל הדלתות ייפתחו לפניו. הרי דיבר על המצב הכללי, אך מדבריו נתבקשה מסקנה לגבי דרכי־אני. הוא גם דיבר על אפשרות לצאת את פולין וללכת לפלסטינה, שם היו לו קרובים, או אולי לאמריקה.

ערבי החורף הארוכים קירבו אותי לאולה ולהרי. התרגלתי לחיות איתם בצוותא, בהרמוניה מלאה, ולאולה הנחתי לחזור ולנסות ״לעשות ממני בן־אדם״.

כעבור זמן־מה, כשבא מניק לחופשה והבחין בשינוי שחל בחיינו, אמר: ״אתם לא בני־אדם חופשיים יותר. האשה הזאת שולטת בכם...״

המאבק בין כוחות הבטחון הפולניים, שבראשם עמדו קצינים רוסיים, ובין המחתרת הימנית וכנופיות שודדים למיניהן החריף והלך. התנגשויות בין אלה לאלה, התנפלויות, רציחות ומאסרים היו דבר יום ביומו. גם האנטישמיות הרימה ראש. למרות המספר הקטן של יהודים ששרדו, תכפו והלכו התנפלויות עליהם ונעשו לתופעה שכיחה. שוב ושוב נודע על יהודים שנרצחו פה ושם. שירותי הבטחון הפולניים פעלו בלי הרף לביעור קבוצות המחתרת, ומניק, שיחידתו הצבאית הועסקה בתחום זה, היה מגיע אלינו הביתה סחוט ומתוח תמיד ולעולם ישן ולמראשותיו אקדח טעון. כל רחש היה מקפיצו על רגליו וגורם לו להושיט ידו אל האקדח. יוז׳ק ואני, עדים לעצבנותו המתמדת, נדאגנו בגללו מאוד וחזרנו לדבר על לבו לפרוש מן הצבא. מניק השתיק כל דיבור בנושא זה. הוא חזר וטען לכורח שב״טיהור הארץ מאויבי המשטר״ ועמד על חובתו לעשות מלאכה זו, בקבעו שזו לא תארך זמן רב.

לא עבר זמן רב וקצין בא לביתנו ובישר לנו בשורה נוראה – מניק ״נהרג בפעולה למען המולדת״. הלוויתו נערכה בטקס צבאי רב רושם. מפקד חטיבתו הספידו ואמר ש״הצבא איבד קצין טוב, שלחם בגבורה למען פולין החדשה,״ והוסיף כי הועלה לדרגת סרן לאחר המוות. יוז׳ק אמר ״קדיש״ אחרי אחיו, בן משפחתו האחד והיחיד שנותר לו.

מות מניק היכני קשות. למדתי לחיות בכפיפה אחת עם המוות ולפגשו תכופות. הורגלתי בכך שהוא גוזל חברים קרובים, זה אחר זה, והמשכתי לחיות ולהיאבק על חיי, אך עם מות מניק לא יכולתי להשלים. כיצד אפשר שאחר כל מה שעברנו יחד, עכשיו, אחרי המלחמה, ייהרג? בשביל מה נשארנו בחיים? היתה לי הרגשה שרביעייתנו – יוז׳ק, מניק, סמן ואני – נחיה תמיד יחד, ואם נמות – נמות יחד. והנה נהרג מניק ומסמן לא היה אות וזכר. טעם החיים פג; בסופו של דבר צדקתי אפוא במחשבתי, שגם אנחנו לא ניוותר בחיים זמן רב. כולנו נגזרנו למוות, אנחנו שייכים לכל ההמונים שמתו. מקומנו ביניהם. לבי נצבט כל אימת שהצצתי בפני יוז׳ק. ידעתי כמה אהב את אחיו והעריצו, כמה היה גא בו. איך יחיה מעתה בלעדיו? יוז׳ק, החזק מכולנו, אשף התושיה, האיש שלימדנו לא לפחוד, לא לאבד תקווה בכל מצב, להתגבר על הכל, ישב

עתה שעות על גבי שעות שקוע במחשבותיו, דמום כליל, כמו חדל להתקיים. לא יכולתי לעזור לו במאומה. הרגשתי אין־אונים. לא נמצאה לי מלה אחת להגיד לו וכל העת חרדתי לבל יעניש את עצמו בהתאבדות. ואמנם יוז׳ק האשים את עצמו במות אחיו – בכך שלא השכיל לשכנעו לפרוש מהשירות בצבא. ״הייתי צריך להכריח אותו לעזוב,״ חזר ואמר.

אחרי ישיבה ממושכת בבית, מנותק מהחיים, קם יוז׳ק יום אחד ויצא לרחוב. הוא חזר לעסוק במסחר במלוא מרצו, אך זמן רב חלף עד שראיתי בת־שחוק על פניו.

יום אחד, בהיותי ב״קומיטט״ נתקלתי בחצר במשפחה לא מוכרת – אב אם ובת – שככל הנראה הגיעו לחלם רק באחרונה. בראותי את הבת לא יכולתי לגרוע עיני ממנה. יופיה, שכמוהו טרם ראיתי, המם אותי. הנערה נעלה מגפיים עשויים עור עדין, צמודים לרגליה, לבשה מעיל יפה תפור למידותיה, ובין קצה המעיל שהגיע למטה מברכיה ובין המגפיים נראו שתי רגליה בגרביים. לראשה חבשה כובע פרווה שכיסה מעט את מצחה ואוזניה, ומתוכו גלשו שערותיה הבלונדיות גלים גלים. פניה היו עדינות, ורודות מכפור, ושתי גומות חן היו לה בלחייה. הנערה היתה שונה מכל הנערות שהכרתי, שלבושן היה דל וחזותן גסה. בעיני גילמה את שיא העדינות, ובמעורפל הזכירה לי נערות מלפני המלחמה שראיתי פעם בפעם ברחובות לודז׳. הבטתי בה בהנאה כמתבונן בפסל או בציור יפה עד שבפתאומיות הפנתה מבטה אלי, מבט ישיר וחד, עיניה ברקו ולחייה האדימו, ואילצתני להסיט מבטי מעליה.

מאותו יום טרדה הנערה היפה את מנוחתי והוסיפה גוון חדש לחיי. השתוקקתי ליצור קשר אתה ובו בזמן פחדתי לפגוש בה פנים אל פנים, שכן לא היה לי מושג איך עלי לנהוג בה ומה ראוי לי לומר לה. פחדתי להיכשל.

יוז׳ק היה ראשון שהבחין בשינוי שחל בי. ״מה קרה לך? אולי אתה מאוהב?״ שאל יום אחד וצחק. התנהגותי אכן השתנתה. התחלתי להקפיד על הופעתי ואולה היתה מרוצה על שציחצחתי מגפי מדי בוקר והתלבשתי למשעי – היא רשמה לזכותה נצחון קל: בתוך תקופה קצרה למדי עלה בידיה לחנכני לסדר... באותם ימים החלה להופיע פלומת שערות דקיקות פה ושם על פני – זקני החל לצמח. הסתכלתי במראה וראיתי את עצמי מכוער יותר מאי־פעם. ביקשתי מינק חברי לגלחני,

אך הוא צחק ואמר: "אין לך מה לגלח. תבוא בעוד חצי שנה. אולי אז תצטרך להתגלח. אם תתחיל להתגלח עכשיו – הזהירני – יצמחו לך השערות ותצטרך להתגלח יום יום."

לעתים קרובות ביקרתי ב"קומיטט" בתקווה לראות את הנערה, אך בראותי אותה לא העזתי לחפש את קרבתה. פעם בפעם ראיתיה בחברת בחורים, ששוחחו עמה בחופשיות וצחקו והתקנאתי בהם. הירהרתי, שאני לעולם לא אעמוד במחיצתה, שהרי אני כשלון ללא תקנה. והנה, פלא פלאים, יום אחד באתי ל"קומיטט" ונתקלתי בה פנים אל פנים, וכמו מאליו נפתח פי ופלט "בוקר טוב!" הנערה השיבה לי בחיוך ושאלה אם אני גר ב"קומיטט" וכך התחלנו לשוחח.

"קוראים לי בולק," אמרתי.

"ולי קוראים זושְיָה – החזירה לי – אני שמעתי עליך הרבה. אני יודעת שעברת הרבה בחיים. אני יודעת שהיית בסוביבור וביערות."

עיניה ברקו כבראותי אותה בראשונה ופניה היו אדומות כאש. על שאלתי מניין היא יודעת עלי דברים, השיבה: "אני רציתי לדעת ושאלתי עליך. כולם פה מכירים אותך ואת יוז'ק, החבר שלך. אומרים שאתה בחור טוב."

עכשיו בא תורי להסמיק כסלק ובתוך כך הציעה זושיה שנצא קצת לטייל ואני נעתרתי, כמובן, אך ייסרתי את עצמי על שלא אני הייתי המציע. יצאנו לרחוב הלבן משלג. שלג לא ירד. רוח לא היתה. צעדנו באטיות, קרובים זה לזה. בגופי פשטה חמימות נעימה. זושיה החלה לספר על עצמה בלי שביקשתיה. היא ורשאית. הוריה והיא ברחו מזרחה לאזור הכיבוש הרוסי וכשכבשו הגרמנים את מזרח־פולין הסתתרו שלושתם בבית משפחה פולנית. עתה הם ממתינים בחלם לכיבוש ורשה בידי הרוסים.

בשלב זה של טיולנו קרבנו לבית־קפה, שיוז'ק סיפר לי שהוא בבעלות יהודיה שהצליחה להסתיר את יהדותה ולנהלו במשך כל תקופת הכיבוש, וממשיכה גם עתה להעמיד פני פולנית ואינה רוצה להיחשף כיהודיה. הזמנתי את זושיה להיכנס ולשתות משקה חם. כשישבנו אל השולחן עלה בזכרוני סיפורה של אמי על הפעם הראשונה שלקחה אבי לבית־קפה ברחוב מורנובסקה בוורשה.

אותו יום הייתי מאושר כפי שלא אושרתי מימי.

המיתקפה המיוחלת של הצבא הרוסי באה, סוף סוף, והרעידה את אדמת

פולין. המיגננה הגרמנית קרסה כמגדל קלפים לפני המחץ הסובייטי. חלקי פולין, שבשעתם נכבשו במהירות הבזק בידי הגרמנים, נכבשו עכשיו מידיהם באותה מהירות. הפולנים קיבלו את ארצם בחזרה ודגלי אדום־לבן התנוססו שוב ברחבי הארץ. הרוסים "לקחו" מהפולנים את מערב־אוקראינה, אסם הדגן של פולין, ובתמורה "נתנו" להם את שלזיה הגרמנית. שיירות שבויים גרמנים הוסעו מזרחה, למעמקי רוסיה, וצבאות גרמניה המוכים נסוגו לתוך גרמניה בנסותם למתוח קו הגנה חדש להגנה על ארצם־הם. פולין חזרה להיות מדינה עצמאית אם גם בפיקוח חמור של הסובייטים, אך שוב היו לה ממשלה, צבא ומשטרה משלה. המינהל חזר להיות פולני. פולנים שגורשו או ברחו מפני הגרמנים חזרו לבתיהם, למשרותיהם, לעסקיהם. השלטים בגרמנית הוסרו חיש מהר ואת מקומם תפסו שלטים בפולנית. ממקלטי הרדיו הידהדו שירים פולניים. החיים חזרו במהירות למסלולם.

היהודים המעטים שישבו בחלם ובלובלין ובקרבתן לא חשו קשר של ממש למקומם. האוכלוסיה הפולנית התנכרה להם והם הרגישו את עצמם מיותרים וזרים. עתה גם לא היו ברשותם נכסים לא־ניידים, שמכירתם היתה בגדר בעיה; אפילו מיטלטלים לאריזה לא היו להם – כל אחד מן הניצולים יכול לשאת את כל רכושו במזוודה אחת. כך אפוא הלכו רוב היהודים מערבה בעקבות הצבא הרוסי – לחפש עתידם בכרכים הגדולים.

אני מצאתי את עצמי על פרשת דרכים. הגיעה שעתי להחליט החלטה גורלית לגבי עתידי. אהבתי את יוז'ק אהבת נפש. איש זה היה יקר לי מאוד, אך בלבי ידעתי שדרכינו מוכרחות להיפרד. אורח חייו לא היה לרוחי וברי היה לי שכל עוד אשהה במחיצתו אהיה תלוי בו. לא היה מנוס מהינתקותי ממנו.

הרי ואולה ביקשו ממני לבוא איתם ללודז', שם אגור עמם בביתם ואוכל לבחור לי את דרכי בחיים. הם הביעו רצונם שגם יוז'ק יבוא איתם והוא לא סירב להצעה זו, רק אמר שיצטרף אליהם בשלב מאוחר יותר ואילו בי הפציר ללכת איתם לאלתר. התקשיתי לעזבו ולהניחו לבדו. היינו כשני אנשים אחים שנותרו זה לזה לבדם בעולם, ובלבי חרדתי כי אם ניפרד שוב לא נחזור להיות יחד.

הרי נסע לבדו ללודז', לעמוד שם מקרוב על המצב ולהכין מגורים. יוז'ק נסע לאי־שם לעסקיו, ואני נשארתי בבית עם אולה. בערב, ליד התנור החם, סיפרה לי את קורות חייה.

אביה של אולה היה שוער בבית־החרושת של אבי הרי, ואמה עבדה שם כפועלת. הם גרו בבית־החרושת, בבית שעמד ליד השער. הרי, הצעיר בבני המשפחה, שהיה סטודנט, ביקר תכופות בבית החרושת ובינו ובין אולה נרקמה אהבה. הפרשה היתה מסובכת. הורי אולה התנגדו בכל תוקף לקשר כלשהו בין בתם ובנו של הבעל־בית – הם חרדו שיפטרו אותם בשל כך. הורי הרי וכל משפחתו שללו אף הם את הקשר של בנם עם בת השוער הגויה, וניסו לשים לו קץ בכל דרך. המצב הסתבך שבעתיים כשהרתה אולה להרי. מאחר שלא רצתה להוסיף קושי על קשיי אהובה, ביצעה הפלה במקום מפוקפק וכמעט מתה מזיהום. היא התגברה והבריאה אך את פוריותה איבדה. לימים, כשהחליט הרי לשאתה, החרימוהו כל בני משפחתו אף שלא היו יהודים אדוקים. אולה, שהשתוקקה מאוד להתקבל לחיק משפחת אהובה ושבעתיים שיתקבל הוא בחזרה כבן לכל דבר במשפחתו, החליטה להתגייר למרות שהרי לא ביקש זאת. היא נסעה לקרקוב ולמדה שם במשך כמה חודשים את דיני היהדות מפי רב עד שהסכים לגיירה, ואז התחתנו כדין, בחופה וקידושין. למרות זאת לא נכחו בחתונה לא הורי הרי ולא הורי אולה.

אולה סיפרה כל זאת בכאב אך גם בגאווה על שהרי והיא עמדו בכל הקשיים. אהבתם ניצחה. "זה הכל הודות להרי," הטעימה, "הוא שנתן לי את הכוח להתגבר" – ופרצה לפני בבכי מר על אי־יכולתה ללדת לו ילדים.

בוקר אחד – דפיקה בדלת. פתחתי והופתעתי למראה זושיה. היא היתה נבוכה כלשהו, אולי בגלל ההפתעה שהצטיירה על פני, ואמרה בקול מתנצל: "אנחנו עוזבים עוד מעט את חלם ונוסעים ללודז'. באתי להגיד שלום."

עמדנו שנינו בפתח, מביטים זה על זה, ואז הזמינה אותה אולה להיכנס – במבוכתי לא עלה בדעתי לעשות זאת – אך זושיה סירבה באמרה שאין לה פנאי. הם יוצאים לדרך בתוך זמן קצר. הלכתי ללוותה ורציתי להגיד לה עתה, בדקות המעטות שנותרו לי במחיצתה, המון דברים – את כל שרחש לבי וביקשתי ותיכננתי להגיד לה במשך שבועות ולא אמרתי, אך משום מה נתבלעו המלים ומכל שפע הדברים שעמדו על לשוני לא הייתי מסוגל להרכיב משפט אחד.

הגענו לשער ה"קומיטט". זושיה הושיטה לי ידה. החזקתי בידה

החמה, מנסה שלא להרפות ממנה עוד רגע, עוד רגע, ולבסוף אמרתי: "זושיה אני אבוא בקרוב ללודז' ונוכל להמשיך להתראות."

היא קירבה פניה אל פני כדי לנשוק לי או לקבל נשיקה ממני, אבל אני לא הייתי נכון לצעד זה וכשהמחווה נקלטה במוחי כבר היה מאוחר מדי – היא סבה על עקביה ונעלמה בתוך הבית.

כל היום כעסתי על עצמי, לא סלחתי לי על התנהגותי האווילית, על שלא מצאתי מלה להגיד לה, על שלא נשקתיה לפרידה וגרמתי לה לחשוב, בלי ספק, שאני מטומטם. ואמנם כך – הייתי מטומטם.

הרי חזר מלודז' ובפיו בשורות טובות. הוא קיבל בחזרה את בית הוריו, בית גדול, תלת־קומתי ברחוב פולודניובה מספר שמונה. הוא גם קיבל משרת מנהל בית־החרושת שהיה של הוריו. עד שעת לילה מאוחרת ניסה הרי לשכנע את יוז'ק ואותי לנטוש הכל וכבר למחרת הבוקר להילוות אליו ואל אולה ללודז'. יוז'ק הבטיח לו שבקרוב מאוד נבוא ללודז' ואולי אף נשתקע שם. הרי ואולה ניסו לפחות לקחת אותי עמם, ובתוך־תוכי הייתי מוכן לנסוע, אלא שלא יכולתי להניח את יוז'ק לבדו ופחדתי שמא לא יבוא אחרי ללודז' אם איפרד ממנו.

רק אחרי שנסעו אולה והרי יכולנו שנינו להעריך את כל שהעניקו לנו. כמה נעם לחזור הביתה ולהרגיש שמישהו דואג לך, שהבית מסודר והנקיון מציץ מכל פינה, הארוחות סדירות והאוירה משפחתית. עתה חזרנו לסורנו. הבית הידרדר חיש מהר וחזר להיות אכסניה לאורחי ארעי.

שנינו התגעגענו על הרי ואולה והם כתבו לנו ואמרו שהם מחכים לבואנו מדי יום, שהכל מוכן למעננו – "מיטותיכם ממתינות מוצעות." ואמנם כעבור זמן קצר לקחנו חפצינו ויצאנו ללודז'. לדרך הצטרפו אלינו עוד שני בחורים. תמורת בקבוק וודקה הוסענו ברכב צבאי רוסי עד לובלין, שם פנינו לתחנת הרכבת כדי לנסוע ללודז'. התחנה היתה מלאה עד אפס מקום, ונאמר לנו כי אנשים ממתינים ימים תמימים עד שעולה בידיהם לעלות ברכבת; רכישת כרטיס מותנית בקבלת רשיון מהקומנדטורה – הממשל הצבאי. לנו לא היו לא רשיון ולא כרטיסים, אך יוז'ק רב־התושיה לא נואש. "לכו אחרי, צמודים אלי – ציווה – והכל יהיה בסדר."

יוז'ק התחיל להבקיע דרך בצעד בוטח בתוך ההמון המצופף שהתגודד באולם התחנה – ואנחנו אחריו. פעם בפעם פלט צעקה: "סליחה! סליחה! פנו דרך! סליחה! סליחה!" והמשיך לחצות את ים

האדם הדחוס. האנשים זזו לצדדים במהירות ויצרו מעבר – ויוז׳ק עשה בו דרכו בבטחה, אנחנו בעקבותיו, נצמדים אליו, והוא מתקדם הלאה, הלוך וצעוק: ״סליחה! סליחה!״

מבקר הכרטיסים, שעמד ליד השער, הסתכל עלינו בהשתוממות בחלפנו על פניו דרך השער בלי לעצור עד שבשאלו לכרטיסים כבר היינו בתוך הרציף, ליד הקרונות. הקרונות, חלקם לנוסעים וחלק למשא, כבר היו גדושים והמוני אנשים שצבאו ברציף על פתחיהם ניסו כוחם להידחק לתוכם. בן־רגע החליט יוז׳ק להיות נכה מלחמה. הוא התחיל לדדות על רגלו האחת ולגרור אחריו את האחרת וכך פינו לו הכל דרך ואנו כולנו נדחקנו מאחוריו לתוך קרון משא אחד, שם נוכחנו לדעת כי הדוחק קיים רק ליד הדלת ואילו בקרון יושבים אנשים על הרצפה בנוחות. יוז׳ק פרץ בצעקה פתאומית של כאב וכל העיניים ננעצו בו. הסברנו לאנשים, שהאיש נכה מלחמה, וכנראה נחבל זה עתה ברגלו הפגועה. מישהו על ידנו דימה כי הוא שפגע ברגלו של הנכה וביקש אלפי סליחות; אחר הכריז בתקיפות: ״צריך לעשות מקום לנכה!״ אנשים זזו לכל עבר עד שנוצר מירווח כלשהו באמצע הקרון. הושבנו שם את יוז׳ק וישבנו לידו.

באותם ימים לא היה לוח מסעות. איש לא ידע מתי רכבת יוצאת ומתי תגיע ליעדה. לכל רכבת צבאית ניתנה קדימה. הרכבת שלנו הוסבה למסילה צדדית, שם חכינו שעות רבות עד שהתפנתה המסילה. יוז׳ק קשר עד מהרה דברים עם הנוסעים. הוא שלף מצקלונו בקבוק וודקה וכיבד את כל שכנינו וכמוהו ראו ועשו אחרים – הוציאו מצקלונם בקבוקים ונקניקים והכל שתו ואכלו והתרועעו וסיפרו בדיחות ומעשיות עד שהנסיעה הקשה והמשעממת נהפכה למסיבה עליזה. לידנו ישבה אשה כבת שלושים ומשהו, שהשתתפה באורח פעיל בהילולה ומיהרה להתיידד עם יוז׳ק. בהתעוררי לפנות בוקר ראיתים שוכבים מדובקים זה בזרועות זה.

עם בוקר בא מבקר לבדוק את הכרטיסים. כשקרב אלינו שוב פלט יוז׳ק צעקה – הפעם חירף וגידף את המבקר על שפגע ברגלו הפגועה. האנשים שבקרון התנפלו על המבקר המסכן והלה התנצל והסתלק חיש מהר. בהגיענו ללודז׳ נפרדנו בלבביות מבני לוויתנו, יצאנו את תחנת הרכבת ובראותנו חשמלית התחלנו לרוץ לקראתה. בתוך כך שכח יוז׳ק שהוא נכה ורץ גם הוא, ואז ראיתי אחד מחברינו לדרך מצטלב ואומר: ״הוי אלוהים, זה ממש נס! הנכה שלנו רץ כמו בן־אדם בריא!״

שוב נמלאתי התפעלות מתושייתו של יוז׳ק ותהיתי מניין לו הכשרון לגבור על כל קושי ומכשול, להתמודד בהצלחה בכל מצב, להתיידד על נקלה עם זולתו ולהיות חביב על הכל. הרי האיש הפך נסיעה ממושכת וקשה, בקרון משא, לחוויה נעימה שהשכיחה מלב כל את הזמן, שכמו חלף במהירות. אני לא קורצתי מאותו חומר כמוהו. אני הייתי נוסע כל הדרך בלי להפטיר מלה אחת מפי. ואף על פי כן, חרף כל הערצתי את יוז׳ק, לא רציתי לחיות בצילו. רציתי לחיות לפי הבנתי, כרוחי, ובלבי כבר גמרתי אומר להיפרד מעליו.

לודז׳

אביב 1945 – חורף 1946

החשמלית שבה עלינו היתה מלאה עד אפס מקום. לא יכולתי לזוז ולראות דבר. רק לפי הכרזות הכרטיסן את שמות הרחובות שבהם עברנו ידעתי היכן אנו נמצאים. כעבור זמן־מה התפנה מושב ליד חלון ואני תפסתיו ובהביטי החוצה התחלתי לזהות רחובות. כשנכנסנו לרחוב פיוטרקובסקה נעשה הכל ידוע ומוכר. החשמלית נסעה לעבר ככר וולנוֹשְׁצְ׳י – כיכר החרות – שבימי הגרמנים נקראה כיכר היטלר. ככל שקרבנו לכיכר נעשה הכל מוכר יותר ויותר עד שיכולתי לזהות כל בית. כשעצרה החשמלית לפני הכיכר ירדנו.

רגלי עמדו לפני בית סבי. הבטתי סביבי. הכל כשהיה: שער הברזל, עמוד הפנס מול הבית, החנויות, הכנסיה שבקרן הרחוב, צלצול החשמליות ורעש חיכוך גלגליהן בפסי הברזל, בסיבוב לכיכר. חסר רק הפסל הענקי של קוֹשְׁצוּ׳שְׁקוֹ, שפוצצו הגרמנים בכיכר החרות בימים הראשונים לכיבושם את העיר. נשאתי עיני מעלה אל חלונות דירתם של סבי וסבתי, ודמויותיהם ודמות בנם, דודי פייבל צצו והופיע לפני. מתי זה היה? הכל נראָה כה רחוק – מה עלה בגורל סבי וסבתי? איך מתו? ברעב, בירי, בחנק? נראה, שזאת לא אדע לעולם כמו שלא אדע לעולם מה היה גורל אמי, אחותי ואחי וכל בני המשפחה האחרים.

המקום לא שינה צורתו, אך אופיו נשתנה לחלוטין. הכל היה שקט יותר ואף שהחנויות עמדו פתוחות נדמָה שהיום יום ראשון בבוקר. חיפשתי פנים יהודיות בין העוברים ושבים ובין העומדים בפתחי החנויות. כולם היו בעלי חזות ארית. נזכרתי ברחוב זה שלפני המלחמה, כששקק המון מגוון – גברות הדורות ואדונים בלבוש מודרני,

יהודים לבושי קפוטה, שלראשיהם כובעים עגולים קטני־מצחיה, ילדים פולנים, שהלכו לכנסיה וילדים יהודים. הרחוב המה אדם כל שעות היום והכל מיהרו תמיד בדרכם לאנשהו. עתה, כמדומה, אפילו ריח הרחוב היה אחר. פתאום היה הכל זר לי, כמו מעולם לא הייתי בן המקום הזה – ושוב חזרה וניקרה במוחי המחשבה, שאני שייך למי שלא יחזרו הנה לעולם. מדוע ולמה נגזר עלי לחזור הנה ולא למות יחד עם כולם?

כשראתְנו אולה בפתח הבית פרצה בקריאות שמחה, התנפלה עלי ונשקה לי כנשק ילד קטן ואמרה: ״הילדים שלי חזרו אליי!״ היא הוליכה אותנו לחדר שהועידה לנו ואנו יכולנו להיווכח כי הכינה אותו בשבילנו בשׂוּם שֵׂכל ובאהבה – שתי מיטות מוצעות, ארון בגדים, שידה, שולחן וכיסאות, מפה, פרחים... מתי הספיקו היא והרי להכין הכל? חדרנו היה יפה מחדרם.

חיש מהר נטלה אולה לידיה את שרביט המפקד. היא קבעה שאנחנו ״מלוכלכים״, חיממה מים ושלחה אותנו להתרחץ, לקחה מאיתנו את חולצותינו ולבנינו ונתנה לנו אחרים במקומם. מהיכן השיגה הכל – האמנם הכינו כל זאת למעננו? אחרי שעשינו תקופת־מה לבדנו ובתום המסע הממושך היה נפלא להרגיש הרגשת בית ויד אשה מטפלת. הרי בא לצהריים ושוב היתה השמחה גדולה. המלים הראשונות שהוציא מפיו בראותו אותנו היו: ״אמרתי לך שהם יבואו!״

אחר הצהריים, עייפים מהדרך, שבעים ונקיים, שכבנו במיטותינו הנקיות וישנו עד הערב. בערב לקחנו הרי לקולנוע, שם צפינו בסרט רוסי מלחמתי על אכזריות הגרמנים ועל קבוצת פרטיזנים הגוברים לבסוף על האויב. נהניתי מאוד מהסרט והתפלאתי בשמעי את הפולנים שבאולם הקולנוע צוחקים לרוסים. התכעסתי, שכן ככלות הכל הרוסים הם ששיחררו את פולין מידי הגרמנים. שנאת הפולנים את הרוסים היתה עזה ועמוקת שורשים בהיסטוריה של שני העמים.

בבית הֶרצה הרי לפנינו את האפשרויות שלפנינו. לגבי חיווה דעתו כי אוכל לבחור ללמוד מקצוע שיהיה לרוחי מבין מגוון של מקצועות, אך מוטב שאשלים תחילה את לימודי הכלליים שהחמצתי בשנות המלחמה. הוא עצמו יהיה נכון לסייע לי בלימודי ולשבת עמי לשם כך ערב ערב. ליוז׳ק הציע לפתוח חנות בביתו־הוא והוסיף כי שנינו נמשיך, כמובן, להתגורר בצל קורתם.

למחרת יצאנו יוז׳ק ואני לשוטט בעיר. היה יום אביבי. השמש

הופיעה ונעלמה לסירוגין ומדי פעם ניתך גשם סוחף, שהבריח אנשים למחסה במבואות בתים וחנויות. רציתי ללכת לביתי שלי אך חרדתי לפגישה עם העבר ולא ידעתי איך אגיב. משום כך החלטתי ללכת לשם לבדי ודחיתי את הביקור לפעם אחרת. טיילנו אפוא בחוצות ללא מטרה. פתאום שמעתי צעקה: ״בולק!״ – וזיהיתי את קולו של סמן. ההיה זה חלום?

לפנינו עמד חייל רוסי שעון על שני קביים, מעילו הצבאי פתוח ומתחתיו מבצבצת פיג׳מת בית־חולים. ״סמן!״ פרצנו יוז׳ק ואני בצעקה בו ברגע והתנפלנו זה על זה, שלושתנו עומדים חבוקים באמצע המדרכה, לפליאתם של עוברים ושבים שעצרו וצפו במחזה המשונה.

נכנסנו לאחת המסעדות והזמנו וודקה ומשהו מוצק לאכול. סמן שלנו השתנה מאוד. הוא כחש, ראשו המגולח כיער אותו ובחיוכו ניכרה עצבות עד שהיה אפשר להתרשם כי לא מכבר התנסה בחוויה קשה. כששָאל לשלום מניק פרץ יוז׳ק בבכי, אני הצטרפתי אליו, וכמוני גם סמן – שלושתנו ישבנו ושתינו ובכינו. אילו היה מניק אתנו היתה הפגישה עם סמן מחוללת שמחה ללא מעצורים; באין מניק עוד נהפכה הפגישה המשמחת עם הרביעי שבחבורתנו לעצב עמוק.

סמן סיפר את סיפורו. כבר ביום התייצבו לצבא נחקר שעות רבות וסיפר לקצינים הרוסים שחקרו אותו כיצד נפלה כל חטיבתו בשבי הגרמנים, כיצד בילה במחנות שבויים שונים, כיצד שולח בשל היותו יהודי להשמדה בסוביבור, אלא שהגרמנים בחרו מתוך קבוצת השבויים כמאה איש לעבודה והוא ביניהם. ועוד סיפר סמן לחוקרים על המחנה ועל המרד ועל החיים ביער עד השחרור. בתום החקירה הראשונית הושלך סמן לכלא יחד עם אוקראינים ששירתו את הגרמנים, והוא, שטעם טעם סבל בחייו, אמר לנו שאלה היו הימים הקשים ביותר בחייו – הוא נאשם בשיתוף־פעולה עם הנאצים ונכלא בחברת רוצחים אוקראינים.

חקירתו של סמן נמשכה כמה ימים ובסופה ערכו לו משפט שדה מהיר ושפטוהו לעשרים שנות מאסר, אך בו־במקום הומר עונשו בשירות של חודש ימים בגדוד עונשין.*

---

* במהלך המלחמה הקימו הרוסים גדודי עונשין, מורכבים מאסירים שנשפטו למאסר עולם ולתקופות מאסר ארוכות. על גדודים אלה הוטלו משימות קשות ומסוכנות ביותר. סיכויי לוחמיהם לשרוד היו קלושים ביותר. אחדים מחיילי העונשין הצטיינו במעשי גבורה חריגים. רובם נקצרו באש הגרמנים בהיכנסם לקרב.

סמן סיפר עוד, שבאחת ההתקפות שביצעה מחלקתו על עמדה גרמנית מבוצרת נשארו רק הוא ועוד חייל אחד בחיים. סמן היה חייל ותיק ולמוד קרבות, ולמזלו גם האיר לו מזלו ובקרב האחרון נפצע ונאסף לבית־חולים בסגת הגרמנים. הוא הראה לנו את העיטורים שקיבל ואמר ש"הכל בסדר, הפציעה לא קשה, ובימים האלה יורידו לי את הגבס, ולא ישלחו אותי חזרה לגדוד העונשין."

פעם ראשונה כעסתי על הרוסים, שעד אז הערצתים ללא סייג. איך העזו לנהוג בסמן כפי שנהגו בלי שהיה אשם בדבר? כבר נתקלתי ברוסים אנטישמיים, אבל חשבתי שהם ספורים. מקרהו של סמן הצביע על שיטה ומה גם שלא היה זה מקרה יחיד. המשכנו לשבת יחד במסעדה ולא הרגשנו בשעות החולפות. שעת חזרתו של סמן לבית־החולים חלפה עברה. הוא סיפר, שאחרי שיוסר הגבס מרגלו וייקבע שתהליך החלמתו תקין, יישלח לרוסיה להמשך הטיפול ולחופשה, ואנו ידענו כי שוב יהיה עלינו להיפרד ומי יודע אם ומתי ניפגש שוב. ליווינו את סמן עד מרחק מסוים לפני בית־החולים, "שלא לסבך עניינים", כדבריו, ולמחרת חזרנו ונפגשנו איתו, טיילנו שלושתנו ברחוב פיוטרקובסקה וחיפשנו מקום לשבת לשתות משהו. מלון "גרנד הוטל" מצא חן בעיני יוז'ק, וכשהסברתי לו שמקום זה לא נועד לשכמותנו אלא לאנשים חשובים, אמר: "מה, אנחנו לא אנשים חשובים?" ומשך אותנו פנימה בעד הדלת המסתובבת הכבדה.

המבואה הגדולה והמפוארת של המלון נראתה ריקה מאדם במבט ראשון, ורק לאחר שהתרגלו עינינו לחשיכה יכולנו להבחין פה ושם באנשים שהסבו בכורסות עור כבדות. שקט מוחלט שרר שם וכניסתנו פנימה במגפינו הכבדים עוררה את שימת ליבם של הנוכחים וכולם נעצו בנו עיניהם, לרבות המלצרים ובעלי תפקידים אחרים, לבושי מדים מגוהצים, שבראותם אותנו החלו להתלחש ביניהם. מצאנו שולחן פנוי וישבנו בכורסות שמסביבו. מלצר מבוגר ניגש אלינו, בירכנו לשלום בפנים רציניות ושאל במה יוכל לשרתנו. יוז'ק הזמין בקבוק וודקה גדול, ביציה של עשרים ביצה ונקניק ושאל אם אפשר לקבל גם "איזה בשר מעושן טוב". המלצר שמע בשים־לב את ההזמנה, שתק רגע ואמר: "אתם תסלחו לנו, אבל אנחנו לא מגישים פה אוכל. אם תרצו תוכלו לאכול צהריים בחדר האוכל, שייפתח בעוד שעה, אבל אני מציע לכם ללכת למסעדה, לא הרחק מכאן, שם תקבלו מה שאתם רוצים."

"ומה אפשר לקבל פה?" שאל יוז'ק את המלצר.

"פה אפשר לקבל משקה בכוסית ומשקאות קלים, אבל עליכם לדעת שהמחירים שלנו גבוהים מאוד."

"תודה רבה," אמר יוז'ק, "אין צורך בשום דבר," והמלצר הסתלק לו, מרוצה שנפטר מהטיפוסים המוזרים.

"חכו לי פה," אמר אז יוז'ק וקם ממקומו ,"אני חוזר מייד." הוא יצא את המלון ואני ראיתי איך מתאר המלצר באוזני חבריו את חוויותיו ליד השולחן שלנו ואיך הללו הגיבו בצחוק. ידעתי שיוז'ק זומם משהו, אחרת לא היה מבקש שנמתין לו במקומנו, ואמנם כעבור כמה דקות חזר בפנים מביעות שביעות רצון והניח על השולחן בקבוק וודקה, נקניק ולחם. לא היה קשה לנחש, שהדבר לא יעבור בשלום; לא יתכן, שחבורת טיפוסים מוזרים שכמותנו תהפוך את אולם המבואה המפואר של "גרנד הוטל", היפה שבמלונות לודז', למזללה עממית. לפני המלחמה היו המלצרים מזעיקים במקרה שכזה את המשטרה ואנו היינו נאסרים מייד; עכשיו, שבועות מעטים אחרי כיבוש העיר מידי הגרמנים, בטרם נתבררו ונתמסדו דרכי המימשל החדש, לא ידעו אנשי המלון כיצד לנהוג בנו.

אין ספק, יוז'ק שיחר לקטטה או אולי ביקש למחות בהתנהגותו נגד העולם הממשיך לחיות בשלווה בלי יהודים ולהפגין בכך, שאנחנו קיימים. כל אנשי המלון התקבצו ליד דלפק הקבלה ונראה שהתייעצו כיצד לנהוג בנו. ואז קרא יוז'ק למלצר, וכשניגש אחד מהם אלינו ציווה עליו להביא כוסות. המלצר הביא כוסות על מגש והניחן אחת אחת על השולן בלי להוציא הגה. כשאמרתי לו "תודה" נפתע מאוד, כאילו עמד מול אויב שהושיט לו ידו לשלום.

ישבנו בכורסות הנוחות ושתינו. בחברתם של יוז'ק וסמן הרגשתי בטחון. התרשמתי, שאנשי המלון השלימו עם נוכחותנו והחליטו להניח לנו, אך אחרי לגימת כמה כוסיות וודקה, משגברה עוצמת קולותינו, קרב אלינו מלצר והעיר שאנחנו נמצאים במקום מכובד והוא מבקש שלא נרעיש. יוז'ק אמר לו: "מה, אנחנו נמצאים בכנסיה?" והמלצר ענה: "אנחנו אמנם לא נמצאים בכנסיה, אבל אנחנו גם לא בבית כנסת." המלצר פגע בנקודה הרגישה ביותר שלנו. שלושתנו קמנו כאיש אחד, נכונים להסתער על המלצר.

"בן־זונה ארור," גידף אותו יוז'ק והוסיף עוד כמה קללות עסיסיות, והמלצר, שלא היה מוכן לתגובה שכזאת, החוויר ועמד לרגע כמי שאינו יודע מה לעשות. אחר־כך החל להתרחק מאתנו אך בתוך כך סב לעברנו

ופלט: "יהודים מטונפים!"

באותו רגע הטיח יוז'ק בפניו סנוקרת אדירה והמלצר עף לאחור ונפל ארצה. הוא ניסה לקום, אך עתה התנפלנו עליו שלושתנו בידינו וברגלינו. מלצרים אחרים באו לעזרתו, פרצה קטטה של ממש ומעברי האולם היפה חפזו אנשים והתאספו סביבנו, לחזות בחילופי המהלומות. המלצר המוכה קם בינתיים, שלף סכין מכיסו והתקדם לעבר יוז'ק. מלצרים אחרים ניסו לעצור בעדו ובינתיים תפס יוז'ק את צואר בקבוק הוודקה, הלם בבקבוק בקצה השולחן ושברו לשניים והניף את חצי הבקבוק שנשאר בידו אל מול המלצר. מי יודע במה היתה הפרשה נגמרת אלמלא הופיע לפתע קצין רוסי גבוה ופקד בצעקה "להפסיק!" הכל קפאו על עומדם והקצין ניצב בתווך בינינו ובין המלצרים ובלי לשאול דבר אמר לנו ברוסית: "הסתלקו מפה מייד!"

סמן קפץ לדום, הצדיע לפני הקצין והתחיל לספר לו על התנהגות "המלצר הפשיסט", אך הקצין שיסע אותו באמרו: "לא איכפת לי מה היה. צאו מפה מיידו!"

יצאנו את המלון בדלת המסתובבת וברחוב פרצנו בצחוק מתגלגל שלא יכולנו להפסיקו. צעדנו בעליזות, שלובי זרוע, כמו לא היו מאושרים מאיתנו עלי אדמות.

היו אלו ימים נפלאים מאין כמותם לחבורתנו. בוקר בוקר נפגשנו עם סמן ובילינו כל שעות היום יחדיו בשיטוט ברחובות, במסעדות, בבתי קולנוע. לי נראתה הימצאותנו יחדיו כדבר החשוב ביותר בעולם. כה קשור הייתי לשני חברי עד שנדמָה לי, כי רק איתם אוכל להרגיש בטוב. לאמיתו של דבר ידע כל אחד מאיתנו בתוך־תוכו, שימי אושר אלה קרובים לחלוף: החבילה תתפרד עד מהרה ואפשר ששוב לא נזדמן יחד לעולם. משהוסר הגבס מרגלו של סמן נפרדנו מעליו בהבטחה הדדית לעמוד בקשר. זמן־מה אחר־כך אמר לי יוז'ק כי עליו לנסוע לחלם "לסדר עניינים" וכי הוא מתלבט מה לעשות בחייו והיכן לקבוע את מגוריו.

הימים הטובים שעשיתי בחברת סמן ויוז'ק התעופפו ואינם. נתקפתי בדידות נוראה. לא ראיתי שום טעם בחיים. לא היה לי למה לקוות. ההרגשה שאיני שייך לעולמם של הסובבים אותי שבה והשתלטה עלי. הזכיה הגדולה שזכיתי בהישארותי בחיים נראתה לי כעונש. הרי ואולה עשו ככל יכולתם להקל עלי בפנקם אותי כפנק ילד ואני הוקרתי אותם בכל לבי והערכתי מאוד את מאמציהם, אך משום־מה גרמה לי האהבה

שהשפיעו עלי סבל. לא אחת חשתי רצון לברוח מבית מארחי הטובים ולא לחזור עוד, אך לא הייתי מסוגל לעולל להם דבר שכזה.
יום השמונה במאי. המלחמה נגמרה. הרדיו הודיע שהצבא הסובייטי נכנס לברלין, דגל סובייטי הונף על בניין ה"רייכסטאג". ראשי המטה הכללי של צבאות היטלר חתמו על כניעה ללא תנאי בכל החזיתות. ברחוב – אוירת חג ושמחה. העיר התקשטה בדגלים. בכיכר החרות נקבעו רמקולים סביב סביב ולקראת הערב נהרו המוני אזרחים וחיילים וגדשו את המקום ואת הרחובות הסמוכים. מהרמקולים בקעה מוסיקה קולנית, החיילים ירו באויר באקדחים וברובים. העיר לודז׳ צהלת ושמחה – ואני פוסע בין החוגגים כאבל בין חתנים, כאורח לא קרוא בשמחה לא לו. חזרתי ואמרתי לעצמי שעלי לשמוח, שכן לעיני התגשם חלום לא ייאמן – זכיתי לראות במפלת הגרמנים – אבל נשארתי עצוב, עצוב עד דמעות. אילו היו עמי יוז׳ק וסמן הייתי שמח, בלי ספק. אילו היִה עמי מניק, אילו היו אברהם, שייע, קריצ׳ונה, שנבל... אילו היו אחי מוטל, אחי יענקל׳ה, אחותי דבורה, אמי... אילו היה עמי ולו אחד ויחיד מבין כל אלה! מישהו! אך לא. הייתי גלמוד. אני לבדי. חיש מהר נתחוור לי כי מקומי לא יכירני בין החוגגים. יחיד הייתי בכיכר שצעד בכיוון הפוך – מן הפנים החוצה. הקהל נהיה דליל יותר ויותר והמצהלות עממו והלכו. המשכתי ללכת. בזכרוני עלה היום הראשון למלחמה, אחד בספטמבר 1939, והצטייר בבהירות מדהימה כמו היה אך אתמול. התאוויתי להקפיא את זכרון היום הזה בתוכי אך הוא חלף ותחתיו באו זו אחר זו תמונות משנות המלחמה, תמונות רבות מספור – הייאמן, שכל זה עבר עלי? כשחזר אחי מוטל מהשבי הגרמני קינאתי בו על שזכה בחוויות כה מיוחדות שאותן יכול לספר – איך ישבנו אז כולנו ובלענו כל מלה שיצאה מפיו! עתה, נזכרתי בשפע חוויותי, אך לא היה לי למי לספרן...

מצאתי את עצמי צועד ברחוב חשוך ושקט. נפש חיה לא נראתה. הרגשה מוזרה של פחד מול שום דבר מוגדר השתלטה עלי. חפזתי הביתה.

חודש תמים עשיתי בלודז׳ ועדיין לא ביקרתי בביתנו. רציתי לבקר שם מרגע בואי, אך דחיתי את הביקור מיום ליום ואפילו נמנעתי מהיכנס לרחוב שלנו, רחוב יֶדְנַסְטֶגוֹ ליסְטוֹפַּדַה. לבסוף הגיע יום ששוב לא נמצא לי תירוץ לא לממש את חפצי. ניגשתי ועמדתי בתחנת החשמלית, אך מקץ רגע ניתקתי משם והמשכתי ללכת בצעדים מהירים,

בלי להביט לצדדים. כששמעתי את צלצול החשמלית מגיע מעבר הכיכר רצתי לתחנה הבאה, אך החשמלית יצאה לדרכה לפני שהגעתי לשם. המשכתי ללכת במהירות ועצרתי רק כשכבר קרבתי מאוד אל הבית.

לאן אני הולך? היניחו לי להיכנס? מה אגיד לאנשים שגרים שם עכשיו? בשביל מה באתי? מה אני מחפש שם באמת? הרי איני מצפה למצוא שם את בני משפחתי?

כדי להרוויח זמן עברתי לצד האחר של הרחוב. בית העץ הקטן, שעמד בחזית ביתנו, נראה עכשיו יפה משזכרתיו. נראה, שנצבע מחדש בגוון חום בהיר והשמש הוסיפה לו חן. כשגרנו שם לא שמתי לב אליו; לי היה זה רק מקום מעבר בדרך לבית הגדול, שעמד בתוך החצר. עמדתי כמה דקות נטוע במקומי, עיני נעוצות בבית. פחדתי שמא יכירני מישהו, ייגש אלי ויתחיל לשאול שאלות, אך איש לא שם לבו אלי וגם אני לא ראיתי איש מוכר. פתאום נתעורר בי רצון לפגוש מישהו שמכיר אותי מלפני המלחמה ולהראות לו שאני חי. לשוא בחנתי פני עוברים ושבים – איש לא היה מוכר לי.

החלטתי לברר אם שוערת הבית בימי ילדותי עדיין ישנה. ידעתי שהיא גרה בעליית הגג של הבית הקטן, אך מימי לא ביקרתי שם. נכנסתי לפרוזדור ועליתי במדרגות החשוכות. מילדות שנאתי חדר מדרגות חשוך וגם עתה חשתי אי־נעימות. התדפקתי. אין תשובה. יצאתי החוצה וניגשתי אל חזית הבית שלנו. חיפשתי מישהו שיוכל להשיב על שאלותי. חנות הכובעים והמעדניה שהיו בחזית היו סגורות. בפינת הבית ראיתי מסעדה קטנה שלא היתה שם לפני המלחמה ומעבר לדלפק ראיתי אשה מוכרת כלשהו. ניגשתי אליה ושאלתיה אם היא יודעת איפה אוכל למצוא את שוערת הבית. האשה פרצה בצחוק. "בשביל מה אדוני הצעיר צריך את השוערת?" שאלה בהמשיכה לצחוק. קולה גם הוא היה מוכר לי. הזאת השוערת? לפני עמדה אשה לבושה שמלה פרחונית, שפתיה ולחייה משוחות באודם, שערותיה בהירות יותר – לא, זו לא אותה אשה...

ואז הפסיקה האשה לצחוק ואמרה: "אני השוערת של הבית. ומי אתה, אדוני?"

"אני בן משפחת פרייברג, שגרה בבית הזה."

פני האשה הרצינו. "כן, כן, אני זוכרת אתכם – אמרה – אמך היתה אשה נכבדה מאוד. אתה הבן הגדול?"

"לא. אני הבינוני."

"כן, בוודאי שאני זוכרת אותך. ילד רזה. שיחקת עם הבן שלי. עכשיו אתה גדול. גם הבן שלי גדול. עוד מישהו חי מהמשפחה?"

"אני לא יודע. אני רציתי לשאול אותך אם מישהו ביקר אצלך?"

"לא, לא, אף אחד לא ביקר אצלי ואף אחד לא שאל עליכם."

רשמתי את מעני על פיסת נייר ונתתי לה. ביקשתי ממנה, שאם ישאל עלי מישהו תמסור לו את המען.

"אתה לא הכרת אותי – אמרה האשה – אני עכשיו בעלת המסעדה הזאת ואני גרה בבנין הגדול, בדירה כמו שלכם, בכניסה א'.

היא הסתכלה בי וציפתה לתגובתי, אך לי לא היה שום ענין בה. אמרתי לה, שאני רוצה לבקר בדירה שלנו.

"מה – הגיבה – אתה רוצה לקבל בחזרה את הדירה שלכם?"

"לא, אני רק רוצה לראות אותה..."

השוערת היתה נכונה להילוות אלי, אך אני ביקשתי ללכת שמה לבדי. התרגשותי חלפה כליל. חציתי את החצר ועליתי במדרגות בשוויון נפש. דפקתי על דלתנו והמתנתי, ובתוך כך נתעוררה התרגשותי מחדש. שמעתי צעדים. מעבר לדלת נשמע קול אשה שואל: "מי שם?" התגמגמתי ובחצאי מלים ביקשתי שתפתח לי. היא פתחת את הדלת כדי חריץ והציצה בי.

"מה אדוני מבקש?"

"שום דבר... אני פעם גרתי פה, ואני מבקש לראות את הדירה, אם אפשר..."

האשה נתהססה, לא ידעה מה ראוי לה שתעשה, הביטה בי כמנסה לקרוא את מחשבותי ולבסוף פתחה את הדלת והזמינה אותי פנימה. משנכנסתי סיפרה, כי היא ומשפחתה התמקמו בדירה לפני כמה חודשים, אחרי שמשפחת גרמנים שהתגוררו בה עזבו וחזרו לגרמניה. "הדירה היתה ריקה לגמרי – אמרה – הגרמנים כנראה לקחו הכל. את כל הרהיטים שנמצאים פה אנחנו הבאנו איתנו..."

קטעתי את שטף דיבורה באמרי לה שאין לי שום ענין ברהיטים ואיני מבקש דבר; באתי אך ורק כדי לראות את המקום שבו גרתי פעם. עברנו במהירות על פני החדרים והמטבח. לא הרגשתי שום קשר למקום. הכל היה זר לי. רק התנור הגדול החזירני שש שנים אחורנית.

עמדתי נבוך, מחייך חיוך סתמי אל האשה. היא החזירה לי חיוך דומה ולי נתחוור פתאום חוסר הטעם שבביקורי ורצון עז לברוח משם במהירות גאה בי. ואז עלתה מחשבה טיפשית במוחי: לפני עזבנו את

הדירה הנחתי צרור דברים שלי מעל התנור. אולי עודנו שם? סיפרתי זאת לאשה, שככל הנראה הבינה ללבי, אך שאלה בתמיהה: "איך אפשר להגיע למעלה? אין לי סולם..."

הצעתי לה אני בעדינות, שתרשה לי לקרב את השולחן העומד במרכז החדר אל התנור ולהעמיד עליו כיסא – כך אוכל להגיע למעלה. האשה הסכימה מיד ואף עזרה לי להעביר את השולחן. טיפסתי מעלה ולא מצאתי דבר. על שאלת האשה, שסקרנותה נתעוררה, אם מצאתי משהו עניתי מבויש, שהיה זה טפשי לחשוב שאמצא משהו אחרי שש שנים. היא הביעה השתתפות בצערי ושאלה אם היו אלו דברי ערך. הסברתי לה, שמדובר בצעצועים ובמזכרות שאין להם ערך כספי. הודיתי לה על יחסה ויצאתי.

איזה שוטה הייתי – הירהרתי בהיותי בחוץ – מה טוב שאיש לא היה עמי ואין מי שיעשני לשחוק.

גמר המלחמה הביא ללודז' גלי יהודים שחזרו לעירם ממערב וממזרח. ממערב באו יהודים יחידים וקבוצות קטנות, שרידי מחנות ריכוז ומחנות השמדה שהיו פזורים ברחבי גרמניה ואוסטריה, ממפעלי נשק, ממכרות פחם, מחוות חקלאיות. את כל אלה העבידו הגרמנים במשקם המלחמתי עד הרגע האחרון ואף שאמרו להשמידם, לבסוף, איחרו את המועד ולא הספיקו לעשות זאת. שרידים אלה היו רובם ככולם תושבי לודז' וסביבותיה, שבאו לחפש אחר מי מבני משפחותיהם שאולי נותר בחיים. ממזרח באו יהודים שברחו לרוסיה בתחילת המלחמה, נשארו בחיים הודות לסובייטים שהיגלום לאזורי אסיה התיכונה ולסיביר, ועתה הורשו לצאת את ברית־המועצות ולחזור למולדתם כאזרחיה לשעבר. הללו באו ללודז' בקבוצות גדולות, שעשו דרכן על פני ברית־המועצות ברכבות משא במשך שבועות. כל הבאים חיפשו קרובים, מכרים ולפחות מי מבני עירם או סביבותיה, שוטטו מבוקר עד ערב ברחובות העיר וביחוד ברחוב זַבַדְסְקַה, שם השתכנו יהודים רבים, עצרו כל יהודי שנקרה על דרכם וחקרוהו מניין הוא, היכן היה בשנות המלחמה והאם נתקל במקרה בבן־משפחה פלוני. מי שהיו ברשותו תמונות שלפן מכיסו, הציגן לפני איש שיחו והמתין לתגובה.

בולמוס חיפוש הקרובים ששרדו הוליד סיסמת־קסם, שפשטה חיש מהר והקלה על זיהוי יהודים זה את זה לצורך התחקור ההדדי: "עמך?" כשנתקלת במי שנראה לך כיהודי די היה לך להפטיר בקרבתו

מלת שאלה זו, ואם אכן בן־עמך היה, היה משיב מייד: "עמך!" וכהרף עין היתה נוצרת בינך ובינו תחושת אחווה הדדית, שאיפשרה שיח אינטימי. לא אחת אירע לי, ששמעתי את סיסמת ההזדהות היהודית מוחלפת בין אנשים שלעולם לא הייתי מעלה בדעתי שיהודים הם. מתוך נסיון למדתי, שלא־יהודים כמעט אינם שמים לב למלה "עמך?" כשהיא נאמרת בקרבתם, ולכל היותר מגיבים עליה בנעיצת מבט חטוף או בהפניית ראש, שעה שיהודים תמיד נענו והגיבו עליה במהירות ובחמימות.

זיהוי יהודים באמצעות סיסמת "עמך?" היה לי לא אחת למשחק מתח, הצופן הצלחות ואכזבות. יום אחד, בחשמלית, עמדתי ליד גבר שהייתי משוכנע שהוא יהודי והשמעתי את הסיסמה בקול בוטח. האיש הביט בי כתרנגול ב"בני־אדם" ואמר: "סליחה?" – ואני באתי במבוכה וביקשתי להיעלם. פעם אחרת, כשהמתנתי בתחנת חשמלית, נעמדה בקרבתי אשָה פולנית בחזותה. משהו בתוכי דחק בי להפטיר לעברה "עמך?" והיא פנתה אלי והשיבה "עמך!" ופתחה בשיחה ביידיש. לשמחתי אז לא היה גבול – זאת הפעם הימרתי וזכיתי.

אתר חיפוש קרובים החשוב ביותר היה ה"קומיטט" היהודי שברחוב שְרוּדְמִיֶסְקַה, שם עבדו עשרות פקידים שרשמו כל שריד וניצול שהתייצב לפניהם. כל קירות ה"קומיטט" היו מכוסות פתקי חיפוש בני־משפחה, חלקם עם תצלומי דיוקנים. יהודים חזרו ובאו למקום זה, עיינו ברשימות השמיות, סיקרו את הפתקים המתחדשים, שאלו זה את זה "מי מכיר, מי יודע". תקופה מסויימת, כרבים אחרים, ביקרתי ב"קומיטט" יום יום והייתי עד לאירועים מרגשים שהתרחשו שם בלי הרף בהיפגש בני משפחה ומכרים פעם ראשונה מקץ שנות פירוד, כשנודע פלוני כי קרוב מקרוביו חי וקיים, או להיפך, נשמד, נספה או מת. קריאות שמחה וצער, צחוק ובכי נתערבבו שם אלה באלה כל שעות היום בהמולה רבתי, אך דומייתם של האנשים היחידים, שהיוו שם רוב מכריע וחיפשו קרובים ומיודעים בקול נמוך, נושאים כאבם בחובם ומצפים לנס, גברה על הרעש שמסביב.

שוב ושוב ראיתי אנשים פוגשים את קרוביהם ושמחתי בשמחתם, אבל גם נמלאתי קנאה מייסרת ושאלתי את עצמי מדוע אני איני פוגש קרוב או מכר. אני, שעד עכשיו הייתי משוכנע שיחיד שרדתי מכל משפחתי, ורק לעתים רחוקות נתפסתי לתקוה חולפת כי אזכה לראות מי מהם בחיים, נכבשתי פתאום לאמונה כי מישהו מבני המשפחה חי

וחובתי לאתרו. אט אט רקמתי לי אשליה: אחותי דבורה חיה! ודווקא היא, שכן לה היו מֵרב הסיכויים לשרוד –היא היתה בחורה צעירה, נמרצת ובעלת כושר עמידה בתנאים קשים, ונמנתה עם תנועה חלוצית. בעיני רוחי ראיתיה לוחמת בגטו ורשה, אחר־כך כפרטיזנית... לא, דבורה אחותי לא היתה אדם הנכנע בקלות!

אמונתי בהיות אחותי בחיים חזקה והלכה עד שלא הרפתה ממחשבתי ביום ומחלומי בלילה. יום יום הלכתי ל״קומיטט״, בדקתי פעם אחר פעם את הרשימות, קראתי וחזרתי בפתקים שכבר ידעתים על־פה, בלכתי ברחוב, בנסיעה בחשמלית או ברכבת, באולמי קולנוע, במסעדות, בכל מקום חיפשתי את אחותי. חלמתי לפגשה לפתע, במקרה. כל בחורה שגזרתה דמתה לגזרת אחותי גרמה לי הולם־לב עז והייתי ממהר לראותה מקרוב – על־מנת לעמוד על טעותי. מרוב רצון לשמור בתוכי את קלסתר פניה נדמָה לי, שמראה פניה חומק מזכרוני ובטחוני שאזהה אותה כאשר אראנה ברחוב אבד לי.

יום אחד ראיתי בחורה שנדמתה לי כאחותי. קרבתי אליה, אמרתי ״עמךְ?״ ונעניתי ב״עמךְ!״ כששאלתיה מניין היא אמרה: ״מוורשה.״ הרגשתי שאני עומד להתעלף, אך כששאלתי לשמהּ התברר שאין שום קשר בינינו. רק אחר־כך נתתי דעתי לכך, שלאמיתו של דבר לא דמתה אותה בחורה כלל לאחותי. ואף על פי כן, למרות כל הכשלונות וחוסר ההגיון שבדבר, לא פגה אמונתי שאחותי חיה ויום אחד עוד תתגלה לפני. אמונה זו, כמדומה, תמשיך לחלחל בי כל עוד אחיה.

יום אחד, לפתע, בלי שהבינותי למה ומדוע, נמאסו עלי ההליכות ל״קומיטט״ ושוב לא פקדתי עוד את המקום.

משפחתו של הרי היתה בת מזל. אחיו הבכור יוסף חזר ממחנה ריכוז מגרמניה והשתכן בבית. מאחיו השני איגנץ הגיעה דרישת־שלום מרוסיה ובשורה שבקרוב יחזור הביתה. אחייניתו של הרי, אירקה בת השמונה־עשרה, שניצלה הודות למשפחת פולנים מידידי משפחה שהסתירוה אצלם, באה לדור בביתו וכן שיכן הרי בביתו בן־דוד שלו ורעייתו, את המשפחה שהסתירה את אירקה, את אחותה של אולה ועוד כמה מכרים. הבית בן שלוש הקומות ועשרות החדרים נתמלא בני משפחה וידידים והרי עזר לכולם להסתדר ומצא לרובם מקורות פרנסה. אני התיידדתי עם שוכני הבית, שקירבוני אליהם והשתדלו להעניק לי תחושה של בן משפחה. מאחר שמשכורתו הממשלתית של הרי לא

הספיקה כדי תמיכה בכל המשפחות שנטל תחת חסותו, קשר קשרים עם מנהלי מפעלים ובעלי עסקים, עשה עסקות צדדיות ומכר סחורות בלי ידיעת השלטונות כדי להגדיל את הכנסתו. אני הייתי לעוזרו. קישרתי בינו ובין מפעלים וסוחרים, הייתי מעביר סחורות למקומות שונים ועד מהרה למדתי את דרכי המסחר. הייתי מרוצה על ששוב אינני אוכל לחם חסד, גם נהניתי מקשירת מגעים עם אנשים, אך הרי לא היה מרוצה ממצבי. כששלחני פעם ראשונה להעביר חבילה למקום מסוים התכוון שאמלא משימה חד־פעמית, אלא שהדבר נִשנה ונִשלש עד שהיה לשגרה. הרי לא רצה שאעסוק במסחר; הוא רצה שאלמד וגם פחד שמא יתפסוני, אך לא היתה לו ברירה. הוא נזקק לעזרתי. הרי אמר לי לא אחת, שעלי להתחיל להתכונן לשנת הלימודים הבאה ואף קנה בשבילי כמה ספרי לימוד ורצה שנקבע שעות קבועות ללמידה בהדרכתו, אך אני חשתי התנגדות פנימית עזה ללימודים. הייתי בור ועם הארץ, מחוֹסר השכלה, התביישתי במצבי זה והשתדלתי להסתירו ככל שהיה אפשר, בראש ובראשונה מפני עצמי; גם לא היה לי אמון ביכולתי ללמוד ולהצליח בכך וחרדתי מכשלון. סיבה נוספת שהרתיעה אותי מלימודים היתה שהדבר יחזירני למעמד של ילד מטופל בידי אולה והרי, החי על חשבונם, ולמעשה יהפכני לילדם. עם זאת לא יכולתי להשלים.

אחר שניסו כמה פעמים לדבר על לבי ולשכנעני ללמוד והעלו חרס, השלימו הרי ואולה עם אי הליכתי ללמוד, לפחות בזמן הקרוב. אבל הרי יכול לרשום לעצמו נצחון אחד חשוב במאמציו להקנות לי קורטוב דעת. אף שלא היה לו פנאי רב לקריאת ספרים, נהג דרך קבע לקרוא בשעת מנוחה ולפני השינה ומדי פעם היה ממליץ לפני על ספר שראוי לי לקרוא. בהשפעתו לקחתי ספר ראשון לידי ומשנוכח הוא כי נתפסתי לקריאה בערבים ובלילות, מילא את הבית ממיטב הספרות ואני בלעתי ספר אחר ספר מכל הבא לידי והרגשתי בעליל כיצד אני מרחיב ומעמיק את אוצר הדעת, ועם זאת השגתי עד מה אני חסר השכלה.

חרף כשלונו במאמציו לשלחני ללימודים סדירים בבית־ספר לא אמר הרי נואש במאמציו להקנות לי מקצוע. הוא חזר ואמר לי שחייב אדם להיות בעל מקצוע, שכן אין כמקצוע משענת אמינה בחיים. הוא סיפר, שאם כי הוא מהנדס טכסטיל, ניצל בימי המלחמה הודות להיותו גם חשמלאי, שכן את תקופת היותו בשלטון הרוסים עשה כחשמלאי. הרי שאל וחקר אותי לאיזה תחום עשייה אני נמשך ואיזה מקצוע הייתי

רוצה ללמוד, ובפי לא נמצאה תשובה. לא ידעתי מה אני רוצה. ערב אחד, בשבתנו יחד עם שכננו השען, שאלני הרי: "אולי אתה רוצה ללמוד להיות שען?" ומשלא סירבתי הציע לשען ללמדני. השען נעתר, וגם אני לא התנגדתי, שכן הכרתי וחיבבתי את האיש. יומיים ישבתי שעות ארוכות ליד השען ועקבתי אחריו בטפלו בכליו הזעירים בחלקיקי שעונים, זכוכית מגדלת נתונה בארובת עינו, והתפעלתי ממיומנותו ומזריזות אצבעותיו, אך לא יכולתי לראות את עצמי יושב בוקר בוקר יום שלם ועושה במלאכה שכזו. יומי השני אצל השען היה גם האחרון.

הרי הגה בשבילי רעיון חדש – אני אלמד מקצוע בתחום הסריגה. הוא שלחני לאחד מידידיו, מנהל מפעל גדול לכל סוגי סריגים. הלה קיבל פני יפה, ערך לי סיור במחלקות השונות ולבסוף לקחני למחלקה שבה עמדו מכונות גדולות, עגולות, שייצרו סריגי טריקו. המנהל הציגני לפני איש זקן, ה"מייסטר" – רק אחר־כך נתחוור לי שהוא בעל המקצוע הטוב ביותר במפעל והמכונות שבהשגחתו היקרות ביותר שם – ואמר לו: "אני מפקיד בידיך את הבחור הזה, שהוא בן של ידיד שלי, ואני רוצה שתעשה ממנו בעל מקצוע טוב." המומחה הזקן הבטיח למנהל לעשות כמיטב יכולתו.

מרגע שנכנסתי למפעל ובמהלך סיורי במחלקותיו היתה לי תחושה של שביעות רצון וסקרנות. רעש המכונות, ריח הצמר והכותנה מזה וריח שמן המכונות מזה היו מוכרים ועוררו בי געגועים על בית־המלאכה הקטן של הורי בימים שלפני המלחמה. ה"מייסטר" שאלני אם עבדתי פעם במכונות שכאלה ואני סיפרתי, שגדלתי ליד מכונות לסריגת סוודרים וראיתי איך עובדים לידן, אך מכונות שכאלה לא ראיתי מעודי. הזקן אמר לי לעקוב תחילה אחר פעולת המכונות; אחר־כך יתחיל להסביר לי דברים וללמדני. סוכם, שאעבוד יום יום משמונה בבוקר עד שתיים, שלא ככל הפועלים האחרים שעבדו משבע עד ארבע. משכורתי תהיה כשל פועל לא מקצועי ותחושב לפי שעות עבודה. המנהל הבטיח לי, שאם אתקדם במקצוע יעלה את משכורתי.

רצון עז ללמוד את המקצוע השתלט עלי. ראיתי לפני אתגר ומבחן עצמי – כך אוכל להיווכח אם אני מסוגל ללמוד משהו בכלל. ואי־שם בתוכי צצה משאלה שהחלה להשתרש ולהתחזק – זכרתי כי לפני המלחמה הביע אבי רצון לרכוש מכונות שכאלה לייצור בד טריקו; אולי אממש אני את רצונו זה ואמשיך את השלשלת? כך, פעם ראשונה, נתגבש בי רצון למשהו מוגדר בצורת שאיפה ללמוד את מקצוע הסריגה

ולפתוח בית־מלאכה משלי – כמו שהחל אבי בראשית צעדיו בוורשה. השכם מדי בוקר נסעתי למפעל בחשמלית והקדמתי לבוא, שוטטתי בחוץ, מעשן סיגריה, וכמה דקות לפני שמונה הייתי נכנס לשטח המפעל ועובר במהירות כמה מחלקות, שם כבר עבדו עשרות גברים ונשים, שרובם הביטו בי כדרך שמביטים בזר שאינו שייך למקום וגרמו לי הרגשת אי־נוחות. אך כשהייתי נכנס למחלקה שלי הייתי חש הקלה ונבלע מיד בהמולת המכונות, בסלילי חוטי הכותנה וביריעות הבד הנסרגות והולכות.

המייסטר הזקן הסביר לי לאט, כדרך אגב, כל פעולה של כל חלק במכונה והורה לי כיצד משתלטים על כל תקלה וכיצד למנעה מראש. קלטתי היטב כל מלה שיצאה מפיו וימי העבודה עברו עלי במהירות. הרי ואולה היו מאושרים שאני לומד את המקצוע ושמח בחלקי, ומה גם שהמנהל הידיד דיווח להם שאני תלמיד טוב וה"מייסטר" מרוצה ממני מאוד ואומר עלי שאני אחד מן התלמידים הטובים שהיו לו במשך שנים רבות. אולה פינקה אותי עוד יותר. בוקר בוקר מצאתי את בגדי נקיים ומגוהצים ועל השולחן המתינו לי ארוחת בוקר וכריכים לעבודה. כשהארכנו שבת בערבים היתה אולה גוערת בהרי ואומרת: "הילד הולך בבוקר לעבודה וצריך ללכת לישון," וכשהיתה רואה אור בחדרי בלילה היתה נכנסת, שולפת את ספרי מידי ומכבה את האור. "יְשַׁן, ילדי, מספיק לקרוא," היתה אומרת. בערבים היתה ממתינה לחזרתי מבילויים, מגישה לי אוכל, מביאה לי לחדרי קערת מים פושרים לרחיצת רגלי ואף היתה מבקשת לרחוץ לי אותן ומאלצת אותי להתנגד לכך במלים בוטות, לבל תחזור על מעשה זה שוב.

באחת המחלקות עבדה נערה לא יפה במיוחד, אבל חיננית, ומשהו בה שבה את לבי עד שלא יכולתי להתעלם ממנה. יום יום, כשהייתי חולף על פניה, היתה מחייכת אלי ואני הייתי מחזיר לה חיוך. כשהייתי יוצא לחצר לעשן סיגריה היתה יוצאת גם היא ועוברת לידי ושוב היינו מחייכים זה לזה. פעם אחת החלפנו כמה מלים סתמיות והצגנו את עצמנו בשמותינו. מריה – זה היה שמה – היתה בת שבע־עשרה. מאז התוודענו החלה להביא לי מדי יום כוס תה למקום עבודתי ולפעמים גם עוגיה מאפה בית, ואני הייתי מכבדה בשוקולד ובגלידה בשעת ההפסקה הקצרה. הקשר בינינו התהדק במהירות. לא הבינותי מה ראתה בי מריה שעה שהיתה מוקפת מעריצים פולנים צעירים, גבוהים ויפים, שלא נעלם ממני כי התכעסו כל אימת שבילתה זמנה הפנוי עמי. התענגתי על

כל רגע שמריה היתה בקירבתי. אהבתי בחורות אבל התייראתי מהן, שכן לא ידעתי דרך גבר. גוף אשה היה לי דבר אפוף סוד ומסתורין וכל פגישה שלי עם בת המין האחר היתה מלווה בפחד חסר פשר. מגעי הראשונים עם מריה היו משוחררים מכל אי־נוחות, שכן כולם היו חטופים – לרשותנו עמדו תמיד רק דקות ספורות וכל פגישה שלנו היתה רק הזדמנות חטופה לגילויי חיבה הדדיים, בדומה ללגימה חפוזה של משקה חריף, שלאחריה פושטת הרגשת נעימות בכל הגוף והראש נשאר סחרחר זמן ניכר. במגעים קצרצרים אלה לא היה מקום להתעוררות פחד נוכח צורך "להמשיך" את שלא ידעתי בבירור כיצד עושים. אבל לבי יצא אל מריה. השתוקקתי להיות עמה יותר מדקות ספורות, אך פחדתי פן תגלה שאני שלומיאל שאינו יודע לְקרוב אל בחורה והיא תזנח אותי. לבסוף הזמנתי את מריה לקולנוע. היא אמרה לי שהיא יכולה ללכת רק להצגה ראשונה, שכן עליה לחזור לביתה עד עשר, "אחרת אבא שלי יהרוג אותי."

בשעת ערב מוקדמת יצאתי לקנות זוג כרטיסים וזמן רב, ארוך כנצח, חיכיתי לה עד שעת התחלת הסרט. לבסוף הגיעה למפגש, בהקדימה אף היא את המועד. בראותי אותה הוכיתי הלם – מעולם לא ראיתיה יפה כל כך! התקשיתי להאמין שזו אותה מריה שאני מכיר מהמפעל. "מדוע אתה מסתכל עלי ככה – שאלה – משהו לא בסדר אצלי?"

"להיפך – אמרתי – את נראית יפה כמו מלאך!" והיא צחקה.

לקחתיה לבית קפה. ישבנו זה מול זה ליד שולחן קטן ושתינו קפה. שבע אושר בלעתי בעיני את מראה פניה, שיפו מתמיד, וגם היא נראתה מאושרת. באותם רגעי אושר לא היה איכפת לי דבר בעולם. די היה לי ששנינו קיימים זה בחברת זה.

בפתח הקולנוע נעצו בנו אנשים מבטים. תחילה לא הבינותי מדוע, אך מיד תפשתי שהם מופתעים ורוגזים למראה בחור יהודי המבלה בחברת נערה פולנית. הרגשתי לא בנוח. רגעי האושר נתחלפו לסירוגין ברגעי מתח. למרבה ההקלה נכנסנו סוף סוף לאולם, שם שררה אפלולית. ישבנו זה ליד זה. הייתי מתוח מאוד. פתאום נעתקו מלים מפי. במפעל דיברנו וצחקנו בחופשיות, ועכשיו, משנפגשנו מחוצה לו, לא היה בפי דבר לומר לה. וכל זאת בגלל הפחד שהשרתה עלי הימצאותי ביחידות עם בחורה, פחד שלא הייתי מסוגל להשתחרר ממנו.

הסרט התחיל. הסתכלתי על המסך אך לא ראיתי דבר. מחשבתי היתה

נתונה כולה למריה היושבת לידי. איכשהו נתקלו ידינו זו בזו והתלטפו. אצבעותינו השתלבו ונלפתו בחוזקה. הבטתי בחושך בפניה והיא התחייכה אלי. על המסך ירו, הסתערו, תקפו עמדה, אך ידה של מריה היא שריגשה והרעידה את לבי. פתאום נטלה מריה את כפי, הניחה אותה מתחת לחולצתה והוליכה אותה על פני גופה. כולי בערתי מתענוג שכמוהו לא ידעתי מימי.

בדרך לחשמלית התנשקנו. שפתיה היו לי כיין מתוק ואני לא ידעתי רוויה. אמרתי לה שאני אוהב אותה והיא אמרה לי שהיא אוהבת אותי. הפרידה קשתה מאוד. לאחריה המשכתי לשוטט ברחוב כדי להמשיך לחוש את שחשתי במחיצתה אך לפני זמן קצר. לא רציתי להינתק ממנה. ופתאום צצו בראשי מחשבות שונות לחלוטין ופוגגו את החלום היפה שרקמתי עם מריה במרכזו. מה קרה לי? באיזו מהירות התפתחו היחסים ביני ובין מריה? טרם עבר חודש מאז ראיתיה מחייכת אלי פעם ראשונה ליד מכונה במפעל, והערב כבר קרבנו כל כך והתוודינו באהבתנו זה את זה! אבל אני יהודי והיא נוצריה! כיצד לא נתתי דעתי על כך? הרי אילו היו אמי ואבי בחיים, היו מנתקים כל קשר עמי על שאני מתחבר עם בחורה נוצריה, ובכלל, עדיין מוטב לי שלא להסתבך בקשר רציני כלשהו. אני בסך הכל בן שמונה־עשרה. עדיין איני יודע מה לפני. מריה בחורה טובה ואני אוהב אותה. אסור לי לגרום לה אכזבה. אולי ראוי לי שאתנתק ממנה כבר עכשיו, לפני שהדבר יקשה יותר על שנינו גם יחד? אבל אני אוהב אותה! היא ממלאת את חיי תוכן. כבר עתה אני מצר על שמחר יום ראשון ולכן לא נתראה אלא כעבור יממה שלמה.

אותו לילה חלמתי שאני בסוביבור, ובחלומי אני שואל את עצמי איך יכול להיות שאני שוב במחנה, הרי כבר ברחתי משם פעם. לא, אני לא אשאר בסוביבור ולו לרגע. אני אברח מייד. אני עובד בצריף האוקראינים. אני יוצא החוצה ובידי דלי מלא בקבוקים ריקים, אך במקום ללכת למגרש אני פונה לכיוון גדר התיל של המחנה. אני שומע את שירת מחלקת האוקראינים המתקרבת ואני מחיש את צעדי מהר יותר, מהר יותר עד שלבסוף אני רץ במהירות. אך בהגיעי לגדר אני רואה את אוברשרפירר וגנר קרב אלי בצעדים איטיים ואני מבין שנכשלתי. זה סופי. רגלי כושלות. גופי משותק. וגנר נעמד לפני ומחייך חיוך ארסי. אחר־כך הוא מוציא אט את אקדחו מנרתיקו, מכוון אלי ויורה...

התעוררתי שטוף זיעה, רועד כולי. פחדתי להירדם שוב, פן אמשיך לחלום. השתדלתי להישאר פקוח עיניים אך נרדמתי חיש מהר. למחרת ניסיתי לשחזר את הערב שלי עם מריה, אבל חלום הביעותים שחלמתי בלילה רדף אותי ולא הרפה. תמונות הערב הקסום עם מריה נדחו על־ידי תמונות המחנה. דמותו של וגנר הופיעה לפני כל הזמן, ותמונת יְרוּתוֹ בי חזרה על עצמה שוב ושוב. וגנר המשיך לרדוף אותי בחלומות שחלמתי מאז ברחתי מסוביבור, כמו לא סלח לי על שנשארתי בחיים. ואף שהיו אלה רק חלומות, היה בהם כדי לערער את שיווי משקלי. מוזר, אך ככל שעבר הזמן הרביתי יותר ויותר לחלום על המחנה, ובכל החלומות ביקש וגנר להרגני!

לארוחת ערב ביום ראשון הוזמנתי לדירת גברת שומנסקי, האשה שהצילה את אירקה. היו שם כל דיירי הבית כמעט, כולם בני משפחתו של הרי, כולם שמחים ומתבדחים. רציתי להשתלב בשמחה, אבל נתפסתי לעצבות. החלום ועתיד קשרי עם מריה העיקו עלי מאוד עד שלא יכולתי להשתחרר מהם. הנוכחים היו עסוקים בשלהם ולא שמו לבם אלי – רק גברת שומנסקי הבחינה לפי ארשת פני שאני נתון במצוקה ושקדה למלא את הכוסית שלי שוב ושוב. שתיתי עוד ועוד. ראשי סחרחר עלי. כל הנוכחים, הרהיטים, החדר, נעו וריקדו סביבי במהירויות שונות, ואני הסתובבתי יחד אתם. השתדלתי להשתלט על עצמי, אך נסחפתי כלתוך מערבולת ובתוך הדמויות המטושטשות שהתרוצצו לפני הופיעו גם מריה ווגנר...

הרגשתי מחנק בגרוני. בקושי קמתי על רגלי, ביקשתי סליחה באמרי שאני עייף והתחלתי לנוע אל הפתח. אולה קמה ממקומה ואמרה שהיא הולכת ללוותני. ביקשתי ממנה להניח לי ואמרתי שאסתדר בכוחות עצמי. גם הרי אמר לה להישאר במקומה. גברת שומנסקי ליוותה אותי עד הפתח, שם נשקה לי נשיקת לילה טוב. יצאתי, ובהגיעי לחדרי ישבתי בכורסה ופרצתי בבכי ממושך, ובמצב זה נרדמתי.

למחרת הבוקר קמתי משנתי העמוקה רענן ובמצב רוח טוב. אמרתי לאולה שאיני זוכר שנכנסתי למיטתי והיא סיפרה כי מצאוני ישן, חצי גופי על הכורסה וחציו על הריצפה. היא והרי הפשיטו אותי והכניסוני למיטתי. בושתי וכעסתי על עצמי, אך אולה אמרה: ״מה יש, אתה בסך הכל ילד!״ סיפרתי לה, שבילדותי אהבתי להירדם בבגדי ולהרגיש איך אמי מפשיטה אותי מבגדי ומשכיבה אותי לישון.

חף מכל ספק ומחשבה רעה מיהרתי ללכת למפעל ולראות את מריה

שלי. נכנסתי למחלקה שלה, עברתי בין שתי שורות המכונות שליד אחת מהן עבדה מריה, ובהגיעי אליה אמרתי ״בוקר טוב״ והמתנתי לחיוכה. אך מריה המשיכה לעבוד, ראשה מופנה אל מכונתה. לא היה אפשר שלא שמעה את ברכתי – עד כה תמיד הרגישה בי כשרק דרכה רגלי במחלקתה – ובכל זאת חזרתי על ברכת ״בוקר טוב״ והמתנתי. מריה נשאה אלי פניה לרגע, ואז ראיתי דמעות בעיניה. ״לך מפה,״ אמרה.

לא הבינותי מה קרה. הסתכלתי סביבי. רוב האנשים נמנעו מהביט בי ואחרים נעצו בי מבטי משטמה. המשכתי לעמוד ליד מריה, מנסה להבין מה אירע – האמנם פגעתי בה פגיעה כלשהי שלשום בערב? והרי פרידתנו היתה נהדרת! חשתי כורח לדבר אתה, לשמוע מפיה מה נשתנה בן יום, אך היא רק חזרה ואמרה לי בקול רך, לא כעוס: ״לך כבר, לך.״

ה״מייסטר״ הזקן קיבל פני בחיוך כתמיד ושאל לשלומי, אך בהבחינו שאני נסער הניח אותי לנפשי. לא הייתי מסוגל לעבוד. הייתי כולי חסר מנוחה. הייתי מוכרח לברר לאלתר מה קרה. כשיצאתי לחצר לעשן סיגריה שמעתי מאחורי את צעדיה של מריה וחשבתי שתיגש אלי ונוכל לשוחח יחדיו. אבל היא רק חלפה על פני ובתוך כך הטילה לעברי פתק מקופל, שם כתבה שניפגש בהפסקה מחוץ למפעל, באחד הרחובות הצדדיים.

כשהגעתי למפגש כבר חיכתה לי. היא עמדה ליד מבוא אחד הבתים, ידיה שלובות כאילו ביקשה להחם את עצמה בקור, פניה מיוסרות, ולפני שהספקתי לפתוח פי פלטה במהירות: ״כמה בחורים שעובדים אתי במחלקה מציקים לי כבר מזמן מפני שאני מתחברת עם יהודי, אבל אני לא שמתי לב אליהם. אתמול נודע להם שהיינו יחד בקולנוע והם באו אלינו הביתה. עם אחד מהם יצאתי לפני שהכרתי אותך וחיבבתי אותו. הם התנפלו עלי, קראו לי זונה ואמרו שאני שוכבת עם יהודי – וכל זה באוזני ההורים והשכנים. הם איימו עלי, שאם אפגש אתך עוד פעם אחת יהרגו אותי. וגם אותך. הם גם אמרו, שהם יגרשו אותך מהמפעל. אני מפחדת. הם יהרגו אותנו. אנחנו מוכרחים להפסיק. יותר לא נתראה.״

מריה נראתה כמי שהעולם חרב עליו ואני לא ידעתי מה להגיד לה. ״מריה – אמרתי – אבל אני אוהב אותך!״ היא פרצה בבכי, הפטירה ״גם אני אוהבת אותך, יקר שלי,״ וברחה חזרה לעבודה.

בשעה מאוחרת יותר אותו יום קרא לי מנהל המפעל וסיפר לי, שקיבל מכתב אנונימי בשם קבוצת פועלים, שמחו לפניו על שקיבל לעבודה בחור צעיר הלומד לעבוד על המכונות החדישות בעוד שהם, העובדים במפעל זה שנים, עובדים על הישנות. מן הצדק, שאחד הוותיקים ילמד לעבוד על המכונות החדשות והם דורשים לתקן את העוול.

המנהל השתדל להסתיר התרגשותו, אך יכולתי להרגיש שהוא נסער מהמכתב שקיבל. לדבריו טרם החליט כיצד ינהג. "אני לא מפחד מהחוליגנים," אמר. "זו לא פולין שלפני המלחמה. זו פולין סוציאליסטית ואין בה מקום לאלמנטים אנטישמיים... במהלך דבריו הרים קולו כנואם לפני קהל, פתאום השתתק וישב מהורהר ואחר־כך פנה אלי והוסיף: "שמע, בולק, במה שנוגע אליך אסור לי לזלזל באיום הקטן ביותר ואין לי ברירה אלא להציע לך להפסיק לעבוד אצלנו..." הוא גם שאלני כבדרך אגב אם אני יודע את סיבת מכתב האיום שנשלח אליו ואם עד עכשיו התאנה לי מישהו במפעל. לא רציתי לספר לו על קשר האהבה שלי עם מריה ועל השתלשלויותיו. השיבותי כי לא אירע שום דבר מיוחד וכי "הם מעולם לא היו ידידותיים כלפי."

"מי זה 'הם'," שאל המנהל.

"אלה שעובדים קרוב למחלקה שלי," אמרתי.

אך למנהל היו, ככל הנראה, מקורות משלו, שדיווחו לו על המתרחש בין כותלי המפעל. "אתה – אמר – יוצא עם בחורה ממחלקת הגרביים, אחת מריה. ולמריה זו היה בחור ואתה לקחת אותה ממנו."

לא היה לי שמץ רצון לדון בנושא ואמרתי: "זה לא שייך לעניין."

"לא – אמר המנהל – זה שייך מאוד לעניין. זו אולי הסיבה העיקרית שבגללה לא רוצים אותך פה."

לא עניתי דבר. רציתי לברוח מן המקום מהר ככל שאפשר ובלבד שלא איחקר על־ידי המנהל ואספר על מריה. קמתי ויצאתי את החדר. ניגשתי ל"מייסטר" הזקן ואמרתי לו שאני עוזב את העבודה עכשיו. הוא לא שאל שאלות. הודיתי לו על המאמץ שהשקיע בי ושיבחתי אותו. גם הוא שיבח אותי על שהייתי תלמיד טוב, ציין שנהנה מעבודתי אתו ואף ניבא לי עתיד מזהיר כ"מייסטר" אם אמשיך ללמוד את המקצוע. איש זה – היחיד במפעל שנפרד מעלי בידידות – היה למרבה הלעג גרמני שנקלע ללודז' במלחמת העולם הראשונה והשתקע שם.

יצאתי את המפעל בלי להביט בעיני איש. עליתי בחשמלית, שבאותה

שעת יום היתה ריקה כמעט, וישבתי בירכתיה בהרגשה שזו באה במיוחד לקחתני מן המקום הנורא הזה ולהביאני למקום מבטחים. לא הייתי מסוגל לחשוב על דבר, רק הרגשתי הקלה. אנשים עלו וירדו ואני ראיתים כמבעד לוילון אטום למחצה ושמעתי את קולם כבא ממקום אחר. כשעצרה החשמלית בתחנה שליד ביתי נשארתי דבוק למושב. ירדתי ברחוב נוֹבוֹמֵיסְקַה, מעבר לכיכר החרות, שבשעתו היה הסואן ביותר בלודז׳. ברחוב זה התנהל המסחר היהודי. בכל בית ובכל חצר היו חנויות ובתי מלאכה מקומות הקרקע ועד הקומות העליונות, ובאלה היה אפשר לקנות פריטים בחצי המחיר שנדרש ברחוב פיוטרקובסקה. כל איכרי הסביבה ורוב יהודי העיר באו לרחוב נובומיסקה לקנות את צרכיהם. ריחות של עורות, גומי, ודברי כותנה התערבבו לאורך הרחוב בריחות בשמים, נקניקים ותבשילים למיניהם. עכשיו עמד הרחוב שָׁמֵם, רוב החנויות היו סגורות וריח עובש ורקבון נדף מכל מקום.

בילדותי נהג אבי לשלוח אותי לפעמים לרחוב נובומיסקה לקנות פריטים שנדרשו בדחיפות לבית־המלאכה, ובאותם ימים נתקבעו בזכרוני חנויות ששנאתי, שם היו נוהגים בי כבילד קטן, חוקרים אותי וצוחקים לי, וחנויות שאהבתי, שם נהגו בי כבקונה רגיל ואף היו מוסיפים לי עפרון מיוחד כלשהו או מחדד בלי שדרשו ממני דבר. האמנם לא שרד גם אחד מאותם חנוונים?

המשכתי ללכת בכיוון בַּלוּטי, הפרבר שבו התגוררה לפני המלחמה דלת העם היהודית בתנאים קשים, ובו הקימו הגרמנים את הגטו ודחסו בתוכו את כל יהודי לודז׳ והסביבה. אבי לקחני פעם אחת לביקור בבית אחד מידידיו, תושב פרבר זה, שאשתו חלתה אנושות. הוא גר בחדר אחד עם אשתו וחמשת ילדיהם, והחדר האחד הזה שימש גם כרצעניה. בצד אחד של החדר עמד שולחן עבודה גדול ועליו וסביבו חבילות עורות מכל סוג וכלי עבודה, ובצד האחר עמדו שתי מיטות גדולות, שבאחת מהן שכבה האשה החולה. אבי שאל לשלומה, והאיש ענה בשאתו עיניו מעלה: ״הכל בידי שמים״. אנשים נוספים הצטרפו אלינו וכולנו התפללנו ״מנחה״ ו״מעריב״ ואמרנו פרקי תהילים להבראת החולה, ואחר־כך איחלנו לה רפואה שלמה למרות שהכל ידעו כי ימיה ספורים. הודיתי אז לאלוהים על שאמי ואבי בריאים ואינם עניים.

עתה מצאתי את עצמי צועד ברחובות שבתיהם הרוסים כליל. עד מהרה לא יכולתי עוד לדעת היכן בדיוק אני נמצא. לא ראיתי איש, גם לא כלב או חתול. הרגשתי כבבית־קברות ולבי אמר לי שמתחת

לחורבות מונחות גוויות מצומקות כמו שראיתי בשעתי בגטו ורשה. פחד אחז בי ומיהרתי לחזור ולהיות בין אנשים חיים. בתוך כך התחוררו והלכו במחשבתי אירועי השעות הקודמות והולידו בי רגשי אשם עזים. אני האשם בכל מה שקרה. בצעד בלי מחשבה גרמתי סבל למריה, שהיתה כה טובה ביחסה אלי, גרמתי אי נעימות למנהל, ומעל כל אלה הוכיתי מכה שהחזירתני למקומי הנכון. מדוע לא תפשתי, שכיהודי אסור לי לרקום קשרי אהבה עם נערה פולנית? ועם זאת, אולי היה כל זה לטובה, שכן עיני נפקחו עתה לראות נכוחה. בתוך תקופה קצרה רחקתי מיהדותי, מבוקר עד ערב עשיתי בין נוצרים ובערבים נמצאתי בין יהודים מעטים, שכמוני היו נתונים בתהליך של התבוללות בחברה הפולנית, שעה שמיהודים שפגשתי ברחוב הסתייגתי, שלא לדבר על התאהבותי בפולניה, בנוצריה. הרי אלמלא קרה מה שקרה אך הבוקר, מי יודע לאן היו הדברים מוליכים אותי – אני, שהגורל בחר בי וגזר שאשאר שריד אחד ויחיד מכל משפחתי, מתרחק מכל היקר להם! ובכלל, איך אני מעז לברוח מעמי? בושתי על שפולנים היו צריכים להזכיר לי כל זאת היום. ועכשיו, מה עלי לעשות עכשיו? איך אשנה דרכי? אם רצוני לחיות בין יהודים, עלי להיפרד מעל הרי ואולה. הדבר יפגע בהם קשות. שניהם מתייחסים אלי יפה כל כך, במסירות מופתית. בצל קורתם לא חסר לי דבר. איך אסביר להם, שאני אוהב אותם וטוב לי אצלם ובכל זאת אני חייב לעזבם?

הרעב החל להציק לי. הלכתי הביתה. הרי ואולה כבר ידעו מה קרה במפעל – המנהל טילפן להרי וסיפר לו – וכבר נדאגו על שטרם חזרתי הביתה. בהיכנסי נתקלתי בהרי, אולה, יוזף וגברת שומנסקי, שכולם הביטו בי בהשתוממות ובדאגה, והדבר גרם לי להרגיש כילד שעשה מעשה רע. אולה מיהרה לקראתי, חיבקה ונישקה אותי ומילמלה תוך שדמעותיה מלחלחות את פני: "ברוך השם שחזרת הביתה, ילד שלי."

אוירת המתח התפוגגה וחיש מהר התפתח בינינו ויכוח על האנטישמיות והדרך ללחום בה. יוזף אמר, שהפולנים היו אנטישמים תמיד וכאלה נשארו. דבר לא השתנה, ודבר לא יעזור; לדעתו חייבים כל היהודים ששרדו בפולין לנטוש ארץ זו. האחרים חלקו על דעתו. הרי דיבר על לבי ואמר שאל לי לדאוג, בדעתו לרכוש בשבילי מכונה לטריקו שאוכל להפעילה באורח עצמאי. "'המייסטר' אמר שלמדת היטב את המקצוע," אמר.

אך אני כבר הפלגתי במחשבותי למחוזות אחרים.

למחרת הלכתי ל״קומיטט״ ושוב עילעלתי ברשימות, סבבתי בתוך הקהל ושמעתי סיפורים מפי אנשים שנקבצו ובאו מרוסיה, מגרמניה, מאוסטריה. חוץ מהבאים מרוסיה, באו רובם רק לחפש את קרוביהם, בכוונה תחילה לחזור בתוך ימים ספורים מערבה, לגרמניה. לדבריהם הוקמו בברלין ובערי גרמניה אחרות מחנות לפליטים המופעלים בידי הארגון הבינלאומי לשיקום פליטים אונרר״א וארגון הסעד היהודי־אמריקני הגדול ״ג׳וינט״. היהודים היושבים במחנות אלה ממתינים לאפשרות לנסוע לארץ־ישראל, ויש ביניהם גם מי שיש להם קרובים בארצות הברית ורוצים להגר לשם.

מן ה״קומיטט״ הלכתי לרחוב זַבַּדְסְקַה, שם עמדו יהודים והתווכחו על המצב בארץ־ישראל, על מאבק ״ההגנה״ והאצ״ל, על מדיניות ״הספר הלבן״ של הבריטים, הנועלת את שערי ארץ־ישראל בפני הפליטים היהודים ועל שליחים מארץ־ישראל שהגיעו לפולין כדי לארגן אתֿ היהודים ליציאה מפולין בדרך לארץ־ישראל. ברחוב פגשתי שנית בזוג מסוביבור, אֶדַה ויצחק ליכטמן, שבראשונה פגשתים בלובלין, שם סיפרו לי כי שניהם לחמו ביחידת פרטיזנים. עתה פתח יצחק סנדלריה בלודז׳. עוד פגשתי ברחוב בבחור שהכרתי בחלם והלה הזמינני לביתו, שם הציג לפני את בת דודתו. דירתו של מכרי זה היתה גדולה, מרוהטת בריהוט יקר ומלאה חפצי ערך למיניהם. הוא סיפר לי שהוא נוסע לברלין הלוך ושוב, מבריח לשם זהב ודולרים ומשם – דברי לבוש וסיגריות אמריקניות, והציע לי לעבוד איתו יחד בהברחות ולגור בדירתו.

אותו יום נוכחתי לדעת עד מה הייתי מנותק מהעולם היהודי ובבת־אחת חזרתי והרגשתי את עצמי שייך לו ונשבעתי כי שוב לא אינתק ממנו לעולם. אך למרות שהחלטתי לעזוב את ביתי דחיתי את הביצוע מיום ליום. הרי ואולה נקשרו אלי בלב ובנפש. לא יכולתי לעמוד מולם ולומר פתאום: ״שלום, אני עוזב אתכם!״ בינתיים, מתוך רגשי אשם על שאני עומד לעזבם, השתדלתי לעשות למענם ככל שיכולתי. הייתי מביא הביתה פרחים ופֵרות נדירים והתנדבתי לעשות כל שליחות. אולה קרנה מאושר והיתה אומרת: ״הילד השתגע!״ היא פינקה אותי כפנק בן יחיד, ואני לא יכולתי לעמוד בכך עד שלבסוף התאזרתי ואמרתי להרי שאני רוצה לעזוב את פולין ולנסוע לפלסטינה.

בשמעו זאת סר החיוך מפניו של הרי. הוא ישב מולי, מביט בי חמור פנים, ושתק. כמה ימים שיננתי לעצמי נאום שאשמיע ברגע זה, ועכשיו

עלו על לשוני רק כמה מלים. להפתעתי, כעבור כמה דקות שוב עלה חיוך על פני הרי באמרו לי שגם הוא רוצה לנסוע לפלסטינה. ״נוכל לנסוע יחד – הוסיף – אבל אין צורך למהר. כדאי לחכות עד שהדברים יתבהרו וייווצרו תנאים סבירים. ובינתיים יש לי הצעה בשבילך. בבית שלנו יש חנות פנויה. תוכל לפתוח פה חנות של בדים ומוצרי סריגה. יש לי קשרים טובים עם הרבה יצרנים והם יציפו אותך בסחורה. כך תוכל לעשות קצת כסף עד שיגיע הזמן לנסוע. וכדי שלא יהיה לך קשה מדי, יש לי מועמד לשותפות איתך. גברת קַזֶ׳ה, אחותה של אולה. היא אשה טובה ושניכם תסתדרו יפה זה עם זה. דרך אגב, אל תספר בינתיים לאולה שאתה רוצה לעזוב, וחשוב על מה שאמרתי לך.״

״כמובן, כמובן, אני לא אספר לה דבר. אני אחשוב על מה שאמרת לי,״ עניתי מהר.

הצעת הרי שאפתח חנות הדירה שינה מעיני אותו לילה. לעזוב את הבית ולצאת לדרך בלי פרוטה בכיסי לא נראה לי כצעד נבון ביותר, והסיכוי להרוויח קצת כסף והאתגר להיות בעל חנות קסמו לי מאוד והכריעו כנגד הרצון לעזוב את פולין מהר ככל האפשר.

למחרת הודעתי להרי שאני מקבל את הצעתו ומאותו רגע הקדשתי את מלוא מרצי להכנת החנות, שעמדה ריקה לגמרי ונראתה גדולה למדי. כל אותו יום נכנסתי ויצאתי בחנויות כדי לעמוד על מבניהן וסידוריהן. הרי הביא נגר וצבָּע, קנה בשבילי סחורות שאוכסנו בינתיים בבית והציגני לפני כמה יצרנים של לבני נשים וגברים וגרביים. על גברת קז׳ה הטלתי לרשום כל פריט בחנות במחברות שקניתי לצורך זה.

כעבור עשרה ימים עמדה החנות מוכנה לפתיחה. בלילה שלפני הפתיחה לא עצמתי עין מרוב התרגשות. וגם פחד נפל עלי, שהרי יחד עם הסחורות אציג גם את עצמי לראווה, ומה אם לא אצליח לעשות רושם טוב על הלקוחות והם יעשוני לשחוק? ואולי לא אדע למכור, כמו שכבר אירע לי בשוק של חלם? קמתי לפנות בוקר, בחרתי לעצמי בגדים בקפידה, עמדתי לפני הראי ובדקתי כל פרט בחזותי, ולא הייתי מרוצה מעצמי. יצאתי בשקט את הבית, ירדתי לחנות ונכנסתי לתוכה בדלת האחורית, בדקתי אם הכל כשורה, נהניתי לראות את החנות מצוחצחת ואת הסחורה מסודרת באיצטבות, ועל הדלפק מחברת נייר, עפרון ומאפרה. לא חסר דבר. כשחזרתי הביתה בדקה אותי אולה מכף

רגל ועד ראש ויצאה מרוצה, ומייד פקדה עלי לשבת לאכול שכן אחר־כך לא יהיה לי זמן לכך. גברת קז׳ה, שותפתי, נכנסה לבושה חגיגית, פניה מאופרות במוגזם, כולה מחוייכת ומרוצה מעצמה. היא רכנה עלי ונשקה לי וריח חריף של מי קולון חנק אותי. ״נכון ששנינו צמד נהדר?״ שאלה. אף שהיתה נוצריה, דמתה גברת קז׳ה ליהודיה – עיניה היו שחורות, שערותיה חומות וחוטמה מוארך. בזמן הגרמנים נעצרה כמה פעמים בחשד שהיא יהודיה.

בשמונה בדיוק הרמתי את תריס הברזל הכבד ופתחתי את החנות. כל דיירי הבית באו והביאו פרחים או בקבוקי משקה. אולה הביאה עוגה ובקבוק וודקה. החנות, שחללה נראה לי גדול, התמלאה ונראתה קטנה. עוברים ושבים עצרו והציצו פנימה לראות מי בעל החנות החדשה. בעל המספרה שממול נכנס ושאל מי בעל החנות, לחץ ידי ואיחל לי הצלחה. הוא היה הקונה הראשון שלנו בקנותו זוג גרביים, וכן גם היה ראשון שאמר כי טרם ראה בעל חנות כה צעיר.

״סלח לי שאני שואל אותך – אמר – בן כמה אתה?״

״אני כבר מעל שמונה־עשרה,״ אמרתי.

״ואני חשבתי בן שש־עשרה לכל היותר.״ כולם צחקו, הוא שוב לחץ ידי וחזר למספרה וכעבור שעה קלה נשארנו גברת קז׳ה ואני לבדנו מאחורי הדלפק, מחכים לקונים.

אנשים רבים עצרו ליד חלון הראווה שלנו, הציצו פנימה והמשיכו ללכת. עברה שעה ואיש לא נכנס פנימה. מדוע? בגלל מראי? נואש, עישנתי סיגריה אחרי סיגריה תוך שגברת קז׳ה הסבלנית משתדלת להרגיעני. פתאום נכנסו שלוש נשים זו אחר זו. הדלפק נתמלא סחורה, שתיים מהן קנו ושילמו לפי שביקשתי. בצאתן התחבקתי עם הגברת קז׳ה ונשקתי לה על לחיה. במשך היום גברה תנועת הקונים, הזמן חלף מהר והפדיון היה לא רע.

התקופה שלאחר המלחמה היתה טובה למסחר. האנשים רעבו לכל מוצר ומאחר שלא נתנו אמון בשטרות הכסף החדשים שהדפיס הממשל, קנו מכל הבא ליד. תנועת הלקוחות בחנותנו גברה מיום ליום והסחורה נעלמה מהאיצטבות. הבעיה לא היתה למכור אלא להשיג סחורה בכמויות גדלות והולכות. בעזרת קשריו של הרי וממקורות שמצאתי בכוחות עצמי השגתי סחורות, חלקן בדרך רשמית, עם תעודות משלוח וחשבונות, חלקן בלי שום מסמכים ובלי ידיעת השלטונות. הרווחים עלו הרבה מעבר למשוער ובתוך תקופה קצרה צברתי ממון. לא העליתי

בדעתי, שאפשר להרוויח כסף בקלות שכזאת והתברר לי שאני מסוגל לנהל עסק. אך העסק גזל ממני את כל שעותי משחר ועד לילה. גברת קז׳ה היתה נחמדה ונכונה לעשות כל דבר, אבל לא הצטיינה בכיבוש לב הלקוחות והיתה מספרת לי על קונים שנכנסו בהעדרי, שאלו באכזבה היכן ״האדון הצעיר״ ויצאו באומרם כי יבואו בפעם אחרת.

הייתי שקוע כל כך בענייני החנות עד שלא נותר לי פנאי לעיסוק בדבר אחר, אף לא ליהנות מכספי, ותהיתי למה לי כל הכסף הזה, אולם החנות היתה לי לא רק מכשיר לצבירת כסף. אני, שחשבתי כי לא אסכון לעשיית דבר כלשהו, ניהלתי חנות בהצלחה, נהניתי ממגעי עם עשרות אנשים יום יום, מהאמון שרחשו לי כששאלו בעצתי ונהגו לפיה ומהשבחים ששמעתי, ביחוד מפי נשים, שלא אחת העלו סומק בלחיי.

יום אחד נפתחה דלת החנות ופנימה נכנסה זושה. היא קרבה בצעדים הססניים ונעמדה מולי, על פניה החיוך האופיני לה, שגבל בבכי, לחייה לוהטות כאש. כיצד אירע בכלל, שהיא נשתכחה מלבי מאז עזבה את חלם? הרי מאז לא חשבתי עליה פעם אחת ובבואי ללודז׳ לא חיפשתי אחריה. ההיה זה מפני שבשנים האחרונות הורגלתי שלא להתראות שנית עם כל מי שהכרתי ונפרדתי מעליו?

זושה עמדה לפני בשמלה קיצית, ידיה ורגליה חשופות. הכרתיה בחורף וזכרתיה לבושת מעיל כבד ונעולת מגפיים. עכשיו נראתה לי עירומה ויפה שבעתיים. ״זושה!״ אמרתי ולא הוספתי, וגם היא הגיבה במלה אחת: ״בולקי!״ ושנינו ידענו, שאנו מחדשים את ידידותנו.

התחלנו לספר זה לזה את קורותינו מאז נפרדנו לפני כמה חודשים ובתוך כך הפקדתי את הגברת קז׳ה על החנות ויצאתי עם זושה לרחוב. טיילנו יחד שעות רבות. אושר חדש הציפני בחברתה. היא סיפרה, שהיא חברה בארגון ציוני הקרוי ״האיחוד״. בערבים יש להם פעילויות – הרצאות, שיעורי עברית, שירה וריקודים. אותו ערב, אמרה, ייפגש החוג שלה בסניף התנועה והיא הפצירה בי להילוות אליה לשם. נעתרתי לה וסיכמנו שאבוא לקחתה מביתה. מרגע שנפרדתי מעליה נתקפתי אי־שקט. חרדתי לפגישה עם קבוצת נוער שלא הכרתי. האוכל להשתלב בקבוצה? האם לא אגרום לזושה אכזבה בהופעתי שם? החנות נשתכחה ממני כליל. פתאום נדמָה לי שאין לי מה ללבוש. החלטתי לקנות לי בגדים. הסתכלתי בראי וראיתי את הזקן שהחל לצַמח בלחיי. מכבר רציתי להתגלח, אך הכל אמרו לי שעדיין אין צורך בכך. בבית היו לי כלי גילוח חדשים שטרם השתמשתי בהם. חששתי שלא אדע

להשתמש בהם כהלכה וניגשתי אל המספרה שממול. התביישתי לבקש תגלחת בלבד, שמא אהיה לשחוק, ולכן ביקשתי גם תספורת. כל עובדי המספרה קיבלו פני בכבוד רב. בעל־הבית עצמו ניגש לספרני וקשר אתי שיחה, סיפר על עצמו ומדי פעם שאל וחקר בעדינות: האם אני בנם של הרי ואולה? ואיך מצאתים? במהלך התספורת קירבה אלי בחורה שולחן קטן, שעליו כלים שונים, ישבה לידי על שרפרף, ביקשה את ידי ובדקה אותן ורק אז הבנתי שהיא רוצה לעשות את ציפורני. "תודה רבה – אמרתי לה – אין צורך, אני באתי רק להסתפר ולהתגלח," אך היא חייכה אלי ואמרה: "אל פחד, אדוני, אני לא אמשח לכה אדומה על ציפורניך, אבל הציפורניים שלך מוזנחות ואני אטפל בהן וארחיק את בשר הפרא המיותר שגדל סביבן."

התחרטתי על כניסתי למספרה, אך את הנעשה לא ניתן להשיב. נכנעתי והנחתי לעובדי המספרה לעשות בי כרצונם. הספר הקדיש לתִספורתי שעה ארוכה, אחר־כך הניח על פני מגבת רטובה וחמה ואני חשבתי שאני נחנק אך שתקתי, שוב נכנע לגורלי.

"זו פעם ראשונה שאדוני מתגלח – שמעתי את קול הספר – בוודאי יש לאדוני פגישה חשובה עם בחורה..."

לא עניתי והוא המשיך: "...ככה כולם מתחילים להתגלח," אחר כך התיז עלי מי קולון וסירקני ארוכות. כשקמתי מהכיסא בחנו אותי כל העובדים מכל עברי והביעו שביעות רצון. כשהצצתי בראי ראיתי את עצמי מטופח יפה ובעל חזות אחרת. נתתי דמי תשר מוגזמים לכל העובדים וששתי לצאת.

בערב הלכתי עם זושה לסניף "האיחוד", שם הציגה אותי לפני החברות והחברים, כולם בני שבע־עשרה–שמונה־עשרה. לבושם היה נאה והם נראו בני־טובים – איש מהם לא דמה לנערים ולנערות שהכרתי בחלם מיד אחר המלחמה. בחלם היו כולם שרידים בודדים, שבן־רגע חשתי בשותפות גורל עמם ועל נקלה התיידדתי עמם. פה, בלודז', נראו לי הצעירים שבסניף בני עולם אחר, שאינו עולמי. אילמלא זושה הייתי מסתלק משם מייד. בחור מבוגר במקצת מהאחרים פתח בסקירת המצב בארץ־ישראל וסיפר על הבריטים שסגרו את שערי הארץ בפני יהודים, על ארגוני המחתרת "ההגנה", אצ"ל ולח"י, שהתחילו לפעול שוב נגד הבריטים, על תנועות מחאה שקמו בעולם, הדורשות מממשלת בריטניה לפתוח את שערי ארץ־ישראל לפני שרידי־השואה ועל הוועדה האנגלית־אמריקנית שהוקמה כדי לבדוק את

בעיית פלסטינה ולברר לאן שואפת שארית הפליטה ללכת.

מדי פעם קראתי בעתונים כתבות על המתרחש בארץ־ישראל ומאמרים נגד ממשלת בריטניה, אך הסקירה ששמעתי בסניף "האיחוד" ציירה לפני תמונה ברורה והגבירה בי את שאיפתי להגיע לארץ־ישראל בהקדם ככל שאפשר. בתום ההרצאה שרו חברי החוג שירים עבריים, שכמוהם לא שמעתי מימי, ואחר־כך יצרו מעגל ורקדו – בן לוקח בת, בת לוקחת בן – איש מחזיק במותני רעותו וכולם רוקדים יחד במעגל, ומחליפים שוב ושוב בן־זוג או בת זוג. ריקוד־משחק זה נראה לי אוילי וילדותי ובלבי קיוויתי שאיש לא יבחר בי, אך בהגיע תור זושה לרקוד בחרה בי ואני קיפצתי עמה יחד סביב המעגל ובתורי לקחתי נערה אחרת לריקוד. אחר־כך רקדו כולם הורה וגררוני לתוך המעגל, אף שבקושי תיאמתי את צעדותי לצעדות הרוקדים, שהיו מיומנים בריקוד לא מוכר זה. רקדנו עד שנרטבנו מזיעה עד לשד עצמותינו. בצאתנו את הסניף הלכנו בחבורה ואני הזמנתי את כולם לגלידה.

המשכתי ללכת לסניף "האיחוד" עם זושה ונעשיתי פעיל ומקובל על הכל, ולימים התחלתי להשתתף גם בפעילות החוג המבוגר יותר, שמרבית חבריו היו סטודנטים שלמדו באוניברסיטה ובטכניון של לודז׳. גם הם קיבלוני לחברתם, אולי בגלל הכסף שהיה מצוי בכיסי, שתמיד הייתי נכון להוציאו, שעה שהם היו חסרי פרוטה.

חוג מכרי גדל והלך. הוזמנתי למסיבות, התבדרנו יחד בהצגות, בסרטים, בבתי־קפה ובמסעדות – לא נותר לי ערב פנוי אחד ולא אחת הייתי חוזר בשעה מאוחרת, שתוי במידה כלשהי, ואולה תמיד היתה ממתינה לי עם כוס חלב ועוגה וקערת מים פושרים ומגבת לרחיצת רגלי לפני עלותי למיטה. אלף פעם ואחת ביקשתי ממנה שלא תחכה לי. לשוא. לא נותר לי אלא לרחם עליה ולנשקה נשיקת לילה טוב.

כשהייתי נותר לבסוף לבדי בחדרי הייתי שוקע בכורסה כדי לנוח מהכל, גרוני היה נשנק ועיני היו זולגות דמעות כמעין מתגבר, וכך הייתי יושב ובוכה חרישית בלי דעת מדוע. החנות, שעד לפני זמן קצר היתה כל עולמי ולה הקדשתי את כל זמני ומחשבותי, עניינה אותי פחות ופחות. הפגישות עם יצרנים וסוחרים נמאסו עלי. העדפתי לצאת לבלות ובאין דואג קטן והלך מבחר הסחורות שבחנות. הגברת קז׳ה ראתה איך אני מזניח את החנות והביטה בי בעצבות, אך לא יכלה לעשות דבר.

יום אחד נסעתי בכרכרה עם סחורה של הרי, שאותה היה עלי למסור

באחת החנויות כפי שכבר עשיתי עשרות פעמים. כשעצרה הכרכרה ליד החנות צצו במפתיע שני גברים צעירים ממבוא הבית והציגו את עצמם כשוטרים. הם חקרוני מניין הבאתי את הסחורה, מי שלח אותי ואיפה אני גר. ידעתי שבביתנו יש עוד סחורה, ואם תימצא עלול הדבר להוליך למאסר הרי, ואמרתי שאני עובד אצל הגברת קז׳ה – שעל שמה היתה רשומה החנות – והיא ששלחה אותי עם הסחורה לחנות זו. על השאלה איפה אני גר עניתי שאני גם גר בבית זה. הנחתי, שכאשר אראה את גברת קז׳ה אגיד לה מה אמרתי לשוטרים והיא תאשר דברי, וכך לא ילכו השוטרים לביתנו ולא ימצאו את הסחורה. השוטרים לקחוני עד הבית, אך חרף רצוני לגשת אתם לדירתה של הגברת קז׳ה לא הניחו לי לעשות זאת. שוטר אחד שמר עלי והאחר עלה למעלה ושאל את הגברת קז׳ה אם שלחה נער עם סחורה לחנות אחרת. היא, שלא ידעה דבר, אמרה שלא שלחה איש לשום מקום. השוטר חזר רותח מכַּעס על שרימיתיו. עתה נלקחתי לתחנת משטרה, שם נחקרתי שוב מניין הבאתי את הסחורה ושוב אמרתי, כי לקחתיה מאותו בית. על טענת השוטר שהדבר לא יתכן, שכן בבית שבו מדובר לא ראוני לוקח את הסחורה, השיבותי כי אני אמנם גר באותו בית, אבל לא באותה דירה.

שני השוטרים רתחו מזעם. ״למה לא אמרת זאת שם?״ הצטעקו.

״אתם לא שאלתם אותי,״ אמרתי.

השניים נואשו ממני ואחד מהם אמר: ״מחר כבר נוציא ממך את כל האמת.״ נצטוויתי לרוקן את כיסי, לשלוף את שרוכי הנעליים ואת החגורה מהמכנסיים ולמסרם. במהלך החיפוש נמצאו בכלי שטרות של דולרים

״בחור כזה צעיר וכבר יש לו דולרים!״ אמרו ולקחו ממני הכל. הובלתי למרתף, הוכנסתי לחדרון קטן ודלתו המסורגת ננעלה עלי.

נשארתי לבדי בתא המעצר, חש הקלה משהניחו לי לנפשי ושוב איני צריך לענות על כל שאלות החקירה ולהרגיש את ההשפלה שבדבר. קרירות המרתף ייבשה את הזיעה שכיסתה את גופי. תא המעצר היה ריק לגמרי. בצדו האחד היתה פרושה שמיכה שתפסה את מלוא אורך המקום ואת מחצית רוחבו. בפינה, ליד הדלת, עמד דלי ריק. אור קלוש חדר לתא מהפרוזדור. פסעתי הלוך ושוב בתוך התא הקטן וניסיתי להעריך את המצב. באחרונה נכתב רבות בעתונים על המלחמה בשוק השחור, אף נערכו כמה משפטי ראווה שהנאשמים בהם נשפטו לתקופות

מאסר ארוכות. היהיה זה גם סופי ואני אֵרקב בבית־סוהר פולני? ושבעתיים צר היה לי על אולה והרי. ידעתי כיצד הם מתייסרים בדעתם שבולק שלהם יושב במעצר.

הפעם לא מצאתי סיבה כלשהי להאשים את עצמי במה שקרה. מעולם לא עלה בדעתי, שאני עלול להיאסר. נזכרתי בחבורה שהכרתי בסניף – בכל אותם שרקדו את הריקודים הילדותיים. כיצד יגיבו הילדים האלה על מעצרי? וזושה, מה תחשוב היא? התבוא לבקרני בבית־הסוהר? בדמיוני כבר ראיתי את כל החבורה יוצאת למסע לארץ־ישראל – ואני נשאר מאחור, כלוא. אך כשהמשכתי לחשוב השתכנעתי, שעד מהרה אחולץ ממאסרי. הרי לא יניח לי להישאר במצב זה; חזקה עליו שימצא דרך לחלצני ובלבד שלא נאסר גם הוא.

לא ידעתי כמה זמן שהיתי בתא המעצר, שכן שעוני נלקח ממני. אט אט חדר הקור לעצמותי. השמיכה שעל הריצפה העלתה צחנת שתן וחומר חיטוי. עמדתי ורעדתי מקור עד שלבסוף הותשתי וישבתי על אחת מפינות השמיכה והתכסיתי בייתרתה, אך המשכתי לרעוד. לא הייתי מסוגל לחשוב על דבר וגם לא יכול להירדם. פתאום שמעתי צעקות אשה. שני שוטרים גררו אחריהם בכוח אשה מבוגרת, פרועת שיער וקרועת שמלה, שנראה שיכורה, התנגדה להם בכל כוחה ושפכה עליהם מטר בלתי פוסק של קללות עד שבקושי התאפקתי מפרוץ בצחוק לשמען. האשה נכלאה בתא סמוך וגם משהסתלקו השוטרים המשיכה לחרף ולגדף ולנבל פיה כאשר לא שמעתי מימי. עתה שכחתי הכל. כל מעייני היו באשה שבתא הסמוך. נהניתי מאוסף הקללות ומאוצר המלים הגסות העשיר שלה והקשבתי ברוב קשב לכל הגה שלה. כעבור זמן־מה הפסיקה לקלל והתחילה לבכות בכי מעורר רחמים של אשה אומללה, ואט אט נהפכו יפחותיה לנחרה כבדה ומרגיזה. לבסוף נרדמתי גם אני.

כשהתעוררתי עמד לידי שוטר והורה לי לבוא עמו. הוא הוליכני למעלה, לחדר שבו נחקרתי ביום הקודם. בחוץ כבר האיר היום ופס קרני שמש חדר בעד החלון לחדר. מאחורי השולחן ישב קצין משטרה שטרם ראיתיו, רשם משהו על גליון שהיה מונח לפניו, הרים לרגע עיניו והורה לי לשבת. הייתי בטוח, שאיש משטרה זה בא לחקרני והתאמצתי לחשוב מה אענה על השאלות שאישאל. בתוך כך נכנס לחדר שוטר והניח על השולחן את צרור חפצי. במוחי חלפה מחשבה, שעומדים להעבירני למקום אחר. הקצין סיים את הרישום, פנה אלי ואמר קצרות: ״אדוני משוחרר!״ הוא הגיש לי לחתימה את הגליון, שם

נאמר כי אין לי תלונות על היחס אלי בזמן המעצר, וקיבלתי חזרה כל שנלקח ממני.

לא האמנתי למשמע אוזני והמשכתי לשבת עד שהקצין חזר ואמר לי: ״אתה רשאי ללכת.״ לקחתי את הצרור ויצאתי את התחנה. בעברו האחר של הרחוב עמדו והמתינו לי הרי ואולה. בתוך יום אחד השתנו פני שניהם ללא הכר, כאילו קפצה עליהם זיקנה בבת אחת. רחמי נכמרו עליהם.

הרי לא נעתר מעולם לבקשתי לומר לי כמה שילם עבור שחרורי, אך אין ספק שהיה מדובר בהון רב.

באותם ימים חזר מרוסיה איגנץ, אחי הרי, והביא עמו תרמיל כבד שנשא על גבו ומזוודת עץ כבדה. לבושו היה דל. אנשי הבית התבדחו ואמרו, שאיגנץ בא ברכוש גדול, אך אחיו הבכור יוזף אמר, שבתרמיל ובמזוודה יכולות להיות רק אבנים. כשנשאל איזה מטען הביא השיב איגנץ: ״אה, יש לי שם דברים יקרים מאוד. ספרים נדירים שהתקשיתי מאוד בהשגתם.״ הכל פרצו בצחוק והרי אמר, שאכן הבאת ספרים במקום חפצים אחרים היא מעשה ההולם יפה את אחיו. הרי ואולה ערכו לאיגנץ מסיבת קבלת פנים, שבה השתתפו כל בני המשפחה שניצלו וידידי הבית. המסיבה היתה מוצלחת מאוד – מזון ומשקה היו שם כיד המלך, ואני שתיתי כוסית אחרי כוסית ושמחתי עם כולם. ראיתי את שלושת האחים שניצלו כל אחד בצורה אחרת, את בת־הדוד אירקה ומצילתה גברת שומנסקי, ועוד כמה קרובי משפחה רחוקים יותר מסבים כולם יחד אל השולחן ומעלים זכרונות מביתם שלפני המלחמה ונזכרתי במשפחתי שלי, שאיש מבניה לא נשאר בחיים חוץ ממני. תמונת סוביבור הופיעה לפני. ראיתי את אמי ואחי הקטן יענקל׳ה הולכים שם בין שתי גדרות התיל לתאי הגזים. ראיתים נשרפים שם על המוקד והאש עולה השמימה. ראיתי את אחי מוטל הרוג בשדה. ראיתי את גופת אבי בבית־הקברות שבפרושקוב וריח גוויות מרקיבות חזר ועלה בנחירי. פתאום לא ראיתי דבר סביבי ופרצתי בבכי חרדות, שהשתיק את כל המסובים.

בתוך שניות, כהרף עין, חזרתי למציאות. ראיתי את המסובים דוממים כמאובנים, עיני כולם נעוצות בי, והשגתי איזה דבר לא הוגן עשיתי. בבת־אחת קמתי ממקומי וברחתי החוצה, שם ישבתי בחצר החשוכה והריקה. בתוך דקה עמדה עלי גברת שומנסקי וביקשה רשות

לשבת לידי. בחברת אשה זו, שמדי פעם החליפה אתי משפטים ספורים שכמעט לא הכרתי ולא הכירה אותי, שלא חבתי לה דבר והיא לא חבה לי, הרגשתי את עצמי חופשי, מנוער מכל רגשי בושה ופחד. היא ישבה לידי, הניחה ידה בקלילות על כתפי ואני התחלתי להתייפח מחדש. היא לא אמרה דבר, לא ניסתה לנחמני, לא ביקשה שאחדל מבכיי, ואני בכיתי בזרועותיה עד שכלו כל דמעותי.

למחרת בושתי לראות את פני הנוכחים במסיבה. זמן רב לא סלחתי לעצמי על התנהגותי אותו ערב. ביחוד בושתי לפני איגנץ, שלכבודו ערכו את המסיבה ואני שיבשתיה. איש זה, שאינו מכירני, מה הוא חושב עלי? ודאי "איזה ילד מפונק!"

אך משושכן איגנץ בחדרי נתחוור לי מייד, כי לא זו בלבד שאינו כועס עלי אלא שהוא רוחש לי חיבה רבה. התיידדנו מהר. ועוד נתחוור לי, שאיגנץ הוא אדם מיוחד במינו, רחב אופקים ודעת, שאוכל ללמוד ממנו רבות. בערבנו הראשון בחדר המשותף ביקש ממני שאספר לו את קורותי. סיפרתי עד שעת לילה מאוחרת וחשתי כיצד הוא מקשיב לי כל־כולו. הוא רצה לדעת הכל ולא הניח לי לפסוח ולו על פרט אחד. פה ושם דימיתי שהוא חוקרני כדי לוודא אם דברי אמת – הוא פשוט סירב להאמין שכל שסיפרתי אכן היה. שוב ושוב חזר על המשפט: "מי יכול להאמין, שהעם הגרמני בעל הערכים התרבותיים הגבוהים, בעל הנימוסים היפים, יתדרדר לשפל שכזה ויהפוך לעם של רוצחים! כל התרבות שלנו אינה שווה קליפת שום אם לא יכלה למנוע את השואה..."

לבסוף, כסיימתי סיפורי והשתתקתי, אמר: "בולק, אתה בן־אדם יקר מאוד. אתה עד שראה הכל. אתה חייב לכתוב הכל למען ההיסטוריה. אסור שייעלם שום פרט, אחרת אפילו לא ידעו איך נעלמו מיליוני אנשים!"

ואחר־כך הוסיף ואמר: "בולק, אתה לא רק בר־מזל יוצא מהכלל שנשארת בחיים. אתה יחיד סגולה, שאחרי כל מה שעבר עליו נשאר נורמלי..."

איגנץ החליט לדחוס בי דעת בכל תחום. הוא הסביר לי כל דבר שנתקלנו בו בשיחותינו ובחיי היום יום שלנו – ממשי כמופשט, טכני כרוחני. כבקי בכל נושא, בהיסטוריה, גיאוגרפיה, אמנות, מוסיקה ותיאטרון מזה, במכניקה וחשמל מזה, הסביר לי כל דבר ביסודיות ולא הניח לי כל עוד לא בטח כי קלטתי והבינותי את תלמודי. ראשי הנבוב

ספג את תורתו כספוג יבש הבא במגע עם מים. איש זה, ששלט בשבע שפות על בוריין, הרבה לנסוע בעולם, שהה בשעתו שנתיים בארץ־ישראל וידע את כוונתי ללכת לשם, החליט גם ללמדני עברית ואנגלית, שכן אלה היו לדעתו שתי שפות שחשוב לי לדעתן. הוא קנה לוח שחור ותלה אותו על הדלת, מול מיטותינו, ובחזרי הביתה הייתי מוצא עליו מלים ופסוקים כתובים לסירוגין יום עברית ויום אנגלית. כל יום דיבר אתי אך בשפה הזהה עם הכתוב בלוח, ועלי היה לקרוא, לכתוב ולדבר בשפה זו. תחילה ראיתי בכך מעין משחק משעשע אך גם מעניין; כעבור זמן מה נוכחתי לדעת שרכשתי אוצר מלים נכבד בשתי השפות החדשות וכבר הייתי מסוגל לנהל שיחה קלה בשתיהן. מודעות זו גרמה לי שאתייחס בכובד ראש ללימודי החדשים.

איגנץ סיפר לי על החיים בארץ־ישראל, על הקיבוץ ועל המושבה, על תל־אביב וחיפה, על הגליל ועמק יזרעאל, על ירושלים הקדושה לשלוש דתות, על ספרדים ועל תימנים. ״החיים בארץ – היה אומר לי – קשים, אבל אתה תאהב אותם. ובכלל, לנו, היהודים, אין מקום אחר לחיות בו אלא בארץ־ישראל. אל תחכה להרי ולאולה. הרי אמנם רוצה לנסוע לארץ־ישראל, אבל אם תחכה לו ולאולה לא תגיע לשם לעולם.״

בא הסתיו. הרחובות נתכסו עלי שלכת צהובים־חומים. שהרוחות העזות השירו מעצי הערמון. גשמי זעף ירדו בלי הפוגה. בינתיים ביססו הסובייטים את מאחזם ושלטונם בארצות ששיחררו מידי הגרמנים והקימו בהן משטרים קומוניסטיים לרוחם. לא עברה שנה מאז תום המלחמה ועל הגבולות המערביים של ארצות הגוש הסובייטי ירד ״מסך ברזל״ שנאטם והלך במהירות. והבריטים, שניצחו במלחמתם הקשה את הגרמנים, החלו לראות עד מהרה בהתפוררות קיסרותם ובאובדן מושבותיהם באפריקה ובאסיה, שהתקוממו בתביעת עצמאות וריבונות. הם ביקשו להשאיר בידיהם כמה שטחים בעלי ערך אסטרטגי וביניהם ארץ־ישראל, שם נקטו מדיניות אנטי־יהודית, שקוממה את היישוב היהודי ביחוד בשל סגירת שערי הארץ בפני הגירה יהודית.

הסוכנות היהודית שלחה בתום המלחמה לאירופה אנשי ״הגנה״, מורים ואנשי רוח, שעליהם הוטל לארגן את שארית הפליטה, שרידי השואה שישבו במחנות העקורים שבגרמניה ובאוסטריה, לקראת העלאתם ארצה ברשות ובלי רשות. השרידים שחזרו לארצות מזרח־אירופה ממחנות ריכוז, מהיערות שבהם הסתתרו כחיות־ציד

נרדפות או לחמו ביחידות פרטיזנים, ממרתפי אנשים אצילי נפש שהסתכנו בתיתם להם מחסה, וכן הפליטים שעשו את שנות המלחמה ברוסיה, שפתחה בשעתה את גבולותיה לפני הבורחים מן הכיבוש הנאצי והצילה בכך רבבות יהודים – לא מצאו איש את קרובו; רכושם נשמד או נשדד, בתיהם נושבו בידי אחרים; האוכלוסיות המקומיות לא קידמום ברצון ובהבנה; מולדותיהם נהפכו לבתי־קברות יהודיים גדולים. רובם המכריע של השרידים והחוזרים לא רצו עוד לחיות שם ומי שביקשו לחזור ולהשתרש במקומותיהם נתקלו בעוינות האוכלוסיה והשלטון גם יחד. האנטישמיות הרימה ראש. התנפלויות על יהודים בפולין, לרבות מעשי רצח, היו לדבר יום ביומו בכפרים ובעיירות והגיעו לשיאן בפוגרום שבוצע בעיר הפולנית קֶילְצֶה, שם נהרגו ארבעים ושניים יהודים.

מה אווילית היתה המחשבה שחשבו יהודים בימי הכיבוש הגרמני, שאחרי המלחמה ישאו את השורדים מביניהם על כפיים. לא, עוד ריח המלחמה עומד בחלל האויר, עוד לא הספיקו השורדים המעטים לספור את מתיהם וכבר נרדפו שוב. רוב היהודים שבפולין ישבו אפוא על מזוודות, חיפשו אחר דרכים להיחלץ מן הארץ בלי לדעת מה יהיה עליהם אחר־כך. רבים שאיתם שוחחתי אמרו לי, שלא יישארו בפולין והם רק מחכים להזדמנות נאותה לצאת. כך החל כמו מאליו תהליך של נדידה רבתי מיישוב ליישוב, מארץ לארץ, ממזרח־אירופה למרכזה, מן המרכז דרומה אל נמלי הים התיכון – בטרם יהיה מאוחר מדי, בטרם יתגבשו וייאטמו גבולות לחלוטין, ובתוך כך קם ארגון "הבריחה" שהתרחב והתפשט על פני כל ארצות אירופה בפיקוד "ההגנה", בביצוע אנשי "הבריגדה היהודית", שליחים מן הארץ ומאות פעילים מקומיים מסורים, ובמימון יהודי ארצות־הברית. במפעל ענקים זה, שהניע בחשאי רבבות אדם על פני אלפי קילומטרים, ברגל וברכב, דרך יערות והרים מושלגים, היו מעורבים מבריחי גבולות, זייפני תעודות, שומרי גבול, אנשי משטרה וצבא, מנהלי תחנות רכבת ואנשי מימשל מקומי מכל הדרגים. כך נדדה שארית הפליטה ממזרח־אירופה, מגיא ההריגה, לא אחת במסווה פליטים גרמנים ואוסטרים חוזרים, אל מחנות העקורים שנפתחו בגרמניה ובאוסטריה שלאחר הכניעה, שם ישבו חודשים ואף שנים עד הגיע שעתם לצאת אל היעד הנכסף – ארץ־ישראל.

לכאורה היה עלי להיות מאושר. הכל אמרו לי שאני בר־מזל. צעירים

התקנאו בי שהרי לא חסר לי דבר. אומצתי על־ידי משפחה מופלאה, שעשתה כל שביכולתה לקדמני ולהשכילני, הייתי בעל עסק שהכניס כסף בשפע, הייתי לבוש היטב כפי שיכלו אך מעטים להרשות לעצמם – לקראת החורף הזמנתי זוג מגפיים אצל אחד מטובי הסנדלרים שבעיר, ובנעלי אותם לא היה איש ברחוב שלא הלך שבי אחריהם, אף קניתי מעיל עור יקר – חוג ידידי התרחב והלך, הייתי רצוי ומקובל על הכל והוזמנתי לנשפיות ולמסיבות, ביליתי ערב ערב עד שעה מאוחרת, היתה לי חברה קבועה, יפהפיה וחמודה, שרבים לטשו עיניהם אליה. מה עוד יכולתי לבקש?

אך חרף כל אלה הייתי אדם מיוסר ואומלל, חסר בטחון עצמי, העבר רובץ ומעיק עלי ללא הפוגה, התמונות "משם" מלוות אותי בלי הרף בהקיץ ובחלום – שוב ושוב חלמתי חלומות זוועה, שבכולם הגעתי חזרה לסוביבור ובסופם תמיד נהרגתי והתעוררתי שטוף זיעה, כל גופי רועד. אבל גם בעירותי התקשיתי להאמין ששרדתי, שזכיתי בחיים, שלא נגזר עלי למות בקרוב. הרגשתי את עצמי מרוקן ונחות. הייתי משוכנע שלעולם לא אוכל להשתוות לאנשים אחרים. לא מצאתי טעם בחיי, לא ידעתי למה אוכל לקוות, לא אחת הצטערתי על שנשארתי בחיים ופעם בפעם אף צצו במוחי הרהורי התאבדות.

ככל שחלף הזמן התחזקה התקשרותם של הרי ואולה אלי. אולה, ביחוד, נהגה בי כבבנה היחיד לכל דבר. לא יכולתי לשאת מצב זה, שגרם לי הרגשה של התנכרות ובגידה בהורי שנספו, כאילו בחרתי לעצמי הורים אחרים תחתם, ובאותה שעה חשתי שאני מעולל עוול נורא למְאַמְּצַי, שהרי אני מניח להם לחשוב שאני כבן להם, שאשב בצל קורתם עוד זמן רב, שעה שכבר גמלה בלבי החלטה נחרצת לעזבם ולצאת את פולין בדרכי לארץ־ישראל.

כל אימת שחשבתי על מערך היחסים שהתגבש ביני ובין הרי אולה, שהנחתי לו להתפתח ולהעמיק, שנאתי את עצמי. החנות שאיפשרו לי הרי ואולה ג'קיים, מקור גאוותי והכסף הרב שצברתי, נהרסה במהירות אך ורק בגלל הזנחתי. החנות נמאסה עלי בלי שידעתי מדוע ולמה – האמנם משום שעמדה למכשול לתכניותי לעזוב את פולין? לבסוף החלטתי למסרה לידי הגברת קז'ה, שביקשה להפכה למזנון.

ביחסי עם זושה חל דבר מוזר – כשהייתי נמצא בחברתה זמן ממושך הייתי מרגיש צורך להשתחרר ממנה, אך אחרי כמה ימי פרידה הייתי נתקף מחדש געגועים עליה. באופן זה נרקם בינינו משחק מורט עצבים

– לפעמים לא החזיקה היא מעמד והיתה באה אלי, לפעמים להיפך, אני הייתי ממהר אליה בתקווה שלא תגרשני מעל פניה. באותם ימים באה בת־דוד של גברת שומנסקי מעיירה קטנה להתארח אצל דודתה כדי שתוכל ללמוד בעיר הגדולה. הַלִינַה – זה היה שמה – היתה בת גילי ומראָה מראֶה סלבי טיפוסי – שער פשתן בהיר מאוד, קלוע בצמה אחת, מצח גבוה, אף סולד במקצת, עיניים תכולות־ירקרקות, פנים לבנות וגוף עגלגל. היא נתברכה ביופי ייחודי, שכמוהו רואים רק בכפר. אחרי פרשת מריה הסתייגתי מפולניות, אך לא יכולתי להישאר שווה נפש לנערה שדרה במחיצתי וראיתיה תכופות. מדי היתקלי בה היה זרם חשמל חולף בגווי ומייד הייתי בא במבוכה, וככל שהתרשמתי היתה גם היא נרגשת למראי. עד מהרה, במאבק שהתחולל בי בין השכל הישר וההגינות כלפי זושה חברתי היהודיה, ובין המשיכה העזה שנמשכתי אל הנערה הכפרית היפה, שעיניה הזמינוני לקרוב אליה, ניצחה הכפרית ואני מצאתי את עצמי מבקר לעתים קרובות יותר ויותר בדירת גברת שומנסקי. לזושה הייתי ממציא תירוצים למיניהם על עיסוקי בערבים שהקדשתי להלינה, והלינה החזירה לי מלוא חופניים חיבה על כל גילוי של שימת לב. עד מהרה ידעו הכל בבית שהלינה מאוהבת בי ואני נתפסתי לחרדה – האמנם אסתבך שוב עם נערה נוצריה, ומה גם קרובת משפחה של גברת שומנסקי הנערצה עלי? הגיון לחוד ורגש לחוד – לא יכולתי להינתק מעל הלינה ואף התרגלתי לחלק זמני בין שתי אהובותי השונות זו מזו בתכלית, שלא ידעו כמובן אחת על קיום רעותה. משתיהן למדתי את תורת החיים. זושה, תמיד מוקפת מעריצים נכונים לרשת את מקומי, אהבה ועודדה את ההתמודדות עליה בין בחורים ואני הוצרכתי להיאבק עליה שוב ושוב מחדש; כשהייתי יוצא מנצח היתה שמחה, כשהייתי מנוצח – ולא אחת יצאתי וידי על התחתונה בהתמודדות שכזאת, שכן לא הייתי מיומן בכל כללי המשחק – היתה נזעמת. לאמיתו של דבר, נבצר ממני להבין מדוע אין זושה נוטשת אותי ובוחרת לה בחור יפה ושנון ממני. הלינה, לעומתה, לא הסתכלה על בחור זולתי מאז הכירתני, המתינה לי יומם ולילה וכל פעם שפקדתיה קידמה אותי בחיוך. היא היתה נכונה לתת לי כל שאבקש ללא תמורה, ללא בקשה כלשהי, ועשתה כל שביכולתה לשאת חן בעיני. אף שתמיד היתה מסודרת ומטופחת, היתה מסתלקת לכמה דקות מדי בואי אליה וחוזרת סרוקה למשעי. הלינה בלעה כל מלה שיצאה מפי, הסכימה עם כל דבר שאמרתי ומעולם לא חלקה עלי. אך בחסרון אחד שלי הבחינה

עד מהרה – אני לא ידעתי כיצד מחזרים. הייתי ״מתחיל״ אך לא יודע איך להמשיך״; ידי ולשוני כמו שותקו ולא ידעו למלא תפקידן כנדרש אף שכל־כולי כמהתי והשתוקקתי אליה. לפעמים הייתי נתפס להתנהגות תוקפנית, מסורבלת ומוגזמת, ופעם נהגתי בה בצורה לא מכובדת ואז נפגעה, אך חיש מהר סלחה לי ורק גערה בי באמרה: ״ככה לא מתנהגים עם בחורה. אתה אין לך מושג באהבה.״ הרגשתי אותו רגע דמתה לזו שהייתי מרגיש בבואי לבית סבי, כשהיה שואלני שאלות על פרשת השבוע ואני לא ידעתי להשיב ואז היה גוער בי. אחר־כך הוסיפה הלינה: ״אל תדאג, בולק. אני אלמד אותך איך מתנהגים עם בחורה אם רוצים לזכות בה,״ ואני בושתי וכעסתי על עצמי על התנהגותי החייתית ועל שלא השכלתי לשלוט ביצרי. למרות שהלינה סלחה לי הרגשתי את עצמי לא ראוי לסליחה וחשבתי שלעולם לא אוכל עוד להישיר עיני אליה, אך לבי נמשך אליה ביתר שאת וחיש מהר חזרתי אליה. עד היום אני מברך את הלינה על הפרקים בתורת האהבה שלימדתני.

הוועדה האנגלית־אמריקנית עמדה לבקר בלודז׳ כדי לעמוד על הלכי־הרוחות בקרב שארית הפליטה שבעיר, ובסניף ״האיחוד״ התכוננו לגביית העדויות על־ידיה. בהגיע הוועדה לעירנו התאכסנה במלון ״גרנד הוטל״, ובראש תרניו הועלו לכבודה דגלי ארצות־הברית ובריטניה. הארגונים הציוניים יזמו הפגנה נגד ״בריטניה האימפריאליסטית״ וקיבלו לשם כך רשיון מהשלטונות. עם בוקר נאספו קבוצות מאורגנות של כל התנועות והארגונים הציוניים על דגליהם ברחוב זבדסקה ועמם גם סתם יהודים, שנענו לקריאה לבוא ולהפגין. הקהל היה גדול וההפגנה מרשימה. צעדנו לאורך רחוב פיוטרקובסקה ונשאנו כרזות שקראו לפתוח את שערי ארץ־ישראל לשארית הפליטה, גינו את מדיניות בריטניה והכריזו כי ליהודים יש רק בית אחד – ארץ־ישראל. היתה זו הפגנה ראשונה בפולין מאז פרוץ המלחמה. עוברים ושבים עמדו נדהמים, שאלו לפשר התהלוכה וסירבו להאמין כי השלטונות התירו עריכת הפגנה. בין הצופים היתה גם הלינה, שבראותה אותי בין המפגינים ניגשה אלי ושאלה מה לי ולצועדים בסך. זושה, שצעדה לא הרחק ממני, הבחינה בהלינה שפנתה אלי בחופשיות יתרה ושמעה מפי הסבר על מהות ההפגנה. קיוויתי שהלינה תסתלק, אך בשמעה את הסברי הכריזה כי היא מזדהה עם המפגינים ומצטרפת

אלי עד תום ההפגנה. היא צעדה לימיני בעוד זושה עוקבת אחרינו במבטה וגורמת לי הרגשה רחוקה מאוד מנוחות. לפני "גרנד הוטל" עצרנו וצעקנו סיסמאות במקהלה, בהתלהבות יתרה: "רוצים לארץ־ישראל! רוצים לארץ־ישראל!" הלינה צעקה יחד עמי ואך בקושי התאפקתי שלא לנשקה. חברי הוועדה יצאו לגזוזטרת המלון וניפנפו לנו בידיהם. צעקותינו גברו והלכו עד שנעתרו חברי הוועדה לקבל משלחת מטעם המפגינים. לזושה הסברתי אחר־כך, שהלינה היא שכנה שלי, שביקשה הסבר על ההפגנה והצטרפה אלינו מתוך הזדהות. זושה שמעה את הסברי, אך ניכר בה שחשה כי יש דברים בגו.

אך סיימתי את עיסוקי בחנות ומסרתיה לידי הגברת קז'ה, נחוש בדעתי לצאת את פולין בהקדם ולהגיע מהר ככל האפשר לארץ־ישראל, והנה הציע לי בחור ושמו מרין, קרוב משפחה של הרי שלא מכבר השתכן אף הוא בביתנו, לפתוח עמו בשותפות בית־מלאכה לסוודרים והצליח לשכנע אותי שחשוב להגיע ארצה כבעל מקצוע ומה גם שבדרך זו נוכל להרוויח כסף רב, שכן המחסור בסוודרים גדול. נמשכתי אחרי מקצוע ייצור הסוודרים, שבקרבתו גודלתי, ודחיתי את תוכניות מסעי. יחסי עם מרין ואשתו אווה היו מצוינים והפעם, שלא כפרשת החנות, שם היתה העבודה מוטלת רובה ככולה על כתפי, נשא מרין בכל הטרחה – קנה ועבד ומכר – ואילו אני רק השקעתי כסף ועבדתי מעט. תחזיתו של מרין התאמתה. הסחורה נחטפה מידינו ונמכרה במחיר טוב. יכולנו למכור כל כמות שייצרנו, אך להרחיב את פעילותנו לא רצינו, שכן רק ביקשנו לנצל את העונה ולחסל בסופה את עסקינו.

חודשי החורף עברו עלי בעסק הסוודרים, בבילוי תנועתי וחברתי מגוון ובחלוקת ערבי בין זושה והלינה. ועם זאת ידעתי אי־שקט נפשי, לא נפטרתי מחוסר הבטחון שרדפני ומלאתי רגשי אשם על שאני "עושה חיים" אחר שכל בני משפחתי נשמדו. לבי אמר לי שלא ייתכן כי אשאר בחיים; יום אחד, והוא ממשמש ובא, תגיע שעתי ואני אמות גם כן. חלומות הזוועה שהיו תערובת של עבר והווה וכמעט כולם הסתיימו בהריגתי, לא הניחו לי לברוח ולהינתק מהעבר. שוב ושוב לא ידעתי מה בחיי מציאות ומה חלום.

עם האביב קם בקִרב היהודים גל חדש של יציאת פולין, והפעם כלל את כל שדרות העם. אנשי "הבריחה" הגבירו פעילותם. קבוצות מאורגנות

של נוער ומבוגרים עזבו בחשאי את לודז׳, יצאו לערים סמוכות לגבול והוברחו משם מערבה, רובם לאזור הכיבוש האמריקני בגרמניה. משפחות ויחידים התקשרו עם מבריחים למיניהם ושילמו להם כסף רב עבור הברחתם אל מחוץ לפולין. יום יום נודע לי על מכרים שאך תמול שלשום התראיתי עמם והנה נעלמו מן העיר באישון לילה ואינם. איש איש שאל את רעהו ״אז מתי אתה עוזב?״ או ״מה, עוד לא עזבת?״ בולמוס יציאת פולין עמד באויר.

ומה עלי? מזה התעורר בי דחף עז לצאת, מזה חששתי לעזוב את גן־העדן שבו חייתי אפוף חיבה ואהבה, ולהפקיר את עצמי לבדידות, לגורל סתום. אך בסופו של חשבון ידעתי שעלי לשים קץ לקשרי ההדוקים, החונקים את עצמיותי ועצמאותי, עם מְאַמְצַי האוהבים. הייתי מוכרח להשתחרר, לחפש ולמצוא בכוחות עצמי את דרכי בחיים.

את בית־המלאכה לסוודרים חיסלנו, אך מרין, שחזר ושינן לי כי הוא רוצה לצאת את פולין, החליט להישאר תקופה נוספת והציע לי שותפות בעֵסק חדש – לקנות ולהפעיל מכונה לסלילת חוטים.

סירבתי נחרצות. חיי בפולין הגיעו לקיצם. כשסיפרתי להלינה כי החלטתי לנסוע לארץ־ישראל, ארץ היהודים, הנחתי כי תרגז עלי ותשדלני להישאר עמה ולבנות את חיי בפולין. להפתעתי אמרה בלי היסוס: ״בולוש, אני מוכנה ללכת אתך לפלסטינה!״

הסברתי לה שפלסטינה ארץ קשה ומסוכנת, שהיהודים שם נאבקים בבריטים, אך היא נשארה בשלה: ״אם זה מקום טוב בשבילך זה מקום טוב גם בשבילי.״ לתגובה שכזאת לא הייתי מוכן. הלינה הבינה כי מקומי לא בפולין אלא בפלסטינה, וכרות המואביה היתה נכונה ללכת אחרי, ואכן היתה ראויה שאקח אותה אתי. אך לאן? אני עצמי לא ידעתי לאן אתגלגל בדרכי – איך אעמיס על כתפי בחורה פולנית? נשקתי לה, אמרתי לה שהיא הנערה הכי טובה בעולם ואני אוהב אותה עד שגעון. היא לא שאלה אם אקחנה אתי.

וזושה? זושה סיפרה כי הוריה החליטו להגר לארגנטינה, שם יש להם קרובים; היא תצא עמם. אי־הליכתה של זושה לארץ־ישראל ניתקה אותה ממני כליל. אמנם המשכנו לבלות יחד, אך חומת זרות גבהה בינינו. ופעם אחת גם אמרה לי שהיא יודעת כי אני אוהב את ה״שיקְסֶה״ שצעדה לימיני בהפגנה – ואני שתקתי.

נדרשו לי כמה ימים טרופים וכמה לילות מוּדָדי שינה עד שאזרתי

אומץ להגיד להרי שאני עוזב אותו ואת אולה, ואף זאת עשיתי בלי להישיר עיני אליו ובקול רועד. הוא לא נפתע. מכבר ידע שבדעתי ללכת, שכן לא היתה זו פעם ראשונה שדיברתי בנושא זה, ובכל זאת, ההודעה הסופית, הנחרצת, שנאמרה ביחידות, זיעזעה אותו. פניו החווירו. חיוכו היה מריר. הוא אמר: "ידעתי שהיום הזה יבוא. אינני יכול להגיד אם זה דבר טוב או רע. המצב אינו נורמלי וקשה להגיד מה צריך יהודי לעשות. אמנם גם אני חושב לנסוע לפלסטינה, אבל לגבינו עדיין לא הבשילה השעה לכך. עליך לעשות מה שאומר לך לבך."

לא השבתי לו דבר. ידעתי, שכל מלה שאעלה על לשוני תהיה אווילית.

הרי אמר כי יספר זאת לאולה ויעזור לי בהכנותי ככל שיוכל. עוד הציע לי לשמור בסוד את דבר צאתי עד הרגע האחרון, שכן אין לדעת באיזה מכשול אני עלול להיתקל.

ימים קשים באו לי. אולה בכתה בלי הפוגה ולי לא היה במה לנחמה, רק אמרתי שאכתוב לה ובקרוב שוב נהיה יחד. לא ידעתי כיצד עלי לנהוג בהלינה. לספר לה – ולהוסיף שאיני רוצה לקחתה אתי, שאיני רוצה להישאר איתה? היש תירוץ למה שאני מעולל לבחורה האוהבת אותי? הרגשתי שאני אוהב אותה, אך אם כך, כיצד אני נכון לנטוש את מי שאני אוהב? חשתי כי אני מתיירא לספר לה פן תשפיע עלי לחזור בי מהחלטתי.

הרי ואולה קנו לי בגדים לדרך אף שהסברתי להם שאיני רוצה לשאת אתי מטען רב. את כספי המרתי במטבעות זהב, וחברי יצחק מסוביבור, שהיה סנדלר, קבען בעקבי מגפי. קניתי גם כמה תכשיטים יקרי ערך, והרי ואולה נתנו לי במתנה טבעת עם יהלום שקל להסתירה. ארזתי תרמיל גב במלבושים חיוניים ובחרתי לי דרך למסע מתוך אלו שעליהן שמעתי – לנסוע לשְֶצֶ׳צִ׳ין ומשם לברלין.

מרגע שהתחלתי לטפל במסעי נכנסתי למירוץ עם הזמן. כל יום נוסף שנאלצתי לעשות בלודז׳ התמשך בעיני כשנה. השתדלתי להקדים את צאתי ככל האפשר, לבל יכשיל אירוע כלשהו את תוכניתי. כל ספקותי ורגשי האשם שחשתי פגו כליל. רק דבר אחד העסיק את מחשבתי – לצאת את פולין, ורק דבר אחד טרד את מנוחתי – הלינה. לא נמצא בי כוח נפשי לעמוד מולה פנים אל פנים ולהגיד לה: "אהובתי, אני עוזב אותך!" גם פחדתי שלא אוכל לעמוד בכך וברגע המבחן אזנח את כל תוכנית הנסיעה.

השכם לפנות בוקר, כגנב, הכתפתי תרמילי, שבנוסף לבגדי ארזתי בו כיכר לחם גדול, נקניק ארוך ובקבוקון וודקה, ובלי להיפרד מעל היקרים לי מאוד, גם לא מעל הלינה אהובתי, עזבתי את הבית בצעדים מהירים, בלי להביט לאחור. חציתי את הרחוב במהירות, כנרדף. עליתי בחשמלית ונסעתי לתחנת הרכבת. הרכבת לשטטין עמדה לצאת בתוך יותר משעה. שוטטתי אנה ואנה בתחנה בחוסר סבלנות וכבר הרגשתי את עצמי בודד בעולם. אך דרך חזרה לא היתה. וכבבריחתי מגטו ורשה חשתי גם עתה בכוח הגואה מתוכי לקראת התמודדותי בבאות.

שוטרים שפיטרלו באולם התחנה הלוך ושוב ובחנוני במבטיהם פעם בפעם ניגשו אלי, ביקשו שאציג תעודותי ושאלו לאן אני נוסע ומה מטרת הנסיעה. עשיתי כרצונם ובראשי הצטיירו תמונות מהלילה שעשיתי בתחנת הרכבת בוורשה, שהיתה מלאה גרמנים ואני מסתתר מפניהם. אז עזבתי את ביתי ואת יקירי שלא מרצוני; אמי היא שפקדה עלי לברוח מהגטו כדי להצילני ממוות ברעב. עכשיו אני עוזב מרצוני בית שכולו נוחות ותפנוקים ואנשים שאוהבים אותי, ויוצא בדרך־לא־דרך אל עולם שונה ובלתי־נודע. ושלא כבעזבי את הגטו, הפעם לא רציתי לחזור, הפעם לא התחרטתי אף לרגע על עזיבתי. אדרבה, הייתי מרוצה על שעמדתי בהחלטתי ולא נדאגתי מפני העתיד לבוא. במהירות לא תיאמן רחק ממני כל דבר שהיה קשור בלודז׳ – החברים, הבית, הרי ואולה, זושה. אפילו הלינה. כל אלה נראו לי רחוקים כל כך במרחב ובזמן, למרות שמדי פעם חיפשתי בין נוסעי הרכבת את דמותה של הלינה...

שצ׳צ׳ין, שסיפחו הפולנים ביוזמת הסובייטים, אדוני האזור, נראתה כעיר רפאים. רוב התושבים הגרמנים ברחו או גורשו. הרס ועזובה שלטו בכל. הרחובות היו ריקים מאדם כמעט. הגרמנים המעטים שנשארו בעיר מיעטו להתבלט והפולנים רק החלו ליישב את החבל. בלודז׳ סופר לי על בית העומד לא הרחק מתחנת הרכבת של שצ׳צ׳ין שם מתגוררות כמה משפחות יהודיות יחדיו. שילמתי שם לאיש שאליו הופניתי סכום כסף נכבד והוא הבטיח לי כי כבר למחרת אצא לברלין עם קבוצה, ובינתיים הורה לי לגשת לבית מסוים ולשכור חדר ללינת לילה.

אשה כבת חמישים פתחה לי את הדלת ופנתה אלי בגרמנית. לבקשתי, השכירה לי ברצון חדר. היה בין ערביים. בבית שררה

אפלולית. האשה ביקשה ממני לחכות בחדר האורחים וכעבור כמה דקות חזרה ובידה מנורת נפט דלוקה. היא הסבירה, שמאז הקרבות שהתחוללו בעיר אין חשמל והיא נוהגת חיסכון בנפט, הנמכר ביוקר. לאור מנורת הנפט התגלה לפני חדר מלא וגדוש רהיטים כבדים, פסלי חרסינה ותמונות משפחה, ציורים ותמונות תלויים על קירותיו. מרוב חפצים נבלעתי ביניהם. האשה, המנורה הדלוקה בידה, הנחתה אותי לחדרי, שם עמדה מיטה גדולה ורחבה מאוד, מכוסה בכסת. בצד אחד של המיטה עמדה שידה ועליה תמונות בני המשפחה. בצד האחר היה חלון מכוסה וילון כבד. אין ספק, זה היה חדר השינה של בעלי הבית. האשה הזמינה אותי לשתות תה בחדר האורחים. הייתי רעב וצמא. בתרמילי היו לחם ונקניק, אבל דחיתי את האכילה לשעה מאוחרת יותר, לכשאהיה לבדי בחדרי. נכנסתי לחדר האורחים וישבתי באחת הכורסות העמוקות. האשה הביאה תה ואתה נכנסה לחדר בחורה כבת עשרים, שאותה הציגה האשה כבתה. ישבנו שלושתנו אל השולחן לשתות. אני – בבית גרמנים, שותה תה בחברת נשים גרמניות! האשה החלה לגולל לפני את סיפורה הטרגי. בנה, בן עשרים וחמש, נהרג בחזית. בעלה נעלם בחזית הרוסית וזה מכבר לא שמעה עליו דבר. כשנכנסו הרוסים לעיר בזזו את ביתה ולא נשאר לה ממה להתקיים. "ועכשיו – אמרה בבכי – אנחנו רעבות ללחם..." ואני, במקום לחוש נקמה מתוקה, ראיתי לפני אשה ובת מורעבות, שכחתי לרגע שהן גרמניות, נכנסתי לחדרי, הבאתי משם את הלחם והנקניק ונתתי לאשה חצי כיכר וחצי נקניק. האשה, מוכת תדהמה, קמה ממקומה, כרעה לפני ונישקה את ידי.

רגע הרחמים נטשני חיש מהר. כעסתי על עצמי על שבמקום לנקום ולהרוג בגרמנים אני מאכילם. בושתי בושה עמוקה בעצמי ומתוסכל מהמעשה שעשיתי קמתי והלכתי לחדרי.

לא עברו דקות מעטות ומישהו התדפק על דלתי. הדלת נפתחה ופנימה נכנסה הבת, לבושה כתונת לילה, שערותיה פזורות. היא אמרה, שאמה שלחה אותה להציע את מיטתי, הסירה את הכסת מעל המיטה וסידרה את הכרים. השתדלתי שלא לשים לב אליה; עדיין הייתי מלא כעס על עצמי על שנתתי לה ולאמה לאכול. אך הנערה לא יצאה את החדר. היא הסתובבה סביבי כמחכה למשהו ולבסוף נעמדה לפני ואמרה: "אתה רוצה שאשאר אתך לישון?"

הסתכלתי עליה, לא מאמין למשמע אוזני, והיא הניחה ידה על כתפי

ואמרה: ״בנוגע לאמי אל תדאג. זה בסדר.״

לשנייה התנהל מאבק במוחי. חשתי תשוקה גואה לשכב עם הבחורה היפה המבקשת להיכנס למיטתי, אך לתנות אהבים עם נערה גרמניה? הרי משמע הדבר לשכוח כל מה שעוללו לנו הגרמנים!

״לא, צאי מהחדר!״ הצטעקתי. הבחורה נרעדה וחפזה החוצה.

הייתי עייף מאוד. בלילה הקודם לא ישנתי דקה. שכבתי במיטה הגדולה, ששני כרים גדולים מונחים למראשותיה זה בצד זה, כאילו אמור מישהו לבוא לשכב על ידי, מיטה נקיה ולבנה כשלג, שריח סבון עולה ממנה, והרגשתי שאני שוכב בתוך זוהמה. לא יכולתי לעצום עין. אותו יום, בבוקר, עדיין הייתי בלודז׳, חי חיים נורמליים, מוקף אהבה וידידות – ובערב אני נקלע לעיר זרה ומוזרה, מוכת רפאים, אני לן בבית גרמני, אוכל ארוחת ערב עם משפחה גרמנית, מדבר גרמנית, ובחורה גרמנית מבקשת לשכב אתי. הייתכן, שכל זה קורה באמת? ופתאום תפשתי, שהאם היא ששלחה את בתה אלי! הייתכן כדבר הזה, שאֵם תשלח את בתה לשכב עם בחור זר?

בבוקר לקחתי את תרמילי ושילמתי עבור הלינה. האשה ביקשה שאשאר לאכול ארוחת בוקר, ולפחות אשתה תה, אך אני לא יכולתי להביט בעיני שתי הגרמניות. בוש בשלהן יצאתי את הבית.

בבית המבריח כבר התאספו כמה אנשים. קבוצה אחת כבר יצאה לדרך. משאית צבאית רוסית עצרה ליד הבית, קצין רוסי נכנס פנימה ולחץ את ידי בעל־הבית ואחר־כך סקר אותנו כעומד לקנותנו. עלינו במשאית, שהיתה עמוסה חציה ארגזים ושקים. אותנו הכניסו פנימה ואת הארגזים והשקים סידרו מאחור באופן שהיינו מוסתרים, כיסו את הפתח האחורי ביריעת אברזין – ויצאנו לדרך. לא ראינו דבר ולא ידענו איפה אנו נמצאים. פעמים עצרנו ואני שמעתי קולות מבקשים תעודות, פעמים עצרנו והקצין והנהג יצאו את המשאית וחזרו כעבור זמן־מה. לפי הרעשים ידענו שאנו חוצים כפרים ועיירות עד שפתאום שמענו המולת עיר גדולה, שאון מכוניות רבות וצלצולי חשמליות.

המכונית האטה מהלכה, הסתובבה ועצרה. יריעת הפתח הוסרה ואור מסנוור חדר אלינו. הורדנו מהמשאית ליד בנין גדול, ישן ויפה, מוקף חומה. לשאלתנו איזו עיר היא זו, נענינו: ״ברלין!״

ברלין

אביב 1946

שני גברים צעירים, חמורי סבר, קיבלו פנינו והכניסונו לאולם גדול ובו דלתות לבנות רבות וספסלים ליד הקירות. אשה הביאה לנו קפה וכריכים. איש אחד רשם את פרטינו האישיים ושאל שאלות נוספות. הוא גם הודיע לנו, שעלינו לחכות במקום זה עד שיבואו לקחתנו והורה לנו שלא לצאת את הבניין ולא לשוטט ברחוב. "אתם נמצאים באזור הכיבוש הרוסי ולא כדאי להסתבך."

עד מהרה נודע לנו, שאנו נמצאים בבנין, שעד עלות היטלר לשלטון היה בית־חולים יהודי בברלין שהקים רוטשילד, ונקרא על שמו. הנאצים החרימו מוסד זה ככל רכוש יהודי אחר. אחרי כיבוש העיר בידי הרוסים הוחזר בית־החולים לידי הקהילה היהודית שהחלה להתארגן מחדש, ועכשיו משמש המקום אכסניה ליהודים החוזרים לברלין ותחנת מעבר ליהודים המגיעים ממזרח־אירופה ומועברים הלאה, לאזור האמריקני של ברלין. חוץ מקבוצתנו ראיתי באולם אנשים, רובם זקנים דוברי גרמנית, אך גם אנשים מבוגרים דוברי יידיש, והללו שאלונו מיד אם יש לנו למכור זהב או דולרים.

כעבור שעה קלה נקראנו לעלות במשאית אחרת, הפעם של הצבא האמריקני – כסחורה מוברחת הועברנו מרכב של צבא אחד לרכב של צבא אחר. אחד משני האנשים שקיבלו אותנו נסע אתנו. הנהג שלבש מדים של הצבא האמריקני היה גם הוא יהודי ודיבר אתנו יידיש. המשאית האמריקנית היתה מכוסה יריעת אברזין, אך הפתח האחורי הושאר פתוח וכך יכולתי להשקיף בחטף על רחובות ברלין. ראיתי הריסות רבות ושרידים רבים של בנייני פאר. ברחובות הילכו אנשים

שנראו עניים ומחוסרי כל. ברלין, שהצטיירה בדמיוני כעיר של כוח ועוצמה, עושר ופאר, רחובותיה מלאים אנשי אס.אס. ואנשי צבא אחרים ונשים הדורות, נראתה עיר אפורה ומוכה. האנשים האומללים שראיתי ברחובות היו אך תמול־שלשום שליטי עולם ואכזריותם לא ידעה גבול. לבי גאה על שזכיתי לראות מראה מרנין זה.

המשאית יצאה את לב ברלין ונכנסה לאזור מלא ירק ועצים, משובץ וילות פאר מוקפות גנים, ונהר זורם בתווך. הגענו לפרבר וַנְזֶה, מקום שם התקבלה ההחלטה על השמדה טוטלית של העם היהודי. אזור זה נמצא בשליטה אמריקנית ודגלים אמריקניים התנוססו שם ליד בניינים רבים. המשכנו לנסוע והגענו לשְׁלַכְטֶנְזֶה, פרבר דומה לונזה, גם הוא טובל בירק, ובו מחנות צבא רבים. המשאית נכנסה למחנה שבמבואותיו הכריז שלט: "מחנה פליטים שלכטנזה". בעבר לא־רחוק היה זה מחנה של אנשי אס.אס. סביב ראינו בניינים דו־קומתיים עומדים סמוכים זה לזהֶ ובמרחק־מה מהם בניין משרדים גדול, בניין מטבח וחדר אכילה, אולם קולנוע ואולמי הרצאות. המשאית עצרה ליד המשרדים. סביב ראינו אנשים פוסעים לאיטם אנה ואנה או יושבים בפתחי בניינים וכן ילדים משחקים. אנשי המקום החלו להתגודד סביבנו ולשאול מניין באנו, מה המצב בפולין, אולי אנו מכירים את פלוני או את אלמוני. אחרים שאלו אם יש לנו משהו למכור או אם רצוננו לקנות משהו. הכל במחנה זה היו יהודים והדבר העלה בזכרוני את הגטו – אפילו שוטרי המחנה היו יהודים, כבגטו.

אף שלא הכרתי איש, לא הרגשתי את עצמי זר. נדמָה לי שחזרתי למקום שאליו אני שייך. שוב רשמו את פרטינו האישיים, קיבלנו כל אחד שמיכה, מברשת שיניים ומשחת שיניים וכלים אחרים, ושוכנו באחד הבניינים, ארבעה ארבעה בחדר. הנחתי את חפצי על אחת המיטות ויצאתי לטייל ולהכיר את המחנה. ליד השער עמדה קבוצת בחורים וקול צחוק נשמע משם. הלכתי לעבר הקבוצה בלי לקרוב אליהם יותר מדי. אחד הבחורים, נמוך קומה ורזה, לבוש יפה, ניגש אלי ושאל: "אתה חדש? הגעת היום?" כשעניתי בחיוב הושיט לי ידו. "שמי שניידר," אמר.

"לי קוראים בולק," החזרתי.

טיילנו יחד ושניידר סיפר לי כי נשאר יחידי מכל משפחתו, שהושמדה באושוויץ. הוא עצמו היה זמן־מה באושוויץ ואחר־כך הועבר למחנות עבודה שונים, שבשמותיהם, שאותם לא שמעתי מעולם, נקב

בזה אחר זה. בתום המלחמה הגיע לברלין וישב תקופת־מה באזור הכיבוש הרוסי. בברלין, סיפר, אפשר להרוויח הרבה כסף, שכן העיר מחולקת לארבעה אזורים, בכל אזור שולטת מדינה אחרת של בעלות־הברית ואפשרויות ההברחה מצויינות: הוא, שניידר, קונה ומוכר כל דבר, מסיגריות וקפה עד מכוניות ואופנועים. כשיהיה לו מספיק כסף יפתח חנות גדולה בלב ברלין. עוד אמר לי שניידר, שטוב לו עכשיו לגור במחנה, שכן במקום זה הוא מוגן בידי האמריקנים, והציע לי לא לבזבז זמן ולהתחיל במסחר לאלתר.

הסברתי למיודעי החדש, שלברלין באתי שכן זו היתה הדרך הקלה ביותר לצאת את פולין, אך אין לי שום כוונה להישאר במקום זה; אני רוצה לעבור במהירות האפשרית לאיטליה, שכן לפי ששמעתי אפשר לעלות משם לארץ־ישראל באורח ״בלתי־ליגלי״.

שניידר קטע דברי ושאלני איפה סידרו אותי לגור. הצבעתי לפניו על אחד הבתים, ושניידר אמר בפסקנות: ״אתה תבוא לגור אתי. בוא, ניקח את החבילות שלך.״

לא התנגדתי לו. היה זה טבעי, ששני בחורים כמונו, שכל אחד מאיתנו נשאר שריד יחיד מכל משפחתו, נרצה לגור יחד למרות שהכרנו זה את זה אך לפני דקות ספורות, כאילו נפגשנו שנינו ביער בזמן המלחמה. בדרך אמר לי שניידר: ״אני מבין למה פתאום כולם כאן הפכו לציוניסטים ורוצים לנסוע לפלסטינה, אבל אני לא נשארתי בחיים בשביל להיהרג עכשיו בפלסטינה בידי ערבים או בריטים, או למות שם בקדחת.״

רציתי לשאול את שניידר איך הוא מסוגל לשבת בין הגרמנים ומה גם לפתוח בארץ זו חנות, אך לא נטיתי להיכנס אתו לעימות בשלב כה מוקדם ולא אמרתי דבר. כעבור רגע המשיך שניידר לדבר בלי שדחקתי בו.

״גם אני לא רוצה להישאר כאן לתמיד ולחיות בין גרמנים, אבל אין לי ברירה. מה אני יכול לעשות בעולם הגדול בלי השכלה ובלי מקצוע? אולי להיות מנקה מחראות. את זה למדתי טוב אצל הגרמנים. פה יש לי אפשרות לעשות כסף, ואחר־כך נראה.״

שניידר התגורר לבדו בחדר גדול, חציו תפוס במזוודות ובתיבות מלאות מיני סחורה, אך המקום היה מסודר ונקי. הוא הוליכני לחדר סמוך ונתן בידי את מפתח דלתו כאילו היה בעל הבית, ואחר־כך הזמינני לאכול אתו – ברשותו היה מלאי גדול ומגוון של דברי מזון.

ישבנו לאכול. שניידר דיבר בלי הרף, סיפר על הנעשה במחנה, על הגרמנים, האמריקנים, הרוסים. בין השאר סיפר, שבברלין כל אשה גרמנית, מגיל צעיר ביותר ועד גיל מבוגר מאוד, נכונה לשכב עם כל אדם בלי יוצא מהכלל. הבעתי דעתי שהוא בוודאי מגזים; לא יתכן, שכל אשה תהיה נכונה לשכב עם כל אחד. לבסוף התערבנו בסוגיה זו על בקבוק וודקה ושניידר לקחני לטיול בעיר. הגענו לתחנת הרכבת העילית. בתחנה וסביב לה עמדו עשרות ואולי אף מאות בחורות, אחת יפה מחברתה, כולן לבושות יפה. חשבתי שהללו ממתינות לרכבת, אך שניידר אמר: "כל הבחורות כאן באות לתפוס חייל אמריקני שייקח אותן ללילה או לכמה דקות. נחכה ותראה מה יקרה כשתבוא הרכבת."

הוא צדק. בהגיע הרכבת ירדו מקרונותיה חיילים אמריקנים רבים. הבחורות נדחקו אליהם והציעו את עצמן בדרכים שונות, אך רק לאחת או שתיים האיר מזלן ונמצא להן לוקח. לרבים מן החיילים כבר היו בחורות יפהפיות שצעדו עימם בשילוב זרוע, וביחוד בלטו לעין חיילים שחורים, שהלכו חבוקים עם נערות בלונדיניות.

יצאנו את התחנה והלכנו ברחוב שקט ויפה, שנראה מכובד ומהוגן. שניידר אמר: "התבונן היטב ובחר לך את האשה הכי יפה בעיניך, שנראית לך הגונה, ותצביע עליה לפני."

תנועת האנשים ברחוב היתה דלילה. גברים כמעט לא נראו. מדדתי בעיני כל אשה שעל פניה חלפנו, מכף רגל ועד ראש. היו אלה נשים רגילות, כבכל מקום, אך רובן היו לבושות בבגדים נאים, שכמוהם נראו בפולין רק בנדיר. מדי פעם רציתי להצביע לפני שניידר על אשה כלשהי שבחרתי, אך המשכתי לחפש ופעמים לא העזתי להניח, שהאשה שראיתי לפני תיענה להזמנה לבוא איתנו. כעבור זמן־מה הופיעה מולנו בחורה יפהפיה, לבושה יפה אך בצניעות. הבטתי בפניה העדינות והתרשמתי מהשלמות שביופיה – היא דמתה לתמונת פרסומת בכתב־עת. "זו!" אמרתי לחברי החדש. הוא חייך, סב על מקומו ואני אחריו, ושנינו צעדנו בעקבותיה. הייתי נכון לשמוע מפי הנעקבת גערה נזעמת ולהסתלק משם בבושת פנים, אך כשקרבנו אליה הפנתה ראשה והביטה בנו, ושוב ראיתי את פניה העדינות והיפות להפליא. שניידר בירך אותה לשלום בגרמנית והציע לה לבוא איתנו לטייל. היא עצרה ושאלה: "למה שאני אלך אתכם?" בדיבורה לא היה שמץ רוגז.

"יש לנו סיגריות אמריקניות וקפה אמיתי," אמר לה שניידר.

הבחורה עמדה רגע מהוססת כלשהו ואחר־כך אמרה: "אבל אתם

שניים ואני אחת. תבואו אתי ואני אקרא לחברה שלי.״
הפסדתי בהתערבות.

כשחזרנו למחנה שמענו צלילי מוסיקה. שניידר הוליכני לאולם ריקודים, שם רקדו לצלילי תזמורת עשרות זוגות, צעירים ומבוגרים, ואחרים ישבו על ספסלים או עמדו ליד הקירות. פעם ראשונה בחיי שמעתי מוסיקה אמריקנית, וזו צרמה את אוזני. שניידר הכיר את הנוכחים והציגני לפני כמה מהם. הוא עודדני לרקוד אך סירבתי. הייתי רקדן חלש ועד לפני זמן לא רב אף לא ידעתי להזיז רגל וכל ניסיון שעשיתי לרקוד הסתיים בכשלון מחפיר. רק באחרונה למדתי איכשהו לרקוד טנגו וּוַלס, ועתה גם לא היה לי חשק לרקוד עם מישהי, אך נהניתי לעמוד שם, לא מוכר לאיש, להתבונן ברוקדים ואפילו התחלתי להתרגל לצלילי המוסיקה. פתאום השתנתה התמונה שלנגד עיני. ראיתי את האנשים שלפני רוקדים בחצר ההפשטה בסוביבור, אוברשרפירר מישל מאיץ בהם להתפשט מהר והמוסיקה הופכת לזעקה של האנשים ההולכים לתאי הגאזים.

כעסתי על עצמי על שמחשבות שכאלה עולות במוחי והתאמצתי לדחקן ולהשתחרר מהן, אך הן חזרו ובאו. אמרתי לשניידר שעייפתי והלכנו לישון.

לא היה בדעתי להישאר בברלין יום מיותר אחד. השתוקקתי להמשיך מיד דרכי דרומה, לאיטליה, ולמחרת הבוקר ניגשתי לבניין המשרדים, למצוא שם את החייל מה״בריגדה היהודית״ ששניידר סיפר עליו שהוא המטפל בכל הקשור בארץ־ישראל, מעביר קבוצות אנשים מברלין למערב־גרמניה ומארגן פעולות הסברה במחנה.

בניין המשרדים עדיין היה ריק מאדם, אך פקידים ואנשי צבא החלו להגיע ולאייש את חדריו ואחר־כך הופיעו שם אנשי המחנה בענייניהם. עמדתי בפתח והסתכלתי על הנכנסים בקוצר רוח. לבסוף הגיע החייל מה״בריגדה״ בג׳יפ ועמו עוד כמה אנשי צבא. רציתי לגשת אליו בהיכנסו אך לא העזתי לעצרו ורק הזנתי עיני במדיו האנגליים, בכומתה שעל ראשו ובעיקר בשרוולו, שעליו התנוסס סמל מגן־דוד צהוב על רקע כחול־לבן, אותו מגן־דוד שנשאנו אנו בגטו והיה לחרפה בעיני הגרמנים. מגן־דוד צהוב זה מילא עתה את לבי גאווה, והחייל הצעיר שנשאו, נמוך קומה וצנום, גדול ממני אך בשנים מעטות, נראה בעיני מבוגר ובר סמכא. איזה כוח עצום גלום ברגעים מסוימים בסמל קטן! חודשים אחדים לפני כן באו ללודז׳ שני חיילי ״בריגדה״. השמועה על

הגעתם פשטה בעיר ואנשים נהרו למקום הימצאם ועמדו שעות כדי להזין עיניהם בחיילים יהודים מארץ־ישראל. גם אני הלכתי לשם פעמיים והתגודדתי עם אחרים כדי לראותם, אך הדבר לא הסתייע. עתה עמדתי פנים אל פנים מול חייל יהודי כזה. המתנתי כמה דקות בפתח עד שנכנסתי לחדרו של החייל, והוא, לפני שהספקתי להוציא הגה מפי, בירכני לשלום והושיט לי ידו.

"שמי זאב – אמר – זאב גלר."

"ולי קוראים בולק," אמרתי.

החייל הורה לי לשבת. "אתה חדש כאן? – אמר – לא ראיתי אותך. מתי הגעת, אתמול? באת מפולין?"

לא נותר לי אלא לענות בהן או לאו, ואחר־כך סיפרתי לו על המצב בפולין ועל הדרך שעשיתי לברלין. החייל אמר לי, שצריך להעביר את כל היהודים מארצות מזרח־אירופה במהירות למערב, שכן מדי רגע עלולות הדרכים להיחסם. חיש מהר נקשרה בינינו שיחה ערה שבה החלפנו מידע ודעה עד ששכחתי לשם מה באתי. החייל הוא ששאלני לבסוף לשם מה באתי אליו, ואז אמרתי שאני רוצה לעלות לארץ־ישראל ובקשתי ממנו לעזור לי להגיע לשם כך לאיטליה.

החייל חייך ואמר: "אתה חושב, שאם תבוא לאיטליה תעלה למחרת באוניה ותפליג לארץ־ישראל? גם לא בעוד שבוע או חודש. באיטליה יש עכשיו אלפי יהודים במחנות ויום יום מתוספים עליהם חדשים שבאים מגרמניה, מאוסטריה ומיוגוסלביה וכולם מחכים להזדמנות לעלות ארצה. ב'עליה בי"ת' – כך אנו מכנים את העליה הבלתי־חוקית – אפשר להעביר לפי שעה רק קומץ קטן. האפשרויות לעלות מאיטליה ומברלין שוות. הדבר שחשוב יותר לעשות עכשיו זה להכין את האנשים וביחוד את הנוער לקראת העליה, כדי להקל על היקלטותם בארץ."

החייל דיבר ברצינות ובהתלהבות ביידיש שבורה, מתובלת פה ושם במלים עבריות, ובדבריו העניק לי תחושת שותפות. "אנחנו צריכים לעשות; אנחנו חייבים להכין את הנוער," אמר ואני הירהרתי: מי הם "אנחנו?" הוא ואני?

"יש לי הצעה בשבילך," אמר החייל. "אתה תעזור לי להקים כאן גרעין של נוער ולהכשיר אותו להקמת קיבוץ בארץ."

הסכמתי להצעתו בו־במקום בלי לתת לעצמי דין־וחשבון לקראת מה אני הולך, בלי לשאול שאלה אחת. החייל מה"בריגדה" היה בשבילי

נציג סמכותי וסמל של ארץ־ישראל, וארץ־ישראל היתה הפתרון היחיד לבעיית הקיום של העם היהודי ולבטח פתרון יחיד לי. הייתי נכון לעשות כל דבר שהיה חייל זה דורש ממני. הוא נראה מרוצה, ואז, כבדרך אגב, כנזכר בדבר־מה, שאל: ״איזה שם זה בולק? גם בבית קראו לך ככה?״

סיפרתי לו בקצרה איך נתכניתי בשם בולק ואז שאל: ״ואיך קראו לך בבית?״

״ברל'ה.״

״בעברית זה דב,״ אמר הוא. ״אני אקרא לך דב ואתה תקרא לי זאב.״ לא הגבתי. הדבר נשמע לי כבדיחה. זאב סיפר לי, שכבר יש לו כמה מועמדים לקיבוץ והוא עומד לקבל במחנה בית שבו יגורו יחד כל חברי הקיבוץ. הוא ביקש ממני לבוא בערב לפגישה של המועמדים. נפרדתי מעליו נרגש ומבולבל, כלאחר לגימה יתרה. לא היה לי מושג מה עומד להתרחש. הרגשתי רק כי מעתה ישתנו חיי. לא הצטערתי על שתוכניתי לצאת לאיטליה בטלה. חיכיתי בקוצר רוח לצעדים הבאים. סיפרתי לשניידר על פגישתי עם זאב מה״בריגדה״ ועל הקיבוץ שאנו עומדים להקים והצעתי לו להצטרף אלי.

״זה לא בשבילי. חבל על כל מלה שתוציא,״ אמר שניידר והציע לי להילוות אליו העירה. נסענו ברכבת העילית. ערב רב של אזרחים וחיילים עלו וירדו בתחנות ודיברו בשפות שונות. באחת התחנות עלו כמה צעירים שדיברו ביניהם אוקראינית. כששמעתי שפה זו החל לבי לפעום בחוזקה. הסתכלתי בפרצופיהם. אולי אני מכיר אותם? בברלין מצאו מקלט אוקראינים, פולנים ואחרים ששיתפו פעולה עם הנאצים והיו מבוקשים על־ידי השלטונות, ועתה העמידו פני פליטים אנטי־קומוניסטים שברחו מהמשטר הקומוניסטי שבארצם, הם הסתירו את עברם ונהנו מעזרת השלטונות בארצות המערב, ואפילו קיבלו רשיונות הגירה לארצות הברית ולאנגליה. לא זיהיתי איש מהם, אך דיבורם הגס וצחוקם הרם הזכירו לי מאוד את האוקראינים ששירתו בסוביבור.

ככל שרחקנו מהפרברים וקרבנו למרכז העיר התרבו והלכו הריסות הבתים, אולי גם מפני ששום ירק לא הסתיר את הבניינים. עיני דבקו לחלון. הסתכלתי על מה שנותר מאגדת ברלין המפוארת, רבת העוצמה. גם הבנינים שעמדו על תילם נראו כפגרים ללא נשמה. מעטים האנשים שהילכו ברחובות. רק כלי רכב צבאיים חלפו בהם. ירדנו

באלכסנדר־פְּלַץ. באזור זה הורגש דופק החיים העכשוויים. החנויות היו פתוחות ותנועה ערה של אנשים נראתה ברחובות. רבים מהעוברים ושבים לא היו גרמנים והללו דיברו שפות שונות. המסחר התנהל בחנויות, במבואות בתים, בפינות שונות ברחוב. שניידר הכיר במקום זה אנשים רבים, עצר לדבר עם אחדים מהם ופה ושם נכנס לחנויות. נגררתי אחריו באפס עניין. כל מחשבותי היו נתונות לקיבוץ העומד לקום. שניידר לקחני למסעדה, שם ישבו זקנים ואכלו מרק באולם מדיף ריח כרוב חמוץ. בעל המסעדה קיבל את פני שניידר בלבביות והוליך את שנינו בפרוזדור חשוך לחדר לא גדול, שם עמדו כמה שולחנות ערוכים יפה. ליד שולחן אחד ישבו אנשים שאכלו ושתו יין. בעל הבית הודיע לנו בשמחה, שיוכל להגיש לנו אומצות עגל שהשיג בהזדמנות יוצאת מן הכלל, והביא לנו יין. אני הזמנתי וודקה. האכילה בחדר האחורי של המסעדה השרתה אוירת מיסתורין ואנטימיות. האוכל היה טוֹב והווּדקה נתנה אותותיה בשנינו.

״אתה יודע, בולק – אמר שניידר – חבל שאתה עוזב אותי. יכולנו להיות חברים טובים.״

״אני חושב שאתה צודק,״ אמרתי, שתוי גם אני, וכבר צר היה לי על פרידתנו זה מזה.

לפגישת המועמדים באו רבים מהמצופה. כמה מן המועמדים הביאו חברים, רובם צעירים בודדים, אך היו שם גם מבוגרים יותר ואפילו שני זוגות נשואים. כמה מן הבאים היו בילדותם חברי תנועות נוער כ״השומר הצעיר״ והיה להם מושג על הציונות החלוצית והקיבוץ, אך לרובם היתה זו פעם ראשונה ששמעו על אורח החיים הקולקטיבי של הקיבוץ. זאב, שנראה מרוצה ונרגש, השמיע סקירה קצרה ביידיש רצוצה על מטרת הפגישה ועל החשיבות שבהקמת גרעין קיבוץ בברלין. הוא סיפר, שבמערב־גרמניה הוקמו הכשרות שלרשותן הועמדו חוות חקלאיות, וחבריהן הצעירים מעבדים אדמות, מגדלים בהמות ומנהלים בעצמם את מישקם. מטרתו־הוא לגבש במחנה ברלין קבוצה שתרצה לחיות יחד, שאנשיה יועברו בקרוב לגרמניה המערבית, שם יקבלו לידיהם חווה באחד הכפרים, יחיו חיי שיתוף ויכשירו את עצמם להקמת קיבוץ בארץ. עוד אמר זאב, שרק בימים הראשונים ינהל את הקבוצה ויעזור בהתארגנותה; אחר־כך תיבחר מזכירות על־ידי החברים והיא תנהל את הקיבוץ.

משסיים זאב דבריו קמו הכל ממקומם והתגודדו סביבו, הביעו דעתם ושאלו שאלות. הוא נשאר בתוכנו שעה ארוכה ובינתיים הכירו האנשים זה את זה וחקרו איש את רעהו למוצאו ולקורותיו. אנשים שאך לפני דקות ספורות היו זרים זה לזה חשו קירבה הדדית ונעשו מודעים למטרה אחת המאחדת את כולם.

אותו ערב כתבתי מכתב לאולה ולהרי. ביקשתי מהם שלא לדאוג לי, שכן לא חסר לי דבר וטוב לי, וסיפרתי שאני מתחיל לחיות בקיבוץ. לא הייתי בטוח שהם יבינו מהו קיבוץ וחששתי שמא יחשבו שזה בית יתומים – גם אני התחלתי לחשוב שאולי זה באמת בית יתומים, שהרי כולנו היינו יתומים, אלא שאנו לא היינו ילדים. למחרת עזבתי את שניידר ועברתי לבית הקיבוץ. זאב בילה איתנו כל היום, עזר לנו להסתדר, הביא בעלי מקצוע לשיפוץ המקום, השיג רהיטים ועבד כמונו בסידור הבית ובניקויו פנים וחוץ, בהטעימו שעלינו לשמש דוגמה לכל המחנה.

בתוך זמן קצר גדל מספר חברי הגרעין לכחמישים, רובם צעירים כבני עשרים, חלקם מבוגרים יותר, כבני עשרים וחמש עד שלושים וביניהם כמה זוגות נשואים. היו בינינו אנשים שבאו מרוסיה ושירתו בצבא הסובייטי, היו ששירתו בצבא הפולני, פרטיזנים, יוצאי מחנות ריכוז ומחנות השמדה; היו שהתחברו מהר ויצרו קבוצות קטנות, היו שנשארו בודדים ויחידים לנפשם ולא היה קל לקרוב אליהם, היו שסיפרו על עצמם וחיפשו מי שיאזין להם, היו ששמרו בחובם את אסונם ולא היה אפשר לחלץ מפיהם דבר על עצמם. טיפוסים שונים ומשונים היו בתוכנו, בעלי רקע שונה, איש איש ואסונו, כל אחד כמעט יחיד ששרד מכל משפחתו, כל אחד מושפע בדרכו־הוא מחוויות שנות המלחמה. מדרך הטבע נמצאו בתוכנו מי שהיו נכונים לקבל על עצמם את ניהול הקיבוץ, וזאב הקפיד שהכל יתנהל באופן דמוקרטי, ניהל אסיפת חברים וזו בחרה בחברי המזכירות פה אחד. היו בינינו גם חברים שהיטיבו לצייר, לשיר ולדקלם ובימי שישי ערכנו מסיבות עונג שבת, שהיו פתוחות גם לבני הנוער במחנה, שלא השתייכו לקיבוץ.

זאב הקדיש את רוב זמנו לקיבוץ, לימדנו עברית ושירים ארץ־ישראלים, הרצה לפנינו על החיים בארץ, על הקיבוץ והקבוצה, על המושב והמושב השיתופי, על ה״הגנה״ והפלמ״ח, על האצ״ל והלח״י, דחס בנו את תורת ארץ־ישראל העובדת ככל שרק יכול. הוא השיג בשבילנו שולחן פינג־פונג, רשת כדור־עף, כדורי רגל, כלי

שחמט, דמקה ודומינו, ואני גיליתי רעב עז לספורט ולמשחקים, למוסיקה ולספרות ולכל פעילות חברתית שטרם טעמתי. לא היתה פעילות בקיבוץ שלא השתתפתי בה – הימים והלילות קצרו מכדי שאספיק לעסוק בכל שחפצתי. עד מהרה התיידדתי עם הכל, אהבתי את הקשר עם האנשים, מבוגרים כצעירים, נהניתי להתארח אצל הזוגות הנשואים ולחוש בחברתם אוירה משפחתית, ורכשתי לי כמה חברים קרובים, כולם יוצאי מחנות ריכוז, כולם בודדים, כולם שרידים יחידים ממשפחותיהם.

אחד מחברי היה יוסל, בן לודז׳. הוא היה גדול ממני במקצת, נחבא אל הכלים, פעמים נראָה מדוכא ופעמים היה מתלוצץ ומשתתף במעשי קונדס. הוא לא סיפר על שהותו באושוויץ, שהמספר המקועקע באמת ידו העיד עליה, ובכלל לא נטה לספר על עברו. אחר היה נחום, בחור שנתקלתי בו ביומו הראשון במחנה והתרשמתי מצעדיו הלא בטוחים שעשה תוך שהציץ בזהירות לכל עבר, כמבקש להכיר את המקום. ניגשתי אליו ופתחתי בשיחה. בן־גילי היה, אולי צעיר ממני, אך גבוה ורחב ממני. נחום סיפר שהוא בן ורשה, היה במיידנק ובמחנות ריכוז אחרים וממשפחתו שרדו רק הוא ודודו, שאותו גילה במקרה. עד לאחרונה ישב באחת מערי מזרח־גרמניה ושימש שם כמתורגמן במיפקדה סובייטית ועכשיו בא לברלין עם דודו. כשסיפרתי לו על הקיבוץ שלי והצעתי לו להצטרף אלינו הסכים ללא היסוס כשם שהסכמתי אני, בשעתי, ללכת עם שניידר. נחום נפרד מדודו, לקח את מזוודתו ובא לגור אתי בחדר. עד מהרה היינו לחברים טובים.

חבר אחר, ישראל, היה גם הוא באושוויץ ובמחנות אחרים, וגם הוא היה בודד ושריד יחיד ממשפחתו. בעוד שאני תהיתי על דרכי בחיים, וטרם גיבשתי השקפת עולם מוצקה, היה ישראל, טיפוס חולמני ובעל הזיות, מאמין אדוק ביותר בקומוניזם, חסיד מושבע של המשטר הסובייטי ומעריץ גדול של סטלין. הוא היה משוכנע, שעד מהרה ישלוט הקומוניזם בכל העולם, הצדיק כל צעד מצעדי הסובייטים והאמין אמונה עיוורת בעקרון ״המטרה מקדשת את האמצעים״. נשגב מבינתי מה לבחור זה ולקיבוץ ומדוע הוא מתכונן לעלות לארץ־ישראל ואינו נוסע לרוסיה. כששאלתיו בענין זה השיב, שבין כך וכך בוא יבוא הקומוניזם לארץ־ישראל, אך אני התרשמתי כי למרות אהבתו הגדולה למוסקווה, מושכו לבו לציון, לחיים בין יהודים. הקשר ביני ובין ישראל התהדק והלך והוא נעשה לחברי הקרוב ביותר. אף שחי בגטו ובאושוויץ ביקש

שאספר לו את שעבר עלי והאזין לי בדריכות בבקשו לדעת כל פרט, כאילו בא מכוכב אחר ושמע בראשונה על הזוועות. שנינו חלקנו זה על זה בנושאים רבים, התווכחנו ורבנו הרבה, ועם זאת שררו בינינו יחסי אמון והבנה ונהנינו להימצא ביחד.

לישראל היה חבר ושמו ברל׳ה, ששהה עמו יחד במחנה הריכוז הנאצי. ברל׳ה קשר קשרים טובים עם הכל אך לא התחבר ממש עם איש. הוא לא בטח באיש והמשיך להתמודד על חייו כמו חי עדיין במחנה או בגטו. הוא התגורר בבית הקיבוץ, אך היה לו חדר גם באזור הרוסי של ברלין. מתחת למיטתו היתה מזוודה מלאה פריטי אוכל ויום יום היה מביא אתו לחם ושאר מיני מזון לחדר האכילה, שם החליף את האוכל הישן בטרי והשתדל שאיש לא יראהו בעשותו זאת. בשבתנו לאכול צהריים לא ישב ברל׳ה איתנו אלא ליד שולחן פנוי, לבל יפריעו לו באכילה. הוא היה מכלה שתיים־שלוש קעריות מרק – מרק חולק בארוחות ללא הגבלה – ואת המנה העיקרית, נח קצת, פושט מעילו ושוב חוזר ואוכל עוד מנת מרק, כולו מזיע, שוב מחכה, מהסס קצת, פושט את הסוודר והחולצה ושוב ניגש לקחת מנה מרק, אוכל אט, בהפסקות, יושב ומחכה ופתאום קם ממקומו וצועד בחדר האכילה הלוך וחזור, פניו רציניות, כאילו עליו לפתור בעיה קשה, ולבסוף נוטל מהשולחן את הצלחת – וניגש לקחת מנת מרק נוספת. אנו היינו יושבים כל אותה עת ועוקבים אחרי התמודדותו של ברל׳ה במנות המרק, והוא היה שקוע כל כך באכילה עד שלא ראה דבר מלבד קעריתו.

ברל׳ה סיפר לי, שיש לו מכשיר רדיו שאותו הוא רוצה לתת לקיבוץ, וכן יש לו עוד חפצים שרצונו להביא מחדרו שבאזור הרוסי, וביקש שאדבר בעניין זה עם זאב גלר, שאולי יוכל להעמיד לרשותו רכב. כעבור ימים אחדים יצאנו שלושתנו במכונית פרטית, שהיתה שייכת למינהלת המחנה, וזאב הציע כי בהזדמנות זאת נסייר בעיר. ברל׳ה, שישב בברלין זה כשנה, היה המדריך, והנחה והסביר כמיטב יכולתו. חצי יום נסענו בברלין הכבושה, המחולקת ונשלטת בידי ארבעה צבאות, ולעינינו נתגלתה עיר הרוסה, כולה שרידי בנייני פאר.

במהלך הסיור עברו עלי רגעי סיפוק בל יתואר, מלווים בעצב עמוק. מאז שעזבתי את פולין ודרכתי על אדמת גרמניה לא הייתי מסוגל לעכל את התנהגות הגרמנים. הכניעה המוחלטת של כל בני העם הזה, המאמץ להסתיר את העבר ולרחוץ בנקיון כפיים שאיפיין כל גרמני בלי יוצא מהכלל, הגבירו בלבי את תחושת התיעוב כלפי עם זה. כל גרמני

שהחלפתי עמו דברים היה – בלי ששאלתיו דבר וחצי דבר – מתנצל מיד באוזני באמרו כי הוא, אישית, לא ידע דבר; רק היטלר וכנופייתו אשמים בכל, רק הם הביאו אסון על כולם. כולם, כל הגרמנים, שיקרו במצח נחושה. השמדה של מיליוני אדם, שנמשכה כמה שנים, לא היה דבר שאפשר להסתיר.

נבצר ממני גם להבין את פשר ההשפלה העצמית של הגרמנים, שהיו נכונים לכרוע ברך לפניך ולנשק את כפות רגליך ובלבד שתיתן להם סיגריה; הם היו מוכנים למכור את גופם ואת נשמתם תמורת מצרך פעוט ערך. כשהייתי נוסע ברכבת, בקרון מלא גרמנים, ומצית סיגריה היו כל הגרמנים שבסמוך לי ממהרים להציע לי אש; פעמים הייתי מחלק לכל אחד מהם סיגריה ואז היו יוצאים מגידרם להודות לי – אנשים קשישים היו קמים ומציעים לי את מושבם. רובם לא עישנו את הסיגריות שקיבלו מידי אלא הכניסון בזהירות לכיסם, בהתנצלם לפני כי יעשנו אחרי האוכל. פעם אחת הצתי סיגריה ואחרי כמה שאיפות זרקתיה על ריצפת הקרון. כמה גרמנים רכנו מטה לקחת את הבדל וכשמיהרתי למעכו בעקבי לבשו פניהם ארשת עצב ופליאה ואחד מהם שאלני בפנים סמוקות מדוע עשיתי זאת.

"הגרמנים הם שלימדוני לעשות ככה," אמרתי.

"איפה?" אמר הגרמני.

"במחנה ההשמדה שבו הייתי הגרמנים עשו ככה." אמרתי.

ושוב אותה תגובה – כולם דיברו ביחד: "אנחנו פה לא ידענו שום דבר... היטלר, הוא עשה את כל הדברים הנוראים..."

כשם שבימי "גדולתם" לא ידעו הגרמנים גבול בהתנשאות והשפילו אחרים, כך, עכשיו, גלשו עד תחתיות ההשפלה העצמית.

במחנה בילו האנשים זמנם באפס מעשה, מחכים לבאות. היו שעסקו בהברחות ובעסקי שוק שחור, שפרח באותם ימים בברלין. פעם בפעם היו אנשי המשטרה הצבאית האמריקנית נכנסים למחננו, עורכים חיפושים אחר סחורות מוברחות ועוצרים חשודים. פעם בפעם התחוללו מריבות בין קבוצות שונות של יושבי המחנה, שמריב שפתיים עברו לחילופי מהלומות ואף לשליפות סכינים. המריבות פרצו לרוב בלי סיבה של ממש, אלא בשל דברים של מה־בכך. באחד מערבי הריקודים נכנסה פנימה קבוצת צעירים שכונתה "הקבוצה מביאלסטוק". אנשי חבורה זו התרכזו באחת מפינות האולם ובפינה אחרת עמדו אנשי

קבוצה אחרת. אחד הביאלסטוקאים ביקש לרקוד עם בחורה שרקדה עם אחד מאנשי הקבוצה האחרת. הוא ניגש אל הזוג ובמחי כף, כמקובל, עברה הבחורה לרקוד איתו. אך הראשון רגז על נטילת הבחורה ממנו וכעבור רגע קצר ניגש ובמחי כף נטל את הבחורה חזרה. הרוגז נעשה הדדי, השניים חזרו ונטלו את הבחורה זה מזה ועד מהרה נתגלע ריב דברים שגלש חיש מהר למכות. חבריהם של השניים הצטרפו חיש מהר לקטטה וכהרף עין נהפך אולם הריקודים לזירת קרב. לא היתה ברירה אלא להזעיק את המשטרה הצבאית, שאנשיה הגיעו במהירות בשיירת ג׳יפים. די היה בצפירות עולות ויורדות של רכב אנשי החוק והסדר להפיץ את הלוחמים לכל עבר.

הקיבוץ קרם עור וגידים. חבורת אנשים שונים וזרים למדה לחיות בצוותא והתגבשה לקבוצה, לא מעט בזכותו של זאב גלר, שהשקיע בנו את כל מרצו ורכש את אמונו של כל חבר וחבר. זאב ניסח מגילת יסוד לקיבוץ, ומקץ דיונים ממושכים החלטנו לקרוא לקיבוצנו ״טלבא״ – ראשי־תיבות של ״טוב למות בעד ארצנו״. המזכירות אירגנה ערב חגיגי לאישור החברות בקיבוץ. האולם קושט. אל שולחן הנשיאות ישבו זאב וחברי המזכירות. אנו, החברים, נקראנו איש איש לשולחן וחתמנו על מסמך יסוד הקיבוץ, וזאב ענד לכל אחד מאתנו את סמל התנועה, תנועת ״נוחם״ – נוער חלוצי מאוחד. כשנקראתי לשולחן הנשיאות וזאב ענד לי את הסיכה ולחץ את ידי ידעתי שאני מצטרף למפעל שחשיבותו עליונה ומתחייב לוותר על חיי הפרטיים למען הכלל.

כל חברי הקיבוץ הוזמנו להשתתף בסדר פסח שערך הרב הראשי של הצבא האמריקני. הסדר נערך באולם גדול ומפואר, באחד מארמונות פרבר ונזה. האולם קושט ושפע אור. השולחנות היו ערוכים ופמוטים ובהם נרות דולקים עמדו עליהם. כמה קציני צבא קיבלו את פנינו והושיבונו אל השולחן הראשי. קצינים וחיילים במדי חג מילאו את האולם וישבו ליד השולחנות. היה זה מחזה שלא מן העולם הזה – מאות חיילים יהודים יושבים לסדר פסח, ואני בתוכם!

הרב, שישב אל שולחננו, קרא את ההגדה. שמעתיו קורא ״הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים...״ עצמתי עיני וראיתי את עצמי יושב אל שולחן הסדר בביתנו שבלודז׳. שמעתי את קול אבי קורא את ההגדה. ראיתי את אחי הקטן יענקל׳ה שואל את הקושיות

בפנים נפחדות, את אמי מגישה את האוכל לשולחן, חוויתי מחדש את האוירה החגיגית, את התרוממות הרוח של כל המסובים בבית, לעיני עמדו כלי האכילה הצבעוניים היפים, המאכלות המיוחדים... ואחר־כך ראיתי לפני את הסדר שסידרנו בגטו ורשה, בלי אבי. סבי ערך את הסדר, והיה עצוב מאוד סביב השולחן. איך אפשר לשבת לסדר כשאבינו אינו אתנו? אך הוא מת ואיננו עוד! החדר היה חשוך ודל, ובכל זאת, חוץ מאבינו, ישבנו אל השולחן כל בני המשפחה... עכשיו ישבתי בסדר פסח עם מאות אנשים זרים. מבני משפחתי לא היה שם איש. כולם במתים. נעלמו כלא היו. רק אני חי. למה נשארתי בחיים? איך אני יכול לחיות בלעדיהם? איך איני בוש להתבדר, לשיר ולצחוק בזמן שהם כולם קבורים באדמה או שאפרם נפזר על כנפי רוח? אבל במה אשמתי על שאני חי? כמה פעמים היה כפסע ביני ובין המוות – והמוות פסח עלי. האמנם עשיתי משהו רע כדי להישאר בחיים? מדוע אני מייסר את עצמי? מדוע אחרים מאושרים על היותם חיים? ואולי חושבים גם הם כמוני ורק אינם סחים זאת לאיש כשם שאני איני סח זאת לאיש?

שְׂסְלִיץ

קיץ 1946 – קיץ 1947

בא היום המיוחל. משאיות כבדות של הצבא האמריקני נכנסו למחנה ברוב רעש ונעמדו בשורה כבמסדר. זאב הודיע לנו כבר כמה ימים קודם, שעלינו להיכון לדרך ואנו כבר היינו ארוזים ומוכנים לתזוזה. ערכנו מסדר חגיגי, הורדנו את דגלנו מתורנו, ועלינו איש ומזוודתו במשאיות. יצאנו לדרך בשירה בפינו אך לא ידענו מה מגמת פנינו. זאב סיפר על חוות הכשרה של התנועות הציוניות החלוציות, שהוקמו בכפרים ברחבי גרמניה, אך לנו עדיין לא היה מחוור אפילו מה פירוש "הכשרה". דבר אחד היה ברור כשמש – עשינו צעד נוסף קְדימה בדרכנו ארצה.

ביום שנודע לי כי אנו עומדים לעזוב את ברלין נפגשתי עם שניידר וניסיתי לשכנעו להניח למסחרו ולהצטרף אלינו. הוא לא אבה לשמוע, באמרו כי את ברלין יעזוב רק כשיהיה ברשותו כסף בכמות שתספיק לו לכל החיים. עתה, על סף צאתנו לדרך, בא להיפרד מעלי ולא מש מהמקום עד נוע השיירה. ראיתיו עומד ליד המשאית, חיוכו הנצחי על פניו, ואף על פי כן נראה לי איש עצוב מאוד. נדמֶה לי שלו אמרתי לו אותו רגע: "בוא איתנו כמו שאתה עכשיו!" היה משאיר הכל וקופץ לתוך המשאית... ריחמתי עליו והאשמתי את עצמי על שאני מניחו מאחור במקום הארור הזה.

השיירה חלפה ברחובות הכרך ויצאה למרחב הפתוח. לא הפניתי ראשי לאחור אפילו פעם אחת. שנאתי את העיר שממנה באו כל הצרות, אף שפעמים חשתי כי נקמתי הגדולה בגרמנים היא עצם הימצאי בברלין כאדם חופשי שעה שהגרמנים מובסים וארצם כבושה. חלפנו על

פני שדות ירוקים, נחלים, אגמים ויערות, כפרים שלווים שצריחי כנסיות מזדקרים מתוכם, והיה נדמה שהמלחמה פסחה על המקומות האלה. אי־אפשר להשמיד שדות ואגמים. אחר־כך, כשנכנסנו ליער עבות גדול ובצהרי היום הבהיר חשך פתאום העולם כבשעת בין־ערביים, ראינו משני עברי הדרך ערימות עצומות של תחמושת שהתמשכו עד אין סוף. איש לא שמר על הרכוש העצום הזה. לאיש לא היה בו צורך עוד.

הנסיעה בחיק הטבע, בנוף יפהפה, שיכרה אותי כיין ושוב השתלטו עלי הזיות ומחשבות שונות ומשונות, אחת דוחקת את חברתה, זו מדכאת וזו מרנינה. פתאום, בבת־אחת, נגמרו השדות והנחלים, נעלם הנוף הכפרי ואני התעוררתי מהזיותי. נכנסנו לשטח בנוי בצפיפות, כולו שרידי מיבנים מופצצים – שלדים של בניינים גבוהים, קירות עומדים בודדים, ארובות פזורות בשטח. חצינו את אזור התעשיה של פרנקפורט ונכנסנו ללב העיר, שגם היא היתה הרוסה להחריד. מראה ההריסות הטיל אימה, היה זה כמו נקלענו לעיר שכולה עומדת בגיהינום. רוב הבתים עמדו על תילם, אבל תוכם היה ריק וכולם שלדי קירות קרועי חלונות, שורות שורות של חזיתות בתים בני ארבע וחמש קומות שמאחוריהם אין ולא כלום, שדומה כי מדי רגע יתמוטטו ויקרסו. גם ברלין היתה הרוסה, אבל שם היו גם חלקי רחובות שלמים ושוקקי חיים. פה, בפרנקפורט, לא ראיתי בית שלם אחד. ולמרות שנהניתי ממראה גרמניה ההרוסה, היתה הנסיעה בין החורבות חוויה מדכדכת.

יצאנו את העיר ושוב נגלה לפנינו נוף כפרי יפה, אבל מראות העיר ההרוסה ליווני עוד כברת דרך ארוכה. מקץ שעות נסיעה רבות, ללא עצירה כמעט, הגענו למחנה פליטים יהודים שבעיר במברג, במדינת בַּוַריה. היה כבר ערב וחשיכה החלה לרדת. עייפים ירדנו מהמשאיות ומייד הוקפנו יהודים שירו בנו את שאלותיהם: ״מניין?״ ״לאן?״ ״אולי ראית את... ?״ ״אולי שמעת על...?״ מטושטש מלֵאות עניתי מוכנית: ״לא ראיתי,״ ״לא שמעתי.״ אנשי השיירה שלא נמנו עם הקיבוץ נלקחו על־ידי מנהלי המחנה. אנחנו נשארנו במקום רדתנו מכלי הרכב. הלילה רד. נדמָה לי שאנו ממתינים שעות אין קץ, אך למעשה, כעבור חצי שעה בסך הכל, עצרה לידינו משאית ושני אנשים שירדו מתא הנהג הורו לנו לטפס ולעלות בה. המשאית היתה קטנה ואך בקושי נדחקנו לתוכה. האיש שקיבל פנינו הרגיענו באמרו שהיעד לא רחוק, ומה לעשות, צריך לסבול קצת. שוב התחלנו לנסוע וישראל, שעמד לידי,

לחש שיש לו הרגשה כאילו מובילים אותנו לאושוויץ – המשאית הדחוסה מזכירה לו איך העמיסו אותו ואת משפחתו באקציה שהיתה בלודז׳... צעקתי עליו שיפסיק להשוות כל דבר לתקופה ההיא. כבר בברלין לא יכולתי לשאת את מנהגו השגור של ישראל להשוות כל דבר לימי הגטו והמחנה; כשרצה להגיד על פלוני שהוא עובד במינהלת המחנה, היה אומר ״הוא עובד ביוּדֶנְרַט״; כששנא מישהו היה מכנה אותו ״אֶסְאֶסְמֶן״. אני תיעבתי התבטאויות אלה והייתי רב אתו בגללן ואילו הוא היה טוען שלי ״המלחמה לא עשתה כלום״, למרות כל שעבר עלי נשארתי, לדעתו, ״הילד העדין של אמא״. אך לא עברה דקה וגם לפני הצטייר הקרון שבו הובלתי לסוביבור, שמעתי את הצעקות ״אוויר!״ ״מים!״ ״הצילו!״ באפי עלה ריח זיעה ושתן ושוב חוויתי את חרדת המסע אל הלא־נודע. הרגשתי מחנק שלא יכולתי להשתחרר ממנו וכשעצרה המשאית הייתי מוכן לשמוע צעקות: ״רַאוּס! רַאוּס! שְׁנֶלֶר! שְׁנֶלֶר! הבית שלידו עצרנו היה מואר באור חזק, וברגע הראשון נדמָה שהוא בית יחיד במקום ומסביב רק חושך ושממה. אך משהתרגלו העיניים לחשיכה היה אפשר לראות שאנו נמצאים ברחוב שמשני צדדיו שורות בתים קטנים ובחלקם דולקים אורות קטנים. נכנסנו לתוך חצר וריח חציר ורפת עלה בנחירי. עלינו לקומה השנייה ונכנסנו לאולם מואר ובו שולחנות ערוכים. חמימות נעימה אפפה אותי. את פנינו קיבלו קבוצת נשים וגברים דוברי הונגרית, צ׳כית, גרמנית ויידיש, שהגיעו למקום שבועיים־שלושה לפנינו והכשירו את בתי המגורים בשבילנו. רעבים, התנפלנו על האוכל החמים והטעים שהוגש לנו בשפע, ואחר־כך הובלנו קבוצות קבוצות לבתים שונים בכפר.

קרני השמש ורעש עבודה בחצר השכנה העירוני משנתי. תחילה לא ידעתי איפה אני. מחלון חדרי ראיתי מגדל כנסיה עם שעון וחצר בית שכן, שתרנגולות שוטטו בה. הלמות פטיש נשמעה מתוך מחסן. אשה יצאה מפתח הבית וחצתה את החצר וכעבור דקה חזרה. לא כך תיארתי לעצמי את חוות ההכשרה שדובר בה בברלין. ציפיתי לחווה חקלאית בודדת, מוקפת שדות, ופה נמצאנו בלב כפר, בין איכרים גרמנים.

מישהו בא לקחתנו לבניין המרכזי, שם סעדנו בליל אמש, ושוב חצינו את כל הכפר כמעט. שלא ככפר הפולני, שביקתותיו הבנויות עץ מרוחקות זו מזו ובשולי דרכי העפר שבו מתמשכות גדרות עץ, עבר לכל אורך הכפר הגרמני כביש מרוצף אבנים רבועות, שמשני עבריו מדרכות ובתי לבנים דו־קומתיים. בדרך ראיתי שני בתי־בירה, מספרה

וכמה בתי עסק. המלחמה לא השאירה בכפר זה את רישומה. כל הבתים עמדו על תילם, אבן לא זזה ממקומה. בדרך פגשנו כמה גרמנים במכנסי עור קצרים, אחוזים בכתפיות – כאלה לבשתי בילדותי – שבירכונו ב"גְרִיס גוט!"

עתה נתחוור לנו שאנו נמצאים בכפר ושמו שסליץ, העומד לא הרחק מבמברג, בין העיר בֵּירוּט, שם ישב המלחין חסיד הנאצים ריכרד וַגְנֶר, ובין נירנברג, העיר שהיתה מרכז התנועה הנאצית ובה חקקו הנאצים ב־1935 את חוקיהם האנטי־יהודיים, שנודעו כ"חוקי נירנברג". בשסליץ ישבו לפני המלחמה כמה משפחות יהודיות, שכולן הושמדו. את בתיהן ורכושן החרימו הנאצים. בגמר המלחמה עזבו הנאצים את משקי היהודים ונעלמו, הבתים נשארו עזובים והכפריים לקחו לעצמם את החי שנמצא שם וחלק מהרכוש. שליחי הסוכנות היהודית והנהגות תנועות הנוער החלוציות חיפשו מקומות להכשרת נוער שארית הפליטה לחייִ קיבוץ ועבודה חקלאית בארץ, וכשנודע להם מפי יהודי במברג ששרדו על הרכוש היהודי שבשסליץ, פנו בעניין זה אל שלטונות הכיבוש האמריקניים והללו החרימו את כל הרכוש היהודי, שכלל ארבעה בתים בתוך הכפר וחווה חקלאית גדולה ובה בית דו־קומתי גדול, רפת, אורווה, אסמים ושדות בסביבת הכפר ומסרוהו לארגוני אונרר"א ו"ג'וינט", על מנת שישמשו כבית־ספר חלקאי להכשרת פליטים יהודים. הציוד החקלאי, הפרות והסוסים שלקחו הכפריים הגרמנים מהחווה היהודית הוחזרו ורק אשה גרמנית ושתי בנותיה נשארו זמנית בבנין המרכזי של החווה בשני חדרים שהוקצו להן שם על־ידי המימשל הצבאי האמריקני.

במחנה במברג נבחרו קבוצת אנשים להוות גרעין לבית־הספר החקלאי היהודי, וכך נפגשו בשסליץ שתי קבוצות – מזה גרעין מגובש, שמטרתו לעלות ארצה ולהקים שם קיבוץ, ומזה קבוצה של פליטים שמאסו בחיי בטלה במחנה ומצאו מקום שאפשר לחיות בו חיים יפים יותר, חיי יצירה, ואולי גם להרוויח כסף מגידולים חקלאיים. לאנשי הקבוצה השניה – בדומה לרוב חברי הגרעין עד בואם לברלין – לא היה שום רקע ציוני ואף שרובם אמרו לעלות לארץ־ישראל לא היה בדעתם לחיות בקיבוץ; כמה מאנשי קבוצה זו היו ילידי חבל הקרפטים, אזור כפרי בגבול הונגריה־צ'כוסלובקיה, שם עסקו יהודים רבים בחקלאות, והללו אכן היו בקיאים במלאכה זו.

כל הגורמים היו מעוניינים שהקיבוץ שלנו – ובלשון השלטונות

״בית־הספר לחקלאות״ – יצליח. אונרר״א, שניהלה את מחנות הפליטים, היתה מעוניינת להוכיח שהפליטים שברשותה לא רק מתקיימים מעזרתה אלא גם מכשירים את עצמם לחיים נורמליים; ״ג׳וינט״ ביקש לעזור להפוך פליטים יהודים לאנשים יצרניים, וההנהגה הציונית ראתה אותנו כגרעין חיובי במיוחד בקרב אוכלוסיית המחנות וביקשה לקדמנו. אונרר״א ו״ג׳וינט״ הגישו לנו עזרה חומרית ביד רחבה. ההנהגה הציונית שלחה לנו שליחים מהארץ להרביץ בנו את תורת הציונות והקיבוץ. כל אלה סייעו להצלחת הגרעין שלנו, אך הגורם העיקרי להצלחה זו היה טמון בהרכב האנושי של חבורתנו. אנו היינו פסיפס של אנשים שונים, שכל אחד מהם תרם תרומה משלו לעניין המשותף. המבוגרים שבתוכנו פעלו לפני המלחמה בתנועות נוער ציוניות, וכמה מהם אף ידעו עברית. כן היו בין המבוגרים אנשים שידעו לנהל עסק מבחינה כלכלית, וכמה ילידי כפר ובני איכרים, שהשתלטו חיש מהר על משק החי ועל ענפי החקלאות האחרים. היה בינינו מדריך ספורט, והיו בחורות ובחורים שלא שלטו בשום מקצוע אך היו נכונים לעשות כל עבודה וללמוד כל דבר.

הקיבוץ גם שכר מדריך חקלאי, אגרונום צעיר, בן לאב יהודי ולאם גרמנית, שהדריך אותנו בעבודות השדה, ולימדנו קצת תיאוריה. עבדנו במרץ בשיקום המשק והפכנו אותו למשק משגשג. כולנו היינו חדורי שאיפה להיות הקיבוץ היפה ביותר ולהוכיח לתושבי הכפר הגרמנים שאנו יכולים לנהל משק טוב מהם. עד מהרה יצא לנו שם טוב, וככאלה שימשנו יעד לביקורי אורחים נכבדים רבים.

מנהל אונרר״א, קצין אנגלי מבוגר, נהג לבקרנו תכופות ומאחר שבקיבוץ לא ידע איש אנגלית, נעשיתי אני למתורגמן שלו בזכות אוצר המלים האנגליות שרכשתי מאיגנץ, ואיכשהו הבינונו איש את רעהו. אנגלי זה סיפר לי, שכאשר הוא מותש מכל הבעיות המציקות לו במחנה הפליטים שבהם הוא מטפל, ועצביו עומדים לפקוע, הוא בא אלינו ובסיירו במשקנו נרגע ושואב כוחות מחודשים.

בנוסף לעבודתנו בענפי המשק עסקנו בפעילות תרבותית וספורטיבית ענפה, למדנו עברית, שירה וריקודי עם, שמענו הרצאות וערכנו ערבים אמנותיים. מי שהגו וטרחו להקים את קיבוצי ההכשרה ברחבי גרמניה שלאחר המלחמה לבטח לא יכלו לשער עד מה קלעו בעשייה זו לצרכיהם של בחורים ובחורות כמוני. בשום מקום אחרי המלחמה לא הרגשתי טוב כבקיבוץ. השתתפתי בכל תחומי הפעילות –

בעבודה, בחברה, בתרבות ובספורט: הייתי מוגן ופטור מהתמודדות יומיומית בעולם שלא הכרתי; לא הייתי חייב דבר לאיש, אך בראש ובראשונה – במקום זה לא הייתי יוצא דופן ולא הייתי מושא לרחמים.

החיים בכפר והעבודה בשדה, בחיק הטבע, חיי שיתוף, המטרה המשותפת, משחקי הספורט שהיו חלק נכבד בפעילות היומית, שנמנעה מאיתנו בשנות נעורינו – כל אלה סייעו בשחרורנו מנטל שנות המלחמה ומוראותיה ומהבגרות שנכפתה עלינו בטרם עת. בכפר הגרמני שסליץ ידעתי ימי אושר, ובמידה מסוימת נותקתי מהעבר הנורא. גם במקום הזה המשכתי לחלום על סוביבור ולהתעורר ברגע הוצאתי להורג, לבי פועם בחוזקה שעה ארוכה אחר־כך, אך החלומות לא רדפוני ארוכות; גם במקום הזה התחלפו בתודעתי תמונות מציאות בתמונות זוועה מן העבר, אך הללו שוב לא השתלטו עלי – הן רק היו הבזקים שנעלמו חיש מהר. לא ייאמן, אך אני, אסיר סוביבור, התגוררתי עתה בכפר גרמני, בשכנות סמוכה לבית גרמנים, פגשתי יום יום גרמנים ברחוב בצאתי מהבית והחלפתי אתם ברכות "גריס גוט", טופלתי בידי רופא גרמני ובמקרה צורך שכבתי בבית־חולים גרמני, קניתי מצרכים מידי גרמנים, הסתפרתי אצל ספר גרמני, שתיתי בירה בבי־בירה גרמני, שם ישבו בקרבתי לקוחות גרמנים. אך הקפדתי על מרחק מגרמנים ככל שהיה אפשר. לא רציתי לעמוד בשום מגע אתם. באספות הקיבוץ דובר רבות על אורח התנהגותנו כלפי הגרמנים שבשכנותם ישבנו, והקו המנחה שקיבלנו על עצמנו היה פשוט: מאחר שנגזר עלינו לחיות תקופה מסוימת ביישוב גרמני, עלינו לנהוג בשכנינו בהגינות, לא להפגין כלפיהם רגשי נקם, אך בשום אופן לא לקרוב אליהם ולא לרקום אתם ידידויות – אל לנו לשכוח אף לרגע מה עולל לנו העם הגרמני.

רוב חברינו נהגו לפי עקרונות אלה. חיינו בתוך הכפר הגרמני אך הסתגרנו בתוך עצמנו, התעלמנו משכנינו ועמדנו אתם בקשרים אך ורק לצרכים חיוניים. אך היו בינינו שהתנהגו אחרת, אם בנקמנות מופגנת ובבוז גלוי, אם בהתקרבות יתרה ובהתיידדות עם גרמני פלוני, שלעולם, ככל דומיו, היה מכריז שהוא "אוהב יהודים" ולא ידע כלל "מה היטלר עשה ליהודים", או עם משפחה גרמנית פלונית. אולם אט אט פשט בתוכנו מנהג חדש, תחילה אצל יחידים, אחר־כך אצל רבים יותר ויותר – בחורים החלו להיעלם בערבים, אחרי ארוחת הערב, אף לא נכחו באסיפות, שכן יצאו לבלות בשדות או בבתי האיכרים עם בנות הכפר. היה אפשר לדמות, כי בחורינו כבשו את לב המקומיות, אך לי

נראָה שהנערות הן שכבשו את לב בחורינו. הן היו מחזרות אחרי הבחורים בכל מקום ובכל עת ועם ערב היו רבים נעלמים איש לחברתו. בימי שישי, כשמסיבות קבלת שבת היו מתמשכות בשירה בציבור ובתוכנית אמנותית וסעודה חגיגית, היו נערות הכפר מתאספות בחוץ וממתינות עד צאת בחוריהן אליהן. לא זו בלבד שתופעה זו סתרה את העקרונות המוצהרים של הקיבוץ שלא לקשור קשרים עם הגרמנים, אלא שגם הזיקה מאוד לחיי הקיבוץ, שכן מחזרי־הגרמניות השתתפו פחות בחיי החברה ובדיונים על בעיות הקיבוץ ואף "סחבו" מצרכים של הקיבוץ בשביל נערותיהם. הנהגת הקיבוץ החליטה ללחום בכל דרך בתופעה זו. נקראו אסיפות מיוחדות לדיון בנושא זה ובהן נמתחה ביקורת אישית על המתחברים עם גרמניות; הללו גם הוזהרו בענישה, לרבות הוצאה מהקיבוץ.

אחת הסיבות לחיזור בחורינו אחרי גרמניות היתה מיעוט החברות בקיבוצנו. היה ברי, שאם בדעתנו להקים קיבוץ בארץ, צריך מספר החברות בחברתנו להיות כמספר החברים, ולפיכך הוחלט על מבצע צירוף בחורות לקיבוץ: חבר שהכיר בחורה יהודית במקום כלשהו נשלח לנסות להביאה; בחורים נשלחו לקיבוצים אחרים ולמחנות הפליטים כדי להביא משם בחורות, ומן ההנהגה הראשית של תנועת "נוחם" במינכן ביקשנו לכוון אלינו בחורות. הצלחת המבצע היתה צנועה. נוספו לנו רק בחורות יחידות, שאותן הבאנו אלינו על משפחותיהן, שרובן ככולן הגיעו לגרמניה מרוסיה. חברי ישראל ואני הצלחנו להביא בחורה מבית ילדים יהודי, שבו ביקרנו. משלא עלה בידינו להשוות את מספר החברות והחברים יצאנו יעקב, חבר מזכירות הקיבוץ, ואני, בשליחות מיוחדת למקום הגעת שיירות "הבריחה" מפולין, משם פוזרו הבאים למקומות שונים. הופנינו למזכירות המחנה באותו מקום, שידעו מראש על בואנו, ויעקב הודיע כי "שנינו באנו לקבל חמישים בחורות בשביל הקיבוץ שלנו – איננו רוצים בילדים, בנשים מבוגרות, ובוודאי שלא בגברים."

האחראי לנקודת "הבריחה" שישב מולנו והקשיב בשקט לדברי יעקב קפץ ממקומו כנשוך נחש וצעק: "מה זה פה, שוק בהמות? אתה בוחר לך את מי אתה רוצה לקנות ואת מי אתה לא רוצה? אולי תבדוק כל אחת ואחת אם היא מספיק טובה בשבילך?"

האווירה היתה מתוחה. הצורה שלבש המשא־ומתן לא היתה לרוחי. לבסוף הודיע האחראי שנוכל לקבל חמישים אחוז בחורות והשאר

״אנשים שונים״. בברלין התגבשה חבורה שנראתה מתאימה לחיות יחדיו חיי קיבוץ – ופה עמדנו לקבל חברים אף בטרם ראינום. לחשתי באוזני יעקב, שאני הולך ״לבדוק את הסחורה״ ואל לו לסכם דבר עד שובי. חמקתי מהחדר ונכנסתי לצריף הארוך שם שהו הבאים. בחנתי את פני הבחורות והבחורים, שמעתי את דיבורם והתרשמתי מהתנהגותם. הם לא נשאו חן בעיני ולא נראו לי כמתאימים לקיבוץ, גם לא הבחנתי בבחורה נאה או בעלת מאור־פנים אחת. מבוהל מהאכזבה שאנו עלולים לגרום לחברינו אם נביא לקיבוצנו את האנשים שראיתי לפני מיהרתי וקראתי ליעקב, סיפרתי לו מה ראו עיני והבעתי דעתי הנחרצת שאל לנו לקחת איש ממקום זה.

יעקב לא השתכנע מדברי. ״מה רצית, למצוא פה שחקניות קולנוע? אני כבר הסכמתי, שבשלב ראשון נקבל מפה שלושים בחורות ובחורים שיבואו אלינו בימים הקרובים, ואם הכל יהיה בסדר נקבל קבוצה שניה.״

בדרכנו חזרה לקיבוץ היתה רוחי קודרת עלי. הרגשתי שנכשלתי במילוי שליחותי וכעסתי על עצמי על שלא הצלחתי למנוע בעד הבאת החבורה החדשה לקיבוץ. איזו טיפשות היתה זו מצדי לחלום להביא בחורות, שכל אחת מהן יפה מחברתה! אך ככל שארכה הנסיעה הגעתי לכלל מסקנה הפוכה – על יסוד מה ובאיזו סמכות נטלתי לעצמי זכות לקבוע שהבחורות והבחורים שראיתי באותו צריף ״אינם טובים״ ו״אינם מתאימים״ לקיבוץ? אולי צדק האחראי באותו מחנה מעבר, בדמותו אותי ואת יעקב לסוחרי בהמות? וכי מה ידעתי באמת על טיב האנשים? מי יודע באיזה תלאות התנסו עד הגיעם למערב והאם לא סביר, כי אחרי שינוחו, יתרחצו, יסתרקו ויתלבשו כהלכה, ייראו אחרת לגמרי?

קבוצת המילואים הראשונה הגיעה אלינו כעבור כמה ימים. חששותי התאמתו. ״החדשים״ התנהגו בצורה מוזרה ולא הפגינו שמץ רצון להשתלב בחברתנו. מריבות ותגרות פרצו ״ביניהם״ ו״בינינו״. הגניבות רבו והלכו. מצרכי אוכל ופריטי לבוש נעלמו. המצב נעשה בלתי נסבל – וכעבור שבועיים נשלחו כולם בחזרה.

באותם ימים אירע דבר שהסעירני עמוקות. בין מייסדי הקיבוץ בברלין היה זוג נשוי, מרישה ואיז׳ו – היא ורשאית, שבזמן המלחמה היתה בגטו ואחר־כך ניצלה בהעמידה פני פולנית, הוא קצין לשעבר בצבא

הפולני. כבר בברלין התיידדתי עם זוג זה ונעשיתי מקורב לו כבן־משפחה. מבחינות רבות היינו, כל חברי הקיבוץ, משפחה אחת גדולה שחגגה כל נישואים וכל לידה, וכאשר נולד בן למרישה ולאיז'ו היתה השמחה בתוכנו גדולה ואני הרגשתי כאילו התוסף ילד למשפחתי. הכל התכוננו לחגיגת ברית מילה וה"וַייבֶּרלַך" – כך כונו הנשים הנשואות – התגייסו והכינו סעודה חגיגית לקראת המסיבה שעמדנו לערוך. אך השמחה וההכנות הושבתו, שכן התינוק נולד עם מום בלבו ומת בן עשרה ימים. אבל כבד ירד על הקיבוץ. ארונו של התינוק הונח בחדר האכילה על במה מיוחדת, עטופת שחורים, ומשני עבריו הוצבו נרות דולקים. כל החברים השתתפו בלוויה שנערכה בבית הקברות היהודי הקטן של הכפר. עלי השפיע מות התינוק קשות. אני, שראיתי אנשים מתים באלפים, שכל משפחתי מתה, שחברים מתו לעיני זה אחר זה עד שחשבתי כי דבר בעולם לא יוכל לזעזעני עוד, נשברתי ממות ולד בן ימים ספורים, שלא היה שאר בשרי ובחייו ראיתיו אך פעם־פעמיים, בבקרי את מרישה אמו בבית־החולים. האם כל מה שעבר עלי לא שינה אותי במאומה? בושתי בתגובתי זו והשתדלתי להסתיר את רגשותי.

יום אחד הגיעה לקיבוצנו אשה כבת שלושים ומשהו עם בתה בת השש־עשרה ובנה בן השלוש־עשרה. בחזרי מהעבודה סופר לי, שלקיבוץ באה נערה יפהפיה וככל הרווקים שבחבורתנו הייתי קצר רוח לראותה, אלא שהיא הגיעה חולה ושכבה בחדרה. לעת ערב הציע לי המחסנאי להביא מנורת נפט לחדר המשפחה החדשה – בחדר זה לא היה חשמל – וכך הייתי מן הראשונים שראו את הנערה, שאכן הרשימה אותי בחזותה. כל הבחורים ואני בתוכם חיזרו אחרי יפהפיה זו, שגם היטיבה לשיר ולרקוד והיתה נמרצת ותוססת. אמנם לא נדחקתי אליה ולא עשיתי מאמצים גלויים להיות במחיצתה, אך בסתר לבי ביקשתי את קירבתה. במאבק עליה ניצח חברי נחום מברלין – גבה־קומה ויפה היה, וכבעל אופנוע ומצלמה היו לו, במושגי אותם ימים, "נקודות" רבות משלי, שהכריעו את הכף מראש לטובתו.

הקיץ חלף מהר. משקנו שיגשג ופרח. קצרנו את החיטה שזרענו, מילאנו אסמינו חציר ותבואה, אספנו משדותינו תפוחי־אדמה, סלק וירקות אחרים. המחסנים והמרתפים מלאו כל טוב. במשך הקיץ גם הרבינו להתמסר לספורט ולפעולות בידור למיניהן. לפעמים עד כדי

שכחה, כילדים. היה לנו טוב בשסליץ. מנותקים למדי מן העולם החיצון, שכחנו לפעמים מדוע ולמה אנו יושבים שם ומה מטרתנו הסופית, אך בבוא הסתיו והגשמים הבלתי פוסקים, משתמה עבודת השדה, עבר הדגש בחיינו ללימודים, לפעולות תרבות ולדיונים על עתיד הקיבוץ, שנעשו רציניים יותר, שכן הנהגת תנועתנו הבטיחה לנו שבקרוב יגיע תורנו לעלות ארצה ב"עליה בי"ת".

שליחים מהארץ באו אלינו להרביץ בנו תורה, ואחד מהם, מורה לזמרה, הקים מתוכנו מקהלה. כמנהגי להצטרף לכל פעילות חברתית וכאוהב שיר מנעורי הצטרפתי למקהלה זו, שחבריה הקדישו שעות רבות ללמידת שירים בכמה קולות. עד מהרה נדרשנו להופיע לפני החברים במסיבות עונג שבת ובהזדמנויות אחרות, אך המורה־המנצח התעקש וסירב להניח לנו להופיע בציבור כל עוד לא נשלוט באורח מושלם במספר שירים מספיק. מופענו הראשון היה במסיבת חנוכה של הקיבוץ, שאליה הוזמנו אורחים רבים ובהם חברי ההנהגה הציונית, פקידי אונרר"א ו"ג'וינט" וקצינים יהודים מחיל הכיבוש האמריקני. הסעודה, כבכל מסיבה וחגיגה בקיבוצנו, הצטיינה בשפע מאכלות ובאיכותם. היה זה כלל לא כתוב בחיינו – שנבע בבירור מן הצורך בפיצוי על שנות רעב שבהן התנסינו כולנו – שאוכל חייב לעלות על שולחננו בשפע ובאיכות מעולה, ובמטבח ניטשה בכל חג תחרות קולינרית בין ה"וייברלך".

מסיבת חנוכה נפתחה בשירה בציבור ובנאומי אורחים רמי מעלה ומזכיר הקיבוץ סביב שולחנות עמוסי כל טוב. אחרי שמילאנו כרסינו אוכל משובח ושתינו יי"ש כדת, כשמצב הרוח היה לעילא, התחילה התוכנית האמנותית. חברתנו יהודית דיקלמה קטעי ספרות ברוב כשרון וחברנו אנשל קרא כמה "סקצ'ים" מצחיקים, אך הרפרטואר של שני אלה כבר היה מוכר. ואז עלתה המקהלה לבמה. הקהל ישב דרוך לקראת מופע הבכורה. מרוכזים במנצח, מתוחים כמיתרים, פתחנו את תוכניתנו בשיר הנוגה "הוי, עד מתי יחיה עמנו ללא מולדת". תוך כדי שירה התגברנו על הריגוש והיטבנו לשיר. סיימנו ברעם מחיאות כפים. לאחר הצלחה זו הוזמנה המקהלה להופיע בקיבוצים אחרים ובמחנה במברג.

באחת מאסיפות הקיבוץ הועלתה הצעה להנהיג בתוכנו חיי שיתוף מלאים, לאסור על כל רכוש פרטי ולחייב כל חבר למסור לקופה המשותפת כל כסף וחפצי־ערך שברשותו. ההצעה עוררה בתוכנו ויכוח סוער. חברים שלא היו בעלי רכוש כלשהו תמכו בהצעה בלהט ובעלי

רכוש שללוה בתוקף. שלושה ערבי דיון הוקדשו לנושא זה ובסופם קיבלנו החלטת פשרה: במשך חודש ימים מותר לחברים להוציא כספם על רכישת חפצים אישיים – ואחר־כך לא יהיה איש מאתנו רשאי להחזיק כסף. בעלי כסף נקראו להרים כספם לקיבוץ לשם רכישת ציוד־יסוד למשקנו בארץ. כמי שראה את עתידו בקיבוץ החשבתי רכישת ציוד שכזה כמטרה ראשונה במעלה ובלי היסוס שלפתי את מטבעות הזהב שלי מעקבי מגפי ומסרתים למזכירות. התברר, שהייתי יחיד שעשה כן. אחרים קנו לעצמם בגדים ותכשיטים או הסתירו כספם.

המצב הפיננסי של הקיבוץ היה טוב. את הכסף הרב למדי שהיה בקופתנו ביקשה המזכירות להשקיע ברכישת ציוד משקי, אך היו שהציעו כי הכסף יוקדש גם לקניית בגדים וחפצים אחרים לחברים. האסיפה החליטה לרכוש תחילה מכונות וציוד לנגריה ולמסגריה ולשלחם ארצה לקיבוץ משמרות, שאתו עמדנו בקשר באמצעות ההנהגה הראשית של תנועתנו.

במוקד התעניינות החברים בימי החורף מרובי הבטלה מעבודה עמדו תחרויות לאליפות שחמט וטניס שולחן, אך בכך לא היה די ועד מהרה נמצא לנו נושא נוקב להקדיש לו את ערבינו – "משפט חברים" על התנהגות יהודים בתקופת השואה. את המשפט אירגנו וניהלו חברי המזכירות זלמן וחברו יצחק, שבימי המלחמה לחמו יחדיו ביחידת פרטיזנים, יצחק פישמן, שהיה קצין בצבא הפולני ויעקב, המדריך שלנו – כולם מבוגרים מאיתנו בשנים אחדות ובעלי עבר תנועתי־ציוני. יוזם המשפט, זלמן, יליד ליטא, היה רחב דעת ובעל כושר ביטוי. את תפקיד התובע הטיל זלמן על חברו יצחק, אף הוא נואם מוכשר, ששימש לנו מורה לעברית,ואילו אותי, לאחר ששוחח עמי על החשיבות הרבה שהוא רואה במשפט ועל הקשיים הנפשיים הכרוכים בו לגבי משתתפיו, שאל אם אהיה נכון להשתתף בו בתפקיד פעיל. מתוך דחף פנימי והרגשת חובה מוסרית־חברתית התנדבתי להיות הסניגור. זלמן הביע דעתו כי אני מתאים לשמש בתפקיד זה ואיחל לי שהחיטוט הבלתי־נמנע בעבר הנורא, שלא יהיה מנוס ממנו במשפט, לא יעיק עלי מדי.

ההחלטה לקיים את המשפט הציבורי פשטה בין החברים כאש קוצים והולידה מייד ויכוחים ואף מריבות קשות, מלוות בהטחת האשמות הדדית שהוליכה לא אחת לתגרת ידיים. אני, שחיי הכפר השלווים דחקו ממני והלאה את הזכרונות הקשים, שבתי וחייתי מחדש את עברי במלוא

עוצמה. מרגע שפקחתי עיני לא הרפו ממני כל שעות היום מחשבות על שנות המלחמה ושקוע כל־כולי בהן הייתי נרדם בלילה. הרגשתי בחריפות רבה, שבהצלחתי או באי־הצלחתי במשפט תלוי כבודם של כל הנספים. מהוויכוחים שניטשו בין החברים למדתי את טיעוני התביעה שאותם יהיה עלי להפריך. טיעון חזק אחד אמר: בספרו "מיין קאמפף" – "מלחמתי" – כתב היטלר על הצורך להשמיד את העם היהודי וכבר בשנות שלטונו הראשונות הוכיח את דבקותו בעקרונותיו; לרשות יהודי פולין עמד מידע על הפרעות שפרעו הנאצים ביהודי גרמניה, על שלילת זכויות האזרח שלהם מכוח "חוקי נירנברג" ועל השפלתם באופנים שונים, ולימים חזרו דברים אלה בגלוי באוסטריה ובצ'כוסלובקיה – אך יהודי פולין לא למדו לקח, לא חרדו עד כדי הסקת מסקנות, לא צפו את בוא השואה.

עוד אמרה התביעה להאשים את המנהיגות היהודית לזרמיה השונים, שנאלמה דום מהיום הראשון לפלישת הגרמנים לפולין – לא זו בלבד שהמנהיגים לא הזהירו את העם מפני הצרה הממשמשת ובאה, אלא שבבואה עמדו מנגד אין־אונים, לא השכילו להנהיג את העם אובד־העצות ולא הורו לה מה יעשה – אם לברוח ואם לעמוד על נפשו. היו גם האשמות בדבר שיתוף־פעולה מצד יהודים רבים עם הגרמנים וסיוע להם בביצוע מדיניות "הפתרון הסופי", אך ההאשמה המרכזית היתה הליכת היהודים אל מותם כצאן לטבח, בלי נסיון להתנגד לכך בכוח.

מחשבותי חזרו והתמקדו בשנות המלחמה, אך עתה ניסיתי לבחון את הדברים מנקודת הראות של ההתנהגות היהודית. לפני הצטיירה בבהירות תמונת ראשיתה של המלחמה וההשתלטות הגרמנית המהירה על פולין, שלא הניחה ליהודים שהות לברוח מפני גייסות האויב. נזכרתי באותו לילה בלודז', שאיש לא העלה בדעתו כי יבוא מהר כל כך, ימים ספורים בלבד לאחר הפלישה, שבו עמדו הגרמנים בשערי עירנו, שרידי הצבא הפולני המובס נמלטו, רחובות העיר מלאו גברים יהודים, כולם נעים אל מחוץ לעיר, מזרחה, שלא ליפול בידי הגרמנים. יומיים לפני כן, בצאתנו ממקלט בתום הפצצה מן האויר, אמר לנו אבינו כי אם יקרבו הגרמנים לא יישאר בשלטונם אלא יברח עם אחינו הבכור מוטל. "לאמא ולילדים – הסביר אז – לא צפויה סכנה..." באותו ליל חרדות, בלי לחשוב שנית, לקח אבי את מוטל והצטרף להמוני הבורחים. אך הם לא הספיקו להרחיק בבריחתם; הגרמנים כבשו את

מרחבי פולין במהירות הבזק, הדביקו את הבורחים ועוד באותו יום ירו למוות באבי ובעוד שני יהודים ושלושה פולנים. כאבי וחבריו לבריחה נהרגו בימי הכיבוש הראשונים אלפי אנשים חפים מפשע, אך הכל הניחו שהללו קורבנות של להט קרב, שכן בתוך האש "מותר" לחיילים לעשות כעולה על רוחם; עד מהרה יתבסס השלטון החדש של הגרמנים, הידועים, ככלות הכל, כעם תרבותי מאוד, החיים יחזרו למסלולם ושוב לא יהיו חיי אדם הפקר.

אחר־כך באה התקופה הראשונה של הכיבוש, שהתאפיינה בהשפלות וברדיפות יום יום ללא הפסק. כל גזרה שהטילו הגרמנים היתה גרועה מקודמתה. האם לא היתה תופעת השיתוק הכללי שאחז ביהודים בלתי־נמנעת נוכח העונשים הכבדים שהוטלו על כל אי־ציות, נוכח היעלמות מנהיגים יהודים ויהודים סתם בלי שנודע לאיש מה עלה בגורלם, ובעיקר נוכח אי־הידיעה מה ילד יום? מה היו צריכים אז יהודים לעשות – להכריז מלחמה על השלטון הגרמני? באותה תקופה ברחו אלפי יהודים, רובם צעירים שלא היו מטופלים במשפחות, מזרחה, במטרה לחצות את גבול ברית־המועצות. חלקם הצליחו בכך, חלקם התגלגלו שבועות רבים לאורך הגבול עד שלבסוף חזרו לבתיהם. בלב כל קיננה תקווה, שהמעצמות שהכריזו מלחמה על גרמניה – בריטניה, צרפת – יביסוה חיש מהר והשלום יחזור לשכון בפולין...

המחשבות הביאוני לוורשה. בהגיעי שמה נראתה הבירה כגן־עדן לעומת לודז׳. לא היה גטו ולא דובר בו. חנויות היהודים עמדו פתוחות. הרחובות המו יהודים כפולנים. אך גם על ורשה עברה הכוס. הגיעו ימי הגטו. המאבק הקיומי החמיר והלך. הכסף, שתחילה הערכנו כי יספיק לקיום משפחתנו עד תום הימים הרעים בקרוב, שהרי נצחון בעלות הברית ודאי לא ירחק, אזל ובמהרה גם מכרנו כל נכס שרק יכולנו למכרו. והוא הדין גם באחרים. אנשים הצטמקו והלכו מרעב ונהפכו לשלדים מהלכים או התנפחו כבלונים – ואז בא קיצם. תחילה קמו בכל בית בגטו "קומיטטים לעזרה הדדית" ומי שהיה לאל ידם עזרו לנזקקים; אחר־כך נהפכו רבים מן העוזרים לנזקקים, ולהם כבר לא נמצא עוזר. הורים שהקריבו את עצמם למען ילדיהם מתו ברעב ויתומיהם התגלגלו ברחובות וגוועו אף הם מרעב ומקור – בלילות הייתי שומע את קולות הבכי של הילדים הללו: "אני רעב... אני רעב..." ואף על פי כן עדיין חיו הכל בסיסמת "להחזיק מעמד!" – הגרמנים רוצים שנמות? אל ניכנע! המצב היה קשה מאוד, אך עדיין לא עלה בדעת איש, שהגרמנים

אומרים להשמיד את כולנו. על רקע זה – מה יכולנו לעשות ולא עשינו? מה עשינו שלא היינו צריכים לעשות? במה אפשר להאשימנו?

בטורובין, אחת ממאות עיירות יהודיות שהיו פזורות ברחבי פולין, לשם באתי בהימלטי מגטו ורשה, לא הורגשה ידם החזקה של הגרמנים. הגישה לעיירה היתה קשה, שכן היתה רחוקה ממסילת ברזל ומכביש, ובחורף היה המקום מנותק כליל מעולם החיצון. בימים שאלפי יהודים מתו מדי יום מרעב בוורשה עדיין התנהלו חיי טורובין כתמול שלשום – סנדלרים עשו מגפיים לאיכרים, חייטים תפרו להם מעילים, דודי מיכאל סבב בכפרים, מקלו בידו להרחקת כלבי האיכרים, ומכר כמקודם מיני סדקית. יהודי העיירה ישבו איש בביתו והמשיכו להתפלל בוקר בוקר בבתי־הכנסת שלהם. העוני היה גדול, אך איש לא רעב ללחם. הגרמנים הטילו על העיירות לספק להם פעם בפעם כמות זהב או מיני סחורה כעורות ופרוות, ואיימו בעונשים למקרה סירוב – והעשירים בכו ושילמו. מדי פעם הטילו הגרמנים על יהודי העיירות עבודות כפיה ובשלב מאוחר יותר עברו אנשי אס.אס. והרגו בעיירות עשרות יהודים ללא שום סיבה, ובכל זאת חזרו החיים למסלולם. איש בטורובין ובאחיותיה לא העלה בדעתו, שימיו ספורים, שהגרמנים עומדים להמית את כל היהודים בלי יוצא מהכלל – המסוגל מוחו של אדם נורמלי להעלות בדעת דבר שכזה?

כשכבר היינו דחוסים בתנאים בלתי־אנושיים בקרונות משא, מובלים לסוביבור, אמר מישהו: "ברוך השם, נוסעים מזרחה! הם מסיעים אותנו, כנראה, לאוקראינה ולא לכיוון לובלין, שם נמצא מחנה מיידנק, שלפי השמועות הוא מחנה אכזרי..." ובדרך, כשאנשים התמוטטו ממחנק, נבוכים עד אימה לקראת הבאות, עדיין לא שיער איש שבתוך שעות ספורות יומתו הנשים והילדים בתאי גזים.

ובסוביבור, כשנפתחו דלתות הקרונות ואנו יכולנו לשאוף אויר צח, איך הממונו הגרמנים בו־ברגע בצעקות ובמכות, איך לקחו מתוכנו את הנשים והילדים ונעלמו אתם במהירות ביער... במשך כמה ימים עדיין קיווינו שהם בחיים, עדיין לא היינו מסוגלים להאמין שאנחנו נמצאים במחנה השמדה. אנשינו שעבדו ביער סיפרו, ששמעו קולות אנשים ובכי ילדים מתוך מהיער והדבר נתפרש כהוכחה שאכן הם חיים – רק כעבור זמן התברר לנו, שהיו אלו קולותיהם של מי שהועסקו בקבירת הגוויות...

ככל שחשבתי יותר ויותר על אותם ימים והעמדתי את עצמי במצב

שבו נמצאנו אז, בלי חכמה שלאחר מעשה, בלי ידיעת מה שנודע לכל אחר־כך, ככל שהחזרתי את עצמי לאחור וחייתי את הדברים מחדש, נראתה לי עריכת המשפט מעשה אוילי. יהודים נרצחו בזמן השואה על לא עוול בכפם – ואנו נחטט ונבדוק אם התנהגותם היתה "בסדר"? מיהו האדם הרשאי היום לקבוע מה היתה צריכה להיות התנהגותם? מי יוכל לשפוט כיצד היה צריך לנהוג אדם שרעב יום ולילה במשך חודשים ושנים? מי יוכל להגיד כיצד היה צריך לנהוג אדם העומד בפתח תאי הגזים או לפני כיתת יורים? מהן אמות־המידה לשקילת גבורה? האם לברוח ליערות, אל הפרטיזנים, וללחום נגד הגרמנים במחיר נטישת רעיה וילדים לגורלם גבורה גדולה היא מלכת יחד עם הרעיה והילדים לתאי הגזים?

מתוך הוויכוחים שפרצו ביני ובין חברים נוכחתי לדעת, שקיר חוצץ בינינו. לשווא כל הסבר – מי שלא היה שם ולא חי את הדברים לא יבין. כל מאמצי להסביר את שביקשתי לא נקלטו – האמנם בשל חוסר כשרון לנסח את מחשבותי? איך אוכל להסביר, שהנורמות והחוקים הקיימים בזמן נורמלי לא תפסו "שם"? אך בגטו ובמחנה נוצרו נורמות שהלמו את המצב ששרר שם, ואנשים נהגו לפיהן. היה ברור לגמרי מי נוהג לפי הכללים ומי לא והחברה שפטה כל אדם לפי מעשיו.

יום המשפט קרב ובא, אך ככל שקרב גברה רתיעתם של האנשים מלהעלות את הנושא לדיון. הם עייפו מהוויכוחים המסעירים ובתוך־תוכם ביקשו לדחות את המשפט עד שיישכח ויתבטל מאליו. אבל לבטל לחלוטין את המשפט שעל קיומו החלטנו לא היה אפשר. וכך, בערב המיועד, התכנסנו כל חברי הקיבוץ בחדר האכילה ועמנו גם כמה אורחים מבחוץ. דברי הקטיגוריה של יצחק היו מאופקים ביותר. הוא עמד במיוחד על האפשרויות שהיו ליהודי ווֹלין לברוח מהגטו ולהצטרף ליחידות פרטיזנים שפעלו בסביבה ועל העבודה שרק מעטים ניצלוה, ולעומת זאת סיפר על פרקי לחימה יהודית ביחידות הפרטיזנים. בהגיע תורי לשאת את דברי חשתי שוב במחיצה שעמדה ביני ובין הקהל. הרגשתי בכל ישותי, כי מה שעבר עלי אינו שייך לעולמם עד שאין אפילו טעם לספר להם על עולם זה. לא מצאתי את המלים הנכונות, התקשיתי להחליט על איזה מבין המאורעות שבהם התנסיתי אספר. כל שעלה במחשבתי נראה לי פתאום נטול חשיבות; חברי לא ישתכנעו למשמע התיאור. סקרתי בקצרה את מצב היהודים בפולין בתחילת המלחמה, אך פתאום דילגתי לנושא אחר והתחלתי לקפוץ מעניין לעניין

בלי להסביר דברים עד תום. תחושתי אמרה לי שהנוכחים ודאי אינם מבינים אותי וכי הקשב שלהם מעיד רק על מידת סלחנותם כלפי... תיארתי במהירות, במלים מעטות, את שנות המלחמה, כאילו דחק בי מישהו לגמור, ורק כשהגעתי לנסיונות המרידה והבריחה ממחנה סוביבור פירטתי והארכתי בדברי. פתאום הייתי מודע לקשר שנוצר ביני ובין הקהל, כאילו עברתי לדבר בשפה מובנת לכל. על המרד סיפרתי בפרטי פרטים, ובסוף דברי נשמעו מחיאות כפיים.

למרות שקיבלתי שבחים מפי חברים, ידעתי שנכשלתי במשימה שנטלתי על עצמי. כעסתי על עצמי על שלא השכלתי להסביר את סבל ההמונים ואת התנהגותם המופתית ברגעים הקשים וגמרתי אומר כי להבא לא אעמיס על כתפי משימות שמעבר לכוחי.

המשפט נגמר. אווירת המועקה הכבדה פרי החיטוט בפצעי האסון הנורא נתחלפה בימים של עליזות, שכן חג פורים מישמש ובא וכבר הוחל בהכנות לקראתו. הכל דיברו על הנשף שייערך והעסיקו את עצמם ברעיונות על תחפושות למיניהן. ועדת התרבות החליטה כי במרכז התוכנית האמנותית של הנשף תוצג קומדיה של שלום עליכם. התפקיד הראשי, תפקיד השדכן, הוטל עלי ואני קיבלתיו על עצמי למרות שלא היה לי מושג במשחק. מאמצים רבים ועשרות חזרות השקיעו השחקנים במחזה עד שלבסוף הגיע יום ההצגה. כרגיל במסיבותינו, הזמנו אורחים רבים והאולם היה מלא מפה לפה.

אחרי ארוחה טובה ושתיה כדת שמע הקהל דברי פתיחה מפי הבמאי יענקל, ואחר־כך עלה המסך. הופעתי על הבמה כשדכן העיירה, לבוש קפוטה ומגבעת מקומטת על ראשי, מטריה ביד ולסנטרי זקן מחודד, שיעשעה את הקהל. נעמדתי במקומי, שלפתי שעוני מכיס פנימי ונעצתי בו עיני כמחכה בחוסר סבלנות והרגשתי את הציפיה והמתח שעוררתי בקהל. ואז נשמעו דפיקות בדלת. לחדר נכנסה פולה, שמילאה את תפקיד המשרתת והיתה צריכה להגיד ארבע מלים: "רב שדכן, החתן הגיע!" אבל מישהו בקהל הצחיק את פולה – והיא פרצה על הבמה בצחוק ללא מעצורים, שדבק מיד גם בקהל. החתן יואש, שנכנס לחדר וראה את פולה צוחקת, פרץ גם הוא בצחוק. שרה, הכלה, שהגיעה שעתה לעלות על הבמה, ברחה בכעס אל מעבר לקלעים וזה היה סופה של הצגת הבכורה. אך לא אמרנו נואש. כעבור זמן־מה הופענו לפני קיבוצי הסביבה בהצלחה רבה.

החיים בכפר המנותק, בחברה שיתופית ועם חברים שמצבם דומה

לשלי, השפיעו עלי לטובה במלאם את חיי תוכן חיובי. ועם זאת הרגשתי לא אחת שאני חי חיים סגורים ככלוב, חיים שבהם בחרתי כמו מתוך פחד להיות חשוף ולהתמודד במציאות. חברי הקיבוץ נסעו מדי פעם לבקר קרובים וחברים במקומות שונים בגרמניה. לי לא היה לאן לנסוע. כשבא אלי מזכיר הקיבוץ וביקש ממני לנסוע למינכן, לסדר דברים בהנהגה הראשית של התנועה, נעניתי אפוא מייד. בשעות אחר הצהריים יצאתי ברכבת מקומית משסליץ לבמברג. היה מזג אויר סוער וברכבת בת ארבעת הקרונות הקטנים נסעו פחות מעשרה אנשים. בחוץ ירד שלג מעורב בגשם סוחף ורוח חזקה ניענעה את צמרות העצים לכל עבר והשכיבה אותם ארצה. מבעד לחלון הרכבת הקטנה נדמָה שהיא נוסעת בתוך מערבולת לתוך תהום. מבמברג המשכתי דרכי לנירנברג ברכבת רגילה. האנשים הזרים שבמחיצתם נסעתי והנוף המתחלף לנגד עיני לא הפריעו בעדי. אדרבה, הם יצרו את תחושת הבידוד שאיפשרה לי להיות רק עם עצמי, להרהר ולחלום באין מפריע.

כך, בקרון מלא גרמנים, בדרך לנירנברג, עשיתי חשבון נפש. חשבתי על הנפשות האהובות שהשארתי בפולין. כיצד פרחו מלבי! יוז׳ק, שבשעתי חשבתי כי לעולם לא אינתק ממנו, מה עליו? ומה על סמן? הניפגש עוד שלושתנו יחד? בזכרוני הופיעו הרי ואולה, גברת שומנסקי, מריה בבית־החרושת, זושה ועיניה הנוצצות והלינה, הנערה הכפרית הנפלאה. את כולם אהבתי וכולם אהבו אותי, אך אני עזבתים מאחור ועתה כמעט פרחו מזכרוני. כשהירהרתי בנערות שאהבתי בפולין נתתי דעתי על כך שמאז השחרור ועד צאתי לגרמניה תמיד אהבתי מישהי, והנה חלפה עלי כשנה בגרמניה בלי שהתאהבתי בבחורה אחת מכל שהכרתי. קשרתי קשרים טובים עם כל הבחורות שבקיבוצנו, ועם אחדות מהן ביליתי זמני מדי פעם, גם חשתי שהן רוצות בי ומנסות לצודני, אך אף לא אחת שבתה את לבי.

אמנם היתה אחת שגרמה לי התרגשות ונדודי שינה – שרה, הנערה היפהפיה שהגיעה לקיבוץ עם אמהּ ואחיה – אלא שחברי נחום הוא שזכה בה ואני כבר ויתרתי עליה בלבי עד שחדלתי מנסיונותי לקרוב אליה אף שמדי ראותי אותה גברו פעימות לבי. באחרונה נדמה לי שחברותם של שרה ונחום מתפוגגת. לנחום נודע שאביו חי בפולין ובדעתו להגר משם לארצות־הברית ולכן הירהר גם הוא בהגירה לשם. כידידם של נחום ושרה שמעתי מפיהם את הבעיות שעוררה תוכנית ההגירה לארצות־הברית לגבי שניהם. ניסיתי לעזור להם להתגבר על

בעיות אלה, ובתוך כך, בלי משים, קרבנו שרה ואני במהירות זה לזה. עתה, ברכבת, נתחוור לי ששנינו עומדים על סף משהו שמעבר לחברות סתם.

הרכבת הגיעה לנירנברג, שם עברתי לרכבת למינכן ונקלעתי לקרון דחוס אדם. ישבתי בין אשה בריאת בשר, כבת שלושים ומעלה, ובין גבר מבוגר. במעבר שבין שני הספסלים עמדו אנשים דחוסים עד שלא יכולתי להזיז רגלי. ברגעים הראשונים נהניתי מהחום שאפף אותי כאילו נכנסתי למיטה בין שמיכות. כעבור זמן קצר הרגשתי לחוץ מכל צדדי. רק את ראשי יכולתי להניע. ריחות משונים, מבחילים, חדרו לאפי. פחדתי להניע אבר. הרגשתי את עצמי כלבנה בפירמידה – אם אזוז, אזעזע את כל המיבנה. עייפותי גברה עלי. נרדמתי והתעוררתי לסירוגין. פעם בפעם שיפרתי את תנוחתי וכמוני עשו גם שכני. ראשו של שכני צנח מדי פעם על כתפי, וכובד גופו דחק אותי לעבר שכנתי. לשוא דחפתיו חזרה – הוא שב והדף אותי. לבסוף נפלה עלי תרדמה עמוקה ונראה שישנתי זמן רב. התעוררתי כשעצרה הרכבת בתחנה כלשהי ומצאתי את עצמי שעון על שכנתי, ראשי על כתפיה. הזדקפתי מיד ובתוך כך הצצתי לעברה. חשבתי שהיא ישנה, אך היא ישבה בעיניים פקוחות וחייכה אלי בלבביות. לפני רדתנו מהרכבת שאלה אותי אם אני "אוסלנדר" – זר.

"כן – עניתי – ואני יהודי."

היא הביטה בי והזמינה אותי אליה הביתה לכוס קפה. סירבתי באדיבות.

ברדתי מהרכבת במינכן טרם האיר היום. היו בידי שני מענים, אחד של מרכז התנועה, לשם נשלחתי, ואחד של ברל'ה מברלין, הבחור שלא רצה להצטרף לקיבוץ אך נהג לבקרנו לעתים קרובות והזמינני להתארח אצלו. בשל השעה המוקדמת מדי לביקורים נשארתי בסביבת התחנה, עקבתי אחר העיר המתעוררת ולבסוף נכנסתי לבית־קפה. מלצרית ניגשה אלי. ביקשתי קפה ועוגה. "עם שומן או בלי?" שאלה והסבירה, שאם רצוני בעוגה עם שומן עלי לתת לה תלושי שומן מכרטיסי המזון. אמרתי לה שאין לי כרטיסי אוכל, אבל אני נכון לשלם. היא נתהרהרה והסכימה. הקפה היה תפל, העוגה לא אכילה. כל אירועי מסעי מהיציאה במזג אויר סוער ועד חיוכה של האשה שהתעוררתי בזרועותיה נראו לי כחלום בלהות. איזה מעשה שטות עשיתי בהסכימי לצאת לשליחות!

מרכז התנועה המה ככוורת מרוב אנשים עסוקים, מתרוצצים מחדר לחדר. כמה מהפעילים, שביקרו בקיבוצנו וזיהו אותי, קידמו פני בשמחה והזמינו אותי לארוחת בוקר. מפיהם שמעתי כי דברים מתרחשים וזזים, לא קופאים על השמרים כפי שהתרשמנו בקיבוץ. קבוצות קבוצות של אנשי התנועה יוצאים את גרמניה בדרכם לנמלי דרום איטליה וצרפת, שם הם עולים בספינות מעפילים המפליגות מזרחה ומנסות להבקיע את המצור הימי שהטילו הבריטים על חופי הארץ; את מעפילי הספינות שהם לוכדים כולאים הבריטים במחנות מעצר בקפריסין.

לקבלת החומר בשביל מזכירות קיבוצנו היה עלי להמתין עד אחר הצהריים, ומאחר שלא רציתי לעשות דרכי הארוכה חזרה שוב בנסיעת לילה, החלטתי ללון אצל חברי ברל'ה. בהגיעי לביתו, שעמד בשכונת מגורים ישנה, כולה בתים ארבע קומתיים, פתחה לי את דלת דירתו אשה זקנה, חמורת סבר, ואמרה לי שברל'ה טרם חזר הביתה. ירדתי לרחוב ושקלתי אם כדאי לי להמתין לו או לצאת לתחנת רכבת. בינתיים רד הלילה ועוד אני משוטט אנה ואנה שמעתי מרחוק את קולו הצרוד של ברל'ה. הוא קרב לביתו ובלוויתו נערה כבת ארבע־עשרה – חמש־עשרה ובראותו אותי רץ לקראתי וחיבקני ואחר־כך הציגני לפני הנערה. שלושתנו עלינו לחדרו השכור שבדירת הזקנה. החדר היה לא גדול וכולו מלא רהיטים, תמונות, כלים למיניהם ומיטת ברזל רחבה, מצופה ניקל.

הנערה דיברה עם ברל'ה בלחש, לבל אשמע, ונראתה כעוסה, אבל אחר־כך צחקו שניהם. באור החשמל, מקרוב, נראתה מבוגרת יותר, אולי בת שבע־עשרה. היא היתה יפה אך מוזנחת, שמלתה קצרה וצרה עליה, ישנה וזולה, נעליה מלוכלכות ועקביהן מעוקמים. הבינותי, שלא נהגתי כראוי בבואי במפתיע, ואמרתי לברל'ה כי באתי רק לראות אותו; בדעתי לצאת לדרכי חזרה עוד באותו ערב.

ברל'ה פרץ בצחוק. "אתה לא נוסע לשום מקום – אמר – אתה נשאר ללון אצלי. המיטה רחבה מספיק בשביל שלושתנו. לפני רגע היו לי בעיות אתה, ועכשיו אתה עושה לי בעיות?"

תכנון השינה של ברל'ה לא התקבל על דעתי. אני והוא נישן במיטה אחת – ובתווך נערה? אחרי ויכוח קצר בנושא זה הסכים ברל'ה להציע לי משכב על הרצפה. הוא הכין לשלושתנו ארוחת ערב והניח בקבוק וודקה על השולחן. הנערה אכלה במהירות וטרפה כמויות אוכל

מרשימות ביותר עד שהתרשמתי כי זמן רב רעבה ללחם. את הוודקה שתתה כזקנה ורגילה, ואילו עלי השפיע המשקה יותר מכרגיל, אולי בגלל העייפות שצברתי. כשכילינו את כל תכולת הבקבוק היינו שלושתנו שתויים ונתקפנו פרצי צחוק. ברל׳ה הציע את המיטה, הנערה הלכה לשירותים, והוא ואני התפשטנו ונכנסנו למיטה. כשחזרה הנערה אמר לי ברל׳ה ללכת לשירותים ולחכות עד שיקרא לי, וכשחזרתי לקריאתו קם ויצא את החדר. הנערה קרבה אלי, גופה כתנור בוער. במשך כמה דקות נשכח ממני עולם ומלואו. הענקנו זה לזה כל שאפשר להעניק. אחר־כך נפלה עלי בבת־אחת לאות מרדימה, אך הנערה נצמדה אלי ולא הניחה לי לישון, ברצותה אותי עוד ועוד.

כשהתעוררתי כבר ישבו ברל׳ה והנערה ליד השולחן ואכלו ארוחת בוקר. הנערה אמרה לי בגרמנית: ״בוקר טוב, אהוב שלי,״ והמלים הגרמניות היו כמדקרות חרב בלבי. הרגשתי כבוגד.

כל הדרך חזרה מבית ברל׳ה הטרידה אותי המחשבה על הלילה. איך יכולתי לשכוח הכל ולהתעלס מתוך התמסרות מלאה, שכולה אהבה, עם נערה גרמנית? אני, שהוקעתי את הבחורים המבלים בחברת גרמניות, שנשבעתי בלבי כי לא יהיה לי שום מגע עם גרמניות, שכחתי פתאום הכל, חיבקתי בזרועותי נערה גרמנית ושאבתי ממנה מלוא הנאה! ביקשתי ללמד על עצמי זכות כלשהי בטענה שהייתי שיכור, אך היה עלי להודות לפני עצמי, שאף כי ראשי לא היה צלול ביותר, לא נשכח ממני שום פרט מאירועי לילה. ומצד אחר – שאלתי את עצמי – מדוע אני רוצה להיות שונה מכל האחרים? בחורים, שעברם דומה לשלי, שהגרמנים הרגו את כל בני משפחתם, מבלים בחברת גרמניות ומצפונם אינו מעיק עליהם... ואולי הוא מעיק? כך או כך, בושתי במעשה שעשיתי והבטחתי לעצמי כי שוב לא אקרב אל גרמניות.

אחר המסע למינכן יצאתי פעם בפעם בשליחויות נוספות לעיר זו ולאחרות, ואף שהדבר היה קשה וגרם לי להחליט בתום כל מסע שהוא האחרון, נעניתי לכל הצעה לצאת לדרך, שכן ההרפתקה שבדבר קסמה לי.

אביב הגיע. הטבע התעורר מקפאונו, האנשים ספגו לתוכם את היופי המבשר חיים והמשכיות. הלב נתמלא חדווה. שנה אחרי גמר המלחמה כבר בנו העמים שידעו בה סבל והרס את חייהם מחדש במרץ, פינו את ההריסות והקימו תחתן בתים חדשים, יפים יותר, בוטחים כי איש לא

יהרסם בקרוב. גם הגרמנים המנוצחים, שארצם חולקה לארבעה אזורי כיבוש כמספר מעצמות הברית, שיקמו חייהם, לא מעט בעזרת המנצחים שגם להם, ישובים על אדמתם ובבתיהם, לא היה ממי לפחד. מיליוני פליטים ועקורים, שבתום המלחמה מצאו את עצמם פזורים ברחבי אירופה, חזרו רובם במשך השנה לבתיהם. רק ליהודים ששרדו – מתי־מעט מכלל יהדות אירופה שנמחתה מעל פני האדמה – לא תם הסבל. יהודי שארית הפליטה ישבו במחנות, רובם על אדמת גרמניה ואוסטריה, בתוך רוצחיהם, לא הרחק ממחנות הריכוז שבהם נכלאו בשנות המלחמה, וחיו שם בתנאים תת אנושיים, ללא פרטיות, ללא אפשרות להתחיל לבנות חיים חדשים, מצפים ליום היציאה לארץ־ישראל.

אבל הבריטים נעלו בפנינו את שערי הארץ. לצי המלחמה הגדול שלהם נותרה משימה אחת – לחסום בעד ספינות המעפילים את הדרך ארצה. ועל המודיעין הבריטי הוטלה משימה חדשה – לגלות מתי ומניין עומדת להפליג ספינת המעפילים הבאה.

היד הקשה של הבריטים והגלייתם את המעפילים שלכדו לקפריסין לא הרתיעונו. לנו לא היה מה להפסיד. היינו נחושים בדעתנו להיאבק עד הסוף. שארית הפליטה, במקום לשבת במחנות שבגרמניה, נעה מזרחה – למחנות קפריסין, שם היו תנאי החיים גרועים הרבה יותר מאשר במחנות גרמניה, שם נהפכו בן־לילה לאסירים שצבא בריטניה הגדולה מופקד עליהם.

בקיבוץ המשכנו לטפל במשק החי ולעבד את השדות. שליחי הארץ המשיכו ללמדנו שירי מולדת ולספר על החיים בה, אך בתוך כך התכוננו לעליה בקצב גובר והולך. נרכשו מכונות וציוד לנגריה ולמסגריה מכנית שיקים הקיבוץ בארץ. בכסף שהרווחנו בעמל כפינו נתפרו לחברים מלבושים ונקנו מגפיים טובים. חשנו כי מועד עלייתנו ממשמש ובא.

קשרי עם שרה התהדקו ובמהרה נעשינו לזוג נאהבים. בלילותינו לא ידענו שבעה וחלמנו על הקמת משפחה בארץ־ישראל. בראשונה בחיי הרגשתי, שנערה אוהבת מקדישה לי שימת־לב מתמדת. היה נעים לבוא לחדר ולהיווכח באותות אהבתה – כמה פרחים בתוך ספל, חבילת כבסים מגוהצים מונחת על המיטה, חולצה אינה חסרה כפתור, כל גרב מתוקנת. אך שרה, מרגע שהיתה כולה שלי, דרשה גם ממני שאהיה

כולי שלה, וכך, בימים נפלאים של אהבה, הרגשתי פתאום שאני מאבד את חירותי – רחקתי מחברים, הפסקתי להשתתף בפעילויות האהובות עלי ומדי ערב אחרי הארוחה היינו שנינו, שרה ואני, מסתלקים חיש מחדר האכילה להיות לבדנו ועם עצמנו. אך אני רציתי גם את האהבה גם את החופש. אהבתי את הקשר עם הרבים, השתוקקתי להיות מעורב בכל. פעם בפעם ניסיתי לפרוץ את חומת ההסגר שהקימותי מרצוני, אך תמיד במחיר חיכוכים. ערב אחד בחדר האכילה, כשישבתי אחרי הארוחה לשחק שחמט ושרה ניגשה אלי והציעה שנצא, אמרתי לה: "חכי, עוד מעט אני גומר," אבל שקעתי כולי במשחק עד שיכחת כל דבר אחר. שרה חזרה והזכירה לי שהיא מחכה לי ואני שוב פטרתיה ב"עוד מעט" ושוב שקעתי במשחק. סבלנותה פקעה והיא יצאה את חדר האכילה מלאת רוגז. כשגמרתי לשחק חפזתי אליה ומצאתיה עצובה ומאוכזבת. נדרשו לי שעות רבות לפייסה עד ששוב ידענו רגעי אושר זה בִזרועות זה.

באחד מלילותינו הקסומים, על ספסל שעמד תחת עץ, סיפרה לי שרה את קורות משפחתה. עירם בריסק היתה בידי הגרמנים זמן קצר ונמסרה עד מהרה לרוסים עם חלוקת פולין בין גרמניה וברית־המועצות. אביה של שרה, שהיה מנהיג ציוני, נאסר על־ידי הק.ג.ב. עם עוד מנהיגים יהודים, ציונים ולא־ציונים, וכולם שולחו לאי־שם. כעבור זמן קצר אספו הרוסים את משפחות האסירים והעבירום לסיביר, שם הושבו בכפר נידח ולא ידעו דבר על הגברים שנאסרו. כעבור שנתיים שוחררו כל הגברים חוץ מאחד, שעקבותיו נעלמו ונראה שנספה, והם הצטרפו איש למשפחתו. כעבור זמן־מה שוב נאסרו הגברים וכן כמה מן הנשים. בתום המלחמה הורשו המשפחות לצאת את רוסיה ולחזור כרפַּטריאנטים לפולין.

אני וחבר נוסף, אליעזר שמו, נבחרנו להשתתף בסמינר למדריכים של התנועה במינכברג. שמחתי על בחירתי. לא יכולתי לוותר על השתתפות בסמינר, אך הפרידה משרה היתה קשה. שנינו היינו מתוחים ועצובים כאילו נגזר שלא נתראה עוד לעולם.

הסמינר נוהל בידי חיילי "הבריגדה" צבי גרשוני מקיבוץ ניר־עם והמשורר מיכאל דשא, שהשרו בינינו אוירת חברות יפה, וכן הדריכו שם אנשים נוספים, שכולם הרביצו בנו את תורת הציונות וארץ־ישראל על כל היבטיהן. בנוסף על אלה ערכנו מסעות, למדנו להתמצא בשטח

ועסקנו בשיפור כושרנו הגופני. כשחזרתי מהסמינר לקיבוץ היתה פגישתי עם שרה מלאת כאב ואושר – ושוב באו לנו ימים נפלאים, שבהם הרקיעה אהבתנו לפסגות חדשות.

אך לא לזמן רב. עד מהרה הוטל עלי ועל חבר ושמו אנשל לצאת לעיר בוכהולץ שבאזור הכיבוש הבריטי – ליד גבול הולנד – שם היה מחנה מעבר לבעלי אשרות כניסה ארצה. המחנה גם שימש מקום מעבר ובדיקה של ציוד וחפצים שנשלחו לארץ. לנו נאמר, כי תפקידנו שם יהיה לעזור בשילוח הציוד של קיבוץ ובהעברתו בשלום בעת בדיקתו על־ידי הבריטים. לא הבנתי במה בדיוק נוכל לעזור, אך לא שאלתי שאלות. נאמר לנו, ששם יסביר לנו פלוני מה עלינו לעשות ואיש זה הוא שיקבע מתי נוכל לחזור.

ליד בוכהולץ עמד מחנה צבא בריטי, שבשערו התנוסס שלט "פלסטיין טרנזיט קמפ", ובשטחו מחסנים ומשרדים רבים. במחנה צריפים קטן, סמוך, ישבו יהודים שחיכו לתורם לנסוע לארץ־ישראל. מצאנו את האיש שאליו הופנינו והוא שיכננו שם. האיש חקר אותנו מי אנו ומה אנו ואחר־כך הודיע לנו, שמכאן ואילך נהיה סבלים ונעבוד בפיקודו. אמרתי לאיש, שאנחנו באנו לשלח את הציוד שלנו ארצה, ואז השיב שהדבר ידוע לו היטב, אלא שתור הציוד שלנו להישלח טרם הגיע ובינתיים עלינו לעבוד בסבלות, אחרת יעסיקו הבריטים סבלים גרמנים והדבר לא רצוי שכן מדובר בעבודה חשובה מאוד, שהשתיקה יפה לה.

האוירה במחנה היתה רשמית ומתוחה. בריטים רבים נראו שם והיתה הרגשה שהם עוקבים אחרי כל אחד מאתנו. אף שלא הייתי שם לבדי, הרגשתי בדידות וזרות. התנאים היו גרועים, האוכל גרוע ובצמצום, לחם התירס הצהוב שקיבלנו מבחיל. התגעגעתי על שרה, על הקיבוץ ואוירתו העליזה, על הפעילויות השונות, החברים, הארוחות הטובות. בערבים הייתי טרף לגעגועי על שרה עד שלא הייתי מסוגל לקרוא ספר ולא יכולתי להרדם.

פעמיים בשבוע באו למחנה קצינים בריטים, ולדרישתם היה עלינו לפתוח ארגזים לבדיקת תכולתם. את הציוד שנבדק העברנו לצד האחר של הצריף, מעבר למחיצה שהפרידה בין הציוד שטרם נבדק ובין שנבדק, ואחר־כך טענו את הארגזים במשאיות. עד מהרה נתחוור לנו שאנו שותפים למבצע הברחה של "ההגנה", שבראשו עומד האיש הממונה עלינו, בלי לדעת במה בדיוק מדובר. מפקדנו עמד היטב על

שיטת הבדיקה של הבריטים, וכך, שעה שהם סברו שהם בודקים את ארגזי הציוד כבחירתם, בדקו, לאמיתו של דבר, את שאנו הגשנו להם לפי בחירתנו, שכן למדנו להבין כל רמז של האיש וידענו איזה ארגז לקרב ואיזה להסיט הצידה. מפקדנו הבהיר לנו כי אנו שותפים למבצע הברחה למען היישוב בארץ־ישראל ובתום יום הברחות מוצלח היה מביא לנו סיגריות משובחות, ולפעמים היינו מרימים כוסית ״לחיים״ לכבוד הישוב בארץ, להצלחת ״ההגנה״ ופלוגות הפלמ״ח שלה ולהצלחת העבודה שלנו.

ערב אחד בא מפקדנו ולקחנו לחדרו, שם אמר כי עליו לשוחח אתנו בעניין סודי. ״עד עכשיו – אמר – עזרתם הרבה להבריח כלי נשק להגנת היישוב היהודי בארץ ואני מרוצה מאוד מעבודתכם. חשוב ביותר, שאתם עושים מה שאומרים לכם בלי לשאול שאלות. עד עכשיו ביצענו הברחות בקנה מידה קטן, מפני שלא יכולנו לסכן נתיב הברחה חשוב זה. אבל בארץ גובר המאבק בין היהודים והאנגלים והערבים מיום ליום ויש מחסור חמור בנשק טוב. כל כלי שאנו מצליחים להעביר לארץ מגביר את כוח היישוב היהודי. לכן הוחלט להעביר באופן דחוף משלוח גדול יחסית. אני כבר תיכננתי איך לבצע זאת, ואני זקוק לעזרתכם. אבל קודם כל אני חייב להזהיר אתכם, שיש במבצע הזה מידה מסוימת של סיכון לכולנו. אם ניתפס על־ידי הבריטים אנחנו עלולים למצוא את עצמנו בכלא. לכן עליכם להחליט אם אתם מסכימים להשתתף במבצע או לא.״

בחדר קמה דממה. הצתי סיגריה כדי להרוויח זמן. הסתבכתי! אי־שם קראתי, שהאנגלים שולחים את אסיריהם שלהם לבתי־סוהר באיי אוקיינוס נידחים. תחת להגיע לארץ־ישראל אני עלול להיקלע לאיזה ג׳ונגל באי שכוח־אל מול חופי אפריקה... צמרמורת חלפה בגווי. מדוע דווקא אני? אך מצד אחר, איך אוכל לסרב? את שנינו בחרו למבצע שכן בנו נתנו אמון מלא שנעשה כראוי את המוטל עלינו. האמנם אחזור לקיבוץ ואגיד: ״חזרתי, כי פחדתי לעשות מה שאמרו לי לעשות?״

הסתכלתי בעיני אנשל. פניו היו מיוסרות, כאילו נתקף כאבי בטן חזקים. עיניו ניבטו אלי כמבקשות עזרה. הכרתיו היטב. ידעתי כי ינהג כמוני. לבסוף, אחרי שתיקה ממושכת, כשלא היה אפשר למשוך את הזמן עוד, אמרתי: ״אני מסכים.״ אנשל הסתכל עלי ואמר: ״גם אני.״

״טוב מאוד – אמר האיש – ידעתי שתסכימו.״

המתח פג באחת. את מקום הפחד תפס בטחון עצמי. חייכנו איש

לרעהו. המפקד הסביר לנו את תוכניתו לפרטיה: יש להעביר כמה ארגזים עם מכונות חקלאיות, אבל בתוך הארגזים מוטמנים גם כלים חשובים מאוד בשביל "ההגנה". "ביום ראשון – אמר – המחסן סגור. האנגלים יוצאים לחופשה ורק חייל אנגלי אחד שומר על המחסן ועל עוד כמה צריפים. במוצאי שבת נתגנב למחסן. זה לא יהיה קשה. אני כבר עשיתי זאת כמה פעמים. אתם תיכנסו דרך חלון שלא יהיה סגור. בלילה לא נעשה דבר, מפני שבלילה שקט מאוד וכל רחש שלנו יישמע בחוץ. נחכה עד הבוקר ואז נפרק חלק של המחיצה המפרידה בין שני חלקי הצריף. נעביר את הארגזים שלנו לאזור הציוד שכבר נבדק, נתקין מחדש את המחיצה – ובערב, בחסות החשכה, נסתלק מהמקום. יש לכם שאלות?"

אנשל שאל מה יהיה אם האנגלים יתפסו אותנו. האיש חייך ואמר: "זה יהיה רע. אתם לא יודעים הרבה, שכן לא שאלתם שאלות, ולכן לא תוכלו לספר הרבה לאנגלים. תגידו שאתם לא יודעים שום דבר. אתם עבדתם אצלי ועשיתם מה שאמרתי לכם... אני מקווה, שהכל יעבור בשלום. היום יום שישי. אנחנו מתחילים מחר בערב."

חזרנו לחדרנו. מעבר לקיר שמעתי את שכננו עושה "קידוש" בניגון מוכר, שהזכיר לי את ה"קידוש" של אבי. נזכרתי בלילות השבת בבית, בלודז', כולנו סביב השולחן הערוך. רק עכשיו חשתי בכל ישותי את אוירת הקדושה שהיתה אופפת אותנו באותם רגעים, את השכינה המרחפת בבית. ראיתי את אבי ואמי קורנים מאושר. רציתי למשוך תמונה זו עוד ועוד, שלא תיעלם, לחוות עוד ועוד מן האושר ההוא, אבל מחשבותי הוליכוני למסע יסורים דרך שנות המלחמה. מאמצי לחזור ולשחזר את תמונת ליל שבת בביתנו היו ללא הועיל. זכרונותי שיקעוני בתהומות השואה. כה מעט זמן עבר מאז התרחשו הדברים וכבר אני מתקשה להאמין שכל זה קרה במציאות, ושבעתיים אני מתקשה להאמין שנשארתי בחיים ואיני מבין איך אני מסוגל לחיות לבדי, בלי איש מבני משפחתי; נראה, שפשוט איני מבין דבר במהות החיים. עד מהרה התמקדו מחשבותי בעומד להתרחש מחר בערב ולבי החל לפעום בחוזקה. פחד התגנב ללבי, שהמבצע יִכָּשֵׁל וכבר ראיתי את עצמי נתפס בידי הבריטים ונשלח לאחת ממושבותיהם, להינמק בבית־סוהר.

למחרת הערב יצאנו למחסן. עצרנו ליד גדר בקרבת היעד, שם הורה לנו המפקד לשכב. בגדר היה פתח, שהמפקד הכינו כנראה בעוד מועד. שמענו את צעדי השומר. כשראינוהו מתרחק, אמר לנו מפקדנו

להשתחל בפתח ולהיכנס למחסן בעד החלון. כעבור דקה הייתי בפנים. אנשל בא אחרי ואחריו בא המפקד. סידרנו לנו מקום בין הארגזים ובתוך כך שמחתי שבחשכה אין איש יכול לראות את פני החיוורות. בחוץ שמעתי את החייל צועד הלוך ושוב. אט אט נשתתקו הקולות שהגיעו אלינו מן החוץ ולבסוף נרדמתי.

העולם התעורר. למרות שהיום היה יום ראשון, שמענו מיני רעש גוברים והולכים – רעש מנועים וכלי עבודה, בכי תינוקות, שירת ילדים, וכל אלה התמזגו לרעש חדגוני, בלתי־פוסק.

התחלנו במלאכה. שניים עבדו ואחד שמר. פירקנו לוח דיקט, שהיה ממוסמר אל מסגרת העץ של המחיצה, ואחר־כך פירקנו כמה מקרשי המסגרת עצמה, שהיו מחוברים זה אל זה בברגים ובמסמרים. ברגים אחדים נשלפו בקלות, אחרים התעקשו להישאר תקועים במקומם, עמוק בתוך העץ. בפטיש לא יכולנו להשתמש, כמובן, ולכן קירצפנו בסכינים גומות קטנות סביב ראשי הברגים, כדי לשלפם בצבת. אספנו לכלינו כל שבב, שלא להשאיר שום עקבות.

הזמן רץ מהר. אחרי כמה שעות עבודה הצלחנו לפרק חלק של המחיצה ויכולנו להעביר כל חפץ ממקום למקום כרצוננו. בעבודה מאומצת, שנמשכה ללא רגיעה, נזהרים שלא להקים רעש, העברנו את כל הארגזים ״שלנו״ ומיקמנו אותם יפה בין הארגזים הבדוקים. אחר־כך שיחזרנו את המחיצה ורק כשסיימנו נתחוור לנו כי עבדנו כל היום ללא הפסקה בלי להרגיש בחלוף הזמן. עייפים ורעבים חמקנו מן המחסן בחסות החשכה, נפרדנו מעל מפקדנו וחזרנו לחדרנו.

נרדמתי בהרגשה נפלאה, שעשיתי משהו למען ארצנו.

בלילה חלמתי שאני ואנשל עובדים במחסן. סביבנו בריטים רבים. קצין אחד מביניהם קורא לי ומצווה עלי לפתוח אחד מהארגזים. אני פוחד שמא יימצא שם נשק ומחפש דרך לברוח. כשהבריטים מדברים ביניהם אני קופץ בעד חלון החוצה, אך איני מוצא את הפרצה שבגדר. אני רץ אל מאחורי הצריף ופתאום רואה שאני בסוביבור, ליד צריף האוקראינים. אני מסתתר כדי שהאוקראינים לא יראוני, שהרי הם מכירים אותי ובוודאי ישאלו היכן הייתי. איני מבין מה אני עושה בסוביבור. ברור לי שעלי לברוח ואני רץ בתוך המחנה. האויר רווי עשן. אני נושם את ריח הגופות הנשרפות. אני רואה חברים מהקיבוץ חופרים בור ושואל את עצמי אם גם אותם עלה בידי הגרמנים להביא לסוביבור. אני בורח ופתאום מוצא את עצמי ליד תאי הגזים. אני פונה

ימינה ורץ ישר אל הגדר, שם מופיע לפני וגנר כאילו מתחת האדמה. בראותי אותו אני יודע שהכל אבוד. כוחותי כלים. אני עומד מאובן, רגלי כושלות. איני יכול למוש ממקומי. וגנר עומד מולי, עיניו נוצצות מכעס. בתנועה איטית הוא שולף את אקדחו מנרתיקו ודורך אותו. אני רוצה לברוח אך איני מסוגל להניע רגל. אני רוצה להגיד לווגנר, שהגרמנים נוצחו במלחמה וסופו יהיה מר, אך איני יכול להוציא הגה מפי. אני רואה איך וגנר מכוון אלי את האקדח ויורה בי...

באותו רגע התעוררתי, לבי הולם כפטישים. רעדתי כולי. ישבתי במיטתי והסתכלתי סביבי כדי לוודא שאני לא בסוביבור. שאני חי... כבפעמים דומות קודמות התייראתי להירדם, לבל אחלום שנית את סוביבור. החלום העכיר את רוחי. אפילו היה זה רק חלום, נודעה לו השפעה עזה עלי. תמונות החלום לא סרו מנגד עיני. שוב פירשתי את חלומי כבא להזכירני שאני שייך "לשם"; מקומי בין המתים; רק בטעות שרדתי. נתקפתי תחושת בושה על שאני חי בעוד כל האחרים מתו, תחושה שכאילו בגדתי בהם. שוב הייתי טרף לספקות לגבי טעם החיים. דימיתי, שהמוות אורב לי אי־שם מעבר לפינה.

בוקר אחד העירונו דפיקות בדלת. בפתח הדלת עמד שמלקה, הנהג הגרמני של הקיבוץ. הוא סיפר, שהערב עוזב כל הקיבוץ את שסליץ והוא נשלח במיוחד אלינו לבוכהולץ, להביאנו מיד לשסליץ. לילה תמים נסע אלינו ועתה ביקש לישון, אך רק שעה אחת בלבד – עלינו לצאת מיד לדרך הארוכה, אחרת לא נספיק להגיע בעוד מועד וחברינו יצאו לדרך בלעדינו.

שמחתנו לא ידעה גבול. בא היום שקיווינו לו – יום עזיבת אדמת גרמניה כדי לעלות לארץ־ישראל.

רצנו להודיע למפקדנו איש "ההגנה" על עזיבתנו ולהיפרד מעליו. הוא הודה לנו על המלאכה שעשינו ואיחל לנו שנתראה בקרוב בארצנו. שמלקה לחץ על דוושת התאוצה והמכונית הקטנה והנושנה של הקיבוץ דהרה קדימה תוך שנהגה מפציר בה בנועם, כמפציר בילד, להתנהג יפה על מנת שנגיע לשסליץ בעוד מועד, מה גם שהיום היה חם ומדי פעם נאלצנו לעצור ולחכות עד התקרר המנוע או הגלגלים.

לחצר הקיבוץ נכנסנו בשעת ערב מאוחרת ואך יצאנו את המכונית שמעתי מישהו צועק: "הם הגיעו!" ולאחריה תרועת שמחה כללית של כל החברים, שהתנפלו עלינו בחיבוקים ובנשיקות. היתה הרגשה נפלאה

לחזור הביתה, אל אנשים כלבבך. נכנסתי לחדר האכילה, מלווה חברים וחברות, תר בעיני אחר שרה אך לא רואה אותה. פתאום הופיעה דמותה בפתח המטבח. היא הביטה בי וחזרה ונעלמה במהירות כלעומת שבאה. חמקתי מבין כל הידידים שעטו עלי, חפזתי למטבח וראיתי את שרה עומדת לבדה ליד חלון, דמעות זולגות מעיניה. חיבקתיה בחוזקה וכמה דקות עמדנו כך בלי נוע, כאב ואושר ממלאים את כל נימי נפשנו ואברי גופנו ומאחדים אותנו לגוף אחד. הצבע חזר ללחייה של שרה, פניה נרגעו וחיוך הופיע בזווית עיניה. הלכתי שבי אחר ארשת פניה זו ושכחתי עולם ומלואו, אך שרה החזירה אותי למציאות, בהזכירה לי שבתוך זמן קצר אנו עומדים לעזוב את הכפר; היא כבר ארזה את חפצי בתרמילי, כל בגדי – מכובסים ומגוהצים. היא הושיבה אותי ואת אנשל אל השולחן והניחה לפנינו מכל טוב – שאריות הכֵּרה שערכו חברי הקיבוץ לקראת הנסיעה לאחר ששחטו את כל עופות הלול ורוקנו כליל את מחסן המזון. בבוכהולץ לא אכלנו ארוחה טובה אחת.

עַד מהרה נקראו כל החברים לעלות במשאיות שהמתינו לנו, כולם לבושים בחליפות ירוקות־כהות, לכולם מגפיים אחידות, איש איש ותרמילו על גבו. השיירה יצאה לדרך בנהמת מנועים שקרעה את שלוות הכפר. כבבואנו לשסליץ בלילה, כשהכפר ישן, כך גם בצאתנו – היה לילה וברחוב העורקי לא נראתה נפש חיה. רק רקסי כלבנו רץ אחרי המכוניות עוד כברת דרך ארוכה.

תקופת הרגיעה, תקופה של שלוות נפש וחוסר דאגה, של השתחררות מסיוטי עבר ומחרדה לבאות, של חזרה להתרפקות על הילדות בלי שמץ בושה, חלפה תמה. הקיבוץ בשסליץ היה לנו כבית החלמה אחרי מחלה קשה, תחנת מעבר לקראת ההתמודדות בחיים שציפתה לנו. עתה ידענו שלא לטיול אנו יוצאים, שכן הדרך תהיה קשה וארוכה, זרועת סכנות. ידענו גם שהחיים בארץ יהיו קשים. אך הרצון העז החזק להיות ולחיות בארץ שלנו, אמונתנו בצדקת דרכנו, היותנו משוכנעים כי אין לפנינו שום דרך אחרת, חיזקו אותנו בבטחוננו כי שום מכשול לא יעצור בעדנו מהגיע לארץ־ישראל.

סַלּוֹן עַל־יַד מַרְסֵי

יוני 1947

אחרי כמה שעות נסיעה חנינו במחנה פליטים ליד העיר אוּלְם, שם שוּכַּנּו באולם גדול. למחנה זה הגיעו עוד ועוד משאיות מרחבי גרמניה ופלטו קבוצות עולים – חברי קיבוצים, חניכי בתי יתומים, קבוצות מאורגנות ממחנות פליטים שונות. איש לא ידע מה ייעשה בנו ומה מגמת פנינו. היה ברור רק שלא נשהה באוּלְם זמן רב, שכן לא נעשו שם שום סידורים לצורך זה. במשך היום הגיעו למחנה עולים כה רבים עד שנדמה שכל היהודים שבגרמניה נקבצו ובאו. אנשי "הבריחה" ניהלו את המבצע בסדר מופתי. קבוצות קבוצות רוכזנו בשולי כביש, מנות מזון חולקו בחפזון וכל אחד מאתנו קיבל תעודת זהות חדשה על שם בדוי ונצטווה ללמוד על־פה שם זה ושאר פרטים שבתעודתו. להפתעתי הרבה נוכחתי כי התעודה שקיבלתי נרשמה על שם אשה – רחל גרקה – אך מאמצי להחליפה בתעודת זכר היו לשוא. לא היה עם מי לדבר.

במשך היום נכנסו עשרות משאיות למחנה וחנו בטור ארוך. ברדת הלילה עלינו בהן ויצאנו לדרך, מלווים באופנועים כבדים, שטסו במהירות הלוך ושוב על פני משאיותינו והשרו אוירת מסח ומסתורין. ישבתי עם שרה בקרבת פתח המשאית, נהדקים בחוזקה זה אל זה, והסתכלנו החוצה אל תוך הלילה. ירח מלא ליווה אותנו, מדי פעם נעלם ושוב הפציע ולאורו היה אפשר לראות את ההרים והעמק ולפעמים נהר שבו השתקף. המראה היה מרגש ומכשף. כשנכנסנו לשטח הררי נתגלה לפנינו נחש עקלתון של אורות השיירה, זוחל אנה ואנה על רקע ההרים השחורים. לבסוף, כשעצרה השיירה, הודיעו לנו אנשי "הבריחה" רכובי האופנועים, שהגענו לגבול צרפת – אסור לרדת ואסור לדבר.

התרגשות אחזה בנו. עמדנו להיכנס לתחומה של אחת ממעצמות הברית, ארץ של יופי ורומנטיקה. משאיתנו קרבה לתחנת הגבול ועצרה. שוטרים צרפתיים האירו עלינו בפנסים, רשמו משהו וסימנו לנו להמשיך. יצאנו את גרמניה ובאותו רגע נשבעתי לעצמי, כי לעולם לא תדרוך רגלי על אדמתה.

חיפשתי אחר סימנים שילמדו על הימצאנו בארץ אחרת, אך הירח נעלם ואינו ובחושך לא היה אפשר לראות דבר. ובכל זאת נדמָה לי, שריח אחר עולה באפי מהשדות. לאורות המכוניות ראינו, כי הכביש הצרפתי צר ומשובש מאחיו הגרמני. פתאום עצרה השיירה ובחור רכוב אופנוע עצר על ידנו ושאל אם יש רופא בינינו. אף שהמסע התנהל בסדר ובזהירות אירעה תאונה קטלנית – בחור מנוסעי השיירה הוציא גופו מחוץ למשאיתו ומשאית שבאה ממול מחצה את ראשו והוא נספה בו־במקום. כעבור זמן קצר שוב עצרנו. הפעם חסמה את הכביש משאית ענקית – נהגי המשאיות בצרפת שבתו באותם ימים. ראשי האיגוד הוציאו היתר מיוחד למסע שיירתנו, אבל הנהג ששבת וחסם את הכביש היה שיכור ולא אבה לשמוע דבר. לבסוף לא היתה ברירה אלא לקחת מידיו בכוח את מפתחות משאיתו ולהזיזה מהכביש. הברנש התנגד לאנשינו וספג מהלומות של ממש.

בחצות עצרנו ליד תחנת הרכבת של שטרסבוּר, שם ירדנו מהמשאיות רועדים מצינת הלילה שחדרה לעצמותינו. האור שבאולם התחנה סינוור את עינינו. שולחן ארוך ניצב שם באמצע האולם ונשים וגברים, לבושים יפה, חילקו לנו קקאו חם וכריכים טריים. הקקאו, ועוד יותר ממנו הידיעה שיש דואג לנו (אחת הנשים האיצה בנו באמרה: ״אסט, אסט קינדערלך!״ – איכלו, איכלו ילדים) חיממו את הלב. ליד אחד הרציפים המתינה לנו רכבת מיוחדת לנו ואנו גדשנו את קרונותיה עד אפס מקום. מי שלא נמצא לו מושב, התמקם על רצפת תא, בפרוזדורים ובמעברים. הרכבת יצאה לדרכה ועל כולנו נפלה חיש מהר תרדמה עמוקה.

יום חדש האיר לנו. יום על אדמת צרפת. לכאורה אותם שדות, אותן חלקות יער, אותם גבעות ונהרות כבגרמניה או בפולין, ובכל זאת שונה הנוף בכל ארץ וארץ, וככל שהתבוננתי יותר, כן הבחנתי יותר בשוני ובמיוחד. כבילדותי כן גם עתה נהניתי למראה הנוף המתחלף, הכפרים והחוות, האנשים והבהמות שעל פניהם חלפנו. ידה של שרה נחה על

כתפי ושנינו יחד ישבנו וצפינו החוצה, מוצפי אושר ואופטימיות כמו עמדנו לעצור בפעם הבאה בתחנת ירושלים.

גם רוחם של כל נוסעי הקרון האחרים היתה טובה עליהם ועד מהרה פרצו הכל בשירה אדירה וממושכת. בתחנת מרסי עברנו למשאיות ויצאנו לדרך במהירות, הפעם בשיירה של שתי משאיות בלבד, עד הגיענו לכפר סַלוֹן. עצרנו ליד חומה. שער ברזל נפתח לנו ואנו נכנסנו לחצר גדולה שבלבה בית דו־קומתי גדול, ספק ארמון ספק חורבה, וסביבו עצים גבוהים וצמחיה שגדלה פרע. ליד הבית הבחנתי במזרקה, במדרגות שיש המוליכות אליו ובפסלי כרובים משני עברי הפתח. רק כעבור זמן נתחוור לי, שבסלון שוכַּנו בארמון שהעניק נפוליון לאחת מפילגשיו, ואף הוא בכבודו ועצמו בילה במקום זה פעם בפעם.

בחור מרצין כבן עשרים, עוזי שמו, כינסנו ואמר ביידיש רצוצה שהוא איש "ההגנה" שנשלח מהארץ, ומעכשיו אנחנו סרים לפקודתו וכל תקנות "ההגנה" חלות עלינו. "בקרוב – הודיע – נעלה בספינה ונפליג ארצה, אך עדיין אין לדעת כמה נצטרך להמתין במקום זה, ולכן ננצל את הזמן להתארגנות ולאימונים." אחר־כך הדגיש עוזי את הצורך להקפיד על חשאיות רבה – אסור לאיש מאיתנו לצאת את תחום החצר, אסור לטלפן החוצה, אסור לשלוח מכתבים. הוא קרא לפנינו את סדר היום, שכלל השכמה, התעמלות, מועדי ארוחות ואימונים ושעת כיבוי אורות ולבסוף הבהיר שכל חבר שיפר את הפקודות ייענש לפי חוקי "ההגנה".

איש "ההגנה" הצעיר בעל השם העברי, שלא היה מוכר לנו, שייצג את הארץ, הטיל עלינו מרות בכמה מלים פשוטות ביידיש מרוסקת, אך דבריו לבשו משמעות מיוחדת כשהסתכלנו בפניו הרציניות והנחושות. לבי אמר לי, כי תקופת החופש שלי תמה. למעשה נמצאנו במחנה צבאי ונהפכנו לחיילים ממושמעים במאבק על עתידנו בארץ־ישראל, על כל האחריות הכבדה הכרוכה בכך. אל תחושת האחריות נתלוותה תחושת גאווה על השתייכותי ל"הגנה".

במבצע ללא תקדים בהיקפו ריכזו אנשי "ההגנה" אלפי עולים במרסי ובעיבוריה בחשאיות מוחלטת. הם שכרו כל מקום שאפשר להסתיר בו קבוצת אנשים והתארגנו באופן שיוכלו לכנסנו ולהעלותנו במהירות בספינה, בהגיע המועד, ובינתיים הכשירו אותנו ככל שיכלו לקראת ההפלגה הקשה שלפניה עמדנו. ארמון מושבנו הצדדי והנטוש וחצרו הגדולה, מוקפת החומה, היו אתר נוח לאימונים. תחילה עמלנו כמה

ימים על ניקוי השטח והכשרת הבית למגורי אדם, ובתוך כך נחשף יפי המקום. סדר היום היה קבוע: השכמה בשעת בוקר מוקדמת מאוד, ריצת בוקר בחצר והתעמלות, מסדר, אימונים בהגנה עצמית, הרצאות, מועדי ארוחות ושעות מנוחה, כיבוי אורות – הכל בפיקוחו הקפדני של עוזי, שהשתדל להספיגנו במודעות לסדר ומשמעת.

עוזי אמר לנו, שעלינו לעמוד הכן לתזוזה מדי רגע ולצורך זה תירגל אותנו במסדרים בתרמילים ארוזים. יום אחד חמק אחד הבחורים, עלה ברכבת ונסע לפריס לבקר את דודו. כשחזר אחרי יומיים התקנאתי בו על שהצליח לראות את פריס. לא כן עוזי. הוא קראנו אותו יום למסדר מיוחד ובפנים חמורות סבר מאי־פעם הורה לבחור לצאת מתוך השורות ולעמוד בצד, סיפר לכולנו על המעשה שעשה בצאתו את המחנה בלי רשות, בעברו בכך עבירה חמורה, והאשים אותו ב"בגידה". עוזי קרא לפנינו סעיפים מחוקת "ההגנה", הקובעים בזמן חירום עונשים כבדים, לרבות עונש מוות, לעובר עבירה שכזאת והודיע כי בתוקף סמכותו כמַפקד המחנה מטעם "ההגנה" הוא גוזר על מפר המשמעת גירוש מהמחנה לתמיד.

גזר הדין נשמע לי חמור כגזר דין מוות. הבחור נצטווה לקחת את חפציו ולעזוב את המקום מייד. הוא עבר על פנינו, נושא תרמילו על גבו, ראשו מורכן, ואנו עקבנו אחריו כאילו עמד ראשו להישסף בגיליוטינה. עוזי, שכחבריו נשלח מהארץ לאירופה לארגן את ההעפלה ארצה, ולא הכיר את טיפוס האדם יוצא המחנות, שהתנסה בשואה, נהג בנו תחילה בחומרה יתרה, כאילו קיבל לידיו קבוצת טירונים. במשך הזמן למד להכירנו, עמד על רצוננו העז לעלות ארצה ועל נכונותנו לעשות כל שיידרש, ואז קרב אלינו ונהג ביתר סלחנות.

בתוך הארמון ובחצר לא היה אפשר להתבודד וכשביקשנו שרה ואני להיות לבדנו היינו חומקים מהבית לאחר כיבוי האורות ומוצאים לנו מסתור בחצר, בין השיחים. עוזי, שנהג לבדוק לילה לילה את החצר, עבר פעם אחת לידנו, האיר עלינו בפנסו והמשיך ללכת. התרשמנו כי לא ראנו, אך למחרת פגש בי ואמר ברוח טובה שאינו רוצה לראות אותי ואת שרה מחוץ לבניין אחרי כיבוי אורות. הערכתי את עוזי מאוד על שנהג בטקט בהיתקלו בנו ועל שלא הגיב בחומרה על עבירתנו, אך על הפרת הוראות חמורות נהג עוזי לענוש בכל חומר הדין.

יום אחד בשעות אחר הצהריים כינסנו עוזי והודיע לנו שבתוך כמה

שעות – עוד באותו לילה – נעלה באניה ונפליג ארצה. הוא הוסיף בגאווה, שאנייתנו היא הגדולה והמהירה שבכלי השיט ששימשו עד כה בעליה בי״ת ומספר המפליגים הפעם יהיה הגדול ביותר בתולדות ההעפלה. אם נצטרך להיאבק בבריטים נוכל אפוא להחזיק מעמד זמן רב ועלינו לראות את עצמנו בני־מזל על שנפל בחלקנו להפליג באניה זו. עוזי חילקנו לכמה קבוצות ומינה אותי לראש אחת מהן. תפקיד ראשי הקבוצות היה להשגיח על הסדר בזמן המסע לנמל והעליה על הסיפון וכן גם במהלך ההפלגה.

כולנו פרצנו בשאגת שמחה, אולם חיש מהר השתתקו הכל ונשתררה אוירה רווית מתח: מה עומד להתרחש? מה משמע אניה גדולה בעלת כושר לעמוד במאבק? איך יתנהל הקרב בינינו והבריטים בים? במה נילחם? הנצליח להגיע לארץ־ישראל או נילקח לקפריסין?

הכל היה מעורפל. לא ידענו מה ילד יום. אך לבי לא ידע פחד. האמנתי אמונה עיוורת ב״הגנה״ ובעוזי מפקדנו. הייתי משוכנע בנכונות הדרך שבחרתי ולא הנחתי לעצמי להטיל שמץ ספק בהצלחתה; כך, בילדותי, אמרתי לעצמי שאסור לי להטיל שמץ ספק בקיומו של אלוהים בשמים.

בשעת לילה מאוחרת נכנסו לחצר שתי משאיות, אחת מכוסה ואחת פתוחה. שרה ואני עלינו במשאית הפתוחה. הכביש היה ריק. המשאיות נסעו במהירות רבה. הקור היה ללא נשוא והרוח שיספה ממש את ראשינו. לשוא ניסינו שרה ואני להתכרבל יחד ולגונן זה על זה מפני הרוח. אחר־כך, עם בוקר, נסענו בערפל ונרטבנו ברסיסי הטל. יבשנו והתחיינו רק עם עלות השמש ולבסוף חנינו בנמל הקטן פורט סֶט. המכוניות ניגשו עד המזח, שם עגנה אניה גדולה, חלקה התחתון ברזל, חלקה העליון עץ, בסיפונה האחד אשנבים אשנבים מצופפים זה בצד זה ומעליה ארובה גבוהה שחורה. כשקרבנו לאניה ניסיתי להגיד לבחור שעמד למרגלות הכבש שאנחנו קבוצה, ואני מבקש לסדר שנישאר יחד גם באניה. בטרם הספקתי להוציא מלה מפי פלט הבחור לעברנו: ״אַרַיְן! אַרַיְן! שְׁנֶלֶר!״ – להיכנס, להיכנס, מהר, מהר – הושיט לי ידו ומשכני פנימה לבטן האניה. בפנים היה חשוך ובמעבר הצר עמדו בחורים נוספים, שגם הם דחקו בנו למהר ודחפונו לעבר הדרגשים בצעקות: ״לשכב ולא לזוז!״

נתקפתי הרגשה איומה של אין־אונים ואיבוד זהות. לשניה צץ במוחי זיק זכרון ממשלוחי סוביבור וצעקות הגרמנים, אך חלף מרוב בושה על

עצם האסוציאציה. עד מהרה התרגלו עיני לאפלולית. זקרתי ראשי מדרגשי וראיתי איך הספינה מתמלאת אדם. כל חברי התמקמו בקרבתי. בעבודת צוות למופת עלה בידי בחורי ״ההגנה״ – אנשי הפלי״ם, הפלוגה הימית של הפלמ״ח -לגדוש את הספינה בארבעת אלפים וחמש מאות איש, בהשכיבם אותם על דרגשים תלת־קומתיים שנבנו שורות שורות מהריצפה עד התקרה וביניהן מעברים צרים. האניה, ששימשה בשעתה כמעבורת בנהר מיסיסיפי ונועדה להסיע כמה מאות איש בלבד, נרכשה בידי הסוכנות היהודית והוכשרה במיוחד לצורכי מפעל ההעפלה. שירות המודיעין הבריטי עקב אחרי תהליך שיפוץ האניה, שעל תורנה התנוסס דגל פנמה, ואנשי הפלי״ם, שקיבלו לידיהם את כלי השיט, תימרנו אותו מנמל לנמל כדי לטשטש ככל האפשר את יעודו עד שהביאוהו לפורט סט. אך בשל גודל האניה לא היה אפשר להסתירה מעין כל, והמודיעין הבריטי, שאנשיו היו פרוסים בכל נמלי ים התיכון איכֵּן אותה. בשלב זה הפעילה ממשלת בריטניה לחץ כבד על ממשלת צרפת, באיימה לנתק את קשריה הדיפלומטיים אתה אם תתיר לעולים היהודים להפליג. מפקד האזור קיבל אפוא הוראה מפריס להשהות את הפלגת הספינה, חרף אישור שהוציא לפני כן, אך הדבר נודע לעושים במלאכה כשכבר היו ארבעת אלפים וחמש מאות איש בדרכם מרחבי אירופה לפורט סט, וחלקם כבר הגיעו שמה והועלו על הסיפון. במצב זה לא היה אפשר להפסיק את המבצע ולשנות את התוכנית, ולפיכך הוחלט להמשיך ולהעלות אנשים לספינה במהירות ולמצוא דרך להוצאת כלי השיט מהנמל. אנשי ההעפלה חיפשו ומצאו נווט, שהסכים להוציא את האניה מנמל פורט סט בחשאי, בחצות לילה, תמורת סכום נכבד שמחציתו קיבל כדמי קדימה ומחציתו היה אמור לקבל בגמר מלאכתו.

במשך היום הושלמה העלאת כל המעפילים. האניה נתמלאה עד אפס מקום ונעשו כל הסידורים לקראת הפלגתה. לפנות ערב סיירו הקברניט ״אייק״ (יצחק אהרונוביץ) ואנשיו באניה ובדקו אם הכל כשורה. אייק, איש פלי״ם צעיר, לבוש מכנסיים קצרים ומקטורן וכובע רב־חובל, שהיו גדולים ממידותיו, דמה לילד מחופש יותר מאשר לרב־חובל של ממש, אך פניו הרציניות ודיבורו הנמרץ המחישו את תפקידו. הנוסעים, שקיבלו הוראה לא לנוע ולא לרדת מדרגשיהם עד ההפלגה, היו ממושמעים, שכבו במנוחה, ראשיהם זקורים כלפי חוץ, להציץ במתרחש.

לשווא חיכו אנשי הפלי״ם לנווט הצרפתי, לשוא גם חיפשו אחריו.

הוא נעלם ובצקלונו הכסף שקיבל. מפקדי המבצע עמדו לפני ברירה קשה – היה סביר מאוד שאם תסוכל הפלגת האניה אותו לילה, לא יינתן לה להפליג לעולם. הורדת האנשים לחוף והחזרתם למחנות יגרמו להם הלם נפשי חמור ויכו קשות במפעל ההעפלה כולו. לעומת זאת, יציאה משטח הנמל בלי עזרת נווט נחשבה מבצע מסוכן ובלתי־אפשרי כמעט, שכן האניה היתה עלולה לעלות על שרטון ולהינזק.

לבסוף הוכרעה הכף. אייק, הקברניט, החליט לנווט בעצמו את האניה אל מחוץ לנמל, בנטלו אחריות כבדה על כתפיו הצעירות.

אנחנו לא ידענו דבר על הדרמה המתרחשת מעלינו. ידענו רק שאיננו מפליגים וראינו את הדאגה והמתח שעל פני ההנהגה ואנשי הצוות. לבסוף, משהתחוור לנו המצב, חרדנו לאפשרות של החזרתנו לסלון או אולי לגרמניה. אך הנה הופעלו המנועים הכבדים, שהורכבו במיוחד באניה כדי להגדיל את מהירותה וכושר תמרונה, העוגן הורם ובתוך דקות אחדות, מורטות עצבים, שמענו האניה חורקת, דפנותיה מתנגחות בחומות המזח התת־מימיות וכל התנגשות שכזאת מזעזעת את כולה. נענו קדימה ואחורה ושוב קדימה. בהציצי בעד אחד האשנבים ראיתי איך נאבקת האניה כחיה המנסה להשתחרר מכלוב. המאבק היה גם עם הזמן. יכולנו לצאת את הנמל רק בלילה, בזמן שמשמר החופים והמשטרה וכל אנשי הנמל ישנו שנת ישרים במיטותיהם, בוטחים כי בלי נווט לא תצא האניה אל הים הפתוח. ופתאום הגדילה האניה מהירותה והתקדמה בשקט – עוד בטרם האיר היום יצאנו בשלום את הנמל, שנעלם והלך מאחורינו. היינו בים הפתוח. מן מהסיפון שמעתי את צחוק צוות האניה. הבחורים שתו "לחיים".

"יציאת אירופה תש"ז"

("אֶקְסוֹדוּס 1947")

יולי 1947 – דצמבר 1947

באופק הפציע השחר. האניה התנדנדה מצד אל צד עד שנדמָה לי שאני שיכור. שירים עבריים שהשמיעו הרמקולים העירוני. קרני שמש חדרו פנימה בעד האשנבים. הצצתי החוצה וראיתי רק ים ושמים. השירה נפסקה. הקריין ביקש להאזין להודעה מטעם "ההגנה". קול בירך את כל המעפילים וסיפר בהתרגשות על המכשולים שהיה עלינו להתגבר עליהם בדרכנו, על מאמצי הבריטים למנוע בעד ההפלגה ועל הצלחת רב־החובל אייק לצאת את הנמל ללא נווט. פרצנו במחיאות כפיים, והקול הנרגש שנשמע ברמקול המשיך והסביר, כי האניה, ששמה "יציאת אירופה תש"ז" ("אקסודוס") המפליגה בפיקוד "ההגנה", היא הגדולה ביותר ומספר המעפילים שהיא נושאת הגדול ביותר בתולדות ההעפלה. ההודעה תמה ונסתיימה ב"התקווה", וכולנו הצטרפנו לשירה אדירה.

הרגשתי התרוממות רוח. כל מלה שאמר הקריין כמו יצאה מעומק לבי. עוד אנחנו מדברים בהתלהבות על התרחשויות הלילה, נשמע רעש של מטוס שחלף מעל האניה, סב לאחור ושוב חלף מעלינו, הפעם ביעף נמוך מאוד, חזר על כך כמה פעמים ונעלם. המטוס היה צבוע בסמלי חיל האויר הבריטי ולא היה ספק כי ביצע גיחת צילום. הבריטים לא הרפו מאתנו וידעו איפה אנחנו, אבל מצב הרוח באניה היה לעילא. הלילה יכולנו להם – הערמנו עליהם בהצלחה ומגמתם למנוע את הפלגתנו הושמה לאל.

מהרמקולים בקעו הוראות שימוש במתקני הרחצה ובתי־הכיסא. אנשים התחילו להתאים את עצמם לתנאי הצפיפות המיוחדים, הלכו

להתרחץ, התקינו את דרגשיהם לשהיה ממושכת, קבוצות נוער נקראו לעבודות שונות, פה ושם החווירו פני אנשים והם רצו להקיא. חלפו כמה שעות ובאופק נראתה ספינה שקרבה אלינו במהירות. כה רבים היו האנשים שמיהרו לדופן האניה כדי להסתכל על האניה המתקרבת עד ששלנו נטתה על צדה ומפלס הים הגיע עד האשנבים כמעט. חיש מהר נצטווינו ברמקול לחזור איש למקומו והאניה התייצבה כמקודם. בינתיים קרבה אלינו האניה ונתגלתה כמשחתת בריטית, כולה צבועה כסף ועל סיפונה מזדקרים תותחים ומקלעים. המשחתת האטה מהלכה ושייטה במקביל לנו, במרחק כמה מאות מטרים מאיתנו, כמו היתה קשורה אלינו בחבל. "המשחתת הזו כבר לא תעזוב אותנו – אמר מישהו מאנשי הצוות – היא תלווה אותנו עד הארץ."

כבר מיום ההפלגה הראשון נשמרנו בידי הבריטים בלי אפשרות להתחמק מהם, אך הדבר לא הדאיגנו במיוחד. היינו חדורי אופטימיות עיוורת, שנבעה מאמונה בצדקת דרכנו, בצדק שחייב לנצח. הים שנעשה גלי הוא שהטרידנו, שכן אנייתנו, שהיתה עמוסה מדי בחלקה העליון, החלה להיטלטל מצד אל צד כעריסה, רבים הרגישו ברע ואצו בלי הרף אל הדפנות להקיא, ומי שלא יכול לעצור בעדו הקיא בדרכו או במקומו. אנשים שכבו אין־אונים על דרגשיהם, נאנחו ונאנקו. התפללתי שאצא פטור, אך אחר הצהריים נתקפתי בחילה, כאב בטן וסחרחורת עזה. האניה היטלטלה כהלכה מצד לצד. רגע ראית רק מים, רגע רק שמים. כשנקראתי לעלות לסיפון, לתדריך ראשי קבוצות, אמרתי לעצמי שאני חייב להתגבר. קמתי מדרגשי ועליתי לסיפון, ראשי סחרחר ורגלי כושלות, מתחמק מאנשים לבל יראוני ויגידו: "דב, גם אתה?" על הסיפון, תחילה, החמיר מצבי והסחרחורת שגברה הכריעה אותי עד שלא יכולתי לעמוד על רגלי, אך כעבור זמן־מה זמן נשתפרה הרגשתי והבחילה היתה כלא היתה.

תם יומנו הראשון בים. רוב האנשים שכבו על דרגשיהם, מרגישים רע. השמש שקעה. הלילה רד והאפיל את הים. הכל היה כה שחור עד שלא היה עוד הבדל בין ים ושמים. רק המשחתת הבריטית, כולה מוארת מקצה עד קצה, נראתה בקרבתנו כבית מואר העומד באויר. בשקט המוחלט שמענו את חרטום אנייתנו מבקיע במים ואת הגלים המכים בדפנותיה. בפינתנו התכנסו כמה מאנשי הצוות וביניהם רב־החובל קצר־המכנסיים, וסביבם התאספו בחורים ובחורות משלנו. מישהו הביא גיטרה והשמיע צלילים נוגים ואנחנו הצטרפנו בשירה

חרישית. אחד מאנשי הצוות, בחור אמריקני בעל־גוף ועבדקן, הביא בקבוק ויסקי והכל לגמו מפיו. גישושי מגע בין הצברים של הפלי״ם והמתנדבים האמריקנים שבצוות ובינינו, ניצולי השואה, שאלות מביכות שנשאלנו בתום לב ונשארו ללא תשובה, צחוק שכיסה על כאב ומבוכה, הדגישו את התהום שהיתה פעורה בינינו, אבל הישיבה בצוותא, החלפת מלים, קריאת איש את אחיו בשמו, הרצון להכיר ולהבין ותחושת החיבה ההדדית קירבה לבבות והנמיכה מחיצות.

למחרת הופיעה בקרבתנו משחתת בריטית שניה, דומה לחברתה, ושייטה מעברנו האחר. היינו מוקפים, אך לא רגשנו במיוחד ואפילו התייחסנו לדבר בלגלוג: ״מה? משחתת אחת לא מספיקה להם כדי לשמור עלינו?״ אדרבה, המשחתת השניה הוסיפה עוד עצם להשקיף עליו על פני הים החדגוני. מפקדי האניה, שהשתדלו לשפר את השירותים ולשמור על הנקיון, נעזרו בקיבוצים, שאותם נקל היה לגייס לכל משימה. עשינו כמיטב יכולתנו, אבל שירותי האניה לא יכלו לעמוד בלחץ ההמון הרב. מספר החולים רב מיום ליום. בית־החולים הקטן של האניה עבד יומם ולילה בטיפול ובמתן תרופות, אך גם הוא לא עמד בלחץ. בתי־כיסא וברזי רחצה יצאו מכלל שימוש. תנאי התברואה הורעו משעה לשעה. התגברנו על קשיים אלה רק הודות לידיעה, שעלינו להחזיק מעמד עוד כמה ימים ספורים, ומצב רוחנו נשאר טוב כשהיה. בערבים ישבנו עם אנשי הצוות, שרנו שירים בליווי גיטרה ומפוחית, סיפרנו בדיחות ושתינו קפה עד שעה מאוחרת.

באניה לא יכולנו, שרה ואני, למצוא פינה מבודדת לעצמנו. ניצלנו אפוא את שעות הלילה המאוחרות, אז היינו עומדים ליד האשנבים, מוציאים ראשינו החוצה ומשוחחים בלחש עד שהיתה הצינה מגרשת אותנו חזרה איש לדרגשו.

רגע העימות הבלתי־נמנע עם האנגלים קרב ובא. איש לא השלה את עצמו כי נוכל לחמוק מכלי־השיט של הצי הבריטי ולנחות בחשאי ובשלום בחופי הארץ. בבוקר השלישי להפלגתנו הצטרפו לשיירה היוצאת־דופן שלנו עוד שתי אניות קרב בריטיות. היה ברי, כי ברגע היכנסנו למים הטריטוריאליים של ארץ־ישראל, נותקף. תכנית הפעולה היתה למנוע בעד הבריטים מהשתלט על האניה על־ידי שניאבק בהם בכל שרק נוכל, ובינתיים תשייט אנייתנו במהירות מרבית, בכוח מנועיה החזקים, ישר לחוף תל־אביב, שם נעלה על שרטון. היישוב

היהודי ייקרא לבוא בהמוניו לחוף הים כדי למנוע השתלטות בריטית על החוף, אנשי "ההגנה" יתגייסו להוריד את המעפילים מהאוניה התקועה ולשאתם אל החוף, שם יתערבבו בהמונים. מטרה נוספת שהיתה לנגד עיני מארגני הפלגת "יציאת אירופה תש"ז" היתה לעורר את דעת־הקהל ברחבי עולם לתמוך במאבקם של יושבי המחנות, שארית הפליטה, על זכותם לבוא ארצה, כדי להגביר לחץ על הבריטים לפתוח את שערי הארץ.

עתה פתחנו בהכנות מעשיות לקראת הרגע המכריע במבצע ההעפלה שלנו. עבדנו בעיקר בלילה, כדי להסתיר מעשינו מעיני הבריטים, שצפו עלינו מכל עבר בלי הרף. חסמנו את כל מעברי האניה בתיל, בקרשים ובכל חפץ שעמד לרשותנו. על הסיפון התחתון, שאותו לא עלה בידינו לחסום כליל, שפכנו שמן סמיך ואת הדלתות הידקנו למקומן במסמרים ובקרשים. באופן זה ביקשנו לאלץ את תוקפינו לעלות על האניה רק מן הסיפון העליון, שם נעמוד אנו, מאות בחורים ובחורות, ונילחם בהם ככל שנוכל.

העבודה בלילה, בחשכה, היתה קשה ואיטית. ידי נפצעו בתיל ובמכות פטישי, אך ההרגשה היתה טובה. הכל עבדו כבחרדת קודש.

הגיע היום האחרון שלפני שעת האפס. המתח הורגש כבר בשעות הבוקר. עוד שתי משחתות, גדולות מארבע קודמותיהן, הצטרפו לשיירה. מטוס סייר סביבנו וצלל מדי פעם מעל האניה, אולי גם כדי להפחידנו ולהבהיר לנו שאין טעם בהתנגדות. באניה הוכרז גיוס כללי. עיקר העבודה היה להעלות מבטן האניה לסיפון העליון "כלי לחימה" ו"תחמושת" – מקלות שהיו נשקנו האישי, קופסאות שימורים למיניהן, תפוחי־אדמה, בצלים, פיסות ברזל. רוקנו את המחסנים מכל דבר בר־זריקה, שהרי לא יהיה יותר צורך לאכול באניה. לאורך כל הסיפון העליון ערמנו ערימות "תחמושת".

רבים בתוכנו ארזו צרורותיהם והתלבשו כאילו כבר עמדו לרדת מהאניה אף שלא קיבלו שום הוראה לעשות כן, מה גם שנותרו שעות רבות עד העימות בחופי הארץ. פה ושם פרץ ריב בין אנשים על דברים של מה־בכך. העצבים כבר היו מתוחים.

בשלוש אחר הצהריים נקראנו לסיפון לתדריך אחרון. נכחו כל אנשי "ההגנה", צוות האניה, הנהגות הקיבוצים, מדריכי קבוצות הנוער, ראשי הקבוצות ושאר בעלי תפקידים. מפקד "ההגנה" תיאר את המאבק

המשוער שנצטרך לנהל. ההנחה היתה שהבריטים לא ישתמשו נגדנו בנשק חם, ואנו נצטווינו שלא להפעיל נשק חם בשום מקרה, גם לא להשתמש בסכינים ולא לגרום למות בריטים, אך עם זאת היתה ההוראה ללחום בכל הכוח כדי למנוע בעד הבריטים מהשתלט על האניה.

עקבתי בדריכות אחר כל מלה. ניסיתי לצייר לעצמי את העומד לקרות. הסיפון העליון חולק לגזרות. לכל קיבוץ או קבוצת נוער הוקצתה גיזרה להגן עליה. מקיבוצנו נדרש להגן על ירכתי האניה, לרבות על הדגל הכחול־לבן שהתנוסס על התורן, ואנו מלאנו גאווה על תפקידנו זה. מעולם, לא בסוביבור ולא אחר־כך, ביער, לא העזתי לחלום חלום כה פנטסטי. הייתי משוכנע, שאם הגרמנים יובסו ואני אשרוד ואישאר בחיים, יקבל העולם החופשי אותי ושרידים כמוני בזרועות פתוחות וכולנו נחיה בגן־עדן עלי אדמות. והנה, שנתיים אחרי השחרור מוצאים חברי ואני את עצמנו שטים כמנודים באניה, בתנאים מחרידים, ובבקשנו לבוא ולהתיישב בארצנו, ארץ קשה מלאת סכנות, אין לנו שום סיכוי להצליח. אנו מכותרים באוניות קרב אימתניות, שדי להן להפגיזנו פעם־פעמיים כדי להורידנו למצולות ללא השאר זכר. ועוד הרהור חלף בי באותם רגעים – איזה כוח מַגי טמון במלים "ארץ־ישראל" ובדגל הכחול־לבן עד שאנו נכונים ללחום ללא היסוס וממאנים לשקול בצורה הגיונית את תוצאות הקרב בין הכוחות הלא־שווים. אנו, שבמשך שנות המלחמה נאבקנו בכוחות עליונים כדי להישאר בחיים, עמדנו עכשיו נכונים להקריב את עצמנו למען מולדת שריבונותנו עליה עדיין אינה קיימת ובטרם דרכנו רגלינו על אדמתה...

המתח גבר והלך ככל ששפעו הרמקולים הוראות תוכפות: "הלילה נגיע לחופי הארץ!"; "על כולם להיות לבושים ומוכנים לעזוב את האניה!"; "כולם לשכב על הדרגשים!"; "לא להסתובב במעברים לא לעלות על הסיפון!" ועוד ועוד. הערב רד. באניה השתררה דממה לא רגילה. נפרדתי מעל שרה, שהיתה אחראית לשמירת הסדר בפנים האניה. נקראנו, כמה בחורים, לסגור פירצה בסיפון התחתון ועבדנו במהירות. לא רצינו להיות מבודדים, מנותקים מכל האנשים. השתוקקתי להימצא על הסיפון, עם כולם. העבודה התקדמה באיטיות ונדמָה שלא תִשלם לעולם ואני חרדתי שמא אחמיץ משהו. לבסוף הורו לנו להפסיק ולעלות לסיפון העליון.

הסיפון העליון, שקט וחשוך, נראה במבט ראשון ריק מאדם כמעט,

אך בהתקדמי לאורכו נוכחתי שהוא גדוש אנשים שישבו או שכבו ליד ערימות "תחמושת". חברי קיבוצנו התרכזו ליד הדגל. הצטרפתי אליהם. רוח נשבה וייבשה את הזיעה שכיסתה את גופי במהלך העבודה בבטן האניה. היה חושך מוחלט. אורות המשחתות נעלמו, שלא כבלילות הקודמים. גם אנייתנו לא העלתה שום אור. החושך והשקט השרו אוירת מסתורין, שגירתה את דמיוני הפרוע לצייר תמונות שונות ומשונות. לפי התכנית היינו אמורים להגיע למים הטריטוריאלים של הארץ לפנות בוקר ואז ייפתח הקרב בין הבריטים, שליטי ארץ־ישראל ובינינו...

פתאום נקרעה האפלה. אלומת זרקור האירה עלינו מאי־שם והתקדמה לעברנו במהירות – היתה זו משחתת בריטית, ששייטה במקביל לאנייתנו ומרמקולה בקע לעברנו קול שהכריז באזנינו כי אנו קרבים לתחום המים הטריטוריאליים של פלסטינה ונדרשים להישמע להוראות הצי הבריטי, אחרת ניעצר בכוח.

ההודעה חזרה ושודרה כמה פעמים. בבת־אחת התעורר הסיפון לחיים, הכל קמו על רגליהם ואחד מאנשי הצוות יצא מתא הפיקוד, רמקול בידו, והשיב מה שהשיב לבריטים. כולנו פתחנו בשריקות ובצעקות, אור הזרקור כבה והמשחתת רחקה ונעלמה.

שוב אפפה אותנו עלטה, אך ידענו: זה התחיל! המשכנו לעמוד ולחכות לבאות. בתוך דקות ספורות חזרה המשחתת, הדליקה זרקור וחזרה על הודעתה לנו. המשכנו לצעוק ולשרוק עד שזו נעלמה, הפעם לשעה ארוכה. השקט חזר על כנו. נשמע רק קול הגלים הטופחים על דפנות האניה. באחת הפינות ראיתי את עוזי מחבר צינור כבאים, שהיה אמור להתיז שמן על תוקפינו. פני עוזי היו מלוכלכות ושערותיו האדמוניות השחירו.

ישבתי עם חברי ישראל ועישנו. "אילו רק היה לנו עכשיו בקבוק וודקה," אמרתי אני, ואילו הוא קילל את האנגלים האימפריאליסטים, ובתוך כך, פתאום, שמענו אניה קרבה אלינו ובאותו רגע הוארה אניתנו באור חזק ומולנו, בקירבה רבה אלינו, הופיעה משחתת מוארת. לאורך סיפונה עמדו חיילים סדורים בשורה.

כולנו קפצנו על רגלינו – ובאותו רגע הופגזנו במטח פצצות גז ותאורה. הסיפון העליון התכסה עשן. פה ושם פרצה דלקה. הגז צרב בעיניים ובגרון עד שהיה נדמה לי שאני נחנק. האמנם – צצה מחשבה במוחי – אנו עומדים למות בגז?

בחורה שעמדה בקרבתי צעקה: "העיניים! עיזרו לי! עיזרו לי!" ולידה נפגע בחור ישירות במצחו בפצצת גז או תאורה ודם ניגר על פניו. אנייתנו צפרה צפירה בלתי פוסקת, שנשמעה כאנקת חיה פצועה (לימים נודע, שצופר האניה התקלקל ולא היה אפשר להפסיק את הצפירה). חיש מהר התאוששנו ופתחנו בהפגזת־נגד – זרקנו לעבר המשחתת, שסיפונה היה נמוך משלנו, מכל בא ליד וצעקותינו נתערבבו בצפירה. פגענו בחיילים שעמדו על הסיפון וראינום בורחים ומסתתרים מאחורי מחסה. הבריטים שוב המטירו עלינו פצצות גז מדמיע, שגרמו לנו הרגשת חנק, אלא שכבר למדנו להתגונן בפניהן ואף היו בינינו שהצליחו לזרוק פצצות גז חזרה אל המשחתת. כולנו המשכנו להמטיר על החיילים קופסאות שימורים.

לפתע כבו אורות המשחתת והיא נעלמה. הכל השתתק, כאילו כל שהתחולל אך לפני דקה היה מקסם שוא.

הבריטים, כפי שנתחוור, לא חיכו לחצייתנו את תחום המים הטֶריטוריאליים של הארץ אלא תקפונו בלב ים. אמנם, כך או כך נידון מאבקנו לכשלון, אך לרגע לא עלה בדעתנו להיכנע. המשכנו לשייט במלוא המהירות. ההרגשה אחרי הקרב הראשון היתה טובה. יכולנו להם והם ברחו! אחרי הרגעים הקשים הראשונים נוכחנו לדעת שאפשר להתמודד בפצצות הגז המדמיע. כל אחד סיפר על ה"פטנט" שהמציא הוא נגד הגז, ובפי כל אחד היתה גירסה משלו על הקרב ונצחוננו בו. בינתיים נחבשו הנפגעים, רובם נשארו על הסיפון וספורים נלקחו לחדר החולים. מלאי ה"תחמושת" שלנו התדלדל, אך התרשמנו שבכוחנו לעמוד מול תוקפינו. עוזי, שהיה אלחוטן האניה, שידר נאום נרגש לארץ וסיפר שהאנגלים התנפלו עלינו הרחק מתחום המים הטריטוריאליים של הארץ. אחר־כך פנה לעמים ולממשלות וקרא להם לתבוע מן הבריטים להפסיק את התקפתם עלינו בלב ים, וכן הפציר באניות המשייטות בקרבתנו לבוא לעזרתנו.

לא עבר זמן רב וזעזוע חזק הרעיד את האניה והיא נטתה על צדה. חלק מה"תחמושת" התפזר על פני כל הסיפון ומתוך האניה נשמעו צעקות עזות. משחתת בריטית נגחה את "יציאת אירופה תש"ז" באמצעיתה. חרטומה החד של המשחתת פיצפץ את החלק העליון של אנייתנו, הבנוי עץ, הרס את קיר הסיפון, חדר לתוך אזור הדרגשים והרס חלק מהם. אנשים נפצעו, נמחצו בין הדרגשים, ורבים נפלו ארצה מעוצמת הנגיחה. מים התחילו לחדור פנימה ולכמה דקות נשתררה

תבהלה. נשמעו צעקות ובכי. היה פחד מפני טביעת האניה. היו שעלו במרוצה על הסיפון וצעקו אלינו שניכנע.

המשחתת הנוגחת הסתלקה, אך מעברנו האחר הופיעה אחרת. שוב הוארנו כבאור יום ומטר חדש של פצצות ניתך עלינו ללא הפסק במשך כמה דקות. כל הסיפון היה אפוף עשן וגז. לא היה לאן לברוח. לא היה במה להתגונן. מישהו השתין על מטפחת, הניחה על עיניו ואמר שזה עוזר. כולנו עשינו כמוהו. בחורה התחננה, שמישהו ישתין על מטפחתה. הסתרתי ראשי בכפותי והרגשתי איך פצצות הגז פוגעות בגבי, והרחקתין ממני ברגלי. הצצתי אל המשחתת – סיפונה היה ריק מאדם. הפצצות נורו אלינו מתוך עמדות מוגנות.

עוד אנו נאבקים בפצצות הגז המדמיע, נשמע מישהו צועק: "אנגלים! אנגלים!"

בבת־אחת נשכח כליל הגז החונק – ואפשר שהבריטים הפסיקו להפגיזנו או שהרוח פיזרה את ענני הגז או כל אלה גם יחד – וכולנו אצנו אל מעקה הסיפון. המשחתת קרבה אלינו מאוד ואנשיה הציבו על סיפונה סולמות שקצותיהם הגיעו עד סיפוננו־אנו וניסו להעביר חיילים אל אנייתנו. בחמת זעם התנפלנו על הסולמות בהמטירנו מכל הבא ליד על ראשי המטפסים. כמה סולמות נזרקו הימה על המטפסים בהם. חיילים אחרים נסוגו חיש מהר. רק חיילים בריטים מעטים הצליחו לעלות על סיפוננו.

הם נראו מפוחדים ומופתעים ומראם היה מגוחך – כולם חבשו קסדות פלדה לבנות, רוב חלקי פניהם היו מוגנים ברצועות עור קשיח וידיהם היו מכוסות במגינים עשויים חלקי צמיגים. ביד אחת נשאו הבריטים מגן ובאחרת מקל. הם לא נראו כאומרים להתקיפנו, אבל הזעם שהצטבר בנו חיפש פורקן וכמה בחורים התנפלו עליהם. אחד מאנשי "ההגנה" הצילם מידינו בהורותו לנו לקחתם בשבי ולהכניסם לתא סגור. בינתים משו הבריטים את חייליהם שנפלו המימה והסתלקו.

אמנם גם בקרב השני הצלחנו להדוף את האנגלים ואפילו לקחנו מהם שבויים, אבל ההרגשה בסופו היתה טובה פחות. תוקפינו התישונו ואנחנו נחלשנו והלכנו. מספר פצועינו גדל והיו בינינו שלא החזיקו מעמד ונטשו את הסיפון. שכחתי לגמרי, שבתוך האניה מצויים אלפי אנשים ושרה שלי ביניהם, והתרשמתי כי אנייתנו נוגחה במקום מגורינו. איש מאתנו לא ידע מה הנזק שנגרם ואם יש נפגעים בתוך האניה. ניגשתי אל תא הפיקוד, שם נמצאו אנשי הצוות ו"ההגנה", כדי

לשמוע משהו על המצב. בדרכי ראיתי איש שכבר ראיתיו לפני כן משוטט באניה ומסריט את הקרב, ועכשיו, לבוש בגדי כומר, ניסה לשכנע נערים צעירים משלנו לפנות את הסיפון, אך לשוא.

ניגשתי לתא הפיקוד ובאותו רגע קרבה אלינו משחתת ותקפתנו מחדש. נראה שהגיע תורה. כמות גדולה של פצצות נחתה בבת־אחת על הסיפון ופעם ראשונה חלף מעל ראשינו צרור יריות מקלע. מעל תא הפיקוד פרצה דליקה. חושי הזהירות שלי, שהתפתחו בימי המלחמה, הקפיצוני לעבר מחסה, אך בו־ברגע נתקפתי בושה – מה אני עושה? מסתתר? קמתי ורצתי קדימה. הבריטים ניסו להעביר חיילים מן המשחתת אל אנייתנו, ואנו לחמנו בהם במקלות ובידיים ריקות. קרב פנים־אל־פנים התנהל לכל אורך הסיפון. תא הפיקוד נפל בידי הבריטים. אחד מחברי קיבוצנו רץ כמטורף, קרש גדול בידו, והיכה בחיילים על ימין ועל שמאל, צווח כחיה פגועה.

שני אנגלים ברחו וקפצו לתוך סירת הצלה, שהיתה תלויה בקצה האניה. רצנו אחריהם וחתכנו את החבל. הסירה התהפכה והאנגלים קפצו לים. מדי פעם שמעתי יריות אך לא שמתי לב אליהן. הקרב, שהיה ממושך ונרחב מקודמיו, הסתיים. האניה הבריטית הסתלקה ושוב השתרר חושך. תוצאות הקרב היו קשות מאוד. בחור כבן חמש־עשרה ואיש צוות – הבחור האמריקני הגבוה, בעל הזקן שבערבים היה בא לבלות בחברתנו, נורו ונהרגו. והיו לנו פצועים מכל הסוגים – מכדורים, מפצצות – ראשיהם זבים דם, ידיהם ורגליהם שבורות. סיפרו, שהנער שנהרג שלף סכין ודקר חייל אנגלי, ובאותו רגע ירה בו צלף מהמשחתת.

המצב היה חמור. נלחמנו זה כמה שעות ועדיין היינו רחוקים מחופי הארץ. אף שאיש מאתנו לא העלה בדעתו להיכנע, היה מקום לפקפק ביכולתנו לעמוד בעוד התקפה אחת. היתה רק תקווה אחת – אולי גם האנגלים עייפים ולא יתקפו אותנו בקרוב – אלא שהיה סביר שהאנגלים יודעים כי עליהם להשתלט עלינו עד מהרה, אחרת נספיק להגיע לחוף, ואמנם שוב הגיחה לעברנו משחתת ותקפה אותנו שעה שלנו, עייפים עד מוות, כבר לא נשאר מה לזרוק על התוקפים ואפילו לצעוק כבר לא יכולנו. ואז באה הפקודה להפסיק ללחום, ולא להתנגד יותר לבריטים. "יציאת אירופה תש"ז" נכנעה לצי הקיסרי.

שקט השתרר בבת אחת. חיילים בריטיים החלו לעלות על סיפוננו באין מפריע.

הבטתי בחיילים. שנאתים שנאה ללא גבול. בראותנו את עוזי, שנראה על סף התמוטטות, שאלנוהו אם הכל נגמר ואנו לא נעשה עוד דבר. הוא השיב: "לא, לא נוכל לעשות יותר שום דבר. יש לנו יותר מדי פצועים, לאניה חודרים מים והיא נוטה הצידה. אסור לנו לסכן יותר את הנוסעים. הם סידרו אותנו, הממזרים!"

באופק עלה השחר. האניות הבריטיות שוב העלו אורותיהן ועתה נראו ברור יותר. על פני אנשינו יכולת לקרוא היטב את שהתחולל הלילה. פתאום נהיה לי קר. ישבתי מכורבל, רועד כולי, מנמנם ומתעורר חליפות עד שעלתה השמש. הסיפון נתמלא אנשים. חיילים־נערים בריטים רבים נראו חבושים בראשיהם ובידיהם. הבטתי בפניהם הצעירות ושוב לא הרגשתי שנאה כלפיהם. חייל אחד עמד מוקף ילדים וחילק להם סוכריות. חובשים בריטים טיפלו בפצועינו. נזכרתי בגרמנים, בגטו ורשה ובסוביבור, והירהרתי שהאנגלים שונים – התנהגותם במהלך הקרב ולאחריו היתה הוגנת. כשנזכרתי בחוויות הלילה צחקתי בתוך־תוכי. הקרב שניהלנו דמה מאוד לקרב שראיתי בסרט קולנוע על עלילות שודדי ים. ועם זאת ראיתי את עצמי בר מזל על שזכיתי להשתתף במאבק הזה. לא ידעתי מה יהיה עלינו, אך הנחתי שנילקח לקפריסין. בכך לא היה כדי להדאיג. הציקה הידיעה שהובסנו. הכוחות לא היו שווים. לא היה לנו שום סיכוי לגבור על הבריטים. ואף על פי כן היתה ההרגשה להיות מובס, שבוי בידי האויב, נוראה.

אניות הצי הבריטי שליוונו כל הזמן שייטו עכשיו בקירבה יתרה אלינו והיה אפשר לראות את הנעשה על סיפוניהן. מחוף הארץ הגיעו סירות מנועים וקצינים עלו מהן על סיפוננו. באופק כבר נראו הרים מזדקרים מהים. פתאום הבחנו בהתרוצצות עצבנית בקרב הבריטים. התברר, שאחרי שתא הפיקוד נמסר להם ואיש צי בריטי עמד ליד ההגה וניווט את אנייתנו לחיפה, המשיכה זו להפליג בכיוון תל־אביב. רק אז נתחוור לבריטים, שההגה שבתא הפיקוד הוצא מכלל שימוש וכל אותה עת ניווט אחד משלנו את האניה בהגה אחר. נערך חיפוש וההגה השני נמצא. הנסיון האחרון של "ההגנה" להביא את האניה לחוף הארץ נכשל.

הקצינים הבריטים שעלו באניה שוטטו בינינו ובחנו את פנינו ופה ושם ביקשו תעודות אישיות בחפשם אחר אנשי "ההגנה", אך אלה נעלמו כמו בלעם הים. ההרים שממולנו קרבו יותר ויותר ונהיו גדולים וברורים יותר עד שהיה אפשר לראות בתים, עשן מיתמר אל על,

מכונית מטפסת בהר. בעינים כלות ובכאב לב הבטנו אל החוף, שנראה לנו כגן־עדן עלי אדמות. זו הארץ שאנו כה שואפים להגיע, זו הארץ שאלפי שנה אנו מתפללים בוקר וערב לשוב אליה, והנה אנו כה קרובים אליה אך בשעריה לא נוכל לבוא. מעלינו חגו להקת שחפים שבאו מהחוף. המשחתות הסתלקו ואת מקומן תפסו ספינות משמר קטנות. האניה נכנסה לנמל חיפה. כה קרובים היינו ליבשה עד שדימיתי שאנו נכנסים לתוך רחובות העיר ועוד מעט אוכל לגעת בבתים. העומדים סביבי מחו דמעותיהם. חשתי שגם גרוני חנוק מדמעות.

האניה נקשרה לרציף. על הרציף נערכו חיילים חבושי כומתות אדומות שורות שורות, כבמסדר חגיגי. משוריינים מזויינים במקלעים ואמבולנסים צבאיים עמדו סדורים בטור וקבוצה גדולה של קצינים עמדו והביטו בנו. מבצע העברת ארבעת אלפים וחמש מאות מעפילי ״יציאת אירופה תש״ז״ לשלוש אניות הגירוש הבריטיות ״רונימיד פרק״, ״אושן ויגור״ ו״אמפייר רייוול״ התנהל בסדר ובמהירות. תחילה הורידו את החולים והפצועים קשה, שמספרם הרב הפתיעני. אחר־כך ירדו כל השאר. צעדנו בין שתי שורות של חיילים. איזה שוטה הייתי בחשבי, שהעולם יקדם בשמחה כל מי שייוותר בחיים. הפניתי מבט אחרון אל אנייתנו הפצועה, שבעד הפער הגדול שנפער באמצעיתה מנגיחת המשחתת נראו דרגשים שבורים. מעל התנוסס שלט גדול שעליו נרשם ״יציאת אירופה תש״ז״ ומתחת, באותיות לטיניות, ״אקסודוס 1947״. תחושה של חיבה עזה לאניה הזאת הציפה אותי.

הובאנו לסככה, שם עמדו אנשים בסרבלים צהובים, מסכות על פניהם, והורו לנו לפתוח את החולצות והמכנסיים. במשאבות יד, כמרססים נגד יתושים, ריססונו בדידיט״י. הריח החריף גרם לנו להתעטש, צבע שערותינו האפיר וגרם לנו להחליף חיוכים, אך אני הרגשתי את עצמי מושפל עד עפר. מן הסככה הובלנו לאנית משא גדולה, שם הוכנסנו לאזור מוקף גדר תיל והורדנו למחסן גדול בבטן האניה, שאף כי היה מלא אדם דחקו בו הבריטים עוד ועוד. היה חם ומחניק. אמה של שרה התעלפה והבריטים הרשו לה, לשרה ולאחיה יצחק להישאר על הסיפון. כל אחד מצא איכשהו מקום לשבת עליו. היינו משוכנעים, שמדובר בהפלגה קצרה, שהרי בתוך שעות ספורות נורד באחד מנמלי קפריסין.

כאשר הוכרענו בידי הצי הבריטי והרגשנו את עצמנו מובסים לא ידענו,

כי השגנו אחת מן המטרות החשובות ביותר של התנועה הציונית – "יציאת אירופה תש"ז" (שלימים, מאז היה הספר "אקסודוס" של ליאון יוריס לרב־מכר עולמי, נשכח שמה העברי) – זיעזעה את דעת־הקהל בכל ארצות התרבות. אותו יום הכריז היישוב היהודי בארץ־ישראל שביתה כללית ויהודים הפגינו במקומות שונים בעולם. כתבי עיתונות זרים נהרו לחיפה ואף שלא ניתן להם לקרוב אלינו צילמו את האניה הנגוחה, את הורדת המעפילים, את הפצועים, את העברת המעפילים לאניות הגירוש, את פני הבחורים והבחורות שהצבא הבריטי גבר עליהם במאבק אלים שנמשך לילה תמים. את סיפור העלילה סיפרו להם אנשי "ההגנה" שניהלו את מאבקנו, שבהגיע האניה לנמל חיפה נעלמו מתוכה באורח מסתורי. תחנות רדיו ועיתונים ברחבי תבל הביאו תיאורים ותמונות על עלילת "יציאת אירופה", סיפרו איך אלפי גברים, נשים וילדים, ניצולי השואה, לחמו מלחמת נואשים בצי הבריטי בנסותם להגיע לארץ־ישראל. הנצחון הימי של הבריטים היה להם לכשלון מדיני.

כשהועברנו לאניות הגירוש חשבנו, שבתוך שעות ספורות ייתם מסענו בקפריסין, שם ניכלא במחנה מעצר כקודמינו. איש מאיתנו לא העלה בדעתו שאנו עומדים רק בפתח עלילה שתימשך עוד זמן רב.

החום והדוחק מרטו עצבים. אנשים רבו על מקום ישיבה עד שלבסוף נמצאה פיסת רצפה לכל תוך שנדחסנו ככבשים במכלאה. ישראל ואני מצאנו לעצמנו מקום באחת הפינות, ליד דופן האניה, אך לא יכולנו להישען עליה מפני שלהטה מחום השמש. אנשים החלו לפשוט בגד אחרי בגד. ריח צחנה פשט והלך בחלל האויר. היינו עסוקים בעצמנו ולא שמנו לב, שהאניה יצאה את הנמל. רציתי לראות את שרה, שנמצאה על הסיפון. על המדרגות עמדו אנשים שהמתינו בתור לבתי־הכיסא שעל הסיפון. בקצה גרם המדרגות שהוליך אל הסיפון היתה דלת סגורה ולידה ניצב חייל, שהוציא והכניס שניים שניים. התור היה ארוך ואיטי. לאורך גרם המדרגות התלול היה רק מעקה אחד ואם לא החזקת בו היטב היית עלול למעוד ולהחליק מטה. בחורה אחת כבר החליקה מטה, למרבה צחוקם של הממתינים.

על הסיפון נשבה רוח קרירה. חלק האניה שבו נכלאנו נותק משאר חלקיה ברשתות ובגדר תיל. היינו בבית־סוהר צף. בעד הרשת ראיתי עוד שתי אניות משא כשלנו משייטות זו אחר זו, ובצד – שוב משחתות.

החלפתי כמה מלים עם שרה וחזרתי למרתף. הפלגנו שעות רבות ולפי חישובי האנשים כבר היינו צריכים להגיע לקפריסין. האמנם אנו מובלים ליעד אחר? חששות החלו להתגנב ללבבות. אם לא לקפריסין, לאן? אנשים התווכחו, אלה טוענים כי לפי מקום השמש איננו שטים לקפריסין ואלה טוענים להפך, ובינתיים כבר החלה השמש לשקוע ובאופק אין רואים חוף.

הבריטים הביאו לנו דליי מרק תפל וצנימים קשים כאבנים, שריח עובש עלה מהם. על שאלותינו לאן מסיעים אותנו השיבו במשיכת כתפיים כלא יודעים. איזה מהפך עבר עלינו בן־יום! אתמול, באותו זמן, נמצאנו באניה שלנו, מלאי בטחון בכוחנו, נכונים וכנים להיאבק באנגלים, מאמינים בהגעתנו לחופי הארץ. עכשיו אנו כלואים באניה בריטית, בלי מקום משכב לכל, בלי שמץ פרטיות, גברים ונשים שכובים דחוקים זה ליד זה, מובלים לאי־שם לא נודע.

לבסוף גברה עלי עייפותי ונרדמתי. בלילה התעוררתי בצעקה משׂונה שנתמלטה מפי. לבי פעם בחזקה. זיעה קרה כיסתה את פני. אנשים ששכבו סביבי התעוררו, הסתכלו בי וחזרו לישון. רגע לא ידעתי איפה אני. רציתי לשבת אך משהו המשיך להעיק על בטני – רגל של בחורה ששכבה ממול היתה מונחת עלי. הסרתיה בזהירות. הבחורה המשיכה לישון. שני חיילים בריטים באו בריצה, פתחו את הדלת, סיקרו לאור פנסיהם את חלל המחסן סביב סביב ולבסוף הסתלקו להם. זה מכבר לא חלמתי על גרמנים והנה עכשיו שוב הייתי בסוביבור. ושוב, כבחלומות קודמים, תמהתי תוך כדי חלימה כיצד נקלעתי לשם שנית לאחר שכבר ברחתי. הייתי ליד מחנה שלוש, קרוב מאוד לבנין תאי הגזים, וראיתי את אוברשרפירר בולנדר ושרפירר גצינגר עומדים בפתח. שניהם הביטו בי ובמוחי חלפה מחשבה שהפעם אני אבוד. הם לא יתנו לי לחזור למחנה שתיים. כעסתי על עצמי. לא הבינותי כיצד עלה בידיהם לתפסני. ידעתי שאני חייב לברוח מיד אבל רגלי היו משותקות. לא יכולתי להרים רגל. גצינגר עלה על המנוף הגדול ששימש להוצאת גוויות מהבורות ולהעברתן לשריפה. מקצה הזרוע השתלשל כביל ובקצהו שתי כפות פעורות. התאמצתי בכל כוחי להתיק את עצמי מהמקום, שכן הכפות ירדו הישר עלי ואילו בולנדר, בפנים צוחקות, הנחה את גצינגר להנמיך את הכפות עד שהגיעו לגובה מותני, אז הורה לו בידו לעצור. עכשיו קרבו הכפות זו אל זו ובהיסגרן החלו ללחוץ ביניהן את גופי. רציתי לצעוק אך נבצר ממני להוציא קול.

במאמץ עליון פלטתי צעקה אחת – והתעוררתי.

פחדתי להירדם, לבל אחזור לסוביבור. ישבתי בוהה בישנים לאור קרני אור שחדרו מאשנבי הסיפון והאירו חלקים של המחסן. תמונת הזוועה של מאות השוכבים בצפיפות, בתנוחות שונות ומשונות, עוררה בי הרגשה איומה, שהתקשרה עם זוועת החלום. נדמָה לי שאני יושב בתוך המון מתים. במאמץ גירשתי מראשי מחשבה נוראה זו ובתוך כך נזכרתי בסרט שראיתי אי־פעם על ספינת עבדים. כולנו נראינו כבסרט. התבוננתי סביבי. האנשים ישנו דחוקים ומקופלים בצורות כה מגוחכות עד שבקושי התאפקתי מצחוק.

שוב התעוררתי, שוב בלב בים, אך לא מים ושמים לעיני אלא קירות ברזל. התור לעשיית הצרכים, היורד מן המדרגות, היה ארוך ומתמשך. הכעס גאה והלך. לפי כל הסימנים נערכה האוניה למסע ארוך – הכלאים הבריטים חילקו לנו כלי אוכל ושמיכות, קבוצת קצינים ביקרו במרתף והורו להוציא תרמילים וחבילות שבהם חפצים לא חיונים ולאחסנם על הסיפון, כדי לפנות מרחב לאנשים.

למחסן נכנס איש שהכרתיו על סיפון "יציאת אירופה תש"ז". זה היה מרדכי רוזמן, מהנהגת "השומר הצעיר" בגרמניה, שנכלא במחסן השכן. הוא נעמד על המדרגות ופתח בנאום חוצב להבות: "אנחנו – אמר – לא הובסנו. למרות שהוכנענו, למרות שאנו נמצאים פה, בידי האנגלים, ומובלים כעבדים, המאבק שלנו לא נגמר ואנחנו נעמוד בו עד הנצחון!"

כולנו היינו זקוקים מאוד לכמה מילות עידוד, ומרדכי רוזמן היטיב לבטאן. דבריו שוסעו כמה פעמים במחיאות כפיים סוערות. למעלה, על הסיפון, התאספו בריטים והאזינו לנאום, שבסופו קמנו כולנו על רגלינו ושרנו "התקווה" בעמידת דום. מרדכי רוזמן תקף בנאומו את הבריטים על כליאתם אותנו במרתפים סגורים, בבית סוהר צף, בתנאים משפילים, בלי להניח לנו אפילו לשאוף אויר צח על הסיפון, שממילא כולו מוקף גדר תיל וכל זה בלב ים, באין לאיש לאן לברוח. "אנחנו לא נסבול את זה!" הכריז נחרצות.

הרמז הובן. שוב היינו נכונים למאבק. בתוך כמה דקות אחרי הנאום שנשא מרדכי התרכזנו, קבוצה גדולה של צעירים, על המדרגות, וברגע שפתח החייל את הדלת פרצנו החוצה ושוב לא נתנו לסגרה. הסיפון נתמלא בחורים צעירים, שהוליכו את החייל חסר האונים אל

פתח השטח הסגור. באותו זמן פרצו החוצה אל הסיפון גם בחורי המחסן השני. נשמעה צפירת אזעקה. חיילים חבושי קסדות ובידיהם מגינים ומקלות נערכו בעברו האחר של השטח הסגור בתיל והיה רושם שעוד מעט יפרוץ בינינו קרב. אף שידינו היו ריקות והיינו שבויים באניה בריטית, היינו חדורי הכרה שאין לנו ברירה, שאנו מוכרחים להיאבק בכולאינו, תהיה התוצאה אשר תהיה.

קצין קרב לפתח הדלת וביקש לדבר עם נציגינו. אחר התייעצות קצרה ניגשו לדלת מרדכי רוזמן ואתו בחור מפעילי ארגון פרטיזנים וחיילים. הקצין לקחם אל מפקד האניה. מעבר לגדר התיל עמדו החיילים חמורי ארשת, ממתינים לפקודה להסתער עלינו, ואילו אנו עמדנו מולם כחומה. כמה מאנשינו התגרו בבריטים, אך הם הבליגו ושתקו. כעבור כמה דקות רפתה המתיחות משני העברים, ואף נקשרו שיחות הדדיות.

מפקד האניה הודיע לנציגינו כי המעשה שעשינו אינו אלא מרד על הים והוא רשאי להענישנו על כך; עלינו לציית לחוקי האניה, אחרת ייאלץ להפעיל כוח כדי לקיים חוק וסדר.

מרדכי ענה למפקד, שאין פנינו לעימות עם הכוח הצבאי שבאניה, אבל לא נוכל לסבול שינהגו בנו כבעבדים. לא ייתכן, שהאנשים לא יוכלו לעשות צרכיהם כיאה לבני תרבות, שמי שאינו מרגיש בטוב בחום הרב השורר בבטן האניה לא יוכל לצאת לסיפון לשאוף אויר. אם רוצה המפקד שנחיה בשלום במשך ההפלגה, עליו להשאיר את המרתפים פתוחים.

המפקד נועץ במפקד השייטת והודיע לנציגינו כי החליט להשאיר את המרתפים פתוחים.

במהלך השיחה ניסה מרדכי להיוודע לאן לוקחים אותנו. המפקד טען שאין ביכולתו להשיב בנושא זה, ועל כך הגיב מרדכי בהודיעו כי אם במשך היום לא נקבל תשובה, נפתח בשביתת רעב.

כניעת הבריטים בפרשת פתיחת הסיפון רוממה את רוחנו. יכולנו לצאת לאויר הפתוח ולעמוד בקשר קבוע עם אנשי המחסן השני. אך אני עדיין לא יכולתי להשתחרר ממועקת בעיותי הלילה. מראות סוביבור – פתח בנין תאי הגזים, בולנדר וגצינגר, המנוף היורד על ראשי – חזרו והופיעו לנגד עיני כמו נמצאתי בעת ועונה אחת גם שם גם באניה.

במהירות לא תיאמן הורגלנו בתנאי החיים המיוחדים של אנית

גירוש. איש איש מבין המאות, ששהו יחד במחסן הגדול, הסתדר במקומו במרב הנוחות האפשרית. החום אילץ את האנשים לפשוט מעליהם לבוש אחר לבוש עד שרוב הגברים נשארו רק במכנסיים או אף רק בתחתונים, והנשים אף הן התערטלו והלכו עד שרובן נשארו בחזיות ובמכנסיים קצרים או בבגדי ים מאולתרים. הבושה נעלמה בבת־אחת ואפשר שאילו היה אחד מתפשט עירום היו כל השאר נוהגים כמוהו.

אחרי הימים הסוערים ירדה עלינו רגיעה שבהשלמה עם הגורל. לפנות ערב התכנסנו כולנו ומרדכי הודיע לנו כי לא קיבל תשובה לשאלתו. הצעתו שנפתח בשביתת רעב ונמשיך בה עד היוודע היעד נתקבלה פה אחד. שוב קמנו על רגלינו ושרנו "התקווה".

בערב השיג ישראל בהשאלה לוח שחמט. האנשים שכבו לישון. הסיפון התרוקן מאדם. ישראל ואני ישבנו שם לבדנו ושיחקנו עד לפנות בוקר. חיילי המשמרות כיבדונו בסיגריות והחליפו אתנו דברים בידידות. מדי פעם, כשהשקפתי סביב לתוך החושך, ראיתי את אורותיהן של שתי אניות הגירוש האחרות, גם הן מלוות במשחתות.

הפלגנו מערבה, אך לאן?

למחרת, כשקראו הבריטים לאנשינו לבוא לקבל את מנות האוכל, לא קם איש. כעבור זמן־מה הביאו הם עצמם את דליי הקפה, הצנימים והריבה לתוך המחסן, אך אנו הוצאנו מיד את כל הדליים והעמדנום ליד הפתח שבגדר התיל. אותו מחזה נשנה בצהריים. אולם כבר משעות הבוקר נשמעו בתוכנו קולות ששללו את שביתת הרעב, והללו נתרבו מדי שעה. היו שטענו נגד הרעבת הילדים, הנשים ההרות והחלושים, היו שאמרו כי בין כך וכך לא נוכל להחזיק מעמד זמן רב ברעב. לפנות ערב זומן מרדכי אל מפקד האניה, שהודיע כי אנו מוחזרים לצרפת, משם הפלגנו.

הידיעה נתקבלה ברגשות מעורבים. שרר תסכול קשה בשל אי־ההצלחה לממש את תקוות העליה ארצה ובשל אי־הבאתנו לקפריסין הסמוכה לארץ, משם היה סיכוי לעלות ביום לא רחוק, ותסכול זה העמיק בשל החזרתנו למקום שמשם יצאנו, שהמחישה את הכשלון המלא של מבצע ההעפלה שלנו. עם זאת, עצם הידיעה לאן פנינו מועדות שברה את המתח ושמה קץ לניחושים למיניהם שרווחו בתוכנו בדבר הגלייתנו לאי־שם נעלם ומפחיד באפריקה או בירכתי אסיה.

באופן ספונטני קמה מתוכנו מעין מזכירות, שבראשה עמד מרדכי

רוזמן ועמו ראשי קיבוצים וראשי תנועות. בתוכנו היה גם אחד מאנשי ״ההגנה״, מיכה שמו, שהסתיר את זהותו והשתדל שלא להתבלט, אך פעל מאחורי הקלעים.

חשבון הימים המדויק מאז עלינו ב״יציאת אירופה תש״ז״ אבד לי. לא ידעתי את התאריך ואפילו את היום בשבוע. אך היה זה יום רביעי להפלגתנו באניית הגירוש הבריטית ״רונימיד פרק״. אם אכן הפלגנו לצרפת, נגיע שמה בתוך ימים ספורים.

בא יום ששי. כבר משעת בוקר מוקדמת רחשה האניה פעילות. חברי המזכירות התכנסו לדיון במחסן האניה השני. בפינה אחת קיימה מקהלת הנוער חזרה לקראת מסיבת עונג שבת שקבעה המזכירות לערב, ובהגיע הערב התאספנו כולנו, גם אנשי המחסן השני, במחסן המגורים שלנו.

היה חם ומחניק. האנשים ישבו דחוסים, עירומים למחצה. מרדכי רוזמן הזמין את רב־החובל למסיבה והוא נענה ובא בחברת כמה קצינים, כולם לבושים מדי יצוג לבנים. נגן האקורדיון נעמד במעלה המדרגות ופתח בנגינת שירי שבת. כל הקהל הצטרף בשירה אדירה, שהרטיטה את הלבבות וזיעזעה את האניה. פתאום מעד הנגן, איבד את שיווי משקלו והחליק מטה. מעידות שכאלו אירעו פעם בפעם, ותמיד עוררו צחוק טבעי, אף שלא אחת נחבלו הנופלים בגופם. הפעם לא צחק איש. קמה דממה מוחלטת. הכל נעצו עיניהם בנגן, שקם על רגליו במהירות, עלה חזרה למקומו והמשיך לנגן לקול מחיאות כפיים סוערות.

אחרי השירה בציבור עלה מרדכי רוזמן ונשא נאום מרגש. הוא פתח בסקירה על גורל העם היהודי בדורות עברו, עבר לתקופה שלפני מלחמת־העולם השניה, ציין שרק חלק קטן של העם הצטרף לתנועה הציונית, שהצביעה על חיסול הגולה מרצון כפתרון לבעיית העם היהודי, ואחר־כך דיבר על השואה, על עמידת כל הממשלות מנגד שעה שהעם היהודי נשמד, והנה, עכשיו, שנתיים אחרי גמר המלחמה הזאת, אנו, הניצולים, כלואים בבית־סוהר בריטי בלב ים בשל פשע רצוננו לחיות בארץ אבותינו ולבנות את חיינו בארץ, הממתינה לנו בשממותיה מאות בשנים. הנואם תקף את הבריטים על שבגלל אינטרסים של נפט הם מתכחשים להבטחתם לאפשר ליהודים להקים בית לאומי בארץ־ישראל, ולבסוף, בדברו על כוונת שובינו להורידנו בצרפת,

הזהיר את ממשלת בריטניה, שאם היא סבורה כי אנו נרד מרצוננו, טעות בידה. אנו ניאבק. הבריטים יצטרכו להוציאנו מהאניה אחד אחד, בכוח.

ישבנו כמהופנטים. בלענו כל מלה שיצאה מפי הנואם ופה ושם נראו אנשים מוחים דמעותיהם. גם החיילים הבריטים שהתקבצו על הסיפון, מעל ראשינו, האזינו בקשב למרות שלא הבינו מלה ביידיש. הקהל מחא כפיים בהתלהבות.

אחר־כך התחיל החלק האמנותי של המסיבה. מקהלת ילדים של בית־יתומים שרה כמה שירים בעברית. בחורה דיקלמה סיפור משעשע של י״ל פרץ ולבסוף עלתה למעלה גרם המדרגות אשה ושמה לולה פולמן, כבת שלושים, שמנמנה, לבושה מכנסיים קצרים מאולתרים מחצאית פרחונית וחולצה פתוחה בלי שרוולים, כמיטב אופנת נשות האניה. היה קשה לנחש למראָה בשביל מה עלתה על המדרגות, אך כשפתחה פיה ושרה בקול צלול ועז שירי עם מוכרים מעולמנו שנחרב, עבר רטט בקהל.

הערב המופלא בבטן האניה ״רנימיד פרק״, אי־שם בלב הים התיכון, הסתיים ב״התקווה״.

תנאי המחיה באניה היו קשים, והיו בינינו שאמרו כי ימיהם אלה הם הקשים שידעו מעולם. לי, כלכל מי שעברו את הגיהינום הגרמני כמוני, היה זה מסע הרפתקה נעים, משובץ רגעים קשים, ששמחתי על השתתפי בו. בהשוותי את הבריטים לגרמנים לא מצאתי שום דמיון, חרף השנאה שרחשתי להם על נעילתם את שערי הארץ בפנינו. לא יכולתי שלא להודות בכך, שמרגע שהכרתי את הגרמנים סימל בעיני כל גרמני את המוות, שעה שמעולם, במשך כל פרשת ״יציאת אירופה״, לא פחדתי מהריגתי בידי הבריטים, ובשל כך גם לא יכולתי לשאת השוואות שעשו כמה מאתנו בין החיילים הבריטים ובין הנאצים. במהלך ההפלגה אף התיידדנו עם חיילים בריטים ושיחקנו איתם משחקים שונים לבילוי הזמן.

הימים זחלו אט. שעות רבות ביליתי במשחקי קלפים שלמדתי באניה, ובלילות היינו שרה ואני יושבים על הסיפון ומשוחחים, מספרים זה לזה את קורותינו ורוקמים הזיות על העתיד הוורוד המצפה לנו.

בוקר בוקר הייתי יוצא לסיפון וצופה מבעד לרשת המתוחה מעל סיפוננו אל אניות הגירוש האחרות, ששייטו זו אחר זו, מלוות

במשחתות, אך לשוא תרתי אחר פיסת יבשה באופק. סביב היה רק ים וים. כך חלף שבוע תמים ושוב הגיעה תורה של מסיבת עונג שבת, לרבות נאום נפלא ומחמם לב של מרדכי רוזמן ולאחריו תכנית אמנותית. ואף על פי כן השתלטה עלינו עצבות. מה יהיה בסופנו? לפי חישובינו היינו צריכים להגיע לחופי צרפת זה מכבר, אך ההפלגה התמשכה יום אחרי יום עד שנדמָה כי נגזר עלינו לשוט בלב ים עד קץ הימים...

בוקר אחד עצרה האניה מהלכה. מיהרנו לסיפון. השחר רק החל להפציע, אך מבעד לערפילים נראו אורות מנצנצים. יבשת! עד מהרה עלתה השמש וכשפג הערפל מצאנו את עצמנו במרחק כמה מאות מטרים מנמל קטן, פורט דה־בוק שמו. סירות מנוע קטנות חלפו אט לא רחוק מאיתנו. היודעים ספניהן מי אנו? הידע בכלל מישהו, כי הגענו למקום הזה? אילו רק קרבה אלינו סירה כמטחווי שמיעה, היינו צועקים במקהלה: ״אנחנו אנשי ׳אקסודוס׳, ספרו שאנחנו כאן!״ פתאום קרבה אלינו במהירות סירת מנוע ואדם מבוגר, לבוש מעיל ארוך וחבוש מגבעת, דיבר אלינו מתוכה ברמקול ידני: ״לא לרדת, נישט ארוּפּגֵין! אנחנו אתכם. כל העולם אתכם. חזקו ואימצו!״

לימים נודע לנו שאיש זה היה משה סנה.

האנשים שבסירה ניפנפו אלינו בידיהם לאות הזדהות וסירתם שטה במהירות לעבר אניות הגירוש האחרות עד שלבסוף הופיעה סירת מנוע ובה חיילים בריטים, וגירשה אותה. אולם לא היה צורך להורות לנו שלא לרדת. מכבר גמרנו אומר שלא נעשה זאת, אך המגע המיידי עם אנשים מבחוץ, הידיעה שאיננו עזובים לנפשנו, שיפרה את הרגשתנו. נפשית עמדנו הכן לקדם כל אפשרות. והרי אחד הדברים הנוראים ביותר בימי המלחמה היה שלא זו בלבד שבמשך כל אותה תקופה ארוכה לא קיבלנו ולו רק פעם אחת עזרה ממקום כלשהו, אלא שגם איש לא קם לעודדנו, איש לא בא לומר לנו: ״אנו אתכם!״ הבדידות, הרגשת היותנו הפקר, הידיעה שאיש אינו עומד לימיננו, מוטטה אותנו נפשית. בימיה הראשונים של המלחמה שמעתי אנשים אומרים זה לזה, ש״העולם הגדול לא יתן להיטלר לעשות כרצונו.״ גם אחר־כך שררה ציפיה לתגובות ״העולם״ על התנהגות הגרמנים, ובגטו ורשה, בימים שמאות אנשים מתו יום יום ברעב ובמחלות, כשהמצב החמיר מיום ליום, עדיין ציפו אנשים לשמוע כמה מלים מ״העולם הגדול״ – ״איפה העולם הגדול?״ שאלו; ״איפה יהדות העולם?״ בטוחני, אילו רק הגניבו אלינו

משם, מן "העולם הגדול" הזה, פיסת נייר ועליה כמה מילות הזדהות ועידוד, היה בכך להעניק לרבים כוח להיאבק על הישרדות בחיים, היה בכך למנוע בעד רבים מלכת למוות באדישות, מתוך השלמה עם הדבר כגזרה שאין טעם להתמודד בה.

מלה לא באה אז. משום מקום. עד היום נבצר ממני להבין זאת. והנה, עכשיו, היה די בסירה קטנה, בכמה אנשים שהניפו ידיהם לאות הזדהות, שאמרו רק: "אנחנו אתכם!" כדי לנסוך בנו רוח חדשה.

מרדכי רוזמן כינסנו לתדרוך קצר. "כפי שראינו – אמר – המוסדות שלנו מטפלים בנו. אנחנו צריכים להיות סבלניים ולפעול אך ורק לפי ההוראות."

לקראת צהריים קרבה אלינו ספינה מלאה מצרכים – ארגזי לחם לבן, ארוך וטרי, ירקות, פירות, גבינות, שוקולד, סיגריות ועוד כהנה הועלו על הסיפון וניחוחם פשט בכל האניה. האנגלים בדקו כל ארגז, כל שק וכל סל בחפשם אחר פריטים אסורים והחרימו כל עתון וכל פיסת נייר. חיש מהר נהפכה האניה למזללה אחת גדולה. זמן רב לא בא לחם או מאכל של ממש אל פינו ועתה ישבנו וחיסלנו כמויות עצומות של מזון. התרשמתי, למרבה שמחתי לאיד, שהחיילים הבריטים מתקנאים בנו, וכאשר כיבדתי אחד מהם בפיסת שוקולד התלבט מה יעשה עד שתחבתיה בידו והודה לי, נבוך.

בערב שרנו בקולי קולות, מקווים להישמע באזור הנמל. למרות אמצעי הזהירות שנקטו הבריטים זרמו אלינו ידיעות מבחוץ ונוצר קשר בין אנשי "המוסד לעליה" שבחוץ ובין המזכירות שלנו באניה. עתה נודע לנו, שמרגע גירושנו מחיפה לא ירדה "פרשת אקסודוס" מכותרות העיתונות העולמית; דעת הקהל העולמית צידדה בנו ומתחה ביקורת קטלנית על הבריטים; ממשלת בריטניה דרשה מממשלת צרפת לקבל את אנשי "אקסודוס" בחזרה, אך זו סירבה ובשל הדיונים בין שתי הממשלות שוטטו אניותינו בים אנה ואנה זמן כה רב; הלחץ הבריטי על הצרפתים נמשך ובינתיים משכה פורט דה־בוק הקטנה, שהתפרסמה בבת אחת ברחבי עולם, נחילי כתבים. יהודים מכל ארצות אירופה באו לראותנו ולהפגין הזדהותם עמנו. לחץ כבד הופעל על הבריטים להתיר לעיתונאים לבקר באניות ולעמוד על תנאי המחיה בהן.

הידיעות מבחוץ שימחו לבבות וחיזקו את אמונתנו בצדקת דרכנו. היתה זו הרגשה נפלאה להיווכח, שדעת־הקהל בעולם עומדת לימיננו.

תיאורי הכתבים אותנו כגיבורים היו מוגזמים בעיני, כשם שהיו מוגזמים תיאוריהם את סבלנו הנורא. למקרא תיאורים אלה כינינו זה את זה "גיבור", למרבה הצחוק. אולם אפשר שגם אני הגזמתי בהסתייגותי, שכן ככלות הכל היו אמות־המידה שלי להערכת סבל שונות משל רבים; הסבל שנפל בחלקם של מעפילי "יציאת אירופה תש"ז" היה נורא דיו ואולי אף עלה על זה שתואר בעיתונים. מכל מקום, כל פיסת עיתון שבה נכתב עלינו שמץ דבר היתה למצרך מבוקש ביותר באניה. ובינתיים, עולם הפוך: בעוד הבריטים מבקשים להורידנו בחוף צרפת, התאמצו אנשינו שעל החוף לסייע לנו בסידורים לקראת שהיה ממושכת באניה, ובנוסף למזון טוב וטרי קיבלנו גם ספרי לימוד לילדים, מצרכי כתיבה, ספרי קריאה ומשחקים.

כעבור זמן־מה לעגינתנו בפורט דה־בוק נמסר לנו כי למחרת תבקר אותנו משלחת רשמית מטעם ממשלת צרפת, ואליה ינסו להצטרף מאות עתונאים. מישהו הגה רעיון להכין הפתעה לאורחים. השכם בבוקר פינינו שטח באחת מפינות מחסן המגורים שלנו, פרסנו שם ארבע שמיכות, תפרנון ליריעה אחת, ובמשחות שניים אדומות ולבנות שנמצאו במחסננו ונודבו על־ידי מעפילים צויר עליה צלב קרס גדול, משולב בדגל הבריטי. הציור שנתקבל היה מרשים מאוד בצורתו ובמשמעותו ומשנשלמה המלאכה גללנו את היריעה בזהירות לקראת הנפתה.

בשעות הצהריים נראתה מרחוק שיירת ספינות קרבה לעברנו. נשתרר מתח עצום. "הם באים! הם באים!" נשמעו צעקות מכל עבר. חיש מהר הובאה יריעת השמיכות, נפרסה לרוחב הרשת המקיפה את שטח מכלאתנו וחוברה בחוזקה, לבל תועף ברוח. על הסיפון התרכזו הצעירים שבנו, נכונים להיאבק בבריטים אם יבקשו להסיר את היריעה, אלא שהללו היו טרודים מדי לקראת עליית האורחים על סיפוננו. הבחנו בבירור כיצד ממקדים הבאים את מבטיהם בקריקטורה הגדולה של הברית הנאצית־בריטית. עשרות צלמים כיוונו אליה מצלמותיהם. המבצע הצליח!

ליד כבש האניה עמדו הקברניט ומשמר כבוד וקידמו את פני האורחים – טור ארוך של אנשים לבושים אזרחית וכמה אנשי צבא. אחריהם הורשו לעלות לאניה רק קבוצה קטנה של עיתונאים; כל השאר נותרו בסירות ששייטו בקרבת האניה. אחרי שהיה קצרה בתא הקברניט נכנסה הפמליה למכלאתנו ועצרה ליד פתח המחסן שלנו.

האורחים, מזיעים בחליפותיהם, הביטו בנו נבוכים. הקברניט הודיע לנו, כי על הסיפון נמצאים נציגי ממשלת צרפת שהביאו הצהרה מטעם הממשלה. אחד מחברי המשלחת קרא לפנינו הצהרה מן הכתב, שתורגמה ליידיש מלה במלה. ההצהרה היתה ארוכה ומרובת סעיפים. עיקרה היה שממשלת צרפת, מודעת לסבלותינו, החליטה לעשות צעד הומניטרי ולהעניק לכל שירד מרצונו לחוף אזרחות צרפתית מלאה. קצין אנגלי, שנשא דברים אחרי הצרפתי, הביע תקוותו כי ננצל את ההצעה הנדיבה של ממשלת צרפת ונצא את האניה; צוות האניה יסייע ליורדים ככל שיידרש.

עד שלב זה נראה הכל כמתנהל על מי מנוחות. אפשר מאוד, שהיו אנגלים וצרפתים שהניחו כי בתוך זמן קצר נסתדר בטור, נתחיל לרדת בשקט והפרשה תסתיים. אלא שאותו רגע נטל מרדכי רוזמן את רשות הדיבור, הודה לממשלת צרפת על הצעתה הנדיבה לקבלנו כאזרחים, ״אבל – הסביר – אנו נאלצים לדחות את ההצעה, שכן יש רק מקום אחד בעולם שבו אנו רוצים לחיות, והוא מולדתנו, ארץ־ישראל. רק שם נרד מהאניה מרצון. שם ולא בשום מקום אחר.״

מחיאות כפיים וצעקות הסכמה שפרצו מכל עבר זיעזעו את האניה. כל המתח שהיה אצור בנו פרץ בבת־אחת. לא היה ספק, האורחים נדהמו מעוצמת התגובה.

ומרדכי המשיך: ״כל אחד רשאי לעשות כרצונו ואם רוצה מישהו לרדת לחוף יוכל לעשות זאת אפילו ברגע זה. איש לא ימנע זאת בעדו.״ מרדכי עצר בדיבורו כמחכה שמישהו יצא מתוך השורות, אך איש לא נע ולא זע. ואז המשיך בדיבור נחרץ: ״אני אומר לכם, שאיש לא ירד כאן מהאניה!״ שוב פרצו מחיאות כפיים ומרדכי סיים בקריאה נרגשת לבריטים, שיקחו אותנו לחיפה ויורידונו שם.

בתום דברי מרדכי רוזמן אמרו האורחים להסתלק, אך אנו פתחנו ב״התקווה״ והם נשארו על עומדם. פני הצרפתים הביעו אהדה והתרגשות. הבריטים רתחו מזעם, אך ניצבו דום ככל השאר עד תום שירת ההימנון. היינו חדורי הכרה, שבסֶבֶב הנוכחי של הקרב היתה ידנו על העליונה. ואמנם למחרת נאמר בעיתונים, שחרף התנאים הקשים שנתונים בהם נוסעי ״אקסודוס״ והסבל הרב שעבר עליהם, הפגינו רוח איתנה בעמידתם נגד ההצעה המפתה לרדת בצרפת.

ניצחנו, אך מה הלאה? כמה זמן עוד נהיה באניה הארורה הזו? הבריטים בטחו, כי יגיע יום שנישבר. הם המתינו ליד כבש האניה וליד

פתח המכלאה לאלו מבינינו שיבקשו לצאת, כדי לגונן עליהם מפני כל שירצה למנוע זאת בעדם. איש לא פנה אליהם. אדרבה, אנחנו רק לעגנו להם ועשינו אותם לשחוק. לבסוף איבדו את סבלנותם ואיימו, כי אם לא נרד מרצוננו בצרפת, יורידו הם אותנו בכוח בגרמניה. התקשינו להתייחס ברצינות לאיום זה, ומכל מקום נשארנו בשלנו. רק כמה נשים הרות, קרובות ללדת, ושני גברים יחידים, ירדו לחוף.

עם בוקר הרימו שלוש אניות הגירוש עוגן והפליגו בצפירות פרידה מפורט דה־בוק לים פתוח. הפעם יצאנו למסע ארוך, בתנאים קשים וליעד ידוע, שהעביר בנו צמרמורת – גרמניה. בתוך זמן קצר נכנסו האניות לנמל מרסי, להצטיידות. כל הספינות והסירות שבנמל קידמו אותנו בצפירות. מלחים עמדו על הסיפונים, אנשים יצאו מבתי מלאכה, ממחסנים, ורצו לראותנו. בכל מקום שעברנו ניפנפו לנו אנשים בידיים ובמטפחות והפריחו אלינו נשיקות.

וָשוב לדרך. עד מהרה נעלם הנוף היבשתי, השחפים שליוונו חזרו לחוף ואת מקומם בליווי השיירה תפסו המשחתות, שצצו אי משם. מצב הרוח שלנו השפיל כטמפרטורה ברדת השמש. היה יום שישי. בערב עמדנו לקיים את המסיבה המסורתית, שכבר איבדה מרעננותה ונמאסה כלשהו, אך טוב ממנה לא היה. הדבר האחד שלא נמאס היה הנאום השבועי של מרדכי רוזמן, שכן לדבריו היוצאים מן הלב וחודרים אל הלב היינו זקוקים כלאויר לנשימה – תמיד ידענו, כי הודות להם תירום רוחנו. אמנם הפעם לא היו בפיו בשורות טובות, אבל נאומו היה מלאכת מחשבת של חשבון־נפש ושל הבהרת התרומה העצומה שמעלים מפעלנו ומאמצינו לתקומת מדינת היהודים. מרדכי העמיד אותנו, מעפילי "יציאת אירופה תש"ז", בשורה אחת עם אנשי "ההגנה" והפלמ"ח; כל אחד לוחם בחזית שבה הוצב.

שתינו את הדברים בצמא, אך רוחנו לא נתעודדה. לא ראינו לפנינו מוצא מהמבוי הסתום שלתוכו נקלענו. לבסוף, בחלק האמנותי של הערב, ציפתה לנו הפתעה מרגשת. לולה פולמן שרה שיר חדש, "אקסודוס", שהלהיב את כולנו והתקבל בתשואות רמות. את התמליל כתב בעלה יצחק פרלוב. את הלחן אולי חיברה היא, אך כך או כך לא הנחנו לה לרדת מגרם המדרגות והיא שרה את השיר פעם אחר פעם, עד שהכל למדוהו ושרו אותו כאיש אחד, שוב במצב רוח מרומם, שגירש כל עצבות.

עתה, בלב ים, חלפו עברו ימי הלחמניות הטריות, הירקות והפירות,

הסיגריות ללא הגבלה, וחזרו ימי הפכסמים הבריטיים התפלים, התה והריבה האחידים. השיעמום אכל בנו בכל פה. מכבר מאסתי במשחקי הקלפים למיניהם ולא תמיד הייתי מסוגל לשחק שחמט. מעיינות סיפורי וסיפורי שרה יבשו כליל. היינו מביטים זה בעיני זה ושותקים. מאות זוגות העיניים שהיו נעוצות בנו אף הן לא עודדונו לשיח. הדבר האחד שהיה מחלצני מציפורני השיעמום ועוקר אותי לעולם אחר היה ספר מבין אלה שקיבלנו בפורט דה־בוק.

מזג האוויר השתנה לרעה. רוח עזה טיאטאה את הסיפון כמטאטא רב עוצמה והגלים גבהו, חבטו בדפנות האניה ואנו ניטלטלנו מעלה מטה, מעלה מטה. רבים נתקפו בחילה והקיאו את בני־מעיהם, הרוב שכבו בלי נוע, לא אכלו ולא שתו דבר. בערב ירד גשם והאנשים ששכבו על הסיפון וביניהם שרה ומשפחתה ירדו לבטן האניה ואני וישראל פינינו להם את מקומותינו. למחרת נכנסנו למצר גיברלטר ולפנות ערב קרבנו לרכס הרים גבוהים יפים להפליא, שהסתירו את השמש, ועגנו בבסיס הימי הגדול של הצי הבריטי, שהיה מלא וגדוש אניות מלחמה למיניהן.

לאנייתנו עלתה פלוגת חיילים, שהחליפה את החיילים ששמרו עלינו מחיפה. הללו היו חמורי פנים ונמנעו מכל מגע אתנו, לא הגיבו על פניותינו ועמדו על משמרתם כגלמים. עם רדת הערב האירו עלינו זרקורי ענק, סירות משמר פיטרלו סביבנו ומדי פעם הטילו פצצות עומק, שהתפוצצו בקרבתנו ברעש עמום והרעידו את דפנות האניה. איש באניה לא יכול לעצום עין כל הלילה. בחוץ נשמע רעש של גנרטור, שהזכיר לי את הלילה הראשון בסוביבור ואת רעש הגנרטור שנשמע ממחנה שלוש.

בבוקר, בקום הבסיס לתחיה, קרבה אלינו ספינה ועצרה לידנו. קצינים בכירים עלו מתוכה על סיפון אנייתנו והביאו עימם תיבות קרטון רבות, שהונחו ליד פתח המחסן שלנו. עוד אנו תמהים על פשר הדבר, זומן מרדכי רוזמן אל הקברניט, שאמר לו כי מפקד הבסיס ביקש למסור לידינו מתנות שתרמו לנו כמה משפחות יהודיות, היושבות במושבת גיבלרטר – תיבה לכל מעפיל ובה מעיל גשם וקרטון סיגריות.

מאז צאתנו את פורט דה־בוק היה מצב רוחנו ירוד. החזרתנו לגרמניה היתה הדבר האכזרי ביותר שיכלו הבריטים לעולל לנו – עצם המחשבה על הכורח לדרוך שוב על אדמת גרמניה, מושפלים לעיני הגרמנים, היתה קשה מנשוא. מזג האוויר הסוער שפקד אותנו בדרך לגיברלטר הוסיף מכאוב על מכאוב, והנה, בלב הבסיס הבריטי הענק – בלוע הארי

ממש, במקום שהרגשנו את עצמנו מנותקים כליל מן העולם – נמצאו מתי־מעט יהודים חמי־לב, שאיש מאתנו לא ידע דבר על קיומם, והפגינו הזדהות עמנו. ההרגשה שאפילו במקום הזה איננו מבודדים רוממה מיד את רוחנו, ומרדכי רוזמן נאם על כך אותו ערב נאום רגשני מאוד, שגרם לרבים להזיל דמעות.

למחרת צפיתי במשך היום על ההר היפה שהתנשא מעלינו ודימיתי לראות בחלונות הבתים הפזורים על פני המדרון ההר יהודים המנפנפים לנו בידיהם לשלום... רציתי להרים ידי ולהשיב להם נפנוף, אך חששתי שמא יגידו באניה שיצאתי מדעתי ואני משוחח עם הר.

חיילינו הוותיקים חזרו מהחופשה ומחליפיהם הנוקשים ירדו כלעומת שבאו. האניות הרימו עוגן ופנו אל האוקיינוס האטלנטי ואל תעלת למנש והים הצפוני בדרך ליעד הסופי – נמל המבורג. האוקיינוס האטלנטי רגש, גלים אדירים שבכמותם לא התנסינו בים התיכון שטפו פעם בפעם את הסיפון. רוב האנשים חלו, ואני, שחשבתי את עצמי מחוסן בפני מחלת ים, נאלצתי מדי פעם להקיא או לשכב ללא ניע שעות על גבי שעות.

יום רדף יום בשיגרה שאינה משתנית. סביבנו, מאופק אל אופק, רק ים וים. את חשבון הימים הרבים שעשינו על הים חישבנו לפי מסיבות עונג שבת, שקיימנו מדי יום שישי. האנשים שכבו חולים וחלושים. ריח קיא עמד בחלל מחסן מגורינו. ואנו, חבורת הצעירים, השתדלנו, למרות הכל, להשרות רוח טובה סביבנו ובתוך כך גם להוכיח לבריטים שאותנו אין לשבור. כתרופה נגד שיעמום ודכאון הרבינו לשחק על הסיפון משחקי חברה ילדותיים בהתלהבות יתרה, לא אחת בהשתתפות שומרינו החיילים, שעה שלמטה, בבטן האניה, שכבו אנשים ונאנקו ממחלת ים. געגועי על יבשה גברו והלכו עד שבצפותי לעבר האופק דימיתי לא אחת שאני רואה ערים וכפרים ויערות ופרות רועות באפרים, שלא היו ולא נבראו. בהגיענו לים הצפוני, שגם הוא היה סוער ורוגש, נתקלנו לא אחת בלהקות דגים גדולים, שקיפצו מעל המים והחיו כלשהו את מראה הים החדגוני, המשעמם.

יום יום קרבנו לגרמניה, לנמל המבורג שבשליטת הבריטים, שם הם, כאדוני המקום יוכלו לעשות בנו כרצונם. מרדכי רוזמן הורה לנו איך לנהוג בהמבורג – לא לרדת מהאניה מרצוננו, להקשות על הבריטים ככל האפשר ולנהל מאבק סביל נגד הורדתנו מהאניה – יוציאו הם אותנו אחד אחד! – אך לא להתנגד לחיילים בריטים בכוח, לבל נשלם

מחיר יקר מדי. "איננו רוצים עוד קורבנות," אמר.

בוקר אחד התעוררתי ובעלותי לסיפון נגלה לעיני נוף לא יאמן: שיירתנו שייטה באמצע נהר, במים שקטים, חלקים כלוח, משני עברינו שטחי אדמה ירוקים, כפרים ועיירות ובנהר עצמו, בקרבת החופים, משייטות ספינות משא וספינות נוסעים. תחילה נדמָה לי שאני חולם, אך חיש מהר נתחוור כי בלילה פנינו מן הים הסוער ונכנסנו אל פי הנהר אֶלְבַּה, ובו עלינו להמבורג. יפי הנוף הנהרי הממני ומילא את לבי התפעלות ואף חדווה, אך רגשות אלה נתחלפו במהירות בעצב וכאב – הגרמנים המובסים חיים על אדמתם בשלווה באין מפריע, ואנחנו, שרידי יהדות אירופה, נעים ונדים זה חודשיים גדושי סבל על פני הימים ומוחזרים לארץ מרצחינו לאחר נסיוננו להגיע לארצנו שלנו.

עמדנו הכן למאבק אף שלא ידענו איזו צורה ילבש. איש איש אסף וצרר את מיטלטליו ועל פני כל ארשת דאגה וכעס. לקראת המאבק ירדו הכל מן הסיפון לבטן האניה. כדי להקשות על הורדתנו לרציף פירקנו את המדרגות המוליכות מן המחסנים אל הסיפון לבד מגרם מדרגות אחד, שהושאר לשימושם של חולים, זקנים ואחרים שירצו לרדת. קצינים בריטיים באו במרוצה וניסו למנוע בעדנו את פירוק המדרגות, אך העלו חרס והסתלקו כעוסים. חבורת צעירים התרכזה ליד המדרגות היחידות שהושארו בשלמותן, כדי לבלום את הבריטים בבואם לפנותנו.

האניה עצרה, אך לא ידענו היכן. הבריטים הסירו את יריעת האברזין שכיסתה חלק של המחסן שלנו וכך יכלו לראות כל שנעשה בבטן האניה כמעט. ההמתנה באפס מעשה והציפיה לקראת העומד לקרות מרטו עצבים. אנשים איבדו סבלנותם וכל דבר פעוט הוציאם משלוותם. כדי להפיג מתח שיחקנו בקלפים, הרעשנו וצחקנו, אך יקשה לומר שרוממנו בכך את רוחם השפלה של האנשים; רבים רק נרגזו שבעתיים וצעקו: "איך אינכם מתביישים לשבת בזמן כזה ולשחק קלפים, וגם לצחוק!"

מקץ שעה ארוכה שמענו צעדים ופקודות באנגלית. יחידה של משטרה צבאית התפרסה מעלינו. אנשיה תפסו לעינינו עמדות, הציבו מקלעים והזינו אותם בשרשרות כדורים. אמנם לא יכולנו להאמין, שהבריטים יפתחו עלינו באש, אך ההרגשה לא היתה נעימה. ואז הכריז הרמקול, שעלינו לצאת את האניה מיד, בתוך עשר דקות – אחרת נוצא בכח. תשובתנו היתה שירה אדירה של "התקווה", הנשק היחיד שהיה

בידנו להפעילו. עשרות פעמים הפעלנו נשק זה במהלך המסע ובכל פעם ששרתי את ההמנון התרגשתי מחדש באותה מידת עוצמה.

קבוצה קטנה של קשישים, חולים והרות ירדו לחוף ושוב נשתרר שקט. אנו, הנשארים, התרחקנו מן המדרגות אל פנים המחסן. הבריטים המתינו ליורדים מרצון נוספים, אך לשוא. איש לא עלה על הסיפון. ושוב הורה לנו הרמקול לרדת מרצוננו, הפעם בתוך חמש דקות. ענינו לבריטים בשריקות בוז ובצעקות.

בתוך דקות אחדות ירדו קבוצת חיילים לתוך המחסן שלנו, והחלו לגרור אנשים מעלה אל הסיפון. קמה מהומה. הכל צעקו. היו שהניחו לבריטים לגררם, היו שנאבקו בהם וספגו מכות. נשים נשכבו על הרצפה והוצאו על גבי אלונקות. פעם בפעם מעדו החיילים וגלשו מטה במורד המדרגות יחד עם האנשים שגררו. הנותרים נסוגו לירכתי המחסן, הצטופפו, שילבו ידיהם, החזיקו שורה בשורה ויצרו גוש אדם מהודק. ההתנגדות גברה. כל בחור ובחורה נאבקו בבריטים שאחזו בהם על מנת לגררם מעלה. בתגובה הפעילו הבריטים כוח רב יותר, אך התקשו לקרוע את השרשרת האנושית שלנו ולהפריד בינינו. הם עשו הפסקה קצרה והתרחקו מאתנו, ואז, מלמעלה, הותזו עלינו זרמי מים קרים בלחץ חזק מזרנוק כיבוי. ושוב הפעלנו אנו את נשקנו החזק – רטובים עד לשד עצמותינו, מרעידים מקור, שרנו "התקווה" במלוא גרון.

הבריטים המתינו, אך בסיימנו את השירה הסתערו עלינו מיד באלות והיכו על ראשינו וידינו. בתוך כך הגיע תורי. שני בריטים אחזו בי, שניים בחברי ישראל, ואנו נגררנו במהירות מעלה על פני המדרגות, שם הניחו לנו. רגע עמדנו חופשים בין שתי שורות של קצינים וחיילים. אמרתי לישראל: "בוא, נחזור למחסן!" ובמקום לצעוד בין שתי שורות החיילים מטה אל הרציף סבנו על עקבינו ופתחנו במרוצה מהירה חזרה. חיילים דלקו אחרינו וניסו לתפסנו. החבורה שנותרה במחסן עודדה אותנו בקריאות. נאבקנו עם חיילים כמטורפים וספגנו מכות. ארבעה חיילים תפסוני בידי וברגלי ונשאוני מעלה, ובתוך כך היכוני באלותיהם בלי הרף. מאחורי שמעתי את ישראל מקלל בפולנית: "בני זונות, אל תרביצו לו!" וחרף מצבי לא יכולתי להתאפק מצחוק. מה לבריטים הללו ולפולנית?

הפעם לא הניחו לנו לרדת בעצמנו אלא נשאונו על כפיים עד לרציף, שם הוטלנו לתוך אמבולנס צבאי שעמד ליד האניה. האמבולנס היה

מלא. היו שם אחדים ממנהיגי האניה וביניהם מרדכי רוזמן, וכן בחורים כישראל ויעקב וכמוני, מאנשי הקיבוץ, שהתנגדו יתר על המידה. שעה ארוכה הוחזקנו שם, ממתינים לנגררים נוספים שהוטלו מדי פעם פנימה. כל שאר אנשי האניה הועמסו בקרונות רכבת, שנשמרו על־ידי חיילים, ואילו האמבולנס העבירנו לאחד מבנייני הנמל, שם הוכנסנו לחדר שכל קירותיו זכוכית ובתוכו שולחן גדול וספסלים. היינו כעשרים איש. חיילים מזויינים שמרו עלינו מבחוץ. ישבנו סביב השולחן, מביטים זה בזה. פני כולם הביעו אכזבה מרה. מאבק ממושך, שכבר נמדד בחודשים, הסתיים בכשלון. כל המאמץ והסבל היו לחינם. חזרנו לארץ שממנה יצאנו למסע ההעפלה, ועכשיו גם הופרדנו מעל חברינו בלי דעת מה מצפה לנו.

קבוצת קצינים נכנסו לחדר ושאלו מיהו מרדכי רוזמן. איש לא הוציא הגה מפיו. הבריטים עברו מאחד לאחד, מדדו אותנו בעיניהם מכף רגל ועד ראש ויצאו את החדר. מרדכי רוזמן שינה מראהו כבר לפני כן – החליף חלקי לבוש עם אחרים, שינה תסרוקתו וגילח שפמו. בתוך כמה דקות חזרו הקצינים אלינו, העמידונו בשורה, ואחד מהם אמר שהם יודעים כי מרדכי רוזמן נמצא בחדר. שוב נבדקנו אחד אחד, שוב נשאלנו לשמותינו אך שתקנו, ושוב יצאו שובינו את החדר, מאוכזבים. כשנכנסו בשלישית הורו לנו להוריד את מכנסינו, ואז ניגשו מיד אל מרדכי רוזמן והורו לו ללכת אתם. למרדכי היה פצע מעל הברך, שטופל בידי חובשי האניה, ולפיו זוהה. ניסינו להתנגד, למנוע בעדם מקחתו או ללכת יחד אתו, אך החיילים הפרידו בינינו. מצב רוחנו הורע. היינו חסרי אונים. אחר שהתרגלנו למנהיגותו הבוטחת של מרדכי, שאליו פנינו תמיד בכל דבר קטן כגדול, חשנו כמיותמים. אף על פי כן הגענו חיש מהר לכלל החלטה פה אחד לשבות שביתת רעב עד שיוחזר מרדכי אלינו, וכשהביאו לנו מנות אוכל סירבנו לקבלן.

האווירה היתה מתוחה. ישבנו ליד השולחן בלי לדבר זה עם זה, כאילו הכרזנו גם על שביתת אלם. גם הבריטים היו מתוחים. כל ניע שלנו הקפיצם וגרם להם לכוון נשקם אלינו. פעם בפעם נכנסו קצינים והציצו בנו מעבר לקירות כלוב הזכוכית שלנו. הזמן זחל לאט.

מצב־הרוח הקשה נתן אותותיו גם בי. לא אחת, ברגעים של דכדוך עמוק שכזה, שמעולם לא תיארתי שאחווה כמוהו אחר המלחמה, הייתי תוהה ביני לביני אם לא היינו ארבעתנו, יוז׳ק, מניק סמן ואני מיטיבים לעשות אילו החלטנו להישאר ביער לתמיד, שהרי מניק לא היה נהרג,

סמן לא היה נשלח לשרת ביחידת עונשין ואני לא הייתי נהפך לעציר בידי הבריטים... ואולי ראוי היה לי להתאבד אחר המלחמה בחיוך על שפתי, שכן על הגרמנים גברתי, אך טעם החיים אבד לי במות כל יקירי? ובמה אוכל להסביר את העובדה, שבימי שהותי בבית אולה והרי, כשלא חסר לי דבר והייתי אפוף אהבה ותפנוקים, הרגשתי את עצמי אומלל – תחושה שמעולם לא פקדה אותי כל ימי "יציאת אירופה"?

רוחנו שבה לאיתנה בשעות הערב, כשהוחזר אלינו מרדכי רוזמן. שביתתנו תמה. אכלנו את מרק הצהריים ואת הלחם והריבה של הערב גם יחד, והמתנו לבאות. כלוב הזכוכית שלנו היה מואר בחוזקה. לישון לא היינו מסוגלים. הבריטים, ככל הנראה, לא ידעו מה לעשות בנו ואנו לא ידענו מה לעשות בעצמנו. משועממים, התחלנו ישראל, שני בחורים ואני לשחק משחק קלפים מלהיב, שלמדנו על סיפון "רונימיד פרק" – "דרדל" שמו – ושקענו בו כליל, מתלהבים, צוחקים וצועקים למרבה פליאתם של הבריטים. בשעות הבוקר הוכנסנו למכונית סגורה ויצאנו לדרך בשיירה, לפנינו ג'יפ ושריונית, מאחורינו שריונית ואופנוע, וכך חצינו את רחובות המבורג בצפירות בלתי פוסקות לפינוי הדרך לכבודנו. אכן, זה מכבר לא זכו הגרמנים לראות יהודים מובלים לאי־שם, מלווים במשמר כבד!

לפי המשמר שהופקד עלינו הנחתי בבטחה, שאנו מוסעים לכלא כלשהו, ובינתיים התמשכה הנסיעה, שיירתנו יצאה את תחומי העיר ולבסוף נכנסנו בשערי מחנה צבאי, שם מצאנו את עצמנו יחד עם כל מעפילי "יציאת אירופה תש"ז". נתקבלנו בשאגות שמחה, בחיבוקים ונשיקות, כגיבורים.

כשיכור נסחפתי עם הקהל הגדול שהתגודד סביבנו עד הגיעי לצריף שהוקצה לחברי קיבוצי, שם סופר לי כי מרגע בואם למחנה הכריזו האנשים שביתת רעב בדרישה לשחררנו ולהביאנו אליהם. לא היינו בודדים.

מחנה המעצר שלנו, מוקף גדר תיל ומגדלי שמירה, שעמד ליד העיירה פפנדורף, דמה כלפי חוץ למחנה ריכוז גרמני. חיילים מזוינים שמרו עלינו יומם ולילה. אנשים יצאו ונכנסו רק באישור מיוחד. ובתוך צריפי המגורים – שתי שורות דרגשים ומעבר צר בתווך.

נשגב מבינתי מדוע נעצרנו במחנה סגור. מפני מה חרדו הבריטים – כי שוב נעלה בספינה – "יציאת אירופה מספר שתיים" – ונתחיל הכל

מחדש? ועם זאת, היה גם היבט חיובי לשהותנו במחנה סגור. הדבר מנע בעדנו את חרפת הפגישה עם הגרמנים פנים אל פנים. ההשוואות שהשוו כתבי העתונות העולמית את מחנה פפנדורף למחנה ריכוז גרמני לא היו לרוחי. נראה, שלכתבים אלה לא היה מושג מחנה ריכוז גרמני מהו. הסממנים החיצוניים היו דומים, כמובן. ואנו היינו עצירים. אבל במחנה הבריטי לא ריחפו עליך לא מוות ולא פחד מוות. כשחלף על פניך חייל בריטי לא נתקפת צמרמורת. ואיש לא התאכזר אלינו שם מעולם.

אחר הפסקה של חודשיים שוב יכולנו שרה ואני לטייל ביחידות בשעות הערב, הרחק מן הצריפים המצופפים, פטורים מעשרות עשרות עיניים סקרניות, בולשות ועוקבות. והיה טוב לדרוך על אדמה מוצקה, בלי להתנדנד מעלה מטה, ימינה ושמאלה, קדימה ואחורה, להריח ריח צמחיית בר, לשמוע רשרוש עצי לִבְנֶה, לקטוף עלה, למוללו בין אצבעותיך ולטעום את מרירותו; היה טוב לחבק את שרה, להדקה אל לבי, לחוש את שפתיה החמות, רק שנינו לבדנו תחת כיפת השמים, לשכוח הכל, עבר, הווה, ועתיד, כמו לא קיים בעולם דבר חוץ משנינו ברגעי אושר שמחוץ לתקתוק שעון.

...אלומת אור שנפלה עלינו לפתע וצעקת חייל ממגדל שמירה: "להתרחק מהגדר!" החזירונו למציאות הבריטית־גרמנית.

העלילה שתועדה בספרי ההיסטוריה כ"פרשת אקסודוס" לא תמה בהחזרת אנשי אניית המעפילים "יציאת אירופה תש"ז" לגרמניה. לנו, המעפילים, נכונו עוד שבועות וחודשים של חיי מחנה קשים ומאבקים עם הבריטים תוך שהפרשה מכה גלים ברחבי עולם וחותרת תחת מדיניותם הנואלת של כלאינו, מוכי הסנוורים מרוב זעם על אי־יכולתם להתמודד מוסרית במפעלי האנוש האדירים של "הבריחה" וההעפלה. כתבי עיתונות נהרו אלינו מקצווי עולם, ארגון "ג'וינט" הזרים למחננו מלבושים, ציוד ספורט, ספרים וחומרי לימוד. בין גדרות התיל ומגדלי השמירה התנחשל גל רב־עוצמה של רצון להמשיך לחיות, שנתן אותותיו בפעולות תרבות וספורט ענפות. בתוך כך הבטיחו לנו אנשי "המוסד לעליה", כי יעשו ככל יכולתם להעלותנו במהרה ועודדו את רוחנו.

השלטונות הבריטיים לא שבעו נחת מידינו. הם ביקשו להנפיק לנו תעודות אישיות ולהשליט סדר ארגוני, אך אנו קיבלנו הוראות שלא לשתף עמם פעולה. הבריטים הסתייעו במתורגמן יהודי, בולק שמו,

שהוסע בג׳יפ ברחבי המחנה וקרא ברמקול, ביידיש, את הודעותיהם. אך בולק היה איש ״ההגנה״ ובהודעותיו שיבץ את הוראותיה. כשנצטווה להודיע לנו להתייצב לרישום במשרד המחנה, לקראת ניפוק תעודות זיהוי לכל אחד מאתנו, הוסיף את המלים ״לא מיט א אלעף״ – לא באל״ף – וכך, כשהתייצבנו לרישום ונשאלנו לשמותינו, בחר כל אחד שם של כוכב קולנוע או של אישיות היסטורית, על השאלה איפה נולדנו ענו הכל: ״בירושלים״, ״בתל־אביב״ או ״בחיפה״, והבריטים נאלצו לוותר על הרישום ולבסוף ניפקו לכל אחד מאתנו תעודה ממוספרת עם תצלום, ללא פרטים אישיים, שצויין בה כי בעליה מאנשי האניה ״אקסודוס״. לימים, כשתם מעצרנו, התייחסו אנשים ביראה לבעלי תעודה מיוחדת במינה זו, שפתחה לפנינו דלתות והקלה עלינו בצורות שונות. אירע, שלמראה תעודה זו היו מבקרי־כרטיסים ברכבות נמנעים מדרישת כרטיס נסיעה. לא אחת שמעתי ברחוב אנשים שהצביעו עלינו ואמרו: ״אלה הם יהודי אקסודוס!״ והשתדלו שלא לקרוב אלינו...

כעבור זמן־מה הועברנו ממחנה פפנדורף למחנה בעיבורי העיר אֶמְדֶן, שהיה מחנה פתוח, בלי שמירה, ככל מחנות הפליטים ברחבי גרמניה. תנאי המחיה במחנה החדש היו טובים יותר. גרנו בבתי לבנים, לא בצריפונים שגגותיהם פח, והיינו חופשים לצאת ולבוא באין מפריע.

אנשי ״המוסד לעליה״ עמדו בדיבורם. בתוך זמן קצר יחסית השיגו בשבילנו קְדימה בקבלת ״סרטיפיקטים״ – רשיונות עליה של ממשלת המנדט בארץ – והעמידו לרשותנו מספר רשיונות שכבר הוקצו לאחרים, ולפיכך סודרו לנו דרכונים מזויפים, שנשאו את שמות הקודמים לנו בתור לעליה. לקיבוצנו ניתנו עשרים ״סרטיפיקטים״ ושרה נבחרה כאחד ממקבליהם. חברי ישראל נבחר גם הוא, אך ויתר על זכותו למעני.

ערב לפני עלותנו ארצה נערכה בקיבוצנו חתונה מחומשת. חגגנו כל הלילה. למחרת הבוקר יצאנו שוב לדרך לארץ־ישראל, הפעם כחוק, אם גם בתעודות אישיות מזויפות. תחנתנו הראשונה היתה מחנה ברגן־בלזן – מחנה של הצבא הגרמני ששימש מתום המלחמה כמחנה פליטים ועקורים לאלפי ניצולים יהודים ממחנות ריכוז וממזרח־אירופה. במקום זה קיבלנו את דרכונינו החדשים ולמדנו את זהותנו החדשה (שמי לצורך ה״סרטיפיקט״ הבריטי היה זיגמונד שצקר), עברנו בדיקות רפואיות מטעם רשות ההגירה הבריטית וחיכינו לתורנו לעלות.

המאבק המזוין של המחתרות בארץ היה בעיצומו באותם ימים, ומאבק

גורלי אחר התנהל בעצרת האומות המאוחדות, שהתכנסה בלייק־סקסס, ליד ניו־יורק, לדיון בגורלה המדיני של ארץ־ישראל. ב־29 בנובמבר 1947 הכירו רוב חברות האו״ם באותם ימים, לרבות שתי מעצמות־העל ארצות־הברית וברית־המועצות, בזכות העם היהודי להקים מדינה משלו בחלק של ארץ־ישראל. שיקולים משיקולים שונים גרמו למדינות אלו להחליט כפי שהחליטו, אך היה ברור גם כי מצפונן של מדינות שלא נקפו אצבע להפסיק את ההשמדה הנאצית או לפחות לבלמה ולצמצמה, מדינות שנעלו שעריהן בפני המבקשים להימלט על נפשם מהגיהינום, התעורר ובא לכלל ביטוי באותו רגע היסטורי. כשנודעו לנו תוצאות ההצבעה, אף בטרם עמדנו על מלוא משמעויותיה, יצאנו קבוצת נוער בתהלוכת חצות, הערנו את כל יושבי המחנה, בקבוקים נשלפו וכולנו שתינו לחיי המדינה היהודית, שרנו ורקדנו עד אור הבוקר.

מצוידים בדרכונים שניפקו לנו הבריטים לפי שמותינו המזויפים נסענו למחנה המעבר בוכהולץ, שם עשיתי בשעתי לפני צאתי להעפיל, ובגלוי, כבני־חורין לכל דבר, המשכנו דרכנו למרסי. בעיר זו, שלא כבעבר, שוכנו במלון ויכולנו לשוטט בחוצות כאוות נפשנו, ללא צורך בשמץ חשאיות. ממרסי הוסענו משום־מה לגינואה וכך חלפנו ברכבת לאורך הריוויירה הצרפתית והאיטלקית, ובתוך ימים ספורים עלינו על סיפון האניה האיטלקית ״ארגנטינה״. הנשים שוכנו שתיים שתיים בתאי במחלקה השלישית, הגברים – כולם באחד האולמות שבבטן האניה, אך שוב לא בדרגשים כב״יציאת אירופה״ של ״המוסד לעליה״, שוב לא על הרצפה כבאניית הגירוש הבריטית, אלא במיטות מוצעות.

״ארגנטינה״ הפליגה תחילה לאלכסנדריה, שם ביקש מאתנו רב־החובל שלא לשוטט על הסיפון בשל המצב המתוח השורר בין ערבים ויהודים בארץ, אך עד מהרה גברה עלי סקרנותי והוציאתני אל הסיפון, משם נשקפה אלי פעם ראשונה תמונה מזרח־תיכונית של סבלים יחפים שעבדו בעצלתיים, שרים שיר חדגוני שחזר על עצמו עד אין קץ – הכל נראָה כה רדום ואטי – ניגוד חריף להוויה האירופית.

חיפה – משמרות

10 בינואר, 1948

למחרת הבוקר התגלה לפנינו נוף הכרמל המוכר. ספינת משמר קרבה וקצינים בריטים עלו על הסיפון. לבי פעם בחוזקה. אולי שוב ניאסר ונישלח חזרה לגרמניה? האניה נכנסה לנמל ועגנה ליד רציף, כמו אז, אבל התפאורה היתה אחרת. בצד משמרות בריטיים נראו גם סוורים ערבים ויהודים. בפתח האניה עמדו שני קצינים ובדקו את דרכונינו. אחד מהם השווה את הדיוקן שבדרכוני עם פני, החזיר לי את התעודה ואמר לי ללכת. לא הספקתי לעשות שני צעדים ואיש ניגש אלי, אמר לי ביידיש ללכת אחריו ובצעדים מהירים הביאני לאוטובוס ישן, שעמד לא הרחק. האיש היה חמור פנים, לא חייך, לא אמר דבר. משהביא את אחרון אנשינו לאוטובוס יצאנו באוירה מתוחה את הנמל.

אנחנו בארץ־ישראל. לא בחלום. במציאות. נזכרתי באוברשרפירר וגנר. יום אחד בסוביבור, בהגיע משלוח יהודים להשמדה, העמסנו בקרונות את החפצים והרכוש של משלוחים קודמים. עבדנו כל הזמן בריצה ולכל אורך הדרך עמדו גרמנים ואוקראינים והאיצו בנו במכות. כשעברתי בריצה על פני וגנר ובידי חבילה גדולה ממני, הביט בי ואמר: ״לַאוּפְט לַאוּפְט, בְּרִידֶר יִזְרַאֶלְס, אִיר קוֹמְט נוֹךְ פַּלֶסְטִינַה!״ (רוצו רוצו, בני־ישראל, אתם באים לפלשתינה) דבריו ננעצו כפגיון בחזי. עכשיו גאה בי רצון עז לצעוק: ״וגנר, באתי לפלשתינה!״* אבל ישבתי דומם. הכול ישבו דוממים – לא שרו, לא עלזו. היינו ממוקדים במראות הרעננים של ארץ כיסופינו.

---

* טרם ידעתי, שאוברשרפירר וגנר והופטשטורמפירר שטנגל, מפקד מחנות ההשמדה סוביבור וטרבלינקה, קיבלו מקלט בסוריה.

עד מהרה יצאנו את העיר ופנינו דרומה. לשמאלנו הכרמל, לימיננו שדות ומטעי בננות. לפתע עצרנו. שני בחורים צעירים, לבושים מכנסי חקי ומקטרנים עשויים בד עבה וגס, עלו וישבו מימין ומשמאל בקידמת האוטובוס, ליד חלונות. כל אחד מהם הוציא מתחת מעילו מקלעון ״סְטֶן״, טענו במחסנית וצפה החוצה. המתח באוטובוס גבר. בחורים עם נשק ליד החלונות? האם אנו עלולים להיות מותקפים בידי ערבים? בעיתוני גרמניה קראתי על תקריות שכאלה. אך איש לא אמר דבר, רק הפנים הרצינו.

בתוך כך קרבנו לכפר ערבי. בשדות עבדו כפריות לבושות בכל צבעי הקשת. בשולי הכביש צעדו כפריות ועל ראשיהן חבילות גדולות של זרדים יבשים. כפריים רכבו על חמורים. ריח חריף של עשן חדר לאוטובוס. במדרון ההר, מעל לבתים, רעה עדר עזים שחורות.

איש לא ירה עלינו. במרחק קצר אחרי הכפר שוב עצרנו. שני הבחורים אמרו שלום בחיוך, כמתנצלים, וירדו מהאוטובוס, מסתירים את מקלעוניהם תחת שולי מקטרניהם.

נסענו בין פרדסים ושדרות ברושים שהסתירו את עין השמש. העצים היו עמוסים לעייפה פרי הדר. הייתי שיכור מכל שראיתי סביבי. דימיתי, שאני בגן־עדן עלי אדמות, גן־עדן שעליו חלמתי בילדותי. רציתי לנשק את האדמה, לנשק כל שיח ועץ, כל אדם שראיתי.

האוטובוס נכנס לחצר קיבוץ משמרות ועצר ליד מגדל עגול. אנשים התאספו והביטו בנו – ואנחנו עליהם – כבפגישת בני שני כוכבי לכת. חבר חבוש כובע מצחיה קיבל פנינו ביידיש מתובלת עברית שלא הבנו, והוליכנו לחדר האכילה, לשם באו חברים מבוגרים, פניהם חרושות קמטים, ושאלו מניין אנו ואם אנו מכירים מי מבני משפחותיהם ויודעים מה עלה בגורלם. מאוכזבים לשמע תשובותינו, פרשו.

בתום הארוחה לקחנו האיש – זה היה מדריכנו מטעם הקיבוץ – למחנה אוהלים, שהוצבו בין עצים. בכל אוהל היו ארבע מיטות ברזל ועליהן מזרני קש. במחסן הבגדים של הקיבוץ קיבלנו שמיכות, בגדי עבודה ונעלי עבודה גבוהות. התבדחנו על ה״דירות״ שקיבלנו, ואיש הזמין את רעהו ל״ארמונו״, אך לא היו בלבנו שום טרוניות על שיכוננו באהלים; ראינו בכך דבר מובן מאליו. אחר־כך טיילתי עם שרה ברחבי הקיבוץ ונהנינו למראה הבתים הקטנים, גינות הפרחים, המדשאות ועצי הנוי, הלולים והרפת, הפרדסים והשדות שמסביב. השאיפה להקים קיבוץ משלנו נראתה בהישג ידנו.

בערב כונסנו לאסיפה. המדריך המטפל בא בלווית המזכיר וגבר שלישי, צעיר יותר, כבן שלושים וכמה, בעל גוף אתלטי, ראשו כפסל ברונזה ופניו אומרות נחישות ועוצמה. מזכיר המשק בירכנו לבואנו והסביר לנו את נהלי הקיבוץ. הוא אמר, שבקרוב נוצב לעבודה בענפי המשק השונים למען נכשיר את עצמנו לנהל משק עצמאי משלנו, ובינתיים נעבוד כולנו בקטיף התפוזים. הגבר בעל הפנים המוצקות – איש הבטחון – הסביר לנו את המצב הבטחוני, אמר שמדינות ערב עומדות לתקוף את היישוב היהודי בצאת הבריטים את הארץ, ובזמן הקצר העומד לרשותנו עד אז עלינו להתכונן למיתקפה. במרחק קילומטרים אחדים מאתנו, הוסיף, יש ריכוז גדול של ערבים בכפרי נחל עירון, ואפשר מאוד שהיישובים היהודים בסביבה יצטרכו לעמוד על נפשם. היישובים מתארגנים להגנה במסגרת ארגון ״ההגנה״. כל ישוב מאמן כיתה או מחלקה, כפי גודלו. לקיבוץ משמרות יש כיתה, שאנשיה משמשים רשמית כנוטרים במשטרת היישובים העבריים, בפיקוח הבּריטים. את הכיתה הזאת יש לתגבר ולצורך זה יצורף אליה אחד מאנשי קבוצתנו.

הבטנו זה על זה במבוכה. הדברים התרחשו, כמדומה, מהר מדי. בהיווכחו במבוכתנו אמר האחראי לבטחון: ״אינכם צריכים להחליט עכשיו. תודיעו לי מחר מי האיש.״ בו־רגע הרגשתי בכל ישותי, שעלי להתנדב לתפקיד זה ואין לדחות את התשובה. קמתי ואמרתי: ״אני רוצה להצטרף לכיתה.״ האיש ניגש אלי, שאל לשמי, לחץ ידי ואמר: ״שמי מיכאל. נתראה מחר בבוקר בשעה שמונה, ליד חדר האכילה.״

פעם הראשונה באותו ערב ראיתי את האיש ששמו מיכאל מחייך.

בלילה חלמתי שאני נמצא בגטו ורשה. מחלקת חיילים גרמנים צעדה ברחוב מורנובסקה. הרחוב היה ריק מאדם. הבתים עזובים. החלונות והדלתות פתוחים לרווחה כבעיר רפאים. בתוך החלום חשבתי: כיצד חזרתי והגעתי למקום הזה, אני, שברחתי מהגטו, ושוב ברחתי מסוביבור? איך קרה, שאני שוב בגטו? לא! אני לא אפול בידיהם. אני למוד נסיון. אני מוכרח למצוא דרך לברוח מפניהם. אך הגרמנים הצועדים במגפיהם הממוסמרות קרבו והלכו ואני ידעתי שהם באים לקחת אותי. ברחתי לתוך חצר ועליתי במדרגות בית. כל הדלתות היו פתוחות. כל הדירות היו ריקות. רצתי מחדר לחדר עד שהגעתי לחדר גדול, שקיר החזית שלו, הפונה לרחוב, לא היה. שמעתי את הגרמנים

צועדים בחדר המדרגות וקרבים לחדר. הרגשתי שהכל אבוד. ניגשתי אל חזית החדר הקרועה אל הרחוב כדי לקפוץ מטה, אבל שם, למטה, ברחוב, ראיתי גרמני שעמד והביט בי. פתאום התרומם הגרמני הזה והתעופף מהכביש מעלה, נעמד מולי בחדר, מקלעון ה״שמייסר״ שבידו מכוון אלי, וחיוך מוזר על פניו. באותה שניה, בלי לחשוב, בעטתי במבושיו בכל כוחי. הגרמני פלט צעקה ונפל אחורה, אל הכביש...

התעוררתי וישבתי במיטתי. שמעתי קולות בכי מוזר, מתייפח, גובר והולך. הסתכלתי סביבי. פס אור חדר לאוהל בעד הפתח. חברי לאוהל היו ערים גם הם. לרגע לא ידעתי אם אני ממשיך לחלום או שהבכי שאני שומע אמיתי. גם שכנינו שבאוהל הסמוך התעוררו וכולם שאלו לפשר ההתייפחויות. לבסוף ניגש אלינו המדריך והסביר בבת־שחוק על פניו, שאיש אינו בוכה – ההתייפחויות ששמענו היו יללות תנים המשוטטים בפרדסים.

על משכבי ניתחתי את החלום שחלמתי. עד כה הסתיימו כל חלומות הבלהה שלי בהריגתי בידי גרמני. הפעם אני הרגתי את הגרמני. הייתי מרוצה. אבל רחובות גטו ורשה העזובים רדפוני עוד זמן רב אחר־כך.

למחרת למדתי להשתמש ברובה ולזרוק רימונים. התמסרתי בכל נפשי ללימוד תורת הלחימה ונמלאתי גאוה על היותי שייך לכיתת הנוטרים.

אותו יום בינואר 1948, לפני ארבעים שנה, נפתח בחיי פרק חדש, פרק כפול מלחמות: מלחמה במשלטים, בחזיתות קרב, בשדות מוקשים אין־ספור כחבלן בחטיבת ״גולני״, ומלחמה על השתלבות בחיים, על הוכחה לעצמי שאני, שבגרתי והגעתי למצוות מול תאי הגזים, שהושפלתי עד עפר כממיין חפצי אחי ואחיותי המובלים לטבח בידי הנאצים, שנלחמתי כחיית־בר ביערות פולין על יום חיים נוסף, שנאבקתי בבריטים שהעזו להחזירני מחוף המולדת האחת־ואין־אחרת לגרמניה, אם המרצחים הארורים – שאני, דב בן משה ורבקה פרייברג, אחרון הפרייברגים, שׂריתי ושרדתי וְאוכל לעבוד וליצור ולהקים משפחה בישראל ולהיות כאחד האדם.

דב פרייברג, נער חולמני ומפונק בן שתים עשרה, בן למשפחת תעשיין זעיר בלודז׳, נקלע במחץ פתאום אל מוראות הכיבוש הגרמני בפולין – ואל השואה.

ראש המשפחה נהרג בידי הגרמנים בימי המלחמה הראשונים. האם מתאמצת לקיים את ארבעת ילדיה ומשכילה להבריח שניים מהם אל מחוץ לגטו ורשה, יהיה גורלם אשר יהיה, בידיעה שהיא אבודה ובתקווה שיישרדו הם.

דב פרייברג, שבגר בבת אחת במאבק הקיום כנער ״מנקה״ במחנה ההשמדה סוֹביבּוֹר ואחר־כך כחיה נרדפת ביערות פולין, שרד יחיד מכל משפחתו לאחר שראה את המוות פנים אל פנים שוב ושוב לאורך כל שנות המלחמה.

זה סיפור של שריד, סיפור קורותיו לפני השואה וגם אחר־כך – בימים שנאבק עם אסונו ועל שפיותו בעולם האודים המוצלים עד שעלה על סיפון אוניית המעפילים ״יציאת אירופה תש״ז״ (״אקסודוס״).

הדברים נכתבו מן הזכרון, מקץ ארבעים שנה להתרחשותם, ואף על פי כן הם עזי מבע ומציירים תמונה מדוייקת, כנה וחושפנית, עד דמע ואף עד שחוק, של חיי המספר ושל החיים היהודיים בפולין שלפני החורבן, בימי הכיבוש והשואה ולאחר השחרור בידי הצבא הרוסי.

סיפורו של דב פרייברג – שריד מסוביבור – הוא סיפור אחד מני רבים על שנות השואה, ועם זאת הוא מתייחד בתיאורו המפורט והמקיף את הוויית מחנה ההשמדה סוביבור ואת מרד כלואי המחנה, נסיבותיו, מהלכו ותוצאותיו – בעינו של משתתף פעיל.

וזאת לתעודה עד דור אחרון.

יעקב שרת